ИЗДАВА МИНИСТЕРСТВОТО НА НАРОДНОТО ПРОСВЪЩЕНИЕ

БОЯНЪ ПЕНЕВЪ

ИСТОРИЯ

НА

НОВАТА БЪЛГАРСКА ЛИТЕРАТУРА

АНДАВОНТ
0105 - 2005

ПОДЪ РЕДАКЦИЯТА

НА

БОРИСЪ ЙОЦОВЪ

ТОМЪ III

БЪЛГАРСКА ЛИТЕРАТУРА ПРЕЗЪ ПЪРВАТА ПОЛОВИНА НА XIX ВѢКЪ

СОФИЯ — ДЪРЖАВНА ПЕЧАТНИЦА — 1933

ПРОВЕРКА
2009 - 2010

ПРОВЕРКА
1969 г.

III 22 7476/II

ПРОВЕРКА
1979 г.

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ • КНИГОСБИРКА • Библиотека

I

Градското съсловие и нашето възраждане

(Икономически и обществени условия на нашето възраждане през XIX вѣкъ)

I

Условия, които насочватъ литературното развитие отъ началото на XIX вѣкъ. — Градското българско съсловие. — Засилване на градоветѣ въ областитѣ, подчинени на Турция. — Намаление на турското население и нарастване на нетурскитѣ елементи. — Населението отъ селата прииждa въ градоветѣ. — Два вида български градове. – Постепенно вграждaняване на преселенитѣ отъ селата въ градоветѣ българи. — Засилване на българскитѣ градове при по-благоприятни стопански условия. — Търговски сношения съ чужди страни. — Условия за развитието на тия сношения. — Български търговски центрове. — Важна промѣна въ стопанствения животъ на Турция. — Натурално стопанство. — Вести за характера на това стопанство.

Следъ като разгледахме литературата до края на XVIII в. и условията, при които се е развивала тя, ще минемъ по-нататъкъ къмъ литературата отъ първата половина на XIX в. Ала преди да пристжпимъ къмъ характеристиката на отдѣлнитѣ писатели и тѣхнитѣ произведения, ние ще изложимъ на първо мѣсто общитѣ условия, които насочватъ литературното развитие отъ началото на XIX вѣкъ. Преди всичко ще засегнемъ обществените и политически условия, а следъ това ще разгледаме гръцкото, сръбското и западнославянското влияние върху българската литература и просвѣта отъ първата половина на миналия вѣкъ — доколкото тия влияния отразяватъ западноевропейската образованость и внасятъ у насъ нѣщо ново. По-нататъкъ ще очертаемъ състоянието на българскитѣ училища и изобщо българската просвѣта презъ онова

време, за да ни бѫде по-ясна връзката между литературата и духовнитѣ условия на живота.

По-рано загатнахме, че вече къмъ края на XVIII столѣтие започва да се формира единъ важенъ факторъ въ нашия обществен и кулгуренъ животъ — именно градското българско съсловие. Както вече споменахме, до половината на XVIII вѣкъ — преди да се създадатъ по-голѣми български градове, срѣдища на икономически и духовенъ животъ — българското население е било селско и се е занимавало съ земедѣлие и скотовъдство — въ градоветѣ е имало твърде малъкъ процентъ българи. Следъ това започва да се образува българското градско съсловие — съсловието на българскитѣ занаятчии и търговци главно, което служи за опора на националнитѣ стремежи и борби.

При какви обстоятелства възниква нашето градско съсловие и става важенъ факторъ въ социалнитѣ и икономически отношения на нашия животъ?

Изобщо, за засилването на градоветѣ въ областитѣ, подчинени на Турция, отъ голѣмо значение сѫ търговскитѣ сношения на Полуострова съ Мала-Азия, Дубровникъ и западна Европа. Търговскитѣ връзки съ градоветѣ по прибрѣжията на Адриатическо и Срѣдиземно море, съ Дубровнишката и Венецианска република сѫ създавали условия не само за културни и политически влияния, но и за икономическо развитие. Подъ въздействието на тия търговски сношения, на новата техническа и икономическа култура, а сѫщо така и подъ влиянието на западнитѣ идеи, които сѫ проникнали отъ XVIII вѣкъ при по-благоприятни обстоятелства, градоветѣ на Полуострова започватъ да се обособяватъ съ свои обществени интереси, съ своя специфична култура и политика. Но въ по-голѣмитѣ градове въ севернитѣ и южни области на България до миналото столѣтие българскиятъ елементъ не е билъ още тъй значителенъ, че да се прояви

въ обществени и национални борби. Въ тия градове ние срѣщаме най-разнообразни народности. Българското население започва да се увеличава въ тѣхъ, както казахме, къмъ края на XVIII и първата половина на XIX вѣкъ. Отъ тогазъ насамъ ние можемъ да говоримъ за градски центрове, които да носятъ повече или по-малко български характеръ.

Какви обстоятелства сж способствували да се увеличи броятъ на българитѣ въ градоветѣ?

Способствували сж еднакво условия отъ политически и икономически характеръ.

Заедно съ упадъка, съ вжтрешното разложение на турската държава извръшва се двоенъ процесъ, който е отъ голѣмо значение за нашето възраждане. Отъ една страна, ние виждаме да намалява турското население, а отъ друга— да нарастватъ, да се увеличаватъ, относително, нетурскитѣ елементи. Този процесъ може да се проследи въ продължение на цѣли три столѣтия — отъ XVII в., дори до най-ново време. Трѣбва да се подчертае, че упадъкътъ на турската мощь е тѣсно свързанъ съ численото намаляване на турското население, особено въ градоветѣ. Въ по-голѣмитѣ градове турскиятъ елементъ отслабва, намалява, а вмѣсто него се засилва християнското население, по-предприемчиво, по-енергично, по-способно за търговия и занаятчийство; това християнско население по-скоро се съобразява съ новитѣ икономически условия, по-лесно се ориентира въ всичката сложность на търговскитѣ сношения, и постепенно то взема въ ржцетѣ си по-главнитѣ занятия, производството изобщо и търговскитѣ предприятия.

Нѣщо друго още наблюдаваме къмъ края на XVIII и началото на XIX вѣкъ. Следствие на безредицитѣ презъ това време, отъ които е страдало най-много селското съсловие, виждаме да се извръшва още едно явление, особено важно

за развитието на нашето градско съсловие и изобщо за засилването на българскитѣ градове.

Една голѣма часть отъ селското население — по-имотната — главно отъ равнинитѣ, понеже е била по-сигурна за своя животъ и имотъ, постояно преследвана и ограбвана отъ турски и кърджалийски пълчища, напуща селата и се заселва въ градоветѣ, гдето животътъ не е билъ изложенъ на толкозъ опасности. Тия преселвания вематъ такива широки размѣри въ началото на XIX вѣкъ, че въ непродължително време добиватъ българска физиономия градове, които по-рано сѫ били турски.

Преди всичко упадъкътъ на турската държава и изобщо условията на политическия животъ сѫ съдействували да се засили българскиятъ елементъ въ градоветѣ. Както отбелязахме, къмъ края на XVIII вѣкъ турската държава започва значително да се дезорганизира и да отслабва, а това дава поводъ за вѫтрешни безредия и грабежи. Изъ страната сѫ вѫрлували разбойнишки кърджалийски пълчища, които сѫ обирали беззащитното население, и властьта е била безсилна да имъ се противопостави. За всичко това Софроний подробно ни разказва въ житието си. Разбира се, най-много е бивало изложено на тия грабежи селското население. То е било гнетено и ограбвано много повече отъ градското население, понеже е трѣбвало да работи почти безвъзмездно на едри земевладелци — бейове и паши — и да търпи най-голѣми неправди и беззакония. За да се спасятъ отъ притѣсненията и обиритѣ, едни отъ българитѣ сѫ емигрирали въ Австрия, Ѹнгария, Ромъния, Русия, а други сѫ напущали затънтенитѣ села, гдето сѫ били измѫчвани отъ бейове и кърджалии, и сѫ се преселвали въ по-голѣмитѣ градове, понеже тамъ животътъ е билъ сравнително по-сигуренъ. Това приижданe на селското българско население въ по-голѣмитѣ градове, след-

ствие на кърджалийски нападения и на притѣснения отъ страна на бейоветѣ и пашитѣ, е отбелязано отъ пѫтешественици, които презъ него време сѫ изучвали вѫтрешния животъ на турската империя. Ето какво пише единъ отъ тѣхъ, Olivier, който е изучвалъ Турция презъ последната декада на XVIII вѣкъ: „Селското население, прѣтрупано съ данъци, несигурно за имота и живота си, напуска неусѣтно земята, която не може вече да го храни, и отива въ голѣмитѣ градове да търси спокойствието, що е изгубило въ колибитѣ си, и поминъкъ, какъвто не намира вече въ обработването на земята. Пашата обаче изисква сѫщитѣ даждия отъ тия, що оставатъ, и ги кара да плащатъ за избѣгалитѣ; послѣдствието отъ това е, че всички жители изчезватъ въ кѫсо врѣме и напускатъ селата завинаги. Нѣма нито една часть на империята, малко отдалечена отъ столицата, която да не прѣдставлява картина на пълно опустошение; голѣми полета стоятъ необработени, колиби, села разрушени и опустѣли“ Olivier, p. 309; Милевъ, СпБАН., VI, 34).

А френскиятъ консулъ въ Солунъ презъ онова време, Beaujour, отбелязва, че и въ Македония, като въ Франция, селското население напуща полето и тича въ градоветѣ, и прибавя: „Само че нашитѣ [френскитѣ] селяни отиватъ въ градоветѣ да търсятъ лесна печалба и удоволствия, когато християнитѣ селяни [въ Турция] бѣгатъ отъ селата си, за да се спасятъ отъ жестокоститѣ и опустошенията на беговетѣ“ (Милевъ, СпБАН., VI, 37-38).

Значи, следствие на вѫтрешнитѣ безредия и грабежи, следствие на икономическия гнетъ, на тежки данъци при една система на едно земевладение, българското население, най-безпомощно, напуща селата и засилва българския националенъ елементъ въ градоветѣ. По такъвъ начинъ броятъ на българитѣ въ известни градове почва да расте, и българскиятъ елементъ постепенно добива надмощие въ икономическия и общественъ животъ.

Градътъ Кюстендилъ, напримѣръ, до срѣдата на XVIII в. е билъ турски градъ. Презъ време на вжтрешнитѣ безреди и кърджалийскитѣ вълнувания заселватъ се въ този градъ множество български семейства отъ околнитѣ села (Йор. Ивановъ, Сѣверна Македония, 294). По-кжсно, особено къмъ срѣдата на XIX вѣкъ, преселенията отъ селата въ градоветѣ се извършватъ не само поради преследвания и притѣснения на селянитѣ, не само поради непоносими стопанствени условия, но и подъ въздействието на новата социална обстановка и на промѣнитѣ въ икономическия и стопанственъ животъ; развитието на търговията и занаятитѣ твърде много е съдействувало да се засили българското население въ градоветѣ. Понеже сж били повече работни ржце, повече производителни сили, тѣ сж се набавяли отъ срѣдата на селското съсловие, което е напущало селата, идвало е въ градоветѣ и е вземало участие въ новото производство, увеличавало е броя на българскитѣ занаятчии и търговци. Това ние виждаме въ Сливенъ, Шуменъ, Разградъ, Пловдивъ, София и множество други градове.

Въ сжщность ние можемъ да различимъ два вида български градове — споредъ начина, по който се образуватъ. Отъ една страна, има градове съ смѣсено население, въ които постепенно, при особенитѣ политически условия, при новата икономическа структура, българското население взема надмощие. Отъ друга страна, има градове, които сж се развили отъ български села. Тукъ ние имаме предъ видъ главно прибалканскитѣ села. Следствие на благоприятни стопанствени и природни условия, които съдействуватъ за възникването и развитието на известни родове домашна индустрия и изобщо за закрепването на едно по-интезивно производство, тия села се превръщатъ въ малки градове. Такъвъ е случаятъ, напримѣръ, съ Котелъ, Карлово, Калоферъ, Сопотъ, Панагюрище, Копривщица и др. наши мѣста.

Интересно е, че българскитѣ селяни, които прииждатъ въ градоветѣ, се настаняватъ въ крайнитѣ градски квартали, бавно проникватъ въ центъра, като се вграждaняватъ съ течение на времето и усвояватъ привичкитѣ и формитѣ на градския животъ. Въ Шуменъ повечето преселници отъ селата се настаняватъ въ източната и северната частъ на града — въ Чобанската и Стражанската махала. Сливенската крайна махала Клуцохоръ е била образувана отъ преселници отъ околнитѣ и по-далечни села. Нейнитѣ жители принадлежатъ къмъ тъй наречените турлаци, които дълго време сѫ пазили своитѣ селски традиции и не сѫ се поддавали всецѣло на градското влияние. Отличавали сѫ се отъ сѫщинскитѣ граждани, отъ тъй наречените гърци и гъркомани, които сѫ населявали централнитѣ квартали, не само по облѣклото, но и по характеръ и нрави. Отпосле тия турлаци започватъ да се преселватъ въ центъра на града, да се смѣсватъ съ гръцката и гръкоманска срѣда и да усвояватъ формитѣ на градския битъ (Ив. Шишмановъ, Ив. Добровски, с. 9-10, отд. отп. отъ Бълг. прѣгледъ, 1896).

Не трѣбва да се забравя, че вграждaняването на преселенитѣ отъ селата въ градоветѣ българи се е извършвало постепенно и при това твърде бавно и че нашето градско население е отъ сравнително късенъ произходъ. Въ много градове, гдето населението отъ крайнитѣ махали все още пази селскитѣ си традиции, преходътъ отъ селски къмъ градски битъ и до день днешенъ продължава. Тъй че тия български граждани, които презъ първата половина на миналия вѣкъ проявяватъ национално самосъзнание, не сѫ изразители на нѣкаква стара, вѣковна градска култура. Тѣ не успѣватъ да се освободятъ напълно отъ селскитѣ си традиции, отъ формитѣ на своя предишенъ селски битъ. Преди да дойде въ града, това население е имало възможность да запази въ затънтеното и глухо село непокѫтнати национал-

нитѣ си черти; поради това то не се е поддавало лесно на гибелни влияния, на елинизация, и е присаждало у своитѣ деца и внуци обичь къмъ националнитѣ български традиции. Дълго време подъ градското облѣкло се е криела въ сжщность селска психика, която се е противопоставяля отначало на външнитѣ въздействия и на новитѣ форми на живота — една психика, която е отразявала най-типичнитѣ, най-характернитѣ особености на българската националность. А, разбира се, това е отъ твърде голѣмо значение за възраждането ни — особено за съхранението на българската народность — не само въ селата, но и въ градоветѣ. Тъкмо въ този новъ елементъ, който се е разраствалъ въ градоветѣ на турската държава, гърцизмътъ е срѣщалъ най-упорита съпротива, най-голѣма прѣчка за своитѣ домогвания, понеже тия прешелци българи, както казахме, не сж остжпвали лесно отъ традициитѣ си и отъ цѣлия свой битъ.

II

Физиономия на българскитѣ градове. — Мѣстенъ патриотизъмъ. — Вести за стопанското състояние на българскитѣ градове. — Значение на новитѣ социално-икономически форми за отношенията между българитѣ роби и турцитѣ владетели. — Еснафскитѣ организации и тѣхната роля за възраждането на българския народъ. — При какви външни въздействия и влияния се е формирало у насъ еснафството. — Каква цель сж имали еснафскитѣ сдружения. — Отношение на турската власть къмъ сдруженията. — Еснафството и народното образование. — Еснафството и българската книжнина. — Еснафството и черковната борба. — Отношението му къмъ унията. — Значение на еснафскитѣ сдружения за българското възраждане.

Споменахме, че засилването на българскитѣ градове се дължи сжщо на развитието на занаятчийството и търговията при по-благоприятни стопанствени условия. Какви сж тѣзи условия? Въ страната сж изобилствували сурови материяли, трудътъ не е струвалъ скжпо, имало е достатъчно работни ржце; специално за балканскитѣ градове трѣбва да се отбележи, че сж разполагали съ водна енергия, която не е струвала нищо на производителитѣ. Изработенитѣ предмети сж намирали сигуренъ и добъръ пазаръ, понеже повечето сж служили изключително за нуждитѣ на населението въ турската държава — не сж се произвеждали никжде другаде, освенъ въ Турско, не сж се употрѣбявали външъ отъ турскитѣ и българскитѣ области — като, напримѣръ, гайтанътъ и абата — тъй че, всѣка външна конкуренция е била изключена. При това, текстилнитѣ работилници, едни отъ които сж били държавни, а други частни, сж произвеждали главно за турската войска — значи, тѣхнитѣ издѣлия сж се произвеждали въ твърде голѣми количества, въ тѣх-

ното изработване сж се ангажирали множество работници, и печалбата отъ тѣхъ е била гарантирана.

При такива благоприятни условия въ нашитѣ градове процъвтяватъ презъ първата половина на миналия вѣкъ копринарството, търговията съ копринени платове, които сж намирали купувачи и вънъ отъ Турция, обработването на кожи, а най-много гайтанджийството, което е било главенъ поминъкъ на прибалканскитѣ българи. Въ нѣкои прибалкански наши градове 70% отъ цѣлото население се е занимавало съ изработване на гайтанъ, който се е харчилъ въ огромни количества.

Търговскитѣ сношения съ чужди страни сжщо така сж отъ голѣмо значение за икономическото развитие на българскитѣ градове, а до известна степень и за тѣхното духовно развитие.

Отъ държавитѣ, които сж внасяли свои стоки въ Турско, първо мѣсто държатъ Франция (особено презъ XVIII вѣкъ), Англия (следъ френската революция) и Австрия (отъ 30-тѣ години на миналия вѣкъ). Представителитѣ на чуждата търговия и чуждитѣ капитали сж водили въ турскитѣ предѣли оживена борба за търговско надмощие, образували сж свои колонии, влизали сж въ по-тѣсно общение съ населението и сж оказвали известно влияние съ своята по-висока култура.

А произведенията на своята промишленость българитѣ сж изнасяли главно въ Цариградъ, Мала-Азия, Гърция, Сърбия и Австрия. Търгували сж обикновено съ аби и гайтани въ Мала-Азия и Цариградъ, съ памукъ въ Австрия, съ изработени кожи, копринени и памучни платове. Сношенията съ Австрия, Унгария, Сърбия и Гърция съдействуватъ за процъвтяването на нѣкои градове въ Северна Македония, а сношенията съ турската столица, съ Мала-Азия и Русия благоприятствуватъ твърде много за засилването

на нашитѣ градове въ южнитѣ и севернитѣ склонове на Балкана.

Търговията съ Русия започва да взема по-широки размѣри още къмъ края на XVIII вѣкъ — следъ мира въ Кючукъ-Кайнарджа (10 юлий, 1774). Турското правителство се вижда заставено да улеснява руската търговия, намалява вносното мито за рускитѣ стоки и позволява на рускитѣ търговски параходи да плуватъ свободно по Дунава и по моретата, надъ които е господствувала Турция. Следъ този миръ Русия получава право да покровителствува християнскитѣ народи, подвластни на Турция, и започва да се сношава по-често и по-оживено съ тѣхъ.

„Кайнарджикскій миръ," пише Априловъ, „заставившій почитать Русскихъ, сдѣлалъ Турковъ смирными; они дозволяли уже Болгаромъ вести торговлю за границею и даже съ Россіею, чего сіи послѣдніе такъ ревностно желали" (Денница ново-болгарскаго образованія, с. 19)

Отначало българитѣ отъ източнитѣ и балкански краища търгуватъ презъ Ромъния съ Москва. Български търговски кѫщи се откриватъ въ Москва. Въ Русия тѣ продаватъ главно розово масло и коприна; а отъ тамъ, както бележи Априловъ, нашитѣ търговци сѫ донасяли въ отечеството си не само различни издѣлия на руската индустрия, но и черковни и други книги:

„Розовое масло, продуктъ по добротѣ своей принадлежащій одной Болгаріи, равно какъ и шелкъ-сырецъ, притомъ другіе предметы торговли, жемчугъ, канцелярское сѣмя и Персидскія шали ввозились ими въ самую Москву, гдѣ они учредили постоянныя жилища. Въ замѣнъ сихъ товаровъ они привозили въ Турцію Церковныя книги, всѣхъ сортовъ навѣсные замки (Павловскіе), пряденое золото и мягкую рухлядъ (Денница, 20).

Отъ тогазъ именно започва да се засилва все повече въ търговско отношение градътъ Габрово и да играе важна роль въ националното ни възраждане.

Габровски търговски кѫщи има най-напредъ въ Букурещъ. Следъ това, когато вече се създава единъ постояненъ центъръ на българската търговия тамъ, започватъ да се развиватъ сношенията съ Русия; най-напредъ съ Москва.

„Изъ всѣхъ Болгаръ, первые Габровцы открыли сношенія съ Россію. По Кайнарджикскому миру они стали возить производимый въ самомъ Габровѣ и окрестныхъ селеніяхъ, шелкъ-сырецъ [сурова коприна] для сбыта въ Букорестъ... Получивъ въ Букорестѣ осѣдлость, Габровцы стали возить свои произведенія въ Москву, гдѣ и учредили торговыя Конторы...“ (ib., 90).

Отначало, значи, търговията съ Москва се е водѣла презъ Ромъния, но отпосле, когато се открива Одеското пристанище, сухопѫтната търговия на българитѣ съ Москва значително отслабва, и българскитѣ търговци вече се стремятъ къмъ Одеса — тамъ се настанява, както е известно, Априловъ.

„По завоеваніи южнаго края Россіи, и открытіи Одесскаго Порта, сухопутная торговля Болгаръ съ Москвою ослабѣла, такъ что изъ бывшихъ въ Москвѣ пяти торговыхъ Болгарскихъ (Габровскихъ) домовъ нынѣ не осталось ни одного“ (Денница, с. 19).

Българскитѣ търговци започватъ да напущатъ Москва — сега тѣ се стремятъ къмъ Южна Русия — къмъ Одеса. Тамъ се премѣстватъ търговскитѣ български кѫщи отъ Москва; освенъ това, образуватъ се нови български търговски колонии. Новитѣ търговски пѫтища и съобщения измѣнятъ и пѫтищата на културнитѣ, духовнитѣ общения — създаватъ нови центрове на българския духовенъ и икономически животъ.

Още по-благоприятни условия за развитието на търговския и изобщо икономически животъ, а сжщо и за закрепването на нашитѣ градове, се създаватъ съ Одринския миръ (14 септ., 1829). Оттогазъ именно датира свободна търговия въ Турция и започватъ редовни търговски сношения между малкитѣ балкански градове и дунавскитѣ и черноморски пристанища. Тази дата — 1829 — има твърде голѣмо значение не само за икономическото, но и за духовното развитие, като създава по-трайни и по-постоянни връзки между България и по-културнитѣ околни и по-далечни страни. Засилва се търговията както съ Русия, тъй и съ други страни — съ Мала-Азия, Франция, Италия и Австрия. Въ Левантъ, земитѣ, които заобикалятъ Срѣдиземно-море откъмъ изтокъ — Египетъ, Сирия, Мала-Азия, Гърция, българитѣ сж изнасяли вълна; въ Южна Франция и Италия, Марсилия, Анкона, Ливорно, Мессина сж изнасяли биволски кожи; въ Франция, Италия и Англия — заешки кожи, коприна и восъкъ. (Милевъ, СпБАН., VI, 63 сл.). Най-интензивни сж били търговскитѣ сношения съ Цариградъ, гдето българитѣ, освенъ посоченитѣ предмети, сж изнасяли голѣми количества хранителни продукти. Най-добъръ пазаръ за домашната българска индустрия се създава въ Мала-Азия и Цариградъ — тия мѣста именно сж бивали най-често посещавани отъ прибалканскитѣ български занаятчии и търговци; тѣ сж продавали тамъ своитѣ шаеци, аби, гайтани и други произведения на ржчната промишленость. Въ Австрия се е изнасяло главно памукъ, отъ западнитѣ македонски краища.

Засилването на търговскитѣ сношения между турската държава и другитѣ страни способствува за създаването на нѣколко български търговски центрове въ Цариградъ, въ чужбина, които сж отъ твърде голѣмо значение за възраждането ни. Още презъ първата половина на XIX вѣкъ, както споменахъ, нашитѣ търговци основаватъ свои търговски кжщи

въ Москва и следъ това въ Одеса. Най-известни между тѣхъ сѫ създателитѣ на новобългарското училище: Априловъ, Палаузовъ, Денкоглу, братя Мутеви и Тошковичъ.

По-голѣми български търговски кѫщи намираме и въ Виена. Въ този градъ е имало една по-голѣма българска колония, която е била въ постоянни сношения съ своето отечество, никога не е преставала да се грижи за българската просвѣта и за издържането на млади българи въ странство. Можемъ да отбележимъ сѫщо нашитѣ търговци въ Букурещъ и изобщо въ Влашко, които сѫщо така не веднъжъ сѫ проявявали своето родолюбие. Едни отъ тѣхъ, заедно съ нашата емиграция въ Русия, се грижатъ за устройството на габровското училище и другитѣ наши училища — напримѣръ, братя Мустакови, които сѫ жертвували срѣдства както за училищата, тъй и за книжнината. Въ заглавието на своята граматика Н. Рилски отбелязва, че е „на свѣтъ издана отъ любородныѣ предстоѧтели за Бо́лгарското просвѣщеніе г. Братїѧ Мустакови". Не по-малки сѫ заслугитѣ и на нашитѣ търговци въ Цариградъ — тѣ сѫ взели най-живо участие въ черковната борба и изобщо въ цѣлото онова просвѣтително движение, коѣто се е ржководѣло отъ Цариградъ — отъ представителитѣ на нашия духовенъ животъ въ турската столица.

Търговскитѣ връзки между турскитѣ области и Европа още повече се заякчаватъ следъ 1838 г., когато се сключва договорътъ между Англия и Турция и се премахватъ монополитѣ, а особено се засилватъ тия връзки следъ Кримската война (1855-56).

Едва ли е потрѣбно да изтъкваме, че засилването на търговскитѣ сношения е отъ твърде голѣмо значение за нашето духовно развитие. Българскитѣ търговци, които сѫ посещавали чужди краища, по-просвѣтени страни, запознавали сѫ се съ по-други културни срѣди, и мнозина отъ тѣхъ

сж се завръщали въ отечеството си съ желание да работятъ за просвѣтата на своя народъ. При това, като хора съ по-богатъ жизненъ опитъ, съ по-разнообразни наблюдения надъ една чужда действителность, привикнали повече на градски и изобщо свѣтски животъ, тѣ внасятъ въ нашитѣ градове нови настроения, усвояватъ по-лесно особеноститѣ на градската култура и влияятъ съ това върху околната срѣда.

За съвземането на балканскитѣ градове има значение сжщо и реформирането на турската армия — въвеждане на низамъ, редовна войска. Балканското население е доставяло шаеци, аби и гайтани за турската войска, и тогазъ именно се засилва абаджийството въ Сливенъ и Котелъ, гайтанджийството — въ Карлово, Калоферъ и Сопотъ. Пазаритъ, който сж намирали българскитѣ произведения, и създаването на редовна турска войска засилватъ значително производството на домашната българска индустрия.

III

Съсловия, които опредѣлятъ социалната физиономия на българскитѣ градове. — Срѣдното съсловие у насъ. — Чорбаджийското съсловие. — Съставъ на чорбаджийската срѣда. — Какви сѫ били нашитѣ чорбаджии. — Отзиви за нѣкои наши чорбаджии. — Обща характеристика на чорбаджийското съсловие. — Противници на чорбаджиитѣ. — Влиянието на чорбаджиитѣ. — Стълкновения съ чорбаджийското съсловие. — Изображение на чорбаджиитѣ въ българската художествена литература.

Като отбелязваме условията, при които се развиватъ икономически нашитѣ градове, ще трѣбва да споменемъ и една твърде важна промѣна въ стопанствения животъ — още едно важно условие: до началото на XIX вѣкъ въ Турция е владѣело предимно натурално стопанство — примитивна размѣна на предмети срещу предмети. Напримѣръ, тъй наречените лазове сѫ пѫтували изъ селата и сѫ давали медни сѫдове срещу аби. Паритѣ сѫ били голѣма рѣдкость и при това цената имъ е била твърде висока, тъкмо противоположно на това, което виждаме днесъ у насъ — съ нашитѣ пари. Отъ една таблица на монетитѣ, прибавени къмъ пѫтнитѣ бележки на Olivier, узнаваме, че къмъ края на XVIII в. грошътъ се е дѣлѣлъ на 40 пари, които сѫ имали стойность на два франка. Не днешни български два лева, а два франка златни. Парата е имала стойность на три аспри или 5 стотинки. Като знаемъ това, условията на икономическия и стопанственъ животъ по онова време ставатъ за насъ по-ясни, и не ще ни очуди признанието на Софрония, че е билъ твърде много затрудненъ, когато е трѣбвало да плати 400 гроша дългъ, останалъ отъ чича му; въ сѫщность тия 400 гроша сѫ били равни на една сума

отъ 800 франка златни. На друго мѣсто Софроний изповѣдва, че съ голѣма мжка намѣрилъ 30 гроша — значи, 60 франка, — и допълнилъ сумата, потрѣбна, за да бжде ржкоположенъ за свещеникъ. А споредъ една народна пѣсень, кърджалиитѣ, за да не разрушатъ Тетевенъ, поискали отъ населението като откупъ триста драма дребни пари (дребни пари се дукати, Псп., 1882, кн. II, с. 149). Едва къмъ 1823 год. турцитѣ увеличаватъ количеството на своитѣ монети — когато се въвежда редовна войска (отъ тогазъ именно влизатъ въ обращение бишличетата и ирмиличетата; между 1845-1855 бешликъ = 6 гроша, ирмиликъ = отъ 20 до 24 гроша (В. Атанасовъ, Изъ миналото на еснафитѣ, Псп., XVI, 1905, с. 436), и ,натуралното стопанство започва да се измѣства все повече отъ монетната система. Това, разбира се, е било отъ голѣмо значение за развитието на търговията, която се поставя сега на по-широки основи и се извръшва по единъ много по-интензивенъ начинъ.

Така, съ развитието на занаятитѣ и търговията, съ засилването на търговскитѣ сношения, у насъ се създаватъ по-значителни градски центрове съ преобладаваще българско население; така възниква едно будно, деятелно заможно гражданство, което взема присърдце интереситѣ на българската народность, участвува съ своята материална и морална подкрепа въ обществениитѣ и национални борби, издържа училища, черкви, а сжщо така подпомага и българскитѣ книжовници и просвѣтители въ тѣхнитѣ литературни предприятия.

Заслужва да се отбележи, че всѣки единъ отъ новообразуванитѣ български градове е ималъ своя специфична физиономия, свой особенъ характеръ, свои традиции. Тия отдѣлни градове се надпреварватъ не само въ занаятчийство и търговия, но и въ предприятия отъ общественъ и

просвѣтителенъ характеръ. Всѣки единъ градъ гледа да се издигне надъ другитѣ, да се отличи съ по-добро, по-уредено училище, съ по-устроена черква, да привлѣче по-способни учители — неговото население проявява локаленъ патриотизъмъ и не жали срѣдства за материалното и духовно преуспѣване на града.

Този локаленъ патриотизъмъ, проявенъ въ най-благородно съревнование, е твърде характеренъ за онова време, както е характеренъ за времето на италиянския или изобщо западноевропейския ренесансъ. Р. Поповичъ, като говори въ предисловието на Христоитията за родолюбието на стария Вълко чорбаджи, копривщенецъ, отбелязва особено заслугитѣ му „и за школата въ любезното свое отечество Копривщица“. Отечество — въ смисъль на родно мѣсто. Така и котленци сж считали своя градецъ за отечество — свое малко отечество, безъ при това да забравятъ голѣмото отечество. Този локаленъ патриотизъмъ въ сжщность не е нищо друго, освенъ едно съревнование, едно желание да се издигне даденъ градъ надъ другитѣ, да застане той начело на националнитѣ борби — или поне да бжде между първитѣ по просвѣтата си български градове. Локалниятъ патриотизъмъ тукъ има основата си въ мисъльта за цѣлокупното, общото отечество. Но, както казахъ, той е отличителенъ за дадената епоха. Всѣки отъ тѣзи градове пази своя специфиченъ обликъ, своитѣ мѣстни особености и традиции. Това важи най-много за балканскитѣ наши градове, които съ своя интензивенъ духовенъ и стопанственъ животъ, съ своята обособеность твърде много напомнятъ отдѣлнитѣ италиянски градове презъ времето на ренесанса — онѣзи малки италиянски републики, които сж се надпреварвали въ областьта на литературата и изкуството и, при благотворно икономическо развитие, създаватъ нова епоха въ духовния животъ на Италия. Тия наши градове напомнятъ до известна

степень сѫщо така срѣдновѣковнитѣ французки и германски обособени градове, отъ които сѫ излѣзли видни писатели, просвѣтители и реформатори. Така, ние можемъ да свържемъ съ историята на нашата литература подобни особени градове — като Котелъ, напримѣръ, който е далъ толкозъ много просвѣтители и писатели, като почнемъ отъ Софрония и свършимъ съ Раковски; Копривщица, родното мѣсто на Каравелова, отгдето излизатъ не само видни български революционери, но и най-активни борци за черковна свобода; по-нататъкъ Карлово, Калоферъ, Габрово. Всѣки единъ отъ тѣзи градове си има своя ненаписана още история, твърде интересна, тѣсно свързана съ общата история на българското пробуждане. Котелъ — въ миниатюренъ видъ това е единъ срѣдновѣковенъ Nürnberg, който е ималъ въ миналото своя аристокрация, свои покровители на просвѣтата и литературата, свои търговски и занаятчийски организации — свои дългогодишни и ожесточени съсловни борби — единъ градъ, чието население се стреми къмъ една по-висока материална и духовна култура, издържа въ чужбина по-способни младежи изъ своята срѣда, гордѣе се съ своя напредъкъ, съ училищата си, съ черквитѣ си, съ учителитѣ си, съ видницѣ личности, които сѫ излѣзли изъ неговата срѣда; това будно котленско гражданство си поставя за цель да застане въ първитѣ редове на борбата за духовна свобода, да излѣзе предъ другитѣ български градове, да се издигне съ една по-висока просвѣта и по-широка дейность. Този градъ си има свои забави, развлѣчения, сборове — нѣщо повече: създава си свое особено колективно творчество, особена народна поезия, тѣсно свързана съ формитѣ и епизодитѣ на мѣстния битъ. Създава сѫщо така свое рѣзбарство, тъкачно, килимарско изкуство — съ форми, линии и шарки, съ съчетания на цвѣтове и линии, които сѫ отличителни за котленския стилъ — особенъ локаленъ стилъ. Така и Самоковъ

създава своя отдѣлна, особена рѣзбарска и зографска школа, сѫщо въ Трѣвна виждаме да се развива мѣстенъ рѣзбарски стилъ, въ Габрово дърводѣлска, особено стилизирана индустрия. Всѣки единъ отъ тѣзи градове представя една малка република, която си има свое изкуство, своя поезия, своя школа, свои реформатори на училището и черквата.

До каква степень се засилватъ въ стопанско отношение българскитѣ градове презъ първата половина на миналия вѣкъ, за това свидетелствуватъ както чужденцитѣ, които сѫ минавали презъ България по него време и сѫ се интересували отъ устройството и живота на турската държава,— свидетелствуватъ сѫщо така и онѣзи българи, които сѫ наблюдавали този икономически и духовенъ подйемъ и сѫ го отбелязали въ споменитѣ си или пъкъ въ съчиненията си, които засѣгатъ историята на България.

Въ своитѣ спомени д-ръ Селимински на нѣколко мѣста говори за икономическото развитие на родния си градъ Сливенъ, и това, което той казва, е характерно за състоянието и на другитѣ прибалкански градове презъ първата половина на XIX вѣкъ.

„Българското общество [въ Сливенъ] се дѣлѣше на двѣ групи благородни (гъркомани) и неблагородни (турлаци). Първитѣ имаха въ ржцѣтѣ си и общественитѣ работи, а вторитѣ — търговията и занятията. Послѣднитѣ бѣха твърдѣ честни, трудолюбиви и скромни граждани. Тѣхнитѣ ржкодѣлни произведения намираха добра цѣна на всичкитѣ пазари, а единъ пѫть прѣзъ годината ставаше въ Сливенъ многолюденъ панаиръ“ (Библ. Д-ръ Селимински, I, 12).

„... въ гр. Сливенъ напрѣдна търговията и индустрията. Почти цѣлиятъ градъ бѣше индустриаленъ. Главното произведение, абата, отъ разни качества и цвѣтове, се продаваше изъ цѣла Турция или като стока или въ дрехи. Ежегодно се изкарваха до 100,000 парчета черги отъ разни

качества и цвѣтове, мутафи, пушки и пищови скжпоцѣнни отъ сливенско произведение и се продаваха на всѣкждѣ. Значителенъ бѣше и износътъ на виното и ракията. Въ Сливенъ вирѣеше и скотовъдството. Отъ занятията само кожарството се намираше въ ржцѣтѣ на турцитѣ". Значи, една добре организирана търговия.

„Разни търговски компании продаваха сливенскитѣ произведения по пазарищата. Членоветѣ на тѣзи съдружия живѣеха въ Цариградъ, Смирна, Трапезундъ, Ерзерумъ, Дамаскъ, Халепъ, Бейрутъ и др. градове. Отъ тамъ нашитѣ търговци докарваха други продукти, които се продаваха по насъ. Годишниятъ панаиръ въ Сливенъ траеше цѣлъ мѣсецъ" (Библ. Д-ръ Сел., II, 58-59).

Съ формирането на градската срѣда при новитѣ обществени и икономически условия се създава постепенно и една по-друга психика. Отъ една страна, паричното стопанство, което въ своето развитие ограничава все повече натуралното стопанство, отъ друга — търговскитѣ сношения, процъвтяването на занаятитѣ, широкиятъ пазаръ, който намиратъ произведенията на ржчната индустрия — всичко това ускорява темпото на обществения животъ и внася въ градоветѣ нови настроения и идеали. Гражданинътъ, занаятчия или търговецъ, проявява деятелность и предприемчивость, зависи повече отъ своята инициатива, отъ своитѣ способности. Търговскитѣ спекулации и затрудненията, съ които има да се бори, изискватъ отъ него сржчность, пъргавъ умъ и бърза пресмѣтливость. Ако не съумѣе да се ориентира бързо въ заплетенитѣ и сложни отношения на търговския животъ, той не постига цельта си, и по-способнитѣ го изпреварятъ, изтласкватъ го назадъ. Въ борбата за отстояване на икономически интереси търговецътъ и занаятчията калятъ своята воля, развиватъ своя умъ, своята съобразителность и следствие на това проявяватъ въ обществанитѣ и национални

борби повече енергия и опитность, общителность и общественость. При това, съ новитѣ икономическі ценности се създаватъ и по-други морални и интелектуални ценности, които съответствуватъ повече на духа и потрѣбноститѣ на новото време. Предпочита се обикновено онова, което задоволява практическитѣ потрѣбности на живота; моралътъ на градското съсловие въ основата си е утилитаренъ. Това съсловие проявява повече склонность къмъ поучителни дидактически произведения, охотно поддържа школската литература. Предпочита сжщо леката, забавна литература, която го развлича въ часоветѣ на почивка съ своя шеговитъ тонъ или пъкъ съ сензационнитѣ си разкази. Ала за истинската художествена литература това съсловие твърде малко се интересува; въ периода, когато възниква и опредѣля своята обществена физиономия, то нѣма вкусъ за по-висока художествена литература и не съзнава още значението ѝ. Гражданинътъ, който еималъ възможность да наблюдава най-разнообразни житейски и търговски отношения и да води единъ въ пълния смисълъ на думата свѣтски животъ, е повече реалистъ, дори епикуреецъ. При това, като реалистъ, той проявява склонность къмъ либерална критика. Разположенъ е да се отнася по-свободно къмъ въпроситѣ на религията и дори да критикува устройството на черквата. Съ своя либерализъмъ той поддържа всички онѣзи просвѣтители, които изтъкватъ необходимостьта отъ черковни реформи и възставатъ срещу покварата на духовенството и упадъка на манастиритѣ. Можемъ да кажемъ, че Доситей Обрадовичъ не биималъ грамадно значение за сръбското възраждане, ако въ своята дейность не бѣ подкрепенъ не само материално, но и морално отъ сръбското градско съсловие. Сжщо така и нашитѣ борци за черковна свобода и реформи сж имали за най-яка опора градското съсловие — срѣдата на българскитѣ занаятчии и търговци, които сж съзнавали

необходимостьта отъ преобразования въ българската черква и изобщо въ духовния животъ.

Заслужва да се отбележи и това, че новитѣ социално-икономически форми внасятъ известна промѣна въ отношенията между българитѣ роби и владетелитѣ турци, като съдействуватъ, отъ една страна, за отслабването на племенната ненависть и, отъ друга страна — като поставятъ българитѣ въ едно по-изгодно и по-самостойно положение. Отношенията между българи и турци започватъ да получаватъ по-сложенъ характеръ — да се опредѣлятъ не толкозъ отъ политически, колкото отъ икономически фактори. Въ сферата на търговскитѣ сношения и предприятия българинътъ и турчинътъ се срѣщатъ вече не като робъ и господарь, а като търговецъ и клиентъ, като производитель и консуматоръ. Освенъ това, въ много случаи тѣ залавятъ заедно търговски предприятия и работятъ задружно. Изравнението на българитѣ съ владетелитѣ въ икономическитѣ отношения на живота започва къмъ началото на XIX вѣкъ, и, благодарение на това обстоятелство, градското българско съсловие въ скоро време се проявява като една смѣла и активна обществена сила, предъ която турската власть загубва предишния си авторитетъ. А това, не ще и дума, е сжщо така отъ грамадно значение за нашето възраждане.

За да имаме по-ясна представа за връзката между българското възраждане и факторитѣ на обществения животъ въ нашитѣ градове презъ онова време, ще трѣбва да отбележимъ и еснафскитѣ организации, които сж допринесли твърде много за развитието на нашата просвѣта и литература. Занаятчиитѣ, които сж работили съ нѣколцина по-млади помощници — калфи и чираци — сж били организирани въ особени корпорации. наречени еснафи, подобно на западноевропейскитѣ цехове, Zünfte (Gilde, гелдія). Такива организации е имало въ Турция, както е известно, и преди

XIX вѣкъ; споредъ даннитѣ, които се намиратъ въ турскитѣ официални кадийски регистри отъ XVII и XVIII вѣкъ, се вижда, че само въ София презъ него време е имало повече отъ 60 индустриално-занаятчийски еснафи; тѣ всички сж се ползували съ известни права предъ властьта; едни отъ тѣхъ сж били съставени изключително отъ българи, а други сж били смѣсени — отъ различни народности. Освенъ това, въ състава имъ сж влизали не само производители, но и търговци. Освенъ отдѣлнитѣ организации въ всѣки градъ е имало и едно общо управление на всички еснафи. Сама държавата е гарантирала правото на тия еснафи да се сдружаватъ — покровителствувала ги е и имъ е давала винаги своята подкрепа. Като значителенъ факторъ на обществения животъ еснафитѣ се засилватъ презъ XIX вѣкъ. Броятъ на тѣхнитѣ корпорации се увеличава значително, тѣ се организиратъ по-здраво, на по-други, по-широки основи, и вече къмъ срѣдата на миналия вѣкъ сж представлявали една доста внушителна сила, която е отстоявала не само съсловни, но и национални интереси. Трѣбва да се отбележи, че подобни сдружения сж сжществували не само между българскитѣ еснафи — сдружавали сж се и еснафитѣ и отъ други народности. За турскитѣ еснафи споменава Olivier въ пжтнитѣ си бележки: „Почти всички мусулмани, отъ търговецъ до последенъ работникъ, принадлежатъ къмъ организирани корпорации, представителитѣ на които сж длъжни да пазятъ правата на обществото и членоветѣ му“ (Olivier, 312; Милевъ, СпБАН., VI, 39).

При какви външни въздействия и влияния се е формирало у насъ еснафството — този въпросъ и до сега не е напълно изясненъ. Споредъ едни, за образуването на нашитѣ еснафи сж влияли турско-азийскитѣ или арабски занаятчийски тайфи (Мала-Азия). Повечето отъ терминитѣ, съ които си е служилъ еснафътъ, сж отъ турско-арабски произходъ —

тъй, напримѣръ, названията на занаятитѣ, на уредитѣ и сѣчивата. Въ единъ султански фермanъ отъ 1773 година се споменава като основатель на еснафитѣ въ Турско нѣкой си арабинъ Ахи Евранъ Вели, живѣлъ презъ XIII вѣкъ (въ единъ документъ е нареченъ Ехъ Евранъ Вели, Псп., XVI, 1905, с. 429). Той се считалъ за покровитель на занаятитѣ и еснафството въ Турция. Презъ време на робството занаятчийството е било силно застжпено въ Турция, и това обяснява донейде турското влияние върху образуването на нашитѣ еснафи. Организирани еснафи е имало и въ Гърция по примѣра на италиянскитѣ и дубровнишкитѣ — възможно е и тѣ да сж влияли върху нашитѣ. Нѣкои чужди изрази (лонца отъ итал. loggia — събрание на еснафи; майсторъ, болта, капара, сигуръ, джиро, регула) свидетелствуватъ за западно влияние върху организацията на еснафитѣ у насъ, което влияние е проникнало чрезъ търговскитѣ сношения съ прибрѣжията на Адриатическо и Срѣдиземно море.

Каква роля сж играли еснафитѣ като съсловни организации въ историята на българското възраждане?

Да видимъ преди всичко, на какви традиции и на какъвъ моралъ сж били изразители тия организации.

Еснафскитѣ организации сж имали за цель както запазването на чисто корпоративни интереси, тъй и развитието на технически сржчности и професионално занаятчийско умение.

Главната причина за възникването на тия организации е стремежътъ да се запазятъ икономическитѣ интереси на еснафа. По какъвъ начинъ? Като се преследва нелоялната конкуренция и се работи за подигане и усъвършенствуване на отдѣлни занаяти, като се наблюдава да не се засили нѣкой занаятчия за смѣтка на другъ, като се изкарватъ способни майстори и занаятчии, които съ своята работа биха могли да се противопоставятъ на външна конкуренция; понеже

не е имало достатъчно подготвени технически сили, нѣкои еснафи сж пращали въ чужбина, на свои разноски, по-способни младежи да се специализуватъ. Икономическитѣ интереси на еснафа сж се запазвали още, като се е помагало материално на западнали майстори и калфи и като се купувала и продавала стока по цени, опредѣлени отъ еснафитѣ по взаимно съгласие — изобщо, като се е ограничавала до известна степень свободата на производството и търговията. Тия цели и срѣдства на еснафитѣ сж ясно формулирани въ уставитѣ на сдруженията.

Като сж образували една здрава организация, еснафитѣ сж могли да се противопоставятъ по-активно на произволитѣ на властьта и на всѣко нововъведение, което е било противъ интереситѣ имъ. За да се осигурятъ съсловнитѣ интереси и за да бждатъ принудени всички членове на еснафа да работятъ въ една обща посока, съставялъ се е правилникъ, който е създавалъ еднакви задължения за членоветѣ на цѣлата корпорация и е опредѣлялъ взаимнитѣ отношения между тѣхъ. Тия задължения и взаимни отношения сж се основавали на обичайното право. Споредъ устава, начело на всѣка еснафска колегия е стоялъ първомайсторътъ или устабашията, който е ржководѣлъ дѣлата на еснафа и е пазѣлъ еснафския тефтеръ, гдето сж се вписвали общитѣ смѣтки, наредби и решения.

Сдруженията сж имали за цель не само да запазватъ икономическитѣ интереси на отдѣлнитѣ еснафи, но още и да установятъ известенъ моралъ, задължителенъ за членоветѣ на корпорацията. Този моралъ се е опредѣлялъ както отъ обичайното право, тъй и отъ съсловнитѣ и икономическитѣ интереси, които е преследвалъ еснафътъ. Тъй, напримѣръ, калфитѣ и чирацитѣ сж били задължени да се подчиняватъ безусловно на своитѣ майстори, да не имъ се противопоставятъ, изобщо да бждатъ „смирени, благонравни, послушни“,

както е казано въ самитѣ правилници. Всѣки отъ тѣхъ трѣбва да бѫде честенъ, за да бѫде по-късно достоенъ за майсторъ. Калфитѣ следъ известенъ срокъ (3-5 години) и при известни условия сѫ имали право да станатъ майстори. Презъ втората половина на XVIII вѣкъ и по-нататъкъ майсторитѣ ставатъ все по-строги въ изискванията си спроти работницитѣ, затрудняватъ достѫпа къмъ своето звание. Правилницитѣ сѫ забранявали на майсторитѣ и калфитѣ да дружатъ съ хора, които не сѫ се ползували съ добра репутация. На калфитѣ и чирацитѣ е било запретено да пушатъ тютюнъ предъ майстора си, а сѫщо така да пиятъ вино и да седатъ предъ господаритѣ си, ако не бѫдатъ поканени. Известни безнравствени постѫпки отъ страна на нѣкои членове на еснафа или нарушения на правилника се наказватъ отъ съвета на еснафа. Виновнитѣ лица се лишаватъ отъ права, или пъкъ, ако сѫ майстори, затваря имъ се дюкянътъ за известно време, а въ нѣкои случаи — завинаги. Понѣкога такива лица сѫ бивали опозорявани публично или пъкъ физически наказвани. При това еснафътъ е подбуждалъ членоветѣ къмъ взаимно помагане: всички, които принадлежатъ къмъ единъ и сѫщъ цехъ, сѫ длъжни да си помагатъ. Въ сръбскитѣ еснафи, които сѫ изучени много по-добре и които не се различаватъ твърде много отъ нашитѣ, се е осѫждала играта на карти, пиянството, нечестната търговия и свадитѣ. Всѣки недѣленъ или праздниченъ день чирацитѣ и калфитѣ сѫ били длъжни да ходятъ съ майстора си на черква; въ правилницитѣ изрично се казва, че праздничнитѣ дни трѣбва да се пазятъ строго:

„Всѣкой майсторъ одължава са да тачи праздницитѣ, които сѫ за празднуване... И така се одължава совсемъ да варди хубаво и съ радость голѣма и никакъ да не отваря дигянатъ си нити да купува, нити да продава въ тоя свѣтлий день, тоестъ Светая Недѣля...“ (Изъ устава на бояджийския

еснафъ въ Панагюрище. В. Атанасовъ, Изъ миналото на нашитѣ еснафи, Псп., XIII, с. 881).

Отъ еснафа се е отстранявалъ всѣки, който се е уловѣлъ въ кражба, измама, блудство или друго нѣкое престжпление. Изобщо, тия организации сж държали твърде много на морала на своитѣ членове и на работницитѣ.

Значи, еснафството е представлявало една здрава и сплътена сила не само въ обществено-икономическо, но и въ морално отношение. Строго установени традиции сж поддържали съгласието между членоветѣ и сж ги подбуждали къмъ съвмѣстна, обща дейность, къмъ взаимно помагане и колективна инициатива. При това тѣ никога не сж се отдѣляли отъ морала на българския народъ; напротивъ, въ основата на всички свои наредби и начинания сж поставяли онзи моралъ, които ние наблюдаваме въ личния, семейния и общественъ животъ на народа и който е основа на българското обичайно право. Макаръ да сж били образувани по чуждъ образецъ, еснафскитѣ сдружения сж отразявали нравствената страна на народния битъ, рjководили сж се винаги отъ демократични схващания и никога не сж се отказвали отъ народополезна дейность. Колкото повече прѣчки сж имали да преодоляватъ, толкозъ по-голѣма сплътеность, по-голѣмо единодушие и по-активенъ патриотизъмъ сж проявявали.

Когато се опредѣля националното и обществено значение на еснафскитѣ организации, не трѣбва да се забравя, че тѣ сж били напълно автономни, че турската власть никога не е посѣгала на тѣхната автономия; напротивъ, съ султански иradета е санкционирала тѣхното сжществуване и е признавала правата имъ. Тъй, напримѣръ, единъ султански ферманъ отъ 1773, издаденъ отъ Мустафа III, подтвърдява старитѣ еснафски наредби, узаконява ги и дава право на еснафитѣ да решаватъ помежду си свои дѣла и спорове, и, когато има нужда, да прибѣгватъ до съдействието на властьта.

Възъ основа на своитѣ правилници, еснафътъ еималъ право не само да издава присѫди, но и да ги изпълнява. Значи, той се е ползувалъ както съ административна автономность, тъй и съ сѫдебна независимость — уреждалъ е и е опредѣлялъ взаимнитѣ отношения между членоветѣ, решавалъ е спорове между тѣхъ, независимо отъ официалнитѣ власти, и е прибѣгвалъ до тѣхното съдействие само въ такъвъ случай, когато е бивалъ безсиленъ да наложи своитѣ решения. Въ Регулитѣ на дюлгерския еснафъ въ Брацигово четемъ между другото:

„А на кои са непоклонява на тоя пѫть иматъ майсторето изинъ иснавски и да го биятъ и да го затворятъ, не може на иснафа ни забитинъ да каже нищо“ (В. Атанасовъ, Изъ миналото на нашитѣ еснафи, Псп., XIII, 1902, с. 880).

Въ поменатия фермanъ се казва, че ако нѣкое външно лице се намѣси въ работитѣ на еснафа и поиска да спре изпълнението на известно решение — напримѣръ, да се накаже физически нѣкой виновникъ — властьта е длъжна не само да отстрани това лице, но и да го накаже най-строго, загдето се мѣси въ работитѣ на една протежирана отъ султана колегия.

Всичко това съдействува твърде много да се развие срѣдъ еснафитѣ духъ на свобода, на самостойность и самодейность. Въ сѫщность професионалната и съсловна свобода е поддържала чувството на национално достоинство, усилвала е духа на инициатива и е създавала основа за една по-широка и по-народополезна активность. Българинътъ, който е поддържалъ тия сдружения, се е освобождавалъ постепенно отъ привичкитѣ на безправния и безпомощенъ робъ и не се е стѣснявалъ да заяви предъ властьта своитѣ оплаквания.

Главатаритѣ на организациитѣ често сѫ заявяли предъ властьта известни колективни искания и сѫ се застѫпвали за правата на своитѣ угнетени сънародници. Влиянието на

еснафитѣ предъ турското правителство е било твърде голѣмо; въ много случаи — особено презъ черковната борба — тѣ сж се явявали предъ Високата порта, а сжщо и предъ цариградската патриаршия като представители на населението въ дадено мѣсто. Въ повечето случаи тѣхнитѣ искания сж бивали удовлетворявани. Интересно е, че предъ турската власть и предъ патриаршията занаятчийското организирано съсловие се е ползувало съ по-голѣмъ авторитетъ, отколкото търговцитѣ. Когато габровскиятъ първомайсторъ абаджия Никола Е. Сапуновъ се явилъ въ патриаршията като пълномощникъ да издействува право за строежъ на българска черква, патриархътъ заявилъ, че пълномощното му трѣбвало да бжде подкрепено съ еснафския печатъ, а не съ търговски подписи, понеже почитьта е на еснафа, който е дълготраенъ, а търговцитѣ сж временни. Отъ това се вижда, какво значение е отдавалъ самиятъ патриархъ на еснафитѣ и какъвъ силенъ факторъ сж били тѣ предъ патриаршията. Могли бихме да кажемъ, че еснафскитѣ организации, които вематъ такова активно участие въ борбата за черковна свобода, съ своята колективна патриотическа дейность даватъ поводъ за възникването на по-широки народни организации, водятъ къмъ организиране на българския народъ и действуватъ възпитателно върху него, като го подготвятъ за по-сложни обществени и национални борби. Тия еснафски организации сж въ сжщность начало на нашитѣ общини, на истинско общинско самоуправление. Постепенно тѣ вематъ въ ржцетѣ си училищата и черковната власть, измѣстватъ предишнитѣ чорбаджии; устройството на училищата и черквитѣ се извършва по тѣхнитѣ наредби и решения и цѣлата мѣстна общинска власть се представлява отъ тѣхъ.

За жалость, заслугитѣ на българското гражданство и еснафство за възраждането още не сж проучени, както трѣбва. А тия заслуги сж твърде голѣми. Ние вече споме-

нахме, че нашето търговско и занаятчйско съсловие презъ време на робството въ социално-икономическия животъ е имало значение не само като индустриална форма, не само като обществена класа, но и като изразитель на национални стремѣжи. Може да се каже, че то именно е проявявало най-голѣма инциатнва въ борбата за черковна и политическа свобода и винаги е поддържало както морално, тъй и и материално всѣко народно движение.

Казахме, еснафитѣ и търговцитѣ сж ржководѣли общественитѣ работи; преди още да се яви сжщинска интелигенция, тѣ сж играли роля на интелигентна срѣда. Тѣ сж се грижели за народнитѣ интереси много повече, отколкото духовенството, което въ по-голѣмата си часть е било бедно, невежествено и подчинено на гръцката черква. Еснафството е винаги проявявало национално съзнание и е образувало най-имотната часть отъ народа; когато е било нуждно да се даватъ материални жертви, най-напредъ сж се притичали занаятчиитѣ и търговцитѣ и следъ тѣхъ селското население. Еснафскитѣ сдружения сж давали пари и гаранции за освобождение и запазване не само на отдѣлни лица, но и на българското население въ нѣкои градове и села. Особени грижи сж полагали за организацията и напредъка на българското просвѣтно дѣло. Една часть отъ приходитѣ на еснафитѣ се е употрѣбявала за целитѣ на българската просвѣта. Това се вижда и отъ тѣхнитѣ книжа — едно еснафско решение гласи: „Приходътъ отъ спогодбитѣ между занаятчиитѣ, или остатъкъ отъ събранитѣ суми за праздника да се даватъ за училището“ (срв. История на учебното дѣло въ България, 144; История на габровското училище, 118; Материали по учебното дѣло въ България, 30). Членоветѣ на еснафа сж жертвували крупни суми за уредбата и издръжката на българското училище; А. Шоповъ съобщава (СбНУНК., III, с. 65 сл.), че въ солунската българска

черква намѣрилъ една Плакокнижица — поменикъ за живи и мрътви на терзийския и дебърски еснафъ въ Солунъ. Този поменикъ е билъ писанъ въ 1817 г. и следъ това преписанъ въ 1841 г.; въ него срѣщаме интересни бележки отъ Велю Негревъ отъ Селце, Дебърско, отъ които се установява, че еснафътъ се е грижилъ за разпространението на ученето, издържалъ е ученици и е настоявалъ въ училището да се преподава славянски:

„Перво почнати еснавъ терзи булгарски у Солунъ предисловие на тая книга именуеммая: памятница или споменіца на живи и на мертви на той благословенний еснафъ шивѣнскій и словѣнскій язикъ и писменосъ подржатели и народолюбиви братия и желаеми о народъство и писменосъ свои но нужда ради града сего именнуемий Солунъ како ненавидиле това слово и ако да имало нѣкои свещеникъ сиръ или нѣкой попъ да знае да пее славянски, не го оставале по тая причина претвориле памятница сея по гречески а той благовѣини руфетъ (еснафъ) рекомій дебренци и крушовци и кичевци, жалееки на серцето си за словото си отеческо, отъ денъ на денъ почнае да мислат како да се потрудатъ и да си направатъ некакво средство: за словото си да не се изгубатъ та да си направатъ или цръква или нѣкое училище, и почнае малу по малу отъ 1833 года отъ некойси ученика ученіе у тоя градъ, отъ нѣкойси монахъ ябанция сиречъ чуждицъ учителъ по славянски и тие бла-
городній терзии имале су мали дечица рекле му: „отче молимте учини нама мило како знаешъ кніга нашинска сиречъ словянска или на по просто бугарски научині тия наши дечица за споменъ вѣченъ твой и за словото да ни неугасне со свѣ“; и той лубивий старъ самакъ сиречъ по грчки монахъ именемъ Исайя родомъ рс (Руссия) не се обленилъ и исполнілъ желаемото на помощии майстори“. По-нататъкъ се разправя, че този учитель училъ децата на

еснафитѣ две години „и тие ученици пробудия татковците си и братията си да ся потрудатъ да си направи некои храмъ ине (или) училище по слово и по язикомъ и почнае цверсто да ся трудятъ отъ 1861 до 1867“ (сполучватъ да отворятъ девическо училище).

Въ тоя духъ сѫ работили дебърскитѣ еснафски сдружения.

Еснафитѣ сѫ съдействували за основаването на дружества, които сѫ се грижили за отваряне и уреждане на народни училища и сѫ събирали помежду си материални срѣдства за издаване на учебници и поддържане на бедни ученици. „Еснафитѣ се грижеха даже за плочи, писалки, хартия и мастило, които даваха даромъ на ученицитѣ. На беднитѣ купуваха учебници“ (И. Н., Възраждането на българщината въ Татаръ-Пазарджикъ). Излишъкътъ отъ събраната сума за еснафския годишенъ праздникъ и приходитѣ отъ спогодбитѣ между занаятчиитѣ, както отбелязахъ, сѫщо сѫ били жертвуванн за издръжка на училища. Обичай е било отдѣлнитѣ еснафски организации да се редуватъ всѣка година въ черковното епитропство; обикновено отъ тѣхната срѣда сѫ се избирали училищни настоятели, които сѫ се грижели за издръжка на учлища и учители.

Често еснафътъ се застѫпвалъ енергично за запазване на училищната автономия и е защищавалъ българскитѣ просвѣтители отъ произволитѣ на мѣстнитѣ власти. И вънъ отъ родината си — въ Влашко и Русия — мнозина отъ нашитѣ занаятчии и търговци сѫ продължавали да работятъ въ полза на своя народъ и новоуреденото народно училище. Знайно е, че българскитѣ училища въ Влашко сѫ били издържани отъ богати български търговци; сѫщо така е известно значението на Априлова и Палаузова за създаването на габровското училище. Мнозина отъ по-богатитѣ наши

граждани сѫ завещавали своя имотъ за напредъка на учебното дѣло въ България.

Съ сѫщата ревность сѫ се грижели заможнитѣ български еснафи и търговци за съграждането и поддържането на народни черкви. Инициативата за създаването на българската черква въ Цариградъ се дължи на еснафскитѣ сдружения въ този градъ, които къмъ 1840 г. сѫ били повече отъ двадесеть на брой. Цариградскитѣ българи сѫ били готови да броятъ за своята национална черква повече отъ половинъ милионъ гроша. Отъ срѣдата на българскитѣ еснафи се избиратъ епитропи за направата на черквата въ турската столица. Заслужва да се спомене и това, че много отъ българскитѣ манастири сѫ праѣенн и доизкарани отъ разни еснафи; въ всѣки по-голѣмъ еснафъ си е запазвалъ по една манастирска стая. Тия стаи и до днесъ сѫ запазени съ надписитѣ на еснафитѣ. За съграждането на Соколския габровски манастиръ сѫ помогнали еснафитѣ съ своитѣ майстори и калфи. Това ние узнаваме отъ единъ ржкописъ, намѣренъ въ манастира.

„И собра́шася вку́пѣ от се́ло, и от коли́бах, исна́фи, ма̀стори съ ка̀лфами, най болше от сія е́тьръ махала и новомахле́нцы кова́че съ ка́лфи свои́ и чира́це, дененощно веду́ши потруди́шася, на́й па́че съ свои́м препита́ніемъ и без цѣны́, любве́ ра́ди божія матере: и обсѣко́ша ещѐ бо́лше ка́меня, и разпространи́ся мѣсто. тогда разори́хом церковь ма́лую, возградихом от основа́ніе сію̀ бо́лшую“ (И. Бакаловъ, Материали за историята на нѣкои манастири въ България, СбНУНК., XII, 339).

Нашитѣ еснафи сѫ се интересу̀вали сѫщо отъ новобългарската литература и допринасятъ твърде много за нейното развитие. Тѣ не само поощряватъ нашитѣ първи писатели за литературна дейность, но имъ даватъ и срѣдства за отпечатването на пупулярни произведения и учебници

и сѫ най-редовни и ревностни купувачи на българската книга. По отношение на тогавашнитѣ наши писатели тѣ играятъ роля на меценати. Презъ 1801 г. родолюбиви български търговци отъ западнитѣ краища подбуждатъ Нешковича да преработи въ популярна форма Раичевата история. На заглавната страница на Митарства (1817) отъ Йоакима Кърчовски четемъ между другото:

„Иждивеніемъ же православныхъ хрістіанъ штипскихъ и прочихъ градовъ болгарскихъ за душевное ихъ спасеніе напичатисѧ, настоѧніемъ благопочтеннородныхъ господаровъ Димитріа Філіповича жителя и купца Кратовскаго, родомъ изъ Егридерепаланка, и Димитріа Зузура, сечищанина.“

Сѫщитѣ сѫ спомогнали и за издаването на друга една книга, пакъ отъ Кърчовски — Чудеса пресветыѧ Богородицы (1817).

До каква стенень родолюбивото българско гражданство е съдействувало презъ епохата на възраждането за издаване на български книги, се вижда отъ нѣкои посвещения, гдето сѫ отбелязани имената на щедри дарители, а сѫщо и отъ списъцитѣ на спомощницитѣ въ края на печатнитѣ книги. Презъ първата половина на миналото столѣтие повечето отъ спомощницитѣ сѫ били занаятчии и търговци. Най-много четци сѫ излизали отъ тѣхната срѣда. Изобщо тази срѣда е създавала благоприятни материални условия за една по-широка просвѣтна и литературна дейность Недѣлникътъ на Софрония, букварътъ на Берона, преводитѣ на Сапунова, книжовнитѣ трудове на Н. Бозвели, В. Ненoвича, А. Кипиловски и мн. др. сѫ могли да бѫдатъ напечатани само съ материалната подкрепа на състоятелни български търговци и еснафи. Следъ като съставя Недѣлника, Софроний се обръща съ позивъ къмъ българскитѣ търговци въ Влашко да му отпустнатъ парична сума за отпечатване на книгата. Между другото той пише:

„Благороднѣйшіи и честнѣйшіи търговци... Ваше милостивое нравіе и великодушное достойнство, що е славно имя ваше по далечная мѣста, то повдигнало естъ мене да пиша до вашеи честности, любезная чада моя, и ако несмъ ималъ щастіе да видя честная лица ваша и да узная благородіе ваше, но долженъ есмъ да почитамъ всякоги вашее достоинство и шохвалное имя, що го имате у васъ доволно... сега дадухме тая книга на стамба, сиречь на печатъ, да са напечататъ хіляда книги, и всяка книга по триста листа ще буде; но сосъ много харчь быва тоя печатъ, ще идатъ до десятъ хіляди гроша, а азъ неимамъ толико халъ. Того ради молю васъ, зная понеже имате вы милостивую душу и добротворное сердце и любите да учините добро; почто е това добро общое за всего болгарскаго народа, да помогните на това.“ (А. Тедоровъ,. Софрони Врачански, София, 1906, с. 60-61).

Може да се каже, че главни разпространители на българската книга сж били еснафитѣ и учителитѣ; тѣ сж записвали спомощници, препоржчвали сж книгата преди още да излѣзе отъ печатъ, и у тѣхъ авторитѣ сж складирали своитѣ произведения. Въ градове, гдето еснафскитѣ сдружения сж били силни, книгитѣ сж намирали по-широкъ пазаръ. Нашитѣ занаятчии сж се интересували не само отъ печатната, но и отъ ржкописната българска книга. Тъй, напр., въ Копривщенския дамаскинъ е отбелязано: „Този книга е на Никола фучициата“ (Български старини, II, с. III).

Значителна роля сж играли еснафитѣ въ историята на черковната борба и въ борбата противъ католишката уния. Водителитѣ на тая борба намиратъ най-силна подкрепа отъ страна на еснафитѣ. Народнитѣ дейци въ Цариградъ, които сж работили за освобождението на българската черква отъ патриаршията, когато сж предявявали известни искания предъ правителството, опирали сж се преди всичко на еснафството.

Неофитъ Бозвели и П. Р. Славейковъ работятъ най-енергично между еснафитѣ въ Цариградъ — особено между абаджиитѣ — и ги подготвятъ за борба съ гръцката патриаршия. Благодарение на тия еснафи, въ Цариградъ се основава българска черква, българска община, и турската столица става единъ отъ първитѣ центрове на нашия духовенъ и литературенъ животъ. Усилията на Н. Бозвели и Илариона Макариополски да се издействува позволение за направа на българска черква въ Цариградъ, само тогазъ успѣватъ, когато сж били подкрепени отъ еснафитѣ — най-голѣма заслуга въ случая има абаджийскиятъ еснафъ, най-силниятъ и най-деятелниятъ. Правителството и патриаршията не сж могли да пренебрегнатъ българскитѣ искания, подкрепени отъ еснафскитѣ организации.

Еснафитѣ работятъ съ партията на младитѣ — противъ чорбаджиитѣ. Консервативното течение е било за отстжпки. На 22. I. 1872 г. се събиратъ всички еснафи въ Цариградъ, а съ тѣхъ заедно всички привърженици на партията на младитѣ и начело съ Славейкова искатъ отъ Високата порта да приложи фермана и признае независимостьта на българската народна черква.

И тъй, въ що се състои накратко значението на еснафскитѣ сдружения за българското възраждане?

Преди всичко тѣ съдействуватъ за организирането на народната икономическа и духовна мощь. Благодарение на тѣхъ въ градоветѣ се създаватъ силни български общини, които разполагатъ съ значителни материални срѣдства, ржководятъ се отъ активни български граждани и даватъ насока на просвѣтното дѣло въ България. Като изразители на демократични схващания и като носители на единъ здравъ моралъ, който еималъ основитѣ си въ българския битъ, въ обичайното право на народа, еснафитѣ винаги сж се противопоставяли на всѣко противонародно домогване, енергично сж излизали срещу консерватизма и произволитѣ на чорбаджиитѣ, срещу

гръцкото духовенство; при решаването на черковния въпросъ тѣ сж се борѣли за прѣустройство на българската черква въ демократиченъ духъ.

Никой у насъ презъ епохата на възраждането не е допринесълъ толкозъ много въ материално и морално отношение за закрепването на българското училище, българската черква и българската книжнина, колкото е допринесла тая важна, обществена сила, представена отъ еснафскитѣ организации, здраво сплътени, енергични, проникнати отъ национално съзнание.

За да засегнемъ значението на еснафитѣ отъ всѣка страна, ще трѣбва да споменемъ и участието, което вематъ тѣ въ революционнитѣ движения и изобщо въ борбитѣ за политическа свобода. Още въ 1829 г. сливенскитѣ еснафи и търговци сж правили опитъ да повдигнатъ въпроса за българската политическа автономия (Н. Атанасовъ, Соц. фак., 62). Единъ отъ главнитѣ организатори на търновското възстание презъ 30-тѣ години е заможниятъ търговецъ Велчо. Отъ търговско семейство произлиза българинътъ Иванъ Димовъ отъ Османъ-Пазаръ, който въ началото на миналия вѣкъ е билъ принуденъ да се потурчи; отпосле се покаялъ за постжпката си, отхвърлилъ мохамеданството, поради което е билъ жестоко мжченъ отъ турцитѣ и обесенъ. Двама атонски монаси написватъ житие на този български мжченикъ за християнската вѣра и го провъзгласяватъ за националенъ светецъ.

Проповѣдитѣ на нашитѣ учители за възстание и политическа свобода намиратъ отласъ преди всичко срѣдъ еснафитѣ. Захарий Стояновъ съобщава, че следъ като се завърналъ отъ Сърбия, Караджатаималъ за другари хора отъ обущарския еснафъ. „Трѣбва да ви кажа, че този еснафъ въ турско време даваше най-отчаянитѣ елементи, които не мислѣха за черни дни“ (Четитѣ въ България, 204). Активно участие вематъ нашитѣ еснафи и въ Априлското възстание“.

Апостолитѣ намѣриха съчувствие и сподвижници между младитѣ индустриалци, между зараждащата се буржуазия. Тѣзи, които решиха и дадоха 20 априлъ 1876, бѣха почти всички индустриалци, — напримѣръ, членоветѣ на Революционния комитетъ, а по-късно Военния съветъ. Индустриалцитѣ — това бѣ интелигенцията“ (М. Влайковъ, Бѣлѣжки върху икономическото положение на Панагюрище). Вождътъ, вдъхновителтъ на Априлското възстание, Бенковски, преди да се посвети на революционна дейность, билъ е известно време абаджия и следъ това търговецъ. Значи, човѣкъ излѣзълъ отъ занаятчийска срѣда. Въ Пловдивъ главатари на бунтовницитѣ сж били, както се изразява З. Стояновъ, единъ презрѣнъ свѣщарь и единъ скроменъ обущарь — първиятъ се е казвалъ Димитъръ Златановъ, а вториятъ Кочо Чистеменски, възпѣтиятъ отъ Вазова Кочо въ „Епопея на забравенитѣ“ — простиятъ чизмарь, както се изразява поетътъ.

Всички тия факти, които отбелязахме тукъ, опредѣлятъ ясно участието на нашитѣ еснафи въ борбитѣ за духовна и политическа свобода, показватъ ни нагледно, какви усилия сж употрѣбили тѣ, за да извоюватъ по-добри условия за българската просвѣта, и отъ друга страна — какви жертви сж давали за политическото освобождение на своя народъ.

Разгледахме главно икономическитѣ фактори на българското възраждане — смѣната въ формитѣ на производството, развитието на занаятитѣ и търговията; посочихме връзката между тия фактори и духовното и политическо развитие на българския народъ. Както се знае, съ опредѣлянето на икономическитѣ фактори на социалния животъ, съ развитието на формитѣ на производството върви и класовото обособяване, съсловната диференциация — образуватъ се съсловия, които се сблъскватъ на почвата на своитѣ противоположни интереси.

Кои сѫ тѣзи съсловия, които опредѣлятъ социалната физиономия на българскитѣ градове? Спомняме си свидетелството на д-ръ Селимински за града Сливенъ — свидетелство, което важи за всички наши градове отъ онова време: „Българското общество [въ гра́да] се дѣлѣше на двѣ групи: благородни (гръкомани) и не благородни (турлаци). Първитѣ имаха въ ржцетѣ си общественитѣ работи, а вторитѣ — търговията и занаятитѣ“. Така е било отъ начало. Това свидетелство трѣбва да се допълни и изясни. Въ града се оформяватъ две съсловия: отъ една страна имаме занаятчиитѣ, еснафитѣ, а съ тѣхъ заедно и срѣднитѣ търговци, които образуватъ заедно срѣдното съсловие, нѣщо подобно на западноевропейската буржуазия отъ XVIII столѣтие; отъ друга страна — чорбаджиитѣ — това е висшето съсловие, съсловието на българската парична аристокрация и на едрата собственость. Конфликтитѣ между едното и другото съсловие започватъ да вематъ все по-остри форми — особено засилването на нашитѣ еснафи.

Мненията за чорбаджиитѣ у насъ сѫ твърде противоречиви и неустановени — отношенията на чорбаджиитѣ къмъ българското възраждане не сѫ още напълно изяснени. Докато едни отъ историцитѣ на възраждането ги идеализиратъ и имъ приписватъ грамадни заслуги, други, напротивъ, сѫ склонни да ги разглеждатъ като най-опасни врагове на българската народность, народни изедници; представятъ ги тъй, както сѫ ги представяли българскитѣ революционери — сѫдятъ за тѣхъ тъй, както сѫ сѫдили Каравеловъ и Ботевъ.

За да дойдемъ до една правилна оценка, ще трѣбва да видимъ преди всичко, какъвъ е билъ съставътъ на чорбаджийската срѣда.

Като говоримъ за състава, на първо мѣсто тукъ трѣбва да отбележимъ тъй наречените джелепи и бег-

ликчии (и дветѣ думи сѫ турски). Джелепи или браничари сѫ се наричали тия, които сѫ търгували съ овци. Обикновено тѣ сѫ имали многобройни помощници, които сѫ закупвали овци въ голѣмо количество по разни мѣста изъ България, Сърбия, Турция, Албания, прекарвали сѫ лѣтно време съ стадата по планинитѣ, а на есень сѫ ги откарвали въ Цариградъ, за да ги продаватъ тамъ, или пъкъ сѫ ги държали въ Одринско да презимуватъ, за да ги продадатъ на пролѣть. Въ турската държава българитѣ сѫ минали за най-опитни скотовъдци.

Понеже правителството е имало твърде голѣми облаги отъ тази търговия съ овци, подпомагало е джелепитѣ, улеснявало ги е въ търговскитѣ имъ предприятия. Къмъ чорбаджийското съсловие сѫ спадали най-заможнитѣ джелепи, собственицитѣ на голѣми стада, които сѫ разполагали съ по-голѣми капитали и сѫ предоставяли на своитѣ помощници и служители да се грижатъ за събирането и отглеждането на стадата.

Къмъ чорбаджийското съсловие сѫ спадали, казахме, и бегликчиитѣ — тия, които сѫ наемали отъ правителството събирането на беглика — десетъка отъ овцитѣ и козитѣ. Самитѣ откупувачи на беглика сѫ се наричали бегличибаши; тѣ сѫ наемали въ Цариградъ събирането на този десетъкъ въ разни краища на Европейска Турция. И тѣ, като джелепитѣ, сѫ имали свои помощници, които сѫ натоварвали съ събирането на данъка. Тия помощници, отъ 100 до 200 души, отъ пролѣть до есень сѫ обикаляли цѣлата страна, отивали сѫ до Албания; навредъ сѫ пѫтували съ въорѫжени дружини, понеже сѫ били изложени на опасности. Често стопанитѣ на стадата сѫ се отказвали да плащатъ данъкъ или пъкъ сѫ се опитвали да укриятъ своята жива стока, за да платятъ по-малъкъ данъкъ. Властьта не само имъ е позволявала да пѫтуватъ въорѫжени,

но дори сама имъ е оказвала съдействие; при това, давала имъ е право да глобяватъ и да наказватъ. Бегличиитѣ и джелепитѣ сѫ живѣли най-охолно, имали сѫ множество слуги, богати и широки домове, проявявали сѫ особена страсть къмъ великолепни коне и скѫпоценни оржжия; отличавали сѫ се съ упоритъ нравъ, заповѣднишки наклонности, господарски обноски. Единъ пластично представенъ типъ на старъ бегликчи-баши намираме въ битовата повесть на Каравелова „Българи отъ старо време“ — въ лицето на дѣда Либена.

Съ турската власть бегликчиитѣ сѫ били въ най-добри отношения — винаги сѫ се ползували съ нейното благоволение.

„Бегликчиитѣ се ползуваха съ довѣрие предъ турскитѣ власти и се радваха на право да носятъ оржжие и турско облѣкло съ фесове, обвити съ шалове, даже и въ врѣме на завѣрата, когато на християнитѣ било забранено да носятъ оржжие и лъскави дрехи“ (Я. Груевъ, Спомени, 10-11).

Понеже сѫ били заставени да бѫдатъ въ постоянни сношения съ официални лица, познавали сѫ добре турски езикъ, турскитѣ нрави и турската администрация. Имали сѫ връзки съ влиятелни правителствени лица въ Цариградъ, срѣщали сѫ се съ тѣхъ, а нѣкои отъ нашитѣ първенци сѫ имали достѫпъ не само до великия везиръ, но дори и до султана. Преданието разказва за едного отъ тѣхъ, Голѣми Вълко, че носѣлъ на калпака си султанския нишанъ, а на рамото на връхната си дрехаималъ пришита сребърна рѫка, която представлявала рѫката на султана, сложена единъ день при аудиенция връзъ рамото му — знакъ на особено султанско благоволение (А. Шоповъ, Д-ръ Чомаковъ, 9). Нѣкои отъ тѣзи български първенци сѫ имали царски фермани, съ които имъ се е позволявало да търгуватъ съ известни страни и сѫ се призовавали властитѣ да имъ оказ-

ватъ съдействие. Предъ мѣстнитѣ власти, както и предъ цариградскитѣ, тѣ сѫ се ползували съ голѣмъ авторитетъ. Имало е случай, когато великиятъ везиръ, преди да извърши нѣщо, което засѣга населението отъ дадена область, взе-малъ е мнението на видни чорбаджии отъ тази область (А. Шоповъ, Д-ръ Чомаковъ, 21). Патриаршията сѫщо ги е държала на голѣма почитъ. Копривщенскитѣ бегликчи-баши сѫ били до такава степень влиятелни предъ цариградското правителство, че дори пашата и владиката въ Пловдивъ сѫ се боели отъ тѣхъ (А. Шоповъ, Д-ръ Чомаковъ, 9).

Правото за събиране на беглика въ много случаи се е предавало по наследство (А. Шоповъ, Д-ръ Чомаковъ, с. 6). Като потомци на първитѣ наши бегликчии въ второ или третото поколѣние се явяватъ заможни гръцки и български фамилии, които държатъ твърде много на своята съсловна особеность, женятъ се помежду си и отбѣгватъ да се сближаватъ съ по-долнитѣ слоеве на народа. Повечето отъ тѣхъ се преселватъ въ по-голѣмитѣ градски центрове. Тъй, напримѣръ, копривщенскитѣ джелепи и бегликчии, най-заможнитѣ, се преселватъ въ Пловдивъ и Одринъ и заставатъ тамъ въ реда на първитѣ капиталисти.

Бегликчийството е сѫществувало до 1869 г. — когато правителството е почнало само да събира данъцитѣ.

Значи, въ състава на нашето чорбаджийско съсловие сѫ влизали тия заможни българи, които сѫ откупвали беглика или пъкъ сѫ се занимавали съ джелепство, а сѫщо така и крупнитѣ български капиталисти въ по-голѣмитѣ градове, които сѫ били въ родствени отношения съ бегликчиитѣ и джелепитѣ. Гнѣздата на първитѣ и най-известни български чорбаджии сѫ били Копривщица, Котелъ, Елена, и Пловдивъ. Тукъ можемъ да отбележимъ известния родъ Чалъковци отъ Копривщица, който е свързанъ съ историята на българското възраждане. Най-видни представители

на този родъ сѫ били Голѣми Вълко чорбаджи, Голѣми Стоянъ чорбаджи и тѣхнитѣ братовчеди, Малки Вълко и Малки Стоянъ. Това сѫ все бегликчии и джелепи, български първенци, влиятелни предъ правителството и предъ патриаршията, а въ сѫщото време и известни български родолюбци.

Съ това, разбира се, не се изчерпва съставътъ на чорбаджийското съсловие; ще трѣбва да проследимъ този съставъ и отъ друга страна, за да видимъ, каква роля е играло чорбаджийското съсловие въ нашия общественъ и духовенъ животъ.

Тукъ му е мѣстото да отбележимъ, че не всички наши чорбаджии сѫ били отъ рода на тия, за които ни разказватъ Каравеловъ и Ботевъ: имало и между тѣхъ предприемчиви и родолюбиви българи, които сѫ жертвували голѣми суми за народната просвѣта и сѫ употрѣбявали своето влияние предъ турското правителство за народополезни работи. Това ние виждаме още презъ XVIII вѣкъ — тая традиция продължава и презъ XIX вѣкъ. До известна степень икономическото и духовно развитие на Копривщица се дължи на бегликчиитѣ и джелепитѣ; макаръ тѣ самитѣ да не сѫ били образовани хора, съзнавали сѫ значението на просвѣтата, поддържали сѫ училищата и учителитѣ, издирвали сѫ по-подготвенитѣ, по-първитѣ български учители и сѫ ги привличали въ своето родно мѣсто. Съ тия свои предприятия тѣ сѫ служили за образецъ на чорбаджиитѣ отъ други мѣста. По тѣхенъ примѣръ панагюрскитѣ джелепи уреждатъ училища и черкви въ своя градъ. Важна роля сѫ играли сѫщо бекликчиитѣ и джелепитѣ въ Самоковъ и Търново.

Знае се, че мнозина отъ бегликчиитѣ сѫ се грижели за просвѣтата не само въ роднитѣ си мѣста, но и по други български градове и села. Първото килийно училище въ Бѣла-черква (Търновско), родното мѣсто на българския бунтов-

никъ Кира Петровъ, известния „Бачо-Киро“, е било издигнато въ 1833 г. съ срѣдствата на единъ копривщенски бегликчия, който пѫтувалъ по онѣзи мѣста (Н. Начовъ, Бачо Киро Петровъ, 10). За националното съзнание и патриотическата дейность на една часть отъ българскитѣ чорбаджии свидетелствуватъ и тѣхнитѣ запазени писма, въ които срѣщаме изявления отъ този родъ: „И ніе рекохме некое добро да произведеме отъ Болгарията... Че му доде време и Българията да прогледа“ (Материали по историята на българското възраждане, СбНУНК., III, срв. А. Шоповъ, Д-ръ Чомаковъ, 10).

Отдѣлни представители отъ това чорбаджийско съсловие не сѫ били чужди и на българския литературенъ животъ. Р. Поповичъ е можалъ да напечата своята Христоития благодарение на материалната подкрепа, която е получилъ отъ Малки Вълко чорбаджи. Бегликчията Цвѣтко хаджи Георгиевъ написалъ въ 1818 г. български календаръ, който е билъ напечатанъ въ Пеща отъ Нешо Марковичъ отъ Кратово (П. П. Карапетровъ, Материали за описание на града Панагюрище; срв. А. Шоповъ, Д-ръ Чомаковъ, 6).

За заслугитѣ на бегликчиитѣ свидетелствуватъ и тѣхнитѣ видни съвременници, като напримѣръ Априловъ въ Денница новоболгарскаго образованія, Р. Поповичъ въ предговора къмъ Христоития, д-ръ Селимински въ своитѣ спомени, Йоакимъ Груевъ. Ето що казва Селимински:

„... бегликчиитѣ образуваха едно влиятелно и полезно за народа съсловие. Тѣ бѣха силни не само прѣдъ Високата порта и прѣдъ провинциалнитѣ власти, но много ги уважаваше и цѣлиятъ ни народъ. Действително бегликчиитѣ бѣха родолюбиви и истински патриоти. Щедро помагаха на народнитѣ нужди, доколкото обстоятелствата и постътъ имъ позволяваха; дори тѣ облагодателствуваха и своитѣ лични неприятели, постѫпвайки споредъ евангелскитѣ наставления.

Бегликчиитѣ постоянно и за най-малкото подозрение се намираха прѣдъ опасността да изгубятъ живота си и цѣлия си имотъ. Това съсловие извърши голѣми благодѣяния на нашия народъ. То бѣше неизчерпаемъ изворъ на блага и примѣръ на християнска добродетель“ (Библ. Д-ръ Ив. Сел., II, 28).

Измежду представителитѣ на това чорбаджийско съсловие най-голѣми заслуги за възраждането има Голѣми Вълко чорбаджи. Съ негови срѣдства е било съградено първото по-голѣмо общо училище въ Копривщица, въ 1818 год. — следъ време той подновява и разширява това училище. Освенъ въ родното си мѣсто, този български благодетель създава училище и въ Сопотъ, грижи се за пловдивскитѣ училища и черкви, за тѣхното реформиране, и привлича въ тѣхъ по-способни учители. Освенъ това, издържа млади българи, като ги задължава да се подготвятъ за учители. Този човѣкъ съ дейността си, съ своята готовность за материални жертви е билъ живъ примѣръ за своитѣ събратя както въ Копривщица и Пловдивъ, тъй и по други български мѣста. Като влиятелно лице прѣдъ правителството, въ много случаи той е успѣвалъ да спаси видни българи отъ преследване, особено презъ време на завѣрата въ 1821 год.; винаги се е застжпвалъ прѣдъ правителството за правата на своя народъ (Й. Груевъ, Моитѣ спомени). За неговитѣ грижи за българскитѣ манастири и черкви свидетелствува едно изображение, което е запазено въ черквата на Рилския манастиръ — тамъ Голѣми Вълко е представенъ като ктиторъ (— който е далъ срѣдства за направа на черква или манастиръ). Селимински, който въ цитиранитѣ редове изтъква значението на бегликчиитѣ за българското пробуждане, отбелязва, между другото особенитѣ заслуги на Чалъковци:

„Въ градъ Пловдивъ живѣеше семейството Чалъкови, като ангелъ хранитель не само за родния си градъ, но и

за цѣлия народъ. Членове на това семейство бѣха двама братя, Голѣмиятъ Вълко и Малкиятъ Вълко. Друго влиятелно семейство тукъ бѣше семейството Чомакови. Кжщата на Малкия Вълко бѣше домъ спасителенъ и милостивъ за нещастнитѣ. Неговитѣ съкровища бѣха отворени за всички злощастници отъ всѣка народность и вѣра. Презъ голѣмитѣ праздници Малкиятъ Вълко раздаваше грамадни суми на беднитѣ семейства. Той помагаше на народа да се просвѣти, основа българско училище, което гарантира съ доволенъ годишенъ доходъ. Въ това училище се забелязваше голѣмъ успѣхъ на ученицитѣ. За това пловдивскиятъ митрополитъ Хрисантъ, като не можеше спокойно да гледа това училище, съ помощьта на прочутия по своята злоба гръкъ Цукаласъ, родомъ отъ островъ Кефалония, го затвори. . .“ (Д-ръ Ив. Селимински, II, 28).

Възторжено се отзовава за Малки Вълко чорбаджи Априловъ въ своята Денница (55). Особено ценно за насъ е свидетелството на Р. Поповичъ за този български родолюбецъ; той посвещава нему своята Христоиѳия (1837), и се обръща къмъ него съ следнитѣ думи:

„Не ми е мыслта съ ласкателство и съ лицемѣріе да плета похвалбы, и съ това да возвышавамъ Твое любородіе, но съ едно смиренно дерзновеніе оставямъ сичкитѣ Твои душевны дарованія, и това токмо съ простота говоря: какъ отъ души любишь своятъ родъ. Ищешь прокопсіата му, доброто му, славата му, и просвѣщенієто му. Това Твоѐ душевное дарованіе обявлява и въ любезното Твое отечество ведно сосъ златытѣ Твои сродницы Чалікогларъ славното спомоществованіе заради просвѣщенієто му: но и яже въ Філипполь Твоимъ истымъ иждивеніемъ като единъ медоточный и неистощимый кладязъ бѣднымъ и жаждущымъ води ученія новосоставленная школа. . . Тая Твоя добродѣтель принуждава и мое смиреніе да Ти принеса отъ

моятъ трудъ тая юношка Христоиѳіа. . .“ (Писано въ Карлово 10. I. 1836).

Ето какъ представя Р. Поповичъ въ въведението къмъ Христоитията дѣлата на Чалъковци — съ своя цвѣтистъ и реториченъ стилъ, образци за който е намиралъ въ гръцката литература:

„Гледамы и втори и не по-долни Болгарски ревнители, и своему Отечеству и роду похвала, славнитѣ чорбаджіи Чалікогларъ: отъ които Малки Волко чорбаџи К. съ своето си истое иждивеніе въ Філіппуполь е воздвигналъ школа и самъ отъ себе на даскали заплаща, бѣдныхъ ради и недостаточныхъ; и слѣдъ това пакъ ведно съ другитѣ свои сродницы помага богатодарно и за школата въ любезното свое отечество Копривщица, за която Старый Волко чорбаџи и Ѳ. както за філиппуполската школа, така и за нея всякимъ образомъ настоява, за да возбуди въ сердата на своитѣ си соотечественници ревность и любовь камъ ученіето. Тія родолюбцы съ тія тѣхны работы като отъ врахъ Стара планина выкатъ съ голѣмъ гласъ камъ своитѣ единородчики и говорятъ: „О Болгари! наши любезны братія! О тія работы са дражте, ако щете и на тоя свѣтъ добрѣ да помните, и въ будущіятъ добро да намѣрите. Сичкитѣ тія изрядни мужіе. . . макаръ и неискусни на книжно ученіе, но въ граждански работи праксани и дѣломъ познали, защо е нуждно ученіето, сичкитѣ тія говоря, думатъ и расправятъ, защо ученіето е свѣтъ и водитель на человѣческіятъ животъ. За това треба ніи, тѣхъ да пытамы, тѣхъ да слушамы, и тѣхъ да вѣрвамы. . .“

Други български чорбаджии, които сж се грижили за своя народъ и за неговитѣ духовни водители: шуменскиятъ чорбаджия Анастасъ Стояновъ се застжпя за Раковски, когато Раковски е билъ затворенъ въ Шуменъ — дава му пари, при това една доста внушителна сума (вж. моята

биография на Раковски, бележкитѣ). Положителенъ образъ на чорбаджията въ нашата художествена литература у Вазова.

Казвахме, че не всички наши чорбаджии сѫ били подобни на Чалъковци. Въ по-голѣмата си часть тѣ сѫ били предани служители на властьта, орѫдия на турското правителство и на патриаршията, ревностни гъркомани, чужди на духовнитѣ потрѣбности на своя народъ, откѫснати отъ него. Мнозина отъ тѣхъ и тѣхнитѣ потомци сѫ постѫпвали на турска служба и сѫ се оказвали по-голѣми туркофили отъ самитѣ турци. Не сѫ се стѣснявали да ограбватъ своя народъ, да любоугодничатъ предъ властни лица, да ги подкрепятъ въ престѫпнитѣ имъ деяния; вмѣсто да вложатъ богатствата си въ народнополезни предприятия, тѣ сѫ се отдавали на пакостно лихварство и сѫ заробвали икономически цѣли села. Тая язва въ нашия стопанственъ животъ не престава и следъ освобождението. Характеристиката на българския чорбаджия и специално бегликчия, която ни дава Каравеловъ въ произведенията си, се отнася въ сѫщность къмъ този видъ чорбаджии.

Ето що пише Каравеловъ въ своитѣ спомени за България и българитѣ — той пъкъ изпада въ друга крайность: — докато Селимински идеализира всички бегликчии, представя цѣлото бегликчийско съсловие като преданно до безграничность на своя народъ и изпада въ преувеличения, Каравеловъ, напротивъ, въ сѫщото това съсловие вижда най-голѣмъ врагъ на българския народъ и рисува бегликчиитѣ като непоправими покостници, народни грабители и изедници — и той като Селимински не е чуждъ на известни преувеличения.

„Ние знаеме, че бегликчиете и интизапджиете и до днешния день глобатъ народътъ съвсѣмъ безсовѣстно и безъ никакво милосѫрдие. . . Старитѣ бегликчие сѫ биле така сѫщо сомодържавни деспоти, защото сѫ си дѣлиле награ-

бенните богатства съ всесилните паши и защото сѫ имале царски фермань да злоупотрѣбляватъ своята власть и да обогатяватъ вѫрховнитѣ управители на държавата и съ най-крайнитѣ срѣдства".

Споредъ закона, бегликчиитѣ трѣбвало да събиратъ само 10%, но много пѫти тѣ сѫ вземали дори и 20%. Тия произволи тѣ сѫ вършили задружно съ пашитѣ. Населението, което не можело да понася спокойно грабежитѣ на бегликчиитѣ, бунтувало се е, както, напримѣръ, въ Пиротско, прибѣгвало е до саморазпри, понеже не е намирало защита нито въ града, нито въ Цариградъ. Каравеловъ изтъква, че злодействата на бегликчиитѣ сѫ главната причина, за да западне скотовъдството и да осиромашеятъ онѣзи селяни, които сѫ се занимавали съ скотовъдство.

„Прѣди 30 години въ Копривщица сѫ сѫществовале триесеть бачила (едно бачило има около 3000 овце заедно съ агнетата и звизкитѣ), а сега сѫ останале само три. . . Освѣнъ Стояна Чалѫкова, ни единъ отъ старите бегликчие не е работилъ съ самосѫзнание и съ истинско доброжелание на своята народность" (Л. Каравеловъ, Записки за Бѫлгария и бѫлгарете, Независимость, IV, 333).

Подчертавамъ, че на тази характеристика на бегликчиитѣ не трѣбва да се дава онова широко, обобщаваще значение, каквото ѝ дава Каравеловъ. Както отбелязахме, между бегликчиитѣ и изобщо чорбаджиитѣ ние срѣщаме примѣрни българи, деятелни родолюбци и щедри дарители, каквито сѫ били Чалъковци — а освенъ тѣхъ и други, по-малко известни. До известна степень това признава и самъ Каравеловъ — краятъ на цитата.

Ако искаме да дадемъ една по-обща характеристика на чорбаджийското съсловие, тъй както се е оформило въ нашитѣ градове въ по-голѣмата си часть, трѣбва да отбележимъ на първо мѣсто неговото туркофилство. Дори и тия

чорбаджии, които сѫ проявявали патриотически жестове, сѫ били винаги преданни хора на правителството — убедени, че безъ съгласието и съдействието на властьта нищо добро не може да се извърши за българския народъ. Осѫдили сѫ по-младото българско поколѣние, което е искало да прояви повече самостойность въ обществения и политически животъ — а къмъ революционеритѣ винаги сѫ се държали враждебно. Тѣхната политика е била политика на компромиситѣ. Тѣ дори не сѫ се осмѣлявали да тръгнатъ противъ патриаршията; наистина, и между тѣхъ срѣщаме дейци, които се домогватъ къмъ черковни правдини, обаче тия правдини тѣ сѫ искали да издействуватъ не като се противопоставятъ на патриаршията, а като работятъ въ съгласие съ нея; борчески срѣдства отъ нелегаленъ характеръ тѣ не сѫ признавали, и незачитането на властьта, каквато и да е тази власть, е било въ тѣхнитѣ очи грѣхъ, престѫпление. Предъ видъ на мѫчнотиитѣ, които сѫ срѣщали българитѣ въ черковната борба, тѣ сѫ били готови на примирение съ патриаршията, на спогодба съ цената на най-голѣми отстѫпки. Като сѫ се грижили за съграждането на български черкви, въ сѫщото време сѫ давали помощи на гръцкитѣ черкви и манастири (А. Шоповъ, цит. съч., 16). Можемъ и това да прибавимъ, че тѣхнитѣ обществени възгледи сѫ били твърде консервативни и ретроградни. Демократизмътъ на младото поколѣние съвсемъ не ги е привличалъ — обичали сѫ да натрапватъ своитѣ схващания, да вършатъ всичко на своя глава, безъ да държатъ смѣтка за волята на народа. Споредъ тѣхъ, управлението на училището и черквата трѣбва да се повѣри на нѣколко избрани лица — отъ тѣхната срѣда, разбира се, — и решенията на тия лица да се изпълняватъ безпрѣкословно. Ужасявала ги е идеята за участието на народа въ черковнитѣ и училищни дѣла — и съ всички срѣдства сѫ се старали да запазятъ онова изключително

положение, което сѫ заемали въ срѣдата на своитѣ еднородци — като тѣхни представители предъ властьта и като пълновластни управници на училищнитѣ и черковни имоти. Не сѫ обичали да контролира нѣкой дѣлата имъ и да се мѣси въ тѣхнитѣ предприятия, макаръ тия предприятия да сѫ засегнали българското общество и българската народность

Едно трѣбва да се подчертае тукъ, при тази обща характеристика на нашето чорбаджийско съсловие: не само чорбаджиитѣ, които сѫ изобразени отъ Каравелова и Ботева, но дори и тия чорбаджии, които сѫ залѣгали за просвѣтата на своя народъ, въ своитѣ деяния и предприятия сѫ излизали преди всичко отъ съсловнитѣ си интереси. Тѣ сѫ се стараели винаги да бѫдатъ въ добри отношения съ властьта, — тѣхнитѣ грижи сѫ се свеждали къмъ това — да се запази установениятъ редъ, при който тѣ създаватъ и съхраняватъ своитѣ богатства, да се запази традицията, която поддържа тѣхния авторитетъ и тѣхното първенствуваще положение — изобщо, да се запази всичко онова, което гарантира тѣхнитѣ съсловни интереси и тѣхното лично благополучие. Тѣ не сѫ били способни на такива жертви и самоотречения, каквито наблюдаваме въ срѣдата на нашето занаятчийско съсловие и по-младото българско поколѣние. Чужди имъ сѫ били сводолюбивитѣ, либералнитѣ възгледи на деятелното и пробудено гражданство. Когато сѫ се застѫпвали предъ правителството за народни правдини, тѣ никога не сѫ отивали до крайность, не сѫ излизали извънъ границитѣ на умѣреното и допустимото отъ властьта — цельта имъ е всичко да се уреди по миренъ, легаленъ начинъ, въ споразумение и съгласие съ самата власть. Споредъ тѣхнитѣ схващания, само такива реформи сѫ за препорѫчване, които не се противопоставятъ основно на стария редъ и на осветената отъ вѣковетѣ традиция. Въ основата на всичко, което

сѫ вършили, лежи едно опредѣлено, напълно формирано съсловно съзнание — съзнание на чисто съсловни интереси, които трѣбва да бѫдатъ запазени на всѣка цена. Националнитѣ интереси сѫ се защищавали отъ тѣхъ само дотолкозъ, доколкото не противоречатъ на чисто съсловнитѣ.

Най-жестоки противници на чорбаджиитѣ се срѣщатъ въ срѣдата на еснафството и интелигенцията. Съ засилването на еснафскитѣ организации започва една упорита борба за първенство въ обществения животъ — борба, която една нова обществена и социална срѣда води, за да измѣсти друга една по-стара социална срѣда и да се издигне като главенъ факторъ въ икономическия и общественъ животъ.

Съ разрастването и закрепването на еснафскитѣ организации, съ възникването на една по-будна интелигенция, влиянието на чорбаджиитѣ започва да отслабва. Обаче тѣ не сѫ отстѫпвали така лесно своето мѣсто на новитѣ обществени сили. Борбата между дветѣ съсловия — срѣдното и висшето — е била продължителна и ожесточена. Отъ една страна сѫ стоели заможни чорбаджии, които не сѫ се стѣснявали въ крайни случаи да си служатъ съ турската власть и гръцкото духовенство, отъ друга страна — еснафскитѣ организации, ржководени отъ либералната българска младежь. То е нѣщо подобно на съсловната борба между западноевропейската аристокрация и буржуазия — буржуазия въ смисъль на гражданство, срѣдно съсловие, а не въ днешния смисълъ на думата. Докато въ западна Европа тая борба е била въ разгара си презъ XVIII вѣкъ, у насъ, следствие на закъснѣло икономическо развитие, започва едва презъ първата половина на миналото столѣтие. Въ историята на нова България то е първата по-значителна борба между консерватори и демократи, между реакционери и свободолюбци — борба за освобождение отъ гнета на едно съсловие и за народовластие.

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ
Библиотека
СОФИЯ

Споменахъ, че когато въ черковната борба се оформяватъ въ Цариградъ две враждебни партии — млади и стари, — еснафитѣ, безъ да се двоумятъ, заставатъ на страната на младитѣ и поддържатъ тѣхнитѣ свободолюбиви убеждения — като сѫ настоявали да се създаде истинска народна черква, основана на демократични начала, и сѫ отхвърляли предложението на старитѣ, на чорбаджиитѣ, които сѫ били съгласни на компромиси съ патриаршията и сѫ отричали правото на народа да се мѣси въ управлението на черквата. Тази борба между еснафи и чорбаджии, която е въ тѣсна връзка съ икономическото развитие, взема по-широки размѣри въ онѣзи наши градове, гдето съсловнитѣ интереси сѫ били по-рѣзко разграничени и гдето еснафитѣ сѫ били поздраво организирани. Следъ продължителни усилия, еснафитѣ сполучватъ най-сетне да вематъ въ свои ржце общинската власть и да образуватъ истински народни общини — спечелватъ надмощие въ обществения животъ — и сега тѣ започватъ да ржководятъ черковното и учебно дѣло. Чорбаджиитѣ, които сѫ ржководили преди това общинскитѣ работи и сѫ решавали самостойно въпроситѣ, свързани съ училището и черквата, сега се виждатъ заставени да отстжпятъ на срѣдното, градското съсловие, което все повече се издига като важенъ факторъ въ икономическия и духовенъ животъ и измѣства авторитета ни чорбаджиитѣ. Самата борба е действувала твърде възпитателно върху българското гражданство — то се е приучвало да проявява по-голѣмъ интересъ къмъ въпроситѣ отъ общественъ и националенъ характеръ, да взема участие въ устройството на народната просвѣта, Въ стълкновенията съ чорбаджиитѣ, които не сѫ се отричали доброволно отъ предишната си привилегия и власть, това гражданство е закалявало творческата си воля, своя патриотизъмъ, и, главно, — практически е усвоявало онѣзи демократични принципи, върху които сѫ се извършили пре-

образованията въ обществения животъ и които сѫ означавали една нова фаза въ нашето обществено развитие.

Тия борби продължаватъ, върху друга политическа основа, разбира се, и следъ освобождението. На всѣки случай, двете главни течения въ нашия общественъ животъ — консервативно и демократично — се обособяватъ още преди освобождението. Стълкновение. . . и следъ освобождението. . . при образуването на българскитѣ политически партии.

Отражение въ художествената литература:

Въ драмата на П. Ю. Тодоровъ Първитѣ е засегната отчасти както борбата между еснафи и чорбаджии, тъй и битовата обстановка, при която се води тая борба за надмощие въ обществения животъ. Тамъ сѫ възпроизведени представители на едната и другата страна. Водитель на еснафитѣ е даскалъ Димитъръ, който е училъ въ чужбина и се е завърналъ въ отечеството си съ либерални идеи. Както и трѣбва да се очаква, драмата свръшва съ поражение на чорбаджиитѣ, компрометирани предъ своя народъ, изобличени, неспособни да водятъ по-нататъкъ народнитѣ работи — и еснафитѣ, заедно съ интелигенцията, заставатъ начело на народа. Чорбаджи Петко, едно отъ главнитѣ действуващи лица въ пиесата, много добре съзнава, че новиятъ редъ измѣства и замѣства стария, който никога вече нѣма да се върне, и че въ народния животъ възникватъ нови обществени сили — „Дойдохме на редъ и ний. . . Отъ ржта, отъ отвждни махали се спущатъ мълчаливо еснафитѣ и се намѣстятъ въ чорбаджийскитѣ кѫщи. Скоро цѣлата улица ще екне отъ чукове и сновалки, ще замириши на либлебии навредъ. . .“ (Мисъль, XVII, 213). Това е то моментътъ, когато се разраства нашето занаятчийско съсловие, когато се развива една по-интензивна индустрия, макаръ още твърде първобитна въ срѣдствата си, когато българското производство и българскиятъ пазаръ вематъ все по-широки размѣри и се

създаватъ български градски центрове — и, съ икономическия подйемъ въ страната, съ новитѣ форми на икономическото развитие, възниква и се опредѣля като важенъ общественъ и социаленъ факторъ едно ново съсловие, което измѣства стария редъ, опредѣля физиономията на новото българско общество и става ржководна сила въ националния животъ.

Безъ да се спираме върху други подробности, които разкриватъ значението на нашето градско съсловие за възраждането, ще разгледаме по-нататъкъ условията на политическия и духовенъ животъ, като се спремъ главно на западното влияние презъ първата половина на миналото столѣтие.

БИБЛИОГРАФИЯ

К. Иречекъ. Княжество България, II ч., Пловдивъ, 1899.

М. Влайковъ. Бѣлѣжки върху икономическото положение на гр. Панагюрище прѣди и слѣдъ възстанието. Пловдивъ, 1904.

Хр. Семерджиевъ. Самоковъ и околността му. Отъ турското завоевание до освобождението. София, 1913.

Н. Атанасовъ. Социалниятъ факторъ въ културно-литературния ни животъ прѣди освобождението. София, 1910.

Александръ Павловъ. Казанлъкъ въ миналото и днесъ (Годишникъ, I, София, 1912).

S. S. Kalpakschieff. Die Zünfte Bulgariens im 19 Jahrh. Greiswald. 1900.

Еснафи. — СбНУНК., III, 65-68. — Дневникъ на Сапуновъ (Псп., XI). — СбНУНК., XX, Спомени. Слав., СбНУНК., XIV). — Захариевъ. Описание на Татаръ-Пазарджишката каза.—Псп., LXII., 879.

Д-ръ С. Табаковъ Опитъ за история на гр. Сливенъ. I. История-хронология. Сливенъ, 1911. История на градъ Сливенъ, София, 1924.

М. Московъ. Старіятъ Лѣсковецъ и неговіятъ животъ. Бълг. сбирка, XXI, 2.

Я. Груевъ. Моитѣ спомени, Пловдивъ 1906. (с. 8: Поминъкътъ въ Копривщица и др. глави).

Д-ръ Кр. Раковски. Страници изъ историята на нашето възраждане, сб. Мисъль, I.

Б. Цоневъ. Споменна книга на софийския крояшки еснафъ. София, 1911.

В. Атанасовъ. Изъ миналото на нашитѣ еснафи. Свѣтлина, 1842, бр. IX-X.

Н. Тишковъ. Приносъ къмъ историята на българското еснафство. София, 1911.

II

Политически условия и събития презъ първата половина на XIX вѣкъ

I

Политически събития презъ първата половина на XIX вѣкъ въ връзка съ националното възраждане. — Освобождението на Сърбия. — Какъ се е извършило то. — Освобождението на Гърция. — Какъ се е извършило то. — Положението на българитѣ следъ освобождението на Гърция.

Ще разгледаме най-напредъ онѣзи политически събития отъ първата половина на миналия вѣкъ, които сж въ връзка съ възраждането.

Знае се, че въ историята на българското национално и литературно възраждане политическиятъ факторъ е отъ твърде голѣмо значение. Ние не бихме имали ясна представа за условията на възраждането и литературното развитие, ако не отбележимъ и този факторъ.

Следъ вжтрешнитѣ безредия и следъ борбитѣ съ Австрия и Русия презъ XVIII в. турската държава продължава да отслабва и се оказва неспособна да се противопостави на враговетѣ си. И въ началото на новото столѣтие, както и преди, тя се е намирала въ състояние на пълна анархия и е проявила всички признаци на политически упадъкъ. Отслабването на турската държава дава възможность на сърби и гърци да извоюватъ свободата си презъ първата четвърть на миналото столѣтие — а това обстоятелство, естествено, създава у българитѣ надежда за скорошно освобождение. Историята на сръбското и гръцко освобождение е била твърде поучителна за българитѣ, които

виждали ясно безсилието на Турция и сѫ чакали удобенъ моментъ за борба съ своитѣ владетели. Следъ Свищовския миръ (1791 г.) бѣлградскитѣ еничери напущатъ Сърбия и постѫпватъ при Пазвантоглу.

Ето какъ се извръшва освобождението на сърбитѣ. За да се избавятъ отъ нападенията на еничеритѣ и кърджалиитѣ, турскитѣ власти въ Бѣлградъ въоръжаватъ сръбското население и му възлагатъ да отблъсква нападателитѣ. За да се защити отъ нахлуването на кърджалиитѣ и еничеритѣ, бѣлградскиятъ паша х. Мустафа билъ принуденъ да прибѣгва и до съдействието на раята; властьта раздала на сърбитѣ оръжие и съ тѣхна помощь сполучила нѣколко пѫти да прогони бунтовницитѣ. Обача следъ втория неспополучливъ опитъ на Портата да превземе Видинъ, еничеритѣ се върнали въ Бѣлградъ и почнали отново да буйствуватъ; въоръженитѣ сърби съ помощьта на царскитѣ войски презъ 1804 г. сполучватъ да сломятъ силата на къджалиитѣ. Следъ свръшването на борбота турцитѣ предложили на сърбитѣ да се отправятъ мирно по домоветѣ си; но сърбитѣ не искали да изпустнатъ удобния случай, решили да извоюватъ свободата си, докато има възможность, и обърнали даденото тѣмъ оръжие срещу турскитѣ войски; отъ цѣлия Полуостровъ се стекли хайдути да подкрепятъ сръбското възстание; въ 1806 г. пада Бѣлградъ, а заедно съ него и владичеството на турцитѣ въ Сърбия (Иречекъ, гл. 28).

Преди още Турция да свари да се съвземе отъ поражението, което претърпява въ Сърбия, рускитѣ войски презъ 1809 год. нахлуватъ въ Добруджа и на следната година презъ Балканския полуостровъ стигатъ чакъ до Босна. Подкрепени отъ силнитѣ хайдушки дружини и отъ многобройни доброволци, руситѣ сполучватъ да завзематъ най-важнитѣ градове въ Северна България — Търново, Разградъ, Плѣвенъ, Видинъ, Никополъ и други градове сѫ били въ тѣхни

ржце. Българитѣ, очевидци на рускитѣ победи, сж били убедени, че е ударилъ вече часътъ на освобождението имъ. Софроний Врачански, който презъ него време се е намиралъ въ Букурещъ, прекжсва книжовната си дейность, тръгва съ рускитѣ войски за България и разпространява между народа възвание, съ което го кара да възстане и помогне на освободителитѣ си. Къмъ своитѣ сънародници Софроний се обръща съ следнитѣ възторжни думи: „... Роде болгаркій! Христіани, що живейте у Болгарскою землю, здравствуйте! Радуйтеся, понеже ето сега приближава спасеніе и избавленіе ваши. Ето сега видимъ и гледаме, како прифтаса милость божіа на бѣднаго рода вашего, — що е вліялъ Богъ милость въ сердце благочестивѣйшему и великому государю імператору Александру Павловичъ и повдигналъ его да избави васъ отъ таковое турецкое варварское мучителство. И ето сега приближава до васъ крестоносно его воинство, — ваши христіани братія, да избавятъ васъ отъ толикія бѣди; ето пріиде оній свѣтлій день, що го чакате отъ четирестотинъ години!...“ (А. Теодоровъ, Софрони Врачански, 53). Макаръ и доста старъ вече, Софроний е придружилъ рускитѣ войски дори до Разградъ и е съветвалъ българското население да посрѣща гостоприемно руситѣ, да имъ доставя храна и да имъ помага въ тѣхния походъ. Българскитѣ доброволци сж образували отредъ подъ водителството на капитанъ Георгя Мамарчевъ Буюклу отъ Котелъ. Но Напалеонъ, който се е приготовлявалъ по него време за походъ въ Русия, попрѣчва на рускитѣ войски да напредватъ по-нататъкъ въ Турция. Презъ зимата руситѣ се оттеглятъ въ Влашко, като оставятъ следъ себе си множество разрушени градове и села; въ 1812 г. тѣ сключватъ съ Турция миръ въ Букурещъ и получаватъ Бесарабия до Прутъ и Дунава. Русия е била толкозъ заета съ уреждането на своитѣ работи, че съвсемъ е изоставила на про-

извола Сърбия и България. Следъ оттеглянето на рускитѣ войски, турцитѣ нахлуватъ въ Сърбия и я покоряватъ отново; но три години по-късно, следъ едно голѣмо възстание подъ водителството на Милоша Обреновича, сърбитѣ сполучватъ да извоюватъ своята независимость.

Нѣколко години следъ това се извършватъ важни политически събития въ Гърция, които сж имали за резултатъ образуването на независима гръцка държава. Насърдчени отъ рускитѣ походи и сръбскитѣ възстания, отъ дезорганизацията на турската държава, гърцитѣ почватъ усилено да се готвятъ за възстание, като сж разчитали на съчувствието на Наполеона. Тѣхниятъ органъ, който е подготвилъ възстанието, е известенъ въ гръцката история подъ името Φιλικὴ ἑταιρεία (Freundschaftliche Geselschaft). Гръцкиятъ революционенъ комитетъ се е наричалъ Ἑταιρεία τῶν φιλικῶν. Възстанието избухва на 25. III. 1821 г. и въ скоро време взема твърде широки размѣри. Освенъ гърцитѣ, въ него вематъ живо участие българи и сърби. Цѣла Европа се отнася най-съчувствено къмъ възстанницитѣ, насърдчава ги и имъ помага материално. Видни европейски поети сж се вдъхновили отъ революционното движение въ Гърция. Пушкинъ, който по него време се е намиралъ въ Бесарабия, пише възторжно стихотворение, посветено на възстаницитѣ — Возстань, о Герція, возстань — и въ сжщото време въ особенъ дневникъ отбелязва по-важнитѣ моменти на възстанието; Байронъ, както е известно, съ своя корабъ, придруженъ отъ нѣколцина свои приятели, съ множество военни материяли, се отправя за Гръция, влиза въ срѣдата на революционеритѣ и отпуща грамадни суми за поправяне на гръцката флота. Гете отъ Ваймаръ праща на Байрона стихотворно приветствие. Всичко това никакъ не трѣбва да ни очудва — робското положение на гръцкия народъ е било добре известно на европейската интелигенция, която

е идентифицирала новитѣ гърци съ старитѣ. Ала за българитѣ дори до срѣдата на миналото столѣтие въ Европа нищо не се е знаело, и, както разправя Селимински въ своитѣ спомени, италиански професори сж се очудвали, когато сж чували, че на Балканския полуостровъ живѣе единъ народъ, който се нарича български. Не само италианскитѣ професори не сж знаели за сжществуването на българитѣ: почти въ цѣла Европа по онова време сж били убедени, че всички християни, подвластни на Турция, сж гърци. Самитѣ гърци сж имали най-голѣмъ интересъ да поддържатъ и разпространяватъ такива сведения.

Гръцкото възстание, казахме, взема широки размѣри и се разпростира не само въ България, но и въ Ромъния, кждето сж действували родолюбиви и богати фанариоти. Гърцитѣ сполучватъ да привлѣкатъ на своя страна всички християни на полуострова, като заявяватъ, че въпросътъ не е за освобождението на тѣхното отечество, а за свободата на християнското население въ Турция. Въ своитѣ агитации и позиви тѣ сж изтъквали, че водятъ борба за християнската вѣра — поради което самото революционно движение е известно между нашия народъ подъ името завѣра — а въ сжщность интимнитѣ намѣрения на гърцитѣ сж били съвсемъ други — тѣ сж искали просто чрезъ измама да използуватъ другитѣ християни за постигането на свои национални цели. Увлѣчени отъ тържественитѣ заявления и обещания на гърцитѣ, българитѣ сж се сражавали смѣло съ турскитѣ войски, убедени, че се борятъ не само за гръцката, но и за своята свобода. Д-ръ Селимски, който е билъ съвременикъ на тогавашнитѣ събития и е взелъ участие въ завѣрата, ето какъ характеризира гръцката етерия и отношението на българитѣ къмъ нея: „Гръцката „Филики етерия“ се простираше изъ цѣла България и Ромъния и се стремѣше да подигне въ общо възстание всичкитѣ народи въ Турция, което нѣщо и стана въ 1821 г. (25 мартъ).

Етерията приготвяше всичко за себе си. Християнскитѣ народи, понеже имаха общи интереси, искаха само турцитѣ да изпѫдятъ изъ страната си, безъ да мислятъ за бѫдещето. Следователно, изглежда, че християнскитѣ народи щѣха да служатъ просто като слѣпо орѫдие за цельта на етерията, която отъ по-рано бѣ приготвила и бѫдещето управление на страната. Така и стана. Нашитѣ дружини се сражаваха, нашето отечество пострада, а възкръсва само Гърция, която, безъ да се черви, издаде законъ, споредъ който нероденитѣ въ освободенитѣ провинции се считатъ чужденци, макаръ че гърцитѣ сѫ добили всичко съ помощьта на тѣзи чужденци“ (Библиотека Д-ръ Селимински, II, 69).

Следъ гръцкото възстание и освобождението на Гърция, положението на българитѣ става още по-непоносимо. Следъ несполукитѣ въ Гърция турцитѣ си отмъщаватъ по най-жестокъ начинъ на българското население, което е помагало на възстаницитѣ. Турскитѣ пълчища, заедно съ разбойнишки дружини, разоряватъ множество български села, избиватъ по-виднитѣ, по-събуденитѣ българи, които не сѫ сварили да побѣгнатъ въ чужбина. Ето какво разправя бащата на П. Кисимова по поводъ на тогавашнитѣ събития и влошеното положение на българитѣ: „Много зло произлѣзе за българитѣ отъ тази завѣра; турцитѣ взеха да се отнасятъ още по-враждебно къмъ българския народъ. До тогазъ българи и турци заедно се борѣха противъ даалитѣ, отиваха заедно съ орѫжие въ рѫка да защищаватъ своето село, пъкъ и самитѣ разбойнишки дружини бѣха съставени отъ турци и българи. По-рано и на умъ не ни е идвало да възстановимъ царството си, а сега се гледаме кървожадно съ турцитѣ, готови сме да се изядемъ едни други“ (Българска сбирка, 1899 г.).

За бедственото положение на българитѣ следъ гръцкото възстание и освобождение говори сѫщо А. Ивановъ

въ своитѣ записки: „На 1821 г. се отвори война между турци и гърци, тъй наречената мора́-кавгасѫ или завѣра. Тогазъ много пострадаха християнитѣ въ Тракия и на другадѣ отъ варваритѣ. Турцитѣ тогазъ побѣснѣха на всѫдѣ, обраха оржжието на християнитѣ, както правѣха обикновено, когато се видѣха и най-малко застрашени“ (Записки на А. Ивановъ, 17).

По-подробно и по-живо сѫ обрисувани отношенията между турци и българи следъ завѣрата въ единъ ржкописенъ сборникъ, писанъ по онова време отъ двамата атонски калугери—Никифоръ и Йеротей. Този сборникъ, който съдържа три разказа и три стихотворения, е издаденъ отъ книжовното дружество въ 1884 г. подъ заглавие „Исторически паметници отъ времето на завѣрата“. Въ първия разказъ се описватъ страданията на единъ българинъ отъ Османъ Пазаръ, Иванъ Димовъ, който е билъ потурченъ и се отказалъ после отъ мохамеданската вѣра — поради което е билъ мжченъ отъ турцитѣ и обесенъ. Въ втория разказъ се разправя за пленяването на Св.-гора отъ турскитѣ пълчища, за избиването на мнозина монаси и опустошаването на манастиритѣ презъ време на възстанието. Третиятъ разказъ е озаглавенъ: „Повѣствованіе за страданіе болгаріи отъ агаряновъ, и за неколико благочестиви христіани иже избіени бяху по мѣстамъ и по градове отъ руки нечестивихъ, паки у оно смущеніе и у оно лѣто 1821 . . .“ Тукъ се разправя, че следъ убиването на патриарха Григория въ Цариградъ — а той е билъ убитъ, щомъ избухва възстанието — турцитѣ сѫ почнали да свирепствуватъ навредъ, „начаша и у Болгарію пакость дѣяти неповиннимъ Болгаромъ, но прежде собравши и вземши отъ них оружіе, тогда мнози христіани убиваху напрасно и безъ судъ . . .“ (33). Разправя се по-нататъкъ, какъ турцитѣ сѫ убивали християнитѣ въ различни български градове и села, и се изброяватъ имената на уби-

титѣ: „Много пакость дѣяху нечестивіи христіаномъ по сии градове, и велико страхование бяше христіаномъ, ибо агаряни отъ велїко бѣснованіе и свирѣпеніе днемъ и нощію пуцаху [гърмѣха] по улицами съ пушки, и кого найдеха убиваху, а особито первоначални люди иже бяху, тѣхъ найвише гоняху и убиваху, насилованіе дѣяху на христіанскимъ женамъ, мужіе же ихъ яшеха яко кони по улицами .." (37).

Тукъ се отбелязва, че следъ завѣрата българитѣ сѫ били изложени не само на убийства, но и на грабежи и тежки данъци: „Нынѣ же нигдѣ никогоже не убиваетъ, токмо что естъ наполъ на нихъ царь агарянскій съ великою дацию и оскудѣша окаянни христіани отъ имѣніе, и стѣнятъ сиромаси и до нынѣ подъ иго агарянско, якоже видите вси со очима вашима. Токмо Богъ милостивъ да буди имъ и намъ."

Желанията и стремежитѣ на българитѣ сѫ разкрити въ края на третия разказъ и въ последното стихотворение. Разказътъ завръшва съ следното обръщение: „Вы же кои есте отечестволюбци и ревнителни за рода своего, отъ сіе мало повѣствованіе вразумитеся и за много, и рците сице: Господи. . . избави от всякія напасти иже сут под иго агарянское и помилуй их и нас во вѣки вѣковъ" (39).

А последното стихотворение е молитва къмъ св. Богородица (с. 40); авторътъ я моли да се застѫпи „за немощна болгарскаго рода":

Не остави их' у погибели до конца,
да не будут клани ко агненца,
но избави их' отъ агарянское иго,
да восхвалятъ имя твое благо.

Гръцкото възстание, както казахме, накарва българитѣ да се отнасятъ по-оптимистично къмъ своето бѫдеще, да мислятъ за политическото си освобождение, и убеждава мно-

зина отъ тѣхъ, че България ще добие свободата си, само ако последва примѣра на Гърция. „Подъ влиянието на гръцкитѣ етерии, разправя бащата на Кисимова, българитѣ намислиха да възобновятъ своето царство“. Въ срѣдата на тогавашната българска интелигенция ние срѣщаме деятелни и просвѣтени личности, които сж взели участие въ възстанието и сж били убедени, че единственото срѣдство за освобождение на българския народъ е революцията, която трѣбва да бжде предшествувана отъ бунтовнишки комитети, образувани по примѣра на гръцкитѣ. Следъ като напуща Гърция, гдето е взелъ участие въ множество сражения съ турцитѣ, Селимински се установява въ Брашовъ и постепено идва до убеждение, както самъ изповѣдва, „че за да се подготви нашиятъ народъ за щастливо бждеще, необходимо е да се организира цѣлиятъ народъ, та така хармонически да се движи къмъ своята заветна цель — свободата, която сме изгубили преди петь вѣка“. Това е било къмъ 1825 год. Селимински развива тази идея предъ сънародницитѣ си и тѣ му предлагатъ да се установи въ родния си градъ Сливенъ, за да я осжществи. Тамъ Селимински сполучва да основе едно братство отъ търговци и занаятчии, което отначало не си е поставило патриотически цели, но отпосле организаторътъ на братството заговаря и за патриотически цели (Библ. Д-ръ Селимински, I, 9-13). Тия български планове и организации възникватъ подъ влиянието на гърцкитѣ етерии.

II

Войни на Русия съ Турция. — Участието на българитѣ въ тѣхъ. — Български преселения въ Ромъния и Русия. — Български възстания и опити за възстания. — Политически събития и въздействието имъ върху националния духъ. — Стремежъ у турцитѣ да промѣнятъ отношенията си къмъ българитѣ. — Гюлхански хатишерифъ.

Гръцкото освобождение дава поводъ за нови войни на Русия съ Турция, въ които българитѣ, начело съ Мамарчева, взиматъ живо участие. Но и тия войни не подобряватъ положението на българския народъ и не измѣнятъ отношенията на турската власть къмъ подчиненитѣ християни. Рускитѣ войски презъ 1828 год., победоносни, както и преди, стигатъ до Варна; на следната година Дибичъ сполучва да мине Балкана и да се установи въ Одринъ; обаче европейскитѣ сили, недоволни отъ успѣхитѣ на Русия, намѣсватъ се и попрѣчватъ на рускитѣ планове. Какви бедствия сж претърпѣли българитѣ презъ време на този руски походъ презъ 1828-29 год., за това се вижда отъ записките на А. Ивановъ: „Следъ това прѣкарахме и руско-турската война въ 1828 г. Приготовлението за войната трая цѣла година; манафи, арнаути и низами минуваха и отиваха за Варна, Шуменъ, Силистра и Русчукъ. Всѣкой християнинъ трѣбваше тогазъ да даде нѣщо за „падишаха“ и туй нѣщо мнозина, които нѣмаха добитъкъ, носѣха на гръбъ чакъ до Шуменъ. Руситѣ въ тая война успѣха... Тогазъ нашитѣ турци бѣгаха като отнисаха доста имущество на бедния българинъ... Преди дохождането на руситѣ всичко бѣше ефтино, после обаче на всичко цѣната се възкачи...“ (Записки на А. Ивановъ, с. 19).

Русия се вижда принудена да сключи миръ съ турцитѣ въ Одринъ презъ 1829 год. — и Дибичъ е съветвалъ българитѣ да чакатъ и мируватъ, понеже не е дошло още времето за тѣхното освобождение. И този пѫть, оставени на произволъ и изложени на нови грабежи и преследвания, българитѣ отъ нѣкои области решаватъ да се изселятъ въ Ромъния и Русия. Следъ оттеглянето на рускитѣ войски, отъ Сливенъ, Ямболъ, Стара и Нова-Загора, Карнобатъ и други градове се изселватъ въ Влашко повече отъ 15,000 българи (Библ. Сел., II, 37). Въ Ромъния българскитѣ колонисти основаватъ цѣлъ градъ, нареченъ Александрия (Библ. Сел., II, 31, 46 сл.). Множество наши бѣжанци се настаняватъ въ околноститѣ на града Плоещъ и населяватъ цѣла една мѣстностъ, известена подъ името Беряска (Прахова) (Селим., II, 38 сл.).

„Друга часть бѣжанци се установи въ гр. Плоещъ. Този градъ е търговски, изобиленъ съ храна, добъръ климатъ и чиста вода, съ население почти изцѣло българско."

„Други бѣжанци се установиха въ крайдунавскитѣ градове: Гюргево, Браила, Галацъ. Особено гр. Браила, изпразднен отъ турцитѣ, съгласно Одринския договоръ, се засели съ Сливенски бѣжанци, които намѣриха готови кѫщи и дюгени и други недвижими турски имоти, които се продаваха на твърде низки цѣни. А пъкъ и държавата даромъ имъ отстѫпи едно праздно мѣсто. Тукъ се настаниха и много мои роднини, които сега сѫ най-видни семейства въ този градъ. Много други български бѣжанци се заселиха въ разни градове и села въ Молдо-Влахия" (Библ. Д-ръ Ив. Селимински, II, 40).

Други бѣжанци се настаняватъ въ Русия — главно въ Одеса, гдето сѫ образували значителна колония. Тия и по-раншнинитѣ български емиграции (следъ мира на Яшъ 1792 г.; презъ кърджалийскитѣ вълнувания; следъ Буку-

решкия миръ, 1812 г.) сѫ отъ голѣмо значение за възраждането ни, понеже поставятъ българитѣ въ непосрѣдна връзка съ по-културни страни. Въ чужбина нашитѣ емигранти сѫ имали възможность да живѣятъ при по-свободни условия и постепенно сѫ образували една благоприятна срѣда за национално-просвѣтителна дейность. Презъ време на генералъ Инзовъ българитѣ сѫ имали въ Бесарабия около 40 свои училища. Отъ срѣдата на емигрантитѣ въ Бесарабия, Русия и Влашко, както ще видимъ по-нататъкъ, сѫ излѣзли множество учители и книжовници, които иматъ голѣми заслуги за развитието на нашата просвѣта и литература. Тия колонисти сѫ били въ постоянни сношения съ своитѣ събратя въ България и винаги сѫ се грижили за тѣхъ, като сѫ имъ помагали не само съ съвети, но и съ срѣдства.

Казахме, че Дибичъ е съветвалъ българското население да чака и мирува. Обаче българитѣ съвсемъ не сѫ били разположени да слушатъ подобни съвети. Съгласно Одринския миръ, рускитѣ войски сѫ окупирали Влашко, Молдавия и Силистра, гдето е билъ назначенъ за управитель капитанъ Мамарчевъ. Следъ като рускитѣ войски напущатъ този градъ, Мамарчевъ решава да вдигне въ България ново възстание и избира за свой помощникъ търновския търговецъ Велчо — поради което възстанието е извѣстно подъ името Велчова завѣра, 1836 г. Самъ Мамарчевъ отива въ Кѫпиновския манастиръ, между Търново и Елена, за да провъзгласи българското възстание съ съдействието на Велча и игумена на тоя манастиръ. Обаче този пѫть измѣна осуетява намѣренията на Мамарчева; единъ отъ възстаницитѣ отива при търновския митрополитъ Илариона, гръкъ по народность, и му съобщава измѣната на водителитѣ. Иларионъ веднага известява на турскитѣ власти и повечето отъ възстаницитѣ сѫ били хванати и избесени.

Презъ него време не само въ Търновско, но и по други мѣста българитѣ сж възтанали срещу турската власть и сж се опитали да се борятъ съ нея съ нелегални срѣдства. Тъй, напримѣръ, родопскиятъ хайдутинъ Ангелъ Войвода нѣколко години съ своята чета е билъ пълновластенъ господарь на Доспатската планина, защищавалъ е българското население и е задавалъ страхъ на турцитѣ изъ околнитѣ краища. За неговитѣ подвизи разправятъ народнитѣ предания и пѣсни (Г. Ганевъ, Изъ турско време. Ангелъ войвода отъ Хасковско (1812-1836 г.), Хасково, 1893 год.)

За да имаме една пълна картина на българскитѣ бунтовнишки движения презъ първата половина на миналото столѣтие, ще трѣбва да отбележимъ и други два опита за възстание — единъ въ Браила, а другъ въ Видинско. Презъ 1844 г. Раковски събира чета въ Влашко, приготвя я въ Браила и възнамѣрява да мине Дунава. Но турцитѣ навреме узнаватъ за това, попрѣчватъ на българскитѣ възстаници да навлѣзатъ въ отечеството си, и, по желанието на турскитѣ власти, Раковски е билъ затворенъ въ Букурещъ. Другото възстание избухва въ Видински окржгъ презъ 1850 г. и носи не толкозъ политически, колкото аграренъ характеръ. Селянитѣ въ Видинско сж се възбунтували, понеже не сж могли да търпятъ повече произволитѣ и грабежитѣ на едритѣ земевладелци, турскитѣ чиновници и гръцкото духовенство. И това народно възстание е било усмирено въ скоро време— преди да вземе по-широки размѣри.

Всички тия движения, възстанията въ Сърбия и Гърция, освобождението на тия две страни, несполучливитѣ войни на Турция съ Русия, безсилието на централната власть да спре вжтрешнитѣ безредия — всичко това е оказало дълбоко въздействие върху националния духъ. Отъ една страна, народътъ е виждалъ безсилието на своя владетель и, отъ друга — приучвалъ се е повече на самоот-

брана. У него се разгаря ненавистьта къмъ владетелитѣ, и той почва да излиза отъ предишното положение на безнадежность, все повече се освобождава отъ предишната пасивность и упорито почва да се домогва до срѣдства, чрезъ които би могълъ да промѣни робскитѣ условия и да си извоюва единъ по-сносенъ животъ. Войнитѣ, сблъскванията между българи и турци, постояннитѣ изненади, неопредѣленостьта сж създавали у българина едно напрегнато, очакващелно настроение, заставяли сж го да се вглежда въ бждещето и вече не примирително, а враждебно да се отнася къмъ причинитѣ и условията на своя политически и духовенъ гнетъ. Бурнитѣ времена сж калили неговата енергия, закрепили сж вѣрата му въ едно по-добро бждеще, заставяли сж го съ готовность да посрѣща всички изненади и мжжествено да имъ се противопоставя. На възстанието той започва да гледа като на нѣщо обикновено — като на едно срѣдство за борба съ турската власть. И действително, както виждаме, отъ 30-тѣ години нататъкъ народнитѣ бунтове зачестяватъ, започватъ все повече да безпокоятъ турската империя и да я заставятъ да се отнася по-внимателно къмъ поробенитѣ християни.

Презъ 30-тѣ години ние забелязваме у турцитѣ стремежъ да промѣнятъ отношенията си къмъ българитѣ; Турция влиза въ периода на реформитѣ, които и до днесъ продължаватъ, безъ да сж оказали нѣкакво значително въздействие върху вжтрешния животъ на турската империя. Презъ време на своето пжтуване изъ българскитѣ области Султанъ Махмудъ II навредъ тържествено заявява на населението, че всички турски поданици, безъ разлика на вѣра и народность, сж равноправни; но това равноправие е останало само обещание. Неговиятъ наследникъ Абдулъ Меджидъ, който е царувалъ отъ 1839 г. до 1861 г., по съвета на великия везиръ Решидъ-паша, провъзгласява на 2. XI. 1839 г.

тъй наречения Гюлхански хатишерифъ или танзиматъ, който е давалъ еднакви права на всички народности въ Турско. Хатишерифътъ е обещавалъ безопасность на живота и собственостьта, участие на българитѣ въ правителственитѣ дѣла; давалъ имъ освенъ това възможность да проявяватъ икономическа самодейность, като е гарантиралъ свободата на търговията и занятията. До провъзгласяването на хатишерифа българитѣ сж нѣмали юридически права; българинътъ е могълъ да владѣе имота си подъ името на нѣкой турски управникъ; хатишерифътъ е осигурявалъ правото на лично владение отъ страна на подвластнитѣ християни; трѣбва да отбележимъ, че най-сжществените реформи, които е провъзгласявалъ хатишерифътъ, сж се налагали отъ самото икономическо развитие на Турция; пашитѣ и бейоветѣ, изобщо заможнитѣ турци, сж били притежатели на голѣми стопанства, ала тѣхнитѣ права на владение сж били твърде ограничени; султанътъ е ималъ право да накаже, когото иска отъ своитѣ първенци и да му вземе имота. Тъй че самитѣ турски управници сж спомогнали най-много за въвеждането на танзимата, който е гарантиралъ правото на лично владение. И въ сжщность отъ танзимата сж се ползували главно турцитѣ. Обаче тоя не е билъ безъ значение за българитѣ. Българскиятъ народъ все е получилъ нѣкои правдини, макаръ и не твърде широки. Тъй, напр., преди хатишерифа на българитѣ не е било позволено да градятъ нови храмове и манастири и да поправятъ старитѣ и срутенитѣ; а следъ 1839 г. властьта не имъ е прѣчела да се грижатъ за своитѣ черкви и манастири. Това се вижда ясно отъ нѣкои ржкописни бележки, които се отнасятъ до историята на Батошевския и Троянския манастиръ.

Преди това не е било позволено да се строи и да се поправя разрушеното. Въ ржкописната история на Троянския манастиръ четемъ:

„Пре́жде не возмо́жно бѣ еди́ныя керами́ды возложи́ти на откры́тое мѣсто и покро́въ це́ркве, но покрывашеся изъ ну́жды то́кмо ве́тхою рогози́ною“.

„Чю́дна дѣла̀ сотвори́ богъ, на сія̀ времена́ на̀ша, де́то вложи въ сердцѣ сему́ солта́ну, таковое благо́е милосе́рдіе, де́того пока́за на́мъ христіа́номъ поданнымъ его̀ надъ на́ми, таковъ лютіи, мучи́телъ, и гони́телъ на вѣ́ру на́шу, я́коже инъ никто́же, детого претворѝ Христосъ Богъ, отъ лю́таго звѣ́ря во́лка, въ кротча́йшего а́гнца или дарѣку́ войстиннаго пастыря: дето дадѐ таково́е ца́рско повеле́ніе, дася̀ пра̀вятъ це́рквы и манасти́рѣ по си́чко ца́рство его: нето́кмо ста́рыя обновля́ти, но и нановихъ мѣ́стахъ, по села̀ це́рквы строи́ти и по пусты́нахъ монастырѣ, и въ камбанехъ одаря́ти“ (изъ ржкописната история на Батош. мънастиръ) (И. Бакаловъ. Материали за историята на нѣкои монастири въ България. СбНУНК., XII, 343, 347).

Хатишерифътъ не е билъ безъ значение за българиѣ и въ друго едно отношение. Постановленията, които е съдържалъ той, сж служили на българитѣ за основание, колчемъ сж се решавали да предявятъ нѣкои свои искания предъ Високата порта. Когато сж се оплаквали отъ притѣсненията на мѣстнитѣ управители, когато сж искали отъ правителството да признае независимостьта на българската черква и да ги освободи отъ игото на гръцкото духовенство, тѣ сж се позовавали на онѣзи свободи и правдини, които е обещавалъ султанскиятъ хатишерифъ и които все сж оставали неизпълнени. Хатишерифътъ е билъ, тъй да се изразимъ, едно законно основание за българитѣ, едно оправдание на тѣхнитѣ искания и въ сжщото време оржжие за борба.

Такива сж били въ общи черти политическитѣ събития и условия презъ първата половина на миналия вѣкъ. Въ връзка съ тѣхъ българинътъ проявява едно по-развито национално самосъзнание и, както видѣхме, работи по-активно за своето духовно и политическо освобождение.

БИБЛИОГРАФИЯ

Н. Г. Еничеревъ. Възпоменания и бележки. София, 1906.

Якимъ Груевъ. Моитѣ спомени. Пловдивъ, 1906.

Ил. Р. Блъсковъ. Материалъ по историята на нашето възраждане. Градъ Шуменъ. Шуменъ, 1907.

Ст. Романски. Георги Мамарчевъ и доброволческата му команда отъ 1828-1829 г. СпБАН., кн. XXII.

Д-ръ Ив. Селимински. Библиотека,—кн. II, София, 1904.

Г. Ганевъ. Изъ турско врѣме. Ангелъ войвода отъ Хасковско (1812-1836). Хасково, 1893.

И. Бакаловъ. Материали за историята на нѣкои манастири въ България. СбНУНК., кн. XII.

К. Иречекъ. Исторія болгаръ. Одесса, 1879.

III

Гръцко влияние презъ първата половина на XIX вѣкъ

I

Западно влияние прѣзъ Гърция и Сърбия. — Нравствени и просвѣтителни движения въ западна Европа презъ XVIII вѣкъ. — Бѣгла характеристика на това време.

По-нататъкъ ще се спремъ да изтъкнемъ другъ единъ факторъ — отъ културенъ характеръ, — който има важно значение за възраждането, а особено за литературното движение у насъ презъ първата половина на миналия вѣкъ. Този факторъ е западното влияние, което отначало е проникнало главно чрезъ Гърция и Сърбия. Ако искаме да спазимъ историческитѣ перспективи на това влияние, ще трѣбва да кажемъ, че у насъ едва въ първата половина на XIX вѣкъ почва да прониква онова, които въ западна Европа се извършва едно столѣтие по-рано — въ XVIII вѣкъ, който е ознаменуванъ съ френската революция и който е отъ голѣмо значение за политическото и културно развитие на всички европейски народи и съ своитѣ морални, обществени-политически и просвѣтителни идеи оказва грамадно въздействие върху поробенитѣ християнски народи на Полуострова, засѣга еднакво гърцитѣ и южнитѣ славяни и опредѣля посоката на тѣхното възраждане.

За да установимъ по-точно съдържанието и характера на това въздействие, ще трѣбва да си припомнимъ най-на-

предъ, въ общи черти, онѣзи нравствени и просвѣтителни движения, които се извръшватъ въ западна Европа презъ XVIII вѣкъ — най-дългиятъ отъ всички вѣкове, както се изразява духовито Анатолъ Франсъ.

Преди всичко XVIII вѣкъ се отличава съ едно рационалистично просвѣтително движение, което оставя дълбока следа въ развитието на европейската култура. „Самото название просвѣта (Aufklärung, siècle des lumières) най-добре характеризира общия духъ на цѣлото културно движение; то е виждало въ невежеството, суевѣрията и предразсѫдъцитѣ главната причина на човѣшкитѣ бедствия и обществени злини, а въ образованието, просвѣтата, въ свободната мисъль — главното срѣдство за културенъ и социаленъ напредъкъ“ (Карѣевъ). Това движение има за цель просвѣтата на широкитѣ народни срѣди, разпространението на знания, които стоятъ въ тѣсна връзка съ потрѣбноститѣ на практическия животъ. Заедно съ тия знания се популяризиратъ нравствено-религиозни идеи; обаче религиозното възпитание не се дава както преди, въ една схоластична и суха форма, а, напротивъ, въ едно твърде разбрано, общодостѫпно изложение. Евангелието и черковнитѣ книги се превеждатъ на простонародна речь, достѫпна за всички срѣди, а не на единъ условенъ езикъ, понятенъ само за черковнитѣ служители. Освенъ това, тия преводи на свещенитѣ книги се придружаватъ съ подробни тълкувания, които иматъ за цель както да разяснятъ текста, тъй сѫщо и да разкриятъ неговия нравственъ смисълъ. Изобщо XVIII вѣкъ продължава дѣлото на реформацията, като разширява значително задачата на народното образование; ние виждаме въ това образование да преобладаватъ повече свѣтски, отколкото чисто религиозни елементи. Догмитѣ на религията ставатъ предметъ на жива, либерална критика; развитието на точнитѣ и хуманитарнитѣ науки все повече разширява границитѣ на свобод-

ната човѣшка мисъль и създава онова идейно течение, известно подъ името рационализъмъ, което означава нова епоха въ интелектуалния и по-общо въ културния животъ на Европа. Едно значително развитие ние можемъ да констатираме и въ областьта на политическитѣ и социални идеи — не само въ интелектуалния животъ. Това развитие се дължи преди всичко на френската революция, на борбата срещу аристокрацията и стария редъ. Демократическитѣ идеи все повече си пробиватъ пѫть срѣдъ народнитѣ маси — социалнитѣ въпроси се поставятъ въ една по-наложителна форма. Обсѫжда се въпросътъ за коренни обществени преобразования, за единъ редъ, който да дава възможность на народа да вземе по-широко участие въ управлението. Конституционната форма на управление все повече започва да привлича народнитѣ маси; основитѣ на монархизма, макаръ и твърде слабо отначало, започватъ да се разколебаватъ. Главното: стремежъ къмъ реформи, реформи въ всички области на живота — въ политическитѣ, общественитѣ и социалнитѣ отношения, въ духовния животъ, въ училището и черквата; отгласъ на всичко това намираме въ науката, литературата и изкуството.

II

По какви пѫтища проникватъ у насъ тия нови идеи и съвещания? — Търговски сношения на българитѣ съ чужбина. — Български младежи въ западноевропейскитѣ университети. — Д-ръ Петъръ Беронъ, Никола С. Пиколо, д-рь Петъръ Протичъ.

По какви пѫтища сѫ проникѵали у насъ тия нови идеи и схващания, тия нови настроения въ западноевропейския духовенъ и политически животъ?

Отчасти ние вече загатнахме за това: благодарение на търговскитѣ сношения съ чужбина, българитѣ сѫ имали възможность да се запознаятъ до известна степень съ това ново просвѣтително течение. Като проводници на западнитѣ идеи можемъ да считаме не само българскитѣ търговци, които сѫ посещавали чужди страни и сѫ прекарвали тамъ известно време, но и онѣзи любознателни българи, които сѫ отивали тамъ да продължатъ образованието си. Още презъ първитѣ десетилѣтия на миналия вѣкъ ние намираме български младежи въ западноевропейскитѣ университети — въ Парижъ, Виена, Мюнхенъ, въ италиянскитѣ градове Флоренция, Пиза и Сиена. Въ Хайделбергъ и Мюнхенъ се е училъ Беронъ, въ Италия — Селиминскі, Чомаковъ и Никола Савовъ Пиколо, въ Парижъ — Ал. Екзархъ и Г. Кръстевичъ. Обикновено тия, които сѫ изучвали медицина въ Италия, отивали сѫ да се специализуватъ въ Парижъ, както е, напр., случаятъ съ Чомакова. Нѣкои отъ тѣзи българи, понеже не сѫ могли да намѣрятъ въ отечеството си просторъ за научен трудъ, оставали въ чужбина — напр., Беронъ и споменатия Пиколо (1792-1865 г.), който се е училъ първоначално въ гръцко

училище. И двамата се установяватъ въ Парижъ: единиятъ отъ тѣхъ, Беронъ, докторъ на медицината, работи въ областьта на физиката, пише на френски цѣли томове научни съчинения, които все още не сж оценени както трѣбва; другиятъ, Пиколо, сжщо така напуща медицината и се посвѣщава на старогръцката литература и филология. Роденъ въ 1792 г. въ Търново. Превежда и коментира на гръцки съчиненията на Берн. де Сенъ Пиеръ, издава критично гръцкия оригиналъ на Дафнисъ и Хлоя. Издава две сбирки оригинални и преводни стихотворения (1839 г.), превежда на гръцки философското съчинение на Декарта Le Discours de la méthode (Корфу, 1824 г.). Критично издание на Аристотелеви съчинения — издадени въ оригиналъ и обяснени на френски. Множество статии, изследвания въ френски научни издания.

Този човѣкъ съ широко литературно и научно образование, е минавалъ въ Франция за единъ отъ добритѣ познавачи на класическата филология — ценили сж го тамъ твърде високо. Другъ единъ българинъ, сжщо гръцки и френски възпитаникъ, медикъ, д-ръ Петъръ Протичъ, професоръ по медицина въ Букурещъ, преди освобождението, пише патриотически стихотворения на гръцки, френски и български, и въ едно отъ тѣхъ, Ἡ γραικομανία, написано на гръцки, характеризува своя бележитъ съотечественикъ — Н. С. Пиколо:

Но зная азъ и другъ единъ
на Търново Велико синъ —
отъ именитъ е родъ излѣлъ.
Той мждрость сбралъ е и научность,
говори гръцки съ чудна звучность,
той елинистъ е смѣлъ.

И дълго въ Корфу бѣ учитель,
книжовникъ е и съчинитель,
и чудно гладко е превелъ

романа „Павелъ и Виргиния“,
и книга веща следъ години
за Аристотеля стъкми.

Но дойде день, сърдце му трепна
и съ болка ревностно зашепна
за родни български земи, —
бѣ гръкъ, съ италиянско име,
но нищо връзкитѣ незрими
вечъ съ родни край ги не сломи.

[Ἡ γραικομανία. Стихотворение на гръцки отъ д-ръ П. Протичъ, писано въ Атина, 1844 г. Преведено на български (отъ Т. Траяновъ?) въ книжката Poésie par D-r P. D. Protitch (1844-1866 г.)].

III

Българи, работили въ западноевропейски градове за своя народъ. — Иванъ Добровски. — Иванъ Богоровъ. — Западно влияние презъ Гърция. — Гръцко влияние въ българското просвѣтно дѣло. — Отъ какво значение е гръцкото влияние.

Отбелязахме по-преди гръцкото влияние върху просвѣтното дѣло въ България презъ първата половина на XIX вѣкъ. Казахме, че както въ Гърция, тъй и въ България е имало прочути, новоуредени гръцки училища, посещавани не само отъ гърци, но и отъ българи. Мнозина отъ ученицитѣ на тия училища, следъ завръшването на срѣдното си образование, постжпвали сж въ западноевропейски университети — предимно въ италиански.

Отъ българитѣ, които сж работили за своя народъ въ западноевропейски градове, по-продължително или по-кратко време, можемъ да отбележимъ тукъ Иванъ Добровски въ Виена, като редакторъ на българско списание и Иванъ Богоровъ въ Лайпцигъ, като редакторъ на първия български вестникъ. Въ Парижъ, въ връзка съ черковната борба, известно време е работилъ Ал. Екзархъ, който е билъ въ сношение съ френското правителство, а сжщо и съ полската емиграция въ този градъ. Всички тия българи образували една жива връзка между западна Европа и своето отечество.

Западни идеи сж проникнали у насъ не само направо, но и презъ Гърция, главно посрѣдствомъ реформиранитѣ гръцки училища и новогръцката литература.

Да разгледаме по-отблизо условията и фактитѣ на това влияние презъ Гърция. Известно е, че духовното развитие

на нова Гърция се извръшва подъ въздейството на италиянската и френската култура. Романското влияние — влиянието на Италия и Франция — се явява като реакция срещу архаичния византизъмъ, който съ своята консервативность и схоластика е сковавалъ мисъльта и е спиралъ развитието на националния духъ. Гръцкото възраждане се характеризира именно съ борбата между византийски и националенъ духъ. Изразители на западноевропейски идеи, гръцкитѣ просвѣтители, които сж усвоили романската култура, се опитватъ да поставятъ гръцката литература и просвѣта на по-друга, модерна основа и да парализиратъ влиянието на византийска традиция. Тѣ сж привърженици на новата образованость, стремятъ се да се освободятъ отъ ориенталския духъ на византийката култура, да реформиратъ гръцкото училище и гръцката черква въ духа на рационализма и енциклопедизма и въ сжщото време да създадатъ по-благоприятни условия за западното влияние. Действително, къмъ края на XVIII вѣкъ това влияние взема по-широки размѣри — и отъ Гърция, следъ като претърпява нѣкои видоизмѣнения, въ зависимость отъ гръцкитѣ условия, прониква и у насъ.

Влиянието на Гърция се отразява преди всичко въ българското просвѣтно дѣло. Нашитѣ първи свѣтски училища се уреждатъ по образеца на гръцкитѣ; български учители усвояватъ отъ гръцкитѣ училища не само методи за преподаване и учебни планове, но и учебенъ материалъ. Въ сжщность подъ влиянието на гръцкитѣ школи започва да се реформира просвѣтното дѣло въ България (По-нататъкъ, когато ще разглеждаме, какъ се развива българската просвѣта презъ първата половина на миналия вѣкъ, ние ще имаме случай да отбележимъ гръцкото влияние върху вжтрешната организация на нашитѣ училища). Още преди възстанието и освобождението, гърцитѣ сж имали добре уредени училища, въ които мнозина българи сж получавали образо-

вание. Прочути сѫ били училищата въ Епиръ, Тесалия, Македония, Мала-Азия, островитѣ и Цариградъ. Съ голѣма известность се е ползувало янинското училище, което презъ първата третина на XIX вѣкъ става центъръ на новогръцката просвѣта. Фанариотитѣ въ Цариградъ основаватъ народна гимназия, Σχολὴ τοῦ γένους.

Трѣбва да спомена и друго едно гръцко училище въ Цариградъ, Куручешменското, въ което сѫ се учили нѣколцина българи. По-подробни сведения за това училище, за учебния материалъ, който се е преподавалъ, и за начина на преподаването, ще намѣрите въ моята книга за Раковски. Известно е било преди завѣрата и училището въ Атина, при което гръцкитѣ патриоти основаватъ Φιλόμουσος ἑταιρεία (Ученолюбиво дружество) въ 1814 г.; това дружество предхожда и подготвя политическото движение за свободата на Гърция (Вл. Ђорђевић, Грчка и српска просвета, 91). Трѣбва да се отбележатъ и гръцкитѣ училища въ Влашко, главно въ Букурещъ и Яшъ — поддържани отъ заможни фанариоти. Следъ освобождението на Гърция, ние срѣщаме уредени гръцки училища и въ България — отъ тѣхъ съ най-голѣма известность се е ползувало училището въ Пловдивъ.

Мнозина гръцки ученици, които сѫ свръшвали отбелязанитѣ училища, сѫ отивали да продължатъ образованието си въ европейски университети. Нѣкои отъ тѣзи образовани гърци сѫ ставали професори въ чужбина — тъй, напр., по онова време ние срѣщаме професори гърци въ Флоренция, Венеция и Пиза. Въ началото на миналия вѣкъ повечето гръцки ученици сѫ отивали да следватъ въ италиански университети и висши училища — сношенията на Гърция съ Италия сѫ носили не само търговски, но и културенъ характеръ. Въ италианскитѣ училища гръцкитѣ младежи сѫ изучвали главно медицина, естествени науки, математика и класическа филология. Следъ завръщането си въ Гърция,

тѣ сѫ основавали нови училища и сѫ се опитвали да модернизиратъ старитѣ въ духа на европейската образованость.

Ние отбелязваме всичко това, понеже то е въ връзка съ българската просвѣта. Споменатитѣ гръцки училища сѫ били посещавани и отъ българи, нѣкои отъ които, по примѣра на гърцитѣ, сѫ отивали въ чужбина, главно въ Италия, да продължатъ ученията си. Не трѣбва да се мисли, че въ гръцкитѣ училища нашитѣ българи сѫ забравяли своята народность и сѫ се елинизирали. Напротивъ, тѣ сѫ се завръщали въ отечеството си съ много по-развито национално чувство, съ по-голѣма готовность да работятъ за пробуждането на своя народъ и да се противопоставятъ на всичко, което спира неговото духовно развитие. Въ тия училища, наистина, се е преподавало на гръцки езикъ, обаче учебниятъ материалъ, който се е изучвалъ тамъ, е разширявалъ умствения кржгозоръ на българскитѣ ученици и е създавалъ у тѣхъ интересъ и стремежъ къмъ по-високо образование. Тамъ тѣ сѫ изучвали география, гражданско учение, старогръцка литература, философия, разбира се, въ най-популярна форма, математика и астрономия. Въ по-уреденитѣ училища подъ влиянието на западноевропейския рационализъмъ се е предпочитало изучването на естественитѣ и математически науки. Изобщо въ тия училища е владѣлъ духътъ на западноевропейския енциклопедизъмъ.

Характеристика на XVIII вѣкъ отъ още една страна — енциклопедизмътъ. Източницитѣ на този западноевропейски енциклопедизъмъ трѣбва да се дирятъ въ Франция, въ френската литература на XVIII вѣкъ; тукъ ние имаме предъ видъ бележититѣ френски енциклопедисти, редакторитѣ на френската енциклопедия: d'Alembert, Diderot, Voltaire, Montesquieu, Rousseau и пр. Енциклопедизмътъ създава цѣла школа въ Гърция — въ новогръцката наука и литература. Между неговитѣ представители въ Гърция на първо мѣсто трѣбва

да поставимъ Евгений Булгарисъ, който презъ XVIII вѣкъ се опитва да основе висше училище на Атонъ, въ духа на новитѣ рационалистични идеи. Други: Каири, Кораи. Отъ тамъ сѫщиятъ стремежъ къмъ енциклопедизъмъ и срѣдъ нашитѣ учители и книжовници, гръцки и западноевропейски възпитаници. Беронъ: медикъ, физикъ, математикъ, филологъ и педагогъ; Пиколо: медицина, класическа филология; Богоровъ: по специалность сѫщо така медикъ, а се занимава главно съ филология; д-ръ Селимински и др.

IV

Български учители и книжовници, излѣзли отъ други училища. — Свидетелства на д-ръ Ив. Селимински за въздействието на гръцката просвѣта върху българската младежь. — Признанията и споменитѣ на ученици, добили образованието си въ гръцката школа на Каири. — Гръцкитѣ училища, посещавани отъ български младежи, главни разсадници на благотворно гръцко влияние въ България. — Свидетелства на чужденци. — Гръцко влияние върху патриотическитѣ и исторически схващания на българскитѣ просвѣтители.

За положителното значение на гръцко влияние въ началото на миналия вѣкъ свидетествува и фактътъ, че мнозина отъ нашитѣ книжовници и учители презъ онази епоха сж излѣзли именно отъ тѣзи гръцки училища; и важното е, че благодарение на тия училища, чрезъ знанията, които сж добивани тамъ, чрезъ въздействието на гръцки учители, българскитѣ младежи сж могли да осмислятъ идеята за националната пробуда и просвѣта. Сжщата тази образованость, която сж усвоявали въ гръцки школи, тѣ сж пресаждали въ новоуреденитѣ български училища, обаче не на гръцки, а на български езикъ.

Какво значение иматъ гръцкитѣ училища за нашето възраждане и какво въздействие е оказала гръцката просвѣта върху българската младежь, се вижда най-ясно отъ споменитѣ на д-ръ Селимински, когото имахме случай вече нѣколко пжти да цитираме. Неговото свидетелство е особено ценно, понеже самъ той е получилъ образование въ Гърция и непосрѣдствено е изпиталъ върху себе си благотворното въздействие на гръцката просвѣта.

Азъ ще си позволя да цитирамъ единъ по-дълъгъ пасажъ отъ неговитѣ мемуари, които въ дадения случай не

само излагатъ и обясняватъ единъ интересенъ фактъ, но разкриватъ и настроенията на единъ съвременникъ на тогавашната епоха:

„Свѣтътъ почна да излиза отъ дѣтинското положение; почна да разсѫждава по-логически, да мисли по-човѣшки, да чувствува своя нравственъ недостатъкъ и да търси да го допълни отъ всѣкѫдѣ, за да се освободи отъ онова скотско състояние на прѣдишната епоха. И така въ онѣзи времена бѣха се основали въ разни мѣста гръцки училища, нѣкакъ по-добре наредени и независими отъ фенерскитѣ архиереи и патриаршията. Въ тѣзи училища се преподаваше филология, богословие, физика, математика и философия. Такива училища имаше въ гр. Кидония въ време на Григорий Сарафа, Евстатий, Вениаминъ и Каири, въ гр. Смирна въ време на Константинъ Иконому, Кума и Стефанъ Иконому и въ ост. Хиосъ въ време на Неофита Вамва, Вардалаха и Челеби. Тѣзи три училища се надпреварваха да разпространяватъ изъ цѣла Турция новитѣ идеи и новитѣ открития отъ 18 и 19 вѣкъ. Новото учение наелектризира всички, а особено душитѣ на по-младитѣ. Това като свѣткавица се разпръсна въ нашето отечество.

Това електрическо състояние се разпространи и между нашия народъ. Мнозина наши сънародници, като посѣщаваха онѣзи градове по търговия, препоръчваха въ нашето отечество тамкашнитѣ образователни заведения и насърдчаваха учебнолюбивитѣ българи тамъ да изпратятъ дѣцата си, за да получатъ по-усъвършенствувано образование. По този случай, азъ не мога да не спомена Хаджи Петъръ, родомъ отъ гр. Казанлъкъ, който въртѣше търговия съ М. Азия, а особенно съ гр. Кидония. Този родолюбивъ и отечественолюбивъ мѫжъ, потикнатъ отъ истински патриотизъмъ, разтръби по нашитѣ мѣста успѣха на тѣзи училища. Хаджи Петъръ подбуждаше ученолюбивитѣ момчета да отидатъ тамъ да се

учатъ. Той обѣщаваше на такива момчета парична помощь и покровителство отъ своя страна; тѣзи двѣ нѣща на драго сърдце ги изпълняваше къмъ всѣки българинъ ученикъ въ онѣзи училища. Авторътъ на настоящата студия крайно е признателенъ на този ученолюбивъ, родолюбивъ и честенъ мѫжъ, защото му показваше бащинско покровителство и ежедневно му помагаше въ разстояние на 5 години, за да се учи въ Кидонийското училище. Неговиятъ споменъ остава до вѣки вѣковъ. По единъ такъвъ начинъ синоветѣ на много българи посѣщаваха тѣзи училища. Българитѣ, като свръшваха своитѣ науки въ онѣзи училища, се връщаха въ България и разпръсваха тамъ просвѣтителнитѣ лѫчи между своитѣ сънародници, всѣки единъ споредъ своитѣ сили.

Уроцитѣ по физика, химическитѣ опити въ време на преподаването, новиятъ хоризонтъ отъ знания предъ очитѣ на ученицитѣ, уроцитѣ по висшата математика и пр. възбуждаха въ душитѣ на учащата се младежь невъздържжана [неудържима] наклонность къмъ науката. Нови идеи, идещи отъ Европа, се разпространяваха между младежьта, а чрезъ нея между народа. Всѣка нова идея и всѣко ново знание бѣха за ученицитѣ сé по-удивителни и пръскаха нова свѣтлина върху истината. Преподаването на философия, богословие и риторика даде поводъ на готвящитѣ се за свещенически санъ да изучаватъ основно Св. Писание и да развиятъ разни ораторски теми. Въ всичко има надпреварване и съревнуване. Новитѣ философски идеи и физико-химическитѣ открития откриха по-нови идеи, породиха се по-сериозни мисли, по-сериозни занятия и помогнаха на богословцитѣ да разсѫждаватъ по-правилно и да разбиратъ по-добре думитѣ на Св. Писание, които до тогава лежаха въ бездѣйствие.“ (II, с. 20-2).

По-нататъкъ Селиминski отбелязва, че гръцки учители, като Константинъ Иконому, Неофитъ Вамва, Вениаминъ Лес-

виосъ „сж достойни да служатъ за подражание и примѣръ на родолюбие и християнска добродѣтель за всѣки човѣкъ, отъ каквато и да е народность (23)... Младежи отъ всички християнски народи и племена се стичаха въ горѣказанитѣ училища и показваха тамъ удивителенъ успѣхъ въ своето учение... Младото образовано поколѣние постепенно освѣтляваше всѣкого и указваше кое е естественото прѣдназначение на човѣка. То съотвѣтно съ своето образование и съ своята мисия отлично изпълни необходимия си дългъ къмъ отечеството и къмъ цѣлия народъ. И така тѣзи младежи станаха образецъ на цѣлата наша младежь, като изпълниха своята грададна обязаность, за което нѣщо имъ сж признателни и сегашното поколѣние и бждещето“ (25).

Че действително въ гръцкитѣ училища мнозина български младежи сж се подготвяли за национално-просвѣтителна и патриотическа дейность, въ това се убеждаваме и отъ признанията и споменитѣ специално на онѣзи ученици, които сж добили образованието си въ гръцката школа на Θεόφιλος Καΐρις (1784-1853 г.), основана на островъ Андросъ, Преди да учителствува въ родното си мѣсто, Андросъ, Каири, знаменитиятъ гръцки педагогъ и енциклопедистъ, чиято дейность спада къмъ първата половина на миналия, вѣкъ, е билъ учитель въ Смирна и Кидония. Следъ възстанието, въ което е взелъ участие, той е открилъ въ 1836 г. училище въ Андросъ и самъ е преподавалъ въ него гръцки езикъ, филология, математика, астрономия, философия и др. предмети. Между неговитѣ ученици е имало и нѣколцина българи, които отпосле се проявяватъ като видни дейци въ областьта на българската просвѣта и черковната борба. Още като ученици на Каири, подъ влиянието на неговитѣ патриотически проповѣди, тия българи основаватъ въ Андросъ Славяно-българско ученолюбиво дружество (Σλαβένο-Βουλγαρικὴ φιλεκπαιδευτικὴ). Въ устава, написанъ на гръцки,

се е казвало, че целта на дружеството е да помогне за националното пробуждане на българитѣ изключително чрезъ просвѣщението и училището. Обърнете внимание на този изразъ — това вече е едно формулиране на идеитѣ на българскитѣ просвѣтители, които отпосле се противопоставятъ на революционното течение. Изключително, единствено — въ духа на схващанията на XVIII вѣкъ, вѣкътъ на просвѣтата и рационализма. Интересно е, какъ сж усвоявали българитѣ гръцката образованость, гръцкитѣ патриотически идеали и по какъвъ начинъ сж ги приспособявали къмъ българскитѣ духовни и политически условия. Основателитѣ на дружеството сж се вдъхновявали отъ онѣзи гръцки учители и книжовници, които сж поддържали, че за да може единъ народъ да напредва, трѣбва да се учи на своя роденъ езикъ. Просвѣтителитѣ на гръцкия народъ сж изказвали тая мисъль, разбира се, съ огледъ къмъ условията въ тѣхното отечество — въ сжщность тѣ сж искали въ основата на народната просвѣта да се положи не старогръцкиятъ езикъ, достжпенъ за едно малцинство само, а живиятъ роденъ говоръ. По примѣра на просвѣтителитѣ гърци, които сж разсжждавали, че народътъ трѣбва да се учи на своя живъ езикъ, а не на старогръцки, непонятенъ за широката маса, българскитѣ ученици сж идвали до заключение, че въ основата на българското реформирано училище и на новата българска книжнина трѣбва да се положи общодостжпниятъ роденъ говоръ, а не черковнославянската или гръцка речь (Ив. Шишмановъ, Иванъ Добровски, Отп. отъ Български прѣгледъ, 1896, с. 14-25).

Ето и самитѣ признания на Добровски — единъ отъ основателитѣ на Славяно-българското ученолюбиво дружество въ Андросъ (Шишмановъ, Фотиновъ, ЄбНУНК., XI, 642): „Понеже Кораи, въ разрѣзъ съ Неофитъ Дука и други, които искаха да въведатъ старогръцкия езикъ, твърдѣше, че наро-

дътъ трѣба да се учи на простия си матеренъ езикъ, за да може да прѣуспѣва въ учението, а не на елински, който на народа не бѣше понятенъ, за туй и азъ захванахъ да разсѫждавамъ, че тогава и нашиятъ народъ трѣба да се учи на матерния си езикъ, по сѫщитѣ причини, които Кораи изказваше за гърцитѣ, именно — за да прѣуспѣва въ учението, а не на гръцки.

Ето така ние рѣшихме и въ тайното си дружество, при всичко, че между себе си говорѣхме все гръцки и си пишехме по гръцки протоколи и устави, че за напрѣдъ ще работимъ за просвѣщението на народа си като българи и посрѣдствомъ матерния си езикъ".

Както виждаме, гръцкитѣ просвѣтителни възгледи сѫ се възприемали отъ нашитѣ ученици въ зависимость отъ българскитѣ условия и интереси, и, приложени на българска почва, тѣ сѫ се обръщали срещу елинизма и опититѣ на гърцитѣ да денационализиратъ българския елементъ.

Върху членоветѣ на андроския кржжецъ сѫ въздействували увлѣкателнитѣ проповѣди на гръцкия родолюбецъ и педагогъ Кайри, и въ неговото училище тѣ сѫ се научвали да бранятъ своята народность. По-късно нѣкои отъ тѣзи ученици на Каири, вече като бележити обществени дейци въ отечеството си, сѫ изказвали следното признание: „Гръцката школа ни научи да се пазимъ отъ гръцкото и да тачимъ и любимъ своето" (Юбил. сбор. Фотиновъ, 25). Доколко тия възпитаници на гърцкия учитель Каири сѫ оставали вѣрни на интереситѣ на своя народъ, се вижда отъ факта, че между тѣхъ ние срѣщаме лица, които отпосле се проявяватъ като видни дейци на възраждането — напр., Иларионъ Стояновичъ (по-късно Макариополски), Иванъ Добровски, който се е училъ въ Андросъ при Каири отъ основаването до закриването на училището (1836-1839 г.), Никола и Димитъръ Михайловски, Захарий Струмски, Георги папа Илиевъ отъ

Батакъ, който отпосле подъ псевдонимъ Бусилинъ издава въ Москва български букваръ, Стоянъ Чомаковъ, единъ отъ виднитѣ дейци по черковния въпросъ, Атанасовичъ, нѣкогашенъ министъръ на народната просвѣта, и други. Понеже въ училището на Каири преподаването се е водило въ доста либераленъ, модеренъ духъ, цариградската патриаршия не била доволна отъ него и е преследвала неговия ржководитель. Той е билъ сжденъ за своитѣ свободни религиозни убеждения и заставенъ отъ патриаршията и гръцкото правителство да затвори училището си и да се прости съ учителството. Неговитѣ ученици българи се премѣстватъ въ Цариградъ и въ Атина (Ив. Шишмановъ, Добровски, 18 сл.; 28 сл.). Освенъ онѣзи българи, които сж се учили при Каири, можемъ да отбележимъ по-нататъкъ като гръцки възпитаници редица други българи, чиито имена личатъ на първо мѣсто въ историята на българското възраждане. Въ училището на Куручешме сж следвали: Раковски, Гавраилъ Кръстевичъ, Сава Доброплодни; въ училището въ Янина сж добили образование братя Миладинови; гръцка наука сж изучвали отначало: Жинзифовъ, Фотиновъ, Райно Поповичъ, М. Балабановъ и много други отъ виднитѣ дейци на българското духовно пробуждане. Въ гръцката столица се е училъ и Селимински; тамъ, подъ влиянието на гръцката книжнина и просвѣта, той е опредѣлилъ, както самъ признава, своитѣ патриотически възгледи и се е готвилъ за народенъ будитель. Между другото, въ Атина той пише студия за възпитанието на нашата младежь и излага срѣдствата, съ помощьта на които българскиятъ народъ може да се освободи (Библ. Д-ръ Селим., III, 30-31). Въ нѣколко обширни писма до Априлова, писани въ Атина, той изразява патриотическитѣ си схващания и своитѣ мисли върху новата българска просвѣта и върху бждещето политическо устройство на България (Библ. Д-ръ Селим., III, 7-28; 34-35).

Всички отбелязани факти ясно ни показватъ, че гръцкитѣ училища, посещавани отъ български младежи, сж били

едни отъ главнитѣ разсадници на благотворно гръцко влияние въ България. Влиянието чрезъ училищата особенно силно се чувствува презъ 20-тѣ и 30-тѣ години на миналия вѣкъ. Отъ сѫщитѣ факти и отъ изповѣдитѣ на онѣзи българи, които сѫ се учили въ гръцки учебни заведения, се вижда сѫщо, че наредъ съ просвѣтителнитѣ възгледи въ българската срѣда сѫ проникнали и патриотически идеи, до известна степень и идеи отъ политически характеръ. Селимински се занимава съ въпроса за политическото устройство на България. Националнитѣ и революционни движения въ Гърция сѫ приучвали нашитѣ дейци да пазятъ народностьта си и да се противопоставятъ, както на гръцкитѣ, тъй и на всѣкакви други посегателства. Че гръцкото влияние е засегнало и патриотическото чувство на българина и го е проучвало да обича отечеството си, за това свидетелствуватъ не само чужденцитѣ, които сѫ имали възможность отблизо да наблюдаватъ двата народа, но и ония български учители, които сѫ получавали образование въ гръцки училища. Ще цитираме тукъ едно свидетелство на чужденецъ. Ето какво пише по този поводъ нѣмскиятъ историкъ Gervinus: „Гърцитѣ сѫ даже прѣдназначени да съживѣватъ народното чувство у другитѣ християнски племена; тамъ дѣто елинизмътъ упражни своето влияние, българитѣ добиваха едно по-дълбоко убѣждение, едно по-интимно съзнание на своята собствена стойность; сами тѣ нѣмаха почти любовь къмъ отечеството, но по-добритѣ имъ патриоти бѣха между филелинитѣ“ (цитирано споредъ Н. Балабановъ, Гавр. Кръст., 29).

Пѫтешественикътъ C. Robert, който е изучвалъ живота на славянитѣ въ Турция и отношенията между българи и гърци, ето какво пише по поводъ на гръцкия и български патриотизъмъ, като е използувалъ въ случая свидетелството на единъ български просвѣтитель: „Единъ отличенъ мѫжъ отъ българска народность, мѫжъ, който би могълъ да се

нарече баща на българската младежь, който е възстановитель на българския езикъ, ми казваше съ отчаянъ тонъ:— „Не, моитѣ съотечественици не обичатъ отечеството си; когато тѣ увѣряватъ, че искатъ да се посветятъ (se dévouer) за него, тѣ лъжатъ; тѣ не живѣятъ за друго, а само за сѣмействата си и за полята си. . .“ Длъжни сме да кажемъ въ полза на елинизма, че най-добритѣ си патриоти България числи между филелинитѣ. Вездѣ, дѣто дѣйствува по-направо гръцкото влияние, Българинътъ има по-живо и по-опрѣдѣлено чувство за своето достоинство“ (думи на C. Robert, Les Slaves de Turquie, Paris, 1852, II, p. 320, 324; цитирано споредъ М. Балабановъ, Гавр. Кръст., 29).

Сжщото отбелязва и М. Балабановъ въ своята книга, Гавр. Кръстевичъ: „Гръцкиятъ патриотизъмъ се земаше за примѣръ“. Новосъздаденото гръцко кралство още повече засилва тоя патриотизъмъ. „Не единъ и двама българи, образовани на гръцки, се явиха жарки български отечественолюбци и ревностни ратници за подигане своя народъ, ако и да си служеха често не съ българския, а съ гръцкия езикъ“. (М. Балабановъ, Гавр. Кръст., 32).

Като ученикъ въ Пловдивското гръцко училище къмъ 1844 г., подъ влияние на гръцкото преподаване, подбуденъ отъ гръцкия патриотизъмъ, Якимъ Груевъ започва да идеализира българското минало: „Подъ влияние на гръцката книжнина и история азъ се възхищавахъ отъ напрѣдъка въ науката и изкуствата на древнитѣ елини и отъ прѣхваленитѣ имъ подвизи; като не намирахъ подобни възпоминания за наши прѣдци, азъ си правѣхъ удоволствие да си създавамъ въобразаеми историйки за български царе и юнаци и да ги прочитамъ прѣдъ съученицитѣ си гърчета“ (Я. Груевъ, Моитѣ спомени, 4).

Може да се каже, че Гърция е оказала твърде силно въздействие върху патриотическитѣ и политически схащания на нашитѣ просвѣтители, Извѣстно е, че тѣ сж счи-

тали духовното възраждане като предпоставка на политическото и винаги сж изтъквали, че българскиятъ народъ трѣбва да се просвѣти преди всичко, да се освободи въ духовно отношение, за да бжде въ състояние да извоюва политическата си свобода, и да я запази, следъ като я извоюва. Споредъ българскитѣ просвѣтители, които се противопоставятъ на революционеритѣ, духовното развитие е основа на политическото — безъ духовна свобода, нѣма политическа. И въ тия схващания на нашитѣ нѣкогашни учители ние можемъ да изтъкнемъ гръцко влияние — по-точно влиянието на Кораи (Ἀ. Κοραῆς). Тоя бележитъ гръцки будитель е билъ врагъ на всѣка предивременна революция и на всѣко възстание, което не е подготвено чрезъ просвѣта на цѣлия народъ и изхожда отъ самия този народъ. Въ Гърция пръвъ Кораи най-опредѣлено посочва, че политическото възраждане на народа е немислимо безъ едно предварително духовно възраждане и освобождение. Нашитѣ просвѣтители възприематъ тия идеи и се опитватъ да ги доразвиятъ по-нататъкъ. Тия идеи сж проникнали въ нашитѣ срѣди не само отъ Гърция; изобщо тукъ има не само косвени, но и прѣки отражения на западното влияние — по-точно влиянието на онѣзи идеи, които характеризиратъ вѣка на просвѣтата. Но че въ дадения случай за проникването на тия просвѣтителни идеи, които сж се прилагали въ областьта на политическия животъ, и Гърция има не малко значение, това се потвърждава отъ множество факти и отъ признанията на самитѣ българи, възпитани въ гръцки училища. За това свидетелствува, напр., единъ отъ виднитѣ представители на просвѣтителното движение въ България, М. Балабановъ, деецъ по черковния въпросъ, активенъ публицистъ, добре запознатъ съ идеитѣ на гръцкото възраждане. Ето какво казва той — пакъ въ своята книга Гавр. Кръстевичъ: „Това възраждане интелектуално имаше да

докара и политическото възраждание; но първото трѣбаше да прѣдшествува второто. Политическото възраждане, както настойчиво е съвѣтвалъ своитѣ сънародници знаменитиятъ лѣкарь-филологъ Адамантиосъ Кораисъ († 1833 г.), трѣбало да се приготви чрѣзъ възраждането на интелектуалния животъ, като прибавялъ да твърди, че интелектуалното, културното възраждане не би могло, като се развива и цъфти, да не донесе въ скоро врѣме възраждането и на политическия животъ. Интелектуалната дѣятелность на гърцитѣ, казва сѫщия Кораисъ, била сигуренъ предшественикъ на пълното имъ възраждане, но тя необходимо трѣбало би да прѣдшествува това пълно възраждане, инакъ голѣмата бързина на ентузиаститѣ би докарала горчиви изненади. . . За гръцкия народъ е имало вече постигнато до нѣйде едно нравствено, едно интелектуално възраждане, което е прѣдшествувало, което е подготвило политическото възраждане". (М. Балабановъ, Гавр. Кръстевичъ, '25).

„И както гърцитѣ очакваха своето политическо възраждане отъ интелектуално възраждане, сѫщо и тѣзъ български родолюбци, по примѣра на гърцитѣ, разчитваха, че интелектуалното възраждане ще докара съ време и политическото възраждане на народа имъ, та за това и се трудѣха въ този смисълъ. И тѣ не сѫ се лъгали" (ibid., 32).

Съ тия свои схващания нашитѣ просвѣтители, както е известно, се противопоставятъ на революционното течение, което е изтъквало, че първото, главното условие за сѫществуване на българската народность е политическото освобождение. По какъвъ начинъ се опредѣлятъ тия две противоположни посоки въ нашия националенъ и общественъ животъ, въ какво се изразява борбата между просвѣтители и революционери — за това ние ще говоримъ по-нататъкъ, когато пристѫпимъ къмъ разглеждане на литературата отъ времето на политическитѣ борби.

V

Гръцко влияние въ борбата на българитѣ противъ гръцкото духовенство. — Гръцки учители ратуватъ за коренни преобразования въ устройството на черквата. — Борба въ Гърция срещу патриаршията въ Цариградъ.

Гръцко влияние ние можемъ да проследимъ и въ друга область на нашия духовенъ и политически животъ. Колкото странно и да изглежда на пръвъ погледъ, но фактъ е, че това влияние се долавя и въ борбата на българитѣ противъ гръцкото духовенство. Новитѣ идеи и обществени течения въ Гърция засѣгатъ нашия животъ и съдействуватъ твърде много да се опредѣли борбата за създаване на самостойна българска черква. Презъ първата половина на миналия вѣкъ ние забелязваме у всички балкански християни стремежъ да се пресъздаде, да се преустрои и модернизира черквата. И трѣбва да се признае, че опититѣ за черковни реформи въ Гърция, Сърбия и България сж въ връзка съ западното влияние, съ общия стремежъ да се реформира черквата съобразно съ просвѣтителнитѣ западноевропейски идеи — съобразно съ онзи рационализъмъ, за който споменахъ. Къмъ това сж се домогвали либералнитѣ протестанти въ Нѣмско, привърженицитѣ на реформата на Петра Велики въ Русия, йозефиниститѣ въ Австрия и последователитѣ на Обрадовича въ Сърбия. Сжщитѣ стремежи къмъ реформиране на съвременната черква ние виждаме и въ Гърция.

Мнозина гръцки учители, възпитани въ рационалистиченъ духъ, проникнати отъ демократични убеждения, сж ратували за коренни преобразования въ устройството на черквата — възставали сж противъ злоупотрѣбленията и сво-

еволията на фанариотитѣ, опитвали сѫ се да премахнатъ автократизма въ черковното управление и да създадатъ истинска народна, демократична черква. Въ покварения фанариотско духовенство, въ продажната цариградска патриаршия тѣ сѫ виждали най-голѣмия врагъ на народната просвѣта и сѫ изобличавали беззаконията на висшитѣ и низши духовни лица. Тази борба, която се е водила отъ гръцката интелигенция, подкрепена отъ гръцкитѣ еснафи, срещу патриаршията, се изостря следъ освобождението на Гърция, и около нея се създава цѣла литература. Представителитѣ на двата враждебни лагера излизатъ съ множество полемични брошури и статии, които сѫ намирали читатели и въ българската срѣда. Брошуритѣ, написани отъ противницитѣ на патриаршията, сѫ изяснявали въ какъвъ духъ трѣбва да се реформира черквата и сѫ бичували покварения въ морално отношение духовенство.

Тъй, напр., гръцкия в. Минерва изнася съ възмущение престѫпленията на сѣрския митрополитъ Атанасий „Цѣла година непрестанно описваше неговитѣ пороци“ (Библ., Д-ръ Селим., I, 60). Другъ гръцки вестникъ, Народенъ приятель (1846 г.), печата дописки противъ охридския владика Йосифъ (ibid., 62-63). По-късно въ гръцкия печатъ започватъ да се появяватъ статии противъ гръцката мегали идея; авторитѣ на тия статии препоръчватъ на гърцитѣ една по-скромна, но по-лесно осѫществима микра идея: споредъ тия статии, гърцитѣ по-добре ще сторятъ, вмѣсто да живѣятъ съ разни химерични надежди, да се погрижатъ за просвѣтата на своя народъ и за вѫтрешната организация на своята държава (ibid, IV, 71; това къмъ 60-тѣ години). Въ гръцкия вестникъ Византисъ (25. X. 1861 г.) се критикуватъ остро дѣлата на патриаршията; тълкува се и се одобрява заявлението на синодалнитѣ архиереи до Високата порта противъ вселенския патриархъ Йоакима, въ което

заявление се излагатъ беззаконията и престжпнитѣ дѣла на патриарха (ibid., IV, 45 сл.). Фанариотската йерархия отъ своя страна не е оставала длъжна на будната гръцка интелигенция. Тя е преследвала ожесточено новитѣ училища и учители; както видѣхме, училището на Каири е било затворено главно по настояване на патриаршията, понеже неговиятъ ржководитель е изповѣдвалъ свободни религиозни убеждения. Ето що говори Селимински въ своитѣ мемуари за отношенията на патриаршията къмъ реформиранитѣ гръцки училища: „Често патриаршията негодуваше противъ тѣзи училища. Фанариотитѣ се борѣха да ги затворятъ. Затова настоятелитѣ на Кидонийското училище [въ което се е училъ Селимински] се принудиха да поставятъ своето училище подъ покровителството на една цариградска джамия.“ Фанариотитѣ виждаха една голѣма опасность за себе си въ това, че „просвѣтата бърже се разпространява между християнскитѣ народи въ Турция и че народътъ съ голѣмъ ентусиазъмъ възприемаше всички появили се нови идеи... Тѣ почнаха да обвиняватъ преподавателитѣ [въ новитѣ училища] предъ обществото, че ужъ учили младежьта на развратъ, злонравие и безбожие. Така напр., обвиняваха пресвитера Константинъ Иконому, Неофитъ Вамва, Вениаминъ Лесвиосъ и пр... Тѣзи мжже дѣйствително станаха жертва за просвѣтата и славата на своя народъ...“ (Селим., II, 22-23).

Движението въ Гърция противъ развалата на фанариотската черква, както споменахъ, оказва влияние и върху нашитѣ просвѣтители и дейци за черковна свобода. Това, което сж писали и проповѣдвали привърженицитѣ на новата просвѣта въ Гърция, се е усвоявало отъ нашата интелигенция и се е прилагало къмъ българскитѣ условия. Българскитѣ младежи, които сж свръшвали гръцки училища, имали сж възможность не само да наблюдаватъ отблизо борбата на своитѣ учители съ патриаршията, но и да усвояватъ

идеитѣ и принципитѣ на тази борба. Въ отечеството си тѣ сѫ се завръщали съ най-враждебни чувства къмъ гръцкото духовенство и сѫ разпространявали между своя народъ новитѣ реформаторски възгледи. Че патриаршията е била безсилна да спре това опозиционно течение срѣдъ нашата младежь, вижда се отъ следнитѣ бележки на единъ нашъ тогавашенъ книжовникъ: „Макаръ че такива злословия се разпръскваха между християнитѣ съ електрическа бързина отъ фанариотскитѣ органи изъ епархиитѣ противъ модерното образование, обаче народътъ не обръщаше внимание на подобни глупави обвинения. Много достойни младежи се разпръснаха измежду нашия народъ. Тѣ почнаха да му съобщаватъ и по-новитѣ истини, които бѣха добили отъ тѣзи училища, и говорѣха за сатанинскитѣ дѣла и системи на фанариотитѣ и тѣхната компания. Най-сетнѣ нашитѣ младежи, като чада на свѣтлината, съ подобни срѣдства сѫ могли да се противопоставятъ и да надвиятъ толкозъ силни адски легиони, които държаха нещастния народъ въ оковитѣ на невѣжеството" (Библ. Д-ръ Селим., II, 24-25).

Д-ръ Селиминski, който се е училъ нѣколко години наредъ въ кидонийското училище и атинското училище и може да се нарече гръцки възпитаникъ, още въ Гърция се проявява като заклетъ врагъ на Фенеръ и въ своитѣ записки, съ чувство на омраза и дълбоко възмущение, разправя за злодеянията и пороцитѣ на гръцкото духовенство.

Тъй че просвѣтното движение въ Гърция и свързанитѣ съ него черковни реформи даватъ първитѣ идеи и първия примѣръ на нашитѣ — а сѫщо така и на сръбскитѣ — дейци въ областьта на черковнитѣ преобразования. Будителитѣ на тритѣ народности — гръцката, българската и сръбската — сѫ имали да се борятъ въ много отношения съ общи прѣчки, съ еднакво невежество и деморализация въ черквата, и не е никакъ чудно, че българи и сърби въ дадения случай

усвояватъ отъ гърцитѣ онѣзи срѣдства, съ които последнитѣ сж водили борбата за създаване на национална черква. Както е известно, представителтъ на сръбското реформаторско течение, Дос. Обрадовичъ, започва своето образование въ Гърция и е билъ добре запознатъ съ новогръцката литература. Сжщо така нѣкои отъ водителитѣ на черковната борба въ България, както вече имахме случай да отбележимъ, сж школували при гръцки учители — напр., Н. Бозвели, Н. Рилски, Чомаковъ, Селимински, М. Балабановъ и др.

VI

Гръцко влияние въ областьта на литературата. — Никифоръ Теотоки. — А. Кораи

Но най-значително е гръцкото влияние въ областьта на литературата — неговитѣ следи ние долавяме както въ произведения отъ школски, педагогически характеръ, тъй и въ възникването и развитието на българския периодически печатъ. Една голѣма часть отъ нашата книжнина на възраждането се състои отъ преводи отъ гръцки езикъ. Не само учебници сж се превеждали отъ гръцки, но и съчинения отъ нравствено-поучителенъ характеръ, а по-късно и художествени произведения. Отъ преводитѣ постепенно се преминава къмъ подражание на гръцкитѣ образци, а следъ това къмъ опитъ да се създаде самостойна национална литература.

Безъ да се спирамъ да разглеждамъ най-важнитѣ моменти въ развитието на новогръцката литература презъ миналото столѣтие, азъ ще отбележа само онѣзи писатели и произведения, които сж били познати у насъ и сж дали поводъ за литературно творчество. Отъ реформаторитѣ на гръцката просвѣта и литература известенъ е билъ на нашитѣ книжовници Никифоръ Теотоки, роденъ въ Корфу на 1736 г. и умрѣлъ въ Русия като епископъ на 1800 г. Теотоки, когото наричатъ „най-славния елинъ на XVIII вѣкъ“, е билъ ученъ теологъ, съ доста либерални възгледи, писалъ и е превеждалъ съчинения отъ черковенъ, математически и естествено наученъ характеръ. Енциклопедистъ. Повечето отъ неговитѣ книжовни трудове сж написани на старогръцки.

Отъ всичкитѣ му произведения най-голѣма цена за насъ, пъкъ и за гръцкото възраждане, има сборникътъ отъ проповѣди и поучения, озаглавенъ Κυριακοδρόμιον, издаденъ въ два тома, въ Москва, 1796 г. Тази книга, написана на езикъ, разбранъ за народа, не е безъ значение за реформирането на гърцкитѣ черкви. Тя е била разпространена не само между гърцитѣ, но и въ Русия и Сърбия, а сѫщо така и у насъ. Както ще видимъ, Недѣлникъ на Софрония е на мѣста преводъ, а на други мѣста свободна преработка на тая гърцка книга. Заслужва да се отбележи, че духовнитѣ власти въ Сърбия запрещаватъ Кириякодромиона на Теотоки, понеже сѫ намирали, че е написанъ въ твърде либераленъ духъ; сръбскиятъ митрополитъ Стратимировичъ запрещава да се чете това съчинение въ неговата митрополия (Скерлић, Српска књиж. у XVIII веку, 377).

Съ по-широка известность се е ползувалъ у насъ Адамантий Кораи (1748-1833 г.), централна личность въ гръцкото просвѣтително движение отъ началото на миналия вѣкъ. Кораи, виденъ народенъ будитель, запознатъ добре съ новата образованость, има грамадни заслуги като реформаторъ на просвѣтата и книжнината. Неговата ползотворна просвѣтителна дейность е била много добре известна на онѣзи наши книжовници и учители, които сѫ получили образование въ гръцки училища; отъ съчиненията му тѣ усвояватъ не само реформаторски възгледи и патриотически идеи, но, както ще видимъ, и граматически теории. Дълги години Кораи прекарва въ чужбина — въ Амстердамъ, Монпелие и Парижъ — посещава европейски университети и свръшва по медицина; освенъ това, той е изучвалъ теология, филология и правни науки. Проявява се и той като бележитъ енциклопедистъ, който съ еднакво усърдие е боравилъ въ най-различни области на човѣшкото знание. Но този енциклопедизъмъ не го е задоволявалъ и той

решава да се посвети изключително на просвѣтителна дей ность. Установява се до животъ въ Парижъ, влиза въ контактъ съ западноевропейския рационализъмъ и идва до убеждение, че образованието е единствено срѣдство, чрезъ което единъ поробенъ народъ може да извоюва свободата си. Въ Парижъ той неуморно пише книги и статии, като има една цель: да помогне за развитието на гръцката просвѣта и литература. Превежда отъ старогръцки на новогръцки езикъ произведения на класицитѣ, обяснява ги популярно и пише къмъ тѣхъ интересни предговори, въ които засѣга духовния животъ на нова Гърция. Неговиятъ капиталенъ трудъ е Елинска библиотека, основана въ 1805 г. съ помощьта на заможнитѣ гърци братя Зосима. Тази библиотека съдържа най-добритѣ произведения на старогръцкитѣ поети и прозаици; съ нея Кораи е искалъ да влѣе новъ животъ въ съвременна Гърция и възкреси миналото — всичко онова, което е заглъхнало презъ вѣковетѣ на робството. Възгледитѣ си върху просвѣтата и езика той излага въ предговора (продромъ) къмъ библиотеката — Αὐτοσχεδίους στοχασμοὺς περὶ τῆς ἑλληνικῆς παιδείας καὶ γλώσσης. Въ всички свои книжовни трудове Кораи се опредѣля като реформаторъ въ най-широкъ смисълъ. Той се стреми къмъ реформи въ областьта на образованието, въ черковното управление, литературата и езика. При това, презъ цѣлия си животъ той остава врагъ на фанариотитѣ, бичува тѣхнитѣ грабежи и тѣхното реакционерство. За да го склонятъ на своя страна или поне да го накаратъ да замлъкне, тѣ му предлагатъ високи длъжности, обаче Кораи отхвърля тѣхнитѣ предложения и предпочита да живѣе въ мизерия, но да има право и възможность свободно да изказва убежденията си.

За да ви дамъ известно понятие за неговитѣ отношения къмъ гръцкия духовенъ животъ, ще цитирамъ на нѣкои мѣста отъ съчиненията му. Къмъ края на XVIII вѣкъ Кораи

превежда отъ нѣмски съчинението на московския митрополитъ Платонъ Православно учение или кратко християнско богословие и изпръстря превода си съ множество оригиналнии интересни бележки. Тъй, напр., на едно мѣсто въ една своя книга той казва, че сѫщностьта на религията не е въ външнитѣ обряди и украшения, а въ нравствено-религиозното чувство и убеждение: — „Каква полза, ако черквата има много кандила и драгоценни съсѫди, а нѣма добри свещеници! Ако искашъ, християнино, да украсишъ черквата си, не я претрупвай съ излишни накити, но дарявай, колкото можешъ отъ онова, което Богъ ти е далъ, да се отворятъ училища и болници, помагай на сиракитѣ и вдовицитѣ и не се страхувай, че черквата ще остане безъ украшения“ (Вл. Ђорђевић, Српска и грчка просвета, 149-150). На друго мѣсто пише: „Нищо по-жалостно отъ това — какъ празнуватъ днесъ християнитѣ своитѣ голѣми праздници. Съ нетърпение чакаме Коледа и Великдень, но не, за да славимъ Бога, а за да облѣчемъ новитѣ си дрехи, да се посещаваме единъ другъ и да ядемъ. Всѣка недѣля, а особено дветѣ предъ велики пости, се прекарватъ въ обожаване на собствения търбухъ“ (150). На друго мѣсто той защищава свободата на мисъльта и религията: „Омразата противъ друговѣрцитѣ, а особено противъ беднитѣ евреи, нѣма никакъвъ смисълъ. Голѣма глупость и пакость е да мразишъ своя братъ само за това, че той другояче мисли“. (150). Изказва най-либерални възгледи за черквата, духовенството, за поста и пр. Езикътъ му още не е напълно реформиранъ — но все пакъ надминава несравнено езика на предишнитѣ писатели съ това, че е ясенъ, разбранъ, общодостѫпенъ. За свободата на мисъльта. — Твърде често говори за реформи и посочва конкретно, въ какъвъ духъ трѣбва да се извършатъ тия реформи, като трѣбва да засегнатъ цѣлия животъ на Гърция. Въ просвѣтното дѣло, въ

черквата, въ обществения, семейния и личния животъ неговитѣ идеи се възприематъ отъ мнозина нащи просвѣтители — дори нѣкои буквално ги повтарятъ,

Идеитѣ отъ този родъ сж намѣрили широко разпространение между нашата младежь, която е представлявала просвѣтителното течение и е взела най-активно участие въ черковната борба.

Особенъ интересъ за нашитѣ книжовници сж представлявали граматическитѣ и филологически възгледи на Кораи, и, както ще видимъ по-нататъкъ, въ своитѣ полемики около литературния български езикъ, нѣкои наши писатели сж черпили аргументи отъ съчиненията на Кораи.

VII

Гръцко влияние, което засѣга нашия периодически печатъ. — Ὁ λόγιος Ἑρμῆς.— Ив. Добровски и неговото Мирозрѣніе. — Ἀποθήκη и Любословіе на К. Фотинова. — Други влияния.

Споменахъ, че гръцкото влияние засѣга и развитието на нашия периодически печатъ. Изглежда, че доста разпространено срѣдъ нашата интелигенция е било първото литературно новогръцко списание Ὁ λόγιος Ἑρμῆς (Ученията Ермисъ), основано по съветитѣ на Кораи отъ Антима Газисъ. Това списание е печатало статии съ най-разнообразно съдържание — изъ областьта на науката, литературата, стопанствения и обществено-икономически животъ, отредено е било мѣсто сѫщо така и за поетични произведения. Кораи, когато е предлагалъ да се основе литературно списание,ималъ е за цель да се преведе на новогръцки отъ френскитѣ, английски и нѣмски периодически издания всичко, което е могло да бѫде отъ значение за пробуждането на гръцкия народъ. Почва да излиза въ 1811 г. Газисъ почва да издава списанието въ Виена и го е редактиралъ цѣли три години. Следъ това въ редакцията вематъ участие други лица, особено Фармакидисъ, Кокинакисъ и Ст. Канелъ. Сътрудничатъ мнозина учени гърци, които следъ освобождението на своето отечество сѫ били въ него видни дейци и вождове въ науката, политиката и просвѣтата. За успѣха на това ценно списание твърде много е допринесълъ Кораи, както съ сътрудничеството си, тъй и съ събирането на материални помощи отъ богати гърци. За насъ е важно да отбележимъ, че единъ отъ най-неуморнитѣ сътрудници на Ὁ λόγιος Ἑρμῆς

е билъ българинътъ Атанасъ Богориди, братъ на известния Стефанъ Богориди и внукъ на Софрония: неговиятъ баща Иванъ е билъ Софрониевъ синъ. Атанасъ Богориди, докторъ по медицината, е билъ до такава степень сроденъ съ гръцката култура, че съ пълно право го считатъ днесъ за гръцки писатель. Списанието, въ което е отразена новогръцката култура и литература отъ началото на миналото столѣтие, е излизало до 1821 г. — до избухването на гръцкото възстание. Както казахме, то е било добре известно на нашитѣ младежи, които сж се учили въ Гърция. Единъ отъ първитѣ ни журналисти, Иванъ Добровски, изповѣдва, че подъ влиянието на Ὁ λόγιος Ἑρμῆς почналъ да издава въ Виена презъ 1850 г. своето списание Мирозрѣніе (И. Шишмановъ, Ив. Добровски, с. 35 сл.).

Отъ другитѣ гръцки периодически издания, които сж били четени у насъ и сж оказали влияние върху нашитѣ журналисти, можемъ да отбележимъ Ἀποθήκη τῶν ὠφελίμων γνώσεων (Складъ, магазинъ за полезни знания), което започва да излиза въ 1836 год. Отъ него се е ползувалъ твърде, много Фотиновъ при списването на Любословіе (Шишм., СбНУНК., XI, 684).

Особено силно се чувствува гръцкото влияние въ областьта на педагогическата и школска литература. Повечето отъ българскитѣ учебници и дидактически съчинения, издадени презъ първата половина на XIX вѣкъ, сж преведени отъ гръцки или пъкъ съставени по гръцки извори. Това ние ще имаме случай да изтъкнемъ по-нататъкъ, когато разглеждаме отдѣлни автори и произведения — цѣлата литературна дейность на Софрония, на писателитѣ отъ западна България, сжщо така дейностьта на Райна Поповичъ, Н. Рилски, Хр. Павловичъ и на мнозина други, се основава на гръцката педагогическа литература (Рибниятъ буквaръ на Берона съдържа материалъ, извлѣченъ изъ Еклогара на гръцкия писатель Дарваръ).

VIII

Влияние въ художествената литература. — Атанасий Христопуло. — Гръцката популярна любовна пѣсень у насъ. — Новогръцката сатирическа поезия у насъ. — Новогръцката революционна лирика.

Сѫщо така и въ художествената ни литература може да се посочи гръцко влияние. Благодарение на гръцката литература, у насъ стават известни множество произведения на западноевропейски писатели. Както изтъкнахме, по-рано, литературата въ Гърция се развива подъ влияние на италиянската и френската — превеждатъ се твърде много произведения на френски автори, които въ гръцки преводъ сѫ намѣрили читатели и у насъ, а сѫщо така и преводачи. Въ сѫщность френската литература става известна у насъ най-напредъ чрезъ гръцки преводи; отначало произведенията на френски автори се превеждатъ на български не отъ оригинала, а отъ гръцки. Въ Гърция сѫ били известни произведенията на френскитѣ псевдокласици, комедиитѣ на Молиера, поучителнитѣ и сантиментални повести на Мармонтеля, а сѫщо така и Телемахъ на Фенелона. Отъ италиянски сѫ се превеждали на гръцки комедиитѣ на Голдони и Освободениятъ Йерусалимъ на Тасо. По-слабъ интересъ сѫ проявявали гърцитѣ къмъ нѣмската и гръцка литература. Интересътъ на нашитѣ преводачи и читатели къмъ западноевропейската художествена литература се опредѣля отначало отъ гръцкитѣ преводи, и нѣкои отъ произведенията на посоченитѣ автори се превеждатъ отъ новогръцки на български.

Отъ оригиналната новогръцка художествена литература върху нашитѣ писатели оказва известно влияние ероти-

ческата и анакреонтична поезия, която възпява виното и любовьта. Представители на тази поезия въ Гърция се явяватъ поети, които произлизатъ отъ фанариотска срѣда — една срѣда, която е запазила византийската склонность къмъ епикурейство и хедонизъмъ — въ духа на византийскитѣ любовни романи. Най-добъръ представитель на новогръцката еротическа поезия се счита Атанасий Христопуло (1870-1847 г.) — истински типъ на влашки фанариотъ. Почти цѣлия си животъ Христопуло прекарва въ Букурещъ, тогавашна духовна столица на гърцизма, усвоява макиавелевския държавенъ моралъ на тогавашнитѣ князе, и води единъ твърде разпустнатъ животъ. Идейното съдържание на неговата поезия го рисува като утилитаристъ, себелюбецъ и сензуалистъ; за него е чуждо всѣко национално патриотическо чувство — въ стихотворенията му ние не срѣщаме патриотически мотиви — всичкитѣ му пѣсни представляватъ варианти на една и сѫща епикурейска, безгрижна мисъль, и възпроизвеждатъ едно основно настроение — dolce far niente. Нѣкои считатъ Христопуло за модеренъ Анакреонъ, Априловъ го нарича „новиятъ Анакреонъ“ (Мысли, 8) но това е погрѣшно, понеже върху творчеството на Христопуло сѫ въздействували не пѣснитѣ на Анакреона, а френскитѣ стихотворения отъ епохата на псевдокласицизма. Въ сѫщность той се е намиралъ всецѣло подъ френско влияние, може да се счита за анакреонтикъ въ твърде условенъ смисълъ — както, напр., Батюшковъ въ руската поезия или пъкъ Пушкинъ въ лицейския периодъ на своето творчество. Рускитѣ поети, както и Христопуло, сѫ имали предъ видъ не старогръцки образци, а френски имитации на Анакреоновата поезия, само че при Пушкина и Батюшкова ние имаме работа съ значителни поетически дарования — и двамата проявяватъ способность за вживяване въ духа и формитѣ на класичната поезия, поради което въ историята на руската литература се считатъ

за представители на тъй наречения неокласицизъмъ. Поетическиятъ талантъ на Христопуло е билъ отъ по-ограниченъ размѣръ. Неговата стихотворна сбирка, озаглавена Λυρικὰ (100 издания, Виена, 1811 г.), е била твърде много разпространена между гръцкитѣ читатели; била е позната и на нѣкои отъ нашитѣ стихотворци, които сж превели нѣкои Христопулови пѣсни. Тъй, напр., П. Р. Славейковъ е билъ добре запознатъ съ лириката на този гръцки поетъ и е превелъ свободно нѣкои отъ стихотворенията му. На български ние срѣщаме стихотворни сбирки, пѣснопойки, които съдържатъ преводи изъ Христопуло и други гръцки поети, подобни на него. Отъ нашитѣ писатели пръвъ А. Кипиловски започва да превежда стихотворения на Христопуло — въ 1836 г. Кипиловски превежда едно негово стихотворение — и то не защото е увлѣченъ отъ епикурейския мирогледъ на Христопуло, а, както самъ изповѣдва, за да покаже, че и на български могатъ да се пишатъ стихове. По-нататъкъ, когато разглеждаме началото на българското стихотворство, ние ще се спремъ на този интересенъ преводъ.

Пжтемъ можемъ да споменемъ, че Христопуло е билъ познатъ у насъ не само като поетъ, но и като филологъ, съ своитѣ трудове по граматиката на новогръцки езикъ (Априловъ, Мысли, с. 5-8).

Като говоримъ за еротичната лирика на Христопуло и нейното влияние върху наши писатели, не можемъ да не отбележимъ и влиянието на гръцката популярна любовна пѣсень. Срѣдъ гръцката и българска младежь по онова време сж били разпространени множество гръцки любовни пѣсни, съ доста леко съдържание. Известно е, че една голѣма часть отъ тѣхъ Славейковъ превежда или пъкъ съвсемъ свободно преработва въ своитѣ пѣснопойки — най-напредъ въ Пѣснопойка отъ 1852 год. Не само Славейковъ ги е

превеждалъ и преработвалъ. Сѫщо въ сбирката на С. Зафировъ и Ц. Желевъ, Блъгарска гѫсла (Цариградъ, 1857 г.).

Тукъ възниква единъ въпросъ, на който безъ друго трѣбва да се спремъ. На какво се дължи успѣхътъ на тази лека забавна поезия въ нашитѣ срѣди, защо се четатъ и превеждатъ на български пѣснитѣ на Христопуло, както и популярнитѣ гръцки любовни пѣсни? Бихме сгрѣшили, ако кажемъ, че тая популярна поезия съвсемъ не е отговаряла на вкуса на тогавашното наше общество. Нека си спомнимъ, че когато характеризирахме градското съсловие като една нова обществена сила, изтъкнахме, че то се явява съ единъ новъ вкусъ, съ нови изисквания спрѣмо литературата — съ единъ моралъ хедонистиченъ въ основата си. Духътъ и свободолюбивата мисъль на новото време много добре се чувствуватъ въ неговата срѣда — това съсловие се отнася свободно къмъ въпроситѣ на черквата и религията, излиза отъ практически, утилитарни схващания, отъ една чисто свѣтска мисъль — то е изпитало и познало непосрѣдно условията на новия животъ, имало е възможность да влѣзе въ контактъ съ други срѣди, да се освободи до известна степень отъ ограниченията на мрътвата традиция, да опознае по-отблизо новитѣ гръцки нрави — нравитѣ на гръцкото гражданство — и, разбира се, неволно, като се приобщава къмъ тия нрави, къмъ този градски животъ на една чужда срѣда, то възприема отъ нея нейнитѣ навици, нейнитѣ забави, нейнитѣ пѣсни. Тъй че духовната, жизнерадостната или пъкъ сантименталната любовна пѣсень не е била чужда за вкуса и настроенията на нашитѣ градски срѣди, които сѫ подражавали съзнателно и несъзнателно онова, което сѫ наблюдавали въ гръцкото общество.

После, има и друго едно обстоятелство, което обяснява широкото разпространение на гръцкитѣ популярни пѣсни у насъ. То е мелодията на тия пѣсни. Въ повечето случаи

не текстътъ, а мелодията е увличала българската младежь; а заедно съ мелодията се е усвоявалъ и текстътъ — или преведенъ, или пъкъ, както казахъ, съвсемъ свободно преработенъ на български. Да не се забравя и популярниятъ езикъ (новогръцкиятъ) на тази пѣсень!

Но и тукъ не се е минавало безъ известенъ патриотизъмъ отъ българска страна. Патриотизмътъ се е изразявалъ въ това, че пѣсеньта, която се е пѣела по-рано въ нашитѣ срѣди на гръцки езикъ, дори на турски езикъ, сега приема чисто българска форма — бива преведена или преработена на български. Мелодията остава, но пѣсеньта бива дадена на свой, народенъ езикъ.

За новогръцката художествена литература е характерна не само еротическата, но и сатирическата поезия, която сжщо така намира подражатели у насъ. Новогръцката сатира, която е осмивала обществени пороци, съдържа единъ твърде ценен положителенъ елементъ — стремежъ къмъ себепознание; при това въ нея не липсуватъ по-сжществени социални мотиви, които се противопоставятъ на грубия егоизъмъ на висшитѣ класи и изясняватъ идейното съдържание на общественитѣ борби. Въ сжщность гръцката сатира, проникната отъ патриотизъмъ и духъ на свобода, е служила на националната мисъль; най-често тя бичува егоизма, сребролюбието и моралната поквара на фанариотитѣ и висшето духовенство. Следи отъ нейния изобличителенъ тонъ ние срѣщаме въ нѣкои произведения на Славейкова, особено въ неговитѣ сатири противъ гръцкитѣ владици, българскитѣ чорбаджии и апатията на нашето общество; сжщо така въ произведението на Н. Бозвели Мати Болгарія, въ сатиричнитѣ и саркастични изобличения на българскитѣ чорбаджии и гръцкото духовенство.

Не ще бжде излишно да отбележимъ и това, че върху нашата младежь сж оказали влияние сжщо така гръцкитѣ

поети на свободата — революционната новогръцка лирика. Преди освобождението у насъ сѫ били популярни множество патриотически пѣсни, чийто автори днесъ не се знаятъ. Българскитѣ патриотически пѣсни отъ срѣдата на миналия вѣкъ, нѣкои отъ които се приписватъ на Чинтулова, отразяватъ на много мѣста мотивитѣ на гръцката бунтовнишка лирика и напомнятъ гръцкитѣ популярни патриотически пѣсни, които сѫ се пѣели не само въ Гърция, но и у насъ.

IX

Гръцко влияние въ борбитѣ за български литературенъ езикъ. — Три партии въ филоложкитѣ разпри въ Гърция и у насъ. — Кораи, Кодрика и Дука. — Кораи, Н. Рилски и Фотиновъ.

Остава ни да засегнемъ още единъ важенъ въпросъ и да свършимъ съ разглеждането на гръцкото влияние, а именно — въпроса за гръцкото влияние въ борбитѣ за създаване на български литературенъ езикъ.

Ние вече нѣколко пѫти загатнахме, че дългитѣ и непримирими спорове, които се водятъ у насъ презъ първата половина на миналото столѣтие около литературния езикъ, въ много отношения сѫ отгласъ на филологични полемики въ новата гръцка литература. Още преди освобождението на Гърция, между гръцкитѣ писатели се води ожесточена борба за литературенъ езикъ и може да се каже, че тая борба още не е завършена — и до день днешенъ гърцитѣ пишатъ на три различни езика. Въ филологическитѣ спорове въ Гърция ние можемъ да различимъ следнитѣ три течения, или, по право, партии: една, която се придържа предимно о старогръцкия езикъ, друга, която застѫпва живия народенъ говоръ, и трета, която иска да примири дветѣ крайности, — чрезъ компромисъ да намѣри единъ срѣденъ пѫть, гдето биха могли да се примирятъ привържениците на архаичния езикъ и писателитѣ, които признаватъ за литературенъ езикъ само простонародния. Най-силна е била тая срѣдна партия, именно предвожданата отъ Кораи. Следъ това иде дѣсната, реакционна партия, чийто главенъ застѫпникъ е билъ Дука; тя именно е защищавала пра-

вото на архаичния езикъ въ литературата. Най-слаба е била отначало лѣвата, прогресивната партия, начело съ поета и филолога Христопуло, за когото споменахме вече. Нейнитѣ крайности: говоръть на простолюдието, на хамалитѣ, както се изразява Кораи. Въ основата на новогръцката литература дѣснитѣ сж искали да поставятъ старогръцкия езикъ, архаиченъ и достжпенъ за малцина учени. Въ спороветѣ тѣ сж изтъквали и единъ аргументъ отъ патриотически и политически характеръ — въ сжщность тѣхниятъ главенъ аргументъ, именно: новитѣ гърци, ако искатъ да докажатъ на свѣта, че сж прѣки потомци на старитѣ, и че новата гръцка култура е продължение на елинската, — не трѣбва да се отдалечаватъ отъ старогръцкия езикъ. Значи, тѣ сж излизали въ случая не отъ научни схващания, а отъ патриотически и шовинистични съображения. Това патриотическо течение въ спороветѣ около езика се засилва особено следъ като нѣмскиятъ ученъ Fallmerayer (1829 год.) се опитва да докаже противното — именно, че между новитѣ и стари гърци нѣма нищо общо въ етническо отношение. Тая дѣсна партия, лишена отъ чувство за езика, неспособна да разбере задачитѣ на новото време, не е искала и да знае, че новогръцкиятъ и старогръцки езикъ се различаватъ твърде много не само въ фонетично, флексивно и морфологично отношение, но и по синтаксиченъ строежъ. Нейнитѣ привърженици сж поставяли въ сжщность най-голѣми прѣчки на модерната гръцка просвѣта, като сж искали да затворятъ въ стари форми едно ново идейно съдържание. Тѣ сж пренебрѣгвали онзи езикъ, който е разбранъ за всички, и сж си служили съ формитѣ на мрътвия езикъ, пригодени за друго съдържание и друга култура. Най-многобройни сж били, както казахме, привържениците на простонародния езикъ; въ началото на миналия вѣкъ рѣдко се явяватъ произведения, написани на този езикъ (lingua vulgaris). Повечето произве-

дения на новогръцката литература сѫ написани на единъ конвенционаленъ езикъ, чийто привърженици сѫ образували партията на Кораи.

Понеже филологическитѣ възгледи на Кораи сѫ се споделяли отъ повечето гръцки писатели и сѫ се разпространявали при това у насъ, между нашитѣ граматици, ние ще се спремъ да ги разгледаме малко по-подробно, за да ни бѫдатъ по-ясни по-нататъкъ теориитѣ на Н. Рилски и изобщо на тъй наречената славянобългарска школа.

Казахме, че Кораи е привърженикъ на компромиса: той иска примирение на двѣтѣ крайности. Въ сѫщность той повече е склоненъ да прави отстѫпки на стария, отколкото на новия езикъ. Наистина, Кораи признава, че литературниятъ езикъ не трѣбва да пренебрѣгва особеноститѣ на народната речь, обаче основитѣ си този езикъ трѣбва да има въ старогръцкия. Кораи се бои да не се вулгаризира езикътъ на литературата и да не преодолѣе въ литературата говорътъ на простолюдието, който не съдържа достатъчно изразни срѣдства за едно по-високо поетическо, философско или научно творчество. Споредъ него, голѣма опасность за литературата е, ако писателитѣ се стремятъ къмъ единъ езикъ, просташки въ основата си, както е опасность и другата крайность: — да се пише на архаиченъ езикъ, достѫпенъ само за едно малцинство. Този всестранно образованъ гръкъ, който е работилъ въ областьта на екзактнитѣ науки и класическата философия, чувствува, че гръцката наука и литература не може да се откаже съвсемъ отъ старогръцкия езикъ, и въ домогването си да намѣри единъ срѣденъ пѫть той самъ неволно се увлича, забравя се и, както казахме, повече клони къмъ старинния езикъ, отколкото къмъ живата народна речь.

Още въ 1803 г. Кораи посочва на единъ свой приятель, въ едно писмо, по какъвъ начинъ трѣбва да се реформира гръцкиятъ литературенъ езикъ (вж. Вл. Ѣорѣевић,

Грчка и српска просвета): „Желателно би било, простиятъ народенъ езикъ да се подложи на законитѣ на старогръцкия езикъ... Азъ се боя да не стане нашиятъ езикъ варварски... Между насъ има мнозина — инакъ разумни и ревностни хора, — които желаятъ всички да пишемъ и да говоримъ така, както пишатъ и говорятъ хамалитѣ и водаритѣ... Проучи, приятелю, ала безъ прѣдразсѫдъкъ, това, което е днесъ написано на просташки езикъ. Едва ще намѣришъ десетина писатели, които да четешъ безъ срамъ. Защо? Вѣроятно затова, че нашитѣ писатели не сѫ разбрали, до каква степень днешния ни езикъ може да се елинизира. На всѣка страница, отъв сѣки изразъ виждашъ, какъ писательтъ търпи Сизифови мѫки... Трѣбва да се очисти езика отъ чужди изрази, — а това не е трудно, ако онзи, който се залавя съ тая работа, познава добре стария езикъ; защото има много изрази, които изглеждатъ чужди, а въ сѫщность сѫ отъ най-чистъ гръцки произходъ“.

На друго мѣсто, като говори за тогавашнитѣ гръцки преводи, Кораи изказва следнитѣ сѫждения: „Нѣкои превеждатъ като сѫщински тирани и олигарси, елинизиратъ езика толкова, като че народътъ ни състои все отъ учёни; други превеждатъ демагожки, на такъвъ просташки езикъ, като че въ нашия народъ нѣма други освенъ водари. Въ езика трѣбва да се пазимъ отъ прекаляване: не бива да бѫдемъ нито тирани, нито демагози“.

За пръвъ пѫть открито изказва възгледитѣ си Кораи въ предговора къмъ Илиодоръ (1804 год.), гдето съпоставя стария и новия езикъ. Тамъ, между другото, изтъква, че пречистването на езика трѣбва да засѣга еднакво и морфологията, и синтаксиса, и речника — и безъ друго да има за изходна точка старогръцката граматика.

„Само чрезъ сравнение на стария езикъ съ новия може да се дойде до установени правила за нашия новъ езикъ и до по-лесно проучване на старогръцкия“.

На сѫщото мѣсто Кораи бележи, че успѣхътъ на гръцкото възраждане зависи твърде много отъ знанието на старогръцки езикъ. Съветва учителитѣ въ своитѣ преподавания да правятъ сравнения между стария и новия езикъ и да изтъкватъ въ новия онѣзи елементи, които сѫ старинни, „драгоценни свещени останки“. Въ увлѣченията си Кораи отива още по-нататъкъ — той намира, че старият езикъ може да съдействува и за моралното възраждане на нова Гърция, може да облагороди душитѣ на съвременнитѣ гърци. И развива следъ това възгледитѣ, които сѫ набелязани въ цитираното писмо: „Който се отдалечава при писането твърде много отъ общия народенъ езикъ, домогва се до нѣщо, което и най-суровиятъ тиранинъ не е въ състояние да извърши. Тиранинътъ може да отнеме отъ човѣка всичко — и жената и децата, — може да го изличи отъ земята, може да го убие, но езикътъ му не може да промѣни...“

Тукъ Кораи отбелязва една мисъль, която е развита въ другитѣ му съчинения: никой не може да застави на сила народа да говори така или инакъ, никой не може да промѣни насила неговата речь. И продължава:

„Може нѣкой да намѣри, че противореча на себе си, понеже преди малко казахъ, че трѣбва да се прави и подобрява нашия простонароденъ езикъ, а сега изглежда, като да искамъ ние да пишемъ тъй, както говори простиятъ народъ. Не мисля така. Ако отдалечаването отъ народния езикъ до неразумность е тиранство, вулгаризирането пъкъ на писмената речь, отъ което всѣки трѣбва да се срамува, е демагогия. Като казвамъ: народътъ е собственикъ на езика си, съ това не мисля, че поправянето и подобрението на езика трѣбва да се предостави на охлократскитѣ прищѣвки на невежитѣ. Тълпата навредъ е тълпа — и у образованитѣ народи, и въ просвѣтенитѣ вѣкове. Затова не бива да ласкаемъ нейнитѣ прищѣвки, нито пъкъ отъ нейния говоръ да градимъ законитѣ на езика.

Ако нѣмаме право да заповѣдваме като тирани: тъй искамъ да говоришъ!—имаме право на братски съветъ: тъй трѣба да говориме! Учéнитѣ у единъ народъ сж естествени законодатели на езика, — но, повтарямъ, тѣ сж законодатели въ една демократична работа. Тѣмъ предстои да поправятъ езика, — но езикътъ е имотъ на цѣлия народъ, и то светъ имотъ. Къмъ неговото подновяване трѣбва да се пристжпи мждро, мирно, постепено, а не съ грубата и тиранска дързость, съ която е издигната вавилонската кула".

Мисъльта на този гръцки просвѣтитель е, че всѣка реформа въ езика, както и въ обществения животъ, трѣбва да се подготви предварително, да се извърши постепенно, по единъ естественъ начинъ: отъ дребнитѣ нововъведения да се отива къмъ по-голѣми и по-важни и незабелязано да се свиква съ тѣхъ. Кораи е противникъ на насилствените реформи въ езика, които пораждатъ враждебно настроение и недовѣрие у писателитѣ и народа. На много мѣста въ съчиненията си той осжди онѣзи реформатори, които съ единъ замахъ искатъ да пресъздадатъ езика, като не държатъ смѣтка за навика, за традицията и забравятъ, че пресъздаването на единъ езикъ не е механическа, а чисто психическа дейность — и че то трѣбва да се извърши не въ граматикитѣ, а въ главитѣ на хората. Една съвсемъ проста истина, както виждаме, но изглежда, че колкото е по-проста една истина, толкозъ по-мжчно се разбира. Че това е така, убеждаваме се и отъ нашитѣ филологически и граматически спорове около въпроса за българския литературенъ езикъ. И у насъ можете да намѣрите филолози отъ този родъ, на които се противопоставя Кораи — такива, които съ единъ жестъ само искатъ да решатъ въпроса за литературния езикъ и изведнъжъ започватъ да пишатъ на езикъ, който се отдѣля отъ сегашния съ цѣла бездна.

Между другото, Кораи упжтва граматицитѣ, какъ да съставятъ критична граматика и речникъ; съветва ги да

изучватъ разнообразнитѣ народни диалекти въ лексикално и формално отношение; особено е настоявалъ да се събиратъ народни пословици и изобщо народни умотворения, като е посочвалъ тѣхното морално и фолклорно значение. Съ всичко това той оказва влияние върху нашитѣ книжовници—нашитѣ първи филолози и фолклористи сж въ сжщность подъ гръцко влияние (Български речникъ на Н. Рилски, неговиятъ интересъ къмъ народнитѣ пословици: като материалъ за изучване на езика, не само руско влияние). Освенъ това, Кораи препоржчва на писателитѣ да чистятъ грижливо и разумно народния си езикъ, да замѣстватъ чуждитѣ думи съ гръцки. Пречистването на езика, споредъ Кораи, трѣбва да се извръшва предимно съ огледъ къмъ старогръцкия езикъ: чуждото трѣбва да се замѣства съ старогръцко. Въ случая Кораи, който на друго мѣсто въ съчиненията си възстава противъ крайноститѣ, незабелязано самъ изпада въ крайность, като изтъква старогръцкия езикъ за единственъ, възъ основа на който трѣбва да се поправя писменията езикъ; тукъ той забравя, че за основа еднакво може да служи и народниятъ говоръ, не само езикътъ на старитѣ елини. Обаче въ основата си е вѣренъ неговиятъ възгледъ, че гръцкиятъ езикъ губи своята индивидуалность, като се отказва отъ лексикалното си богатство и прибѣгва до чужди думи и изрази — италиянски, френски: „Итализми и галицизми обсаждатъ отъ вси страни нашия нещастенъ езикъ тъй, че и азъ не мога да предвидя, какво ще бжде най-сетне отъ тази вавилония. Понеже езикътъ, който изучваме и който бихме искали да поправимъ и подобримъ, е нещастенъ и твърде беденъ синъ на стария богатъ и съвършенъ езикъ, трѣбва да се стараемъ, колкото е възможно, да попълнимъ недостатъцитѣ му съ неговото бащино наследие, а не да подражаваме на чуждата фразеология и синтаксисъ“ (Вл. Ђорђевић, 222). Подобни възгледи намираме у Н. Рилски, Фотинова — почти буквално!

Но най-ценни мисли изказва Кораи, когато опредѣля значението на литературата за реформирането и развитието на езика. Възгледитѣ, които изказва по този поводъ, могатъ и днесъ да се цитиратъ и да се посочватъ за поука на мнозина наши и чужди граматици и пуристи, които игнорират психическата и творческата страна въ реформирането на езика. Кораи подчертава, че писателитѣ и поетитѣ, които творятъ една национална литература, допринасятъ много повече за развитието, обогатяването и прочистването на езика, отколкото граматицитѣ и филолозитѣ. И въ сжщность първата задача на филолога е не да реформира езика, а като излиза отъ народнитѣ говори и отъ съчиненията на най-добритѣ писатели на единъ езикъ, да конструира неговата формална и историческа граматика — да проследи изцѣло историческото развитие на даденъ езикъ, да обясни неговитѣ форми, да установи факторитѣ, които сж съдействували за неговото развитие. Филологътъ, който е осведоменъ въ явленията и фактитѣ на езика, може да дава упжтвания за негово реформиране, прочистване, може до известна степень да предпазва писателитѣ отъ известни заблуждения, които се дължатъ на недостатъчно познаване на историческата граматика или на нѣкои особености на живия говоръ; филологътъ може — пакъ подчертавамъ: до известна степень — да контролира творчеството на писателя въ областьта на езика, но да отиде по-нататъкъ, да влѣзе въ ролята на художника, на поета — т. е. самъ той да твори езикъ, това той биималъ право да стори само въ единъ случай: ако е творческа натура. Значи, може да твори не като филологъ преди всичко, не като граматикъ, а като творческа личность. Само ако притежава творчески даръ, даръ за творчество въ областьта на езика, ако се отличава съ единъ силно развитъ усѣтъ за езика на своя народъ, ако действително живѣе съ стихията на този езикъ,

съ неговитѣ богатства, и вѫтрешно е сроденъ съ тая стихия, ако се е вживѣлъ дълбоко въ духа на народния езикъ, както се вживява въ този духъ единъ поетъ, напр., — само въ такъвъ случай той може да има право да твори непосрѣдно, да реформира езика. Филолози отъ този родъ, за жалость, твърде рѣдко се срѣщатъ. Обикновено филолозитѣ мислятъ, че иматъ право, не само теоретически, но и практически да решаватъ всички въпроси около езика и правописа, само затова, че познаватъ историята и граматическата теория на езика. Това не е достатъчно. Изисква се, както казахъ, нѣщо повече: то е езиковъ усѣтъ, чувство за езикъ — и сетне: не само да чувствувашъ и да носишъ у себе си духа на езика, но и да притежавашъ способность да творишъ въ този духъ. Съ тази способность се отличаватъ голѣмитѣ поети и писатели на единъ народъ — и тѣхъ именно сочи за примѣръ Кораи, като ги поставя наредъ съ творческата способность на народа въ областьта на езика.

„Единственитѣ надлежни законодатели въ езика сѫ неговитѣ класически писатели и поети... Знаменити писатели и поети само поради това сѫ останали законодатели въ своя наследенъ материнъ езикъ, защото, одарени отъ природата съ особени качества на душата, умѣятъ да дадатъ на сградата на езика най-добъръ обликъ. И френската граматика, когато опредѣля нѣкои правила изъ синтаксиса, не казва, че тъй е по-разумно да се пише, но че така сѫ писали най-бележититѣ писатели и поети. Понеже нѣма още такива писатели на нашия сегашенъ езикъ, ние не можемъ да имаме и граматика“. Тая мисъль, която изтъква, че всѣка реформа въ езика иде отъ една творческа личность, а не отъ една суха и педантична граматика, както казахъ, не е загубила и днесъ своята ценность и отъ мнозина филолози не е добре разбрана. Единственъ отъ нашитѣ писатели, който почувствува и разбра тази проста истина и не пре-

ставаше да я разгласява въ произведенията си до края на живота си, беше Пенчо Славейковъ — най-голѣмиятъ и най-язвителенъ врагъ на оная българска филология, която се отказва отъ прѣкитѣ си задачи въ областьта на теоретическата и историческа граматика и се опитва да законодателствува въ литературния езикъ, да налага на писатели и поети езикови форми, чрезъ които тѣ да изразяватъ своята индивидуалность. Спомняте си на каква безпощадна ирония сж изложени българскитѣ филолози въ характеристиката на Иво Доля (На остр. на бл.), а сжшо и въ статията „Езикъ и култура“. Но и Славейковъ има крайности — забравя ролята, която могатъ да изиграятъ филолозитѣ — да се провѣрятъ известни форми, дали сж български или чужди,дали се срѣщатъ въ стария езикъ — граматически провѣрки; да се контролира, до колко съвременниятъ литературенъ езикъ запазва връзкитѣ си съ народната речь и изобщо съ сжщностьта на българския езикъ, до колко се поддава на вредни външни влияния и се обезличава. Това е само една контрола надъ литературния езикъ, но не и творчество на този езикъ. Самъ Славейковъ има нужда отъ такава контрола — много работи би могълъ да научи отъ нашитѣ филолози: множество грѣшки, елементарни; чужди думи; формитѣ, които не сж усвоени добре, не сж разбрани, липса на филологическо образование; дори единъ посрѣдственъ филологъ би могълъ да изтъкне множество негови грѣшки, дори невежество — при употрѣбата на чужди думи.

Тритѣ отбелязани партии въ Гърция, както казахъ, водятъ ожесточена борба помежду си. Главни противници на Кораи сж били Кодрика и Н. Дука, привърженици на архаичния езикъ. Полемиката се е водила главно между тѣхъ и списанието Ὁ λόγιος Ἑρμῆς, което е защищавало възгледитѣ на Кораи; единъ отъ усърднитѣ защитници на реформата е билъ споменатиятъ българинъ Ат. Богориди. Обаче тия спорове, вмѣсто да разре-

шатъ въпроса, още повече го заплитатъ и усложняватъ. Въ тѣхъ вематъ участие не само ученитѣ писатели, но дори и неграмотни хора, както днесъ виждаме сжщото по въпроса за българския правописъ — всѣки въ Гърция има мнение по правописния въпросъ — всѣки, безъ изключение — дори и най-неграмотниятъ. И важното е, че всѣки изказва мнението си съ самоувѣрность и съ авторитетность, която отива до комизъмъ. Въ Гърция въпросътъ за езика става по-важенъ отъ всички други въпроси, що се отнася до народното възраждане. Всички се считатъ еднакво компетентни да го решаватъ, както е било и у насъ — и учени и неучени — като образуватъ враждебни партии. Всѣки се залавя да допринесе нѣщо за разрешението на езиковния въпросъ, безъ да мисли, че за тази работа преди всичко се изисква известно образование. Дори вселенскиятъ патриархъ Григорий се намѣсва въ споветѣ и съ едно писмо възхваля Кодрика като борецъ противъ една ересъ, и напада „безбожнитѣ и антихристиянски принципи“ на Кораи.

Борбата преминава и въ художествената литература. На третата година отъ издаването на Ὁ λόγιος Ἑρμῆς единъ отъ противницитѣ на Кораи, Ризосъ Нерулосъ, написва комедия въ три действия подъ заглавие Κορακιλίκα (отъ κόρακος — врана; Кораи. . .) Въ тази комедия Нерулосъ се опитва да осмѣе редакторитѣ и сътрудницитѣ на списанието, като извращава и обезобразява изразитѣ на Кораи; осмиването се извършва по единъ доста циниченъ начинъ (вж. Вл. Ђорђевић, 234). Въ сжщо такъвъ сатириченъ стилъ и съ сжщата цель е написана комедията Βαβιλωνία на Д. Византиосъ (1840 г.). Много отъ възгледитѣ на Кораи сж били зле разбрани не само отъ неговитѣ противници, но дори и отъ привърженицитѣ му, а нѣкои отъ неговитѣ съвети — и то най-ценнитѣ — сж били съвсемъ пренебрегнати. Кораи, който иска компромисъ (συμβιβασμός) между народния и лите-

ратуренъ езикъ, изказва възгледи върху сѫщностьта и задачата на литературния езикъ много по-здрави, отколкото възгледитѣ на много пуристи, които сѫ мислѣли, че застѫпватъ неговитѣ схващания. Както и да е, но Кораи съ нѣкои свои неопредѣлени възгледи дава поводъ за множество недоразумения и може да се счита до нейде за създатель на господствуващата анормална система въ гръцкия литературенъ езикъ. Тъй, напр., той не казва точно, каква форма трѣбва да получи препоржчваниятъ отъ него компромисъ и при това не възстава решително противъ мрътвия архаизъмъ, а напротивъ: съветва, както видѣхме, да се коригира литературниятъ езикъ изключително възъ основа на стария. Тия гръцки и български книжовници, които се считатъ за последователи на Кораи, за жалость, не възприематъ най-ценното въ неговитѣ теории, а тръгватъ именно отъ тѣзи негови неопредѣлени и нерешителни възгледи, често ги преиначаватъ, за да оправдаятъ собственитѣ си теории, и пишатъ на единъ езикъ, нито старъ, нито новъ, въ сѫщность единъ условенъ и мъртъвъ езикъ — безъ оригиналность и красота, какъвто е чисто славянобългарскиятъ. Ценното у Кораи: — 1. когато другитѣ се отнасятъ презрително къмъ народния езикъ, той изтъква неговото значение; 2. постепенни реформи; 3. поетитѣ и писателитѣ сѫ законодатели въ езика.

Неудовлетворителното решение на въпроса отъ страна на последователитѣ на Кораи дава мѣсто на множество произволи. И днесъ, както и преди, въ литературния езикъ на гърцитѣ нѣма нѣщо фиксирано, смѣсватъ се безразборно и своеобразно два езика — старогръцкия и новогръцкия. Бихме могли да кажемъ, че византийскиятъ формализъмъ на гърцитѣ най-силно се е проявилъ въ областьта на литературния езикъ. Както отбелязва единъ отъ историцитѣ на новогръцката литература, „гърцитѣ въ всичко искатъ да подражаватъ на модерна Европа, само по въпроса за езика

не ѝ подражаватъ“ (Dieterich). Съ това се нанася голѣма вреда на народното образование и се спира развитието на литературата. Съ право отбелязва Dieterich, че всичко онова, което е написано и преведено на конвенционалния новогръцки езикъ, въ областьта на поезията, презъ последнитѣ сто години, е мъртъвъ капиталъ, загубенъ за бѫдещето и народа.

Казахме, че цѣлата тази борба за литературенъ езикъ, която се е водила въ Гърция, се отразява и въ нашето литературно развитие. И нашитѣ книжовници, по примѣра на гръцкитѣ, се раздѣлятъ на три лагера. Фотиновъ въ своята книжовна и публистична дейность все повече се опредѣля като привърженикъ на архаичния езикъ и все по-малко е разположенъ да прави отстжпки на простонародната речь. Сжщо така Хр. Павловичъ въ новото издание на своята граматика. У Фотинова наблюдаваме сжщата патриотическа аргументация, която срѣщаме въ съчиненията на гръцкитѣ привърженици на архаичния езикъ — Дука, Кодрика и други. Представителитѣ на славянобългарската школа, начело съ Н. Рилски, се доближаватъ повече до привържениците на Кораи: тѣ искатъ да основатъ литературния езикъ едновременно върху черковнославянската и живата българска речь, като сж считали погрѣшно черковнославянския езикъ за старобългарски. У насъ, може да се каже, споветѣ около езика се завръшватъ къмъ срѣдата на миналия вѣкъ — и то съ победа на третата, лѣвата партия, която е признавала на първо мѣсто правото на народния езикъ. Тази победа, трѣбва да се отбележи, се дължи не на граматици и филолози, а на даровити поети като Петка Славейковъ, на даровити писатели и публицисти, които сж имали силно развито чувство за своя роденъ езикъ, познавали сж този езикъ въ цѣлото му разнообразие, използували сж свободно и съ вкусъ неговитѣ богатства — и по този начинъ

сѫ дали на другитѣ примѣръ за подражание — и сѫ оставили съчинения, които служатъ за образецъ на тѣхнитѣ многобройни последователи. Въ своитѣ филологически спорове нашитѣ писатели често сѫ черпили доводи отъ полемикитѣ на гръцкитѣ граматици и сѫ се позовавали на тѣхнитѣ авторитетни мнения. Много отъ мислитѣ, които излага Н. Рилски въ предговора къмъ своята граматика, напомнятъ възгледитѣ на Кораи; когато Н. Рилски препоржчва срѣденъ пѫть, създаване на литературенъ езикъ чрезъ компромисъ между черковнославянския и народния, когато съветва да се пречисти и реформира литературниятъ езикъ възъ основа на стария и изтъква необходимостьта отъ систематична граматика и пъленъ речникъ, а сѫщо така и отъ изучване на народнитѣ диалекти — той се проявява като привърженикъ на Кораи.

По-подробно за теориитѣ на нашитѣ граматици и за тѣхното отношение къмъ гръцкитѣ полемики ние ще говоримъ по-нататъкъ, когато разглеждаме всѣки писатель отдѣлно.

БИБЛИОГРАФИЯ

Б. Пеневъ. Атанасий Христопуло. Псп., г. XVII, 1905, кн. 66.

М. Балабановъ. Гавраилъ Кръстевичъ. София, 1914.

Вл. Ђорђевић. Грчка и српска просвета, Беог., 1896.

Ив. Д. Шишмановъ. Ив. Добровски. Бълг. прѣгледъ, София, 1896.

Ив. Д. Шишмановъ. Константинъ Фотиновъ. СбНУНК., кн. XI.

Якимъ Груевъ. Моитѣ спомени. Пловдивъ, 1906.

K. Dieterich. Geschichte der byzantinischen und neugriechischen Literatur. Leipzig, 1909.

IV

Сръбско влияние презъ първата половина на XIX вѣкъ

I

Сръбско влияние най-напредъ въ западнитѣ български краища. — Наши търговци посещаватъ центроветѣ на сръбската просвѣта. — Отношенията между българи и сърби иматъ и политически характеръ. — Културни и политически сношения между българи и сърби.

По-рано споменахме презъ какви пѫтища е проникнало сръбското влияние у насъ. Както видѣхме, сръбското влияние засѣга най-напредъ западнитѣ краища на България, които сѫ били въ по-близки и по-непосрѣдни връзки съ София — връзки отъ търговски, културенъ и политически характеръ. Нашитѣ търговци отъ западна България сѫ посещавали често Бѣлградъ, Крагуевацъ, Нови Садъ — изобщо, центроветѣ на сръбската просвѣта. При това Сърбия е била на пѫтя имъ за Виена и Буда-Пеща. Българитѣ сѫ отивали въ Сърбия презъ първата половина на миналото столѣтие, не само да търгуватъ тамъ, но и да се учатъ — не само отъ западнитѣ наши краища: въ своитѣ записки Ат. Ивановъ съобщава, че въ 1848 год. отъ Стара-Загора отиватъ да се учатъ въ Бѣлградъ двама българи (с. 45)

Заслужва да се изтъкне и този фактъ, че презъ онова време е имало пѫтни книжари, като Карастояновъ, хаджи Найденъ и други, които сѫ посещавали и дветѣ страни и сѫ намирали най-широкъ пазаръ за своитѣ книги между българи и сърби. Тѣ сѫ служили като посрѣдници между дветѣ сла-

вянски литератури въ онѣзи времена на мжчни и твърде бавни съобщения.

Отношенията между българи и сърби носятъ още и политически характеръ. Следъ като се освобождава отъ турското иго, Сърбия започва да мечтае за обединение на южнитѣ славяни подъ скиптъра на сръбскитѣ крале. Известно е, че тия сръбски шовинистични планове се развиватъ постепенно до най-широки размѣри, и ние можемъ да ги доловимъ дори въ съвременната политическа история на Сърбия. Знае се, че сръбското правителство се е опитвало да реализира тия планове, като е прибѣгвало до съдействието на наши видни книжовници и обществени дейци презъ време на възраждането и борбитѣ за политическо освобождение — като е разсчитало на тѣхната чистосърдечность и наивность. Мнозина българи, убедени, че сръбското правителство искрено желае доброто на българския народъ, сж били готови да работятъ заедно съ своитѣ съседи. Тъй, напр., единъ отъ бележититѣ наши дейци въ борбата съ гръцкото духовенство, Неофитъ Хилендарски Бозвели, е билъ посветенъ въ тия политически планове на сръбското правителство и се е отнасялъ съ довѣрие къмъ тѣхъ. Отъ документи се установява, че идеята за обединение на южнитѣ славяни подъ скиптъра на Обреновичи е намѣрила последователи не само въ Западна, но и въ Северна България. По-късно възниква идеята за Балканска конфедерация — въ началото на 60-тѣ години. (Раковски, българската легия въ Бѣлградъ). — Каравеловъ, като публицистъ, усърдно прокарва тая идея въ статиитѣ си въ Свобода и Независимость. Сръбското правителство, за да предразположи и привлѣче водителитѣ на българския народъ, помагало имъ е въ тѣхната просвѣтителна и литературна дейность и понѣкога на свои разноски е издавало български книги. Тъй, напр., Славянобългарското дѣтоводство на Н. Хилендар-

ски е печатано съ одобрението и иждивението на сръбския князъ Милошъ Обреновичъ въ княжеско-сербската типография въ 1835 година. Отбелязано е, че това Дѣтоводство е издадено „на даръ учащейся болгарской юности“. Изобщо, културнитѣ и политически сношения между българи и сърби по онова време сж били доста живи, понеже националнитѣ вражди между двата народа не сж били още така изострени. По-рано българскиятъ и сръбскиятъ народъ сж имали да се борятъ съ еднакви врагове, и твърде естествено е било за тѣхъ да мечтаятъ за духовенъ и политически съюзъ. Тогазъ се е говорило и писало за славяносръбски или пъкъ за славянобългарски народъ — на първо мѣсто се е поставяво славянството, племенното родство, като основа за споразумение и сближение. Сходството на двата езика още повече е спомогнало да се засилятъ духовнитѣ връзки на българитѣ съ сърбитѣ. Литературниятъ славяносръбски езикъ отъ края на XVIII и началото на XIX в. не се е отличавалъ много отъ нашия славянобългарски езикъ. Нѣкои наши и сръбски писатели работятъ за духовното пробуждане на двата народа — напр., писателитѣ отъ XVIII в.: Жефаровичъ, Раичъ, българинътъ Кирилъ Живковичъ и др. И презъ миналото столѣтие ние срѣщаме книжовници, които работятъ въ сжщата посока. Тъй, напр., сърбинътъ Константинъ Огняновичъ учителствува въ българска область, издава книжовни произведения на български езикъ за просвѣта на нашия народъ и осжжда българитѣ — забележете: единъ сърбинъ осжжда българитѣ, загдето се отричатъ отъ своя родъ и езикъ: „Като безумни гнусятсе — пише Огняновичъ въ тона на Паисиевата патриотическа проповѣдь — отъ своего рода, язика и имене, ако би имъ име болгаринъ безчестіе приносило“; и по-нататъкъ тоя сърбинъ разкрива съ трогателна сърдечность своята преданность къмъ българитѣ „Азъ съмъ

оний истий кой помежду васъ живѣхъ и свое благополучиіе на жертву вашему благополучію всеусердно принесохъ, и кой ви и днесъ и всегда любимъ...“ Огнановичъ е издалъ нѣколко книги за българитѣ, между другото и житието на св. Алексия въ стихотворна форма, като е преработилъ едно подобно сръбско произведение; въ заглавието на тая си книга той отбелязва, че е посветена „на синове и чеда Болгарски изъ прѣзелна любовь“.

Другъ единъ сърбинъ, Миланъ Давидъ Рашичъ, презъ време на възраждането учителствува въ България и пише книги за българитѣ. Самъ той се нарича, сякашъ съ гордость, „некогдашный върховный учитель и управитель на Шуменската гимназіа“ и посвещава книжовнитѣ си произведения „на благоизбраното общество славено-болграско въ Шуменъ“.

Тия двама сърби, Огняновичъ и Рашичъ, въ книжовната си дейность винаги сж имали предъ видъ просвѣтата на българския народъ и сж работили най-усърдно за неговото духовно пробуждане (срв. Б. Пеневъ, Д. Обрадовичъ, с. 75; А. Теодоровъ, Книгописъ, № 10328, 10329).

За засилването на сръбското влияние сж спомогнали сжщо така множеството преводи на сръбски литературни произведения отъ дидактически, школски и художественъ характеръ. Първи нашитѣ книжовници отъ Западна България се запознаватъ съ новата сръбска литература, нѣкои отъ тѣхъ черпятъ отъ нея материалъ за свои произведения, подражаватъ ѝ и я превеждатъ. Предполага се, че Софроний Врачански, когато е билъ въ Видинъ,ималъ е възможность да се запознае отчасти съ сръбската литература на възраждането. Н. Бозвели и Н. Рилски сж били добре запознати съ школската сръбска книжнина и сж се ползували отъ нея при съставянето на свои учебници, печатани въ Сърбия. Сжщо така, нашитѣ писатели отъ втората половина на миналия вѣкъ, Славейковъ, Раковски, Каравеловъ, се интересуватъ

отъ сръбската литература. Славейковъ превежда нѣкои произведения на сръбски и хърватски поети — Прерадовичъ, Змай Йовановичъ; освенъ това, изглежда, че се е ползувалъ отъ сръбски хумористични календари при съставянето на своя твърде популяренъ Нова мода календаръ. Раковски започва своята публицистична дейность въ Нови Садъ подъ въздействието на видния сръбски журналистъ и просвѣтитель Медаковичъ. Има и влияние върху българския периодически печатъ. Българска дневница на Раковски — по образецъ на Сръбски дневникъ. Интересъ къмъ историята; широки просвѣтителни планове. (По-подробно за това въ биографията на Раковски. Специална глава — дейность на Раковски въ Нови Садъ). А Каравеловъ, както е известно, има заслуги не само като български, но и като сръбски книжовникъ; въ срѣдата на сръбската омладина той е писалъ белетристични произведения на сръбски езикъ. Въ сжщность той повече е влиялъ на сръбската литература, отколкото да е повлиянъ отъ нея. Влиялъ е и като белетристъ и като литературенъ критикъ, и като публицистъ. Носитель на руско влияние въ сръбската литература. Сжщевременно и виденъ реформаторъ на сръбската литература — отъ романтизъмъ къмъ реализъмъ. Но, разбира се, изпитвалъ е върху си и сръбско влияние. — Йоакимъ Груевъ — преводи отъ сръбски — дори на руски произведения Сръбски сантиментални пѣсни, преведени отъ него – Гуслица

II

Нови посоки въ духовния животъ на Сърбия. — Доситей Обрадовичъ и българския духовенъ животъ. — Характеръ на неговата дейностъ. — Въ какво се изразява влиянието на Обрадовича върху българската литература?

Ако искаме да добиемъ по-ясна представа за културнитѣ сношения между двата народа, за просвѣтителнитѣ идеи, които сж проникнали отъ Сърбия въ България, ще трѣбва да разгледаме, макаръ и на кратко, новитѣ посоки въ духовния животъ на Сърбия, които се опредѣлятъ главно отъ дейността на Обрадовича. Въ сръбското възраждане Доситей Обрадовичъ е централна личность. Неговитѣ реформаторски идеи засѣгатъ не само сръбския, но отчасти и нашия духовенъ животъ.

Като даровитъ и възприемчивъ духъ, Обрадовичъ, въпрѣки най-неблагоприятни условия, успѣва да се запознае непосрѣдствено съ европейската култура на своето време, да се сроди съ нея, да усвои онѣзи просвѣтителни и хуманитарни идеи, които характеризиратъ духовния животъ въ Западна Европа презъ XVIII в. Обаче сжщинската негова заслуга състои въ това, че, следъ като е усвоилъ просвѣтителнитѣ тенденции на западноевропейската култура, той е билъ въ състояние да ги изрази въ една форма, достжпна за разбирането на неговия народъ. Въ цѣлата своя книжовна и практическа дейность той е билъ посрѣдникъ между западната образованость и сръбския народъ — или да се изразимъ по-точно: между западната образованость и южнитѣ славяни, защото неговото въздействие излиза вънъ отъ предѣлитѣ на Сърбия и засѣга духовното развитие и на съсед-

нитѣ славянски народи Той оказва влияние върху българската, хърватската и словенската литература.

Съ пълно право ние бихме могли да наречемъ Обрадовича реформаторъ не само въ областьта на литературата, но изобщо въ всички области на духовния животъ. Той се противопоставя на старата черковна, схоластично-богословска книжнина и се явява решителенъ застжпникъ на едно ново литературно тѣчение, което е въ непосрѣдна връзка съ интереситѣ и духовнитѣ потрѣбности на реалния съвременъ нему животъ. На нѣколко мѣста въ съчиненията си той изтъква безплодностьта и безполезностьта на старата литература, която е била чужда за народа, и пръвъ отъ сръбскитѣ книжовници се опитва да пише на една сравнително по-чиста простонародна речь. Изобщо, както изтъкватъ историцитѣ на сръбската литература, „за културното развитие на сръбския народъ появата на Доситея е отъ епохално значение; до него сърбитѣ сж се намирали все още подъ влиянието на срѣднитѣ вѣкове и на духовната атмосфера на миналото“. Обрадовичъ разведрява тая задушна атмосфера като се противопоставя на влиянието на византийския духъ и руската схоластична теология, и приобщава своя народъ и своето време съ рационализма и хуманната култура на просвѣтения Западъ. Въ дадения случай той се явява като освободитель на сръбския народъ отъ византийския срѣдновѣковенъ духъ и антикултурнитѣ източни православни традиции.

Цѣлата негова дейность носи предимно практиченъ и утилитаренъ характеръ. За него всѣка дейность, била тя теоретическа или практическа, има свое нравствено оправдание, само ако е въ тѣсна връзка съ духовнитѣ нужди на националния и общественъ животъ. За Обрадовича и литературата, и науката сж срѣдство, за да се постигне известно подобрение въ областьта на практическия животъ.

Неговото ржководно начало сж думитѣ на английския писатель Адисонъ: „Великата и единствена цель на всѣка философска спекулация е да прогони злото и невежеството". Вѣренъ на своитѣ позитивни идеи, той се е противопоставялъ на всички мъгливи богословски мждрувания и метафизически абстракции и никога не се е отклонявалъ отъ практическитѣ задачи, които му е поставяло неговото време. Въ противоположность на старитѣ схващания, на предишнитѣ манастирски идеали, той не е отлжчникъ, бѣглецъ отъ живота, а, напротивъ, напуща манастира и влиза въ непосрѣдно общение съ народа — следъ като се е убедилъ, че всѣко бѣгство отъ живота и свѣта, като резултатъ на безплодни мисли и малодушие, преди всичко, е грѣхъ срещу самия животъ. Обрадовичъ винаги е осжждалъ онѣзи фанатици на православието, които се затварятъ въ манастирскитѣ килии, отричатъ се отъ просвѣтителна дейность между своя народъ и дирятъ смисъла на живота си въ непрекжснати молитви и самобичувания. Като идеалъ на монаситѣ той е поставялъ да излѣзатъ изъ ограничения кржгъ на манастирската срѣда и безсмисленитѣ манастирски традиции, да идатъ между своя народъ и тамъ да се проявятъ като деятелни народни учители — популяризатори на нови образователни идеали.

Въ дейностьта на Доситея ние бихме изтъкнали още една важна страна, която е въ тѣсна връзка съ черковната борба и книжнината презъ време на тази борба. Обрадовичъ е единъ отъ яростнитѣ врагове на развалата въ черквата и манастиритѣ, а сжщо така и на невежеството на калугеритѣ и свещеницитѣ, които сж имали за главна цель, съ каквито и да е срѣдства да ограбватъ простата маса. Презъ цѣлия си животъ той е мечтаелъ да превърне черквата въ срѣдство за народна просвѣта; споредъ него, ако народната черква не се реформира, ще остане за винаги източникъ изключително на невежество и заблуждение.

Въ борбата между теокрацията и гражданството Доситей застава на страната на гражданството — на либералнитѣ обществени течения. На младини, като монахъ, той еималъ възможность отблизо да се запознае съ покварата и невежеството на калугеритѣ и съ недостатъцитѣ на народната черква; и по-късно, отъ своитѣ наблюдения той е черпилъ необорими аргументи въ борбата си срещу сръбскитѣ обскуранти. Тия наблюдения сж го довели до решителния възгледъ, че манастиритѣ трѣбва да се унищожатъ, понеже сж разсадници на деморализация и невежество, и на тѣхно мѣсто трѣбва да се създадатъ истински народни училища. Обрадовичъ заварва манастиритѣ тъкмо въ онзи периодъ, когато тѣ почватъ да упадатъ и преставатъ да играятъ оная просвѣтителна роля, която сж играли преди — при отсжтствието на сжщинска интелигенция и добре уредени, модерни училища. Той воюва главно противъ догматизма, отживѣлитѣ традиции и фанатизма на черквата и манастирската срѣда, сжщо така противъ злоупотрѣбленията на черковнитѣ йерарси. Убеждава своитѣ еднородци да се освободятъ отъ вѣрския фанатизъмъ и отъ всичко онова, което е противно на здравия разумъ и човѣшкото достоинство. Въ това отношение, съ тия свои възгледи, „Обрадовичъ е първиятъ рационалистъ и свободенъ мислитель въ развитието на сръбския духовенъ животъ, а заедно съ това и най-радикаленъ застжпникъ на западноевропейскитѣ просвѣтителни идеи между южнитѣ славяни“ (Скерличъ, Мурко). И като такъвъ именно той е оказалъ значително въздействие върху нашето възраждане.

По-преди, когато разгледахме сръбскобългарскитѣ културни сношения до края на XVIII в., ние отбелязахме, че Обрадовичъ нѣколко пжти се е срѣщалъ съ българи и е ималъ възможность да имъ въздействува. Презъ 1765 г. той прекаралъ есеньта и зимата въ Хилендаръ и е наблюдавалъ тамъ постояннитѣ вражди между сръбски и бъл-

гарски монаси. Въ Виена той е билъ учитель на единъ младъ трудолюбивъ българинъ, и, както узнаваме отъ автобиографията на Обрадовича, ученикътъ е билъ твърде много привързанъ къмъ своя учитель (срв. Б. Пеневъ, Д. Обрадовичъ у насъ).

Въ какво се изразява влиянието на Обрадовича върху нашата литература и нашия духовенъ животъ изобщо?

Естествено, като народенъ будитель и реформаторъ, Обрадовичъ е могълъ да намѣри последователи на само между своитѣ еднородци, но и въ срѣдата на нашитѣ просвѣтители, които съ срѣдствата на знанието и нравственото възпитание сж искали да освободятъ духовно своя народъ. Не само подъ гръцко влияние, но отчасти и подъ влияиието на сръбската литература — главно на онѣзи идеи въ нея, които се дължатъ на Обрадовича — у насъ е закрепвалъ стремежътъ да се работи за духовното освобождение на народа, за придобиване на оная свобода, която е основа на всѣко национално развитие. Модернитѣ идеи на Обрадовича за широка народна просвѣта, неговитѣ проповѣди за утилитарното и практическо значение на науката и философията не сж били чужди за нашитѣ просвѣтители, могли сж лесно да бждатъ възприети отъ тѣхъ по единъ или другъ пжть и да оставятъ следа въ съзнанието имъ.

Заслужва да се изтъкне, че Доситей е виялъ у насъ съ своитѣ възгледи за жената и женското образование. Както о известно, той излиза срѣщу патриархалнитѣ заблуждения и убеждава еднородцитѣ си, че, както за мжжа, така и за жената е потрѣбно да бжде просвѣтена. Характерно е, че още презъ 50-тѣ години Доситеевитѣ произведения сж намирали между българитѣ не само читатели, но и читателки, една отъ които въ 1853 г. превежда неговата статия Славнитѣ жени. Преводачката е счела за нуждно да популязира либералнитѣ възгледи на Обрадовича по жен-

ския въпросъ и да убеди българитѣ, че предназначението на жената не е да бѫде само съпруга и майка, но и възпитателка въ най-широкъ смисълъ; поради това тя трѣбва да се грижи не за своята външна украса и за своя накитъ а за образованието си преди всичко. Въ поменатата статиа Доситей посочва примѣри, отъ които се вижда, че жената проявява умствени дарби наравно съ мѫжа — само че външнитѣ и обществанитѣ условия сѫ твърде неблагоприятни за нейното духовно развитие. Такава мисъль прокарва Обрадовичъ въ преведената на български статия. Въ едно интересно послесловие преводачката, която се подписва „желателка на женското просвѣщение“, по поводъ на изказанитѣ отъ Обрадовича мисли, отбелязва нуждата отъ образование за женитѣ и се оплаква, че условията въ България твърде малко способствуватъ за умственото и нравствено развитие на женитѣ. Тя намира, че за да се промѣнятъ консервативнитѣ възгледи на българската срѣда по отношение на жената, потрѣбно е да се превеждатъ на български и разпространяватъ книги и статии, подобни на тази за Славнитѣ жени отъ Обрадовича. Отъ споменитѣ на Блъскова узнаваме, че преводътъ на тая будна българка се разпространява твърде много и съдействува до известна степень да се измѣнятъ остарѣлитѣ антифеминистични възгледи.

„Езикътъ [на тая книга] бѣ доволно гладъкъ и ясенъ. Изъ много училища, гдѣто имаше учинички, книжката се въведе като спомагало за свободенъ и разбранъ прочитъ. Освѣнъ другитѣ благотворни прѣимущества, които има тая книга за читателитѣ, тя още много спомогна за въ полза на нашиятъ презрѣнъ тогива женски полъ: на дѣвическитѣ училища захвана да се гледа съ по-голѣма ревность и прилежание, а на самата жена не като на робиня въ кѫщи, но като на майка, възпитателка, помощница и другарка .... Цѣната на книгата бѣ два гроша. Нейното разпространение бѣ успѣшно“.

Следи на Доситеево влияние се долавятъ и въ отношението на нѣкои наши просвѣтители къмъ черквата и духовенството. Тѣзи отъ книжовницитѣ ни, които сж се ползували отъ сръбски извори, могли сж лесно да се запознаятъ съ възгледитѣ на Обрадовича за черковната реформа. На всѣки случай, въ тѣхнитѣ произведения срѣщаме възгледи, еднакви съ възгледитѣ на Обрадовича; запознанството на тия наши писатели съ новата сръбска литература ни кара да предполагаме въ дадения случай известно влияние, прѣко или косвено, отъ страна на сръбскитѣ просвѣтители. Може би, тѣ сж се ползували направо отъ Обрадовича или пъкъ отъ съчиненията на негови привърженици и ученици. Доситей е влиялъ върху нашитѣ дейци за черковна свобода главно съ своята проповѣдь противъ покварата на духовенството, а сжщо така и съ възгледитѣ си върху реформирането на черквата. Подобно на Доситея, нѣкой отъ най-либералнитѣ наши общественици поддържатъ мисъльта, че черквата трѣбва да се преобразува споредъ духа на новото време и законитѣ на здравия разумъ, да се освободи при това отъ традиционния догматизъмъ, който противоречи на сжщността на християнското учение. Въ тѣхнитѣ публицистични статии преди и следъ решението на черковния въпросъ, въ които се разглежда състоянието на българската черква и се изтъква необходимостьта отъ радикални реформи, често долавяме възгледи и съображения тъкмо такива, каквито много по-рано е изказвалъ Доситей, и то въ една твърде опредѣлена форма. Въ разгара на черковната борба въ Цариградъ е била преведена на български една часть отъ бележитото съчинение на Обрадовича Съвети на здравия разумъ — и този фактъ сжщо иде да ни убеди, че реформаторскитѣ възгледи на Обрадовича сж интересували нашитѣ обществени дейци и учители. Преведена е на български оная часть именно, гдето се обсжжда религиозниятъ обскуратизъмъ на духовен-

ството и се поставя на пръвъ планъ не ритуалната, обредната страна на религията, а нейното морално съдържание. Сѫщитѣ мисли, които прокарва Доситей въ това си съчинение, ние срѣщаме изразени въ нѣкои статии на нашитѣ либерални публицисти въ Цариградъ — Славейковъ, Икономовъ, Миларовъ.

Трѣбва да отбележимъ, че Обрадовичъ представлява интересъ за нашитѣ книжовници и обществени дейци не само презъ първата, но и презъ втората половина на миналия вѣкъ. Тъй, напр., Каравеловъ, който има важни заслуги за развитието както на нашата, тъй и на сръбската литература, е билъ добре запознатъ съ реформаторскитѣ възгледи на Обрадовича и е ценилъ високо неговата книжовна и просвѣтителна дейность. А това не е никакъ чудно. Култътъ на здравия разумъ не е билъ чуждъ за нашия белетристъ. Като Обрадовича, той признава господство на разума надъ чувството, противопоставя се на романтичнитѣ и сантиментални увлѣчения на нѣкои наши и сръбски писатели и цени на първо мѣсто моралнитѣ идеи на автора, когото разглежда, въздига го, ако той да е привърженикъ на трезвенъ реализъмъ и положителното знание. Каравеловъ остро се противопоставя на романтичнитѣ и идеалистични схващания въ литературата и се явява привърженикъ на нови рационалистични и позитивни идеи, които той възприема не само отъ руската литература — на 60-тѣ години, но и отчасти и отъ сръбската. А неоспоримъ фактъ е, че Доситей, като представитель на една нова школа — школата на здравия разумъ и утилитаризма — не е представалъ да влияе върху сръбскитѣ писатели, дори и презъ периода на национално-патриотическия романтизъмъ. Самата сръбска либерална омладина, срѣдъ която Каравеловъ е прекаралъ известно време и възприелъ идеитѣ ѝ, е ценѣла твърде много заслугитѣ на Обрадовича и се е поддавала въ много отношения

на неговото въздействие. На нѣколко мѣста въ съчиненията си Каравеловъ се отзовава възторжено за Обрадовича и неговото реформаторско дѣло. Както самъ изповѣдва, между сръбскитѣ писатели той поставя най-високо Обрадовича и Вука Караджичъ — двама представители на нови посоки въ живота и литературата на сърбитѣ.

Кои произведения на Обрадовича сж преведени на български и отъ каква литературна стойность сж преводитѣ — за това ще намѣрите по-подробни сведения въ моята студия, озаглавена Доситей Обрадовичъ у насъ, - тамъ е разгледано по-обстойно влиянието на Обрадовича.

III

Вукъ Караджичъ и неговото влияние върху български писатели. — Характеръ на Вуковата дейность. — Мѣсто на Караджича въ историята на българското възраждане. — Неговитѣ интереси къмъ българския езикъ и българската народность. — Вуковото дѣло въ преценка на чужди слависти, негови съвременници.

Отъ други сръбски книжовници известно влияние върху нашитѣ писатели оказва Вукъ Караджичъ (1787-1864)— създателтъ на съвременния сръбски литературенъ езикъ и правописъ. Караджичъ и Обрадовичъ сж най-виднитѣ, най-заслужилитѣ дейци въ историята на сръбското възраждане — и двамата се проявяватъ като бележити реформатори, предприемчиви, енергични, съ здравъ, критиченъ умъ, съ ясно съзнание за новитѣ посоки, въ които трѣбва да се развива сръбския националенъ духъ. При това и двамата сж самоуци — не сж въ зависимость отъ никаква превзета мисъль, не сж свързани съ никакви догми и традиционни школи, за тѣхъ литературнитѣ традиции нѣматъ оная авторитетность, каквато сж имали за привърженицитѣ на старината, за книжовницитѣ, които все не сж могли да се издигнатъ надъ остарѣлитѣ теории и схващания.

Отъ особено значение за сръбското национално обособяване, за създаването на една по-самостойна и по-самобитна сръбска култура и литература, е дългогодишната дейность на Караджича въ областьта на сръбския фолклоръ. Той пръвъ въ Сърбия изтъква фолклорното и художествено значение на народното творчество и се залавя да събира народни умотворения.

Известно е, че като граматикъ и фолкористъ Караджичъ се оформява подъ влияние на Копитара. Както самъ признава, той дължи извънредно много на този виденъ славистъ: благодарение нему, той се посветилъ на писателство. Подбужданъ, упжтванъ, подкрепянъ отъ Копитара, той съставя сръбски речникъ и граматика и събира умотворенията на своя народъ. Копитаръ е неговъ вдъхновитель; той му дава идеи, той му чертае планове за дейность, той поддържа енергията и вѣрата му въ дългогодишната упорита борба съ сръбскитѣ противници на реформата. Безъ Копитара Караджичъ е немислимъ.

Първата негова сбирка отъ сръбски народни пѣсни излиза въ 1814 г. (Мала простонародна славено-сръбска пѣснарница); на следващата година излиза друга сбирка (Народна сръбска пѣснарница). Въ тази втора сбирка, както ще споменемъ по-нататъкъ, намираме и една българска народна пѣсень. Насърдченъ отъ голѣмия успѣхъ, който сж имали тия сръбски пѣсни въ Германия, отъ интереса, който сж проявили къмъ тѣхъ учени като Яковъ Гримъ и поети като Гете, Караджичъ продължава да събира съ особена вещина и вкусъ съкровищата на сръбското народно творчество. Може да се каже, че той успѣва да събере най-хубавитѣ сръбски пѣсни, отъ всички краища на сръбската земя, да подбере най-сполучливитѣ варианти — и по този начинъ да представи сръбската народна пѣсень не само като материалъ за фолклорни и граматически изучвания, но и като ценен продуктъ на колективната творческа фантазия. Както се изразява самъ той, за него сръбскитѣ пѣсни сж най-голѣмата драгоценность на сръбския народъ, въ тѣхъ е отразена всичката чистота и сладость на сръбския езикъ, тѣ сж вѣчно украшение на сръбската литература.

Освенъ пѣсни, Караджичъ събира и издава народни приказки, анегдоти, пословици и гатанки. За да даде една

по-пълна картина на външния и вжтрешния животъ на народа, той изучва и описва народния битъ, народнитѣ обичаи и вѣрвания, дири отличителното, самобитното у своя народъ въ неговата морална, духовна физиономия, въ неговитѣ творения, въ неговитѣ неписани закони, въ обичайното право, а сжщо и въ богатството и красотата на неговия езикъ. Съ тия страни на своята дейность, съ тия свои схващания и отношения къмъ народа и неговия битъ, Караджичъ се явява като родоначалникъ на сръбския романтизъмъ. Сръбскитѣ романтици провъзгласяватъ, като него, култа на народната поезия, вдъхновяватъ се отъ нея, черпятъ сюжети за произведенията си отъ сбиркитѣ на Караджича, изучватъ по неговъ примѣръ сръбския битъ и се опитватъ да представятъ простонародния животъ въ художествени картини.

Не по-малки сж заслугитѣ на Караджича за реформирането на сръбския литературенъ езикъ и правописъ. Той пръвъ съставя граматика и по-обширенъ речникъ на народния сръбски говоръ и поставя този говоръ въ основата на литературния езикъ. Първиятъ неговъ граматиченъ опитъ датира отъ 1814 г. При това Караджичъ опростява сръбския правописъ, като излиза отъ фонетичнитѣ особеностти на езика, сжщевременно опростява и сръбската графика. Убеденъ въ правотата на своитѣ принципи, той възстава срещу анархията въ литературния езикъ, осжжда сръбскитѣ писатели, които сж смѣсвали безразборно простонародни изрази съ черковнославянски, като изтъква, че първото условие за закрепването на националната литература е — да се приеме единъ общъ литературенъ езикъ, основанъ на живия говоръ. Съ тия свои нововъведения Караджичъ си спечелва ожесточени врагове, съ които се бори въ продължение на четиредесеть години. (Сжщитѣ борби у насъ — славянобългарски езикъ и живъ народенъ езикъ). Най-сетне, тази борба се увѣнчава съ победа, съ възтържествуване на неговата реформа.

Новото сръбско поколѣние подкрепя Караджича: известнiятъ сръбски филологъ Даничичъ обосновава научно идеитѣ на Караджича, подкрепя неговитѣ езикови и ортографски преобразования съ научни аргументи, а най-даровитиятъ поетъ отъ школата на романтицитѣ, Бранко Радичевичъ, нагледно показва, че простонародниятъ езикъ, нареченъ отъ враговетѣ на Караджича говедарски, е годенъ за поетическо творчество. Въ 1868 г. новиятъ правописъ става официаленъ — ала преди това още той е билъ усвоенъ отъ по-виднитѣ сръбски книжовници. Къмъ края на 60-тѣ години, понеже срѣдствата на народната речь се оказватъ недостатъчни за постигане на по-сложни художествени н научни цели, въ състава на литературния езикъ се внасятъ нѣкои елементи отъ стария езикъ, а сжщо така и неологизми — и по този начинъ се създава и оформява съвременниятъ литературенъ езикъ, който има за основа херцеговинското наречие и който е общъ за сърби и хървати.

Въ историята на българското възраждане Вукъ Караджичъ заема важно мѣсто. Преди всичко той има голѣми заслуги за разработването на българската граматика — пръвъ той запознава славиститѣ съ български езикъ, дава имъ материали за неговото изучване и се опитва да изтъкне неговитѣ основни особености. И не забравяйте: Караджичъ извръшва това въ единъ моментъ, когато за българския езикъ и българския народъ дори и самитѣ слависти сж имали съвсемъ смътни понятия. Но да посочимъ самитѣ факти.

Въ края на XVIII в. по инициативата на Екатерина II излизатъ въ Петербургъ извѣстнитѣ „Сравнительные словари всѣхъ языковъ и нарѣчій, собранные деснищею всевысочайшей особы. Отдѣленіе первое, содержащее въ себѣ Европейскіе и Азіятскіе языки. Ч. I, 1787; ч. II, 1789 г. (Едно издание 1787-1789; друго издание 1790-1791 г.).

Тукъ се съпоставятъ около двесте езика — между тѣхъ и славянскитѣ езици. Всички думи сѫ транскибирани съ руска гражданска графика. Въпрѣки множеството грѣшки, тия сравнителни речници създаватъ по-живъ интересъ къмъ сравнителното славянско езикознание: за пръвъ пѫть тукъ се съпоставятъ славянскитѣ езици въ по-широкъ размѣръ. Само че между тѣхъ ние не срѣщаме български езикъ. Съставителитѣ на речника не сѫ знаели нищо за него; не само тѣ, но дори и най-бележитиятъ тогавашенъ славистъ, Йосифъ Добровски, патриархътъ на славяноведението, не е ималъ ясно понятие за нашия езикъ — убеденъ е билъ, че българскиятъ езикъ като отдѣленъ, особенъ славянски езикъ не сѫществува споредъ него, българитѣ сѫ говорили на наречие, което спада къмъ илирския или сръбски езикъ. Копитаръ, колкото и да сѫ били недостатъчни сведенията му за българския езикъ, убеденъ е билъ, че Добровски изпада въ голѣма грѣшка, като смѣсва българския езикъ съ сръбския. Отъ една страна, за да се запознае по-добре съ говора на българитѣ, отъ друга, за да се разсѣе едно заблуждение въ славистиката, да се запълни въ нея една значителна празднина, Копитаръ подбужда Караджича да събере материалъ за изучването на българския езикъ и да вникне въ неговитѣ характерни особености. Караджичъ е ималъ възможность да извърши това, понеже се е сношавалъ (въ Виена) съ българи отъ Разлога. Благодарение на тѣхъ, той се снабдява съ 27 народни български пѣсни, съ два откѫслека отъ българския преводъ на Евангелието и съ молитва „Отче нашъ“ на български. Тия българи сѫ били търговци въ Виена; тукъ намираме още едно свидетелство за сръбско-българскитѣ културни връзки и сношения въ началото на XIX в. Сношава се вънъ отъ България — въ Австрия — както и Обрадовичъ. Следъ като се запознава отчасти съ българския езикъ — име намѣрение да допълни речницитѣ на Екатерина II.

Въ началото на 1822 г. Караджичъ издава своя Додатак к санктпетербургским сравнительним рјечницима свију језика и нарјечија, с особитим огледима бугарског језика". (Печата се най-напредъ като отдѣлни приложения къмъ Новине Србске — започва отъ 4 януарий, новъ стилъ, 1822 г. — Срв. Скупљени граматички и полемички списи В. Ст. Караџића. II, 178-240. — Български преводъ отъ Д. Мариновъ: Вукъ Караџичъ въ новобългарската книжнина. Прѣпечатано отъ Религиозни разкази, кн. 9-12. София, 1897 г.).

Съ този свой трудъ Караджичъ поправя грѣшкитѣ въ сръбския отдѣлъ на споменатитѣ сравнителни речници и въ сжщото време представя българския езикъ. На първо мѣсто Додатак съдържа материали за български речникъ: срещу поправенитѣ сръбски думи Караджичъ поставя български, прибавя български паралели къмъ сръбския отдѣлъ на речника, за да може да се прави сравнение между двата езика и да се види разликата помежду имъ. По поводъ на този речникъ Караджичъ бележи:

„Ево и ја сам рад сравнити и поправити Србско и Илирјско, и додати Бугарско . . . Ја кажем, да је ове Бугарске ријечи мени писао и називао прави Бугарин, родом из Разлога . . . Бугари, неимајући своје литературе, пишу по Славенској ортографији, колико који зна, не бринући се за прави изговор слова и ријечи; а ја би ћео, да ове ријечи нико нигђе не може друкчије читати, него онако, као што и Бугари говоре, зато сам и написао по мојој ортографији..." (Скупљени граматички и полемички списи В. Ст. Караџића, књ. II, св. I, Државно изд., 1894, 182). „Радвамъ се, че имамъ възможность да сравня и поправя сръбския и илирийски езикъ и да прибавя български. Тия български речи ми е писалъ и изговарялъ единъ истински българинъ, родомъ отъ Разлога. Българитѣ, като нѣматъ своя литература

пишатъ по славянска ортография — кой колкото знае — безъ да се грижатъ за правилния изговоръ на думитѣ и речитѣ — за да може да ги чете всѣки тъй, както се изговарятъ, азъ ги написахъ по моята ортография“). Дадени сж 273 български думи.

По-нататъкъ следва втора часть: Особити огледи [опитъ, проба] бугарског језика, съ предварителна бележка:

„Будући да је Бугарски језик до данас врло мало познат ученим људма, зато ја ево овђе додајем још: I из. јеванђелија историју о Самарјанину и о изгубљеном сину, и Оче наш; II, неколико народни пјесама Бугарски. За ово из јеванђелија дужан сам благодарити ономе истом Бугарину, коме и за ријечи, а за пјесме другоме Бугарину, такођер из Разлога“ (217).

(Понеже българскиятъ езикъ и до день днешенъ е твърде малко познатъ на ученитѣ, азъ прибавямъ тукъ още: 1. Отъ Евангелието история за милостивия самарянинъ и за блудния синъ; 2. Нѣколко народни български пѣсни. За откѫслецитѣ отъ Евангелието длъженъ съмъ да благодаря на сѫщия онзи българинъ, който ми помогна и при събирането и записването на българскитѣ думи; за пѣснитѣ изказвамъ благодарность на другъ единъ българинъ, сѫщо отъ Разлога“).

По-късно и Копитаръ отбелязва, че материали за Додатак Караджичъ е събралъ отъ двама българи отъ Разлога, търговци, които сж се намирали въ Виена (Н. Петровскій, О занятіяхъ Копитаря, СпБАН., VIII, 66).

Следватъ двата откѫслека изъ Евангелието (Лука X, 30; XV, 10) и 27 народни български пѣсни.

По-нататъкъ, за третата часть, Поговор [послесловие], сж дадени кратки сведения за българския езикъ, за него-

витѣ граматични особености. Като отличителни черти на нашия езикъ Караджичъ изтъква членната форма, изчезването на склонението и на инфинитива.

Караджичъ не е могълъ да се похвали, че познава много добре българския езикъ и българската народность. Въ неговия речникъ и въ българскитѣ текстове има доста грѣшки. Отбелязва, че е познавалъ само три български книги (а преди това пише, че българитѣ нѣматъ своя литература!) 1. Мытарства, 1817, 2. Различна поучителна наставленія, 1819 — и двете съставени отъ Йоакима Кърчовски — 3. Λεξικὸν τετράγλωσσον отъ мосхополския свещеникъ Даниилъ [1-о изд. Мосхополъ, 1762; 2-о 1802, Венеция] — това като българска книга! Въ този четириезиченъ речникъ сж съпоставени гръцки, ромънски, български и албански езикъ. За Недѣлникъ на Софрония Караджичъ нищо не знае. Българскитѣ области сжщо така му сж непознати. Той бележи, че е черпилъ сведенията си отъ българи, които произхождатъ отъ Разлога — ала самъ той не знае, где се намира Разлога. На Кеппена пише (на руски): „А гдѣже Разлогъ, я вамъ теперь не знаю сказать, но вѣрно знаю, что онъ прежде будетъ въ Македоніи, нежели на границахъ Сербіи“ (Н. Петровскій, О занятіяхъ Копитаря. . . СпБАН., VIII, с. 58). И Копитаръ е въ недоумение: обръща се въ едно писмо къмъ Вука: „Вашата мѣстность Разлогъ ние не намѣрихме нито на една карта. Кждѣ е Разлога?“ (Н. Петровскій, op. cit., 59). По-късно Вукъ узнава, че „Разлога се намира въ Македония, близо до Сѣресъ“ (ib., 62). Но, макаръ и да е ималъ ограничени познания за българската земя и българската речь, Караджичъ, както казахме, допринесълъ твърде много за разработването на нашата граматика. Самъ той ето какъ опредѣля значението на своя трудъ:

„Који љубитељ овога посла не зна Бугарски ни колико ја, ономе ће ове моје биљеге бити миле, и могу му бити

за потребу; а који зна Бугарски више од мене, онај нека ми опрости, ако ће наће што погријешено" (231, Додатак).

(„Онзи любитель на това съчинение, който не знае български колкото мене, ще намѣри тукъ нѣщо ново за себе си и за използване. А който знае български повече отъ мене, нека ми прости, ако намѣри нѣщо погрѣшно").

Съвременнитѣ на Вука слависти веднага оценяватъ неговото дѣло и вече започватъ да държатъ смѣтка за българския езикъ. Въ своята рецензия на Institutiones (отъ Добровски) Копитаръ споменава и за българския езикъ, като се позовава на Вуковия Дотатак. Кеппенъ праща тази книга на Востокова, и рускиятъ филологъ изказва мнението си:

„Въ додаткѣ своемъ В. Стефановичь подаетъ намъ первый свѣденіе о Булгарскомъ нынѣшнемъ нарѣчіи, которое я давно хотѣлъ узнать". Той нарича Дотатак „новое и важное пособіе какъ для грамматики, такъ и для Словаря Славенскаго" (Н. Петровскій. О зан. Коп., СпБАН., VIII, 56).

Въ статията си Über Völker und Länderkunde in Russland Кеппенъ пише по поводъ на Додатак, че българитѣ, които предпочитали търновския диалектъ и съ които той се запозналъ въ Херманщатъ, се произнесли, че представеното отъ Вука българско наречие се говори близо до сръбската граница (Н. Петр., op., cit., 57). Вукъ отговаря на Кеппена, като изтъква още веднажъ истинслото значение на своя трудъ:

„Я самъ увѣренъ, какъ и призналъ въ моей книжкѣ, что она не совершено извѣстіе о цѣломъ нынѣшнемъ Болгарскомъ нарѣчіи, и единственно для того издалъ оное, что бы незнающіе ничего о Болгарскомъ нарѣчіи могли имѣть понятіе о немъ, а знающіе лучше да бы оное поправили и научили и меня" (с. 58).

При това той отбелязва, че колкото и да сѫ погрѣшни сведенията му, сѫществените особености на българския езикъ сѫ посочени вѣрно отъ него:

„Я надѣюсь, что моя Граматическая примѣчанія о величайшей странности Болгарскаго нарѣчія вообще остаютъ вѣрна за все Болгарское нарѣчіе; то есть: а) что Болгары имѣютъ членъ, которой на концѣ слова прилѣпляютъ; б) что имена не имѣютъ почти никаковыхъ склоненій“ (Н. Петр., 58).

Подчертавамъ тукъ, че Вуковиятъ Поговор е първа печатна българска граматика. Благодарение на Вука и неговия вдъхновитель Копитаръ, българскиятъ езикъ е можалъ да извоюва за себе си отдѣлно мѣсто въ групата на другитѣ славянски езици — и въ сѫщото време да стане предметъ на особени научни изследвания въ областьта на сравнителната славянска граматика. Интересътъ къмъ езика създава отъ своя страна интересъ къмъ народа и неговата литература. Изследвачитѣ на славянското минало и на славянскитѣ езици не могатъ вече да отминаватъ мълкомъ или пъкъ съ пренебрежение българската народность и нейния духовенъ животъ — виждатъ се заставени въ теориитѣ си за произхода на славянскитѣ езици, за тѣхната стойностъ и постепенна диференциация, да заематъ становище и по отношение на българския езикъ. Като говорятъ за славянската култура и литература, не пропущатъ да отбележатъ и произведенията на българската литературна мисъль, колкото и скромни да сѫ били тѣ тогава по размѣръ и съдържание. Вукъ Караджичъ има значение за нашето възраждане не само като граматикъ, като филологъ, но и като фолклористъ. Казахме, че въ Додатак той помѣства 27 български пѣсни. Въ сѫщность Вукъ проявява интересъ къмъ нашето народно творчество много по-рано — въ неговата Пѣснарица отъ 1815 г., между другото, ние срѣщаме една българска народна пѣсень (№ 101) (препечатана у Н. Петровскій, О занятіяхъ

Коп., СпБАН., VIII, 5, с. 29; отъ тамъ препечатана у А. П. Стоиловъ, Показалецъ, I). Въ една бележка къмъ пѣсеньта Караджичъ съобщава, че има събрани повече отъ 20 български пѣсни, но не се решава да ги издаде, докато не се убеди, че сж вѣрно записани. Обещава да ги обнародва въ третата часть на Пѣснарица, и то съ ударения. Обаче и третата часть не излиза. Но затова пъкъ въ Додатак — по-късно — помѣства повече: 27. Тия 27 народни пѣсни, които помѣства въ своя Додатак, сж първа печатна сбирка отъ български народни пѣсни. До тогазъ чуждиятъ свѣтъ е сждилъ за южнославянския народенъ епосъ главно по сръбскитѣ народни пѣсни. Съ своята сбирка Вукъ показва, че нашитѣ пѣсни сжщо заслужватъ вниманието на фолклориститѣ: „Из ови неколико пјесмица види се, да су Бугарске песме као и Српске и по свој прилици [вѣроятно] биће и тако млого, као и Српскије (према броју народа“ (230). Неосвѣтленъ върху българското народно творчество; познава го съвсемъ случайно и откжслечно — само по нѣкои пѣсни, и то отъ западнитѣ области, — гдето взаимнитѣ сръбско-български въздействия и влияния сж по-силни, гдето по-трудно може да се прави разлика по мотиви и форми на народнитѣ творения. „Бугари имају и јуначки пјесама које се пејвају уз гусле, као и Српске, и међу тима ће, по свој прилици, бити највише Српски пјесама, које су побугарене“ (Додатак, 230). П. А. Безсоновъ счита изданието на българскитѣ пѣсни въ Додак за неудовлетворително и подозира Караджича, че е сърбизиралъ тѣхния езикъ (Болг. пѣсни изъ сборн. Венелина, Катранова. . . Срв. Н. Петр., op. cit., 63).

Тази Вукова сбирка дава материалъ за българския отдѣлъ на сборника на F. L. Čelakovský — Slovanské národní písně (II, 180-185; III, 212-213), гдето сж преведени петь пѣсни (№ № 16, 1, 5, 6, и 9 отъ Додатак). (Н. Петровскій, op. cit., 63).

За съжаление, Вуковитѣ научни интереси къмъ българската народность и българския езикъ скоро пресѣкватъ — макаръ Копитаръ да го е подбуждалъ не веднажъ да продължи изучванията си надъ българския говоръ. Вукъ все повече се отдава на шовинистични настроения и започва да вижда сърби въ българскитѣ области и да чертае сръбскитѣ граници до Стара-планина. Отношенията си къмъ българитѣ той вече опредѣля отъ чисто политически, шовинистически съображения; научнитѣ интереси въ случая остжпватъ мѣсто на гледището на сръбската политика. Въ 1827 год. Вукъ се мжчи да убеди Шафарика, че жителитѣ на Лѣсковецъ, Нишъ, Пиротъ, Видинъ и Чипровецъ сж сърби, а не българи; предупреждава Шафарика да не вѣрва на разни български житари, които обичатъ да преувеличаватъ числеността на своя народъ. Въ 1828 год. той прави такива политически смѣтки: „Ако гърцитѣ искатъ Тесалия, Албания и Епиръ, азъ бихъ поискалъ Босна и Херциговина и България до Коца Балканъ: всичко това е сръбско... — Вукова преписка, IV., 648-649; 126. Срв. Н. Петр., 69).

Следъ всичко това, следъ тия шовинистични изявления странно впечатление прави едно писмо на Караджича до Н. Герова отъ 28. III. 1859 (Изъ арх. на Н. Г., I, писмо № 1242). Караджича иска отъ Герова сведения за названията на редица български градове, села и рѣки, статистически данни за населението въ тия градове и села, интересува се за помацитѣ и павликянитѣ, за националността на населението въ Добруджа — и накрай съобщава, че всички тия сведения му сж потрѣбни за едно съчинение — „ради једнога књижевнога дела које пишем о Србима и Бугарима“. Дали е билъ искренъ или не, когато е съставялъ списъка на българскитѣ населени мѣста, не е известно, но заслужва да се отбележи, че въ този списъкъ като български градове и села самъ Караджича отбелязва: Пиротъ, Нишъ, Враня, Кача-

никъ, Куманово, Скопие, Кратово и повечето отъ градоветѣ на Македония.

Езиковнитѣ и правописни реформи на Караджича не сѫ били чужди на нашитѣ граматици и писатели. Нѣкои отъ тѣхъ сѫ възприели отъ Караджича и отъ неговитѣ сръбски привърженици и защитници насоки за реформиране на нашия литературенъ езикъ и правописъ. Тъй, напр., Първановъ, ученикъ на Даничича, съ своя Извод из българската граматика, законетѣ на българскиат іезик, Русчук, 1870, се явява привърженикъ на фонетичния правописъ — въ края на думитѣ не пише ъ и употрѣбява іе; освенъ това, въ своитѣ граматични построения се старае да се придържа о особеноститѣ на народния говоръ. Като последователь на своя сръбски учитель, Първановъ се проявява още преди написването на Извода — въ 1868 г. — въ една критична статия върху новобългарската граматика на Ив. Момчиловъ — като се противопоставя на онѣзи наши граматици, които сѫ излизали отъ руско-българско становище и сѫ защищавали етимологичния правописъ, напр., Геровъ и Груевъ.

Първиятъ опитъ у насъ да се напише граматика не на черковнославянски или на славянобългарски, а на новобългарски езикъ, да се излѣзе отъ свойствата на говоримата речь, както ще видимъ, е тъй наречената Първичка българска граматика на Богорова (1844). Въ случая Боговъ е повлиянъ до известна степень отъ онѣзи схващания, които сѫ били ржководни за южнославянскитѣ реформатори въ областьта на езика и правописа.

Казахме, че Караджичъ е въздействувалъ у насъ не само като филологъ, но отчасти и като фолклористъ. Първитѣ събирачи на български народни умотворения сѫ виждали въ него образецъ, отъ него тѣ сѫ могли да се поучатъ въ много отношения — както и тѣзи българи, които се зала-

вятъ да описватъ нашия битъ. Л. Каравеловъ още въ Русия е билъ добре запознатъ съ трудоветѣ на Караджича, написва спепиаленъ очеркъ върху него — на руски — и когато е издавалъ своитѣ Памятники народнаго быта Болгаръ, следвалъ е примѣра на Караджича и на други събирачи на народни умотворения. Другъ единъ отъ нашитѣ битописатели, Д. Мариновъ, който се е училъ въ Сърбия и се е движилъ въ кржга на сръбската омладина, подъ влиянието на Караджича и други сръбски фолклористи, се залавя да изучва българскитѣ народни обичаи, и описанията си издава въ редица сборници, озаглавени Жива старина. Въ една брошура Д. Мариновъ се опитва да установи значението на Караджича за българската литература. Отъ Караджича е повлиянъ и другъ единъ събирачъ на български народни пѣсни, Верковичъ, който по примѣра на Караджича дѣли народнитѣ пѣсни на мжжки (епически — които се пѣятъ съ акомпанименть на гусла) и женски (лирически — които не сж съ десетосрични стихове и могатъ да се пѣятъ безъ гусла).

IV

Сима Милутиновичъ и Лукианъ Мушицки. — Тѣхнитѣ интереси къмъ българския езикъ и българската народность.

Между другитѣ представители на сръбското възраждане, които сѫ проявявали интересъ къмъ българския битъ и езикъ, можемъ да споменемъ Сима Милутиновичъ Сарайлия и Лукианъ Мушицки. Въ едно писмо до Караджича, Мушицки заявява, че има намѣрение да пише българска граматика (Вукова пр. II, 289; у Н. Петровскій, О занят. Коп., СпБАН., VIII, 63).

Другиятъ сръбски книжовникъ, Сима Милутиновичъ, прекарва известно време въ Видинъ като учитель, влиза въ българска срѣда и възнамѣрява да състави българска граматика и да събере български народни умотворения („Спремао се да пише бугарску граматику", Скерлић, Ист. нове ср. кн., 157). На 24. IV. 1817, Караджичъ пише на Мушицки, че Милутиновичъ съставя въ Видинъ българска граматика и събира пѣсни (Вукова преписка, II, 170, срв. Н. Петровскій, op. cit., 32). Мушицки се радва при тази весть и пише на Караджича да посъветва Милутиновича да събере, колкото е възможно, повече български пѣсни и да записва български разговори; той намира, че добре ще бѫде, ако Милутиновичъ преведе на български нѣкоя сръбска комедия, напр., комедията на Е. Янковичъ Заостацъ и неваляо сынъ (Вук. пр., II, 176). Мисъльта за българска граматика продължава да занимава Мушицки: той отново се обръща къмъ Караджича, напомня му да пише на Милутиновича да изучи добре българския езикъ, за да напише българска граматика (Вук. пр., II,

191). На следващата година той изказва желанне сънародникътъ му въ Видинъ да състави не само граматика, но и български речникъ (ib., 228). Отъ всичко това нищо не излиза. Сима Милутиновичъ не е билъ човѣкъ за такъвъ трудъ — обзетъ отъ екзалтация, той е чертаелъ широки планове за научна дейность, давалъ е голѣми обещания, но къмъ дѣло все не е пристжпвалъ. Въ 1817, поради връзки съ гръцкитѣ хетеристи, той е билъ затворенъ и мжченъ въ тъмницата. Съ голѣми трудности успѣлъ да се спаси и да избѣга въ отечеството си. Нѣколко години следъ това той е обнародвалъ една българска приказка въ Сербианка, ч. I, (1826), с. III-VI. Това е първата обнародвана българска приказка (препечатана отъ П. А. Лавровъ въ статията „Кѣмъ, гдѣ и когда была напечатана первая болгарская сказка?“) (χαριστήρια Сборникъ статей по филологіи и лингвистикѣ въ честь Ѳ. Е. Корша, Москва, 1896. Срв. Н. Петровскій, О зан. Коп., СпБАН., VIII, с. 33).

БИБЛИОГРАФИЯ

J. Скерлић. Српска књижевност у XVIII веку. Београд, 1909.

Б. Пеневъ. Доситей Обрадовичъ у насъ. СпБАН., София, 1912, кн. 3.

Д. Мариновъ. Вукъ Караџичъ въ новобългарската книжнина. София, 1897.

Н. М. Петровскій. О занятіяхъ В. Копитаря болгарскимъ языкомъ. СпБАН., София, 1914, кн. VIII, 5, с. 1-74.

V

Влияние чрезъ западнитѣ славяни

(Значение на славянската наука и литература за нашето възраждане)

I

Нашето възраждане въ свръзка съ възраждането на другитѣ западни славяни. — Общность на славянскитѣ литератури къмъ края на XVIII в. и първата половина на XIX в. — Сравнително разглеждане на славянскитѣ литератури, съ какво се характеризира славянското възраждане и какви идеи опредѣлятъ неговото съдържание.

До тукъ ние разгледахме западното влияние, което е проникнало у насъ презъ Гърция и Сърбия — а покрай това отбелязахме културнитѣ сношения на българитѣ съ гърцитѣ и сърбитѣ. За насъ не само Сърбия и Гърция сж били проводници на западни идеи. Нашето възраждане е въ връзка не само съ сръбското възраждане, но и съ възраждането на другитѣ славяни. Основнитѣ идеи, които характеризиратъ националния подйемъ на южнитѣ и западнитѣ славяни, ние можемъ да доловимъ и въ нашия духовенъ и литературенъ животъ отъ миналото столѣтие; бихме могли да говоримъ и тукъ за влияние, което има своя изворъ, разбира се, въ новото движение на западноевропейската мисъль отъ края на XVIII и началото на XIX вѣкъ и което прониква у насъ благодарение на сношенията ни съ южното и западното славянство — сношения, освенъ съ сърбитѣ, за които говорихме вече, още съ хърватитѣ и чехитѣ главно.

Съ цѣлото това изложение, въ което ще засегнемъ славянския духовенъ животъ отъ първата половина на миналия

вѣкъ, имаме за цель да дадемъ, отъ една страна, по-ясна характеристика на условията и външнитѣ влияния, при които се извръшва нашето възраждане — а отъ друга страна, да дадемъ и една обща представа за самото славянско възраждане — да изтъкнемъ основнитѣ течения и главнитѣ представители на това възраждане въ една дадена епоха — разбира се, дотолкозъ, доколкото то е въ връзка съ българското възраждане, доколкото оказва известно влияние върху него, тъй че съ тази лекция, къмъ която минаваме, искаме да дадемъ упжтвания за изучването както на българската литература, тъй и на другитѣ славянски литератури — да набележимъ онѣзи основи, които изразяватъ общността на славянскитѣ литератури къмъ края на XVIII вѣкъ и първата половина на XIX вѣкъ — значи, презъ периода на общото славянско възраждане.

Въ историитѣ на новитѣ славянски литератури ние можемъ да говоримъ за общи моменти, за допирни точки; когато вникваме по-внимателно въ тия литератури, намъ ни се налага една характеристика, която да обгръща изцѣло славянското възраждане — неговитѣ основни насоки, неговитѣ ржководни идеи, отличителни еднакво за всички славянски народности. Сравнителното разглеждане на славянското възраждане е една твърде интересна глава, за жалость ненаписана още, въ сравнителната история на славянскитѣ литератури.

За да ни бжде по-ясна картината на нашето пробуждане, ние трѣбва да набележимъ, макаръ и бѣгло, тия контурни линии, въ които се опредѣля възграждането на славянскитѣ народи — да изтъкнемъ онѣзи главни идеи и национални стремежи, които отличаватъ южнитѣ и западнитѣ славяни, отчасти и рускитѣ, и въздействието на които много ясно може да се долови въ българския духовенъ животъ презъ първата половина на миналия вѣкъ.

По-голѣма е общността, отъ една страна, между насъ и другитѣ южни славяни, отъ друга страна — между чехитѣ и поляцитѣ. Руситѣ живѣятъ и се развиватъ при по-други политически условия. Тая общность въ идеи и стремежи зависи не само отъ това, че влиянието въ различнитѣ славянски страни има единъ и сѫщъ източникъ—западноевропейската образованость — тя се опредѣля още и отъ особенитѣ исторически условия, при които сѫ били поставени южнитѣ и западнитѣ славяни. Осѫдени на тежъкъ политически гнетъ, който е застрашавалъ националното имъ сѫществуване, тѣ сѫ били заставени да водятъ продължителни борби за политическо и духовно освобождение, за отстояване на своитѣ национални и човѣшки права, за съхранение на своята народность. Въ тази борба съ силни врагове, които сѫ се домогвали да ги денационализуватъ, тѣ изострятъ националното си чувство и изтъкватъ като най-голѣма ценность въ духовния животъ тъкмо онова, което опредѣля специфичната сѫщность на народа и чрезъ което единъ народъ може да се съхрани, да запази етническата си физиономия.

Съ какво се характеризира изобщо славянското възраждане и какви идеи опредѣлятъ неговото съдържание, въ какви посоки се движи мисъльта на онѣзи славянски народи, на които е било сѫдено да живѣятъ и се развиватъ при най-неблагоприятни политически условия? Романтизъмъ. — Славянското възраждане съдържа въ основата си въ сѫщность онѣзи идеи, които характеризиратъ романтизма като ренесансово движение срѣдъ славянитѣ.

На първо мѣсто можемъ да отбележимъ интересъ къмъ миналото и историята. Чрезъ възкресяване на историческото минало поробенитѣ поддържатъ националната си гордость. Народнитѣ будители и просвѣтители, за да внушатъ на еднородцитѣ си патриотическо чувство, идеа-

лизиратъ миналото, изтъкватъ въ него онѣзи моменти, които свидетелствуватъ за необикновена политическа мощь и за богата национална култура. Миналото, предишната слава, нѣкогашната политическа самостойность, високата образованость на предишнитѣ времена — всичко това се изтъква като контрасть на сегашното, на позорната зависимость отъ чужди народи, на духовния упадъкъ на поробенитѣ.

Въ историята будителитѣ на славянскитѣ племена намиратъ най-сигурни срѣдства за патриотическо въздействие. Ние виждаме всички поробени славяни съ особено усърдие, съ страстно увлѣчение да се стремятъ къмъ миналото, да насочатъ погледитѣ си къмъ него, да възкресяватъ изъ неговия мракъ забравени подвизи и херои. Пишатъ се обширни исторически съчинения, събиратъ се и се издаватъ исторически паметници и всевъзможни документи, които хвърлятъ свѣтлина върху нѣкогашното величие на народа. Тамъ, гдето историческитѣ данни се оказватъ недостатъчни, фантазията допълня историческата картина, историята се превръща въ повесть, въ митъ, въ редица разкази, при създаването на които твърде голѣма роля играе творческото въображение, неограниченото чувство на родолюбеца, което прескача границитѣ на обективното научно изследване.

Интересъ къмъ славянската история, къмъ живота на поробенитѣ славяни се проявява дори и въ тия славянски страни, които сж се радвали на политическа самостойность— въ Дубровникъ и Русия. Тукъ вече влияе не мѣстенъ патриотизъмъ, не ограниченъ национализъмъ, а едно по-широко славянско чувство—любовьта къмъ славянството изобщо, заинтересуваностьта отъ неговата сждба, желанието да му се помогне въ неговото бедствие. Представители: Мавро Орбини — далматинска история; Качичъ-Миошичъ — историята-поезията, Карамзинъ—други, преди него още у поробенитѣ славяни — Бранковичъ, Павелъ-Витезовичъ, Жефаровичъ,

Раичъ, Караджичъ, Милутиновичъ, Негошъ и мн. др. Има си свои представители сѫщо въ чешката и полската литература — особено развита романтична литература въ Полша и Чехия.

Този историцизъмъ и романтизъмъ на патриотическа основа започва да влияе у насъ още презъ втората половина на XVIII вѣкъ. Ние го долавяме въ Славянобългарската история на Паисия, въ историческото съчинение на йеросхимонаха Спиридонъ, по-нататъкъ въ многобройнитѣ преписи и преработки на Паисиевата книга, въ увлѣчението на нашитѣ книжовници отъ историческитѣ съчинения на Венелина, които се четатъ у насъ въ оригиналъ и въ преводъ, сѫщо така въ чудатитѣ исторически теории и открития на Раковски и най-сетне въ опититѣ да се проследи по-сериозно, съ помощьта на научни методи, българското минало, както виждаме това въ изследванията на Кръстевича и Дринова.

Значи, една отъ отличителнитѣ черти на славянското възраждане е този патриотически историцизъмъ, който се обяснява преди всичко отъ политическото положение на славянскитѣ народи, отъ тѣхното вѣковно робство. Сѫщиятъ историцизъмъ е отличителенъ и за българското възраждане.

Въ връзка съ историческитѣ интереси сѫ изобщо интереситѣ къмъ народа, къмъ неговия битъ и езикъ. Това е втората характерна особеность на славянското възраждане. Въ обичаитѣ и традициитѣ на народа, въ неговия живъ езикъ се проявява неговата национална самобитность: поради това водителитѣ на славянскитѣ племена си поставятъ за цель да съхранятъ особеноститѣ на народния битъ и езикъ, да внушатъ на народа да пази своето и да се не поддава на чуждото, което може да го обезличи, да го затрие като особена етническа индивидуалность. Представителитѣ на славянската наука и литература се занимаватъ както съ историята, така и съ сегашното духовно състояние на народа;

изучватъ неговитѣ умотворения, неговитѣ старини, обичаи— проявяватъ се не само като историци, но и като фолклористи— и въ единия, и въ другия случай тѣхъ вдъхновява не толкозъ научната обективна истина, колкото любовьта имъ къмъ народа, желанието да пробудятъ у него патриотическо чувство. У всички славяни ние срѣщаме ревностни събирачи на народни умотворения, особено на народни пѣсни—единъ типиченъ случай е Вукъ Караджичъ. Другъ измежду чужденцитѣ, който се интересува отъ българската народна пѣсень, е Венелинъ. Подъ негово влияние — Кефаловъ, Априловъ, изобщо нашата емиграция въ Русия.

Въ тази посока на патриотически фолклоръ се проявяватъ редица българи, които събиратъ народни умотворения, описватъ народни обичаи и се интересуватъ отъ всичко онова, което е отличително за народния битъ и народната традиция. Виждаме Богорова презъ 40-тѣ години да записва народни пѣсни и пословици и да ги издава въ отдѣлна книга. По сѫщия пѫть върви Раковски, който се занимава съ българската историческа и битова страна, събира пѣсни и предания, за да подкрепи съ тѣхъ патриотическитѣ си фантазии; освенъ него, като събирачи на народни умотворения, като фолклористи преди освобождението се проявяватъ братя Миладинови, Каравеловъ, П. Р. Славейковъ, Верковичъ, Катрановъ, Чолаковъ и др. Има обиленъ фолклоренъ материалъ въ нашитѣ списания и вестници преди освобождението.

Казахме, че вниманието е насочено не само къмъ историята, не само къмъ народния битъ, но и къмъ е з и к а — еднакво къмъ говоримия и литературния езикъ, а сѫщо така и къмъ по-старитѣ, изчезналитѣ езикови форми, отъ които сѫ се развили новитѣ, съвременнитѣ. Езикътъ се разглежда като неотйемно национално достояние, като сѫщесвенъ атрибутъ на народностьта. На народа се внушава, че трѣбва да пази отъ посегателства и поквара чиститѣ форми на своята

речь, своето най-голѣмо съкровище. Възникватъ специални граматически и филологически интереси, съставятъ се граматики и речници на народния говоръ, обсѫжда се живо въпросътъ, какъвъ трѣбва да бѫде литературниятъ езикъ, на какво трѣбва да се основава — дали на живия народенъ говоръ или пъкъ на архаичнитѣ езикови форми. Въ сѫщото време се обсѫжда и въпросътъ за реформиране на правописа.

По образецъ на чужденцитѣ, които се занимаватъ съ своя роденъ езикъ, българскитѣ книжовници се залавятъ да изучватъ народната речь и старинния езикъ, опитватъ се да съставятъ българска граматика и речникъ и да решатъ въпроса за литературния езикъ и правописъ. Въ тази посока работятъ у насъ: Н. Рилски, който съставя българска граматика и събира материалъ за обширенъ български речникъ, Н. Бозвели, Богоровъ, който пръвъ измежду нашитѣ граматици се основава изключително на народния говоръ, Хр. Павловичъ съ твърде неустановени граматически понятия, Момчиловъ и Първановъ, които се отдѣлятъ отъ другитѣ съ едно по-силно филологическо образование. Всичкитѣ тия граматици засѣгатъ и българския правописъ; въ препирнитѣ около правописната реформа вематъ участие Н. Геровъ и Дриновъ — да посочимъ по-главнитѣ.

Освенъ интереситѣ къмъ историческото минало, къмъ народния битъ и къмъ езика, можемъ да отбележимъ още единъ сѫществен белегъ на славянското възраждане. То е интересътъ къмъ цѣлокупното славянство. Предприематъ се изучавания изобщо на славянството, правятъ се опити да се издири неговото праотечество, неговиятъ примитивенъ битъ, да се установи древниятъ, праславянски езикъ, който е билъ общъ за всички славяни и отъ който сѫ се развили днешнитѣ славянски наречия. Въ тази область се проявяватъ създателитѣ на славистиката — на първо мѣсто Добровски и Копитаръ, които се опитватъ да опредѣлятъ

граматичнитѣ особености на старославянския езикъ, — Шафарикъ, който изучва славянскитѣ древности и славянската етнография, — и редица други слависти, които проучватъ взаимнитѣ културни сношения между славянитѣ и се спиратъ специално на въпроса за Кирила и Методия — за тѣхната просвѣтителна дейность въ срѣдата на славянскитѣ народи.

Въпроситѣ на миналото се свръзватъ съ въпроситѣ на настоящето. Тия, които поставятъ за предметъ на своитѣ изучвания праславянското минало, родството между отдѣлнитѣ славянски народи, мечтаятъ да възкресятъ нѣкогашната славянска общность и солидарность. Действителността на робството още повече подхраня тая мечта, тая мисъль за славянското обединение, за сливане на всички славянски народи въ една политическа и културна цѣлость. То е времето на славянофилскитѣ и панславистични увлѣчения, времето на Колара, на Ханка и на московскитѣ славянофили. Тази общославянска идея се обсѫжда въ политически съчинения и добива поетически изразъ въ множество произведения на чешки и руски писатели: въ поезията на Колара, въ онѣзи многобройни сонети, които съставятъ съдържанието на неговата Slávy dcera, въ съчиненията на Кирѣевски, Аксаковци, въ стиховетѣ на Хомякова, Тютчева и др. Сѫщата общославянска идея е занимавала и нашитѣ дейци — особено тия, които сѫ прекарали известно време въ срѣдата на други славянски народи — било въ Русия, въ Хърватско или пъкъ въ Чехия. Известно е, че това славянофилско движение е било най-силно въ Русия, Чехия и между хърватитѣ. Славянофилски настроения долавяме почти у всички по-видни наши книжовници и публицисти; по-силенъ изразъ славянофилството получава у Жинзфова и Каравелова — и двамата сѫ значително повлияни отъ идеитѣ на рускитѣ славянофили — въ Москва дълго време сѫ се движили въ тѣхния кржгъ, били сѫ поддържани и упѫтвани отъ тѣхъ. Въ сѫщото

време Каравеловъ се подлава и на други идейни влияния, които се противопоставятъ на славянофилството, увлича се и отъ идеитѣ на рускитѣ западници — отъ новитѣ революциони течения, но любовьта къмъ славянството никога не изгасва у него. А Жинзифовъ до края на живота си остава дълбоко убеденъ, страшно увлѣченъ славянофилъ — и то славянофилъ отъ руски типъ.

Къмъ тоя краенъ идеалъ на славянското обединение е насоченъ тъй наречения илиризъмъ — мечтата на нѣколцина южнославянски поети и книжовници да се слѣятъ южнитѣ славяни въ единъ общъ езикъ, въ една обща литература и култура. Илиризмътъ е сжщо така едно националистично славянско движение. Неговитѣ идеолози сж блѣнувани за „триединно царство“, образувано отъ Хърватско, Далмация и Славония; мислѣли сж да привлѣкатъ по-нататъкъ въ този културенъ съюзъ Сърбия заедно съ Босна и Херцеговина, а сжщо така и българитѣ, които по него време сж били почти непознати на европейския славянски свѣтъ. Главната цель е била литературно обединение на цѣлия славянски югъ. Начело на това движение заставатъ словенецътъ Станко Вразъ (1810-1851) и хърватинътъ Людевитъ Гай (1809-1872). Редомъ съ литературнитѣ водители се явяватъ и поетически водители, които поставятъ по-широка цель на илиризма; той и неговата славянюфилска поезия сж били познати на онѣзи просвѣтени българи, които сж се отличавали съ по-развито славянско съзнание.

Въ всички тия основни посоки, въ които се движи пробудената славянска мисъль, ние можемъ да доловимъ западно влияние — въздействия отъ културенъ и политически характеръ. Тъй, напримѣръ, интересътъ къмъ народния битъ и специално къмъ народната поезия се заражда главно подъ влияние на Англия и Германия, гдето още презъ XVIII вѣкъ започватъ да се интересуватъ живо отъ народното творчество, да събиратъ народни пѣсни и да ги преработватъ; достатъчно

е да споменемъ Перси, Хердера, а и Макферсона. Мистификации: Осиянъ. Ханка—Краледворски ржкописъ. Верковичъ — Веда словена. Сжщото така славянскитѣ интереси къмъ езика, къмъ неговитѣ граматични особенности, къмъ неговата история се дължатъ не само на патриотическо чуство, но и на сравнително езикознание, което се развива презъ първата половина на миналия вѣкъ, на изучванията на редица видни лингвисти въ областьта на индоевропейскитѣ езици. Въ сжщность панславизмътъ и славянофилството се оформяватъ подъ въздействието на борбитѣ въ Гермния за национално и племено обединение, подъ влиянието на идеи, които получаватъ крайна форма въ пангерманизма. Славянофилство, месианизъмъ — влияние на нѣмската идеалистична философия — Хердеръ, Фихте; по-широко взето, идеологията и романтиката на славянското възраждание се оформяватъ подъ влиянието на онѣзи роматични течения, които възникватъ на Западъ още презъ втората половина на XVIII вѣкъ и получаватъ завършенъ изразъ презъ първата половина на миналия вѣкъ — не само въ литературата, но и въ философията. Роматизмътъ се чувствува еднакво и въ областьта на науката, и въ поетическитѣ произведения, и въ философската мисъль, и въ самия животъ, въ политическитѣ и обществени борби, които водятъ отдѣлнитѣ славянски народи; само че западнитѣ научни и политически идеи претърпяватъ известни промѣни на славянска почва — преработватъ се, видоизмѣнятъ се въ зависимость отъ славянскитѣ условия, добиватъ особена патриотическа окраса, която се опредѣля, както казахме, отъ действителностьта на робството. И тъкмо въ този видоизмѣненъ и прерабоенъ видъ проникватъ у насъ, въ България, тия западноевропейски идеи, които засѣгатъ историческото изучване, фолклора, филологията, поезията, и отъ обастьта на науката и литературата минаватъ въ политическия животъ, прилагатъ се къмъ конкретнитѣ политически отношения.

II

Славянски писатели и учени, които иматъ особени заслуги за оформяването на новата българска литература. — Йосифъ Добровски. —Кой е Добровски?— Добровски и българския езикъ. — В Копитаръ. — Неговото отношение къмъ българитѣ и тѣхния езикъ. — Заслуги на Копитара за българското възраждане.

Въ връзка съ влиянието на славянското възраждане можемъ да отбележимъ онѣзи славянски писатели и учени, които иматъ особени заслуги за оформяването на новата българска литература и научна мисъль и изобщо за възраждането на българския народъ.

На първо мѣсто тукъ можемъ да споменемъ патриарха на славянската филология, чеха Йосифъ Добровски. Съ своето съчинение Institutiones linguae slavicae dialecti veteris (Виена, 1822) и съ редъ други съчинения той пръвъ поставя славянската граматика на научна основа, опитва се да опредѣли родството между отдѣлнитѣ славянски езици, да ги сведе къмъ единъ общъ стариненъ езикъ и да ги нареди въ една научна класификация. Освенъ отъ езика, той се интересува отъ литературната и културна история на славянството, спира се да изясни просвѣтителната дейность на Кирила и Методия, засѣга покрай това и въпроси отъ археологиченъ и етнографиченъ характеръ. Благодарение нему славянската филология идва до уясняване на своята главна задача — да освѣтли и изучи духовния животъ на славянскитѣ народи.

Самъ Josef Dobrovský не е билъ дълбоко проникнатъ отъ славянската идея; той е повече ученъ, отколкото политически мечтатель. Цени преди всичко научната истина, и никакви

патриотически съображения, никакви политически мотиви не сѫ въ състояние да го накаратъ да отстѫпи отъ тази истина: когато чешкитѣ романтици се опитвать съ помощьта на литературни мистификации да будятъ патриотическо чувство у своя народъ и представятъ свои собствени литературни дѣла като произведения на старата чешка литература, Добровски, безъ да се стѣснява, безъ да държи смѣтка за патриотическитѣ планове на своитѣ еднородци, изказва открито своето съмнение и недовѣрие.

Но, макаръ и да сѫ чужди на романтични увлѣчения, макаръ и да сѫ неповлияни отъ национализма и славянофилството на чешкитѣ патриоти, научнитѣ трудове на Добровски иматъ твърде голѣмо значение за развитието на славянското съзнание: благодарение на Добровски, славянскитѣ народи вникватъ по-добре въ своето минало, запознаватъ се съ стария славянски езикъ, и картината на нѣкогашната славянска общность поражда у тѣхъ идеята за обединение на славянството — не само политическо, но и културно — сливане въ единъ общъ литературенъ езикъ и една обща култура.

За българитѣ и български езикъ Добровски еималъ твърде смътни понятия. Въ класификацията на славянскитѣ езици той не поставя нашия езикъ като отдѣленъ, особенъ славянски езикъ. Убеденъ е билъ, че българитѣ говорятъ на наречие, което спада къмъ илирския или сръбско-хърватския езикъ. Освенъ това, за черковнославянския езикъ е мислѣлъ, че е отъ старосръбски произходъ. Тия схващания на Добровски, изказани въ неговата черковнославянска граматика, биватъ подложени на критика отъ Копитара, който е на мнение, че българскиятъ езикъ не трѣбва да се смѣсва съ сръбския. Копитаръ упреква своя приятель, че не познава българитѣ и тѣхния езикъ. Подъ влияние на тази критика, а сѫщо така и на изнесенитѣ материали отъ областьта на

българския езикъ, Добровски започва да отстжпва отъ своята сръбска теория, и въ съчинението си за Кирила и Методия, което излиза въ 1825 г. (следъ Додатак на Вука!), той нарича черковнославянския езикъ serbisch-bulgarisch-macedonisch; както виждате, въ опредѣленията на стария езикъ започва да се появява названието б ъ л г а р с к и.

Въ онѣзи времена на трудни съобщения Добровски не е намиралъ възможность да се запознае по-добре съ насъ. Всичко, което е можалъ да узнае за българската народность, е било отъ случаенъ характеръ. Въ своята Slovanka (I, 84-89), като говори за различнитѣ славянски народи, той дава нѣкои откжслечни сведения за българитѣ, помѣства три извлѣчения изъ различни книги, които засѣгатъ българския езикъ и българското облѣкло; за езика е дадено свидетелство на дубровчанина Бошковичъ, който пжтувалъ презъ България въ 1762 г. (срв. Б. Пеневъ, Свѣдения за българитѣ).

Отъ славиститѣ, които сж проявявали интересъ къмъ България и българския езикъ, трѣбва да споменемъ по-нататъкъ К о п и т а р а, който, като Добровски, има неоценими заслуги за създаването на славянската филология. Единъ красноречивъ примѣръ — влияние на западноевропейската романтика върху славянската. Тоя словенецъ съ своитѣ дарби, съ грамадната си ерудиция, съ лингвистичнитѣ си познания е очудвалъ нѣмскитѣ езиковеди и фолклористи, съ които се е сношавалъ. Яковъ Гримъ го нарича monstrum scientiarum. Добре познатъ съ класическата, френската и нѣмската литература, той проявява по-широки филологически и литературни интереси, увлича се отъ нѣмската поезия и наука, сношава се съ Гете, В. Хумболдтъ, Яковъ Гримъ, и др.

Както бѣхме отбелязали, Kopitar е вдъхновителтъ на Караджича. Караджичъ започва да изучва български езикъ и да събира български пѣсни не по своя инициатива,

а подбуденъ отъ Копитара. Насърдченъ и упѫтенъ отъ него, сръбскиятъ реформаторъ съставя своя Додатак.

Копитаръ е ималъ особени симпатии къмъ южнитѣ славяни. Чрезъ Караджича той е искалъ да се запознае по-отблизо съ тѣхния говоръ, за да постави на по-широка научна основа своитѣ филологически изследвания. На младини още той написва граматика на словенския народенъ езикъ; винаги е поддържалъ, че литературниятъ езикъ трѣбва да се основава на народната речь, а не на черковнославянскитѣ езиковни форми; съветвалъ е южнитѣ славяни да опростятъ своя правописъ. Всички онѣзи принципи, отъ които изхожда Вукъ Караджичъ въ съчиненията си и които сѫ ржководни въ реформаторската му дейность, сѫ въ сѫщность принципи на Копитара: 1. простонародниятъ езикъ да стане органъ на литературата; 2. правописътъ да бѫде фонетиченъ; 3. да се усъвършенствува графиката по такъвъ начинъ, че да предава, колкото е възможно, по-вѣрно и по-точно звуковетѣ на езика. Тия принципи, чрезъ сръбската литература, биватъ възприети отъ нѣкои наши книжовници и граматици.

Силно повлиянъ отъ нѣмската романтика, Копитаръ цени твърде високо народното творчество на южнитѣ славяни — и презъ една епоха, когато интелигенцията въ Сърбия и България се е отнасяла небрежно, дори презрително къмъ народнитѣ пѣсни, той разкрива на Караджича значението на народнитѣ умотворения и чрезъ Караджича създава по-живъ фолклоренъ интересъ срѣдъ южното славянство. При това, благодарение нему, сръбската поезия получава европейска известность.

Кои сѫ конкретнитѣ факти, които опредѣлятъ отношенията на Копитара специално къмъ нашата страна?

Още въ своятъ пръвъ по-крупенъ ученъ трудъ, Grammatik der slavischen Sprache in Krain, Kärnthen und Steyer-

mark (Любляна, 1808), въ географическия прегледъ на старото славянство, Копитаръ разграничава българитѣ отъ другитѣ славянски народи — не ги смѣсва съ илирийцитѣ (различава: 8. Illyrier. 9. Bulgaren). Съ българския езикъ той още не е запознатъ, поради което по-нататъкъ въ сѫщото съчинение повтаря класификацията на Добровски, споредъ която български езикъ е илирско наречие. Но трѣбва да се подчертае, че още въ първитѣ изследвания на Копитара се забелязва тенденция да се отдѣли българскиятъ езикъ отъ сръбския. Той обръща особено внимание на онѣзи данни, чрезъ които може да се поддържа, че българскиятъ говоръ се отличава сѫществено отъ сръбския. За да подкрепи тази своя мисъль, той се обръща къмъ Караджича за езиковни материали, които да представятъ особеноститѣ на българския говоръ. Като рецензира въ 1815 год. Вуковата Писменица, той изразява желание нейниятъ съставитель да съобщи нѣщо по-опредѣлено за българското наречие, понеже е запознатъ съ него. Интересътъ къмъ български езикъ никога не заглъхва у Копитара. На 17 юлий 1824 год. той съобщава въ едно писмо, че отъ десеть години насамъ събира материали de bulgaricis. Въ сѫщность желанието му да се запознае съ българитѣ датира отъ по-рано — то личи още въ неговата словенска граматика (срв. Н. Петровскій, О занятіяхъ Копитаря, СпБАН., VIII, с. 27).

Преди да излѣзе Додатак на Караджича (1822 г.), Копитаръ не може да каже нищо опредѣлено и решително за българския езикъ. Макаръ въ 1818 г. да е убеденъ, че българското наречие, доколкото му е познато, се отличава отъ сръбското и стои по-близо до словенското; въ 1820 г. той го отбелязва като съвсемъ неизвестно. Ала следъ Додатак Копитаръ заговорва по-опредѣлено. Като рецензира Institutiones на Добровски, той не пропуща да отбележи българския езикъ, като се позовава на Караджича и изтъква

като отличителни особености на българския говоръ членната форма и изчезването на склонението. Българската речь е особено интересна за него; той намира, че между всички славянски езици нашиятъ е единственіятъ новообразенъ (модеренъ?) езикъ, аналитиченъ, — споредъ него български езикъ се отнася къмъ другитѣ славянски езици, както се отнасятъ италиянскиятъ, френскиятъ, испанскиятъ, португалскиятъ и ромънскиятъ къмъ латинския езикъ (Вукова преписка, I, 215. — Н. Петр., 68).

Копитаръ се сдобива съ българския преводъ на Свещена история отъ Гибнера; праща този преводъ на Добровски, за да се убеди последниятъ отъ тази двутомна книга, че български езикъ е отдѣленъ отъ сръбски (Н. Петр., op. cit., 65). Следъ това той се сдобива и съ други български книги — проявява единъ постояненъ интересъ къмъ българската литература. Освенъ съ печатни български книги Копитаръ е разполагалъ и съ български ржкописи. На 7. II. 1823 г. Копитаръ пише на Вука — моли го да узнае, колкото е възможно по-точно, колко сж на брой българитѣ. Копитаръ мисли, че тѣ сж повече отъ половинъ милионъ (Вукова преписка, I, 215).

Въ 1826 г. Копитаръ напечатва на нѣмски извлѣчения изъ книгата на Лика. Тукъ той бележи отъ своя страна, че българитѣ сж по-вече отъ 1,200,000 — въ сжщото време, когато Шафарикъ въ своята история на славянски езикъ и литература ги е смѣталъ 600,000. При това Копитаръ обещава да се спре другъ пжть на езика на албанцитѣ, ромънитѣ и българитѣ (Н. Петр., 69). Въ 1829 г. разглежда ромънски и албански езикъ въ сравнение съ български — членната форма въ края на думитѣ.

Копитаръ продължава да се интересува отъ българския езикъ — и следъ като Вукъ, обзетъ отъ шовинизъмъ, пренебрегва българската народность и дори се противопоставя на

българскитѣ национални домогвания, като обявява за сръбски краища българскитѣ земи до Стара-планина. Въ редъ писма Копитаръ енергично настоява предъ своя приятель да продължи изучванията си надъ българскитѣ говори, да разшири тия изучвания — обаче Вукъ предпочита да употрѣби всичкия си трудъ и всичкото си време изключително за сръбския фолклоръ и езикъ.

Копитаръ въ писмата си до Вука продължава да се интересува за българския езикъ (Вукова преписка, I, 276; срв. Н. Петровскій, 69).

Въ 1829 г. Копитаръ пише статия въ Jahrbücher der Literatur (XLVI), гдето споменава за български книги и за български езикъ. Въ тази статия той говори главно за ромънски и албански — засѣга българския, за да обясни чрезъ него известни особености на тия два езика — за сравнение — когато говори за задпоставния членъ. Препечатва на български отъ Додатак притчата за блудния синъ и я сравнява съ ромънския, македоноромънския и албанския текстъ; даденъ е сръбскиятъ текстъ, за да се види разликата между български и сръбски.

Следъ това особено се интересува Копитаръ, дали има въ български езикъ носови звукове. Вукъ му дава сведения по въпроситѣ, които го интересуватъ — дали има назализъмъ въ българския езикъ или нѣма. Всичко това въ връзка съ твърденията на Шафарика за българския назализъмъ, следъ откритието на Востокова. Копитаръ не иска да вѣрва, не иска да признае откритието на Востокова — това е противъ неговата панонска теория.

Копитаръ е убеденъ, че въ българския езикъ никога не е имало носовки, и заявява въ печата своето съмнение относително носовото произношение на ѫ и ѧ.

Копитаръ подбужда Вука да изучи българския езикъ. И Н. Петровский мисли за Копитара (опредѣля него-

вото значение въ случая): „Въ 1830 году, когда въ Вѣнѣ узнали, что Венелинъ получилъ порученіе собирать на балканскомъ полуостровѣ рукописи, Копитаръ явился съ подобнымъ же планомъ въ пользу Вѣны, но въ 1831 году (въ январѣ) послѣдовало рѣшеніе: представленію не давать. хода“ (Ягичъ, Исторія славянской филологіи, 214).

Въ своя главенъ трудъ върху Клоцовия паметникъ, писанъ съ глаголица (Glagolita Clozianus, 1836), гдето се опитва между другото да даде историческо обяснение на този паметникъ, Копитаръ прави кратъкъ прегледъ на старата история на България и Панония, като подлага на критична преценка историческитѣ свидетелства, съ които е разполагалъ. На времето си този исторически прегледъ е билъ твърде ценен трудъ върху старата българска история.

Първитѣ по-положителни данни за български езикъ славянската наука получава благодарение на Копитара.

„Едва ли можно сомнѣваться, что полученіемъ первыхъ данныхъ о болгарскомъ языкѣ наука была обязана всецѣло ему; Караджичъ былъ только исполнителемъ его плановъ, и въ этой области, какъ въ сербской, и еще менѣе самостоятельнымъ, чѣмъ въ сербской, въ которой обладалъ по крайней мѣрѣ прирожденными познаніями. Копитарь имѣлъ полное право приписывать себѣ — какъ онъ и сдѣлалъ въ частныхъ письмахъ — заслугу дифференціаціи болгаръ отъ сербовъ, иными словами — установленія ихъ этнической самостоятельности“ (Петр., op. cit., 73).

Въ 1838 г. Копитаръ пише: „Hab'ich nicht zu erst die Bulgaren aus dem serbischen Chaos ausgeschieden, worin sie von Dobr. [owski] geworfen worden?“ (Вукова пр., I, 473) „Не бѣхъ ли азъ първиятъ, който извади българитѣ отъ сръбския хаосъ, гдето ги бѣше захвърлилъ Добровски?“).

Значи, благодарение на Копитара, а сжщо и на Вука, който осжществява неговитѣ идеи, българскиятъ езикъ е

можалъ да извоюва за себе си отдѣлно мѣсто въ реда на другитѣ славянски езици — или, както се изразява Копитаръ, българскиятъ езикъ излиза изъ сръбския хаосъ, въ който го е захвърлилъ Добровски. За славистиката, а особено за насъ, българитѣ, това е било отъ твърде голѣмо значение. Единъ особенъ езикъ означава една особена националность. Копитаръ успѣва да изтъкне най-сигурното, най-убедителното доказателство за етническата, националната особеностъ на българитѣ — тѣхния езикъ. Следъ него българскиятъ езикъ влиза въ славянската наука, става предметъ на научни изследвания — изучва се като езикъ на отдѣлна, особена славянска народность, а не като нѣкакъвъ диалектъ на сръбския езикъ — както е искалъ да го представи Добровски.

III

Вацлавъ Ханка. — Кой е Ханка? — По-главни трудове на Ханка. — Отношението му къмъ българския народъ и къмъ българския езикъ. — Връзки на Ханка съ българи.

Освенъ Добровски ние можемъ да отбележимъ и други видни чешки учени и писатели, чиято любознателность засѣга и нашето отечество и е отъ значение за българското възраждане.

Презъ първата половина на миналия вѣкъ между водителитѣ на славянството съ твърде голѣма известность се е ползувалъ Вацлавъ Ханка (1791-1861) — ученикъ на Добровски и привърженикъ на Копитаровитѣ реформаторски възгледи. Въ областьта на науката той нѣма нѣкакви особени заслуги — неговитѣ изследвания сж твърде повърхностни и некритични. Но не въ науката се опредѣля неговото значение, а въ историята на славянското национално възраждане — особено въ историята на славянофилскитѣ идеи. На младини той пише поетически творения, които нѣматъ художествена стойность; подражава, само външно, на народнитѣ пѣсни, чиито богатства му разкрива за пръвъ пѫть Копитаръ, и на Вука Караджичъ; увлича се отъ рускитѣ и сръбски народни пѣсни, превежда сръбски пѣсни отъ Вуковата Пѣснарица, а сѫщо така и Слово о полку Игоревѣ. Всичко това е твърде характерно и за цѣлото славянско движение презъ първата половина на миналия вѣкъ — този интересъ къмъ народната пѣсенъ и къмъ по-старата поезия.

Като филологъ Václav Hanka изучва черковнославянски езикъ подъ ржководството на Добровски, пише Počátky

posvátného jazyka slovanského (1846[1], 1859[2]), съставя чешка граматика и ратува за реформиране на чешкия правописъ, като се придържа о схващанията на своя учитель. Трѣбва да се признае, че въ областьта на старочешкия езикъ тои е ималъ известни познания, обаче не е успѣлъ да ги разшири и систематизира и да ги постави на по-солидна научна основа. Освенъ това, неговото патриотическо и славянофилско чувство му е прѣчило да бѫде напълно обективенъ въ своитѣ изучвания. Трѣбва да отбележимъ, че неговата филологическа любознателность се простира и върху езицитѣ на другитѣ славянски народи. Освенъ чешка граматика, той издава полска и руска граматика — и дветѣ съ твърде много недостатъци.

Не сѫ по-ценни въ научно отношение и изследванията на Ханка въ областьта на чешката история и литература.

Както всички негови трудове, така и историческитѣ и историко-литературнитѣ, сѫ допринесли повече за пробуждането на чешкото национално съзнание, отколкото за развитието на чешката наука — чрезъ тѣхъ Ханка създава въ срѣдата на своитѣ съотечественици склонность къмъ чешката история, къмъ старитѣ паметници на чешката култура, къмъ забравенитѣ, но твърде ценни стари литературни произведения. Самъ той се залавя да издаде по-значителнитѣ творения на старата литература въ редица книги, които носятъ заглавие Starobylá skládanie. Една отъ главнитѣ цели на Ханка е да пробуди у чехитѣ интересъ не само къмъ чешкото отечество, но и къмъ езика и културата на другитѣ славянски народи, да създаде едно по-силно славянофилско течение въ Чехия. Ето защо той съставя полска и руска граматика, превежда сръбски народни пѣсни и Слово е полку Игоревѣ. Чешкото издание на Словото съдържа оригинала заедно съ чешки и нѣмски преводъ; дадени сѫ тукъ обяснителни бележки, които засѣгатъ съдържанието и

формата на това произведение — отдѣлни части отъ тѣзи обяснения сж написани на руски, чешки, полски и илирски (сръбско-хърватски). Ханка е допринесълъ твърде много за засилването на чешкото славянофилство — това не може да се откаже. Благодарение нему и на други чешки славянофили, Прага става духовенъ центъръ на славянството — Мека за славянофилитѣ; представителитѣ на славянската наука и поезия сж въ постоянни сношения съ Ханка, сподѣлятъ съ него своитѣ идеи и планове, искатъ отъ него съдействие. За тия широки връзки на Ханка съ славянскитѣ страни свидетелствуватъ издаденитѣ отъ Вл. А. Францева Письма къ Вячеславу Ганкѣ изъ славянскихъ земель, Варшава, 1905.

Въ историята на чешката и изобщо славянската литература Ханка е познатъ главно като мистификаторъ. Неговитѣ поетически и научни съчинения не му създаватъ трайна слава — но за това пъкъ неговитѣ литературни мистификации се разпространяватъ по цѣлъ свѣтъ и се превеждатъ на множество езици. Въ това отношение той напомня твърде много Макферсона. Въ 1818 г. Ханка издава като старочешко поетическо творение Rukopis Královédvorský (на руски Краледворская рукопись) — една сбирка, която съдържа епически и лирически пѣсни. Ханка обяснява, че е открилъ този ржкописъ „v Králové Dvoře“ — намѣрилъ тамъ отдѣлни пергаментни листи, които съставяли незначителна часть отъ едно по-голѣмо, загубено съчинение. Естествено, въ срѣдата на чешкитѣ патриоти и романтици това „откритие“ поражда само възторжени чувства — чувства на национална гордость. Ханка успѣва да внуши на своитѣ еднородци, че старата чешка литература е толкозъ богата, колкото и литературата на най-културнитѣ европейски народи, че нѣкога чешкиятъ народъ е създавалъ поетически творения съ неоценими художествени достоинства, проникнати не само отъ поезия, но

и отъ чувство на родолюбие — творения, които могатъ да вдъхновяватъ поробения народъ за патриотически подвизи. Славата на това произведение въ кратко време прескача предѣлитѣ на Чехия, за него се заговорва и въ други страни — Краледворски ржкописъ се превежда на всички славянски езици — и на български, сжщо така на нѣмски, френски, английски, италянски, датски, маджарски и др. езици. Всички превеждатъ съ убеждението, че иматъ предъ себе си едно творение на дълбоката чешка древность. Повтаря се историята на Макферсоновия Осиянъ. Само на нѣмски има четири превода. Дори Гете се интересува отъ откритието на Ханка и преработва на нѣмски една отъ пѣснитѣ на Краледворски ржкописъ. Мистификацията е била тъй изкусно извършена, че дори учени като Шафарика и Палацки искрено сж били убедени въ старинността на това произведение. Заблудени сж били най-добритѣ познавачи на стария езикъ и старитѣ паметници. Насърдченъ отъ този необикновенъ успѣхъ, Ханка продължава да прави нови открития и да изненадва съ тѣхъ свѣта — изнамира, все по сжщия начинъ, други творения, които отнася къмъ най-стария периодъ на чешката литература. Следъ Крал. ржкописъ се появява другъ паметникъ, който съдържа две произведения, Sněmy и Libušin soud; въ историята на чешката литература е известенъ подъ името Rukopis Zelenohorský; въ 1828 г. Ханка съобщава за ново откртие — стариненъ чешки преводъ на Йоановото евангелие, — извършенъ въ XI вѣкъ; освенъ това, той умножава глоситѣ въ срѣдновѣковния речникъ Mater Verborum, като ги представя за старинни.

За дѣла отъ този родъ Ханка е билъ доста добре подготвенъ. Запознатъ е билъ съ техниката на старочешкото стихотворение, сжщо така съ южнославянския десетосриченъ стихъ, съ славянската народна поезия, познавалъ е старитѣ

форми на чешкия езикъ и произведенията на старата литература. Съмненията, които сѫ се изказали тукъ-тамъ отъ съвременници на Ханка — напримѣръ, отъ Добровски — сѫ били заглушени отъ чешкитѣ патриоти и отъ авторитета на Шафарика и Палацки. Но отпосле мистификацията се открива, доказва се по най-убедителенъ начинъ, съ помощьта на обективни научни изследвания, че откритията на Ханка сѫ произведения на XIX вѣкъ — тѣхенъ авторъ е Ханка, който е работиль съ съдействието на Йозефъ Линда и В. А. Свобода и, може би, въ съгласие съ Юнгмана. Тази дружина е следвала примѣра на англійскитѣ фалшификатори отъ XVIII вѣкъ като Макферсона. Както казахме вече, цельта, която е преследвалъ Ханка съ другаритѣ си, е ясна: преди всичко да се въздействува на чешкото национално съзнание и да се посочи на свѣта, че нѣкога чешкиятъ народъ е създавалъ поетически ценности, които не отстѫпватъ на най-добритѣ произведения на класическитѣ и старитѣ европейски литератури. Въ съдържанието на самитѣ пѣсни е вложена патриотическа тенденция: рисуватъ се нѣкогашнитѣ борби на чехитѣ за политическа самостойность, особено борбитѣ съ нѣмцитѣ, победитѣ надъ враговетѣ, решителностьта и хероизмътъ на старитѣ поколѣния.

Краледворскиятъ рѫкописъ е въздействувалъ не само на чешкото патриотическо чувство; той не е безъ значение за закрепването на славянското съзнание и у другитѣ славянски народности. Казахме, че се превежда на всички славянски езици. На български изцѣло е преведенъ отъ Жинзифова; преводътъ е придруженъ отъ предговоръ, въ който Жинзифовъ отбелязва значението на това произведение, безъ, разбира се, да подозира, че то е мистификация. Освенъ отъ Жинзифова, отдѣлни пѣсни отъ тази сбирка сѫ преведени по-рано отъ Ив. Шоповъ, студентъ въ Прага, близъкъ познайникъ на Ханка и Шафарика. Краледворскиятъ рѫкописъ се

е считалъ за гордость не само на чешката, но изобщо на славянската литература. Подражение у насъ: Верковичъ — Веда Словена (т. I, 1874; II, 1881) — заедно съ македонския учитель Иванъ Гологановъ (съдържа повече отъ 30000 стиха). Споредъ Шишманова Glück und Ende einer berühmten literarischen Mystification: Веда Словена (Arch. f. sl. Ph., 1903). Голагановъ е авторъ, а Верковичъ е билъ само наивенъ. Тукъ има пѣсни за Орфея, за неговата женитба, химни за Орфея— все старобългарски... Българска митология, божества. Водятъ се спорове между видни учени Burnouf, Dumont, Dozon, Chodźko, Leger, Иречекъ, Ягичъ, Пыпинъ, Дриновъ...

Както съ това произведение, така и съ филологическитѣ си трудове и съ цѣлата своя славянофилска дейностъ, Ханка е импониралъ твърде много на нашитѣ литературни срѣди. Съ него сж кореспондирали нѣколко българи. Априловъ му доставя български книги, праща му съчиненията си, сподѣля съ него възгледитѣ си върху старобългарския езикъ. По поводъ на издаденото отъ Ханка Сазавоеммаусское благовѣствованіе. Sazavo-Emmaustinum Evangelium nunc Reimense (1846) Априловъ пише:

„Мнѣ пріятно видѣть, что Вы придерживаитесь неуспоримой истинѣ, признавая переводъ Св. Писанія за старо-Болгарскій языкъ. Многіе не хотятъ признать его таковымъ и прибѣгаютъ къ названію: „Церковнаго яызика". Но существовалъ ли когда нибудь Церковный языкъ, подобно гіероглифическому?" (Писмо отъ Априлова до Ханка $^{18}/_{30}$ X, 1846) (Письма къ В. Ганкѣ. Изд. В. А. Францева, Варшава, 1905, с. 13. Има три писма отъ Априлова до Ханка, Одеса, 1845/6; Фр., 11-14).

Богоровъ съобщава на Ханка за литературнитѣ си предприятия, пише му отъ Лайпцигъ въ 1847 за своя Извѣстникъ и му праща първитѣ броеве. На следната година му пише отъ Цариградъ, доставя му български книги, чрезъ него

дава сведения на Шафарика за селата Бобошево и Малашево и за старинитѣ около Шуменъ. Въ трето писмо му известява за започването на Цариградски вѣстникъ. (Три писма, Лайпцигъ, Цариградъ, 1847-1849; Фр. 9—11). Съ Ханка е кореспондиралъ и Д. Мутевъ, директоръ на българското централно училище въ Болградъ, 1860, Фр., 807-8).

Младитѣ българи, които сж се учели въ Прага, считали сж Ханка за свой наставникъ. Той се е грижилъ еднакво за всички славянски младежи, които сж идвали въ Прага да добиватъ по-високо образование. Когато Ив. Шоповъ, единъ отъ първитѣ наши библиографи, напуща Русия и тръгва за Прага да учи медицина, той се явява най-напредъ при Ханка съ препоржчително писмо отъ Бодянски.

Чрезъ своитѣ български познайници Ханка е следѣлъ духовния животъ въ нашето отечество, получавалъ е отъ тѣхъ новоизлѣзлитѣ български книги и съобщения за развитието на българската литература.

Отбелязанитѣ писма свидетелствуватъ за особената почитъ, съ която сж се отнасяли българитѣ къмъ Ханка, като сж ценили високо неговитѣ българофилски чувства и неговата заинтересованость отъ сждбата на България. „Вы всѣгда живо сочувствовали интересамъ нашего народа“, пише Д. Мутевъ. Сжщо и Априловъ говори въ писмата си за неговото „разположение къмъ българското образование“. Сжщо свидетелствува и Натанаилъ Стояновичъ, охридо-пловдивски митрополитъ въ своята автобиография: — при какви условия сж живѣли българитѣ въ Прага, въ каква срѣда сж се движили, какъ сж били приети отъ чехитѣ, какъ сж се чувствували въ тѣхното общество.

Въ своето описание Натанаилъ ни дава и конкретни факти, които ни показватъ, по какъвъ начинъ и въ каква посока е въздействувалъ Ханка на младитѣ българи, съ които се е сношавалъ въ Прага. Описанието е доста наивно,

но твърде интересно. Натанаилъ се е отбилъ въ Прага презъ лѣтото на 1852 г. — отъ Русия му дали парични срѣдства за едно научно пѫтешествие до Атонъ, но Натанаилъ, отъ голѣма обичъ къмъ славянството, се отбива въ всички по-важни славянски културни центрове — бавилъ се где повече, где по-малко, увлѣченъ въ патриотически разговори съ славянитѣ и българитѣ, които срѣщалъ по пѫтя си — та едва ли не забравилъ сѫщинската цель на своето пѫтуване:

„Въ Прага поживѣхъ до десетина дни, въ хотелъ [Der] Вайсе-вольфъ. Тука найдохъ най-искрененъ братски приемъ отъ знаменититѣ стари слависти: Шафарика (Йозефъ), Ханка, Шумавскій, Палацкій и други учени и знаменити личности. Въ продължение на прѣбиването ми тукъ разгледахъ университета и рѣдкоститѣ му, по всичкитѣ клонове на науката, такожде и богатата библиотека, отъ която сѫ се ползували и се ползуватъ ученнѣйши мѫже. Не оставихъ да посѣтя и да разгледамъ сѫщо и храмоветѣ и монастирьтъ, въ които испитателний огънь на папската йезуитска инквизиция е далъ много мѫченици; повече отъ врѣмето си, обаче, прѣкарвахъ въ „Славенската бесѣда“, гдѣто всѣки свободно изражаваше своитѣ мисли и намѣрения отъ нѣмското притѣснение. Тукъ азъ найдохъ и мѣсто, и человѣци, да открия плановетѣ си на учащитѣ се български младежи. Добрийтъ професоръ Ханка ми услужи да идемъ въ храмътъ на Чудотворца Св. Николая, който е сега русска православна църква. Ние дваминката отидохме въ тоя храмъ, гдѣто видѣхъ совсѣмъ различенъ вкусъ отъ старитѣ храмове; особенно ми обърна[ха] вниманието направенитѣ по стълбоветѣ отъ ипсо изображения на Василия Великій, Григорій Богослова, Йоанна Златоустаго и Григорий Двоеслова. Господинъ Ханка се обърна къмъ мене тука съ словата: — „Отецъ Натанаилъ! Видите ли эти изображенія этихъ величайшихъ мудрецовъ

міра, жалко что на нихъ наложили папскія тіари, желалъ быхъ я удостоиться вйдѣть въ этомъ храмѣ что бы совершались ихъ Божественнія литургіи на Кирило-Меѳодіевскимъ языкѣ. Изъ Македоніи чрѣзъ Болгарію Кирилъ и Меѳодій принесли въ эти мѣста писмена и христіанскую вѣру, и потомство наше будетъ ожидать, чтобъ опять отъ тудува получило оно ихъ писменность и вѣру и все то, что потерялось насиліемъ западной церкви. Трудитесь передать ихъ намъ“ (Жизнеописание митрополита Охридо-Пловдивскаго Натанаила (СбНУНК., XXV, 1909, отд. отп., 32).

IV

Павелъ Йосифъ Шафарикъ. — Обща характеристика на Шафарика. — По-главни негови трудове. — Отношенията му къмъ българитѣ, тѣхната родина и тѣхния езикъ. — Връзки на Шафарика съ българи. — Заслуги.

Другъ виденъ славистъ, чието име и безъ друго трѣбва да бжде отбелязано въ историята на българското възраждане, е Шафарикъ, по народность словакъ, единъ отъ първитѣ дейци на чешкото възраждане. Той еималъ възможность да бжде въ по-близки връзки съ южното славянство: прекарва около 14 години (1819, есеньта — 1833) въ Нови Садъ като учителъ въ сръбската гимназия. Тамъ той изучва сланянското минало и славянскитѣ литератури, като обръща особено внимание на южнитѣ славяни — специално на сърбитѣ, хърватитѣ и словенцитѣ.

Характерно за P. J. Šafařík е, че още въ първитѣ години на своята научна дейность той се увлича отъ литературата, историята и битовата оригиналность на южнославянскитѣ народи. Не само мотиви отъ наученъ характеръ сж опредѣляли неговитѣ литературни интереси: на младини той се е спиталъ въ поетическо творчество, издалъ е една стихотворна сбирка, занимавалъ се е съ теорията на чешкото стихосложение, превеждалъ е Аристофановитѣ Облаци и Шилеровата Мария Стюартъ. Освенъ широка филологическа подготовка, той е притежавалъ и развитъ естетически усѣтъ, нѣщо, което твърде рѣдко се срѣща между филолозитѣ; неговитѣ литературни характеристики засѣгатъ не само историческата, но отчасти и художествената страна на разглежданитѣ произведения, доколкото е билъ обичай

по онова време въ една литературна история да се говори и за художествената страна на произведенията.

Първиятъ по-значителенъ научен трудъ на Шафарика е Geschichte der slawischen Sprache und Litteratur (1826). Това е и пръвъ опитъ да се разгледатъ съвокупно славянскитѣ литератури — въ едно общо съчинение — да се изложи литературното развитие на всички славянски народи заедно. Въ дадения случай, като взема цѣлокупното славянство за обектъ на своитѣ изследвания, Шафарикъ върви по стжпкитѣ на Добровски. Въ тази посока се движи до края на живота си, като изучва славянството както въ литературно, тъй и въ историческо, етнографско и езиково отношение. За развитие на славяноведението той има сжщо тъй грададни заслуги, както и Добровски.

Въ увода къмъ поменатото съчинение Шафарикъ дава сведения за различнитѣ славянски езици и племена; разглежда руската, полската, чешката и словашката литература — като словакъ, дѣли словашката литература отъ чешката. По-ценна и по-оригинална е оная часть, въ която се разглеждатъ южнославянскитѣ литератури. Тукъ той се основава не толкозъ на чужди извори, както при другитѣ славянски литератури, а на свои непосрѣдни изучвания.

Въ апологетиченъ тонъ, съ романтично увлѣчение той разглежда въ тази книга произхода, характера и културата на старитѣ славяни. Въ неговото отношение къмъ миналото, къмъ нравственитѣ ценности на единъ примитивенъ животъ, ние долавяме влиянието на Хердера и изобщо на нѣмската романтична наука. Шафарикъ се отнася еднакво къмъ всички славяни, съ еднаква симпатия ги идеализира. При това, обзетъ отъ славянофилско чувство, той възстава срещу предразсжждъцитѣ на чужденцитѣ по отношение на славянството, противъ тѣхнитѣ нападки и горещо защищава славянското племе. Нарочно написва и издава съчинението си на нѣмски, за да

се осведомятъ чужденцитѣ върху истинския характеръ и културата на славянитѣ и да сѫдятъ по-правилно за тѣхъ.

Тази Шафарикова книга, която е имала голѣмъ успѣхъ между славянитѣ, не е лишена отъ недостатъци. Славянскитѣ литератури сѫ разгледани по отдѣлно—безъ каузална връзка; авторътъ не прави сравнение помежду имъ, не дири тѣхнитѣ общи черти. Другъ единъ сѫществен недостатъкъ е, че българската литература съвсемъ слабо е засегната — само е спомената, когато другитѣ южнославянски литератури се разглеждатъ доста обстойно. До 1826 год., когато е издалъ своя трудъ, Шафарикъ еималъ съвсемъ оскѫдни сведения за българитѣ и тѣхната литература. Въ книгата си той отдѣля само три страници за България (§ 14, 223-225); за българитѣ казва, че живѣятъ между Дунава, Балкана, Черноморе и Сърбия; за населението въ Македония и на югъ отъ Балкана нѣма никаква представа; бележи, че българитѣ сѫ на брой около 600,000 и принадлежатъ къмъ сръбското племе; и той, като Добровски, мисли, че българитѣ говорятъ сръбско наречие. Неизвестно по каква причина, той игнорира Вуковия Додатак — може би изтъкнатитѣ отъ Вука особености на български езикъ не сѫ били достатъчни за него, за да се дѣли български езикъ отъ сръбски. Покрай тия откѫслечни и невѣрни сведения, Шафарикъ отбелязва — пръвъ въ славянската филология, че въ нѣкои български говори има останки отъ носово произношение (S 406) (срв. Шишмановъ, Личнитѣ сношения на Шафарика..., с. 6). За новата българска литература почти нищо не е казано. Споменава се само за превода на Новия заветъ, издаденъ отъ библейското общество въ Петербургъ; като се основава на Енгеля, Шафарикъ отбелязва като българска книга превода на Meditationes s. Bonaventurae, извършенъ отъ Петъръ Богданъ Бакшичъ, (срв. А. Теодоровъ, Български книгописъ, СбНУНК., IX, с. 5.). Споменава за българскитѣ пѣсни въ Додатак,

ала премълчава дветѣ книги на Пейчиновича, споменати тамъ. Навѣрно, защото е мислѣлъ, че сѫ сръбски. — За насъ е твърде важно да изтъкнемъ, че скоро следъ това Шафарикъ промѣня мнението си за българитѣ, признава самостойността на български езикъ и не смѣсва вече българитѣ съ сърбитѣ. Недоволенъ отъ книгата си, той тъкми ново, поправено, издание.

На 18. V. 1827 год. пише отъ Нови Садъ на Колара: „Въ бѫдещето издание ще отида още по-нататъкъ — и българитѣ трѣбва съвсѣмъ да се отдѣлятъ отъ сърбитѣ“ (срв. Шишмановъ, Личнитѣ сношения на Шафарика. . ., с. 1).

Ще видимъ по-нататъкъ, на какво се дължи тази промѣна въ неговитѣ възгледи.

Действително, Шафарикъ се залавя да допълни своята история на славянскитѣ литератури, да ги разгледа по-подробно и отъ повече страни. Започва съ южнитѣ славяни, приготвя шесть тома, въ които се спира пакъ на хърватската, сръбската и словенската литература; обаче не бърза да ги издаде — вѣроятно защото е искалъ да изложи и историята на българската литература, за да даде по този начинъ една пълна и завършена история на старитѣ и нови южнославянски литератури. Но изучването на нашата литература е отивало твърде бавно, събирането на материалитѣ е отнемало твърде много време; освенъ това Шафарикъ се впуща въ други изследвания — и неговата история остава недовършена. Издадена е следъ смъртьта му подъ заглавие Geschichte der südslawischen Litteratur“ (1865). Тази книга, въ която изобилствуватъ ценни материали и библиографически данни, и до днесъ не е загубила своята цена. Най-важна и обширна е сръбската часть, гдето за пръвъ пѫть сѫ подложени на разглеждане и преценка множество писатели и произведения на новата сръбска литература; при това всичко тукъ е провѣрено отъ самия авторъ — основано е на непосрѣдни изучвания и наблюдения.

Специално на сръбския езикъ той се спира въ съчинението си Serbische Lesekörner oder historisch-kritische Beleuchtung der serbischen Mundart (1833), което се явява като подкрепа на Вуковата реформа. Въ връзка съ сръбския литературенъ езикъ и борбитѣ около него, Шафарикъ осжжда произволното смѣсване на черковнославянски езикъ, руска редакция, съ сръбския народенъ говоръ. Като анализира сръбския езикъ, той го съпоставя съ най-старитѣ сръбски паметници и изтъква неговитѣ основи въ тѣхъ, а не въ руската редакция на черковнославянския езикъ, къмъ който сж проявявали слабость мнозина сръбски писатели отъ онова време, противници на Караджича.

Заслужва да се отбележи това, че Шафарикъ не сподѣля панонската теория на Копитара, ала самъ той не излиза съ опредѣленъ, решителенъ възгледъ за езика, на който сж писали Кирилъ и Методий. Но не е трудно да се схване, въ каква посока е билъ наклоненъ да реши този въпросъ. Прави впечатление, че той вече не смѣсва български езикъ съ сръбски: поправя класификацията на Добровски — черковнославянски и новобългарски причислява къмъ източната група, а къмъ илирската отнася сръбското, хърватското и словенското наречие. Тази класификация е твърде характерна за посоката на неговитѣ изследвания — като отдѣля въ една група новобългарския езикъ съ черковнославянския, той косвено се противопоставя на сръбската теория на Добровски за произхода на черковнославянския езикъ и е готовъ да сближава този езикъ не толкозъ съ сръбския, колкото съ българския.

Въ връзка съ южнославянскитѣ изследвания на Шафарика е и друго едно съчинение — Památky dřevního písemnictvi Jihoslovanův (1851; второ издание, допълнено отъ Йосифа Иречекъ, 1873). Между другото, тукъ срѣщаме и нѣкои старобългарски паметници, грамоти и хрисовули. За пръвъ пжть

тукъ сѫ издадени критично дветѣ легенди за Кирила и Методия.

Особено важна за насъ е статията на Шафарика Rozkvět slovanské literatury v Bulharsku, помѣстена въ Časopis českého musea (1847). Въ нея се описва дейностьта на Кирила и Методия и тѣхнитѣ ученици. Отъ множеството материали по историята на българската литература, съ които е разполагалъ по него време, той е използувалъ само онова, което засѣга дейностьта на двамата братя и тѣхния кржгъ.

Съ тази статия — можемъ да кажемъ — се поставя основата на българската литературна история. Това е първиятъ по-значителенъ опитъ да се разгледа исторически и научно една твърде важна и сѫщевременно доста тъмна епоха въ нашето литературно развитие.

Поради важностьта си Шафариковиятъ Rozkvět е билъ преведенъ на всички славянски езици; руски преводъ отъ Бодянски; на български се явява нодъ заглавие:

Цвѣтособраніе на старославенскѫ-тѫ книжнинѫ въ Българіѭ. Събрано и на чески издано ѿ г. Павла Шафарика, 1847. На сърбски преведено ѿ г. Янка Шафарика, 1848; ѡтъ сърбски на български преведено и издано ѿ діаконъ Хрvсантѳа Јоановичъ отъ Калоферъ. Въ Бѣлградъ, въ Княжеско-сърбскѫ-тѫ книгопечатньѭ, 1849.

Една голѣма часть отъ изучванията на Шафарика засѣга произхода на глаголицата. Неговитѣ заключения по този въпросъ сѫ изложени въ съчинението Über den Ursprung und die Heimat des Glagolitismus (1858). Въ противоположность на Добровски, той поддържа, че глаголицата е по-стара отъ кирилицата (П. Ј. Шафарикъ, Ради зачяло-то и мѣсто-то на глаголическы-ты слова, Бълг. книжици, 1858).

Освенъ това Шафарикъ съставя граматика на старочешки езикъ и я помѣства като уводъ въ една антология на чешката литература (1845). Заедно съ Палацки най-искрено се опитва да докаже старинностьта на мнимитѣ открития на

Ханка въ съчинението Die ältesten Denkmäler der böhmischen Sprache (1840) — обаче аргументитѣ на двамата не успѣватъ да разсѣятъ съмненията, които отъ втората половина на 40-тѣ години започватъ все повече да се засилватъ между изследвачитѣ на тия мними открития. Но най-важното съчинение на Шафарика е Slovanské starožitnosti (1837).

Нѣкои отъ мислитѣ, които сж развити тукъ, Шафарикъ за пръвъ пжть засѣга въ своя трудъ „Über die Abkunft der Slawen nach L. Surowiecki (1828). Surowiecki (1769-1827) е полски славистъ. Писалъ е върху произхода на славянитѣ; съчинението му преработва на чешки и го допълня Шафарикъ, като се противопоставя при това на нѣколко мѣста на тълкуванията и заключенията на Суровецки. На всѣки случай — заслугата на Суровецки е, че насочва изследванията на Шафарика въ областьта на славянската история и етнография, гдето се стреми да докаже въ противоположность на множество нѣмски учени, самобитността и старинността на славянитѣ въ Европа. Възстава срещу нѣмското предубеждение спроти славянитѣ, като ги нарича нѣмска хидра.

Въ Slovanské starožitnosti тази защита на славянството се основава на една по-широка научна аргументация. Шафарикъ си поставя твърде обширенъ планъ; намѣрението му е да подреди своитѣ изследвания въ нѣколко тома; ала успѣва да издаде само първия томъ, който съставя историко-географската часть на неговото съчинение.

Тукъ сж представени географскитѣ области на славянското племе, неговитѣ първоначални селища, посочени сж неговитѣ съседи, изтъкнати сж взаимнитѣ отношения между славянитѣ и съседнитѣ народности; при това изложена е по отдѣлно историята на всѣки славянски народъ приблизително до покръстването. Една отъ главнитѣ задачи на автора е да докаже, възъ основа на топографически, исто-

рически и езиковни данни, че славянитѣ сж сжщо така стари жители на Европа, както, напримѣръ, келтитѣ или германцитѣ — населявали сж Европа въ най-стари времена заедно съ другитѣ културни европейски народи, — не сж дошли тукъ тепърва въ IV вѣкъ заедно съ хунитѣ — толкозъ сж старинни въ Европа, колкото и тѣхнитѣ съседи. Покрай това той отдѣля славянитѣ отъ другитѣ неславянски народи — траки, илирийци, хуни и др., съ които сж ги смѣсвали чуждитѣ историци. Цѣлата книга е проникната отъ любовь къмъ цѣлокупното славянство и отъ неудържимо желание да се идеализира нѣкогашния славянски битъ — да се представи въ романтично освѣтление.

Днесъ много работи сж остарѣли въ книгата на Шафарика, много твърдения се оказватъ неточни или невѣрни отъ гледището на по-новитѣ изследвания. Но въпрѣки това, изобщо взето, тая книга запазва и днесъ научната си стойность — особено съ географическия и исторически прегледъ на отдѣлнитѣ славянски племена. Шафарикъ се проявява въ това съчинение съ грамадна ерудиция, гради заключенията си върху обилни фактични данни, съ умение използува множество извори на славянската история и география, отнася се къмъ тия извори съ критиченъ анализъ, който и днесъ очудва.

Този Шафариковъ трудъ, който се отличава съ всички предимства и недостатъци на романтичната наука, е важенъ не само съ научната си страна; съ него Шафарикъ е допринесълъ както за развитието на славянската научна мисъль, тъй и за закрепването на славянското съзнание — оказалъ е силно въздействие върху славянскитѣ патриоти и е намѣрилъ множество въодушевени читатели въ различнитѣ славянски страни. Неговата книга се превежда на руски, полски и нѣмски; съ нея Шафарикъ става известенъ не само въ учения славянски свѣтъ и между рамантично настроенитѣ славянски родолюбци, но и вънъ отъ славянскитѣ граници.

Най-силно е влиянието и върху чехитѣ — въ нея чешкитѣ славянофили намиратъ научна подкрепа на славянската идея.

Въ втората часть на съчинението си Шафарикъ е тъкмѣлъ да представи първобитната славянска култура, да разгледа духовния животъ на нѣкогашнитѣ славяни — обаче не успѣва да я напише, макаръ да е събралъ множество материали.

Въ етнографско отношение славянитѣ сж разгледани въ Slovanský národopis (1842), който съдържа една етнографска карта на всички славянски народности и обяснителенъ текстъ къмъ нея; дадено е тукъ най-важното, което е потрѣбно за изучването на славянитѣ — сведения за мѣстата, които населяватъ, за тѣхнитѣ езици, литератури и за тѣхното количество.

За интереситѣ на Шафарика специално къмъ България и българитѣ ние можемъ да сждимъ не само по съчиненията, за които споменахме и въ които се говори между другото и за българитѣ, но още и отъ неговитѣ писма, а сжщо и отъ неговата архива, запазена въ чешкия музей въ Прага. (За събранитѣ материали, които засѣгатъ българската етнография и литература, сж дадени сведения въ статията на Шишманова, Бѣлѣжки за България въ ржкописното наслѣдство на Шафарика, БПр., III, кн. 1). Още като учитель въ Нови Садъ той е събиралъ данни за историческата география на Балканския полуостровъ и имъ е далъ общо заглавие: Geographumena. Materialien zur älteren und neueren Erdkunde von Bulgarien, Serbien, Bosnien, Thrakien, Makedonien und Albanien, 1826. Повечето отъ тѣзи материали и до днесъ оставатъ ценни — особено тия, които засѣгатъ историята на отдѣлнитѣ градове; трѣбва да съжаляваме, че все още не сж използувани. Друга една голѣма часть отъ материалитѣ носи заглавие Srbsko a Bulharsko. Župy, kláštery biskupstva. — Series regum Serbiae et Bulgariae (Редица

на българскитѣ и сръбскитѣ царе). Всички тия материали засѣгатъ старата история на България и Сърбия.

Още въ 1825 г. Шафарикъ работи надъ една подробна карта на Сърбия и Босна и съобщава на Колара, че е включилъ въ нея половина Македония и България; тази карта, понеже е работена отъ далечъ — и то по несигурни извори — съдържа твърде много неточности. Все пакъ, както самъ Шафарикъ изповѣдва, тя е била за него отъ голѣмо значение: като изучва славянитѣ на Балканския полуостровъ, той постепенно идва до убеждението, че родината на черковнославянския езикъ трѣбва да се дири между балканскитѣ славяни, а не въ Панония, както е мислѣлъ Копитаръ.

Тукъ му е мѣстото да отбележимъ, че той пръвъ измежду славиститѣ е схваналъ, какво значение може да има изучването на македонската область и изобщо на България за разрешаването на въпроса за старославянската писменость и нейния езикъ. Отъ рано още вниманието му е насочено къмъ този край, съ който е свързана една отъ важнитѣ проблеми на славистиката. Шафарикъ вѣрва, че въ турскитѣ предѣли има повече славяни, отколкото сж предполагали Караджичъ и Копитаръ, и че е желателно да се изучатъ тия славяни въ исорическо и етнографическо отношение; мечтае за едно пжтуване въ Македония, надѣва се да намѣри тамъ, ако не е единъ по-стариненъ езикъ, то поне първообраза на онзи езикъ, на който сж превеждали Светитѣ братя.

Ние и по-рано отбелязахме, че къмъ 1826 г. у Шафарика се забелязва известна промѣна въ отношенията му къмъ българитѣ — той започва да отдѣля тѣхния етнически характеръ. Тази промѣна се дължи не само на обстоятелството, че той вниква по-добре въ старобългарскитѣ паметници; много по-голѣмо значение иматъ въ случая личнитѣ сношения на Шафарика съ българитѣ (за тия лични сношения говори Шишмановъ въ една своя статия въ БПр., II, 1895, кн. 12;

изобщо, отношението на Šafařík'a къмъ южнитѣ славяни е разгледано въ статията на К. Иречекъ, Šafařík mezi Jihoslovany, Osvěta, 1895, № 10). Въ Нови Садъ той се е срѣщалъ често съ наши търговци, които на пжть за Виена и Лайпцигъ сж се отбивали тамъ; нѣкои отъ тѣхъ сж оставали по-дълго време въ Нови Садъ, прекарвали сж тамъ зимата—и Шафарикъ не пропуща случай да се срещне съ тѣхъ, да ги разпита за тѣхния край, да изучи непосрѣдно езика, що говорятъ. Въ неговитѣ бележки намираме записани имената на нѣколцина българи отъ Македония, отъ София, Самоковъ и др. мѣста. Благодарение на тѣхъ именно той идва до едно по-опредѣлено и вѣрно понятие за българитѣ, за тѣхната земя и езикъ. Колкото по се срѣща съ тѣхъ, толкозъ повече се освобождава отъ предишнитѣ си предубеждения и заблуждения по отношение на България. Въ началото на 1826 г. той пише на Колара, че се занимава съ сръбско-българската история, география и литература. Наскоро следъ това съобщава, че събира материали за едно ново съчинение — политическа и литературна история на българитѣ и сърбитѣ — и напредва значително въ изследванията си, като идва до съвсемъ нови заключения (Шишмановъ, Личнитѣ сношения..., отд. отп., с. 2). Въ 1826 г. таинствено съобщава въ едно посмо до Колара, че е открилъ, на кой народъ се пада славата за славянския преводъ на Свещеното писание. Въ друго писмо се изразява по-опредѣлно — като подразбира българската область:

„Слѣдитѣ на старата словѣнщина не мога да ви укажа тъй на кратко. Въ Турско има повече словѣнски племена, отколкото на Вука и Копитара се присъня. Едно отъ тия племена, което обитава Македония и Тесалия (и е още тукъ и тамъ), е Кириловъ правнукъ. Всичко това ний ще го обясниме. Но трѣбва врѣме, за да може да се очисти тоя Авгиевъ оборъ. Кой би помислилъ, че въ Дупница (Dupindži),

Стобъ (v Strobu), Батакъ и пр. и пр. има славяни!.. Въ Дупница, Островъ, Потокъ, Разлогъ (това сѫ истинскитѣ имена на тия славянски мѣста и поселения въ Македония) вие ще ги намѣрите тутакси. Около Разлога има 13 старославянски поселения, гдѣто още се говори кирилски. Прѣдградията на Мелникъ (собствено Хмелникъ) сѫ населени отъ славяни; само въ града има търговци гърци. Туй нека е доста. Следъ туй недѣйте да се произнасяте за това, да не се вплета въ разпра съ г. П. К. (Копитара) за неговата Карантания. Като се въоржжа, тогава чакъ ще излѣза на боището [бойното поле]. (Шишмановъ, Личнитѣ сношения. . ., 3).

Ясно е, че всички тия сведения за славянското население на Разлогъ, Дупница, Мелникъ, Батакъ и пр. не сѫ могли да бѫдатъ черпани отъ другаде, освенъ отъ българскитѣ познайници на Шафарика въ Нови Садъ. Като се основава на този сигуренъ източникъ, Шафарикъ пише на Колара на 30. IV. 1826:

„Азъ напрѣдвамъ въ историята и хорографията на славянството въ сегашна Турция. До сега съмъ издирилъ два диалекта въ Македония, които единъ отъ другъ сѫ отдалечени приблизително, както ческиятъ отъ руския. Единиятъ отъ тѣхъ е истинскиятъ—светиятъ и черковниятъ. Въ Македония има $^{2}/_{3}$ славяни, а $^{1}/_{3}$ турци, гърци и македоновласи. Сѫщитѣ гърци начеватъ едва въ Тесалия. Въ литературната история азъ съмъ показалъ числото на славянитѣ въ Турция съ два милиона по-малко, отколкото въ действителность ги има. [Въ Историята на славянски езикъ и литература (1826) 600,000 българи! Сега два милиона повече]. Самитѣ мѣстности навредъ иматъ славянски имена; турскитѣ имена на картитѣ сѫ най-вече измислени... Въ славянскитѣ области и турцитѣ говорятъ славянски. Въ Македония мѣстностьта Кюпрюли се нарича Велесъ,

чисто славянски!!! Истибъ, Истибо се изговаря Шчипъ, Щипъ, Демиръ-Хисаръ около Сересъ — Желѣзнецъ и пр. и пр.“

Въ записките си отъ сѫщото време Шафарикъ бележи: „Въ Мънастиръ, Тиквешъ, Прилѣпъ, Мегленъ, Воденъ, и пр. — чисти българи; сѫщо и турцитѣ говорятъ български... Славянитѣ въ цѣла Македония сами се наричатъ българи, никога сърби. Сърбитѣ начеватъ отъ Прищина и задъ Нишъ. Сѫщо и нишанцитѣ по-обичатъ да се наричатъ българи.“ (Шишм., Личнитѣ сношения . . . , 5). (Български характеръ на Македония — никакви сърби — чисти българи! Това още въ 1826! — и при това свидетелство на такавъ единъ обективенъ наблюдатель и виденъ ученъ, който най-малко може да бѫде обвиненъ въ неприязънь къмъ сърбитѣ, понеже толкова години е прекаралъ въ тѣхната срѣда и толкозъ години отъ живота си е посветилъ на изучване на тѣхната литература!).

Отъ 1826 г., следъ като излиза неговата история на славянски езикъ и литература, Шафарикъ все повече разширява познанията си по българска диалектология. Промѣната въ понятията му за България съвсемъ не е била приятна на неговитѣ сръбски приятели. Вукъ го предпазва да не побългарява сърбитѣ — „Немојте Ви Србе бугарити!“ и прибавя, че даже видинци и пиротчани по езикъ сѫ по-близо до сърбитѣ, отколкото до българитѣ. Разбира се, тия недоволства на сърбитѣ съвсемъ не разколебаватъ Шафарика. Българскитѣ търговци сѫ му разказвали за Рилския манастиръ, за неговитѣ старини, за Рила, за Пиринъ-планина, която той тълкува отъ Перунъ — и неговото желание да посети тия български краища все по-вече се засилва. То е времето, когато славянскитѣ учени започватъ да откриватъ България — 20-тѣ и 30-тѣ години на миналия вѣкъ, когато нашата страна стана обектъ както на научни, тъй и на романтични стремежи — тогазъ именно Венелинъ дири срѣд-

ства и начини да проникне въ българскитѣ области, Šafařík мечтае за едно пѫтуване изъ вѫтрешностьта на България, къмъ планинитѣ на Перуна, както се изразяви той, изъ българскитѣ села и манастири, гдето се е надѣвалъ да намѣри положителни данни, за да подкрепи своята теория за българския произходъ на Кирило-Методиевския езикъ.

„Копитаръ все още сънува за Кирило-Методио-Карантания! — Азъ съмъ се другадѣ намѣрилъ. Дай Боже, да бихъ могълъ да посѣтя „Перуновата планина“ въ Македоно-Тракия, между Струма и Места! Надѣвамъ се, че тамъ ще намѣриме, ако не нѣщо по-старо, то поне оригиналния текстъ на Кирила и Методия. Имамъ за това положителни доказателства — и съмъ въ диритѣ му. О, да би ми помогналъ св. Николай въ това, що съмъ се напразно надѣялъ отъ св. Стефана. Но... prudens futuri temporis, exitum caliginosa nocte premit deus (умниятъ Богъ крие изхода на бѫдещето въ мрачна нощъ) — Въ турско имаме още поне 5-6 милиона най-калени славяни. Тия и тѣмъ подобни работи наистина не можемъ научи ни отъ Пукевиля, ни отъ Шатобрияна, ни отъ Oesterreichisch - Beobachtera, и отъ другитѣ подобни глупци, които ни водятъ за носа, като че е отъ восъкъ. Както и да е, азъ полека-лека, тихичко се готвя да тръгна на пѫть, щомъ слънцето засвѣти, за манастиря св. Иванъ подъ „Перуна“, за да мога да рѣша навѣки кирилския въпросъ“ (Шишмановъ, Личнитѣ сношения..., 6-7; да се провѣрятъ всички тия цитати съ оригиналитѣ въ Časopis českého musea, 1874).

Но редъ неблагоприятни обстоятелства — на първо мѣсто руско-турската война въ 1828-1829, г. — попрѣчватъ на Шафарика да изпълни своя планъ. На 29. XII. 1829 г. той пише на Палацки:

„Ако въ Турско вулканътъ не би заплашвалъ да избухне страшно, азъ бихъ тръгналъ на пѫть за България

и Македония, за православната лавра на Ивана Рилски (на планината Рила, стария Орбелъ) и пр. и пр. За това имамъ скоро вече намѣрение; мисля сигурно да представя и своя планъ“ (Шишмановъ, Личнитѣ сношения.•. , 7).

Но обстоятелствата, вмѣсто да се подобрятъ, влошаватъ се още повече — явяватъ се и домашни несгоди — и въ 1830 г. Шафарикъ пише на Палацки, че отъ „пѫтуването му до светитѣ мѣста нѣма да излѣзе нищо“, че пѫтуването до Македония ще остане за него една мечта. И пакъ прибавя: „При всичко тови имамъ желание да пропѫтувамъ тия забѣлѣжителни покрайнини — планътъ е отдавна съставенъ“. Сръбскиятъ князъ Милушъ Обреновичъ по-рано му давалъ надежда. Всички сѫ очаквали, че войната ще тури край на турското владичество.

„Сега виждате какъ сме измамени. Кой би се впусналъ сега между побѣснѣлитѣ и всичко погубващитѣ турци! Обаче и миръ да имаме, отъ моето пѫтешествие нѣмаше нищо да излѣзе. Може би други слѣдъ насъ ще бѫдатъ по-щастливи; поне нека съ това се утѣшаваме. Руската академия е проводила Юрия Венелина въ България; но и той тамъ слабо нѣщо ще извърши; въ Македония, дето сега има нечувана размирица, той нѣма да проникне. . . [Виждате — главното за Шафарика е — да се проникне въ Македония — той пръвъ предугажда значението на изучванията, които могатъ да се направятъ за този край, за развитието на славянската филология и за разрешаването на най-мѫчнитѣ и най-тъмни въпроси отъ историята на славянския езикъ. Това се доказа]. „Отъ моето пѫтешествие до България и Македония не може да излѣзе нищо поради турската, албанската и пр. разпри. Най-старитѣ манастири сѫ вѫтрѣ въ Македония, България и пр. Трѣбва тамъ да се посѣтятъ Иванъ Рилски, Пшинъ, Студеница, Гюргеви Ступови, Малешево, Пиво, Морачъ, Дечани

и пр. и пр. — сега — съ главата съмъ тамъ, а безъ главата [у] дома“ (Шишмановъ, Личнитѣ сношения... 7-8).

„Трѣбва да се съжалява, че никой отъ нашитѣ учени досега не е посѣтилъ македонскитѣ мънастири. Увѣренъ съмъ, че тамъ се намѣрватъ славянски ржкописи отъ IX и X вѣкъ — значи отъ врѣмето на Кирила и Методия. Има гръцки ржкописи стари и по-стари — защо да нѣма и славянски?...“ (Шишмановъ, Личнитѣ сношения.., 8).

Въ 1833 Шафарикъ напуща Нови Садъ завинаги, установява се въ Прага — и мечтата за едно пжтуване между балканскитѣ славяни става още повече неосжществима. Но затова пъкъ Шафарикъ продължава българскитѣ изучвания още по-усърдно; събира отъ чужди съчинения всичко онова, що се отнася до България, прави си извадки изъ пжтни бележки, които засѣгатъ българскитѣ краища и българския характеръ, и подчертава свидетелствата на чужденцитѣ за българскитѣ добродетели и способности. По поводъ пжтнитѣ бележки на англичанина Уалшъ той пише: „Отъ всички селяни, които видѣлъ авторътъ, българитѣ сж най-простодушнитѣ, добродушнитѣ и най-любезнитѣ“. Отъ речьта на Ламартина, произнесена въ френския парламентъ на 8. I. 1834 г., той извлича единъ пасажъ и подчертава въ него тъкмо тия изрази, които представятъ българитѣ въ симпатична свѣтлина: „Българитѣ, които покриватъ двѣтѣ страни на Балкана съ своитѣ голѣми и многобройни села и се простиратъ до околностьта на Едрене, сж многоброенъ, честенъ, работливъ народъ и [не] позволяватъ на малцина турци достжпъ въ срѣдата си и гледатъ съвсѣмъ да ги изтикатъ“ (Шишмановъ, Ржкописното наслѣдство на Шафарика, 18).

Какви симпатии е ималъ къмъ българитѣ и до каква степень е вземалъ присърдце тѣхната робска участь, се вижда отъ едно негово писмо до Погодина, гдето напомня

на руситѣ, че сѫ длъжни да помогнатъ на своитѣ събратя отвѫдъ Дунава, толкозъ повече, че българитѣ нѣкога сѫ били тѣхни учители, че руситѣ сѫ усвоявали тѣхната култура и литература — това, което Венелинъ развива въ съчиненията си.

„Умственото състояние на българитѣ Ви прѣпоръчамъ най-сърдечно. Прѣзъ Одеса и Кишеневъ ще може негли успѣшно да се дѣйствува върху тѣхъ. Мощнитѣ и щастливитѣ руси сѫ длъжни тоя актъ отъ любовь и признателность къмъ своитѣ нѣкога силни и сега отслабнали отъ старость учители“ (Шишмановъ, Ръкописното наслѣдство..., 12; взето отъ Письма къ Погодину, събрани отъ Нилъ Поповъ, вып. 2, с. 244)

Шафарикъ внушава на Бодянски да издаде всички съчинения на Йоана Екзархъ, всичко, което е запазено отъ Климента. Бодянски изпълня първото (Ягичъ, Исторія славянской филологіи, 464-5).

Въ Прага се срѣща често съ Срезневски и Прейса и забелязва, че добре би било, ако двамата заедно предприематъ пѫтешествие по Сърбия и България — Прейсъ би се ровилъ по библиотекитѣ, а Срезневски би обикалялъ между народа, да го изучва — да изучва неговата етнография (Ягичъ, Ист. сл. ф., 323).

Безъ съмнение, не само научни интереси, но отчасти и тия симпатии обясняватъ онова постоянство, съ което Шафарикъ събира данни за едно по-широко изучване на България. Възнамѣрявалъ е да характеризира по паметницитѣ граматичнитѣ особености на старобългарския езикъ (Ягичъ, Исторія слав. филологіи, 298). Въ 1842 пише на Погодина, че готви статия за българското наречие, подобна на Serbische Lesekörner, (ibid., 303).

Твърде много го интересува въ Прага българската литература. Днесъ въ неговата библиотека сѫ запазени повече

отъ 60 български книги, издадени презъ първата половина на миналия вѣкъ, събрани отъ него. Въ архивата му намираме множество материали по историята на българската литература: Шафарикъ излича отъ византийски извори сведения за България; събира данни за българскитѣ писатели отъ IX до XVII вѣкъ, старопечатни книги, опитва се да състави библиография, въ която изброява 106 новобългарски книги; тукъ той вписва книгитѣ, които е ималъ на ржка, а сжщо така и онѣзи, за които е черпалъ сведения отъ чужди съчинения — отъ Енгеля (Geschite des ungarischen Reiches und seiner Nebenländer, 1797-1811), отъ Додатак на Караджича, отъ Копитаровата рецензия въ Jahrbücher der Literatur (1829), отъ Н. Мурзакевичъ (Нынѣшнее состояніе просвѣщенія у Болгаръ, ЖМНПр., 1838), отъ Срезневски (Очеркъ книгопечатанія въ Болгаріи — ЖМНПр., 1846; освенъ това — писмо до Ханка за новата българска литература, публикувано въ Časopis českého mûsea на чешки; оригиналътъ у Францева), отъ Кепена (Библіографическіе листы), отъ Венелина (О зародишѣ...). Шафарикъ събира сведения за отдѣлни български книги и писатели, за българския преводъ на Евангелието, извършенъ по инициатива на Библейското общество, следи рецензиитѣ на излѣзлитѣ книги, поправя грѣшкитѣ въ библиографическитѣ описания на другитѣ. Интересуватъ го както самитѣ книги и библиографическитѣ сведения за тѣхъ, тъй и известията за книги, които тепърва ще излѣзатъ. По този начинъ той се подготвя да напише една обстойна история на българската литература. Въ случая твърде много сж му помагали българитѣ, които сж се учили въ Прага и съ които Шафарикъ е билъ въ постоянни сношения. Най-близъкъ е билъ съ Ивана Шоповъ отъ Калоферъ, студентъ по медицина. Подъ ржководството на Шафарика въ 1852 Шоповъ съставя библиография на новата българска литература и я обнародва въ Цариградски вѣстникъ —

(Следъ това се явява и отдѣлно — подробности у Иречекъ, Българки книгописъ, Бр. Псп., 1873; А. Теодоровъ, Български книгописъ, СбНУНК, IX; срв. и Ив. Шишмановъ, Ржкописното наслѣдство. . ., 17).

„Нѣма съмнѣние, пише Иречекъ, че Шоповъ е съставилъ гореказаний свой книгонисенъ опитъ по приканване Šafařík'ово, защото намѣрихме въ казаний Шафариковъ свитъкъ туренъ разписъ на 50-тѣхъ книги, написанъ за Шафарика отъ ржката на сжщаго Ив. Вас. Шопова. И ние се подбудихме за тойзи си трудъ най-много отъ Шафариковата недовършена сбирка“ (Книгописъ, с. 8). Въ съставянето на Шоповата библиография взелъ участие и Натанаилъ Стояновичъ — вж. неговото жизнеописание, XXV, 1910, отд. отп., с. 32-33).

Въ 1853 г. Шоповъ се самоубива (за неговата сждба вж. писмото на Шафарика до Бодянски отъ 16.X, 1853 въ изданието на П. А. Лавровъ и М. Н. Сперански, № 77; срв. и цитираното у Шишманова писмо на Шафарика до Погодина отъ сжщата дата (Шишмановъ, Ржкописното наслѣдство. . , 11) въ припадъкъ на миланхолия, прерѣзва гръкланя си съ бръсначъ. По поводъ на самоубийството Шафарика се изразява въ писмото до Погодина — so ging uns der Fall sehr nahe an — Шоповъ билъ близъкъ приятель на Шафариковия синъ — и прибавя, че българитѣ не сж честити съ синоветѣ си, които се посвещаватъ на труда (на науката).

Тукъ трѣбва да отбележимъ сношенията на Шафарика съ други видни българи — съ Богорова и Априлова, напримѣръ. Споменахме, че чрезъ Ханка Богоровъ праща на Шафарика сведения за български села и старини. Априловъ му пише, че е готовъ да издаде на свои срѣдства всички български грамоти и изобщо всички български ржкописи, които се намиратъ у Шафарика (Францевъ, — Письма къ Ганкѣ, 12, 13). Както на Ханка, така и на Шафарика пращатъ новоизлѣзлитѣ

български книги. Въ 1857 Шафарика се срѣща въ Прага съ Филаретова, който придружавалъ Денкоглу за България. Макаръ и да е билъ боленъ, на легло, Шафарикъ посрещналъ Филаретова твърде сърдечно.

„Шафарикъ страдалъ лихорадкою и его разговоръ со мною со постели напомнилъ мнѣ такой же задушевный и искренный разговоръ и по виду и по содержанію, какомъ вы изволили удостоить меня и моихъ бессарабскихъ соотечественниковъ весною с. г. тогда, когда къ вамъ и своихъ родныхъ дѣтей неохотно допускали въ вашему болѣзненному одру“ (Писмо на Филаретова до Погодина. Н. Поповъ, Письма къ Погодину, 3 выпускъ, с. 736).

Пради това съ Шафарика се срѣща Натанаилъ Стояновичъ, за когото вече споменахме.

„Като разгледахъ учебнитѣ завѣдения, храмове и монастири и като се опознахъ съ ученото съсловие и съ духовното, и особено съ живущитѣ въ именуемийтъ Гетсимански монастиръ, гдѣто братството ми оказа славянски приемъ и угощение, наченахъ да се прибирамъ за къмъ Виена. Прѣди да тръгна, за дългъ счетохъ да се видя за последенъ пѫть съ знаменитий старецъ, слависта Іозефа Шафарика, у когото, при първата ни срѣща, азъ му четохъ моята академическа дисертация За независимость Болгарской Охридский Архиепископъ въ древни врѣмена. Маститий старецъ, труженникъ на попрището по славянската литература, ми поиска, или прѣписъ, или перилипсисъ, защото и онъ писалъ за Юстинианово Архиепископство, но заключавалъ, че заедно съ смъртьта Юстинианова изчезнало и архиепископството, а сѫществуването му до 1767 година за него било нѣщо ново. Като бѣхъ вече на пѫть, азъ на скора ржка му оставихъ само едно извлѣчение отъ дисертацията си и му казахъ „с'Богомъ“ (Жизнеописание митрополита Охридо-Пловдивскаго Натанаила, СбНУНК., XXV, 1909, отд. отп., 32).

Името на Шафарикъ е отбелязано и въ литературата ни отъ възраждането. Раковски го споменава въ съчененията си, праща му въ Прага книгитѣ си, макаръ да не е билъ съгласенъ съ неговия възгледъ за неславянския произходъ на прабългаритѣ. Въ Българска старина той говори съ ирония за Шафарика (с. 117):

„Мечтайнѫ тѫ мисьлъ, че Българскый ıазыкъ е нѣкое си татарско нарѣчие... и до сега сѫштествува въ главытѣ на нѣкои си учены, разпространена най-много отъ названаго патриарха на Славіанскѫ тѫ филологиѭ Шафарика въ съчинението Славіански древности, чи българи тѣ были ушь татарскаго племени!!!“

Обективността, съ която Шафарикъ е решавалъ нѣкои отъ въпроситѣ на старобългарската литература, не се е нравила твърде на нашитѣ патриоти. Въ едно свое стихотворение, посветено на Кирила и Методия, Каравеловъ пише:

Шафарикъ ви „чисти гърци“
учено нарече,
безъ да гледа „Въ началѣ бѣ“,
кой първи изрече
на славянски бащинъ езикъ,
за своитѣ братя,
за българи, за чехитѣ,
за сърбо-хървати.
Не сте вие нито гърци,
нито еретици...

V

Фр. Л. Челаковски. — К. Я. Ербенъ.

Между чехитѣ, които сж спомогнали да се запознае славянскиятъ свѣтъ съ нашитѣ народни умотворения, можемъ да споменемъ тукъ Фр. Л. Челаковски (1799-1852) и К. Я. Ербенъ. Влияние на Хердера. И двамата се интересуватъ отъ славянския фолклоръ. Челаковски издава сбирки отъ славянски народни пѣсни, които той превежда и преработва на чешки. Цельта на тия сбирки е да съдействуватъ за славянското сближение, за осжществяването на славянската идея. По примѣра на Добровски и други свои предходници, Челаковски се спира на всички славянски народи — разглежда ги като съвокупность, като цѣлость — и посочва на чехитѣ и изобщо на славянски свѣтъ произведенията, въ които се е проявилъ колективниятъ творчески духъ на славянството. Въ сбирката Slovanské národní písné (II, 1825, с. 180-185; III, 1827, с. 212-213) сж преведени отъ Вуковия Додатак петь български пѣсни (№ 16, 1, 5, 6, 9).

У K. J. Erben български народни пѣсни:

Sto prostonárodních pohádek a pověstí slovanských v nářečích původních. — Сто славянскихъ народныхъ сказокъ и повѣстей въ подлинникѣ. — Čítanka slovanská, v Praze, 1865. На стр. 205-222 има петь български народни приказки: едната препечатана отъ Показалецъ, Раковски, а четиритѣ записани отъ Константина Павловъ (А. Теодоровъ, Български книгописъ, СбНУНК., IX, с. 148).

БИБЛИОГРАФИЯ

Б. Пеневъ. Свѣдения за българитѣ въ по-стари чужди съчинения. Годишникъ на Софийския университетъ, истор. фил. факултетъ, София, 1920, т. XIII и XIV (1917-1918), с. 1-40.

Н. М. Петровскій. О занятіяхъ В. Копитаря болгарскимъ языкомъ. СпБАН., София, 1914, кн. VIII, 5, с. 1-74.

Ив. Д. Шишмановъ. Glück und Ende einer berühmten literarischen Mystification: Веда Словена. Arch. für sl. Ph., 1903.

В. А. Францевъ. Письма къ Вячеславу Ганкѣ изъ славянскихъ земель. Варшава, 1905.

Ангелъ Станковъ. Жизнеописание митрополита Охридо-Пловдивскаго Натанаила (Автобиографически бѣлѣжки). Съобщава—. СбНУНК., София, 1909, кн. XXV, с. 1-77,

А. Теодоровъ [Баланъ]. Български книгописъ за сто години. София, 1909. — Български книгописъ. СбНУНК., София, 1892, кн. IX.

Ив. Д. Шишмановъ. Личнитѣ сношения на Павла Јосифа Шафарика съ българитѣ. БПр., София, г. II, 1895, кн. XII, с. 74-85.

Ив. Д. Шишмановъ. Бѣлѣжки за България въ ржкописното наслѣдство на Павла Йосифа Шафарика. БПр., София, г. III, 1896, кн. I, с. 58-78.

VI

Просвѣта и училища

I

Новобългарското училище факторъ за развитието на литературата презъ време на възраждането. — Килийни училища. — Свидетелства за тия училища. — Характеръ на тия училища. — Учебни пособия. — Учители и учителки. — Ученици. — Главни книги, които сж се чели. — Килийно учение. — Обучение. — Положението на учителя.

Следъ като отбелязахме гръцкото и сръбско влияние, ще пристжпимъ по-нататъкъ къмъ разглеждане на другъ единъ факторъ, който е оказалъ значително въздействие върху развитието на литературата отъ времето на възраждането. Този факторъ, който почва да се опредѣля въ началото на миналото столѣтие, като се отразява не само въ съдържанието, но и въ тенденциитѣ на литературата, е новобългарското училище.

Въ първата половина на миналия вѣкъ у насъ възникватъ постепенно нови училища, които налагатъ особенъ отпечатъкъ на литературата и засилватъ нейния възпитателенъ и просвѣтителенъ духъ. Голѣма часть отъ литературнитѣ произведения отъ тази епоха е нагодена споредъ целитѣ на новитѣ училища. Авторитѣ на тия произведения сж били въ повечето случаи учители. Представители на книжнината се явяватъ вече не калугеритѣ, а свѣтскитѣ учители. Съ развитието на новитѣ училища условията на литературното развитие значително се промѣнятъ. Училищата имѫлсиратъ не само литературното развитие; тѣ играятъ важна роля въ

борбитѣ за черковна и политическа свобода и, както ще видимъ, вематъ най-активно участие въ всички по-голѣми народни движения.

Ние ще се спремъ да разгледаме въ общи черти възникването и развитието на нашитѣ училища, за да установимъ по-нататъкъ онова влияние, което сж оказали тѣ върху литературата, върху черковната борба, а по-късно и върху борбитѣ за политическа свобода. Нашата цель въ дадения случай ще бжде да проследимъ не толкозъ външното развитие на училищата, колкото да посочимъ просвѣтително-образователния духъ, който господствува въ тѣхъ, и националнитѣ домогвания, на които училището става изразитель и проводникъ.

Учебното дѣло у насъ претърпява една бавна, постепенна еволюция, чието начало трѣбва да диримъ въ тъй нареченитѣ килии, особенъ видъ училища, уредени найнапредъ при манастиритѣ, а после и при черквитѣ (и манастирскитѣ метоси). Както видѣхме, манастиритѣ не сж преставали да бждатъ разсадници на просвѣта и поука между народа, и, при липсата на сжщински училища, тѣ сж задоволявали стремежитѣ къмъ просвѣта. Манастиритѣ сж били центрове на духовния животъ, въ тѣхъ сж се възпитавали и учили не само манастирски послушници, но и свѣтски лица отъ околнитѣ градове и села. Обикновено килийнитѣ ученици сж ставали монаси или свещеници. Главната цель на килийнитѣ училища е била да подготвя свещеници, поради което учението въ тѣхъ е било отъ черковнорелигиозенъ характеръ.

Почти въ всѣки манастиръ е имало отдѣлена стая, наречена килия, въ която килийниятъ учителъ, монахъ, е събиралъ ученицитѣ. Такива килии е имало и при метоситѣ, пръснати по села и градове. Тия килии сж били ревностно поддържани отъ Рилския и Хилендарския манастиръ; такси-

диотитѣ и изповѣдницитѣ на тия манастири сѫ кръстосвали България и, покрай другитѣ си длъжности, занимавали сѫ се и съ учителство, като сѫ събирали въ метоситѣ българскитѣ деца, за да ги учатъ на четмо и писмо. Тия училища сѫ били разпространени и въ околнитѣ на манастира градове и села. (Значението на манастиритѣ въ врачанско; манастиритѣ въ Северна Македония, Тетовско, Щипско и пр.).

Свидетелства за тия първи килийни училища ние срѣщаме въ множество стари ржкописи, а сѫщо така и въ пѫтнитѣ бележки на чужденци, които сѫ минували презъ България въ епохата на робството. Герлахъ, който е миналъ презъ София въ 1578 г., като говори за черквата Св. Недѣля, прибавя: „Край тая черква е едно българско училище, и освенъ него има въ града още едно друго, дѣто учатъ момчетата да четатъ. Гръцко училище тукъ нѣма. А въ тия двѣ училища се възпитаватъ най-голѣмата часть отъ българскитѣ свещеници (срв. Псп., VII, с. 118).

Още презъ XVII в. въ Вратца е имало килийно училище. Единъ отъ учителитѣ въ това училище, попъ Тодоръ, е писалъ самъ учебници за своитѣ ученици. Въ една стара ржкописна наустница срѣщаме следната интересна бележка за Врачанската килия: „Сію Богодухновенна книга писахъ азъ грѣшний попъ Тодоръ; писахъ я да са учатъ момчетата, що приходятъ на училище; кой са научи да чете и да слави Бога, да поменува грѣшнаго попъ Тодора.“ Тази бележка датира отъ 1632 г. (Материали изъ историята на учебното дѣло въ България, св. II).

Въ едно Евангелие, намѣрено въ Бобошевския манастиръ Св. Димитъръ, срѣщаме следната бележка: „Да се знае когда учаше Данилъ Псалтиръ при духовника Дионисия и при игумена Григория.“ (датира отъ 1716 г.). Въ единъ ржкописенъ Типикъ е записано презъ XVIII в.: „Писахъ

азъ Павелъ граматикъ (да се) знае коги беше на манастиръ та учеше Псалтиръ“ (Й. Ивановъ, Сѣверна Македония, 356).

Въ другъ ржкописъ срѣщаме бележка за Панагюрската килия: „Знати се кога заведох Николча при попъ Петра да са учи книга вовъ лето ѕαѱнв (1752) (Материали за историята на учебното дѣло въ България, св. II, с. 59).

Има свидетелства отъ XVIII в. за подобни килии въ Македония. Тъй, напр., въ Велесъ е имало български килийни училища въ срѣдата на XVIII в. Стари учители презъ него време сж събирали ученици въ своитѣ кжщи да ги учатъ на българска книга. Въ метоха на Рилския манастиръ въ края на XVIII в. е имало учитель, който е преподавалъ славянобългарски езикъ; тоя учитель е училъ своитѣ ученици срещу седмично подаяние отъ страна на всѣки ученикъ (А. Шоповъ, Изъ живота и положението на българитѣ въ вилаетитѣ, Пловдивъ, 1894. Подобно училище въ Трѣвна презъ първата половина на XVIII в. (Цариградски вѣстникъ, 1854, авг.: Изъ записките на П. Р. Славейковъ, за общото училище въ Трѣвна; други килии: Ванковъ, 15-16, I изд.).

Въ тия първоначални училища ученицитѣ сж се учили да четатъ, заучвали сж богослужебни книги, необходими за извръшване на черковната служба; усвоявали сж сжщо така и черковното пѣние. Поради това първоначално вмѣсто чета казвали пѣя.

Презъ втората половина на XVIII в. почватъ да възникватъ нови килии, въ нѣкои отъ които учители сж били свѣтски лица. Възникватъ сжщо така частни килии на свѣтски учители. Тия килийни училища сж били уреждани по образеца на подобни гръцки училища, въ които ученицитѣ сж изучвали не само черковнослужебни книги, часословъ, псалтиръ, осмогласникъ и други книги, потрѣбни за литур-

гията, но понѣкога ученицитѣ сж четѣли въ училище различни нравственопоучителни книги. Обичаятъ да се четатъ книги вънъ отъ черковнослужебнитѣ постепенно е проникналъ и въ нашитѣ килии. Твърде много разпространени въ първитѣ ни училища сж били Езоповитѣ басни, които учителътъ е превеждалъ отъ гръцки и въ ржкописъ е давалъ на ученицитѣ да ги четатъ и заучватъ. У насъ, презъ време на възраждането, тия басни сж били много пжти превеждани; има нѣколко печатни издания, а повечето преводи сж останали въ ржкописъ. Друга нравственопоучителна книга, въведена въ килиитѣ, е била Сказание за Синтипа философъ; това Сказание, както видѣхме, е било превеждано и отъ Софрония за неговитѣ ученици. Въ нѣкои килийни училища, вече въ първата половина на миналия вѣкъ, сж се изучвали Александрията и Житието на Алексия, человѣкъ Божи. Тия промѣни въ килийнитѣ училища сж били наложени не само отъ гръцкото влияние, отъ духа на новото време, но и отъ новитѣ взаимни училища, които почватъ да възникватъ у насъ презъ третата декада на миналото столѣтие. Килийнитѣ училища се развиватъ следъ като се въвежда службата на помощника, особено въ началото на XIX в., когато се разпространяватъ свѣтскитѣ училища и се увеличава броятъ на ученицитѣ. Въвеждането на помощници на учителя става сжщо така по примѣра на гръцкитѣ килии. Гръцкитѣ килии у насъ сж били посещавани отъ българи, които после сж ставали учители въ български килии, като сж прилагали въ тѣхъ методи, усвоени отъ гръцкитѣ училища. Тия гръцки килийни училища сж влияели презъ XVI и XVII в. върху рускитѣ, а презъ XVIII в. върху сръбскитѣ училища. У насъ вече въ началото на XIX в. килиитѣ постепенно почватъ да се превръщатъ въ народни училища; за тѣхното поддържане се загрижватъ по-имотнитѣ българи, значителни суми за уреждането

имъ сѫ жертвували черковнитѣ и еснафски каси. Въ нѣкои килии на учителя се е плащало отъ черковната каса. Друга една промѣна въ килийнитѣ училища е, че тѣ ставатъ достѫпни и за момичета; тъй, напр., презъ 1810 г. нѣкой си даскалъ Митре въ Велесъ е училъ момчета и момичета заедно (А. Шоповъ, Изъ живота и положението на българитѣ въ вилаетитѣ). Разбира се, въ много рѣдки случаи родителитѣ сѫ позволявали на своитѣ дъщери да престѫпватъ прага на килиитѣ. Характерно е, че въ нѣкои стари ржкописи срѣщаме бележки за даскалици и за жени, които сѫ купували книги (Й. Ивановъ, Сѣверна Македония, 358; моята бележка за ржкописа, купенъ отъ баба Дея, въ който ржкописъ се споменува за Ф. Станиславовъ — купувани отъ неграмотни хора за спасение на душата имъ; купуватъ ги, за да ги подарятъ на нѣкоя черква).

Отначало килийнитѣ училища сѫ били поддържани отъ ученицитѣ, които сѫ носили въ училище дърва, храна и различни подаръци за учителитѣ.

Учебницитѣ сѫ стрували твърде скѫпо: единъ буквaръ е струвалъ 3 гр., единъ часословъ — 30 гр., а псалтиритѣ сѫ се продавали по 40 гр. Само децата на по-богатитѣ сѫ имали възможность да си купуватъ тия книги и да плащатъ на учителя; за беднитѣ вратата на килията сѫ били затворени.

Записване на ученицитѣ е ставало презъ цѣлата година.

Встѫпването на детето въ училище се е придружавало съ особени обреди. То е трѣбвало да иде въ черква, гдето свещеникътъ му четѣлъ съответна молитва. „На 6 декември, 1826 г. се отвори училището и ме отведе татко ми въ селската цѫрква „Святи Спасъ“ да ми чете игуменътъ Іоаникий молитва за наченващето ученіе“ (Жизнеописаніе митрополита Охридо-Пловдивскаго Натанаила, СбНУНК., кн. XXV).

Въ Огледало на К. Пейчиновича срѣщаме Сказаніе како подобаетъ заучити отрока азбуки.

Ученицитѣ не сѫ били раздѣлени на отдѣления. Тѣ сѫ се събирали въ една стая при манастира, черквата или пъкъ въ дома на учителя, всички насѣдали около стенитѣ на черга, и тамъ учительтъ е преподавалъ на всѣки ученикъ по отдѣлно. Освенъ четене на черковни книги и писане, ученицитѣ въ нѣкои килии сѫ учили и смѣтане. Всѣки ученикъ е идвалъ въ килията съ пинакида — трижгълна дъсчица, на която учительтъ е написвалъ зададения урокъ; следъ като ученикътъ е усвоявалъ наустъ този урокъ, остъргвалъ го, и учительтъ му е написвалъ другъ.

Главнитѣ книги, които сѫ се чели и изучавали въ тия училища, сѫ били алфавитарионъ, орологионъ, часословъ, псалтиръ и осмогласникъ. Най-напредъ ученикътъ е изучвалъ наустъ часослова, поради което часословътъ се е наричалъ още наустница. Често азбуката се е изучавала следъ часослова. И мнозина отъ килийнитѣ ученици, като свещеници, сѫ знаели молитвитѣ и черковнитѣ обреди, ала трудно сѫ записвали имена въ поменицитѣ. Щомъ се е изучвалъ часословътъ, образованието се е считало завършено. Къмъ изучването на псалтира сѫ пристѫпвали само по-паметливитѣ и по-трудолюбиви ученици; неговото заучване е означавало по-високо учение. Апостолътъ, който се е считалъ за върхъ на учението, не се е преподавалъ въ всички килии; малцина сѫ били въ състояние да го изучатъ. Покрай това ученикътъ е усвоявалъ и реда на черковната служба и е учелъ черковно пѣние; особено внимание се е обръщало да се научи ученикътъ да преписва черковни книги. Ученицитѣ сѫ изучвали една книга следъ друга. Когато ученикътъ свършелъ една книга, занасялъ подаръци на учителя, родителитѣ му сѫ нареждали по този случай праздненство и следъ това се е преминувало къмъ друга книга.

Единственото, което сж научвали по-способнитѣ и прилежни ученици въ тия килии, то е било четене и писане; повечето свещеници, които сж свръшвали килиитѣ, сж били крайно невежествени; този, който е знаелъ да чете и пише, се е считалъ за „граматикъ“и е минавалъ за ученъ между околнитѣ. Тази ученость често е бивала предметъ на завистъ и преследване отъ страна на неученитѣ свещеници. „Ала като знаяхъ мало да чета, пише Софроний въ своята автобиография, други свящeнници ненавидѣха ме, почто они вси на то врѣмя бѣха орачи“ (§ 7), а Софрония сж считали за твърде ученъ, понеже е знаялъ да чете и пише, а освенъ това изкаралъ е не само часослова, но и псалтира.

Това килийно учение е траело твърде дълго време. Потрѣбни сж били нѣколко години, за да се усвои науката на тия килии. Всѣка отдѣлна книга се е изучвала обикновено по 2-3 години. Въ единъ служебникъ срѣщаме следната бележка: „Да се знае кога азъ Никола бѣше на свети Кирикъ, додохъ по чумата една година; учихъ петь години, изучихъ наустницу и пцалтиръ“ (Й. Ивановъ, Сѣверна Македония, 356). Възпитателната цель на тия училища е била да приучи децата на „страхъ господенъ“.

Въ автобиографичнитѣ бележки на Илариона Ловчански срѣщаме сжщо така интересни бележки за килийното учение и за времето, което е отнемало то:

„Чтение учихъ въ сжщото село, и образованъ въ монастиръ свети Николай, Търновско окружие, до 27 години. Въ онова врѣме въ училищата прѣподаваха часослови и псалтири церковно учение, — граматика, катехизисъ и политически науки отнюдъ не са слушаше. Нии въ монастиръ, въ разтояние на 27 години всѣки день, караше ни стареца ни, прочитахме жития светихъ отцевъ, пролози, беседи светого Іоана Златоустаго, алфавитъ духовный, Ефремъ Сиринъ. Нии прочитахме и старецътъ ни толкуваше. Тамо прияхме

отчасти образование". (Тия бележки се отнасятъ къмъ периода 1801-1820). (Изъ автобиографичнитѣ бележки на Илариона Ловчански, Й. Ивановъ, Сѣверна Македония, 339).

Учителитѣ въ килийнитѣ училища сж били обикновено манастирски и килийни възпитаници. Нѣкои отъ тѣхъ сж отивали да се подготвятъ въ Света-гора, напр., Софроний. Наричали сж се „граматици", „даскали" и съ учителство се занимавали покрай другата си работа; повечето отъ тѣхъ сж били свещеници, монаси, клисари; едва къмъ края на XVIII и началото на XIX в. като учители почватъ да се вестяватъ и свѣтски лица. Само отъ учителствуване тѣ не сж могли да си изкаратъ прехраната и поради това учителството е било за тѣхъ второстепенно занятие. Обикновено, ако учительтъ е билъ свѣтско лице, занималъ се е съ нѣкое по-доходно занятие, което е извършвалъ въ училището предъ самитѣ ученици. Докато ученицитѣ четѣли гласно наустницата и заучвали отдѣлни пасажи, учительтъ презъ сжщото време се е занималъ съ абаджийство, обущарство или съ друго нѣкакво занятие. Понѣкога даскалътъ затварялъ ученицитѣ въ килията и отивалъ да извършва полската си работа; лѣтно време, презъ горещи дни, често обучението се е водило вънъ отъ килията, въ училищния дворъ, гдето учительтъ на сѣнка е вършилъ своя занаятъ. Специално учителско съсловие не е имало. Заплатата на учителя е била твърде оскждна: всѣки родитель е плащалъ за ученето на детето си отъ единъ до два и половина гроша; освенъ това задълженъ е билъ да храни учителя по редъ. Въ врачанскитѣ килийни училища всѣки родитель е плащалъ на учителя отъ Димитровдень до Гергьовдень по 12-13 гр. Често нему се е плащало въ натура. Въ бележника на попъ Димитра, килиенъ учитель (1732 г.), срѣщаме следнитѣ смѣтки: „Назначеніе за кое момче не си е платило хако да се знае и помни: Не е платило хако

момчето Стояново, ще даде баща му оки вълна 5; не е платило хако момчето на петра мицинъ дѣту са учи, баща му ще даде сирени оки 18; момчето на Костаки терзията за дѣкату са учи ще ушие Костаки кебето ми и на попадията сукмано 2"; други сж дължали жито, бобъ и пр. (Материали за историята на учебното дѣло въ България, св. II, с. 6-7).

Положението на учителя отначало е било доста принизено, и той не се е ползувалъ съ особена почить между простата маса. Въ своята автобиография П. Р. Славейковъ разправя следния интересенъ епизодъ, отъ който се вижда, какви сж били отношенията на простата маса къмъ учителя. Когато Славейковъ отишелъ да дири учителско мѣсто въ с. Михалци, попитали го, каква заплата иска. „Хиляда гроша за година заедно съ храната", отвърналъ Славейковъ — „Че много искашъ ти, рекли чорбаджиитѣ. Ние за цѣло лѣто плащаме на говедаря да ни пасе говедата и пакъ не му даваме повече отъ 200 гр. Хемъ дѣ е то да си говедарь, а дѣ е да си даскалъ! Говедаря цѣлъ день ходи да се пече по слънцето, тича подиръ говедата, дъжда го бие понѣкога, а ти ще седишъ въ килията на сѣнка — нѣма дъждъ, нѣма вѣтъръ . . ." (Пословици, I, XIV).

Килийнитѣ училища сж се задържали у насъ доста дълго време. Много отъ тѣхъ продължаватъ да сжществуватъ и следъ откриването на взаимнитѣ училища, макаръ и значително реформирани подъ влиянието на последнитѣ.

Въ килийни училища сж получили първоначалното си образование мнозина отъ книжовницитѣ и дейцитѣ на нашето възраждане.

Единъ отъ тѣзи дейци, Я. Груевъ, въ книгата си Моитѣ спомени описва начина на преподаване въ килийнитѣ училища; бележкитѣ на Груева, макаръ и да се отнасятъ

до Копривщенската килия, сѫ характерни за всички тогавашни килии. Азъ ще прочета единъ интересенъ пасажъ отъ тия спомени, за да се види, какви познания сѫ давали килиитѣ и съ какви методи си е служилъ килийниятъ учитель:

„Презъ зимата 1836 г. баща ми ме заведе на учение у даскалъ Сѣмка х. Велевъ, който държеше близо до насъ кръчма и въ една стая учеше нѣколко дѣца на книга. У него, както и нѣколцина други тогавашни даскали или попове, въ онова врѣме учеха най-напрѣдъ на пинакида буквитѣ, послѣ наустница, псалтиръ и свършваха наука съ апостолъ и светче. Азъ начнахъ да уча по книжкитѣ отъ Неофита Бозвели, които баща ми бѣ донесълъ отъ Карлово, дѣто ходѣше всѣка седмица на пазаръ да продава вълна. Мене бѣше свѣнь да уча по тия книжки, защото ми се присмиваха другаритѣ, та искахъ и азъ да уча наустница; но баща ми настояваше да уча по български книги.

Той бѣше книжовенъ човѣкъ, обичаше у дома да чете разни книги. Иде ми на умъ, че той еднажъ бѣ донесълъ отъ Карлово една ржкописна книга и отъ нея четѣше и ни разказваше за български царе; тоя ржкописъ ще да е билъ, по всѣка вѣроятность, Паисиевата история. Баща ми у дома ме научи да чета наустница и ме караше всѣка вечерь да чета прѣдъ иконостаса повечерие. Той като пѣвецъ водѣше въ черква и мене, и кога се понаучихъ да чета, туряше ме да канервамъ на пѣвцитѣ. Презъ лѣтото на 1836. г. учихъ у даскалъ Иванъ, който даскалуваше въ една стая, дѣто сѫщеврѣменно си работѣше разни обуща като папукчия. Отъ при тезгяха, дѣто си работѣше, той подканяше да четемъ и подъ трупотъ на мущата, съ която блъскаше по тезгяха, ние съ високъ гласъ изговаряхме думи, каквито завърнѣхме. Прѣди обѣдъ той редомъ всички ни единъ по единъ прѣслушваше, да види дали сме си научили зададе-

ния урокъ, и ни показваше ново четиво. Като се наобѣдвахме съ щото сме си донесли въ торбичка, накарваше ни лѣте да легнемъ по одъра да спимъ. Разбира се, че ние не можехме да спимъ, а той съ дълга пръчка умиряваше оногова, който шавнѣше. Зимѣ ние си носѣхме и по едно дръвце за топлене собата. На даскала плащахме мѣсечно по единъ грошъ, и който изучеше една книга, та вземаше друга, даряваше даскала съ пошъ или съ чорапи. Които изучеха апостола и светчето бѣха калфи и остаяха още една година да учатъ писмо и ракамъ съ турски цифри; тѣ за година едва научваха четиретѣ аритметически дѣйствия, да пишатъ записи за займени пари и писма за много здраве“ (Я. Груевъ, Моитѣ спомени, 1-2).

Българското училище започва да се освобождава отъ този килиенъ характеръ едва презъ 30-тѣ години на миналия вѣкъ. Тогазъ именно килиитѣ почватъ да упадатъ, и на тѣхно мѣсто възникватъ нови училища.

II

Нови училища — кога възникватъ. — Западно влияние. — Нови училища въ Гърция — алилодидактическо, взаимно. — Какъ се пресажда новата образованость у насъ — търговски сношения, икономически условия въ българскитѣ градове. — Практически и образователенъ смисълъ на новото училище. — Грижи за това училище отъ страна на заможни български емигранти. — Отваряне на габровското училище и килийнитѣ училища. — На какъвъ езикъ се води обучението. — Названия на новитѣ училища. — Свѣтски училища преди отварянето на габровското училище. — Характеръ на новото, свѣтско училище — учебни предмети, ученици, учители.

Възникването и развитието на нашитѣ нови училища се дължи на западното влияние, което, както отбелязахме вече, е проникнало у насъ чрезъ гърцитѣ и сърбитѣ. Презъ XVIII в. ние виждаме да се правятъ реформи въ методитѣ на преподаване въ западноевропейскитѣ училища. Тия реформи се дължатъ на двамата англичани Андрей Беллъ и Ланкастеръ. Първиятъ отъ тѣхъ, Беллъ, се е запозналъ основно съ взаимната метода, когато е билъ свещеникъ и управитель на едно сиропиталище въ Индия, и я пренесълъ презъ 1797 г. въ Англия. Все презъ това време Йосифъ Ланкастеръ основава въ Лондонъ училище за свободни, въ което въвелъ сжщо така взаимната метода; въ скоро време въ Англия възникватъ дружества за разпространение на тази метода, и оттамъ тя се разпространява изъ цѣла Европа. Новата метода на преподаване е била наречена взаимна, а още и Белланкастерска по името на своитѣ първи разпространители. (За взаимната метода въ България се говори подробно у Шишманова — Фотиновъ, с. 634 сл.).

На Балканския полуостровъ тя е била въведена най-напредъ въ гръцкитѣ училища. G. Kleobulos има голѣми заслуги за народното образование — за разпространение на това образование. Той е отъ Пловдивъ. Писатель отъ първата половина на XIX в. Известенъ е и като авторъ на математически съчинения, ученъ; презъ време на своето пребивание въ Швейцария и Германия запознава се съ методитѣ на народното обучение и признава за необходима за гърцитѣ тъй наречената ланкастерска метода за взаимно учение. Върху тази метода той написва съчинение Ἔκθεσις περὶ τῆς ἀλληλοδιδακτικῆς μεθόδου (Яшъ, 1820) — и въвежда тази метода на практика въ Букурещъ и Яшъ, отъ гдето тя се разпространява въ цѣла Гърция и допринася твърде много за бързото развитие на народнитѣ училища.

Подъ влияние на западноевропейската образованость и новитѣ учебни методи още презъ XVIII в. ние виждаме въ Гърция едно решително противопоставяне срещу килийнитѣ училища и домогване да се създадатъ нови училища, по образеца на западноевропейскитѣ. По брѣговетѣ на срѣдиземно море възникватъ множество нови школи, въ които се е добивало свѣтско образование. Гръцкитѣ монаси Макарий отъ Патмосъ и Герасамъ отъ Итака, които получаватъ образованието си на Западъ, отварятъ на островъ Патмосъ училище по европейски образецъ, наречено взаимно, алилодидактическо (ἀλλήλων — взаимно; δίδαγμα — учение; διδακτικός — belehrend, unterrichtend). За кѫсо време по примѣра на това училище възникватъ други въ по-голѣмитѣ приморски градове; въ началото на XIX в. тия училища се разпространяватъ по островитѣ на Срѣдиземно море и постепенно проникватъ и у насъ. Алилодидактичнитѣ училища сѫ били посещавани не само отъ деца, но и отъ възрастни.

Търговскитѣ сношения на българитѣ съ Гърция, Русия, Сърбия, Австрия и Влашко сѫ образували сѫщо така единъ

важенъ факторъ за създаване на нови училища и пресаждане на новата образованость у насъ. На тази мисъль ни навежда и фактътъ, че развитието на българскитѣ училища върви паралелно съ развитието на търговскитѣ сношения на България съ съседнитѣ страни. Българскитѣ търговци сж отивали въ чужбина, наблюдавали сж тамъ други културни условия, запознавали сж се съ новата образованость, съ новитѣ училища и сж се връщали въ родината си съ по-широки духовни интереси и съ желание да сторятъ нѣщо за просвѣтата на своя народъ. У тѣхъ е възниквала мисъльта да уредятъ въ България училища, подобни на онѣзи, които тѣ сж видѣли въ Гърция, по малоазийскитѣ брѣгове, въ Русия и другаде. Освенъ това, тия заможни търговци сж поддържали децата си въ чужди училища, пращали сж ги въ чужбина, предимно въ гръцки училища, за да усвоятъ новата образованость. Тия ученици сж се връщали въ родината си като разпространители на нова просвѣта и уредници на нови училища.

Въ дадения случай сж влияели не само търговскитѣ сношения, но изобщо икономическитѣ условия въ нашитѣ градове. Това се вижда преди всичко отъ факта, че първитѣ нови училища възникватъ въ занаятчийски и търговски центрове. Първото и най-добре уредено новобългарско училище, както е известно, възниква въ Габрово. Търновската и занаятчийска срѣда, съ развитие на икономическитѣ условия, на съобщенията, е чувствувала потрѣбность отъ известни познания, за да се улеснява въ търговскитѣ си сношения съ чужди страни и съ гръцкитѣ търговци, които по интелигентность сж стояли много по-високо отъ нашитѣ.

Тия две съсловия живо сж чувствували нужда отъ известна, макаръ най-елементарна образованость, и щомъ сами не сж могли да я придобиятъ, създавали сж условия

за образование на децата си. Преди всичко потрѣбно имъ е било да знаятъ да четатъ и пишатъ и да владѣятъ добре гръцки езикъ. И ако въ много български училища гражданитѣ сж поддържали гръцки езикъ, това не е било отъ желание да услужатъ на гръцкитѣ панелинистични домогвания; тѣхната сжщинска цель е била да се улеснятъ въ своята търговия чрезъ знанието на гръцки езикъ; знайно е, че тоя езикъ е билъ официаленъ въ повечето български градове и особено въ търговскитѣ градове; а българскитѣ търговци сж били въ най-интензивни сношения съ гръцки търговци.

Тъй че върху развитието на нашето училище сж влияели не само интереситѣ на образованието, но и чисто практически интереси. Наистина, духътъ на новото време, чисто културнитѣ фактори сж отъ твърде голѣмо значение за развитието на българскитѣ училища; обаче трѣбва да признаемъ, че въ дадения случай не отъ малко значение сж търговскитѣ сношения и практическитѣ съображения, за които споменахъ. Дори и главнитѣ основатели на нашитѣ училища сж схващали задачитѣ на училището не само въ образователенъ, но и въ чисто практически смисълъ. Въ своята брошура Мысли за сегашното бѫлгарско училище Априловъ пише: „Съ това учение ученикътъ познава свѣта, познава себе си и познава що е длъжность въ обществото и какъ да работи въ търговията си..“ (с. 41).

По-нататъкъ ние трѣбва да споменемъ още едно важно условие, при което сж се създавали нашитѣ нови училища. За уреждането и материалната подкрепа на много наши училища сж се грижили заможни български емигранти въ Влашко и Русия. Повечето отъ тѣхъ сж получили известна образованость въ чужбина и сж били полезни за незакрепналитѣ български училища не само съ съветитѣ и упѫтванията си, но много повече съ значителнитѣ суми, които сж жертвували за съграждане и поддържане на нови училища

Знайно е, че първото и най-уредено училище у насъ, габровското, е било създадено съ материалната подкрепа на заможни български търговци въ Русия и Влашко. Българскитѣ емигранти сж полагали не малко грижи за подготвяне на учители и за създаване на учебникарска литература. На свои срѣдства тѣ сж издържали български младежи въ чужбина, главно въ Русия, и по този начинъ сж подготвяли учители. Отпущали сж сжщо така значителни суми за съставяне и отпечатване на учебници за новоуреденитѣ училища.

Съ отваряне на габровското училище (1835 г.) предишнитѣ килийни училища загубватъ своето значение. Следъ тази дата се въвеждатъ радикални реформи въ нашето просвѣтно дѣло; преподаването се води по нови методи, учебниятъ материалъ е сжщо така новъ, и ученето не носи черковнорелигиозенъ характеръ, както преди, а свѣтски; целта на това учение не е да подготвя свещеници и монаси, а образовани хора, които да просвѣщаватъ своя народъ. Училищата отъ частни се превръщатъ въ общински, за тѣхното поддържане се грижи общината, училищното настоятелство; учителъть е получавалъ отъ общината опредѣлена заплата за цѣлата учебна година, а не е чакалъ, както преди, подаяния отъ ученицитѣ и тѣхнитѣ родители; училището е разтворило широко своитѣ врати еднакво и за богати, и за бедни. Броятъ на ученицитѣ все повече се е увеличавалъ. Постепенно почва да се формира отдѣлно учителско съсловие, когато преди 1835 г. за такова съсловие и дума не може да става; сега учителъть се занимава изключително съ своята работа въ училището; учителството се превръща въ специално занятие, и само отъ него учителъть изкарва своята прехрана, безъ да прибѣгва до нѣкое доходно занятие, както е било преди. Учитель, особено въ градоветѣ, не е можелъ да бжде всѣки малко-много грамотенъ, който е завършилъ курса на своето образование въ

килиитѣ; отъ учителя се е изисквала специална подготовка, и общината, която е заплащала на учителя, измежду нѣколкото кандидати избирала обикновено по-способния и по-подготвения. По този начинъ между кандидатитѣ възниква съревнование, и всѣки отъ тѣхъ, за да се настани въ по-добре уредено училище, стремѣлъ се е да добие по-високо образование.

Учението се е водило на новобългарски езикъ; гръцки и черковнославянски езикъ сѫ били изоставени на втори планъ. Тия два езика сѫ се изучвали главно отъ практически съображения; черковнославянски езикъ се е преподавалъ въ новитѣ училища, доколкото се е налагало неговото изучване отъ нуждитѣ на черквата.

Новитѣ училища сѫ носили различни названия; наричали сѫ ги общински, народни, първоначални, а най-често взаимни, споредъ методата на преподаването.

Ние срѣщаме свѣтки училища и обучение по взаимната метода у насъ още преди отварянето на габровското училище. Вече презъ 30-тѣ години нѣкои отъ учителитѣ, които сѫ следвали въ гръцки училища и сѫ усвоили взаимната метода, въвеждатъ я въ българскитѣ училища и почватъ да преподаватъ на български езикъ свещена история, катехизисъ, география и славянската граматика на Мразовича. Въ Свищовъ, много по-рано отъ откриването на габровското училище, е имало прочуто свѣтско училище, въ което сѫ се стичали ученици не само отъ града, но и отъ други мѣста. Учители въ това училище сѫ били Хр. Павловичъ и Емануилъ Васкидовичъ. При тѣхъ сѫ добили първоначалното си образование мнозина отъ нашитѣ дейци на възраждането; тъй, напр., известно време въ това училище е прекаралъ П. Р. Славейковъ. Свѣтско учение е преподавалъ и Р. Поповичъ, както въ Котелъ презъ 1819 г., тъй и въ Карлово презъ

1826 год. Взаимната метода е практикувалъ Фотиновъ въ своето елино-българско училище въ Смирна още презъ 1828 г. Презъ 1820 г. Селимински, гръцки възпитаникъ, е отворилъ свѣтско училище въ Сливенъ и е преподавалъ математика, физика, география и естествена история (Библиотека Селимински, I, с. 14). Обаче тия училища не сѫ дали поводъ за възникване на други училища; тѣ сѫ стояли усамотени и срѣдъ множеството килии сѫ представлявали нѣщо изключително и случайно. Освенъ това, обучението въ тѣхъ се е водило повече на гръцки и черковнославянски, отколкото на новобългарски. Тъй, напр., Р. Поповичъ е преподавалъ по гръцки, а Хр. Павловичъ и Ем. Васкидовичъ сѫ преполавали по гръцки и черковнославянски. Иначе стои въпроса съ габровското училище, въ което преподаването се е водило на новобългарски езикъ по взаимната метода учениѣто въ това училище е носило изключително свѣтски характеръ. Габровското училище означава началото на новобългарското учение; то извършва цѣлъ превратъ въ нашето учебно дѣло, като дава поводъ за възникване на множество подобни училища. Ученицитѣ отъ Габровското училище се пръсватъ по цѣла България и разпространяватъ взаимната метода въ новоуреденитѣ училища. Сѫщата метода е разпространявалъ и първиятъ учитель въ габровското училище, Н. Рилски.

Въ взаимното училище ученицитѣ сѫ изучвали четене, писане, смѣтане и нѣкои молитви. Четенето се е изучавало съ помощьта на особени мукавени, взаимноучителни таблици, окачени на стената. Ученицитѣ изучвали на редъ тия таблици една по една. На първитѣ таблици били изобразени букви, на вторитѣ — срички, на третитѣ — думи и т. н. Който свърши всички таблици, бивалъ произведенъ калфа, и мѣстото му е било опредѣлено на последния чинъ. Измежду калфитѣ учительтъ е избиралъ помощници, които сѫ обуча-

вали новитѣ ученици. Учителътъ се е занимавалъ главно съ калфитѣ на последния чинъ и съ помощницитѣ, които е подготвялъ за новия урокъ на следния день. Тъй че ученицитѣ взаимно сж се учили — по-силнитѣ и подготвенитѣ сж обучавали новитѣ и по-слабитѣ ученици; учителътъ е надзиравалъ хода на учението. Писането се е изучавало на особени чинове, насипани съ пѣсъкъ; новиятъ ученикъ е пишелъ по този пѣсъкъ съ пръстъ подъ ржководството на нѣкой калфа и по този начинъ е усвоявалъ начертанието на буквитѣ и цифритѣ. Щомъ ученикътъ се е научавалъ да пише, учителътъ го е поставялъ на първия чинъ.

Ученицитѣ въ скоро време сж се научвали да четатъ и пишатъ, безъ да претрупватъ паметьта си съ механическо заучване на наустницата и псалтира.

Новото училище е бдѣло строго за поведението на своитѣ възпитаници. Учителътъ еималъ особени помощници измежду по-възрастнитѣ ученици, наречени надзиратели на благочинието, чиято длъжность е била да следятъ поведението на ученицитѣ вънъ отъ училището и да съобщаватъ за тѣхнитѣ простжпки на учителя. Въ правилника на габровското училище, подписанъ отъ Н. Хр. Палаузовъ, срѣщаме следния параграфъ (въ упжтването, което одескитѣ българи сж дали на габровското училищно настоятелство): „§ 7. Да вардите сѣкой Господскій праздникъ дѣцата да ходятъ въ церковъ, още да не ходятъ по улицитѣ сосъ сукашкитѣ дѣца, да се не биятъ и проч., сосъ сѣкиго да се обхождатъ тихо и благочинно“). (П. Р. Славейковъ, Габровското училище, с. 29.).

Преподаването и изпитването се е водило по единъ строго установенъ редъ. Ученикътъ и за най-малкото отклонение отъ този редъ е бивалъ зле наказванъ. Изобщо, учителитѣ сж били еднакво щедри и въ наградитѣ, и въ нака-

занията. На учителитѣ е било разрешено отъ страна на родителитѣ по какъвто и да е начинъ да въздействуватъ на ученицитѣ. Най-тежкитѣ наказания сѫ били фалагата и затворътъ. Фалага сѫ наричали единъ уредъ, предназначенъ специално за наказване на ученицитѣ; въ този уредъ сѫ пре-пъхвали нозетѣ на виновния, ученицитѣ сѫ сѣдали на гър-дитѣ му, за да може учительтъ свободно да го накаже. Строго сѫ бивали наказвани крадцитѣ. Виновниятъ ученикъ е бивалъ начерненъ съ мастило, на врата му окачили над-писъ „крадецъ“, и той е бивалъ изложенъ на всички уче-ници на поругание; за по-голѣми простѫпки виновнитѣ сѫ бивали наказвани съ затворъ. За тия наказания ето какво пише въ своитѣ спомени единъ отъ възпитаницитѣ на вза-имнитѣ училища: „За малки погрѣшки биеха по ржцетѣ или по краката съ пръчка; за голѣми ни стѣгаха краката въ фалаги и учительтъ биеше, колкото щѣше. Понѣкога ни караха да стоимъ прави, като ни туряха подъ брадата на двата края изострена клечка. Нѣкога ни караха да стоимъ на кракъ или обѣсваха на врата ни конска торба, пълна съ камъне“ (Черти изъ живота и записки на Атанасъ Ивановъ, Сливенъ, 1885, с. 14-15).

Изобщо, по всичко изглежда, че нашитѣ първи педа-гози сѫ били много по-изобретателни въ наказанията, откол-кото въ срѣдствата за обучение и морално въздействие върху ученицитѣ.

Въ края на учебната година се е произвеждалъ публично тържественъ изпитъ.

III

Габровското училище и неговото значение. — В. Е. Априловъ и Н. Ст. Палаузовъ. — Починъ на одескитѣ българи. — Условие за възникване на това училище. — Ранни търговски сношения на Габрово съ Цариградъ, Влашко и Русия. — Импулсъ за създаване на училището отъ страна на Априлова и Палаузова. — Кога възниква мисъль у Априлова за училище въ Габрово. — Грижи на одескитѣ българи за училището. — Ролята на букурещкитѣ българи. — Неофитъ Рилски въ Букурещъ. — Н. Рилски въ Габрово. — Заслуги на уредницитѣ и поддръжницитѣ на габровското училище.

Понеже габровското училище има твърде важно значение за развитието на учебното дѣло у насъ, ние ще се спремъ за малко върху историята на неговото възникване и развитие.

За създатели на това училище се считатъ одескитѣ българи В. Е. Априловъ и Н. Стефановичъ Палаузовъ. За да бѫдемъ справедливи, трѣбва да кажемъ, че въ сѫщность Априловъ и Палаузовъ даватъ потикъ и материална подкрепа, за да се реализира по-скоро и съ по-малко срѣдства онова, което по-отрано е било вече подготвено. Въ дадения случай културнитѣ и икономически условия иматъ много по-голѣмо значение, отколкото личната инициатива.

Условията за възникване на новото училище въ Габрово сѫ били подготвени още преди одескитѣ българи да взематъ инициативата за съграждане на училищно здание. Габровци много отрано сѫ били въ търговски сношения съ Цариградъ, Влашко и Русия. Още презъ XVIII в. тукъ сѫ процъвтявали кожарство, копринарство и гайтанджийство, и габровци сѫ водили жива търговия съ Букурещъ, Браила,

Цариградъ и Москва. Мнозина отъ тѣхъ сѫ се заселвали изъ тия мѣста, за да търгуватъ съ габровски произведения. Къмъ края на XVIII в. въ Москва е имало петъ търговски кѫщи на габровци; между тѣхъ е била търговската кѫща на двамата по-стари братя на Априлова (вж. Миларовъ, Априловъ, с. 7).

Въ Букурещъ габровци сѫ имали свой ханъ, населявали сѫ цѣла махала, отъ която и до днесъ е останало име Strada Gabroveni.

Благодарение на поменатитѣ сношения, габровци сравнително по-рано сѫ почнали да поддържатъ интереситѣ на просвѣтата. Още презъ 1827-8 год. килийниятъ учитель Гавриилъ Рилецъ е убедилъ гражданитѣ да купятъ мѣсто за съграждане на килия, гдето да се сбиратъ ученицитѣ отъ цѣлия градъ; за да могатъ и свободнитѣ да посещаватъ това училище, той предлагалъ на учителя да се плаща отъ общината.

Презъ 1830 г. е постѫпилъ въ Одеския Ришелевски лицей Н. Христовъ Палаузовъ отъ Габрово; този роднина на бележития благодетель на габровското училище е билъ първиятъ ученикъ българинъ въ Русия. Презъ 1831 г. богатиятъ габровецъ Теодосий Йовчевъ, търговецъ въ Букурещъ, е завещалъ по-голѣмата часть отъ имота си за уреждане и поддържане на училища въ родния му градъ (Миларовъ, Априловъ, 6).

Всички тия факти ни показватъ, че условията сѫ били достатъчно назрѣли, за да се създаде въ Габрово едно народно училище.

Потрѣбенъ е билъ само импулсъ. И значението на Априлова и Палаузова състои преди всичко въ това, че тѣ именно осѫществяватъ тоя импулсъ.

У Априлова възниква мисъльта да открие училище въ родния си градъ още презъ 1831 г., когато е билъ въ

Цариградъ, догдето е изнесълъ впечатление, че новитѣ турски реформи ще бѫдатъ трайни. (Известно е, че следъ Одринския миръ, 1829 г., Турция се бѣше задължила предъ европейскитѣ сили да подобри положението на подвластнитѣ християни). Габрово е билъ избранъ не като роденъ градъ на Априлова и Палаузова, а преди всичко като центъръ, въ който сѫ се пресичали пѫтищата между Северна и Южна България. Новото училище Априловъ е мислѣлъ да уреди по образецъ на европейскитѣ; понеже самъ не е билъ въ състояние да се нагърби съ уреждането на училището, той прибѣгва до съдействието на други българи емигранти. Но най-напредъ се обръща къмъ Н. Палаузова въ Одеса; следъ това двамата поискватъ съдействието на богатитѣ българи въ Букурещъ Йовчевъ, Килифаровъ, бр. Мустакови и др., които се отзоваватъ съ готовность на тѣхната покана. Материални срѣдства за съграждане на новото училището сѫ жертвували и мнозина заможни българи въ Габрово. Искатъ позволение отъ търновския митрополитъ Иларионъ, тогавашенъ екзархъ на цѣла България; той разрешава, и въ 1833 г. се полагатъ основитѣ на училището въ присѫтствието на Илариона. На следната година зданието е било довършено, и презъ януарий почва ученето. (Първитѣ учители не сѫ се отклонявали твърде много отъ килийния характеръ на предишнитѣ училища).

Одескитѣ българи не преставатъ да се грижатъ за училището; тѣхната цель не е била толкозъ да съградятъ училищно здание, колкото да въведатъ новото учение въ своята родина. За сѫщинскитѣ имъ намѣрения свидетелствуватъ редъ тѣхни писма до габровската община. Въ едно отъ тѣзи писма (отъ 1833 г.) Априловъ и Палаузовъ, като съветватъ общината, какъ да уреди новото училище, между другото споменаватъ, че то трѣбва да подготвя „добри граждани“. И продължаватъ:

„А за учението ние мислимъ да почне школйото Славянски, Болгарски язикъ по начинатъ на Ланкастеръ, който е новъ лесенъ начинъ на началото на учението, Алилодидактики називаемий, по него яко скоро учатъ дечата; и на тоя язикъ да учатъ Граматика, Священа история, Аритметика и писмо: и като видимъ какво отива, и доходатъ на сколйото чи артисва, тогава прибавями и по високо учение“ (П. Р. Славейковъ, Габровското училище, с. 10).

Априловъ и Палаузовъ не сѫ имали намѣрение да подновяватъ килийнитѣ училища. Правилникътъ (упѫтването) е подписанъ отъ Палаузова; презъ 1845 г. Палаузовъ отива въ Габрово за уреждане на училището. Въ единъ правилникъ, изработенъ съ участието на одескитѣ българи (презъ 1845 г.) срѣщаме (параграфъ 2): „Никой отъ попечителитѣ да нѣма власть да введе въ училището наустница, псалтиръ и други черковни книги, освѣнъ които са опрѣдѣлени; който иска да познае защо не трѣбува да се введатъ, нека прочте прѣдисловието на Неофитовата граматика, Букварь Берона и други книги. Учительтъ трѣбува да учи това, което му е опрѣдѣлено споредъ взаимноучителниятъ способъ“ (П. Р. Славейковъ, Габровското училище, 28).

Одескитѣ българи изпращатъ и учебници, които да се преведатъ за новото училище. Между тия учебници първо мѣсто държи българска история, следъ това славянска граматика. Освенъ това тѣ отдѣлятъ една значителна сума, за да купятъ, преведатъ и отпечататъ потрѣбнитѣ учебници за новоуреденото училище.

Букурещкитѣ родолюбци съ съдействието на Илариона, търновския митрополитъ, натоварватъ Неофита Рилски да състави българска граматика и да преведе взаимноучителнитѣ таблици.

Въ 1834 г. Неофитъ Рилски заминава за Букурещъ, гдето въ продължение на деветь месеца завръшва превода на

взаимноучителнитѣ таблици, усвоява взаимната метода и приготвя граматика на български езикъ, която е била дадена за печатъ въ Крагуевацъ. И на 2 януари 1835 г. новото училище е било открито, и Неофитъ Рилски е започналъ преподаването по взаимната метода. Въ Габрово почватъ да се стичатъ ученици отъ множество български градове и села. Учението е било безплатно не само за децата на габровци, но и за външни ученици. Априловъ и Палаузовъ пишатъ на Габровската община: „Учительтъ нѣма никакъ изинъ да зема отъ чуздитѣ момчета нѣкоя заплата за учение... Така и Вие г-да Епитропи, нѣма да зимате отъ тѣхъ ни една пара... Школата е обща и открай свѣтътъ ако дойдатъ, нека са учатъ“ (П. Р. Сл., Габр. уч., 20).

За да подготвятъ учители за училището и народни просвѣтители, Априловъ и Палаузовъ сѫ изпращали и поддържали младежи въ руски учебни заведения. Одескитѣ българи сѫ се грижели не само за габровското училище, но чрезъ него и за другитѣ училища, уредени по образеца на габровското. (Това последното е снабдявало другитѣ училища съ учебни пособия, било е въ постоянни сношения съ тѣхъ и ги е упѫтвало съ съветитѣ си и съ подготвенитѣ си ученици, които имъ е изпращало).

Въ цитираното вече упѫтване на Априлова и Палаузова до Габровското настоятелство срѣщаме следния параграфъ: „§ 8. Училището трѣбува да има взаимоописание сосъ окрестнитѣ училища и да се изпроваждатъ нужднитѣ книги, кое отъ каквито нужда има. Както братъ помага на брата, така и училище трѣбва да помага на училище...“ (Писмо до Габровската община, отъ 1839 год: П. Р. Сл., Габровското училище, 19).

Изобщо това училище има неоценими заслуги за народната просвѣта; тукъ сѫ се подготвяли учители за другитѣ български училища, които сѫ разпространявали новото образование.

Неофитъ Рилски е учителствувалъ въ Габрово $2^1/_2$ год. Следъ това отива въ Казанлъкъ, гдето урежда взаимно училище. Пловдивскитѣ българи го поканватъ да открие подобно училище и въ тѣхния градъ, обаче пловдивскитѣ гърци попрѣчватъ и, вмѣсто тамъ, Неофитъ отива въ Копривщица. Между 1835-40 год. възникватъ въ България взаимни училища, по образеца на габровското, въ следнитѣ градове и села: Копривщица, Свищовъ, Трѣвна, Казанлъкъ, Елена, Сопотъ, Панагюрище, Търново, София, Котелъ, Калоферъ, Русе и Карлово. Десеть години следъ откриването на габровското училище въ България е имало около двадесеть добре уредени нови училища. Това не е малко за онова време, особено като имаме предъ видъ трудноститѣ, които сж съпровождали уреждането на новобългарското училище.

Главната заслуга на уредницитѣ и поддръжницитѣ на габровското училище състои въ това, че тѣ реформиратъ учебното дѣло въ България, като разкриватъ най-широки перспективи за неговото развитие, създаватъ новъ типъ училища и измѣстватъ килийното учение, което остава да се крепи тукъ-тамъ като една отживѣла времето си традиция. Отъ друга страна тѣ поставятъ ясно опредѣлени задачи на новобългарското училище, като го превръщатъ въ стражъ на българскитѣ национални интереси, като е крепило българския езикъ и народность. Габровското училище е дало добъръ примѣръ на другитѣ, като е поставило на пръвъ планъ изучването на българския езикъ и българската история. Априловъ и Палаузовъ решително сж отхвърлили предложението на търновския митрополитъ Иларионъ, който е настоявалъ преподаването да се извършва на гръцки езикъ, понеже на български е нѣмало учебници; и, за да замѣстятъ гръцкитѣ учебници въ нашитѣ училища съ български, тѣ жертвуватъ значителни суми за превеждането и отпечатването на най-необходимитѣ на първо време учебници.

IV

Развитие на българското учебно дѣло по-нататъкъ — Главни посоки. — Ролята на взаимнитѣ училища. — Гръцки свѣтски училища въ по-голѣмитѣ градове. — Български училища по тѣхенъ образецъ. — Класни училища. — Мисъльта на Априлова — взаимното училище да служи като основа на класното. — Кога става възможно уреждането на новия типъ училища. — Чуждестранни висши училища — гръцки и руски. — Где се подготвятъ учители. — Западноевропейски училища. — Уреждане на българскитѣ класни училища следъ 50-тѣ години. — Какви предмети се изучватъ въ новоуреденитѣ училища. — Въ какъвъ редъ се разпредѣля учебниятъ материалъ. — Момичетата въ подготвителнитѣ (основнитѣ) и класнитѣ училища.

По какви посоки тръгва по-нататъкъ развитието на нашето учебно дѣло презъ време на възраждането?

Безъ съмнение, това развитие не е могло да спре взаимнитѣ училища. Последнитѣ не сѫ били въ състояние да задоволятъ стремежитѣ на българскитѣ ученици къмъ по-високо учение. Въ тия училища, както видѣхме, ученицитѣ сѫ усвоявали главно четене и писане. Въ сѫщность взаимнитѣ училища сѫ полагали основа за по-нататъшно образование. Мнозина ученици следъ като сѫ свръшвали въ тѣхъ, постѫпвали сѫ въ гръцкитѣ свѣтски училища въ по-голѣмитѣ български градове. Въ тия гръцки училища ученицитѣ сѫ изучвали география, обща история, математика, френски езикъ; покрай това чели сѫ и произведения на гръцкитѣ класици. По тѣхенъ образецъ възникватъ и у насъ училища съ отдѣления, въ които се е преподавало по-високо образование. Въ тия училища сѫ се приемали само такива ученици, които сѫ свръшвали сѫ успѣхъ взаимнитѣ първоначални школи. Тукъ ученицитѣ сѫ изучвали по-пространно българ-

ска граматика, а сѫщо така българска история, география, катехизисъ и още нѣкои предмети. Постепенно тия по-високи училища, къмъ 50-тѣ години, се превръщатъ въ класни. Опити да се създадатъ срѣдни учебни заведения сѫ правени и по-рано. Презъ 1836 г. Х. Вълко е възнамѣрявалъ да уреди въ Пловдивъ едно „всенародно славянско училище". Сѫщата година Фотиновъ чрезъ „Любословіе" е препоржчвалъ на българитѣ да отворятъ „срѣдоточно българско училище".

Мисъльта да се уредятъ училища за по-високо образование не е била чужда на одескитѣ българи. Априловъ еималъ намѣрение следъ уреждането на взаимното училище да открие и класно. Въ сѫщность, споредъ плановетѣ на Априлова, взаимното училище е трѣбвало да служи като основа на класното, като училище, въ което да се подготвятъ ученици за по-високо образование. Обаче Априловъ не е могълъ презъ 30-тѣ години да реализира тоя си планъ. Не е имало нито подготвени ученици, нито пъкъ достатъчно учители за класнитѣ училища.

Едва къмъ срѣдата на миналото столѣтие, следъ смъртьта на Априлова, става възможно уреждането на новия типъ училища. Условията сѫ благоприятствували за тѣхното възникване. Имало е многобройни ученици, подготвени въ взаимнитѣ училища, които сѫ искали да продължатъ образованието си, и, като е нѣмало български класни училища, постжпвали сѫ въ гръцки. Отъ друга страна, къмъ 50-тѣ години ние срѣщаме множество учители, подготвени въ чуждестранни висши училища, отначало въ гръцки, а после въ руски. Както споменахме, още презъ XVIII в. е имало добре уредени гръцки училища въ Хиосъ, Патмосъ, Кидония, Йонийскитѣ острови. Новогръцки училища по западенъ образецъ срѣщаме презъ него време дори въ Венеция, Римъ, Виена, Одеса. Такива училища е имало въ нѣкои български градове.

Тъй, напр., известно е било пловдивското гръцко училище, въ което се е учелъ Я. Груевъ. На островъ Халки въ началото на XIX в. е било отворено патриаршеско богословско училище, въ което ученицитѣ сж изучвали гръцки, латински, турски, славянски и френски езикъ, а освенъ това, богословие, философия и математика. Имало е висши гръцки училища въ Цариградъ и Букурещъ; за последното, нека си помнимъ, споменава и Софроний, като го нарича бейска академия; въ тая академия се е училъ внукътъ на Софрония. Всички тия училища сж били посещавани не само отъ гърци, но и отъ българи. Следъ гръцката революция (1821) е билъ основанъ въ Атина университетъ, който сжщо така посещавали българи, и то не само отъ южнитѣ краища на България, но и отъ Търново, Сливенъ, Шуменъ и други градове. Тия българи, които сж завръшвали образованието си въ поменатитѣ гръцки училища, сж били достатъчни отначало да поддържатъ новоуреденитѣ класни училища.

Следъ 50-тѣ години учители за тия училища почватъ да се подготвятъ не въ гръцки, а въ руски учебни заведения. Руското влияние прекратява гръцкото, и нашитѣ нови училища захващатъ по-нататъкъ да се уреждатъ по руски образецъ. Докато до 1850 г. у насъ е учителствувалъ само единъ руски възпитаникъ, Н. Геровъ (който се е върналъ отъ Русия презъ 1847 г.), следъ тази дата повечето български учители сж били руски възпитаници. „Училището ни поддържа тукъ на учение единъ младъ момакъ за учитель неговъ; другъ единъ отъ Казанлъкъ е дошълъ тука и се учи на свои собствени разноски...“ (Едно писмо на Априлова и Палаузова до Н. Рилски, 1838 г. Псп., XXV-XXVI, 33). Причинитѣ на тази промѣна се дължатъ отъ една страна на борбитѣ около черковния въпросъ. Враждата между българи и гърци все повече се е изостряла, и патриотическитѣ побуждения на българитѣ не сж имъ позволявали

да следватъ въ гръцки училища. Отъ друга страна, науката която се е преподавала въ гръцкитѣ училища, все още е носѣла следи отъ срѣдновѣковната схоластика и отживѣлъ византизъмъ, не е задоволявала вече нашитѣ ученици, и тѣ почватъ да постжпватъ въ руски висши училища. За нашитѣ ученици въ Русия сж се грижили български емигранти, самото руско правителство и нѣкои благотворителни руски дружества. Априловъ и Палаузовъ сж поддържали нѣколцина българи въ Русия; презъ 1840 год. одескитѣ българи сж издействували отъ руското правителство четири стипендии за българи; презъ 1858 год. въ Москва сж следвали 16 българи; шестима отъ тѣхъ сж били поддържани отъ Славянския благотворителенъ комитетъ въ Москва, а другитѣ отъ частни лица; презъ 1866 г. съ руски стипендии сж следвали 32 българи.

По-късно български младежи почватъ да посещаватъ и западноевропейски училища; тъй, напр., презъ 1869 г. въ Прага сж следвали 23 българи; още презъ 50-тѣ години ние срѣщаме българи да следватъ въ бѣлградската висша школа.

Трѣбва да отбележимъ, че уреждането на нашитѣ класни училища къмъ 50-тѣ години се дължи не толкозъ на гръцкитѣ, колкото на рускитѣ възпитаници. Дветѣ класни училища, които сж сжществували преди 1850 год. — плѣвенското на Ем. Васкидовича и шуменското на Сава Доброплодни — сж били усамотени и не сж дали поводъ за възникване на други подобни училища; сжщинскитѣ основи на класното образование полагатъ рускитѣ възпитаници; отъ ученицитѣ, които сж свръшвали отдѣленията на основното училище, тѣ сж образували първитѣ класове и постепенно сж отваряли по-горни класове. Отъ рускитѣ възпитаници първи Н. Геровъ, който презъ 1847 г. е завършилъ Рищелевския лицей, е уредилъ класно училище въ Пловдивъ съ

два класа. Къмъ 1857 г. Т. Бурмовъ, възпитаникъ на Киевската духовна академия, отворилъ класно училище въ Габрово. Следъ тази дата числото на класнитѣ училища бързо се увеличава; до освобождението такива училища сж били открити почти въ всички градове, дори и въ нѣкои села. Отъ всички класни училища у насъ най-уредени и прочути сж били габровското и пловдивското.

Нека видимъ по-нататъкъ, какви предмети сж се изучавали въ новоуреденитѣ училища и въ какъвъ редъ се е разпредѣлялъ учебниятъ материалъ. Установена учебна програма, задължителна за всички класни училища, не е имало. Всѣко училище е усвоявало отдѣлна, особена програма, особенъ изборъ на учебнитѣ предмети. Гръцкитѣ възпитаници сж давали предпочитание на едни учебни предмети, а рускитѣ — на други. Обикновено предметитѣ сж били избирани и опредѣляни съвсемъ безразборно, безъ да съответствуватъ на възрастьта и подготовката на ученицитѣ. Въ нѣкои училища въ първитѣ класове сж се преподавали реторика, а въ вторитѣ — педагогия. Сава Доброплодни, който е следвалъ въ цариградската „Велика народна школа“ и после въ Андросъ, е основалъ презъ 1847 г. училище въ Щуменъ, което нарекълъ „гимназия.“ Въ тази гимназия, споредъ една дописка въ Цариградски вѣстникъ (1851 г., бр. 26), Доброплодни е преподавалъ по-вече отъ 15 предмета, между които срѣщаме: художнословие съ всичкитѣ правила, стихотворение гръцко и българско, психология, логика, етика, антропология (дописникътъ е, навѣрно, самъ Доброплодни). Но, изобщо, въ всички класни училища на пръвъ планъ сж се изучвали езицитѣ — въ учебния материалъ сж преобладавали предмети отъ историко-филологически характеръ. На първо мѣсто се е изучвалъ български езикъ, следъ това гръцки, турски, френски, а по-късно и руски. Руски езикъ е билъ въведенъ отъ рускитѣ възпитаници, които сж пред-

почитали новитѣ езици по чисто практически съображения. Изучването на класическитѣ езици се е поддържало най-много отъ гръцкитѣ възпитаници.

По-късно, презъ 60-тѣ и особено 70-тѣ години, следъ двата учителски събора, следъ въвеждането на звуковата метода, която замѣни взаимната, следъ дълга практика на нашитѣ първи учители, настжпва подобрение, както въ методитѣ, тъй и въ материала на ученето, което все повече се съобразява съ нуждитѣ на националния духовенъ животъ.

Трѣбва да отбележимъ, че и подготвителнитѣ (основнитѣ), и класнитѣ училища сж били твърде слабо посещавани отъ момичета. Едва къмъ 50-тѣ години почватъ да възникватъ специални девически училища. Изобщо, тогавашниятъ моралъ е билъ въ противоречие съ желанието на родителитѣ да пращатъ дъщеритѣ си въ училище. Тукъ-тамъ е имало смѣсени училища, обаче родителитѣ все нѣкакъ недовѣрчиво сж гледали на тѣхъ. Първи девически училища сж били открити въ Вратца, Плѣвенъ, Котелъ и Стара-Загора. По-уредени специални девически училища почватъ да възникватъ презъ 50-тѣ години, и тѣхното уреждане се дължи главно на рускитѣ възпитаници. Тия училища сж били малко на брой, и, както казахме, твърдо слабо посещавани. Отъ девическитѣ училища най-прочути сж били габровското и старозагорското; тѣ именно сж подготвили на първо време учителки за девическитѣ класни училища.

БИБЛИОГРАФИЯ

Н. Ив. Ванковъ. История на учебното дѣло въ България. Ловечъ, 1903.

Н. Ив. Ванковъ. Развой на учебното дѣло и училищното законодателство въ България. Ловечъ, 1906.

— Материали за историята на учебното дѣло въ България. Свезка I, 1904; свезка II, 1905. (Притурка на Училищенъ прѣгледъ).

Й. Ивановъ. Сѣверна Македония (Гл. X.). София, 1906.

В. А. Априловъ. Денница новоболгарскаго образованія. Одесса, 1841.

Ю. Ив. Венелинъ. О зародишѣ новой болгарской литературы. Москва, 1838.

П. Р. Славейковъ. Габровското училище. Цариградъ, 1867.

Якимъ Груевъ. Моитѣ спомени. Пловдивъ, 1906.

Н. Г. Еничеревъ. Възспоминания и бѣлѣжки. София, 1906.

Мита Нешковић. Историја српских школа. Карловци, 1898. (Библ. за ср. уч. у Скерлића, Српска књижевност у XVIII веку, с. 117).

Н. Мурзакевичъ. Нынѣшнее состояніе просвѣщенія у Болгаръ. Одесса, 1838.

Р. Поповичъ. Христоиѳия. Будимъ, 1837.

VII

Първи печатари и книжари

I

Где сѫ се печатали български книги преди да се уредятъ печатници въ България. — Кои се загрижватъ най-напредъ за основаване на български печатници.

Следъ като отблязахме първата новобългарска печатна книга — Софрониевия Недѣлникъ — умѣстно е да споменемъ по-нататъкъ при какви условия се развива книгопечатането и книжарството въ България презъ първата половина на миналия вѣкъ. Безъ съмнение, уреждането на печатници и развитието на книженъ пазаръ е създавало по-благоприятни условия за литературна продукция, като е поощрявало отдѣлнитѣ писатели да се посветятъ на една по-интензивна литературна дейность.

Преди да се уредятъ печатници въ България, нашитѣ писатели отъ началото на миналото столѣтие сѫ печатали своитѣ произведения въ Австрия, Влашко и Сърбия. Повечето отъ своитѣ новобългарски книги сѫ печатали въ Будимъ, Виена, Бѣлградъ, Крагуевацъ и Римникъ. За отпечатване на книгитѣ сѫ се грижили обикновено заможни българи, които сѫ били въ търговски сношения съ тия градове. Отначало българскитѣ книги сѫ се печатали най-вече въ Австрия; още презъ XVIII вѣкъ тамъ е имало нѣколко печатници съ славянски букви; уреждането на такива печатници се е дължало на австрийскитѣ сърби, които живо сѫ поддържали сръбската книжнина и народнитѣ училища.

Знае се, че печатането на български книги въ чужбина е било свързано съ твърде голѣми трудности и съ много разноски; при това отпечатването на една книга е отнемало твърде много време. Тъй, напр., Софрониевиятъ Недѣлникъ се е печаталъ цѣли седемь месеца. Често ржкописитѣ сж се бавили въ печатницата и повече. Освенъ това, авторътъ самъ или нѣкое друго лице, изпратено отъ България, е трѣбвало да наглежда печатането и да вади коректурата — значи, да остави другата си работа въ България, да прекара нѣколко месеца въ чужбина и да похарчи доста разноски, докато излѣзе книгата отъ печатъ.

Това, разбира се, не е могло да продължава дълго време. Броятъ на училищата се е увеличавалъ, нуждата отъ поучителни и школски книги все по-силно се е чувствувала и по-предприемчивитѣ българи почватъ да се грижатъ за създаване и уреждане на печатници. Отъ друга страна, и броятъ на читателитѣ и купувачитѣ е растѣлъ и постепенно се е създавалъ все по-широкъ книженъ пазаръ; книгата е представлявала интересъ не само за учители, свещеници и ученици, но изобщо за широката срѣда на градското съсловие. Не ще и дума, че възникването и развитието на книгопечатането и книжарската търговия се дължи не само на патриотически подбуждения, но и на търговски, чисто практически съображения.

За основаването на български печатници се загрижватъ най-напредъ одескитѣ българи. Заедно съ откриването на габровското училище тѣ сж възнамѣрявали презъ 30-тѣ години да уредятъ въ Габрово печатница съ български и гръцки букви, за да избѣгнатъ изпращането на самитѣ автори и преводачи въ чуждестранни печатници. Обаче одескитѣ българи не сполучватъ да реализиратъ плановетѣ си, понеже не могли да издействуватъ позволение отъ турското правителство. Сжщо така и Неофитъ Рилски се опитва да

основе българска печатница, но и той не сполучва. Откриването на печатница се е затруднявало твърде много отъ това обстоятелство, че е трѣбвало да се издействува съгласието на турското правителство и патриаршията. А, естествено, нито турската власть, нито пъкъ гръцката патриаршия сж могли да гледатъ благосклонно на българската просвѣта и книжнина.

II

Архимандритъ Теодосий и неговата печатница.—Живота на Теодосия.—Отварянето на печатница въ Ватоша, Тиквешко.—Пренасянето на печатницата въ Солунъ.—Изгарянето на печатницата и възобновяването ѝ съ срѣдства на К. Пейчиновичъ.—Заникъ на печатницата.

Това, което одескитѣ българи и Неофитъ Рилски не успѣли да постигнатъ, поради множество прѣчки, постигналъ го е архимандритъ Теодосий съ отварянето на българска печатница въ Солунъ.

За живота и печатарската дейность на Теодосия има твърде оскждни данни. Родилъ се е въ Дойранъ въ втората половина на XVIII вѣкъ; училъ се е въ Цариградъ, гдето усвоилъ усновно гръцкия езикъ. Слѣдъ смъртьта на баща си върналъ се въ родното си мѣсто и станалъ свещеникъ. Къмъ 1827 год. той напуска Дойранъ, слѣдъ смръттьта на жена си прекарва известно време изъ различни мѣста на Северна Македония — въ Скопие, Велешко и Охридско. Твърде е възможно презъ това време да е учителствувалъ. Къмъ 1828 год. Теодосий отива въ Синаитския манастиръ. Тамъ е билъ ржкоположенъ за архимандритъ. Въ Синая той престоялъ четири години, училъ черковнославянски езикъ, почналъ да превежда молитви отъ гръцки на славянски и да служи въ черква на славянски. Преведенитѣ молитви е изпращалъ на синоветѣ и приятелитѣ си въ Дойранъ. На 1831 год. Теодосий се върналъ въ Македония и по молбата на солунскитѣ епитропи се установилъ въ Солунъ като свещеникъ и таксидиотъ на Синаитския манастиръ въ македонскитѣ области. Характерно е, че и въ Солунъ Теодосий е писалъ

на български и въ черква е служилъ на славянски. Като манастирски таксидиотъ той често е обикалялъ различни македонски краища и е ималъ възможность отблизо да се запознае съ нуждитѣ на нововъзникналитѣ училища и съ народнитѣ учители. По това време именно у него назрѣва мисъльта да отвори българска печатница. Отначало той е мислилъ да работи тайно и затова не се е решавалъ да отвори печатницата въ Солунъ. По всичко изглежда, че съ Теодосия заедно сж работили и други лица. Единъ отъ неговитѣ помощници е билъ Камче, учитель въ с. Ватоша (Тиквешко). Съ материални срѣдства, отпустнати отъ Теодосия и нѣкой си Йовко Марковичъ отъ Кавадарци, Камче заминава за Бѣлградъ и купува отъ тамъ „типъ за типосвание книги". Това е станало навѣрно къмъ 1836-1837 г. Печатницата била наредена въ дома на даскалъ Камче и е работила тайно около една година. Не е известно, какви книги сж излѣзли отъ нея презъ това време. А. Шоповъ, който пръвъ съобщава за Ватошката печатница (Изъ живота и положението на българитѣ въ вилаетитѣ; — вж. и списание „Библиотека", Пловдивъ, кн. 18-20, с. 161 сл.), е можалъ да намѣри само една взаимноучителна таблица, печатана въ Ватоша. Тая таблица, съставена отъ даскалъ Йорданъ х. Константиновъ Джинотъ, съдържа поучителни изречения на български езикъ. Възъ основа на нея ние можемъ да предполагаме, че въ уреждането на печатницата е вземалъ участие и Йорданъ х. Константиновъ, който е билъ дълго време народенъ учитель въ Велешко, Скопие и Прилепско.

Гръцкиятъ владика, узналъ за сжществуването на Ватошката печатница, принудилъ даскалъ Камча да я затвори и му забранилъ да учителствува. На негово мѣсто билъ назначенъ гръцки учитель отъ Сѣръ, обаче, ватовчани прогонили новия учитель и отново прибрали даскалъ Камча. Печатницата е била пренесена въ Солунъ. Тукъ Теодосий се залавя

съ нейното уреждане. За да се отдаде всецѣло на своя планъ, той оставя свещеническата служба. Чрезъ солунския митрополитъ Милетий сполучва да издействува позволение отъ гръцката патриаршия. За снабдяването на печатницата съ нови букви спомогналъ единъ евреинъ, бѣглецъ отъ Русия, който умѣелъ да лѣе славянски букви.

Не се знае точно, кога е почнала да работи новата печатница. На всѣки случай, може да се установи, че къмъ края на 1838 г. тя е била вече отворена. Това узнаваме отъ едно писмо на Н. Рилски до Р. Поповичъ съ дата 9. XI. 1838 г.: „Изяснете ми, — пише Н. Рилски между другото — молимъ, каква е тая сега новосоставена болгарска типография въ Солунъ и за кой конецъ?“ А. Шоповъ предполага, че печатницата е била отворена къмъ 1836 г. Споредъ разказитѣ на Теодосиеви съвременници, въ нея се печатали най-напредъ нѣкакви български букви, разпространявани по Северозападна Македония (А. Шоповъ, Първата българска печатница въ Солунъ, Псп., г. VII, кн. 34, 1890). (Обаче документално това не е установено). Книги, печатани въ Солунската печатница преди 1838 г., и досега не сж намѣрени.

Въ 1838 г. печатницата изгорѣла и две години следъ това (1840 г.) тя е била подновена съ материалната подкрепа на Кирила Пейчиновичъ. Това узнаваме отъ предговора къмъ Утѣшеніе грѣшнымъ, 1840 — една книга, печатана въ Теодосиевата печатница. Въ този предговоръ Теодосий пише: „За овой отецъ [— К. Пейчиновичъ] глаголю: аще не би билъ онъ помогналъ: неби била оправена и типографіа наша, оти беше изгорела“. Следъ 2-3 години тя отново изгорѣла и вече не била подновена. Григоровичъ, когато е билъ въ Солунъ презъ 1845 г., видѣлъ е само развалини отъ Теодосиевата печатница. Следъ тия неуспѣхи Теодосий се върналъ при децата си въ Дойранъ и станалъ

воденичарь. Презъ една зимна нощь, когато спѣлъ въ воденицата, падналъ голѣмъ снѣгъ, съборилъ покрива на воденицата и затрупалъ Теодосия. На другия день синоветѣ му го намѣрили едва живъ, съ счупени крака. Следъ нѣколко дни, презъ мартъ, Теодосий се поминалъ. Това е било презъ 1843 г. (А. Шоповъ, СбНУНК., III.)

III

Николай Карастояновъ—другъ основатель на българска печатница.—Животъ, образование и дейность на Карастоянова. — Книжаръ, издатель и печатарь. — Основаване на печатница въ Самоковъ. — Сждбата на тая печатница. — Книгитѣ, излѣзли отъ самоковската и солунската печатница. — Издаване и разпространение на книги въ България презъ това време.

Съ твърде много трудности и прѣчки е ималъ да се бори и другъ единъ основатель на българска печатница — Николай Карастояновъ, „книговезатель, книгопродавецъ и книгоиздатель“, както се е наричалъ самъ. Карастояновъ е роденъ въ Самоковъ около 1778 г. И въ опита на Карастоянова, както и въ този на Теодосия, ние виждаме отражение на едно национално самосъзнание. Солунската и самоковската печатница имать значение не само като потикъ да възникнатъ други по-уредени печатници, но и като свидетелство за размѣритѣ на националното движение въ първата половина на миналия вѣкъ. Ние споменахме, че Теодосий, преди да се залови съ уреждане на печатницата, дълго време е писалъ на български езикъ, запознялъ се е съ българската книжнина, странствувалъ е между народа, билъ е въ общение съ тогавашната българска интелигенция (учителствувалъ е може би) — и всичко това, разбира се, значително е въздействувало върху неговото национално чувство. За отварянето на печатница въ Солунъ покрай Теодосия се грижатъ и други народни будители като Кир. Пейчиновичъ, даскалъ Камче, Йорд. х. Константиновъ Джинотъ. Грижилъ се е сжщо така и българскиятъ Зографски манастиръ. Значи, имало е подготвени условия за нейното възникване. Не е нѣкаква

случайность и това обстоятелство, че тази печатница възниква именно въ Солунъ — близо до Зографския манастиръ.

Духътъ на възраждането е засегналъ и другия основатель на българска печатница — Карастояновъ. И върху него сѫ въздействували редъ условия, които сѫ го насочвали къмъ народополезна дейность. Ние знаемъ, че Самоковъ е билъ единъ отъ центроветѣ на духовния животъ презъ възраждането, гдето винаги се е отстоявала българската народность. Българскиятъ езикъ се е пазилъ тамъ, както въ черквитѣ, тъй и въ училищата. Паисиевата история е оказала силно въздействие върху българския елементъ въ този градъ, за което, покрай другото, сѫдимъ отъ Самоковския преписъ. При това, не трѣбва да се забравя, че самиятъ Паисий е роденъ въ Самоковската епархия, а основателтъ на българския периодически печатъ, К. Фотиновъ, е самоковски гражданинъ. Отъ друга страна, Самоковъ се е намиралъ въ постоянни сношения съ Рилския манастиръ; децата на самоковци дълго време сѫ се учили въ килиитѣ на този манастиръ. Въ Рилския манастиръ е билъ ученикъ и Карастояновъ. Още тукъ той почва да се подготвя за бѫдещата си дейность, като научва книговезство и се запознава съ щампарско изкуство. По онова време въ манастиритѣ сѫ употрѣбявали особени щампи, съ помощьта на които сѫ отпечатвали икони. Такива щампи е имало, напр., въ Зографския манастиръ (Й. Ивановъ, Български старини, с. 48). Навѣрно щампарското изкуство е било пренесено въ България отъ Св.-гора. Карастояновъ, който отначало е почналъ да изработва икони, си е служилъ съ щампи, взети отъ Атонъ.

Преди да се залови съ печатарство, Карастояновъ е билъ известно време учителъ — въ Самоковъ, Дупница и др. Презъ 30-тѣ години напуща учителството и се залявя съ книжарство и книговезство; повечето отъ книгитѣ

е доставялъ отъ Сърбия. Билъ е отрано въ сношения съ сръбски книжари, и търговията му често го е заставяла да отива въ Сърбия. Тукъ той се запознава съ сръбскитѣ печатници и книжарници, и у него възниква мисъльта да разшири своята книжарска дейность, да се залови не само съ издаване, но и съ печатане на книги. Въ България вече се е създавалъ книженъ пазаръ, за новитѣ училища сѫ били потрѣбни учебници; освенъ това, както споменахме, новобълската книга се е дирила вече не само отъ ученици, свещеници и учители, но и отъ по-буднитѣ български търговци и еснафи. Разбира се; че Карастояновъ еималъ предъ видъ не само интереситѣ на народната просвѣта, но и чисто търговски цели.

Къмъ 1833 г. Карастояновъ се залавя съ книгоиздателство; своитѣ издания е печаталъ въ Сърбия. Въ сѫщата година той издалъ въ Бѣлградъ единъ Часословъ, на следната година (1834) — единъ Буквaръ или началное учение и Житието на св. Харалампия (и дветѣ въ Крагуевацъ). Първитѣ две книги сѫ били предназначени за училищата, а последната е разсчитала на единъ по-широкъ кржгъ четци.

Презъ време на честитѣ си пѫтування въ Бѣлградъ Карастояновъ купилъ отъ частно лице на вехто една малка ржчна печатница. Понеже не се е надявалъ, че патриаршията и правителството ще му разрешатъ да отвори печатница, той пренесълъ покупката си въ България тайно и настанилъ новата печатница въ своя зимникъ.

Не е известно точно презъ кое време е станало това. Споредъ разказитѣ на синоветѣ и внуцитѣ на Карастоянова, печатницата е била купена къмъ 1828 г. Фактъ е, че презъ 1835 г. тя е почнала да работи—тайно, разбира се. Отначало Карастояновъ изкарвалъ само щампи, понеже нѣмалъ букви. Тия щампи се харчели твърде много между поклонницитѣ

на Рилския манастиръ. Предполага се, че вече къмъ 1835 г. печатницата на Карастоянова е работила съ дървени букви.

Предишниятъ пловдивски митрополитъ Натанаилъ свидетелствува, че когато отишелъ презъ 1835 г. въ Самоковъ да се учи въ новооткритото тамъ взаимно училище, видѣлъ да продаватъ исторически и нравственопоучителни книжки, печатани съ черковни букви тайно въ зимника на Карастоянова. За да не излѣзе наяве тая подземна работа, на самоковскитѣ издания и било означено, че сѫ печатани въ Виена, Венеция, Будимъ и пр.

На 1835 г. е билъ издаденъ паспортъ на Карастоянова отъ сръбското правителство, съ който му се позволявало да „полази по свему пределу княжества нашег, иконе и књиги продавати“ (В. Злат., Псп., год. XVII, с. 627). Не е известно, дали измежду тѣзи книги е имало печатани въ неговата печатница.

Сѫщата година (1835) отъ Сърбия Карастояновъ отива въ Буда-Пеща, гдето сполучва да купи отъ университетската печатница около 150 оки черковнославянски букви, които тайно донесълъ въ Самоковъ (гл. писмото на Н. Рилски до Р. Поп., Псп., кн. 32-33).

Тази покупка е била причина да се открие тайното сѫществуване на печатницата. Тъкмо по онова време, когато Карастояновъ купилъ букви отъ Пеща, директорътъ на сръбската княжеска печатница, Берманъ, побѣгналъ, като злоупотрѣбилъ 30,000 гроша. Карастояновъ билъ обвиненъ, че е купилъ отъ Бермана букви, и сръбското правителство го е заподозрѣло като участникъ въ кражбата на Бермана. Нашиятъ печатарь съ голѣми трудности можалъ да се оправдае, като доказалъ, че букви не е купилъ отъ Сърбия, а отъ Пеща. За щастие, никой не преследва Карастоянова, макаръ и да е станало явно, че той безъ позволение отъ властьта се занимава съ печатарство.

Къмъ 1836 г., както споменахме вече, Н. Рилски му пише, насърдчава го и му предлага да работи съ него заедно, ако властьта не попрѣчи. Карастояновъ нищо не отговорилъ на Н. Рилски, понеже се боялъ отъ нови беди следъ случката съ Бермана. Около две години той се спотаява и като вижда, че нѣма опасность, въ 1838 г. отива въ Сърбия за нови букви и знаци.

Една малка весть има за дейностьта на печатницата между 1839-1846 г. По всичко иглежда, че тя не е работила презъ това време. Въ едно писмо до Н. Рилски Карастояновъ се оплаква, че работитѣ по неговата печатница не сж въ добро състояние; отъ това писмо узнаваме, че Карастояновъ еималъ намѣрение да продаде черковнославянскитѣ букви и да купи граждански (гл. Псп., год. XIX, 459, Къмъ историята на Сам. печатница). Бездействието на самоковската печатница до 1846 г. може да се отдаде донейде на отварянето на солунската печатница, която е могла да работи свободно, понеже е имала официално разрешение. За тази печатница Карастояновъ сигурно е знаелъ и навѣрно е разпродавалъ нейнитѣ издания. Че самоковската печатница презъ това време е бездействувала, се вижда отъ факта, че къмъ 1846 г. Карастояновъ е печаталъ нѣкои свои издания въ Сърбия. Следъ завръщането си отъ Сърбия той почва да работи отново въ своята печатница и да преиздава книги, които сж излизали въ солунската печатница и сж се дирѣли твърде много: „Краткое описанíе на светыте дванадесять монастыри заради поклонниците що идатъ на Света гора .... Третое изданíе. Печатано будимскими писмены, 1846.“ Нарочно скрива мѣстото, гдето е печатана книгата, а се казва, че е печатана съ будимски букви. Въ началото на 1847 г. се опитва да издействува разрешение отъ самоковския митрополитъ. Исканото разрешение му е било дадено, обаче митрополитътъ е поставилъ

на Карастоянова известно ограничение: позволено му е било да печата само черковни книги и да преиздава стари книги, безъ да внася каквито и да е поправки въ тѣхъ. Печатницата била изнесена отъ зимника и настанена въ една малка стаичка въ двора.

На Карастоянова помагалъ неговиятъ синъ Атанасъ, който умѣелъ да рисува икони по атонски образецъ и да ги изважда на щампа.

Първото издание следъ позволението: Часословъ, 1847. Това е второ издание отъ Часослова, издаденъ отъ Карастоянова въ Бѣлградъ презъ 1833 г. Не сѫ известни книги, печатани между 1848-1850 г.

Отъ двамина нѣмци беглеци, които случайно попаднали въ Самоковъ, Карастояновъ и синъ му се научили да приготвятъ клишета на медни плочи. Съ съдействието на тия нѣмци тѣ обогатили значително своята печатница съ нови принадлежности. Презъ 50-тѣ години тя е била най-добре поставена. Изкарала е най-много издания и грижливо изработени. По-късно, следъ възникването на други български печатници, по-уредени и по-богати, печатницата на Карастоянова почва бързо да упада, понеже не е могла да конкурира съ тѣхъ.

Книгитѣ, които сѫ излѣзли отъ тѣзи две печатници, солунската и самоковската, сѫ били предназначени главно за простата маса и за началнитѣ училища. Теодосий, макаръ и кѫсо време да е сѫществувала печатницата му, е издалъ около десетина книги, а Карастояновъ много повече. Измежду всички тия издания нѣма ни една книга предназначена за по-интелигентна срѣда. По-голѣмата часть отъ издаденитѣ книги носятъ религиознопоучителенъ характеръ, съдържанието имъ е изложено въ най-популярна форма, за да бѫде достѫпно за простата маса. Едни отъ тѣзи книги съдържатъ описание на светогорскитѣ манастири и сѫ служили като

пѫтеводитель на българскитѣ поклонници; въ други книги сѫ се излагали чудесата на св. Богородица, а трети сѫ съдържали житията на различни български светци. Трѣбва да кажемъ, че въ избора на книгитѣ много по-придирчивъ е билъ Теодосий, отколкото Карастояновъ, ако може да става тукъ дума за придирчивость. Изобщо Теодосий е схващалъ много по-ясно задачитѣ на книгоиздателя за онова време, отколкото Карастояновъ. Първиятъ е радѣелъ много повече за народната просвѣта; Теодосий е привличалъ въ своето издателско предприятие по-буднитѣ учители въ Македония, задължавалъ ги е да превеждатъ и пишатъ и е издавалъ книжовнитѣ имъ трудове, макаръ и да е разполагалъ съ твърде оскѫдни срѣдства. Тъй, напр., той е издалъ двата труда на К. Пейчиновича: Утѣшеніе грѣшнымъ и Огледало, преиздалъ е нѣкои произведения на Якима Кърчовски, отпечаталъ е взаимноучителни таблици, приготвени отъ учителя Йорд. х. Константиновъ. Между неговитѣ издания срѣщаме сѫщо така единъ буквaръ, озаглавенъ „Началное учение“, който е претърпѣлъ нѣколко издания, а сѫщо така и една учебна книга — „Книга за научение три язиковъ: славяноболгарской и греческия и карамалицкой“.

Друго едно обстоятелство, което ни кара да поставимъ Теодосия като издатель по-високо отъ Карастоянова, е, че езикътъ на Теодосиевитѣ издания е много по-простонароденъ, по-достѫпенъ, отколкото езика на Карастояновитѣ издания. По всичко изглежда, че Теодосий е следвалъ началото, дадено отъ Софрония — да се пише и превежда на простъ български езикъ. Въ заглавията на книгитѣ, които сѫ излѣзли отъ солунската печатница, Теодосий, между другото, отбелязва: „Отъ греческий язикъ се преизноси и се преписа во простий и краткий язикъ болгарский къ разумению простому народу“. Че самъ Теодосий е следвалъ една ясно съзната цель, като е разпространявалъ книги на про-

стонароденъ езикъ, се вижда, покрай другото, отъ предговора къмъ Утѣшеніе грѣшнымъ. Въ този крайно интересенъ предговоръ, на който ще се спремъ по-нататъкъ, той доразвива въ формата на една поетична алегория Софрониевата мисъль, че за народа трѣбва да се пише на популяренъ езикъ, а не на черковнославянски езикъ, който е недостѫпенъ дори и за мнозина свещеници. Изобщо, по всичко личи, че Теодосий е ималъ предъ видъ много повече интереситѣ на народното образование, отколкото интереситѣ на своята търговия, която може би поради това именно е свършила така злополучно; докато пъкъ другиятъ начинатель, Карастояновъ, съ своята търговска ловкость и опитность е долавялъ вкусоветѣ на широкитѣ срѣди и съ продажба на книги и икони е могълъ да закрепи своето предприятие дълги години. Единъ интересенъ фактъ, който ни рисува Карастоянова като издатель, е следния: езикътъ на неговитѣ издания съдържа твърде много сърбизми и елементи отъ черковнославянската речъ. Самъ Карастояновъ въ заглавията на своитѣ издания нарича този езикъ славянобългарски — върху всѣка своя книга усърдно отбелязва: „Преведено на язикъ славеноболгарский“. Между другото Карастояновъ е преиздалъ превода на Якимъ Кърчовски Чудеса на Богородица (изъ гръцкия сборникъ Амартолонъ Сотиря); преводътъ на Кърчовски е издаденъ въ Буда-Пеща презъ 1817 г.; въ заглавието на това първо издание е казано, че преводътъ е сторенъ „на болгарский язикъ“; Карастояновъ, като е преиздавалъ труда на Кърчовски презъ 1851 г., изоставилъ израза „болгарский язикъ“ и го замѣнилъ съ израза „славеноболгарский язикъ“. Тия промѣни въ езика и заглавията на книгитѣ ние лесно си обясняваме, като имаме предъ видъ, че Карастояновъ е разпродавалъ изданията си не само въ България, но и въ Сърбия, гдето, ако бѣха написани на простъ български езикъ, не биха намѣрили пазаръ.

Дветѣ първи печатници, солунската и самоковската, сж дали поводъ да възникнатъ други печатници у насъ, поставени при много по-благоприятни условия. Първата българска печатница въ Цариградъ се яви презъ 1843 г. — скоро следъ изгарянето на солунската; за създаването на цариградската печатница е влияло началото, положено отъ Теодосия. Печатницата на Теодосия е влияла и за отварянето на самоковската печатница, което се вижда отъ факта, че Карастояновъ е препечатвалъ книги, излѣзли въ солунската печатница.

Заслужва да се отбележи, че за развитието на българското книгопечатане твърде голѣми заслуги има Британското библейско общество, което, за да създаде по-благоприятна почва за протестантската пропаганда между българитѣ, загрижва се за уреждането на българска печатница. Въ 1840 г. това общество снабдява гръцката печатница на А. Диаманди въ Смирна съ славянски букви. И още сжщата година излиза въ тази печатница български преводъ на Новия заветъ, извършенъ отъ Н. Рилски. Следъ това въ сжщата печатница Фотиновъ почва да печата свое списание Любословіе. Значи, благодарение на Британското библейско общество, на протестантската пропаганда въ България — се урежда въ Смирна българска печатница; по настояването на тая пропаганда Н. Рилски превежда Новия заветъ. А Фотиновъ, който презъ него време е учителствувалъ въ Смирна, се решава да използува тази печатница, за да основе първото българско периодическо издание. Тамъ сж печатани български книги до 1859 г. (Какви книги сж излѣзли срв. Шишм., Фотиновъ, СбНУНК., кн. XI, 657). Следъ тия опити книгопечатането у насъ се поставя на здрави основи, възникватъ скоро една следъ друга нѣколко български уредени печатници. Презъ 40-тѣ години броятъ на книжовнитѣ произведения захваща бързо да

расте, българската книга поевтинява, кржгътъ на нейнитѣ купувачи и читатели се разширява значително.

За това е благоприятствувало, разбира се, и развитието на търговията съ книги — развитието на книжния пазаръ.

Нека видимъ, на какви основи се е създавалъ този пазаръ и доколко е съдействувалъ за поддържането и разпространението на българската книга.

Не е било достатъчно само да се напечата книгата, трѣбвало е и да се разнася между народа, да се разпространява. Презъ него време не купувачитѣ сж дирили книжаря, а тъкмо обратното е ставало: книжарьтъ е ходѣлъ отъ едно мѣсто на друго да дири купувачи за своитѣ издания.

Срѣдствата за издаване и разпространение на книгата сж били твърде първобитни. Издаването на една книга е ставало или съ материалната подкрепа на нѣкой меценатъ, или пъкъ съ сумата, събрана отъ предплащане. Обикновено, когато авторътъ или преводачътъ е нѣмалъ срѣдства да издаде своя трудъ, той е излизалъ предъ читателитѣ съ съобщение, въ което е обяснявалъ, каква книга тъкми да издаде; понѣкога самиятъ издатель е тръгвалъ да дири спомощници, и за да привлѣче повече, той имъ напечатвалъ имената въ края на своята книга. Читателитѣ, които сж предплатили, сж очаквали съ нетърпение излизането на новата книга цѣли месеци, а понѣкога и повече отъ година, докато издателтъ събере потрѣбната сума и намѣри печатница. Днесъ излизането на една нова книга е за насъ нѣщо обикновено, когато за онова време всѣка нова книга е означавала литературно събитие.

Както видѣхме, съ издаване и разпространение на книги сж се занимавали и първитѣ печатари, Теодосий и Карастояновъ. Тѣхното начало сж подйели мнозина други.

IV

Книжарството презъ това време. — Хаджи Найденъ Йовановичъ. — Животъ и дейность на Найдена. — Издания на Йовановича. — Неговата просвѣтна роля. — Образъ на пѫтуващия книжарь презъ време на робството у Ив. Вазовъ.

Трѣбва да отбележимъ, че книжарството презъ него време съвсемъ не е било сложенѣ на такива основи, на каквито се развива днесъ. Тогавашната книжарска търговия си е служила съ твърде първобитни срѣдства. Тия, които сѫ търгували съ книги, не сѫ се установявали на едно мѣсто, а постоянно сѫ пѫтували между народа. Пѫтуващиятъ крижарь, съ дисаги на рамо и съ дебела тояга, или пъкъ възседналъ на конь, е скиталъ отъ село на село, отъ градъ на градъ да дири публика и купувачи за своитѣ книги. Тая публика той я намиралъ по стъгди и пазарища, по механи, сборове и панаири, увличалъ я съ своитѣ любопитни, поучителни разкази и е излагалъ предъ нея съдържанието на своитѣ книги. Той е познавалъ добре вкусоветѣ на публиката и е могълъ да угоди на всѣкиго. Между най-проститѣ четци пѫтниятъ книжарь е разпространявалъ книги съ нравственорелигиозно съдържание, библейски легенди, жития, популярни пѣсни; между ученицитѣ е продавалъ учебници на български и сръбски, а за по-взискателнитѣ четци, обикновено учители, е носилъ руски и сръбски книги съ свѣтско съдържание. Покрай житията, библейскитѣ истории, катехизиситѣ, Синтипа, Езоповитѣ басни, пѫтуващитѣ книжари сѫ разнасяли буквари, граматики, стихотворни сбирки, руски сборници и пр.

Както виждате, тия книжари все още сѫ пазили традициитѣ на срѣдновѣковната и народна търговия. Можемъ да предполагаме, че нашитѣ пѫтуващи, амбулантни книжари сѫ следвали примѣра на подобни сръбски книжари, като, напр., Еремия Караджичъ и х. Алекса Поповичъ. Презъ него време пѫтуващи търговци сѫ се срѣщали твърде често. Тѣ сѫ напомняли дубровнишкитѣ търговци, които сѫ натоварвали на коне и кола своята стока и сѫ я разпродавали изъ градове и села. Грънчари, абаджии, казанджии сѫ работили по 1-2 години и, следъ като изкаратъ известно количество стока, тръгвали сѫ да дирятъ купувачи. Примѣрътъ на тия пѫтуващи търговци сѫ последвали и първитѣ сръбски и български книжари.

Отъ тѣзи книжари у насъ най-известенъ е билъ презъ 40-тѣ и 50-тѣ години Хаджи Найденъ Йовановичъ, „татаръ пазарджичанинъ, ревнитель болгарскаго просвѣщения, учитель и книгопродавецъ по всея Славеноболгария“, както той самъ се нарича въ заглавнитѣ листове на своитѣ издания. Н. Йовановичъ е разнасялъ своитѣ издания изъ България, Македония, Одринско, дори и въ Сърбия и Ромъния.

Мисъльта да се залови съ книжарство и книгоиздателство е възникнала у него къмъ 1839 г. Това узнаваме отъ едно писмо на Захария х. Иконописъ до Н. Рилски (СбНУНК., X, 599). Намѣрението на Н. Йовановичъ е било подкрепено отъ Зах. х. Иконописъ, пловдивски учитель. Ето каква атестация дава Иконописъ за Найдена, въ писмото си до Н. Рилски: „Многажди съмъ мислѣлъ да туриме на ржка тоя Найдена; той отбира отъ търговия: и орисъ, и памукъ, и коприна е каралъ, знае да продава и купува и вѣренъ е, пакъ се обѣщава да не се жени, но да работи за народа. . . .“

До 1839 г. Н. Йовановичъ е билъ учитель въ Т. Пазарджикъ и Батакъ; като събралъ 5-6 хиляди гроша, отказалъ се отъ учителската професия и решилъ да се отдаде на

книгоиздателство и странствуване между народа. „Искамъ за едно добро да служа на тоя свѣтъ“, говори той на Захария (гл. цит. писмо) — а за да бѫде свободенъ отъ други ангажименти, които биха го отвлѣкли отъ неговия дългъ, той решава да се не жени. По негово време се е поддържало, че който иска всецѣло да се посвети въ служба на своя народъ, не трѣбва да се жени. „Не ще преувеличимъ, ако кажемъ, че дълговрѣменното му безбрачие не е било друго нѣщо, освѣнъ чиста цѣль, за да може свободно да слугува [— служи] на училището и общината“. (Това се отнася до габровския учитель Цвѣтка Недевъ; Едно писмо на училищното настоятелство до одескитѣ българи; П. Р. Сл., Г. уч., 54.)

Въ 1843 г. той е ходилъ въ Букурещъ да печата книги; вече презъ него време Н. Йовановичъ е билъ въ постоянни сношения съ българскитѣ емигранти въ Влашко и Русия. Къмъ 1851 г. се е намиралъ въ Рилския манастиръ. Тамъ нѣкои калугери му превеждали и преписвали книги за издаване. Йовановичъ се е занимавалъ не само съ издаването и разпродаването на книгитѣ, но надъ нѣкои отъ своитѣ издания самъ е работѣлъ, като е компилиралъ, преработвалъ. Въ заглавието на нѣкои негови издания четемъ: „Собранъ и сочиненъ отъ П. Йовановичъ“. Първото негово издание датира отъ 1843 г. Дали преди тази дата е издалъ и други книжовни трудове, не е известно. Книгитѣ, които е разнасялъ Н. Йовановичъ, сѫ били съ твърде разнообразно съдържание. Той е предлагалъ на своята читателска публика единъ по-широкъ изборъ отъ книги, не само нравственорелигиозни и учебни; между неговитѣ издания ние срѣщаме произведения отъ чисто повествувателенъ характеръ, предназначени сѫщо за простата маса. Той има това предимство въ сравнение съ първитѣ двама издатели и книгопродавци, Теодосий и Карастояновъ, че е разширявалъ литературния вкусъ на тая маса. Повеститѣ, баснитѣ, стихотворнитѣ сбирки, които

Н. Йовановичъ е пускалъ между народа, днесъ за насъ нѣматъ нѣкаква особена литературна стойность. Но навремето си тѣ сѫ създавали литературни вкусове, макаръ и твърде първобитни, чели сѫ се съ интересъ, и за всички любители на българската книжнина е било цѣло събитие, ако срѣдъ тѣхъ се вести неочаквано Н. Йовановичъ съ своитѣ епически дисаги.

Известни сѫ до сега около тридесеть издания на Н. Йовановичъ. Твърде е възможно да има и други, които още не сѫ намѣрени. Отъ неговитѣ издания най-широкъ пазаръ сѫ намирали: 1. Букварь или началное учение съ различни поучения за болгарскитѣ юноши и за секиму человѣку; 2. Ново български пѣсни съ царски и други нови пѣсни или похвали, и сѫдба баща съсъ сина; 3. Басни Есопови, нѣколко издания. Но най-много се е разпространила книгата Исторія на истиятъ мистеръ Бертолда. Високи умни хитрости Бертолдови. Който ся показува единъ Селачъ—Хитъръ и остроуменъ: който подиръ различнитѣ си страдания, и съ остроумния умъ, стана царски Совѣтникъ. При това остави си завѣтѫ и достопаметнитѣ изречения съсъ пословицитѣ си (за споменъ). Тия сѫ весма приятни и любопитни за сакиго человѣка".

Както виждате, заглавията на книгитѣ сѫ били твърде дълги. И това е било за улеснение на търговията; куповачътъ отъ самото заглавие на книгата е можелъ да узнае всичко по-важно, което се съдържа въ нея. При това заглавието се е съставяло по такъвъ начинъ, че да привлѣче любопитството на купувачитѣ.

Повечето отъ изданията на Н. Йовановичъ сѫ печатани въ Бѣлградъ — отъ 27 негови издания 1 е печатано въ Цариградъ, 8 въ Букурещъ, а 18 въ Бѣлградъ. Наймного книги е издалъ Найденъ презъ 1852 и 1853 г.: докато презъ другитѣ години между 1843-1855 той е изда-

валъ по 1-2 книги, въ продължение на дветѣ години (1852-1853) е издалъ 13 книги.

Н. Йовановичъ е известенъ и като издатель на сръбски книги. Въ библиографията на новата сръбска книжнина срѣщаме две произведения, издадени отъ него: едното е Историје Синдипе философа персијског, а другото Плач Рахили или убиение 14,000 младенцев. Езикътъ на тия две книги не е чисто сръбски, а съдържа твърде много особености на черковнославянския и народния български езикъ. Изобщо тѣхниятъ издатель е искалъ да бѫдатъ тѣ лесно достѫпни и за сърби, и за българи, понеже той, като Карастоянова, е продавалъ своитѣ издания не само въ България, но и въ Сърбия. Като че ли целта на тия пѫтуващи книжари, които сѫ продавали своитѣ издания между двата народа, е била да работятъ за едно сближение между тѣхъ. И дълго време, дори до 60-тѣ години, ние срѣщаме книжари отъ типа на Йовановича и Карастоянова, които сѫ намирали еднакво пазаръ за своитѣ книги, както въ България, тъй и въ Сърбия — единъ фактъ, на всѣки случай, твърде характеренъ за онѣзи общи културни условия, при които сѫ се развивали двата народа и сѫ се домогвали къмъ единъ общъ литературенъ езикъ. Тия условия, които изразяватъ редъ допирни точки между нашето и сръбско възраждане, ние имахме случай вече нѣколко пѫти да изтъкнемъ. Н. Йовановичъ е билъ твърде популяренъ между българското население, доставялъ е книги на българскитѣ учители и за него има спазени доста спомени. Каква широка просвѣтителна роля е игралъ тоя българинъ, се вижда отъ свидетелствата на неговитѣ съвременници.

Свещеникътъ въ Т. Пазарджикъ Иванъ Гаговъ: „Кога азъ малъкъ се учехъ въ село при кривия даскалъ Тодора, Найденъ дохождаше съ дисаги и съ голѣма тояга на рамо, раздаваше книги на по възрастнитѣ ученици и ги съвѣт-

ваше да се учатъ; той придумваше и други, които знаятъ да четатъ, да си купятъ книжки".

П. Кисимовъ пише (Българска сбирка, год. V, кн. 2); „Оригинална личность бѣше тоя тогавашенъ единственъ книгопродавецъ, което се вижда и отъ титлитѣ, които си даваше: още и съ приложението съ тая даскалъ Найденъ... Негова е казватъ пѣсеньта отъ онова врѣме: „Прочулъ се е Найденъ Граматикъ" (въ честь на Н. Герова). Той ходѣше по сбороветѣ, по селата и по мънастиритѣ, възседналъ на семерлия конь съ товарчинка книжкитѣ си, да ги продава. Той бѣше крайно смѣхорливъ човѣкъ".

Спомени на Паничковъ: „Скита се по села и градища, по мънастири, панаири и селски сборове... Слезе въ нѣкой градски простъ ханъ и въ стаята на мръсния подъ нареди книгитѣ. Ще го споходятъ учителитѣ и свещеницитѣ, ако по-рано той не отиде при тѣхъ".

Якимъ Груевъ: „Въ онова време бѣше много мжчно да се сдобие човѣкъ съ книги на чужди езикъ, особено въ такова затънтено мѣсто като Копривщица. Жъденъ за книги, азъ съ особена радость посрѣщахъ въ Копривщица х. Найдена Ивановичъ, Т.-Пазарджичанинъ, който разнасяше печатни свои дребни книжки и календарчета. У него намѣрихъ руска христоматия отъ Галахова и си я купихъ. Тая Христоматия ми бѣше едничката библиотека, въ която намѣрихъ и учехъ образци отъ разни видове съчинения" (Моитѣ спомени, с. 7.).

Н. Йовановичъ умрѣлъ въ Бѣлградъ презъ 1862 г., сломенъ отъ своитѣ дългогодишни скитания.

Презъ последнитѣ дни на живота му го посетилъ Петъръ Боневъ, по-късно единъ отъ главнитѣ организатори на перущенското възстание, и Теофилактъ, племенникъ на Бонева. Н. Йовановичъ лежалъ боленъ и слѣпъ въ една тъмна,

мръсна стая, изоставенъ отъ всички; съвсемъ изнемощялъ отъ болестьта, той все още не се интересувалъ отъ българската книга и разпитвалъ своитѣ гости за отечеството си. На сбогуване заплакалъ и изпратилъ двамата българи съ следнитѣ думи: „Петре, всички ме забравихте! Кажи и на другитѣ да ме пообикалятъ!... Ахъ, да мога да се дигна, ще си отида на нашия виляетъ, но... виждамъ, че скоро ще умра. Обичамъ свободата, но много ми е жално, че не ще сложа кости въ моето отечество".

Не е известно на кое мѣсто почива прахътъ на този ревностенъ разпространитель на българската книга.

Примѣрътъ на Н. Йовановича е билъ последванъ отъ мнозина други пѫтуващи книжари, които сѫ пръскали между народа българската книга. Образътъ на пѫтуващия книжарь презъ време на робството поетически е възсъздаденъ въ едно стихотворение на Вазова, озаглавено „Старий книгопродавецъ" (Поля и гори). Ето най-характернитѣ пасажи отъ това стихотворение:

Трийсеть години бѣхъ азъ простъ книгопродавецъ,
Книги вредъ разнасяхъ и наука сѣхъ,
Даже бѣхъ учитель двѣ години въ Правецъ,
По селата учахъ, по черквитѣ пѣхъ.
Любяхъ ази много проститѣ селяне;
Продавахъ псалтири и рибний букварь,
Малки календарчета имъ давахъ въ даръ
Само да обикнатъ българско писанье...
А когато хващахъ азъ по нѣкой часъ
За работи стари да имъ проповѣдвамъ,
Какъ ми тѣ въ устата зѣяха тогасъ!...
Много книги пръснахъ: молитви, житьета,
Есопови басни, буквари безъ четъ,
Царственици вѣхти и Новий Завѣтъ,

Синтипи, историй за нащ'тѣ царства...
И жални историй четяхъ имъ тогасъ;
Но смѣхътъ по̀-любятъ: ази ги опитахъ.
Какъ се веселяха и смѣяха съ гласъ
За хитрий Бертолда, кога имъ прочитахъ!
Челякъ да се смѣе, и то е добро;
А тозъ Бертолдъ дяволъ, истина е смѣшенъ:
Еднъжъ катъ показвахъ образа му грѣшенъ,
Сбра се да го гледа цѣлото хоро — .

Тия пжтуващи книжари даватъ поводъ да възникне у насъ по-късно книжарска търговия, сложена на по-здрави и солидни основи. Вече презъ 30-тѣ години ние срѣщаме доста уредени български книжарници, първо мѣсто между които е държала книжарницата на Данова въ Пловдивъ, а следъ това печатницата на Манчева, пакъ въ Пловдивъ.

БИБЛИОГРАФИЯ

Димитриевъ. Писма по народното пробуждане (Псп., XXXII., 327).

Дриновъ. Първата българска типография въ Солунъ (Псп., кн., 31).

А. Шоповъ. Първа българска печатница въ Солунъ. (Псп., год. VII. 1889., кн. 34).

А. Шоповъ. Изъ новата история на Македония (СбНУНК., III.).

И. Богоровъ. (Бълг. книжици, I, 2, 305).

Офейковъ. La Macédoine, с. 30.

А. Шоповъ. Първата бълг. печатн. въ село Ватоша (Тиквешко) въ началото на нашето столѣтие. (Сп. „Библиотека", кн. 18-20).

В. Златарски. Къмъ историята на Самоковската печатица (Псп., 1907, с. 458).

В. Златарски. Даскалъ Н. Карастояновъ и неговата печатница (Псп., кн. 66, с. 633).

В. Д. Стояновъ. (Псп., кн. XXIII-XXIV, с. 1024).

А. Шоповъ. Изъ живота и положението на българитѣ по вилаетитѣ (с. 375-378).

Й. Ивановъ. Зографски щампи отъ 1834 (Бълг. старини, с. 48).

Х. Найденъ Йовановичъ (Псп., 1905, XVI, с. 100).

Я. Груевъ. Моитѣ спомени (с. 7,90).

Г. Димитровъ. (Княж. Бълг., I, с. 238).

Н. Срезневскій. Книгопечатаніе въ Болгаріи (ЖМНПр. 1846, сент., отд. 5).

VIII

Софроний Врачански

I

Животъ на Софрония. — Родно мѣсто. — Родители. — Образование и възпитание. — Странствувания. — Видинъ и Букурещъ. — Политическа и обществена дейность. — Смърть. — Софроний въ очитѣ на своитѣ съотечественици.

Новитѣ посоки, по които тръгва гръцката и сръбска литература подъ влиянието на западноевропейската образованостъ, намиратъ и у насъ свои застѫпници, които усвояватъ основнитѣ идеи на гръцкото и сръбско възраждане и ги приспособяватъ къмъ условията на нашия духовенъ животъ. Реформаторскитѣ и просвѣтителни идеи си пробиватъ пѫть и въ нашата литература, като опредѣлятъ все по-ясно нейния духъ и основнитѣ посоки на развитието ѝ. Писателитѣ на новото столѣтие поставятъ на една по-широка основа националнитѣ и патриотически идеали на Паисия, продължаватъ неговото дѣло, като се отклоняватъ все повече отъ предишнитѣ книжовни традиции и се ѳпитватъ да поставятъ литературата въ непосрѣдна връзка съ духовнитѣ потрѣбности на народа. Наистина, и въ началото на XIX вѣкъ ние долавяме въ произведенията на нашитѣ писатели елементи отъ духа на старата книжнина, обаче тия елементи сѫ незначителни и не сѫ въ състояние да задържатъ литературното движение. Старата писменость продължава да живѣе и въ началото на XIX вѣкъ, но вече като архаизъмъ, като отживѣла традиция, която бавно заглъхва и умира, за

да стори мѣсто на актуелнитѣ въпроси и практическитѣ потрѣбности на новото време.

Единъ отъ първитѣ книжовници на българската литература отъ XIX вѣкъ е Софроний Врачански — първи по време, разбира се, а не по значение. Въ неговата дейность най-добре можемъ да наблюдаваме както прехода отъ старо къмъ ново съдържаніе, тъй сѫщо и въздействието на западнитѣ реформаторски идеи върху новата българска литература. Софроний продължава започнатото отъ Паисия; и той, като автора на Славянобългарската история, схваща литературата изключително като срѣдство за национална пробуда и просвѣта; въ сѫщото време Софроний изразява една по-нова и по-сложна фаза въ литературната еволюция — тая фаза, която се опредѣля отъ новитѣ обществени, политически и културни фактори.

Върху биографията на Софрония нѣма да се спираме подробно: при какви условия е живѣлъ той, какъ е възприемалъ околната действителность, съ какви лични качества се е отличавалъ — това вие ще узнаете отъ неговата автобиография. Ще отбележа само най-важнитѣ моменти въ неговия животъ — които сѫ въ връзка съ литературната му дейность и изобщо съ неговото вѫтрешно развитие.

Свѣтското име на Софрония е Стойко Владиславовъ. Роденъ е въ Котелъ къмъ 1739 г.. Училъ се е при най-неблагоприятни условия въ тогавашнитѣ килийни училища, и 23-годишенъ той е билъ рѫкоположенъ за свещеникъ въ родното си мѣсто. Презъ 1765 г. попъ Стойко се срѣща съ Паисия въ Котелъ и преписва неговата история. Това е първото важно събитие въ неговия личенъ животъ. За срещата си съ атонския монахъ той нищо не споменува въ автобиографията си; само въ преписа на историята отбелязва между другото: „Сіи исторію принесіа Паисіа іеромонахъ ѿ сѵ́а гора аѳонска...“ (Цоневъ, Описъ на рѫкописитѣ и

старопечатнитѣ книги на Народната библиотека въ София [I]. София, 1910, с. 411). Отъ тѣзи редове и отъ самия прѣписъ именно сѫдимъ за срещата на попъ Стойка съ Паисия. Безъ съмнение, Паисий ще да е оказалъ твърде силно въздействие върху будния котленски свещеникъ — може би следъ срещата си съ него Стойко е опредѣлилъ по-ясно онази цель, която трѣбва да преследва като народенъ будитель. Имаме основание да предполагаме, че Паисий и неговата книга сѫ пробудили у Стойка нови духовни интереси, нови настроения и сѫ му дали възможность да се вгледа по-внимателно въ условията на българската действителность.

Следъ руско-турската война въ 1768 г. Стойко отива въ Св.-гора, гдето прекарва шесть месеца. Това е другъ важенъ фактъ въ неговия животъ. Ние не знаемъ, какво го е накарало да иде въ Св.-гора и съ какво се е занималъ тамъ. Обаче нищо не ни прѣчи да допустнемъ, че срещата съ Паисия и разказитѣ на манастирскитѣ изповѣдници, които сѫ идвали отъ Атонъ въ Котелъ, ще да сѫ му дали поводъ да иде тамъ, за да добие пастирски опитъ, да се подготви по-добре за проповѣдникъ и да обогати знанията си. Софроний винаги се е проявявалъ като една крайно любознателна натура— единъ трудолюбивъ духовникъ и книжовникъ, който непрекѫснато работи надъ своето развитие. Въ Атонскитѣ манастири, въ българската монашеска срѣда, навѣрно, той се е готвилъ за учитель и проповѣдникъ. На всѣки случай, щомъ се завръща отъ Атонъ, тоѝ, както самъ изповѣдва, почва да учи децата „на книжное ученіе“ и да държи въ черквата проповѣди. „Двадесеть години учихъ дѣцата имъ книжное ученіе и на всякоя недѣля и на всѣкій праздникъ сказувахъ поученія“ (§ 17). Фактъ е, че въздействието на българската патриотическа срѣда въ Атонъ върху Стойка се чувствува силно следъ 1768 г. — това, което извръшва като учитель

е нѣщо твърде характерно изобщо за историята на българското учебно дѣло: реформи въ черквата и училището.

Въ своята учителска и проповѣднишка практика Стойко по своя инициатива пристжпва къмъ важни реформи, като замѣства постепенно въ черквата и училището гръцкия езикъ съ български. Разбира се, учебенъ материалъ за своето килийно училище той е заемалъ отъ гръцки източници, обаче излагалъ го е на български. И въ това училище, както и въ всички тогавашни килии, материалъ отъ свѣтски характеръ твърде малко се е изучвалъ. Това е било почти школа за свещеници, гдето се изучвали предимно книги, необходими за практическо черковно служене. На едно мѣсто въ автобиографията си Софроний обяснява, че мнозина свещеници отъ околнитѣ села сж били негови ученици.

Следъ дълги скитания изъ градове и села презъ време на кърджалийскитѣ върлувания, следъ множество страдания и злополучни приключения, за които тъй увлѣкателно и наивно разказва въ житието си, въ 1794 г. той е билъ ржкоположенъ за врачански епископъ. Но поради неспокойнитѣ времена, поради постояннитѣ върлувания на кърджалиитѣ и турскитѣ пълчища, той не можелъ да се заседи по-дълго време на едно мѣсто и да се посвети на спокойна просвѣтителна дейность. Неочаквано събитията го отвеждатъ чакъ въ Влашко; а въ 1800-та година той се озовава въ столицата на Пазвантоглу, Видинъ, като робъ на видинския митрополитъ Калиникъ, гръкъ по народность, съ когото се познавалъ отъ по-рано. Тамъ той прекарва около три години (1800-1802); Калиникъ го е третиралъ като пъленъ слуга, възложилъ му е да води цѣлата канцеларска служба — при това да прислужва и нему, не му е давалъ възможность дори да си отдъхне. Както и да е, но тая неволя на Софрония, това негово пребиваване въ Видинъ

е било отъ твърде голѣмо значение за книжовната негова дейность. Въ Видинъ той съставя два обемисти сборника, които съдържатъ различни поучения, словосказания и повести. И двата сж завършени въ 1802 г. (Видинъ — по-близо до Сърбия; сръбско влияние. Отъ какъвь характеръ сж книжовнитѣ произведения, писани тукъ? — отразяватъ нови културни влияния. Какво е работилъ въ Котелъ — изобщо до видинското си заточение?).

Последнитѣ години отъ живота си Софроний прекарва въ Букурещъ, въ срѣдата на свои близки. За живота си въ Влашко той не ни дава подробни сведения; автобиографията му свръшва съ настаняването му въ Букурещъ. По всичко изглежда, че тамъ той е прекаралъ единъ доста сносенъ и спокоенъ животъ — настанилъ се е въ митрополията на угровлахийския архиерей Доситей Филитисъ, позволено му е било да извръшва архиерейски служби и трѣби, да ржкополага свещеници и да взема участие въ събрания и избори на лица за по-високи духовни чинове. Презъ него време въ Букурещъ сж следвали двамата внуци на Софрония— Стефанъ и Атанасъ Богориди — въ тъй наречената Бейска академия — висше гръцко училище, което е било поддържано отъ влашки фанариоти и ржководено отъ известния учитель Ламито Фотиади (Псп., 1905, с. 598). Както е известно, единиятъ отъ внуцитѣ на Софрония, Стефанъ Богориди, по-късно е заемалъ видни длъжности при турското управление, а другиятъ, Атанасъ, е известенъ като гръцки публицистъ — за него азъ споменахъ веднъжъ; той е билъ главенъ сътрудникъ на гръцкото списание Ὁ λόγιος Ἑρμῆς, което е излизало преди възстанието и е защищавало реформитѣ на Кораи. Отъ настаняването на Софрониевитѣ внуци въ гръцката висша школа въ Букурещъ и отъ благосклонното отношение на угровлахийския митрополитъ къмъ Софрония ние можемъ да сждимъ, че той се намиралъ подъ проект-

цията на нѣкои властни гръцки благородници въ Букурещъ, чиито близки отношения къмъ Софрония все още не сѫ установени напълно.

Въ Букурещъ, при благоприятни условия — въ сношения съ видни гръцки учители — преподаватели не само на религиозна, но и на свѣтска образованость — Софроний се предава на книжовна дейность, която не напуща до края на живота си. Въ своята автобиография той признава, че твърде много се е измѫчвалъ и осѫждалъ, загдето е напустналъ паството си. Наистина, утешавалъ се е донѣкѫде, че не го е изоставилъ, за да дири спокоенъ животъ, а защото условията не сѫ му позволявали да служи въ епархията си. Обаче това не го е успокоявало напълно, и, за да изкупи своя неволно сторенъ грѣхъ, той се посвещава на книжовенъ трудъ въ полза на народа си — искалъ е чрезъ литературенъ трудъ да продължи онова, което не е могълъ да стори въ отечеството си въ срѣдата на еднородцитѣ си.

Въ Влашко Софроний не само че е преработилъ книжовнитѣ си произведения, които е почналъ въ Видинъ, но е написалъ и нѣколко нови. За това сѫ благоприятствували покрай другото и множеството литературни източници, богатитѣ гръцки библиотеки въ Букурещъ, съ които еималъ възможность да разполага. Тукъ той разработва поученията и словата, започнати въ Видинъ, и съставя единъ голѣмъ сборникъ отъ слова за недѣлнитѣ и по-важни празднични дни презъ годината. Този сборникъ носи заглавие Кириакодромионъ, сирѣчь Недѣлникъ, печатанъ въ Римникъ 1806 г. Една година преди това (1805 г.) Софроний превежда една книга Исповѣданіе православныа вѣры христіанскіа. Въ 1809 г. завръшва превода на Театро́нъ Политико́нъ — у Софрония Гражданское позорище. Къмъ тия твърде обемисти книжовни трудове трѣбва да прибавимъ най-ценното произве-

дение на Софрония — неговата автобиография — Житіе и страданіе грѣшнаго Софронія, написана сѫщо въ Букурещъ.

Презъ време на рускитѣ военни движения въ Турция, 1806-1812 г., заедно съ рускитѣ войски Софроний е миналъ отъ Влашко въ България, обиколилъ е нѣколко Български области и е агитиралъ въ полза на руситѣ.

Освенъ тия произведения, запазени сѫ нѣколко важни документи, които разкриватъ нѣкои интересни страни отъ политическата и обществена дейность на Софрония. Първиятъ отъ тѣзи документи е възвание къмъ българския народъ, което е подписано отъ Софрония (съобщено най-напредъ отъ Раковски въ Дунавски лебедъ, II, 1861, бр. 62 отъ 24 XII.; гл. Исторически материалъ по нововъзраждането на българския народъ отъ В. Д. Стояновъ, Псп., 1883, VI). Това възвание се отнася къмъ времето на рускитѣ военни движения въ Турция между 1806 и 1812 г. Софроний се обръща къмъ своитѣ еднородци, известява имъ, че е дошелъ вече часътъ на освобождението имъ и ги кани да окажатъ всѣко съдействие и гостоприемство на рускитѣ войски, да се отнасятъ къмъ тѣхъ съ пълно довѣрие. Нѣкои пасажи отъ това интересно възвание азъ ви прочетохъ по-рано, когато характеризирахъ политическитѣ условия въ началото на XIX вѣкъ.

Другитѣ документи, които сѫ въ връзка съ личностьта на Софрония, сѫщо така разкриватъ неговото отношение къмъ руската политика. Въ статията Исторически материалъ по нововъзражането на българския народъ В. Д. Стояновъ (Псп., 1883, VI) съобщава за едно благодарствено писмо, съ дата 2 августъ 1813 г., до нѣкой си „депотатъ болгарскій“ Атанасий Николаевичъ Нековичъ, загдето е услужвалъ на рускитѣ войски презъ времето, когато сѫ били въ дунавскитѣ български области; писмото е подписано отъ Софрония

и други четирма български първенци въ Букурещъ; освенъ това, подпечатано е и съ архиерейския печатъ на Софрония. Този документъ, намѣренъ въ Исмаилъ презъ 1882 г., е едно доказателство, че българитѣ сж вземали живо участие въ рускитѣ движения противъ турцитѣ.

Едно друго писмо, подписано „изъ Българскитѣ области епископъ Софр. Врачански“ (дата: 10. I. 1808 г.) ни дава възможность да сждимъ за готовността на Софрония да ходатайствува предъ руското правителсто за освобождението на България и подчиняването ѝ подъ Русия. Макаръ и да е подписано отъ Софрония, писмото не е съчинено отъ него; Софроний само го е подписалъ, като е одобрилъ съдържанието му. Както се установява отъ документитѣ, обнародвани тая година отъ П. Орѣшковъ (СбБАН., III: Нѣколко документа за Пазвантоглу и Софрония Врачански, отд. отп., с. 29), авторътъ на това писмо е българинътъ Замбинъ, който се е намиралъ презъ него време въ Петербургъ. (По-подробни сведения за историята на това писмо и за двамата българи Атанасъ Николовъ и Замбинъ — въ поменатата статия на Орѣшкова).

Не е известно, кога е умрѣлъ Софроний и где е погребанъ. Последниятъ отъ изборнитѣ актове въ Букурещъ, на които е подписанъ, носи дата 7. III. 1813. Благодарственото писмо до Нековича носи дата 2 августъ с. г. Ние нѣмаме никакви сведения за Софрония, които да се отнасятъ къмъ по-късна дата. Значи, той се е поминалъ или презъ 1813 г., или пъкъ наскоро следъ тая дата.

II

Творения на Софрония. —Поучения и словосказания — сборникъ отъ 1802. — Разкази и разсѫждения. — Гражданское позорище. — Проповѣдьта на Софрония. — Нови елементи въ нея. — Съчинение върху православната, еврейската и мохамеданската религия. — Кириакодромионъ, сиречь Недѣлникъ. — Автобиография.

Да разгледаме по-нататъкъ литературнитѣ му произведения. Къмъ произведенията, писани въ Видинъ, ще отнесемъ на първо мѣсто споменатия вече сборникъ отъ черковни проповѣди, озаглавенъ Поученіа и словосказаніа на праздниковъ господнихъ (1802). Отанася се къмъ дамаскинитѣ, съ подобия и различия. Съставянето на този сборникъ ще да е въ тѣсна връзка съ проповѣднишката дейность на Софрония. Отъ неговото житие се вижда, че още като свещеникъ и учитель въ Котелъ и после като епископъ той често е казвалъ слова презъ празднични дни. Софроний се е славилъ като добъръ проповѣдникъ — съ своето красноречие, какво силно впечатление е правилъ на своитѣ слушатели! За това той самъ загатва въ автобиографията си: когато отива въ Вратца: „И приеха ме християнитѣ радостно, и ходихъ по цръквитѣ въ недѣля, въ праздници и полагахъ поучения по нашему болгарскому язику. А они християни като не чули отъ други архирея таковое поучение, имаха ме като едного философа“ (§ 24). Навѣрно още тогазъ се е заловилъ да съставя религиозни проповѣди; въ Видинъ той ще да е намѣрилъ нови източници и, по всѣка вѣроятность, това му е дало поводъ да допълни предишнитѣ поучения и слова, събирани и преписвани презъ време на

неговата пастирска дейность до видинското заточение. Той не изброява източницитѣ, отъ които се е ползувалъ при съставянето на Видинскитѣ поучения; въ заглавието самъ споменава, че е заемалъ отъ пролозитѣ и е превеждалъ отъ „словенскій языкъ“; а въ послесловието отбелязва: „Собрахъ отъ многій книгъ и исписахъ и учинихъ сію книгу...“ „Това ми дава право да мислимъ, че той се е ползувалъ главно отъ сборницитѣ съ смѣсено съдържание (дамаскинитѣ), които сж били твърде много разпространени у насъ презъ XVIII вѣкъ; навѣрно е ималъ на ржка нѣкои сборници, написани на архаиченъ черковнославянски езикъ, и се е заловилъ да изложи съдържанието имъ на по-простъ български езикъ, поради което казва, че е превеждалъ отъ „словенскій языкъ“.

Тукъ ние срѣщаме тъкмо такива статии, които сж характерни за разгледанитѣ по-рано сборници съ смѣсено съдържание — поучителни слова за различни праздници и множество Златоустови проповѣди и различни назидателни разкази. Между словата на Софрония срѣщаме и материалъ, взетъ отъ старобългарската писменость — отъ съчиненията на презвитеръ Козма, презвитеръ Константинъ (отъ неговото Поучително евангелие). — Беседи, проповѣднишка литературa: 38. Слово Космы презвитера и отъ другіи учители о хотящихъ быти монахъ. 40. Слово о монасѣхъ...

Подига въпроси на възпитанието, за отношенията между родители и деца, какъ да се възпитаватъ децата и пр. Срѣщаме сжщо така популярното слово за женитѣ.

Този Видински сборникъ съдържа едно посвещение, 79 слова и послесловие. Особено важни за насъ сж посвещението и послесловието — за характеристиката на Софрония.

Каква цель е преследвалъ Софроний, като е съставялъ и преработвалъ тия слова, се вижда отъ самото заглавие на сборника, гдето, между другото, е казано: „И приведохъ

ихъ отъ словенскаго язика на болгарскій простый языкъ къ разуменію и къ увѣденію простому и невѣжому болгарскому народу на ползу душевному".

Въ посвещението той увещава своитѣ събратя свещеници да четатъ събранитѣ отъ него слова и да поучаватъ съ тѣхъ простия народъ: „И да прочитайте сію душеполезную книгу во церкви къ христіяномъ всегда въ недѣляхъ и во праздницѣхъ". Въ послесловието той говори по-пространно за цельта, що го е ржководила при съставянето на поученията — искалъ е да даде въ ржцетѣ на свещеницитѣ една достжпна за тѣхното разбиране проповѣднишка книга — да я преведе отъ славянски на разбранъ простъ езикъ: — „Почто много священици и монаси и прости четци наши четутъ, а не разумѣютъ типографная словенская слова" — рускитѣ печатни книги — тѣхния езикъ — „что глаголетъ; того ради и азъ грѣшний потщахся и трудъ положихъ по силѣ моей, и произведохъ сію книгу отъ словенскаго пространнаго язика на болгарскій простий и краткій язикъ, воеже разумети всякому болгарскому простому и невѣжому народу и узнати законъ и вѣру нашу."

По-нататъкъ, въ послесловието, Софроний, по примѣра на своитѣ предходници, моли четцитѣ да го простятъ за грѣшкитѣ, които неволно е сторилъ при писането на словата. Съ чистосърдечна скромность той изповѣдва, че причината за тия грѣшки се крие въ неговото невежество: „. . . Не бихъ исперва ученъ и искусенъ въ граматикахъ и въ правописаніи, но просто написахъ." Това самопризнание, което ни напомня Паисиевото послесловие, би могло да се допълни съ думитѣ на Паисия: „Не бистъ мнѣ тщаніемъ за речи по граматика слагати и слова намещати... но простимъ болгаромъ просто и написахъ." Винаги, когато човѣкъ се спира на произведенията на нашитѣ книжовници отъ времето на възраждането, прави особено впечатление

тѣхната скромность, искреность, чистосърдечность — тѣ не само не скриватъ, че не сѫ достатъчно подготвени за литературна дейность, но дори представятъ неспособностьта си въ преувеличенъ видъ и винаги сѫ готови да се извиняватъ смирено предъ своитѣ читатели. Казвамъ, че това прави впечатление, особено като се сравни съ днешнитѣ времена — съ днешнитѣ литературни условия, когато и най-посрѣдственията се домогва да мине за пръвъ — а въ по-раншни времена първиятъ съвсемъ чистосърдечно е признавалъ и изповѣдвалъ, че мѣстото му е между последнитѣ.

По-нататъкъ въ послесловието къмъ своя сборникъ Софроний продължава: „И можно негдѣ да буде погрешено, едино слабостію и невѣжество скудоумія моего второе же краткости ради язика болгарскаго...“ Колко по-умѣстна и по естествена би била тази изповѣдь въ устата на нѣкои отъ съвременитѣ наши писачи — изповѣдь: слабостію и невѣжество скудоумія! За насъ е важно да отбележимъ, че недостатъцитѣ въ изложението на словата Софроний отдава не само на своята неученость, но и на необработения литературенъ български езикъ — краткость, оскждность — „неможетъ бо исполнити болгарский языкъ вся слова и наречей словенскаго языка“ — не може на всѣка черковнославянска литературна дума да се намѣри съответната въ българския говоримъ езикъ.

✓ Ние виждаме у Софрония едно съзнателно отношение къмъ литературния езикъ; той се стреми да нагоди този езикъ споредъ особеноститѣ на живата народна речь, за да бждатъ неговитѣ слова разбрани за простата маса; обаче срѣща една голѣма прѣчка въ бедностьта на тогавашния български езикъ, надъ който писателитѣ преди Софрония твърде малко сѫ работили. Той вижда, че този езикъ не може да изрази напълно смисъла на черковнославянската речь. Обаче, за да бжде разбранъ — това е неговата главна

цель — Софроний прибѣгва до друго срѣдство — служи си съ турски изрази, които сѫ влѣзли въ състава на българския езикъ: „Того ради положихъ и смѣсихъ няколко наречей и отъ турецкаго языка, почто болгарскій народъ въ та времена въ турецкій земли навикли еста выше турецкаго языка бесѣдовати...“ И съ единъ укорителенъ тонъ Софроний прибавя: „а своего языка погубили отъ иновѣрнихъ насилий.“

Този Софрониевъ трудъ, както се вижда отъ една бележка на края, е завършенъ на 28 май 1802 г. За тѣзи поучения и за другъ единъ трудъ на Софрония, Театронъ, съобщава В. Д. Стояновъ (Псп., кн. 28-30, с. 787-797). [Ако Софроний се е ползувалъ и отъ Кириакодромиона на Теотоки — на гръцки — той еималъ първото издание (1796 г.), а не второто (1803 г.)].

Нашата книжнина притежава още единъ сборникъ, писанъ отъ Софрония въ Видинъ въ 1802 година. За този втори видински сборникъ — Разкази и разсѫждения — се знаеше по-рано отъ преписа на попъ Кръстя, извършенъ въ 1850 г. въ Разградъ, запазенъ въ Соф. народна библиотека (Цоневъ, Описъ, I, 363). За самия Софрониевъ сборникъ съобщава Ив. Молловъ въ 1911 година въ СпБАН., I, 1.: Новонамѣренъ ржкописенъ сборникъ на Соф. Врачански. (Притежание на частно лице).

Съдържанието на този вторъ сборникъ носи предимно белетристиченъ характеръ. И той спада къмъ групата на сборницитѣ съ смѣсено съдържание. Тукъ ние срѣщаме различни назидателни разкази, изложени въ увлѣкателна форма и придружени съ неизбѣжни поучения. Отначало срѣщаме нѣколко по-кратки разкази и поучения, следъ това иде: „Мѵѳологіѧ Сѵнтіпа філософа, попремного разсмотрена и приведена ѿ персійскаго на греческаго простаго ꙗзыка. А ѿ насъ преписанна и приведена ѿ греческаго пространнаго

ıазыка, на болгарскій краткій и простый ıазыкъ къ разѵменію болгарскомѵ простомѵ народѵ. Къ внѣшномѵ ползѵ прочитающимъ ю. Въ лѣто ѧ҃ѡ҃ѳ҃ (1802) Ієніа ѕ҃ на видин."

Повестьта за Синтипа философъ е отъ източенъ произходъ; тя съдържа редица анегдотични разкази, които само външно сѫ свързани помежду си; всѣки разказъ е изложенъ съ поучителна цель — илюстрира известна максима. Поученията, които се излагатъ тукъ въ една картинна, достѫпна форма, не сѫ толкова отъ религиозенъ, колкото отъ нравственообщественъ характеръ. Въ повечето случаи тѣ засѣгатъ отношенията на обикновения всѣкидневенъ животъ, като разкриватъ длъжноститѣ на човѣка не само къмъ Бога, но и къмъ обществото, между което живѣе, а сѫщо така длъжноститѣ, които той има къмъ себе си. Нѣкои отъ разказитѣ, които сѫ въ връзка съ тия поучения, сѫ твърде реалистични въ основата си и съ тази своя особеность още повече сѫ привличали вниманието на простия читатель. Персийската редакция на това творение се казва Синдибадъ-наме, а арабската — 7 везиря; въ края на XI вѣкъ то минало въ гърцитѣ подъ заглавие Синтипа философъ. Споредъ Мурко (АТ., 118; Rad, 1890). „Нито една книга следъ библията не е била толкозъ превеждана, колкото тая." Че тия източни разкази съ достѫпното си изложение и съ популярната си поука сѫ били твърде приятно четиво за народа, се вижда отъ тѣхното широко разпространение. Повестьта за Сантипа се е разпространявала най-напредъ въ ржкописъ — ние я срѣщаме въ сборницитѣ съ смѣсено съдържание (какъвто е и сборникътъ на Софрония), а по-късно се разпространява и въ печатни издания. Освенъ това (както казахъ по-рано), тя е била въведена въ нѣкои училища като учебно помагало. У насъ тая повесть прониква отъ гръцката литература — въ заглавието Софроний изрично отбелязва, че е превеждалъ отъ „греческаго пространнаго

языка". Първо печатно издание е преводътъ на Хр. Павловичъ (1844).

По-нататъкъ въ сѫщия втори Видински сборникъ срѣщаме Есоповы басны, на брой 144. Всѣка басня свръшва съ поука, която Софроний нарича примечаніе. Навѣрно тия басни, както и Митологията, Софроний е почналъ да превежда още като учитель въ Котелъ. Знае се, че баснитѣ и митологията сѫ били въведени въ гръцкитѣ училища и сѫ се заучвали отъ ученицитѣ, като нравственоназидателни книги. Твърде е възможно Софроний да ги е превеждалъ, за да си служи съ тѣхъ презъ време на своето учителствуване въ Котелъ и следъ това да ги е обработилъ и допълнилъ въ Видинъ. Фактъ е, че една голѣма часть отъ книжнината ни презъ време на възраждането дължи своето възникване на учителската практика на нашитѣ първи преподаватели, които, като сѫ нѣмали помагала на своя языкъ, залавяли сѫ се сами да превеждатъ отъ гръцки онѣзи рѫководства и четива, които сѫ били въведени въ гръцкитѣ училища. Есоповитѣ басни сѫ превеждани нѣколко пѫти на български, отъ което се вижда, че сѫ били твърде много четени и разпространени. Тѣхната популярность датира още отъ началото на миналия вѣкъ. При това гръцкиятъ баснописецъ е билъ до известна степень познатъ на нашитѣ читатели и преписвачи на сборници съ смѣсено съдържание, въ които между другото срѣщаме и една повесть за Есопа. Тия басни сѫ били добре познати и на сръбскитѣ читатели; презъ 1788 г. Обрадовичъ издава въ Лайпцигъ отдѣлна книга Езопови и прочихъ разнихъ баснотворцевъ... Басне. Предполага се, че когато е билъ въ Видинъ, Софроний може да се е запознalъ съ нѣкои произведения на Обрадовича, между другото и съ сръбския преводъ на баснитѣ; казвамъ предполага се, понеже липсватъ поточни и по-положителни данни, отъ които да сѫдимъ за

отношенията на Софрония къмъ отдѣлни сръбски книжовници и произведения. Установено е това, че Софроний е превеждалъ Есоповитѣ басни не отъ сръбски, а отъ гръцки. При това най-вѣроятното — още въ Котелъ (Б. Пеневъ, Обрадовичъ у насъ).

По-нататъкъ въ сборника следва другъ дѣлъ, озаглавенъ Философскіа мѫдрости. И тукъ имаме работа съ преводно съчинение. Статиитѣ, които Софроний е събралъ подъ общо заглавне Философски мѫдрости, сѫ извлѣчени изъ известната книга на Стратемана Theatrum historicum, преведена на гръцки подъ заглавие Θέατρον πολιτικὸν. Въ Видинъ Софроний е превеждалъ отдѣлни глави отъ гръцкия преводъ на това съчинение, а по-късно, въ Букурещъ, го е превелъ изцѣло, подъ заглавие Гражданское позорище. Преведенитѣ статии, които се съдържатъ въ Философски мѫдрости, ние срѣщаме по-късно въ Гражданское позорище, обаче въ една по-обработена форма. Видинскитѣ Философски мѫдрости представляватъ за насъ особенъ интересъ, понеже въ тѣхъ на нѣколко страници сѫ засегнати условията на българския духовенъ животъ — Софроний се отклонява на мѣста отъ текста, отъ който е превеждалъ, за да даде изразъ на свои лични схващания и наблюдения надъ българската действителность. Още тукъ той се проявява като народенъ будитель и просвѣтитель съ опредѣлени възгледи и цели. Въ тона на Паисиевата история той осѫжда българитѣ, загдето не се грижатъ за просвѣтата си и търпятъ едно унизително духовно иго. Вмѣсто да вършатъ онова, което е най-потрѣбно, за да напреднатъ като народъ, вмѣсто да се погрижатъ за учението си, споредъ Софрония, тѣ даватъ срѣдства за поддържане на излишни манастири и безнравствени калугери. Интереситѣ на българското училище Софроний поставя много по-високо отъ интереситѣ на манастиритѣ; като Обрадовича

той възстава противъ ленивитѣ и пияни калугери. Въ една оригинална проповѣдь, вмѣстена въ Философски мждрости, Софроний говори за милостинята и пояснява, какво разбира подъ милостиня:

„Ала не мѷтына по зефійте и по лѣнивите калѹгере, що ѭдать и піѧть и спѧть денемъ и нощемъ“ (СпБАН., I, 1, 155).

„... И не можихме да найдемь нигде ни оу ветхый законь, ни оу пророцѣхь, ни оу новый е҃лскій законь. да заповѣдѹва намь и да запрѣщава да поидемь по горіето и по планинето да тражимь монастыри и калугере сас страхь, и сас піанство голѧмое. и да имь носимь мѷтына, да имь даваме. Оный да ѭдать тамь идаіѧть (и да пиятъ) оукалѐ безстрахъ закличены и да спѧть доволно. А нашыте роднины, и нашыте братіѧ, и нашыте комшіи, гладни, голи, и затворины оу вериги мрезнать, треперать ѿ стѹдь и ѿ глад помирать...“ (155).

Тази действителность възмущава Софрония. Безразсѫднитѣ постѫпки на неговитѣ еднородци, тѣхното небрежно отношение къмъ училището, тѣхното невежество — всичко това поражда у него гнетъ и той възклицава въ стила на Паисия:

„Ѡле неразсѹдность болгарскаѧ и голѧмаѧ глѹпавина: потемнели и помѐркнали ѿ піанство и не хочѹт да са мѹкаеть, и да са потрѹдат да приведѹт едно мѹдраго даскала и оучителѧ да наоучать чадата своѧ на мѹдрое книжное оученіе, да са вразѹмѧть, и да са просвѣтат... ами ходѧть като слѣпыи оу темнина. Ѡ глѹпавый и неразсѹдный члвче! Защо си разносишь стоката твоѧ гдето не е потребно...“ (156).

Софроний съветва българитѣ да взематъ за примѣръ просвѣтенитѣ народи, да отварятъ училища, подобни на гръцкитѣ, рускитѣ и западноевропейскитѣ, въ които да се преподава на пръвъ планъ свѣтско учение. Азъ ще цитирамъ

цѣлия този откѫслекъ отъ проповѣдьта на Софрония, която стана извѣстна сравнително неотдавна и не е бивала още предметъ на историко-литературни изучвания. Още едно съображение ме заставя да разгледамъ поменатата проповѣдь по-подробно: съ своето съдържание, съ идеитѣ, които сѫ изразени въ нея, тя ни дава възможность да доловимъ разликата между книжнината преди и книжнината следъ Паисия.

Казахме, че сборницитѣ на Софрония сѫ отъ рода на дамаскинитѣ. Но каква голѣма разлика между тия Софрониеви дамаскини и ония, които сѫ писани преди появата на Паисиевата история! Двата Видински сборника сѫ съставени отъ книжовникъ, който е прочелъ вече Паисиевата история и е усвоилъ нейнитѣ идеи. Въ тѣхъ е отразено едно ново съзнание, една нова национално-просвѣтителна мисъль; това ново съзнание именно отдѣля Софрония отъ групата на безличнитѣ дамаскинари, които не могатъ да се освободятъ отъ традициитѣ на черковнорелигиозната книжнина, отъ нейната изключителна нравственорелигиозна поука и да насочатъ погледитѣ си къмъ народния животъ, къмъ условията на народната просвѣта — както виждаме да върши това Софроний. Тъй че, като имаме предъ видъ тази нова проповѣдь на Софрония, ние не можемъ да отнесемъ двата Видински сборника изцѣло къмъ дамаскинитѣ. Новата мисъль, която е едва загатната въ дамаскинитѣ, тукъ бива изяснена отъ повече страни, обогатена е и е развита по-нататъкъ, дадена въ една по-ясна форма. Въ тия произведения на Софрония вече опредѣлено се долавя едно ново движение въ духовния животъ на българитѣ, единъ новъ стремежъ, едно домогване къмъ просвѣта, къмъ училища, къмъ нова поука — не изключително черковнорелигиозна, а по-широка: свѣтска въ основата си.

„За това отворете очите и умъ ваш о болгаре чада моѧ любезнаѧ и разумейте и разсматрѝте разу́мно, и помы-

слете сас ум ваш и виждь, що чи́ните; така ли чинать другите ꙗзыцы (народи) що са христіани учени и мудрыи фїлосо́фы; ꙗ сматри́те и питайте що чинꙗт оны; ꙗ виждте ка́мо разносꙗт оны своꙗта стока; не ли ꙗ разносꙗть по школы и по академіи и по ученіе грамматическое, и філософское, и станали мудры и філософы, и хитры и (изкусни, умни, развити) епи̑стімы (ἐπιστήμη = наука, ἐπιστήμων = ученъ човѣкъ) и славꙗть сѧ и цвѣтꙗт сас ученіе като пролѣтни цвѣтове. А не са потемнены и помрачены роби, и подложены подъ тежкій ꙗремь като нас неучены, некнижни, невѣжи, безгласни, и безотвѣтни като самыи единыи скотове. Ахь нашей неразумное небрѣжѐніе, и нашаꙗ неразсуднаꙗ глупавина болгарскаꙗ; кой да поплачи нас; и кой да въ̀зрыдай зарад нас; като не знаим нито разумꙗваме кое и ꙗобро, това да учиним. Безумне болгаре: имашь да занесеш по горіето по манастырит(е) толкова имѣніе; а не имашь и не хочеш да подадеш това имѣніе да си научиш дѣтето свое на книжное му́дрое ученіе да печели безцѣнень разумь, и коги се научи и да са вразу́ми сас златое и мудрое о́ное ученіе: тогива сас колико ли радость хочешь да гледашь с(ы)на твоего́ научень сас мудрость, украшень сас разум. И коги начене да хорати пред тебѣ філософскіа мудрыи и разумныи хорати́, коги наченать да исходꙗть от устата му като от ꙗкой сладкоточный извор, колко ли хоче да са возвесели срдцето твое; и колико ли хоче да са услади повыше от меда и от са́хара. ꙗА разсмотри́те о родѣ болгарскій кой другый ꙗзыкь тако глупавь, и неучень, и под иго покорен толкова, и на много ꙗзыцы пораба́тень; ами защо; нели от неученіе; нели от нераденіе книжное, и от му́дростное невниманіе; ꙗ виждте греците: виждте армените; виждте и евреите; и виждте и европеаныте; и оны вси не са ли человѣцы, като нас. Ала сас това ученіе ста́нали господары, ста́нали власти́тели, и сас учителное блистаніе свѣтꙗть на свѣто̀ а

не са като нас помéркнали потемнéли помрачéни и сас умь, и със тѣло; ахь наше нерадéние: и нашей неразумíе: и нашей небреженíе. . ." (156-157).

„Азь христíане братьа неѡсѫждавамъ вас, нито оуглагóлѵемь (одумвамъ) вас като ходите по оныа стыа мѣста, но по природѣ мóемь како сте наѵчены некнижни. . . та ма наде ревность и скорблю ѡ вас и о чáдѣ вашем. . ." (158).

„Азь не досаждам вам зарад що ходите по оныа свыа мѣста: но досаждам вам како не хочете да бѵдете мѵкаеть да приведете даскаль да разнесете пари за оученíе книжное перво да наѵчите чадата ваши на мѵдростное книжное оученíе, та да познаать оны и Бога и себѣ си, тогива камо имь волa да идать, и да знаать защо са хóдили, и що са вúдѣли да разѵмеать".

„Похвални са тíа наѵки, слышатели мои, и избранно похвални и полезни на члвка и на дѵшата и на тѣлото, и вы сами знайте и видите и разѵмавате, почти всакаа блага, и всакаа добродѣтель спроти тíа наоуки книжныа на члвѣка приходи. . ." (158-160).

Сборникътъ завръшва съ едно Слово на поставлéниe новаго архíерея.

Както казахъ, тази проповѣдь, проникната отъ просвѣтителни тенденции отъ свѣтски характеръ, е особено важна въ историята на нашето литературно и национално възраждане. Отбелязахме, че Софроний въ това си оригинално произведение проявява едно ново съзнание, съ което се отдѣля рѣзко отъ своитѣ предходници въ областьта на дамаскинската писменость. Поуката, съ която се обръща къмъ своитѣ еднородци, е отъ другъ характеръ — това не е черковнорелигиозната поука на предишната книжнина — Софроний съветва, българитѣ да се грижатъ преди всичко за просвѣтата си, за своитѣ училища, за образованието и

възпитанието на децата си — посочва имъ за примѣръ другитѣ, просвѣтенитѣ народи, които употрѣбяватъ материалнитѣ си срѣдства не за издържане на манастири и калугери, а за устройство на „школи и академии“, стремятъ се къмъ свѣтско образование, или, както казва Софроний, къмъ „поучение граматическое и философское“, къмъ епистѷми (= наука). Чрезъ възпитание и образование човѣкъ трѣбва да развива въ себе си мждрость и разумъ — „мѫдрое учение... безцѣнъ разумъ“. Софроний изтъква тукъ нови образователни идеали, които се оформяватъ подъ влиянието на западноевропейския рационализъмъ; първитѣ твърде слаби още следи на този рационализъмъ ние долавяме въ нашата литература именно въ тази проповѣдь на Софрония. Въ тази своя часть тя е далеченъ отзвукъ на рационалистичнитѣ идеи на XVIII вѣкъ, които започватъ да проникватъ у насъ най-напредъ презъ Гърция и Сърбия. Въ разума, въ науката, въ просвѣтата, той вижда най-сигурното срѣдство за духовно освобождение, като казва, че другитѣ, културнитѣ народи „не са потемнени и помрачени роби и подложени подъ тежки яремъ като насъ неучени, некнижни, невѣжи, безгласни и безотвѣтни като единии скотове“. Софроний намира, че именно поради своята непросвѣтеность, поради своята „неразсудная глупавина“, българинътъ е подчиненъ, „подъ иго покорѐнъ толкова, и на много язици порабо́тенъ“, робува не на единъ, а на нѣколко народа. Като посочва за примѣръ на българитѣ другитѣ, просвѣтенитѣ народи, Софроний отбелязва и „европе́янитѣ“, т. е. западноевропейскитѣ народи — които „съсъ учение [сж] станали господари, станали властители, и съсъ учителное блистание свѣтятъ на свѣто́ и не сж като насъ помрачени...“ За пръвъ пѫть въ новата ни книжнина се заговорва за западноевропейската образованость, за „европе́янитѣ“. Подобно на Паисия, Софроний изтъква по-нататъкъ единъ интименъ мотивъ, който го заставя да се грижи за своя народъ,

да работи за неговата просвѣта — той страда като вижда българското невежество, духовното робство, въ което загива неговиятъ народъ — „Та ме яде ревность и скорблю о вас и о чáдѣ вашемъ... како сте нéучени и некнижни“. Това твърде много напомня Паисиевата изповѣдь: „По мало снедаше ме ревность и жалость по рода моего болгарскаго“. Вие виждате, до каква степень е повлиянъ Софроний, не само отъ мислите и отъ чувствата на Паисия, но дори и отъ неговия стилъ, отъ неговия начинъ на изказване.

Какъ развива по-нататъкъ своята мисъль — потрѣбность отъ учители, разпространители на една нова образованость: българитѣ трѣбва да харчатъ срѣдства за издръжката на учители и училища. „Аз досаждам вам како не хочете да будете мукает да приведете даскал, да разнесете пари за учение книжное; первo да научите чадата ваши на мудростное книжное учение, та да познаят они и бога и себе си“ — виждате: чрезъ ученията възпитаницитѣ трѣбва да узнаятъ не само Бога, но и себе си, да познаятъ себе си и подобнитѣ на себе си — „тогива камо им воля да идат, и да знаят защо сѫ хóдили, и що сѫ вúдѣли да разумѣят...“

Ето, такива нови елементи намираме въ литературата следъ Паисия, като я разгледаме откъмъ духъ и съдържание — съ тия нови елементи тя изразява една нова пòсока въ духовното развитие на българския народъ. Двата Видински сборника иматъ важно историко-литературно значение — както казахъ, въ тѣхъ най-добре можемъ да наблюдаваме постепенния прèходъ на литературата отъ стара къмъ нова; тамъ нагледно се вижда, какъ покрай старото съдържание, покрай онзи обиленъ материалъ, който е взетъ отъ старитѣ проповѣди, отъ старата черковнорелигиозна литература, се вмъкватъ нови тенденции, нови поучения, които отразяватъ духа на новото време.

Преминаваме по-нататъкъ къмъ третия книжовенъ трудъ на Софрония — Гражда̀нское позорище. Въ надслова на това произведение срѣщаме следнитѣ бележки:

„Люботруднымъ тщаніемъ приведохъ и преписахъ сію книгу, нарицаемый Θеатрò нъ политикòнъ сиречъ Гражда́нское позорище, отъ греческаго пространнаго языка на болгарскій простій языкъ, къ разумѣнію и увѣдѣнію простому болгарскому народу, на внѣшнюю душевную ползу. И на совершеніе доспѣ въ лѣто (1809) а҃ в҃ г҃. (23).“

Да се спремъ най-напредъ на заглавието. Софронний е ималъ да преведе гръцкото заглавие Θέατρον πολιτικὸν. Θέατρον значи театъръ и театрално представление. Софроний превежда позорище — въ значение на театъръ, зрелище. Въ това значение тази дума се употрѣбява и днесъ въ сръбския езикъ — по́зорище на сръбски значи театъръ, сцена, театрално представление, зрелище; по́зоръ, позо́рность значи внимание; по́зорникъ—наблюдатель, по́зорница — сцена. Въ сѫщото значение е употрѣбена думата и у насъ — тъй напр., въ дописките на нашитѣ по-стари вестници се говори за позорищни игри — т. е. за театрални представления. Т. Х. Станчевъ, единъ отъ най-плодовитѣ автори на драматични произведения следъ освобождението, нарича своитѣ произведения позорищни игри. Πολιτικόν е преведена гражданское. Имаме на гръцки πόλις—градъ; πολιτεία — държава; πολίτευμα — управление; глаголътъ πολιτεύω — съмъ гражданинъ на една държава; πολίτης — гражданинъ; πολιτεκὸς, η, ὸν — това, което се отнася до интереситѣ на гражданитѣ; граждански; civil; отдаденъ въ служба на своитѣ съграждани, популяренъ; общителенъ, учтивъ, вежливъ; държавенъ; политически; граждански — свѣтски, мирски въ противоположность на духовенъ, черковенъ. Казано е въ заглавието, че произведението е написано „въ разумѣнію и увѣдѣнію простому болгарскому народу, на внѣшню и

душевную ползу“ — за вѫтрешна и външна полза — да служи тази книга на българитѣ и въ тѣхния практически животъ, въ тѣхния външенъ животъ — да иматъ отъ нея практическа полза — а отъ друга страна да съдействува и за духовното имъ възпитание и развитие, да обогати душата имъ, мисъльта имъ — да имъ даде възможность да опознаятъ себе си като членове на обществото, като граждани.

Тоя Софрониевъ преводъ не е издаденъ; запазенъ е въ ржкописъ. Единственото печатно произведение на Софрония е Недѣлникъ. (Издадени следъ смъртьта му: автобиографията).

По всѣка вѣроятность, преводътъ на Θέατρον πολιτικὸν ще да е последниятъ трудъ на Софрония.

Оригиналътъ на това съчинение не е гръцки, а латински. Неговиятъ авторъ е протестантскиятъ проповѣдникъ въ Оснабрюкъ Вилхелмъ Стратеманъ. Оригиналътъ е озаглавенъ Theatrum historicum, издаденъ въ 1680 г. Това заглавие подразбира зрелището, което представлява обществото върху единъ исторически фонъ; това е, тъй да се изразимъ анализъ на обществения животъ, общественитѣ отношения — тъй както се представятъ тия отношения въ историческия, политическия, гражданския, свѣтския животъ. Пипинъ бележи, че това е първиятъ образецъ за изложение на всеобща история — изложение, което замѣства старитѣ хроники (Ист. р. лит., III, 284).

На гръцки това съчинение е преведено отъ Ник. Маврокордато и издадено въ Лайпцигъ, 1758 г. Гръцкиятъ преводъ е претърпѣлъ нѣколко издания: книгата се е ползувала съ голѣма популярность въ гръцкитѣ срѣди. Отъ Гърция минава въ Сърбия и България. Бива преведена и на руски. Въ 1724 г. я превежда Гавр. Бужински по заповѣдь на Петра Велики. За развитието на руската историография книгата на Стратемана има значение като обра-

зецъ на модерно схващане и разглеждане на историята. Интересно е, че въ предговора къмъ руския преводъ — въ духа на съдържанието на книгата — се проповѣдва свобода на съвѣстьта и религиозна търпимость. Поради това именно по-късно (1745 г.) е било запретено разпространението на превода: намѣрили сж по-късно, че такава една проповѣдь е опасна за руското самодържавие. Сжщата тази книга, въ руски преводъ, е била любимо четиво на Дос. Обрадовичъ презъ времето на неговото калугерство въ Хоповския манастиръ. Както самъ изповѣдва, тя му направила силно впечатление. Посрѣдствомъ нея той се запознава отчасти съ протестантскитѣ доктрини, съ духа на протестантското учение, понеже книгата е била написана, както споменахъ, отъ виденъ протестантски проповѣдникъ (срв. Скерлић, Ср. књ. у XVIII в., 375). Известно е, че въ цѣлата реформаторска дейность на Обрадовича твърде силно се чувствува влиянието на протестантизма — съ неговитѣ идеи той се запознава най-напредъ посрѣдствомъ книгата на Стратемана. Това реформаторско схващане е направило впечатление и на Софрония — и поради това именно той се залавя да преведе на български тази книга.

Главната тема, която развива авторътъ на Theatrum historicum, е: какви трѣбва да бждатъ отношенията на господаритѣ къмъ тѣхнитѣ подвластни. Съчинението на Стратемана има за цель да създаде обществени и политически интереси у своитѣ читатели. Ясно е съ какви намѣрения е пристжпилъ Софроний къмъ превеждането на тая книга: по единъ косвенъ начинъ той е искалъ да накара своитѣ еднородници да се вглеждатъ въ робскитѣ условия на своя животъ, да дирятъ причинитѣ на своитѣ бедствия въ общественитѣ и политически фактори. По-нататъкъ чрезъ Гражданское позорище Софроний е искалъ да внуши на българитѣ, че правата на господаритѣ надъ тѣхнитѣ под-

даници, а така сѫщо и задълженията на робитѣ къмъ господаритѣ, иматъ известни граници; тия граници сѫ ясно посочени и съ това се опредѣлятъ онѣзи обществени и политически права, за които могатъ да претендиратъ подвластнитѣ. Въ Theatrum historicum подробно се говори, съ какви качества трѣбва да се отличава единъ идеаленъ господарь и какви сѫ задълженията му къмъ неговитѣ подданици. Софроний е съзналъ, че българскитѣ четци на тази книга, която той нарича „много полезна и потрѣбна“, ще видятъ, какви качества липсватъ на тѣхнитѣ господари. Между другото, тукъ се прокарватъ такива възгледи: господарьтъ не трѣбва да притѣснява своитѣ подданици, да върши несправедливости и жестокости надъ тѣхъ, не трѣбва да налага тежки данъци на своя народъ, за да не възникватъ често въ страната му бунтове; всѣки господарь, ако иска да спечели довѣрието на онова население, което е подъ негова власть, трѣбва да бѫде обкрѫженъ отъ добри народолюбиви съветници, и, когато издаде нѣкой законъ, преди всичко той самъ трѣбва да го пази. Цѣлата книга обаче не е издържана въ свободолюбивия духъ на тия схващания — покрай тѣхъ ние често срѣщаме консервативни и реакционни възгледи, проповѣдь на примирение съ робството. При все това, както се вижда отъ посоченитѣ основни възгледи въ нея, тя не е лишена отъ жизнени, актуелни политически и обществени тенденции, които сѫ могли да бѫдатъ отъ твърде важно възпитателно значение за нашитѣ читатели. Не трѣбва да се забравя и това, че тукъ имаме работа съ една книга, въ която преобладаватъ свѣтски, а не черковнорелигиозни елементи. Вече самото заглавие, Theatrum historicum, характеризира съдържанието и тенденциитѣ на книгата. Сорфоний е схващалъ много добре това, като е превелъ заглавието Гражданское позорище (на гръцки Театронъ Политиконъ), на руски Театронъ

или Позоръ историческій; Софроний е превелъ гръцкото πολιτικόν съ гражданское — значи една книга, която засѣга на първо мѣсто отношенията на обществения, гражданския и политически животъ. По всѣка вѣроятность, Софроний е билъ запознатъ съ гръцкия преводъ на това съчинение още докато е билъ въ Видинъ, понеже Философски мждрости въ втория Видински сборникъ не сж нищо друго, освенъ преводи и преработки на статии, които се съдържатъ въ книгата на Стратемана. Отпосле, въ Букурещъ, той преработва онова, което е превеждалъ и съставялъ въ Видинъ, като го допълня значително. Къмъ преработенитѣ Философски мждрости той прибавя и останалитѣ статии на Θέατρον πολιτικόν, които въ Видинъ не е успѣлъ да преведе.

Не ще бжде излишно да отбележимъ и това, че съчинението, което Софроний превежда и преработва, е въ сжщность единъ отгласъ на политическитѣ идеи на западноевропейския ренесансъ. Мнозина отъ писателитѣ на ренсанса, познати като политически агитатори, като проповѣдници на политически идеи, сж разглеждали въ съчиненията си отношенията между властьта и народа, между владетели и поддании — като сж поставили тия отношения на демократична основа и сж излизали отъ свободолюбиви идеи. Тѣ сж изучвали демократичнитѣ учреждения на стара Гърция, вниквали сж въ старогръцкия обществен строй и сж мечтали за едно приложение на тия идеи въ живота на европейскитѣ държави — поставяли сж въ съчиненията си за обсжждане идеята за народно самодържавие и самоуправление, за зачитането и върховенството на народната воля. Демократични идеи отъ този родъ сж прокарани въ множество съчинения отъ времето на ренєсанса — напр., въ известната книга на Étienne de La Boétie (1530-1563 г.) Discours sur la servitude volontaire, която въ своитѣ

главни идеи се основава на античната култура. Тукъ можемъ да отнесемъ сѫщо съчиненията на Лангѐ, Готмàнъ и др. Известно е сѫщо и съчинението на Еразъмъ Ротердамски (1466-1536 г.) — Наставления къмъ християнския господарь, гдето Еразъмъ изтъква добродетелитѣ, съ които трѣбва да се отличава християнскиятъ господарь. Споредъ него, владетелътъ, господарьтъ не трѣбва да бѫде егоистъ, не трѣбва да гледа своята лична полза, а да залѣга за общото добро, да се грижи за благото на своитѣ поданици. Това съчинение на Еразъма има голѣмо значение въ историята на политическитѣ теории презъ епохата на западноевропейското възраждане — главно поради това, че е насочено противъ оная политика, която е основана на жестокость, хитрость и егоизъмъ — политика, проповѣдвана отъ Макиавели. Тукъ Еразъмъ се проявява като единъ отъ първитѣ учители на западноевропейската демокрация и единъ отъ вождоветѣ на ония реформатори, които сѫ се борили за държавно преустройство въ духа на демократични, либерални принципи. Къмъ тия реформатори спада и Стратеманъ съ поменатото съчинение — като върви по една посока, начертана тъй ясно отъ Еразъма Ротердамски. Сѫщитѣ тия идеи за пръвъ пѫть биватъ изразени у насъ въ превода на Софрония -- въ началото на миналия вѣкъ. По-късно: За своеволното робство. Отъ Ла Боеси. Превежда Лазаръ Йовчевъ (Читалище, II, кн. 2, 15. X. 1871 сл.) — Екзархъ Йосифъ отсетне.

Българскиятъ преводъ, по примѣра на гръцкия, започва съ предговоръ, въ който Софроний разкрива значението на преведената отъ него книга и мотивитѣ, които сѫ го накарали да я преведе: „Аз смиренныій въ ревности роду моему потрудихся и преписахъ от греческаго езика на болгарскій простий език, почто не са нахожда тая ни на словенскій, ни на рускій език;“ — Софроний, значи, не е

знаялъ за руския преводъ, а се е ползувалъ само отъ гръцкия — „понеже тая книга много полезна и потрѣбна ест на человеците. Ала не токмо на господарите, ще са нахождат на власт, що ги поучава кротко, праведно и сас благочестіе да управятъ господарство и поданници свои; но и на всякаго человѣка потребна и полезна ест."

Тонътъ, въ който е написана цѣлата книга, е въ пълния смисълъ на думата наставнишки, дидактиченъ; почти на всѣка страница се посочватъ примѣри за подражание изъ живота на бележити личности и библейски лица. Поученията сж дадени въ форма на афоризми. Въ този афористиченъ стилъ изобилствуватъ цитати изъ старогръцката философия и Свещеното писание. На мѣста срѣщаме и стихове, които Софроний превежда съвсемъ свободно, безъ да спазва размѣръ, рима или какъвъ да е ритъмъ.

Преводътъ на Софрония, както казахъ, е останалъ въ ржкописъ и така се е разпространявалъ. Ржкописътъ, който съдържа 349 красиво написани листа, е запазенъ въ Софийската народна библиотека.

Въ 1805 г. Софроний завръшва въ Букурещъ другъ единъ книжовенъ трудъ — превод̀ъ на едно съчинение върху православната, еврейската и мохамеданската религия. Ржкописътъ е запазенъ въ Импер. публ. библ. въ Петербургъ. За този Софрониевъ преводъ съобщи най-напредъ проф. Соболевскій въ статията Неизвѣстные труды Софронія Врачанскаго (Изв. отд. р. яз. и слов., т. XIII, кн. 1, 1908 г.), а слѣдъ това кратки сведения за неговото съдържание даде Орѣшковъ въ предговора къмъ изданието на Софрониевата автобиография. Точното заглавие на превода е: „Люботр҃днымь тщаіемь исписа̀хъ сію книг҃ исповѣданіе православныа вѣры хр҃тіанскіа: и обичаи и закони еврейскіа: и мохамеданскыа религіи

и состояніе: и приведохъ их ѿ словенскаго и ѿ греческаго пространнаго ꙗзыка, на болгарскій простый ꙗзыкъ: кь разꙋмѣнію и оувѣдѣнію болгарскомꙋ простомꙋ и невѣжомꙋ народꙋ на внѣшнюю и дꙋшевнꙋю ползꙋ и въ совершеніе доспѣ въ лѣто (1805), маіа (24)".

Цѣлото съчинение е раздѣлено на три книги; превеждано е и съставено отъ различни източници.

Въ I книга ее говори за православната вѣра. Тукъ се излагатъ основитѣ на християнската религия и етика и се даватъ покрай това различни популярни религиозни поучения: „Эта составленная Софроніемъ компиляція на основаніи отчасти русскихъ печатныхъ книгъ XVII. и XVIII. вв." (Соболевскій, пос. ст., с. 93).

Въ II книга Повѣсть о вѣры и о обычаи еврейскія се говори за особеноститѣ на еврейската религия, за еврейскитѣ вѣрвания и обреди, за организацията на еврейския храмъ и накрая за еврейския месианизъмъ. Въ предисловието е казано, че това е преводъ отъ гръцки и че повестьта е съчинение на Павла Медика, евреинъ по народность, който отпосле се покръстилъ.

III книга е озаглавена Сvстіма и религи'я мохамеданскія и о житіе Мохамедовое, иже оны вѣрують его пророка быти послѣдняго, какво то пиши имъ у книгу Мохамедіа нареченная і още много друго, що оны вѣрувать и держатъ. Най-напредъ тукъ се излага биографията на Мохамеда и следъ това се посочватъ основнитѣ религиозни положения на Корана, като се описватъ при това мохамеданскитѣ вѣрвания и обреди. Това е преводъ отъ руски. Авторътъ на това съчинение е Димитъръ Кантемиръ, молдавски господарь, преселенъ въ Русия въ началото на XVIII вѣкъ следствие на политически опасности; той е баща на руския писатель — известния сатирикъ Антиохъ Кан-

темиръ. Въ Влашко сѫ били твърде много разпространени съчиненията на Кантемира — има отъ него подробна книга за вѣритѣ. Оригиналътъ носи заглавие: Книга Сѵстіма, или состояніе мухамеданскія религіи, Спб., 1722.

Своята популярность като български книжовникъ и проповѣдникъ Софроний дължи на друго едно съчинение, издадено въ Римникъ презъ 1806 г., подъ заглавие Кириакодромионъ сиречь Недѣлникъ. (Цѣлата книга съдържа 265 листа — 530 стр.) Поученіе на всѣхъ недѣляхъ въ православнихъ цръквахъ прочитаемая Евангелихъ въ всего лѣта съ толкуваніемъ и съ нравоученіе, и на великихъ господскихъ празницѣхъ, и на светихъ празднуемыхъ Сказаніе душеполезное. Преписанный отъ словенскаго и отъ греческаго глубочайшаго языка на болгарскій простыи языкъ отъ смиреннаго Врачанскаго епископа Софроніа, къ разумѣніе простому народу. Позволеніемъ Доситеа митрополита Угровлахійскаго помощію же епископовъ, и благочестивихъ Христіянъ нынѣ издадеся въ типографіи у Римнической епископіи при епископѣ Нектаріи въ лѣто 1806. Напечатася отъ Димитрия Михайло Поповичъ и отъ Георгія синъ его."

Нѣколко предварителни нѣща — за характера на тогавашния ни книженъ пазаръ, тогавашнитѣ читатели и изобщо литературнитѣ условия. Гърция и Сърбия. Така сѫ пристѫпвали и въ Сърбия издателитѣ на книги; следъ Софрония и други наши книжовници постѫпватъ така.

Преди да издаде този Недѣлникъ, Софроний се обръща съ единъ позивъ къмъ богатитѣ българи, живущи въ Влашко, да помогнатъ материално за отпечатването му. Въ този позивъ той обяснява мотивитѣ, които сѫ го накарали да напише Недѣлника, и целитѣ, що е преследвалъ съ неговото издаване. Съставилъ тия поучения и тълкувания на Евангелието на простъ български езикъ, за

да ги прочитатъ свещеницитѣ всѣка недѣля предъ простия народъ, който не разбира черковнославянски езикъ: „Да разумяватъ и прости и неученнии человѣцы, и дѣца законъ Божій; понеже нашея книга по славенскій старыи языкъ написана есть, а неразумяватъ прости человѣци законъ Божій, много и священицы неразумявать. Того ради потрудихсе азъ грѣшній и преписахь тая книга душеполезная на простый болгарскій языкъ, каквото хоратиме ный. Ето проваждамъ вамъ и предисловіе на тая книга да го видите.“

По-нататъкъ Софроний обяснява на търговцитѣ, къмъ които се обръща, че тѣ, ако му се притекатъ на помощь съ своята материална подкрепа, ще извършатъ едно благородно дѣло въ полза на своя народъ: „По това сега дадухме тая книга на стамба, сиречь на печатъ, да се напечататъ хиляди книги, и всяка книга по триста листа ще буде; но сосъ много харчь бива тоя печатъ, ще идатъ по десеть хіляди гроша, а азъ неимамъ толико халъ. Того ради молю васъ, зная понеже имате вы милостивую душу и добротворное сердце и любите да учините добро; почто е това добро общое за всего болгарскаго народа, да помогните на това. Молю васъ, почто това е по-добро и отъ Святая гора, понеже на хіляда церкви ще са помянуватъ имена вашея, докле свѣтъ стои, и отъ това поученіе колико человѣци ще наставятъ себя на путъ правий.“

Софроний е оставалъ голѣмо значение на своята книга, написана на простонароденъ български езикъ: „Досега такавая книга по болгарскій простый языкъ на свѣто не е била!“ казва той. И обяснява по-нататъкъ на българскитѣ читатели, че „такива книги по простый языкъ иматъ грецыте, и сербыте, и власыте, и русите, и другіи вѣры; токмо нашите бѣдни болгари ніиматъ таковый даръ. За това са потемнени сосъ незнаяніе.“

Интересно е, че Софроний споменава само гърцитѣ, сърбитѣ, власитѣ и руситѣ — тия народности, които сѫ били най-познати за българина. Съ това той напомня на своитѣ еднородци, че по просвѣта тѣ трѣбва да застанатъ, ако не по-високо, то поне наравно съ съседитѣ си, щомъ искатъ да преуспѣватъ и да отблъснатъ хулитѣ на гърци, сърби и руси. Въ края на позива Софроний подчертава, че Недѣлникътъ, като печатна книга, ще има значение и като пръвъ опитъ, като начало и въ сѫщото време като насърдчение, за да се яватъ други подобни опити — по-рано все ржкописи — да се решатъ и други българи да печататъ.

„Но да са потрудимъ да извадимъ тая сега на свѣто, веднашъ да стане начало; послѣ следъ насъ надѣяса много таковый простый книги да изпишатъ, — но работа есть веднашъ да буде начало". Позивътъ носи дата 1805 год., 29 априлий" (Псп., III, 1881, с. 157-158; АТ., 60-62).

Недѣлникътъ започва съ предговоръ, въ който Софроний повтаря онѣзи интересни мисли, що срѣщаме въ предисловието и послесловието на Видинскитѣ поучения, а така сѫщо и въ позива до българскитѣ търговци. Той още веднъжъ отбелязва, че славянскиятъ езикъ, на който е преведено Евангелието, е недостѫпенъ не само за проститѣ хора, но и за една голѣма часть отъ духовенството, и увещава българскитѣ свещеници да се възползуватъ въ своята проповѣднишка дейность отъ неговитѣ популярни, написани на общодостѫпенъ езикъ поучения и тълкувания. „Кой священикъ, или четецъ облѣнится и не прочитаетъ ю въ недѣляхъ и въ праздницѣхъ, грѣхъ да будетъ на душу его, и онъ отвѣтъ да воздасть на Бога правосуднаго за вси простии человѣци; понеже азъ долгъ мой исполнихъ".

Следъ този предговоръ идатъ поученията и словата, на брой 94, наредени споредъ кржга на годишнитѣ празд-

ници; повечето отъ тия слова и поучения сѫ нагодени споредъ събитието или лицето, свързано съ отдѣлния годишенъ праздникъ.

Всички проповѣди въ Недѣлника сѫ съставени по единъ и сѫщи планъ. Обикновено за поводъ на проповѣдьта служи нѣкакъвъ библейски разказъ, или нѣкой текстъ отъ Евангелието. Следъ това иде тълкуване на разказа или текста и на края — съответно поучение. Поученията засѣгатъ най-различни страни на нравствения животъ; изтъкватъ се примѣри за подражание изъ живота на многобройни свети мѫже и жени отъ Стария и Новия заветъ, а сѫщо така и изъ живота на исторически лица. Изобщо тукъ е прокаранъ онзи християнски моралъ, който постепенно се отклонява отъ своя прѣкъ източникъ, религията, и се приобщава къмъ формитѣ и традициитѣ на обществения, семейния и гражданския животъ. Свѣтски елементи — въ връзка съ новитѣ форми на живота: — иматъ се предъ видъ отдѣлни съсловия, отдѣлни срѣди, проповѣди въ връзка съ практическитѣ потрѣбности.

Стилътъ на поученията е издържанъ въ духа на византийската реторична проповѣдь. Най-характернитѣ особености на този ораторски стилъ сѫ честитѣ възклицания и обръщения къмъ слушателитѣ — проповѣдникътъ ги укорява за грѣховетѣ имъ, призовава ги да се покаятъ и да вършатъ християнски дѣла, като имъ посочва пѫтя, по който биха могли да се спасятъ. За да поясни мисъльта си, той понѣкога взема примѣри изъ всѣкидневния животъ, засѣга най-обикновени житейски отношения. На много мѣста проповѣдьта е прошарена съ цитати изъ съчиненията на византийски писатели и черковни учители, отъ Стария заветъ и Евангелието.

За да видите въ какъвъ стилъ и езикъ сѫ изложени тия поучения, ще прочета единъ кратъкъ пасажъ:

„Евангеліе: Тогива востаналъ Закхей и рече ко Господу: ето полъ имѣніе мое, Господи, давамъ по сіромасыте. И ако буду някому учинилъ неправда, четыри ката да возварна ему.

Толкованіе: Оле скораго приложеніе, оле самоученаго спасенія! Іоще отъ Христа не былъ чулъ никаквое поученіе, и у единъ часъ сребролюбецъ милосердъ станалъ, и неправедный праведенъ стàналъ. И отъ чистая своя мыслъ полъ имѣніе свое на мылостыня обѣщалъ, а полъ удержалъ — ала не за себѣ, но четыри ката да воздаде отъ него, кого онеправдовавалъ естъ. Каквотъ ветхій законъ повелява: кой открадне чуждая овца, четыри да воздае за тую. Ето тако отъ себѣ намислылъ тои блаженыи мужъ, самъ судъ отсѣкакъ, четыри ката да заплати оная неправда! Слушайте, неправедніи и чуждыя вещи грабителіи, та и вы на таковое праведное состояніе да ходите, и чуждыя вещи назадъ отдайте: ако не четыри ката, а то баримъ узели есте, ако ищите спасеніе ваши. Ако ли не возварните тіе чуждыя вещи, по смертіи вашей никаковое почиваниіе не хочете да имате.“ (АТ., 103-104). Свѣтска поука. Условията на съвременния животъ. Отново за отношенията между господари и подчинени: и господаритѣ трѣбва да бѫдатъ поучавани: „Пастырь не има погриженіе токмо за священыѧ соборъ или токмо за тіе душы що са тому вручены, но има грижа и за свѣтовныѧ властители, каквотъ иматъ и тіе нужда да промышлаватѣ за подданницы свои“ (И. Молловъ, Ржк. отъ Софр. Вр., с. 91).

Има известна връзка между Недѣлника и първия Видински сборникъ, Видинскитѣ поучения и словосказания, завършени въ 1802 г. Въ сѫщность сборникътъ отъ поучения и словосказания, писанъ въ Видинъ, е първа редакция на Недѣлника; но между дветѣ редакции има твърде голѣма разлика както по разпореда на материала, по избора

на отдѣлни проповѣди, тъй сжщо и по формата, по стила и езика. Туй, което сближава тия два Софрониеви трудове, то е общата цель, що преследва съ тѣхъ авторътъ имъ; освенъ това, една часть отъ проповѣдитѣ въ Видинскитѣ поучения влиза въ съдържанието на Недѣлника, обаче сжществено преработена. (Да се съпоставятъ съ Теотоки Поученията и Недѣлникътъ, за да се установи, дали еималъ Софроний въ Видинъ на ржка Теотоки). При това въ Видинскитѣ поучения материалътъ е много по-разнообразенъ, отколколкото въ Недѣлника, обаче е твърде много разхвърленъ и не систематизуванъ, като въ Недѣлника — не е така добре подреденъ. Дветѣ тия произведения значително се различаватъ още и по езика; езикътъ на Поученията е много по-простонароденъ и разбранъ, отколкото езикътъ на Недѣлника, въ който има твърде много книжни елементи, а сжщо тъй и диалектични особености.

Какво е отношението откъмъ езикъ между Видинскитѣ поучения и Недѣлника?

Понеже тукъ е въпросъ за езика на Софрония, трѣбва да обясня, че печатниятъ текстъ на Недѣлника се различава доста отъ ржкописния. Недѣлникътъ се е печаталъ не отъ самия ржкописъ на Софрония, а отъ единъ текстъ, поправенъ отъ издателитѣ. Тъй че при сравнението откъмъ езикъ ние трѣбва да имаме предъ видъ три текста: Видинскитѣ поучения, оригиналния ржкописъ на Недѣлника, т. е текста безъ поправкитѣ на издателитѣ, самиятъ Недѣлникъ, тъй както е написанъ отъ Софрония — и на трето мѣсто печатния текстъ на Недѣлника — т. е. текста, поправенъ отъ издателитѣ. Дори отъ едно повърхностно сравнение на тия три текста се вижда, че Видинскитѣ поучения стоятъ много по-близо до особеноститѣ

на простонародната речь, отколкото другитѣ два текста — оригиналниятъ текстъ на Недѣлника и поправениятъ за печатъ. Езикътъ на двата текста на Недѣлника съдържа твърде много черковнославянски елементи, архаизми, условни, книжни обрати на речьта. Въ Видинскитѣ поучения, както казахъ, езикътъ сравнително е по-простъ, по-естественъ, по-живъ. Нѣколко примѣра: — преди всичко прави впечатление, че въ Видинскитѣ поучения по-често се срѣща членна форма: „На силата моя (Вп.)—на силѫ мою (Н., 1-2); неговото живеніе (Вп.) — живеніе его (Н., 1-2); — и подражайте вѣрата нихня (Вп.) — и подражайте вѣру ихъ (Н., 1-2); да похвали мученицитѣ (Вп.)—да похвали мученика (Н., 1-2); да прослави благочестните поборницы (Вп.) — да прослави благочестныѧ поборници (Н., 1-2); зарадъ свѣтовнитѣ властители (Вп.) — зарадъ свѣтовныѧ властители (Н., 1-2); у църквата — оу стѫ цр҃ква (Н., 1-2); на словестното твое стадо (Вп.) — на словесное твое стадо (Н., 1-2); думата моя (Вп.) — слово мое (Н., 1-2)“.

Изобщо по-прости форми въ Видинскитѣ поучения— по-близо до живия, а не до литературния езикъ: „Святый Апостолъ дума (Вп.) — Павелъ стый говори (Н. [1]) — дума (Н. [2]); — и онь треба на мученическія путь да ходи (Вп.) — оному потребно есть, намѫченическїѧ пѫть да ходи (Н., [1]); — желай да ги почете (Вп.) — да почетете (Н., 1-2); како са собрани (Вп.) — собрани сѫть (Н. 1-2); ами мысля (Вп.) — ала мыслѧ (Н., 1-2); ты си быль (Вп.) ты еси быль (Н., [1]) ты былъ еси (Н. [2])“.

(Текстоветѣ, дадени у Ив. Молловъ, СпБАН., XXXV, 1926, с. 90-92).

У А. Теодоровъ (112) сѫ дадени такива примѣри: „вльхви го откладватъ (Вп.) — татіе крадутъ его (Н., 2); свѣтовный возилъ [вѫзелъ] — свѣтовное верзаніе (Н., 2); вмѣсто направа (Вп.) — зданіе (Н., 2); вмѣсто избава — избавленіе (Н., 2).

Сравнение Н.[1] (Ржкописа на Софроний — ржкописния Недѣлникъ), съ Н.[2] (поправения текстъ — печатния Недѣлникъ). Разликата се обяснява отъ една бележка въ заглавието на печатния Недѣлникъ: — „Напечатаса и правописаса отъ Димитріа Михаило Поповичъ (— Д. Попски?) и отъ Георгіа сынъ его“.

Навѣрно Софроний е предоставилъ на Д. Поповичъ и на неговия синъ да се грижатъ за печатането и коригирането на неговата книга въ Римникъ, гдето се е печатала. И тѣ двамата, баща и синъ, сж поправяли оригиналния Софрониевъ текстъ, внасяли сж въ него промѣни, каквито сж намѣрили за добре. Изглежда, че и двамата произхождатъ отъ Западна България, защото въ печатния Недѣлникъ сж вмъкнати нѣкои особености на западното българско наречие, които не сж свойствени на Софрония. Тъй, наприм., вмѣсто формитѣ ща иматъ, никой неще (Вп.), въ Н.[2] срѣщаме: кя иматъ, никой некя (А. Теод., 112).

Докато не бѣ намѣренъ Софроневиятъ ржкописъ на Недѣлника, мислѣше се, че Поповичъ и синъ му сж се отклонили много повече отъ ржкописа на Софрония и сж внесли въ него повече поправки отъ по-сжщественъ характеръ. Тъй, напр., А. Теод. (112), като сравнява Видинскитѣ поучения съ Н.[2], идва до заключение, че черковнославянскитѣ елементи въ печатния Недѣлникъ се дължатъ на поменатитѣ две лица; че тѣ сж влѣзли въ противоречие съ намѣрението на Софрония да пише на простъ български езикъ, понеже славянскиятъ е недостатъченъ не само за простата маса, но и за свещеницитѣ. А. Теод. сравнява Вп. съ Н.[2], безъ да предполага, че Н.[1] откъмъ езикъ се отличава сжществено отъ Вп. Въ сжщность Н.[2], и следъ поправкитѣ, е по-близо до Н.[1], отколкото до Вп. Засилването на черковнославянскитѣ елементи въ Недѣлника, въ сжщность, не се дължи на Поповича и неговия синъ, а на самия

Софроний. Какви съображения сж го заставили? — Навѣрно защото мисли, че черковнославянскиятъ езикъ е по-литературенъ — такъвъ, какъвто трѣбва да бжде споредъ него езикътъ на една печатна книга.

Въпросътъ за източницитѣ, отъ които се е ползувалъ Софроний при съставянето на Недѣлника, още не е изяснень задоволително. Знае се това, че той е черпилъ най-много материалъ отъ книгата на бележития гръцки проповѣдникъ Ник. Теотоки, озаглавена Κυριακοδρόμιον, издадена презъ 1796 г. и разпространена даромъ по всички гръцки цръкви. Софроний не е превелъ всичко отъ книгата на Теотоки, а е избралъ отдѣлни слова и проповѣди, като ги е превеждалъ нѣкжде буквално, а нѣкжде твърде волно. Останалитѣ слова отъ Недѣлника, които не се срѣщатъ у Теотоки, сж взети отъ Видинскитѣ поучения и отъ други сборници съ смѣсено съдържание. Че Софроний е черпилъ материалъ не само отъ гръцкия Κυριακοδρόμιον, но и отъ сборници, съдържащи проповѣди на черковнославянски езикъ (компилация), се вижда отъ бележката въ заглавието на Недѣлника, гдето е казано, че е превеждалъ „отъ словѣнскаго и отъ греческаго“.

Нека отбележимъ, покрай другото, значението на тази книга. Софрониевиятъ Недѣлникъ има значение отъ една страна като нравственопоучителна книга, която и до днесъ е запазила своята популярность, и отъ друга — като първа печатна книга въ новобългарската литература. Както видѣхме, съставянето на Поученията и Недѣлника (Κυριακοδρόμιον е преведена на влашки въ 1801 год.) се дължи на Софрониевата грижа да поучава народа, да му бжде, макаръ и отдалечъ, наставникъ и учитель. Съ своето достжпно съдържание, съ поученията си, които засѣгатъ различни страни на обществения, семейния и личенъ животъ, тая книга и до днесъ не е загубила значение за простата маса. Тя е тол-

козъ обикната и разпространена между народа, че той ѝ е измислилъ особено название, Софроние, като е свързалъ книгата съ името на нейния съставитель. Интересно е, че гръцкиятъ Κυριακοδρόμιον, който е билъ преведенъ на сръбски, влашки (1801 г.) и руски (да се направи справка въ сръбския преводъ), не еималъ такова значение за сръбската, влашката, руската, дори гръцката литература, каквото е ималъ за нашата; нито въ една отъ тѣзи литератури той не е билъ тъй популяренъ, както у насъ.

Казахме, че ние считаме Недѣлника за първа печатна книга въ новобългарската литература. Печатни книги на български езикъ сж били известни у насъ и преди появата на Недѣлника. Тъй, напр., въ 1512 г. излиза въ Търговище Евангелие на български; но то спада не къмъ новата, а къмъ старата черковна книжнина; освенъ това, неговиятъ езикъ въ основата си е срѣднобългарски. Презъ XVII вѣкъ (1651 г.) излиза въ Римъ Абагаръ на Ф. Станиславовъ — едно сборниче отъ апокрифни молитви. Но (както изтъкнахме вече, когато говорихме за католишката пропаганда въ България) тази книжка съ съдържанието си още спада повече къмъ старата, отколкото къмъ новата литература. Тя съдържа единъ апокрифенъ разказъ и нѣколко молитви. При това въ нейния езикъ, покрай особеноститѣ на българската речь, срѣщаме множество черковнославянски елементи и сърбохърватски граматически форми; трѣбва да се отбележи и това, че Абагаръ е тъй небрежно писанъ и печатанъ, че на много мѣста мжчно може да се долови, съ какви черковни форми е искалъ да си служи авторътъ. На всѣки случай, трѣбва да се признае, въ Абагаръ за пръвъ пжть печатно сж възпроизведени елементи отъ новобългарския езикъ. Но отдѣлни елементи... докато въ Софронието преобладаватъ свойствата на новобългарската речь.

Сжщата година, когато излиза Недѣлникътъ, въ Буда-Пеща е била напечатана книжката Молитвеній кринъ;

но и тя съ съдържанието си не внася нищо ново въ литературата. Изобщо появата на тритѣ отбелязани книги (Евангелието, Абагаръ и Молитвеній кринъ) е случайна, тѣ не оставятъ нѣкаква следа въ литературата и нѣматъ онова значение, което има Недѣлникътъ.

Съвсемъ инакъ стои въпросътъ съ книгата на Софрония. Преди всичко нейниятъ езикъ е предимно новобългарски. Освенъ това, въ нейната поука се съдържатъ не само религиозни, но въ значителна степень и свѣтски елементи. Както съ своитѣ просвѣтителни тенденции, съ целитѣ, които си е поставилъ Софроний, тъй сжщо и съ своя езикъ, Недѣлникътъ спада повече къмъ новата, отколкото къмъ старата литература. Когато издава тоя си трудъ, Софроний излиза съ опредѣлени схващания, които характеризиратъ епохата на българското възраждане. Че появата на Недѣлникътъ не е случайна, а се е налагала отъ известна потрѣбность въ националния духовенъ животъ, се вижда преди всичко отъ широкия приемъ, който намира тая книга между народа, и отъ множеството издания, що е претърпѣла. Недѣлникътъ дава поводъ да се появатъ редица други печатни издания, печатната книга постепено измѣства ржкописната и създава по-благоприятни условия за развитието на книжния пазаръ. Разбира се, въ дадения случай ние не трѣбва да преувеличаваме важностьта на това произведение. Въ развитието на книжния пазаръ печатната книга Недѣлникъ има значение на импулсъ, на потикъ — а нуждата отъ печатни книги е била създадена отъ редица нови условия, тѣсно свързани съ развитието на народната просвѣта. Съ напечатването на Недѣлника Софроний дава само примѣръ за подражание — а за онова време, когато книгопечатането се е извършвало при най-трудни обстоятелства и е било съпроводено съ грамадни разноски, този примѣръ не е отъ малко значение.

За разпространението на Недѣлника може да се сжди отъ отдѣлнитѣ издания до 1906 г.: Римникъ, 1806 г.,

Нови Садъ, 1856 г.; Букурещъ, 1865 год. и Одеса, 1884 г. Въ нѣкои отъ тѣзи издания стои житието на св. Ив. Рилски отъ патриарха Ефтимий (свободно дадено отъ П. Р. Сл.) Всичко осемь издания. Първото издание е било разпространено въ 1.000 екземпляра. Презъ 1856 год. въ Нови Садъ излиза второто издание подъ заглавие „Евангелiе поучителное“; въ заглавието е казано, че първото издание било съчинено „много неразумително“; и поради това свищовскиятъ учитель Тодоръ Хрулевъ се заловилъ да го „прѣпише и поправи на чисто българскiй языкъ“; въ заглавието е казано още, че това второ издание е прегледано „отъ най-изкусни учители. За душевна и тѣлесна полза на православнитѣ христiани“. Презъ 1865 год. излиза третото издание въ Букурещъ подъ заглавие „Тълкованiе на воскресныi и праздничны евангелiя“, „прегледано и поправено“ отъ А. Гранитски. Изобщо езикътъ на всѣко издание се явява промѣненъ въ една или друга посока и все повече се отклонява отъ първоначалната форма на Софрониевата книга, която сѫщо така е претърпѣла поправка отъ страна на Д. Поп. и сина му. Нѣкои отъ изданията сѫ придружени съ портрета на Софрония. До 1906 год. излизатъ още петь издания; отъ тѣхъ едно е печатено въ Одеса презъ 1884 г.; за него пръвъ съобщи Попруженко (ЖМНПр., 906, 4, 352) — „Поучително Евангелiе за сичкитѣ недѣли презъ годината, за господски и богородични праздници и за голѣмытѣ святiи. Събралъ отъ Славенски и отъ гречески Софронiй еп. врачанскiй, родомъ котленецъ, и сочиниль на болгарскiй языкъ въ 1806. Изданiе Ангела Ц. Кръстюфъ. Одеса 1884“ Това издание споредъ Попруженко е извлѣчение отъ първото. Езикътъ е подновенъ; накрая има откѫслекъ изъ житието на Ивана Рилски (което не се срѣща у Софрония) отъ П. Р. Славейковъ. Софрониевиятъ Недѣлникъ се дири и отъ българитѣ въ Америка, за да си крепятъ народностьта (А. Т., 114).

Въ Букурещъ Софроний написва най-хубавото си произведение — своята автобиография, която не само че ни разкрива характернитѣ особености на автора, неговия интименъ вѫтрешенъ миръ, но и въ най-реалистични черти възпроизвежда духа на епохата, презъ която е живѣлъ. Въ нея е отразена както една интересна бележита личность, тъй сѫщо и единъ важенъ моментъ отъ нашето възраждане. Тукъ е нейното двояко значение — първо, като изповѣдь на една отъ голѣмитѣ личности на нашето възраждане, второ, като важенъ исторически документъ. Въ своето житие Софроний живо и ясно възпроизвежда една твърде малко позната епоха въ българското минало, рисува нравитѣ на простата маса, разкрива отношенията межу рая и господари, представлява ни живо и картинно обикновенитѣ, естественитѣ отношения на всѣкидневния животъ въ затънтенитѣ български краища. Това не е само една лична изповѣдъ — то е въ сѫщото време и изповѣдъ на поробения българинъ изобщо— бихъ казалъ, на българския народъ презъ робство. Тукъ самъ народътъ разказва за себе си, просто и при това съ необикновена сила на израза — разказва ни за страданията си, за обидитѣ, които е търпѣлъ, за униженията, на които е билъ подлаганъ въ продължение на вѣкове, за онова безкрайно търпение, като че ли е само негова черта — една черта изключително българска, защото едва ли има въ свѣта другъ нѣкой народъ, който толкозъ много да е търпеливъ. Въ автобиографията на Софрония сѫ дадени онѣзи елементи на българската психика, които сѫ се оформявали подъ влияние на робството и сѫ заседнали дълбоко въ народния характеръ. Когато четемъ този безизкуственъ разказъ, предъ насъ изпъква ясно българинътъ — най-напредъ съ своето безпримѣрно търпение; съ упорита и неизчерпаема воля той се мѫчи да преодолѣе тежкия гнетъ и тия всѣкидневни, непрекѫснати страдания, на които е осѫденъ. Въпрѣки толкозъ

мѫчителни изпитания, той не е безнадеженъ — неговата мѫка не води къмъ отчаяние и пасивность, нито пъкъ къмъ песимистиченъ мирогледъ — напротивъ, той винаги намира въ себе си енергия да се противопоставя мълчаливо и упорито. Ако се отдаде на отчаяние, то е само за кратко време — изживява го повече като преходно настроение, а не като едно по-дълбоко и крайно чувство, което може да извърши превратъ въ мирогледа на личността. Обстоятелствата само външно го побеждаватъ; душата му винаги остава здрава, крепка, незасегната въ основитѣ си отъ ударитѣ на сѫдбата. Този българинъ, приученъ на такова бескрайно търпение отъ робството, понася всички беди и несгоди мълчаливо, съ примирение, съ смирение — безъ да роптае, безъ да се оплаква — и всички свои нещастия схваща като нѣщо, което трѣбва да се превъзмогне.

Отъ такава национална типична стойность сѫ не само чувствата, мислитѣ, възгледитѣ, които изразява Софроний, но и онѣзи отношения на всѣкидневния животъ, които сѫ дадени тукъ въ най-сѫществените си и най-характерни форми.

Ала покрай тая широка типичность, както споменахъ, има и нѣщо, което характеризира л и ч н о Софрония, което е неговата индивидуална особеность. Какъ е представенъ той като личность въ своето житие? Съ какви лични качества се проявява?

Първата и основна черта у Софрония е неговото дълбоко, почти болезнено съзнание за възложения дългъ — съзнанието, че той трѣбва да стори нѣщо за своитѣ еднородци, и като личность да се пожертвува „на ползу роду своему“. Освенъ своитѣ човѣшки задължения, той поема върху си и тежкитѣ задължения на своето звание — да бѫде учитель и наставникъ на простия народъ и презъ цѣлъ животъ да работи за неговата просвѣта. Той дълбоко съзнава задълженията и отговорноститѣ, които му поставя това звание. Чувството

на отговорность къмъ другитѣ, особено къмъ паството, що му е повѣрено, е развито у него до крайность. Дори най-малкото отклонение отъ възложения дългъ той схваща като тежъкъ, непростимъ грѣхъ и постоянно се разкайва и самоосѫжда. Както ни разказва въ житието си, никога той не е можалъ да забрави и да си прости, че се възгордѣлъ; като епитропъ, послушалъ иконома и тръгналъ да глоби невинитѣ прости хора. Единъ пѫть сгрѣшилъ — и то защото упражнили насилие надъ него — и презъ цѣлъ животъ не е могълъ да си прости това неволно прегрѣшение. Разказва за него чистосърдечно, откровено. Ни една негова простѫпка не е промълчана: като пише своето житие, той има за цель не само да изобрази своя личенъ животъ и живота на своя народъ, но сѫщевременно и да се покае за грѣховетѣ си — да се изповѣда предъ ближнитѣ си. „И покварихъ азъ благоговейное живеніе мое“, пише той и следъ това откровено изповѣдва: „Станахъ сѫдия, ала повече за пари; ала не за мене, ами да угодя на архиерея“ (§ 12). По-късно, когато го сполетява беда подиръ беда, той се сѣща, че това ще бѫде наказание за сторения грѣхъ: „Подаде ми Богъ наказание заради безумная лудость моя, що бяхъ ся разгордялъ, зарадъ това епитропство да глобявамъ неповинни человѣци“ (§ 14). Той чувствувалъ нѣкаква „тѣснота сердечная“ — го сѫ били тия угризения на съвѣстьта — и като безуменъ ходѣлъ край водитѣ и плачелъ: „И като ся помина мало, разболяхъ ся азъ. Ала не болесть да легна постеля, ами ме фати една тѣснота сердечная. И не можахъ да седя на едно мѣсто, доклѣ да прѣброи человѣкъ десеть числа, ами ходѣхъ като лудъ покрай водитѣ и плачехъ. Мнѣше ми ся, како хоче да искочи сердце мое отъ уста моя! У такавая тѣснота бѣхъ!“ (§ 14).

Това нравствено съзнание и тая будна съвѣсть Софроний проявява при всички обстоятелства на своя животъ. И когато

сѫдбата го отвежда въ Влашко, макаръ и да е прекарвалъ тамъ сравнително по-спокойно, той не е забравялъ нито за мигъ своето изоставено паство и дълга си къмъ него; при това непрестанно се е самоукорявалъ, макаръ да е билъ заставенъ да напустне отечеството, паството си по силата на обстоятелствата. Измѫчвалъ се е, че не е проявилъ докрай издръжливость и мѫжество — че се е побоялъ отъ нови изпитания, отъ суровия животъ въ България, и е подирилъ вънъ отъ отечеството си единъ по-спокоенъ кѫтъ. Въ сѫщность, както изповѣда, на това спокйствие той не е могълъ да се радва. И не еималъ за цель да се самозабрави въ спокойствие: на чужбина той продължава да работи за своя народъ, съ сѫщата будна мисъль, съ сѫщото нравствено съзнание, което е проявявалъ винаги: „И освободихъ се отъ тие страхове и отъ тие временния нужди. Имамъ обаче единъ скорбъ и бою се отъ Бога, да ме не суди Богъ, като узехъ азъ оное паство на рамѣна моя и оставихъ го. Но паки надѣю се на Бога всемилостиваго, како го не оставихъ зарадъ почивание мое, но отъ голямая нужда и отъ тежкий долгъ, що ме натовариха... За това се трудя и азъ сеги денемъ и нощемъ, да изпиша нѣколико книги по нашему болгарскому язику; та ако не би възможно менѣ да сказувамъ имъ с уста моя, да чуятъ отъ мене грѣшнаго някое полезное поучение, а тие да прочетутъ писание мое и да уползуетъ се. И за мене, недостойнаго, Бога да молятъ...“ (§ 49-50).

Въпрѣки най-неблагоприятнитѣ външни условия и постоянни прѣчки, Софроний се стреми да изпълни дълга си и да избѣгне укоритѣ на тая бодра съвѣсть. Личнитѣ си страдания и злополуки той схваща като нѣщо неизбѣжно, неразлѫчно свързано съ онѣзи обязаности, въ които вижда цельта и смисъла на своя животъ. Съ християнско смирение и търпение понася нещастията си и спокойно очаква нови. И тѣ не закъсняватъ. Цѣлиятъ му животъ не е нищо

друго, освенъ беди и злополуки — цѣлъ животъ той прекарва въ скитничество, въ постоянни грижи и страхове — и то „все зарадъ чужди причини“. Има нѣщо въ сѫдбата му, което напомня страданията и подвижничеството на легендарнитѣ светци — и това, що ни е разказалъ за себе си, съвсемъ умѣстно и оправдано е озаглавено Житие — Житіе и страданія грѣшнаго Софронія.

Какви опасности, лишения, оскръбления не е изпиталъ той! Бедитѣ започватъ още въ ранно детство. Майка му умира, баща му се оженва повторно и Стойко се оплаква отъ своята „люта и завистлива“ мащеха, която се грижила само за своето дете, а него, заварения, отритвала. При това, здравето му не било завидно — „повише боленъ и немощенъ бях“. Скоро умира и баща му. Стойко, 11-годишенъ, остава съвсемъ самъ, беденъ и безпомощенъ. Околнитѣ използуватъ неговата добрина и не изпитватъ никаква милость къмъ него. Роднинитѣ му, вмѣсто да се погрижатъ за него, побързватъ, какъ да е, да го задомятъ; заставятъ го при това да поеме задължения, които не сѫ по силитѣ му. И той, наивенъ, довѣрчивъ къмъ другитѣ, тръгва къмъ съветитѣ имъ. „И азъ като бяхъ осемнадесеть години младъ, глупавъ, не знаехъ, како хоче да излезе стрия мой долженъ, и како хочутъ да натоварятъ всия неговия долгъ на мене... Ами докле изплатя ония долгъ, какова сиромашия потеглихъ, нужда, тѣсное и прискорбное живение проминувахъ“.

Не намира спокойствие и въ семейството си. „Колико укорение терпехъ, отъ жену мою, почто бѣше мало горделива...“ Гнетенъ отъ нея и отъ роднини, Стойко — мирниятъ, трудолюбивиятъ — решава да побѣгне отъ Котелъ. „Намислихъ да оставя и дом, и жену, — да пойда долу по селата да работя...“

Не е билъ по-честитъ и следъ като сѫ го ржкоположили за свещеникъ. Околната срѣда нито му е съчув-

ствувала, нито пъкъ е била въ състояние да оцени неговото дѣло. Понеже е билъ по-просвѣтенъ, другитѣ свещеници му завиждали и не веднъжъ сж му пакостили. „Ала като знаехъ мало да чета, другии свещеници ненавидеха ме, почто они вси на то време бяха орачи. И отъ безумния младость моя не хочахъ да имъ се покорявамъ, като бяха тако прости и неучни. А они ме наваждаха на архиерея. И колико ме пути аргосва, и ненавидеше ме. И имаше архиерей протосингела грека, неученаго, некнижнаго. Онъ ме много ненавидеше. Понеже то есть вещъ природна: ученъ человекъ ученаго люби, и простъ простаго, и пиянъ пиянаго. И тако неспокойно неколико години приминувахъ живение мое".

Гръцкото духовенство, на което Стойко е давалъ всичкитѣ си срѣдства и все не е успѣвалъ да се издължи, е било къмъ него още по-жестоко. Цѣли шесть години му е било запретено да служи въ черква — прекарвалъ въ нѣмотия, търпѣлъ срамъ и укори. Презъ тия шесть години живѣлъ отъ подаяния на другитѣ свещеници — негови предишни ученици; подхвърляли му като на просекъ по единъ залъгъ, натяквали му, подбивали се съ нещастието му: „Ами що потеглихъ отъ поповитѣ! Колико ме понушаваха и укоряваха ме, и не даваха ми достойная честь. И коги ме даяша, думаха ми: „Ето, като някой слепецъ те храниме" — що бяха мои ученици! Таковое укорение и срамъ терпехъ шесть години..."

Не стига всичко това: отъ благодарность, загдето двадесеть години наредъ е училъ своитѣ съселяни и тѣхнитѣ деца, селскитѣ първенци го предаватъ на турцитѣ, за да изпита нови оскръбления: „Толкова послужихъ азъ на все селски работи, колико крати излазихъ на везирския диванъ зарадъ селская помощь, двадесеть години учихъ децата имъ книжное учение, и на всякоя неделя, и на всякий празникъ сказувахъ поучение. И толкова трудъ що подяхъ, и толкова

добро що имъ сторихъ, и телесно и душевно — а най после ме предадоха на бостанжи баши да ме убий.“

Следъ тия изпитания идватъ по-голѣми. Сждено му е било да живѣе презъ най-неспокойни времена: вжтрешни безредия и непрекжснати войни сж изтощавали и разсипвали турската държава, българитѣ сж били изложени на постоянни преследвания, разорения и произволи. Нѣколко пжти е заставалъ Софроний предъ смъртьта и е изпитвалъ ужаса на осжденъ на смърть — изтърпвалъ е подъ бесилката, гледалъ е осждени, набити на колъ, и е чакалъ реда си. Турцитѣ никакъ не сж били милостиви къмъ него; „Колико ме крати фатиха и биха ме, и глава пробиша... Колико крати пищоли изваждаха на мене да ме убиятъ! Ведножъ единъ съ копие хвърли на мене, ала не са случи да ме удари... Единъ ме хвати за браду и мало остана да я отторгне... Отъ страхъ и отъ недужная теснота упадоша вси власи глави моей...“

Още по-голѣми безпокойства и тревоги му донася неговата епископска служба. Не напраздно той дълго отказвалъ да приеме епископския чинъ — да тръгне за една епархия, гдето безредията най-силно сж се чувствували и произволитѣ сж били най-голѣми. Изъ страната сж вързлували кържалийски пълчища, а следъ тѣхъ турски войски, пратени да ги преследватъ. Пжтищата сж били засипани съ снѣгъ, студътъ е билъ непоносимъ. Съзнаващъ своята отговорность, Софроний тръгва за Вратца — нищо не е въ състояние да го спре; и започватъ години на скитания и нови несгоди. Ту въ Вратца, ту въ Плѣвенъ, ту въ околнитѣ села или въ Арбанаси — все въ напрегнато очакване и постоянни страхове. Съ него заедно бедствува и цѣлото му семейство. „Тогива силихтаръ Хюсеинъ паша, като отхождаше на Видинъ, изгори Габрово. И Арбанаси разграбиша кърджалиитѣ, що ги имаше съ себе. И нашия домъ все раз-

грабиша и не остана ни лъжица ни паница. И мои дрехи и книжа, що имахъ все узеша, и всия домъ ракопаша. А децата побегнали на Котелъ, а отъ тамо на Свещовъ поишле... Поидохъ на Свещовъ, наидохъ децата голи, седятъ на рогозина. И азъ пари неимахъ, да имъ купя дрехи... Скорбъ голямъ!" Следъ като поутихва малко, той пакъ се отправя за епархията си. „Ами съ каковъ трудъ и страхъ пострадахъ, докле са добия ведноцъ до Вратца! Каковии ли гори холми и доли не обиколихме..."

Не минава много, кържалитѣ отново нападатъ Врачанско и влизатъ въ стълкновение съ турски войски. „Нощемъ приидоша конакчии. И азъ, като чухъ, востанахъ тая нощь на осемь часа да бягамъ отъ Вратца навонъ. Нощь темна, време беше дождевно, а планина — стръмна, висока. Колико ли крати падахъ на пѫтю, докле поидемъ на Черепишъ монастиръ..." Въ мънастира не намиратъ никого: калугеритѣ побегнали. Единъ селянинъ ги завежда въ пещерата, гдето били скрити. Софроний остава тамъ 24 дни, настива, разболява се... Намислилъ е да тръгне за другъ единъ манастиръ, въ Софийска епархия. „Ала тамо планини високи, конь неможи да се язди. А мене боляха нозете — не можахъ да ходя пешъ. А восходъ и низходъ има два часа... И докле да возляза и да сляза, воистину съ слези оплакахъ животъ мой".

Боленъ, връща се презъ зимата въ Вратца. Не за дълго. Нови безредици го заставятъ да дири друго убежище — отбива се въ Тетевенъ, отъ тамъ въ Плѣвенъ. Крие името си и званието си, бои се, защото името му било голѣмо — владика! Ако го хванатъ, съ десеть кисии не би се отървалъ... Цѣли 26 дни се крилъ и гладувалъ въ единъ плѣвенски харемъ. И все неговата епархия въ мисъльта му. Безъ да обръща внимание на опасности и затруднения, решава да се върне. „И востанахме нощемъ. А нощь мала, по майя месеца. Четворица души презъ горието, презъ полето — на

посока, а не у путь. И поидохме по Искре река. А оная река безъ ладия не са минува никакъ. Има село Коинлари насреща. Викаме — не са чува отъ речния шумежъ. Человекъ не са являетъ никако, а вечерь настана, дождъ идеше... Да пустнимъ пушка не смеимъ — да не има у село някои пазвански хайдути. Какво да сторимъ — замаяхми са. Хеле видехме едного говедаря, и позна ни, и пойде да сказва въ село. И приидоша человеци съ ладия. Ала и тая ладия смертное корито есть... И като минахме оная река, светна ни мало на очи".

Видинъ е завършекътъ на неговитѣ страдания. Озовава се тамъ неочаквано, измаменъ отъ видинския митрополитъ Калиникъ, единъ опорливъ гръкъ, както го нарича въ житието си. На какви унижения не го е подлагалъ Калиникъ: „И седяхъ на Видинъ три години. Ами що потеглихъ азъ отъ того Калиника калугеря! Седяхъ при него като някой последний слуга, не хочеше да ме знай никакъ за человека... Беше съ пазванските хайдути ведно. И не смеяхъ да продумамъ нещо хорати. Не пущаше ме нигде да се проходя — токмо у църква и то съ някого свещеника. Ала да ме и пущаше, боляха ме нозете, не можехъ да ходя. Въ църква все съ каруца ходехъ..."

Въ продължение на две години и половина турцитѣ обсаждали града. „Каковъ ли страхъ потеглихъ и колика ли скорбь и грижа имахъ!"

Тъй прекаралъ Софроний най-хубавитѣ години отъ живота си въ нашитѣ северозападни краища — „въ оная страна, що е близо до Видинъ, що е живелище варварское, хайдутское".

Ето, въ тия беди и несгоди Софроний проявява своята нравствена воля. Нерешителенъ на пръвъ погледъ, страхливъ, — а до край остава вѣренъ на своето задължение. Знае предварително, какви опасности го очакватъ въ неговия

пѫть — и все пакъ тръгва: решенъ на всичко, непоколебимъ. Нѣкаква непобедима, неуловима мощь се крие въ неговия характеръ, нѣкаква твърдость, която и най-жестокитѣ изпитания не успѣватъ да сломятъ. Въ неговата природа се крие нѣщо отъ спокойствието на фаталиста. За всички нещастия той има единъ изразъ — една философия: „Нека буде!“ Съ нещастията свиква до такава степень, че тѣ преставатъ най-сетне да го изненадватъ; примиренъ, вѫтрешно спокоенъ, ги очаква на всѣка стѫпка. Нима ще го изненадатъ!

Когато, следъ дълги изпитания, успѣва да иде въ епархията си, той не се очудва, не се смущава, не се гнѣви, като вижда, че тамъ не ще намѣри спокойствие: „И пріидохъ въ епископіа моя. Ала и тая не е по долу отъ затворка. . . Нека буде!“

Изобщо отъ всички злощастия Софроний черпи една поука: въ школата на живота той закалява своята воля, за да посрѣща твърдо всички спънки и да върви неотклонно по своя труденъ пѫть. Никакъ не е чудно, че този човѣкъ, съ изключителни морални качества, навсѣкѫде въ своето подвижничество е привличалъ простата маса. И ако въ неговото родно село, следъ двадесеть годишно служене и застѫпване за общитѣ селски работи, сѫ го преследвали, безъ съмнение, това преследване е било отъ страна на свещеницитѣ и чорбаджитѣ, както и самъ Софроний загатва за това; простата маса се е привръзвала къмъ Софрония, обиквала го е силно и съ сълзи го е изпращала. Народниятъ учитель и проповѣдникъ бележи въ житието си: „И като пойдохъ тамо (въ Анхиало) да попувамъ, радваха ми ся християни много“ (§ 18).

„...И като излѣзохъ отъ тамо [отъ Карабунаръ] плачаха християнитѣ зарадъ мое разлучение: искаха да седя и другая година“ (§ 21).

„...И приеха ме християнитѣ радостно [въ Вратца]... имаха ме като едного философа...“ (§ 24).

Както отбелязахъ, за историята на нашия духовенъ животъ тая автобиография е единъ неоценимъ документъ. Ако искаме да проследимъ, какъ сж се отразявали историческитѣ и политически събития въ душата на българина въ началото на възраждането, да си уяснимъ онѣзи промѣни, които се извръшватъ въ българската психика подъ влиянието на даденитѣ условия, ние ще диримъ материалъ преди всичко въ интимната изповѣдь на Софрония, въ неговитѣ прости, непредвзети изображения. Житието на Софрония ни дава онова, което не може да ни даде една суха научна монография въ своето групиране и обяснение на външнитѣ факти; въ него всичко е изложено и разказано по такъвъ начинъ, че ни дава възможность да се вживѣемъ въ историческата епоха и да добиемъ едно впечатление отъ нея. Тукъ именно е най-голѣмото и значение. Ако всѣки отъ нашитѣ видни книжовници и обществени дейци на миналото се бѣ досѣтилъ поне толкозъ, колкото Софроний, да остави една весть за себе си и за другитѣ, срѣдъ които му е било сждено да живѣе, да напише една изповѣдь тъй непосрѣдствена и интимна, като тая на Софрония, като послословието на Паисиевата история, като недовършената автобиография на Раковски и епизода на Петка Славейковъ, ние щѣхме да имаме днесъ една жива история на миналото — една релефна характеристика на епохата и личноститѣ, които сж и въздействували. За жалость, малцина отъ нашитѣ обществени дейци и книжовници презъ възраждането сж постжпили като Софрония. Повечето отъ тѣхъ, заети презъ цѣлъ животъ само съ общи работи, бояли сж се да заговорятъ за себе си, за своитѣ лични преживявания; намирали сж, че е нескромно, недостойно за единъ общественикъ да занимава другитѣ съ своята личность, че той е длъженъ да презре личнитѣ

си радости и страдания и да живѣе само съ страданията и радоститѣ на своя народъ.

Стойността на Софрониевата автобиография не се изчерпва съ нейното историческо съдържание и съ признанията на автора. Покрай това, тя има за насъ не малка литературна стойность.

Преди всичко — тя е първата напълно оригинална новобългарска книга, не само по съдържание, но и по замисълъ и изпълнение. Оригиналнa е отначало до край. Софроний се спира да обрисува главно външнитѣ факти на своя животъ — това е неговата главна цель. На второ мѣсто той загатва за впечатленията си, непосрѣдствено свързани съ преживяната действителность. Прѣкъ изразъ на своето душевно състояние той ни дава твърде рѣдко; то се разкрива за насъ не толкова въ неговата прѣка изповѣдь, колкото въ тона на неговия интименъ и искренъ разказъ. Софроний не обича да се оплаква, но отъ начина, по който разказва, ние виждаме, че е страдалъ твърде много и че страданията и житейскитѣ несгоди именно сж оформили неговата душа и неговия мирогледъ.

При това той успѣва спонтанно и вѣрно да предаде своитѣ впечатления и наблюдения. Разказва непринудено и увлѣкателно, понѣкога само скицира, а понѣкога дава множество подробности, отклонява се на мѣста отъ тона на бавното, епическо изложение и въ една жива, драматична форма възпроизвежда своитѣ прилуки и създава у насъ напрегнато очакване, накарва ни да се вживѣемъ напълно въ възпроизведеното. Като даровитъ разказвачъ, той съумява да нарисува пластични картини, които заставатъ предъ насъ като най-жива реалность. И посрѣдствомъ всичко това той ни приобщава съ своитѣ чувства и впечатления — безъ да си е поставялъ нѣкаква опредѣлена литературна или художествена цель. На мѣста той се проявява съ своя установена

мисъль, съ широкия си жизненъ опитъ, и спокойно, трезво си дава отчетъ за изживяното минало, като смѣта, че то може да бѫде единъ полезенъ урокъ за другитѣ, единъ готовъ опитъ, отъ който неопитнитѣ могатъ да се ползуватъ, като дирятъ неговия смисълъ.

Всичко това е дадено най-естествено и непринудено; той излага събитията на личния си животъ съ такава откровеность, че ние никѫде не чувствуваме у него желание да скрие и преиначи нѣщо или пъкъ да си служи съ заучени литературни похвати и съ книжовенъ стилъ. Тукъ нѣма нищо книжно, никаква литературна неестественость, никаква предвзетость. Написано е, казано е искрено и просто, предадено е тъй, както е приживяно и почувствувано — безъ украшения, безъ измислици. И трѣбва да подчертаемъ, че простотата и живостьта на слога произтичатъ именно отъ тази искреность, която е отличителна еднакво и за човѣка, и за произведението. Напълно индивидуалниятъ стилъ превръща житието на Софрония въ нѣщо не написано, а действително разправено, разказано, — като че той не пише, а разказва. До такава степень се чувствува личностьта на автора.

Житието е кратко, изложено въ сбита форма — и при все това, какво разнообразие и богатство на стила! Въ духа на библейското изложение той отбелязва своитѣ постѫпки, изрежда събитията, излага случкитѣ въ тѣхната последователность: „И приидохъ на епископия моя... И приеха ме християните радостно, и ходехъ по църквите въ недели въ праздници и полагахъ поучения по нашему болгарскому язику...“ Голѣмитѣ събития, въ които незабелязано се вплита сѫдбата на отдѣлния човѣкъ, сѫ дадени въ стила на лѣтописитѣ — кратко, осведомително, точно. Не сѫ пропустнати ни дати, ни имената на лица и мѣста.

И отъ този равномѣренъ, еднообразенъ лѣтописенъ стилъ незабелязано минава къмъ живия разказъ — изпъстренъ

съ най-естествени въпроси и възклицания — ту бързъ, ту бавенъ, споредъ съдържанието. На мѣста авторътъ преду-преждава читателя, че ще го продължи по-нататъкъ или пъкъ спира за моментъ, за да обгърне епизодитѣ въ тѣхната цѣлость. Разказвачътъ навредъ е предъ насъ:

— „Ето първая смущенная весть се зачена — Ала богъ светии воздаде ми праведно по деломъ мои. Но това последи хочемъ да скажемъ..."

— „Въ лето 1768 начена са войска, баталия: турчина съ московеца. Ами какво да скажемъ... Като повлекоха ония лютии и свирепии агарене, какво ли зло не сториха по християни! Що имъ на умъ не прииде, това на сториха..."

— „Въ лето 1800 паки се подигна войска царская верхъ Пазванджия... Ала за каковая причина, да ви скажимъ: имаше единъ на Вербица село..."

Или на друго мѣсто — тонътъ, който предава всички негови колебания и двоумения — душевното състояние: — „за това ли, за друго ли — пакъ се повдигна войска верхъ Видинъ. И азъ, какво да сторя — харшлъкъ ми не остана, мирия искатъ отъ мене... Да пойда — зло, да не пойда — пакъ зло..."

Опасноститѣ се редуватъ, минуватъ, за да дойдатъ следъ тѣхъ по-голѣми. Ние ги следимъ съ напрегнато внимание — неотстжпно следваме Софрония въ неговия труденъ и непознатъ пжть. Безъ да се старае, Софроний успѣва да ни увлѣче и да ни превърне въ участници на приключенията си. Подробноститѣ никжде не сж излишни — обикновено авторътъ се спира на тѣхъ, когато трѣбва да представи нѣкоя непреодолима прѣчка, когато иска да ни внуши своето чувство на безизходность: „Пойдохме вече късно на едно село, а то се разбягало — не има ни единъ человекъ, не има хлябъ, не има древа... А студъ лютъ, нощь долга, по декемврия месеца... Хочехме отъ студъ да измремъ."

Ето какъ описва приминаването презъ замръзналия Дунавъ: „Ала съ каковъ страхъ! Проби се ледо и потъна единъ конь и удави са. А ония коне сверзаха и на ледо ги на дъска привлякоха. И докле поидемъ на Зимничъ, хочехме отъ студъ да помремъ... Влашка земля гола, не познава се ни путь, ни място... Шесть часа есть — едвамъ за три дни пойдохме.“

На мѣста разказътъ преминава въ драматиченъ диалогъ. Разговорната речь, отсѣчена и кратка, изразява всичкия драматизъмъ на дадено положение — предъ насъ сѫ две лица — едното въ тревожно очакване, застанало предъ смъртьта, другото жестоко, готово да излѣе гнѣва си върху безпомощната жертва.

Тукъ-тамъ Софроний се проявява като хумористъ — дори въ трагичното той долавя нѣкаква комична окраска; спомня си за миналата опасность, гледа самъ себе си и се усмихва на нѣкогашното си вълнение. Съ добродушенъ хуморъ той ни разказва, какъ се крилъ 26 дни въ единъ харемъ: „Повдигна се единъ кадънский викъ, писакъ, ала кой ги слушаше... Азъ отъ страхъ побегнахъ при самая кадъна, а она, по нихное обичаи, обращаше лице свое отъ мене — да я не гледамъ. Бяха великия пости, а у турчина не имаше за ядение нищо, чаршия заключена...“

Този затаенъ хуморъ ние долавяме и на други мѣста — напр., когато Софроний ни разказва, какъ се обръщали кърджалиитѣ къмъ него, безъ да подозира, кой е той: „И азъ седяхъ между тяхъ; влашка качула имахъ на главу мою, зовяха ме язаджи Стоянъ...“

Съ сѫщия хуморъ Софроний разказва, до ка́кви хитрости прибѣгналъ, за да се спаси: Ала докле дойде време да поида отъ нихъ, колико лъжи не положихме! Ами у коя хижа да поида, като сѫ всу исполнени съ турци? Побягнахъ при татар-агаси, азъ — съ зеленъ калпакъ. Питатъ ме: „Що си ти

за човекъ?“ Да река: владика есмь, не дава ми рука; ами рекохъ: „Докторъ есмь“. И они ме питаха за лякови, и мене какво би возможно, дадохъ имъ ответъ. . .“

Искрено и чистосърдечно Софроний не ни казва нищо повече отъ това, което е видѣлъ и почувствувалъ. Той нѣма желание да се самовъзвеличи, да се покаже другъ — но такъвъ, какъвто е въ сжщность, — не се представя за херой и не си приписва смѣли постжпки. Напротивъ, безъ да се стѣснява, изповѣдва своя „смертний страхъ“. Отъ страхъ той побѣгналъ при кадъната. „Ами колко ли страхъ имахъ, да не иди нѣкой да ме скажи...“ Какви страхове не е изпиталъ презъ оная нощь, когато бѣгалъ презъ планината и трѣбвало да мине рѣката: „Ала и тая ладия смертное корито есть. . .“

Изтъкнатитѣ особности на автобиографията сж отъ такава стойность, че тя никога не ще загуби своето значение въ нашата литература, ще се чете съ увлѣчение, преди всичко като отражение на една личность и една епоха, еднакво интересни. И днесъ тя може да се чете не само отъ историци на литературата, не само отъ филолози; въ нея може да намѣри нѣщо твърде интересно всѣки, който се домогва да долови трайнитѣ връзки между миналото и сегашното — да си уясни психиката на българина, да се вживѣе въ тогавашната епоха. Единъ психологъ, който си поставя опредѣлени задачи и се стреми да ги разреши преди всичко съ своята интуиция, съ способностьта си да се вживява въ една лична или колективна душа, може да открие въ автобиографията на Софрония — и изобщо въ автобиографиитѣ на споменатитѣ други българи, както и въ неизчерпаемитѣ богатства на нашето народно творчество — цѣла една действителность — разнообразна, разностранна, богатата съ събития, съ преживявания, съ комични и трагични епизоди — една необхватна действителность, въ чието освѣтление се

очертава сѫщността на българската история, на българската сѫдба, бихъ казалъ — търпение, примирение, страдание, тежъкъ трудъ, при това постоянно робство — ту духовно, ту политическо — постояненъ страхъ, непрекѫснати описания, никога пълно освобождение, винаги очаквания, надежди, които не се сбѫдватъ, и увѣреность, че ще се сбѫднатъ.

Тая сѫщность, отразена между другото и въ изповѣдитѣ и описанията на Софрония, е основа и на нашето минало, и на нашето настояще. Това, което става на повръхнината, което характеризира днешния день и което за повръхностни набюдатели се ражда днесъ и изчезва заедно съ днешния день — въ действителность винаги има по-дълбоки причини, то произлиза отъ нѣщо вчерашно, отъ нѣщо предишно и никога не изчезва безследно. На повръхнината всѣко движение изразява единъ новъ моментъ — обаче въ основата винаги оставатъ известни наслоения, които съвсемъ бавно се мѣнятъ — толкозъ бавно, че ние съ голѣмо усилие можемъ да доловимъ тази промѣна.

Нека ми бѫде позволено да кажа тукъ, че ако ние се отнасяхме съ по-малко предубеждение къмъ миналото, особено къмъ нашата предишна литература, бихме разкрили общата основа на нѣкогашното и сегашното, зависимостьта на новото отъ старото, бихме доловили тѣхната неразривность, не само въ автобиографията на Софрония, но и въ много други произведения, които днесъ сѫ забравени, съвсемъ незаслужено и несправедливо сѫ пренебрегнати.

Не ще бѫде преувеличено, ако кажемъ, че за нашия днешенъ читатель — говоря общо — една глупава книга, издадена днесъ, написана отъ нѣкой претенциозенъ авторъ, чиято лична амбиция е по-силна, по-голѣма отъ неговия литературенъ талантъ — и който никога нѣма да се домогне до непосрѣдственостьта и искреностьта на единъ Софроний — до онова качество, което е най-ценно у единъ писатель —

за единъ днешенъ читатель, казвамъ, такава една безсмислена днешна книга представлява много по-голѣмъ интересъ и отъ най-интересната книга на възраждането. Това показва, че у него, у този нашъ читатель отсѫтствуватъ по-дълбоки духовни интереси; да не говоримъ за историческо съзнание, за историческа мисъль — това нашиятъ читатель никога не проявява и Богъ знае, кога ще го прояви, кога ще се домогне до историческо съзнание и до една синтетична историческа концепция — а това свидетелствува, безъ съмнение, за една опустошена и безплодна душа, която живѣе изключително съ случайнитѣ интереси и тревоги на днешния день — това показва, че ние сме още твърде далечъ отъ онова историческо съзнание, което отличава всѣка, културна срѣда; за насъ сѫществува само настоящето — че освенъ него има и нѣщо минало — не едно мрътво, а едно живо минало, което е нераздѣлно свързано съ настоящето и въ много отношения опредѣля неговото съдържание и неговия външенъ видъ — това дори и не минава презъ ума на обикновения нашъ читатель, — а не бихме сгрѣшили, ако кажемъ, че това не интересува и днешната наша интелигенция. Собствено, ако се впустнемъ да говоримъ за онова, отъ което се интересува нашата интелигенция, ще дойдемъ сигурно до още по-печални заключения.

Предполага се, че за написването на своето житие Софроний е взелъ поводъ отъ автобиографията на Обрадовича. (Животъ и прихлючения на Доситея Обрадовича. I ч., Lpz., 1788, II ч. не е излѣзла въ отдѣлна книга, а въ баснитѣ, Lpz., 1788). Но по замисълъ, по начинъ на изпълнение, по стилъ, житието на Софрония съвсемъ не се посрѣща съ Доситеевата книга. Преди всичко двамата книжовници си поставятъ различни цели.

Обрадовичъ изобразява условията, при които се е развивалъ като просвѣтитель и книжовникъ — той говори

подробно за своето учение, за различнитѣ срѣди, между които е живѣлъ, като не забравя да отбележи, какъ се е отнасялъ къмъ тѣхъ и къмъ известни лица — какъ сѫ се отнасяли тѣ къмъ него — и какво имъ дължи за духовното си развитие. При това сръбскиятъ реформаторъ твърде много разсѫждава и морализира. Щомъ намѣри поводъ, пъкъ дори и когато не намѣри, той излага своитѣ нравствени убеждения и възгледи, прокарва въ книгата си морализаторски тенденции въ рационалистиченъ духъ, поучава читателитѣ си, като се ползува не само отъ прочетеното, но и отъ своя богатъ житейски опитъ. Сетне: доста мѣсто въ автобиографията си той отдѣля, за да обрисува нравствената развала въ манастиритѣ, невежеството и леностьта на калугеритѣ, като изтъква, че спасението на сръбския народъ трѣбва да се очаква не отъ покварено и невежествено духовенство, а отъ просвѣтени учители, запознати съ новата образованость.

Целигѣ на Софрония сѫ по-скромни. Безъ да разсѫждава много, безъ да поучава надълго и широко, безъ да изпада въ дидактиченъ тонъ, той по единъ твърде простъ и непосрѣдственъ начинъ изобразява своитѣ лични премеждия и скитания, като засѣга главно отношенията между владетели и поробени. За своето духовно развитие Софроний ни дава твърде оскѫдни сведения — това, което въ автобиографията на Обрадовича заема централно мѣсто, у Софрония е изоставено на заденъ планъ. Той дори не споменува за срѣщата си съ Паисия, не се спира да разправи, какво е вършилъ и какво е наблюдавалъ въ Св.-гора, при какви условия се е отдалъ на книжовна дейность въ Видинъ и следъ това въ Букурещъ. Отбелязва само онова, което му е направило най-силно впечатление и му е причинило най-много страдания. Затова именно нарича автобиографията си Житіе и страданіе грѣшнаго Софронія. Да се

обърне внимание на този изразъ „страдание“ — понеже той характеризира произведението на Софрония. Тукъ ние не срѣщаме дидактични елементи, това не е проповѣдь на рационалистъ — главното е изображение на случки, събития и лични страдания.

Има голѣма разлика и по стилъ. Обрадовичъ е усвоилъ известни литературни форми и умѣло си служи съ тѣхъ; той разполага съ единъ доста богатъ и разработенъ литературенъ стилъ, владѣе тогавашнитѣ термини на нравственитѣ науки и навредъ проявява своитѣ широки познания и своята голѣма начетеность. Софроний, както казахъ, излага наблюденията и мислитѣ си по единъ твърде простъ начинъ, безъ да прибѣгва до заучени форми, въ неговия стилъ напраздно ще диримъ нѣкаква следа отъ богатата фразеология на Обрадовича. Тоя стилъ е безизкуственъ и непосрѣденъ, като автора на житието.

Тия отлики се опредѣлятъ главно отъ особеноститѣ и качествата на двамата народни просвѣтители. Обрадовичъ въ цѣлата си дейность излиза отъ по-модерни схващания, отъ по-установени литературни интереси и вкусове, и съобразно съ това си служи съ по-други, по-съвременни срѣдства. Софроний нито по образование, нито пъкъ съ размѣритѣ на своето дѣло може да се мѣри съ Обрадовича. Той не е посещавалъ западноевропейски университетъ, не е билъ, като Обрадовича, запознатъ съ новитѣ посоки въ европейската наука и философия, не си е поставялъ сложнитѣ просвѣтителни и нравствени задачи на сръбския възродитель. При това Софроний, който разполага съ твърде оскжденъ литературенъ опитъ и който е школувалъ въ по-стари книжовници, си служи съ по-архаиченъ стилъ и се придържа въ старата автобиографична схема, която изисква на пръвъ планъ излагане на епизоди, на факти изъ външния животъ на личността и дадената срѣда.

Като имаме предъ видъ изтъкнатитѣ сѫществени различия между двѣтѣ автобиографии, ние не можемъ да твърдимъ, че Софроний е писалъ житието си подъ влиянието на Обрадовича и че еималъ за образецъ автобиографията на Обрадовича. Най-многото, което може да се допустне, то е, че Обрадовичъ съ книгата си е далъ само външенъ поводъ за написването на Софрониевото житие. Но и това дори е твърде проблематично — понеже нѣма по-сигурни данни за подобно предположение.

[Автобиографията на Софрония бѣ открита отъ Григоровича въ една руска архива. За пръвъ пѫть бѣ напечатана въ Дунавски лебедъ (1861. II. бр. 55-61; 17. X.—1. XII) отъ Раковски, по единъ преписъ, доставенъ нему отъ Григоровича. Раковски се заловилъ да напише подробенъ коментаръ на автобиографията и да даде вести за другитѣ произведения на Софрония. Обаче спирането на вестника му попрѣчва. Отъ Дунавски лебедъ автобиографията бѣ препечатана въ Бр. Псп. (I, 5-6, 1872), придружена отъ една статия за Софрония. Преди това В. Д. Стояновъ съобщава за Софрониевото житие въ чешкото списание Lumir, 1865 г. Въ книгата на А. Т., С. Вр., (1906 г.) житието е преиздадено трети пѫть, споредъ текста на Псп. Софрониевата автобиография е преведена на руски (Славянскій сборникъ, т. II, с. 1-28; приложенія IV, Спб., 1887) съ нѣколко бележки за Софрония, и на френски отъ L. Leger, въ неговата книга La Bulgarie. И двата тия превода сѫ направени споредъ текста въ Псп.

Трѣбва да се отбележи, че всички тия издания на много мѣста се отклоняватъ отъ правописа, а по нѣкога и отъ съдържанието на оригинала. Григоровичъ, когато е приготвялъ преписъ за Раковски, измѣнилъ тукъ-тамъ Софрониевия текстъ; сѫщо така и Раковски направилъ отъ своя страна нѣкои и други промѣни; такива промѣни сѫ напра-

вени и въ Псп.; не е минало безъ поправки и третото издание на автобиографията, дадено въ поменатa книга на А. Т. Всички тия внесени промѣни, разбира се, сж били въ вреда на първоначалния текстъ, който има значение за насъ именно въ своята първична форма.

До 1907 г. не бѣ известно у насъ, дали е запазенъ автографътъ на Софрониевото житие и, ако е запазенъ, где се намира. Проф. Лавровъ (Изв. отд. р. яз. и сл., 1907, т. XII, кн. 3) въ една рецензия върху книгата на А. Т. спомена, че първообразътъ на автобиографията се намира въ Русия. Следъ това проф. Соболевски съобщи (Изв. отд. р. яз. и сл., XIII, 1, 1908), че първоначалниятъ ржкописъ на житието е запазенъ въ Имп. Петерб. библ., заедно съ Исповѣданіе православныѧ вѣры христіанскіѧ. Този първоначаленъ текстъ издаде въ 1914 год. П. Орѣшковъ. Това, значи, е четвърто издание. Орѣшковъ отбелязва, по какъвъ начинъ е било издадено Софрониевото житие по-рано и какви сж отклоненията на предишнитѣ издания отъ първоначалния текстъ; разглежда правописа и езика на Софрония, следъ това иде оригиналниятъ текстъ и преводътъ („поправениятъ текстъ“ казва Орѣшковъ) на житието, придруженъ съ исторически бележки. За литературната страна на това съчинение Орѣшковъ нищо не споменува. Преводътъ е съвсемъ излишенъ! Непремѣнно да се прегледа изданието на Теод. — и издаденията отъ Орѣшкова текстъ съ историческитѣ обяснителни бележки].

III

Значение на Софрония. — По стѫпкитѣ на Паисия. — Софроний просвѣтитель и възпитатель. — Езикътъ като срѣдство за възпитание и образование.—Училища. — Реформиране на образователното дѣло. — Призванието на народния будитель и просвѣтитель. — Книжнината е предназначена да служи на душевнитѣ потрѣбности на народа. — Формални елементи на Софрониевитѣ творения. —

Следъ като разгледахме главнитѣ факти въ Софрониевата книжовна и обществена дейность, да видимъ по-нататъкъ, какво значение има Софроний за нашето национално и литературно възраждане, какви моменти отъ това възраждане изразява и до колко той внася ново съдържание въ духовния животъ и нови форми въ литературата.

Дейността на Софрония въ много отношения е въ непосрѣдна връзка съ заветитѣ на Паисия. Софроний тръгва по стѫпкитѣ на Паисия, вѣренъ на неговия възгласъ: „Ти, болгарине... Знай свой родъ и язикъ и учися по-своему язику!“. Но, като истински ученикъ, Софроний се опитва да иде по-нататъкъ отъ своя учитель, да доразвие онова, което у Паисия е едва набелязано и загатното. И въ една посока той сполучва да стори това. Казвамъ въ една посока, защото и Софроний, като повечето Паисиеви ученици, не изчерпва съ своята дейность всички импулси, дадени въ Славяноблгарската история. Той тръгва по една отъ многото посоки, които е набелязалъ Паисий, но затова пъкъ въ тази избрана посока той отива по-нататъкъ отъ учителя си. Както се знае, Паисий порицава невежеството на своя народъ и изтъква, че именно поради това неве-

жество българинътъ се намира въ „тма и забвеніе"; той обаче не се впуща въ подробности, не изтъква по отдѣлно онѣзи срѣдства, съ помощьта на които би могло да се пробуди у народа интересъ къмъ една по-широка просвѣта. Той представя на другъ да чертае подробно посокитѣ на народното пробуждане и да подбира грижливо и търпеливо срѣдствата, съ които да въздействува на простата народна срѣда. Изобщо взето, цельта на Паисия е да буди национално съзнание, патриотическа мисъль, да създаде народни будители, като си служи главно съ срѣдствата на патриотическото въздействие, като идеализира въ романтиченъ духъ историческото минало. Паисий изпъква предъ насъ преди всичко съ своето родолюбиво чувство, съ национално съзнание, на което не сж чужди по-значителни политически елементи. Неговиятъ патриотизъмъ се оформява предимно на историческа и политическа основа. Главното негово срѣдство за въздействие върху народа е историята — той отбелязва въ нея онѣзи моменти, които рисуватъ народното величие, политическата роля, която е игралъ българскиятъ народъ, и следъ това отбелязва високата култура на неговитѣ духовни вождове. Главното срѣдство на Софрония е просвѣтата — той отива по-нататъкъ отъ Паисия, като опредѣля най-близкитѣ задачи на народнитѣ будители. Тия задачи сж за него отъ чисто просвѣтителенъ и възпитателенъ характеръ. Софроний е преди всичко просвѣтитель и възпитатель. За него националното възраждане е възможно само при широка просвѣта на тъмнитѣ народни маси. Всичко това най-добре може да се долови въ отношенията на тия двама наши книжовници къмъ езика — къмъ българския езикъ.

На нѣколко мѣста въ своята история Паисий говори за народния езикъ, за необходимостьта да се отстоява този езикъ срещу гръцкитѣ посегателства. Обаче нашиятъ историкъ не се спира да отбележи, какво значение би имала живата

българска речь за народната просвѣта, не се опитва да установи връзката между народния езикъ и народната просвѣта. Паисий посочва езика преди всичко като неотемна принадлежность на популярни знания и нравствени поучения. Той излиза отъ съзнанието, че ако българитѣ искатъ да се обособятъ като отдѣлна народность, тѣ трѣбва да съхраняватъ на първо мѣсто своя езикъ — за Паисия езикътъ е срѣдство за национално обособяване. А за Софрония той е срѣдство за народното образование и възпитание — простиятъ, общодостжпниятъ български езикъ трѣбва да бжде поставенъ въ основата на една нова българска просвѣта, чрезъ него трѣбва да се извърши превратъ въ съзнанието на българския народъ. Безъ живия български езикъ е немислима, невъзможна българска просвѣта; съ други думи, Софроний поставя задачитѣ на народната просвѣта и народното възпитание въ тѣсна зависимость отъ народния езикъ. Докато Паисий дири и установява връзката между езика и националното, патриотическото съзнание, Софроний подчертава връзката между езика и просвѣтата въ най-широкъ смисълъ. Значи, Софроний ограничава своята дейность въ кржга на народното образование, — на бавното, но сигурно въздействие върху националния духъ. Въ тази дейность той влага всичкитѣ си способности и сили. Като просвѣтитель той си поставя твърде широка цель: отъ една страна, съ своитѣ проповѣди буди у българитѣ активна нравственость, разкрива имъ моралнитѣ основи на обществения, семейния и личенъ животъ. Това той постига не само съ Недѣлника, но и съ други произведения, които още повече се отдѣлятъ отъ предишната черковнорелигиозна поука — напр., съ поучителнитѣ разкази, които срѣщаме въ Видинскитѣ сборници, а сжщо така и съ източната повесть за Синтипа философъ. Отъ друга страна, Софроний съ Гражданское позорище изтъква такива обществени и политически

идеали, които сѫ били въ противоречие съ робскитѣ условия, срѣдъ които е живѣлъ българскиятъ народъ.

Новиятъ духъ въ дейностьта на Софрония, новитѣ схващания, които проникватъ въ съчиненията му, най-силно и опредѣлено сѫ изразени въ онѣзи негови проповѣди, които срѣщаме въ втория Видински сборникъ. Както видѣхме, подъ влиянието на Паисия той се обръща къмъ еднородцитѣ си, призовава ги да се погрижатъ за своето национално самосъхранение, като имъ сочи за примѣръ новата образованость, просвѣтата на гърци, сърби, руси, а особено на западноевропейскитѣ народи. Като привърженикъ на нови идеи Софроний се проявява въ онѣзи мѣста на своитѣ поучения и проповѣди, гдето възстава срещу покварата на калугеритѣ и съветва българитѣ да се грижатъ преди всичко за училища, за реформиране на своето образователно дѣло, а не за манастири и калугери, отъ които нѣматъ никаква полза. Навредъ, гдето говори за народна просвѣта, за народно образование, той подчертава на първо мѣсто свѣтския характеръ на тази просвѣта, има предъ видъ потрѣбноститѣ на практическия животъ, условията на българската действителность. После, трѣбва и това да отбележимъ още веднъжъ — на мѣста въ проповѣдитѣ си Софроний тълкува въ рационалистиченъ духъ образованието, къмъ което трѣбва да се стремятъ българитѣ — той ги съветва да работятъ за развитието на своя разумъ, говори имъ за „ученіе мудростное“, за граматическо и философско учение, изтъква, че една отъ първитѣ задачи на българския възпитатель е да развива разума на своитѣ ученици и следъ това да ги остави свободно да избиратъ по-нататъшнитѣ пѫтища на своето развитие — да не се ограничава мисъльта имъ: „Тогива камо имъ воля да идатъ, и да знаятъ защо сѫ ходили, и що сѫ видѣли — да разумѣятъ“. Въ това отношение, както и въ много други, Софроний се отдѣля отъ своитѣ пред-

ходници въ областьта на дамаскинската литература, както се отдѣля въ много отношения отъ традициитѣ на старитѣ книжовници и поставя нови задачи на българската литература и просвѣта. Наистина, той често черпи материалъ отъ предишната книжнина, обаче въ този материалъ влага нови идеи, отразява нови домогвания, характерни за една нова историческа епоха.

Отъ какво значение е била просвѣтната дейность на Софрония, се вижда още отъ този фактъ, че цѣли двадесеть години той е билъ учитель въ Котелъ на децата и възрастнитѣ, формиралъ е котленското училище, въ черквата, всѣка недѣля, всѣки праздниченъ день е поучавалъ възрастнитѣ. Така е схащалъ Софроний призванието на народния будитель и просвѣтитель. Дълги години той е прекаралъ въ скитничество изъ българскитѣ краища и въ това скитничество се е калилъ за плодотворна проповѣднишка и просвѣтителна дейность. За насъ е важно да отбележимъ, че тая Софрониева дейность е служила за примѣръ на другитѣ и е създавала множество подражатели.

Онова, което Софроний е вършилъ прѣко съ своята устна проповѣдь, вършилъ го е и съ книжовнитѣ си трудове. Като писатель той тръгва отъ едно основно положение: книжнината е предназначена да служи на духовнитѣ потрѣбности на народа и поради това трѣбва да бѫде общодостѫпна, както по форма, тъй и по съдържание. Понеже народната просвѣта се е разбирала по него време повече въ нравственъ и възпитателенъ, отколкото въ образователенъ смисълъ, Софроний се залавя съ списване и превеждане на такива произведения, въ които преобладаватъ нравственопоучителни тенденции — обаче, както видѣхме, не само религиозни, но и свѣтски, по-близки до духа и стремежитѣ на новия животъ.

Отъ всички книжовни произведения на Софрония най-широка просвѣтителна роля е игралъ неговиятъ Недѣлникъ. Обаче между народа сж били разпространени и други Софрониеви произведения. За това свидетелствува сборникътъ на попъ Кръстя, въ който намираме преписи отъ Софрониеви трудове. Видинскиятъ сборникъ, който съдържа повестьта за Синтипа, Есопови басни и философски мждрости, преди да попадне въ ржцетѣ на попъ Кръстя, миналъ е презъ други ржце и е билъ четенъ, а може би и преписванъ и отъ други любознателни българи (СпБАН., I, 1, 137). Автографътъ на Гражданское позорище се е пазилъ по-рано въ село Медвенъ. За разпространението на всички тия произведения ще да сж спомогнали и ученицитѣ на Софрония, единъ отъ които е отбелязанъ въ неговия печатанъ Недѣлникъ; въ края на послесловието къмъ Недѣлника срѣщаме бележка отъ печатаря Ѳеодоръ Стояновичъ отъ Видинъ, ученикъ Софронiа епископа Врачанскiй. За популярностьта на Софрония и неговитѣ книжовни трудове свидетелствува сжщо така и една ода, съчинена отъ Димитра Попски, въ която се изтъкватъ Софрониевитѣ заслуги. Ще я намѣрите въ книгата на А. Т. Авторътъ на одата словослови Софрония за неговитѣ трудове, за неговата просвѣтителна дейность, сравня го съ Теофилакта „толкователя святаго Евангелия“ (има се предъ видъ Недѣлникътъ) и съ патриарха Евтимия. България е паднала подъ робство, но не е забравена — Богъ е пратилъ на българитѣ бележитъ пастиръ и учитель, който ободрява поробенитѣ българи: „Имя твое загръмѣло и будетъ грьмѣти въ вѣки вѣковъ; Болгария Тебѣ вѣнецъ плете, а [въ] небеси ужѐ готовъ!“

За развитието на новобългарската литература иматъ значение не само реалнитѣ, но и формалнитѣ елементи на Софрониевитѣ произведения. Не малка заслуга има Софроний за развитието на литературния български езикъ, като

сближава този езикъ повече съ живата народна речь. Докато Паисий въ много отношения се намира подъ силното влияние на черковнославянския езикъ и стилъ, Софроний, напротивъ, сравнително е много по-свободенъ отъ това влияние и ясно съзнава необходимостьта да се пише на простонароденъ, разбранъ езикъ. За „простобългарски езикъ“ той говори още въ Видинскитѣ поучения. Сравнително по-чистъ е езикътъ на неговата автобиография; а това е твърде лесно обяснимо. Когато Софроний е излагалъ своето житие, той не еималъ предъ видъ нѣкакви образци, които да му влияятъ както съ съдържанието, тъй и съ изразенитѣ си форми.

Наистина, ние срѣщаме въ книжовнитѣ произведения на Софрония черковнославянски изрази и форми, а сжщо така гръцки и турски думи; обаче тѣ не преобладаватъ. При това Софроний употрѣбява такива турски изрази, които се срѣщатъ въ народния говоръ; съ тѣхъ той иска да направи мисъльта си по-ясна и достжпна за простата маса. Гръцки изрази употрѣбява тамъ, гдето срѣдствата на българската речь се оказватъ недостатъчни да изразятъ мисъльта му, гдето му липсватъ съответни български думи; а черковнославянскитѣ форми въ Софрониевата речь се дължатъ, отъ една страна, на навика, отъ друга — на стремежа да придаде на мѣста по-тържественъ колоритъ на своитѣ проповѣди — да придаде на езика на своето печатно произведение „по-литературенъ“ характеръ. Ако искаме да изтъкнемъ най-характернитѣ езиковни елементи въ речьта на Софрония, ще трѣбва да кажемъ, че тия елементи се опредѣлятъ преди всичко отъ особеноститѣ на простонародния говоръ. Езикътъ, съ който си служи Софроний, е много по-близо до живата народна речь, отколкото до условния черковнославянски езикъ.

Въ заключение ще кажемъ, че съ всички изтъкнати особености, съ духа и формата на своитѣ произведения

Софроний изразява една по-нова и сѫщевременно по-сложна фаза въ развитието на нашата книжнина — тая фаза, която е подготвена отъ предишни дейци и книжовници и върху която значително сѫ въздействували новогръцкото и сръбско влияние, а сѫщо така и новитѣ политически и обществени условия, които значително благоприятствуватъ, сравнително взето, за една по-широка литературна и просвѣтителна дейность.

БИБЛИОГРАФИЯ

А. Теодоровъ-Балановъ. Софрони Врачански. За стогодишнината на новата българска книга (1806-1906). Сафия, 1906.

Ив. Молловъ. Новонамѣренъ ржкописенъ сборникъ на Софрония Врачански отъ 1802. СпБАН., кн. III, 1914.

П. Н. Орѣшковъ. Нѣколко документи за Пазвантоглу и Софрония Врачански (1800-12). СбБАН., кн. III, 1914.

П. Н. Орѣшковъ. Автобиография на Софрония Врачански. Изд. БАН., София, 1914.

Б. Пеневъ. Автобиографията на Софрония Врачански. Сборникъ въ честь и въ пameть на Луи Леже. София, 1925.

М. Г. Попруженко. Очерки по исторіи возрожденія болгарскаго народа. IV. Софроній Врачански. ЖМНПр., апрѣль, 1906.

IX

Кирилъ Пейчиновичъ

I

Книжнината следъ Софрония.—Последователи на Софрония.— Литературния езикъ следъ Софрония. — Дейностьта на книжовницитѣ следъ Софрония въ зависимость отъ дамаскинитѣ. — Защо първитѣ последователи на Софрония произлизатъ отъ Западна България.

Какъ се е развивала литературата ни следъ Софрония при новитѣ условия и отъ каква литературна стойность сѫ фактитѣ, които изразяватъ това развитие?

Видѣхме, че преди да напечата своя Недѣлникъ Софроний се обръща къмъ своитѣ еднородци съ единъ позивъ за материална подкрепа, като имъ разяснява значението на първата новобългарска печатна книга. Между другото, въ този позивъ той посочва на българитѣ за примѣръ тѣхнитѣ съседи: гърцитѣ, сърбитѣ и власитѣ, които сѫ създали вече своя печатна литература, широко разпространена между простата маса, поради което тия народи сѫ отишли сравнително доста далечъ въ просвѣтно отношение. „Токмо нашитѣ бѣдни болгари, продължава Софроний, ни иматъ таковий даръ, — затова са потемнели сосъ незнаяніе. Но да се потрудимъ да извадимъ тая сега на свѣто — веднашъ да стане начало, и послѣ слѣдъ насъ надея са много таковии простии книги да испишатъ“.

И, наистина, Софроний не се е лъгалъ въ надеждитѣ и предположенията си. Неговиятъ Недѣлникъ дава поводъ

да се явятъ редица други печатни книжовни произведения. Разбира се, като вече отбелязахме, за това сж влияли сума други много по-важни условия, преди всичко общиятъ духъ и потрѣбноститѣ на времето, новитѣ обществени и политически условия — но все пакъ началото, положено отъ Софронѝя, не е отъ малко значение. По стжпкитѣ на Софрония тръгватъ нѣколцина книжовници, които като него иматъ за цель да поучаватъ и просвѣщаватъ своя народъ, да разработватъ националната книжнина, като отразяватъ въ нея духовнитѣ потрѣбности на съвременния животъ. Въ произведенията на Софрониевитѣ последователи и продължители на неговото дѣло господствува единъ и сжщъ проповѣднишки нравственопоучителенъ духъ. Тия произведения сж предназначени за простата народна маса; тѣхнитѣ автори често се обръщатъ къмъ българскитѣ четци, къмъ свещеницитѣ, които ще четатъ и тълкуватъ на народа тия проповѣди и поучения, въ много отношения подобни на проповѣдитѣ и поученията въ Софрониевия Недѣлникъ. Отъ друга страна, тѣ много добре съзнаватъ, че най-сигурното срѣдство за разпространението на проповѣдьта и поучението е печатната книга — и се стараятъ да обогатятъ съ нови печатни произведения българската литература.

Но онова, което най-много сближава последователитѣ на Софрония, то е тѣхниятъ стремежъ да пишатъ на простонароденъ български езикъ и да излагатъ съдържанието на своитѣ произведения въ една достжпна и популярна форма. Въ това отношение тѣ значително надминуватъ своя учитель — тѣхниятъ езикъ е много по-близъкъ до народния, отколкото езикътъ на Софрония. — Има влияние на дамаскинитѣ. Наистина, и въ тѣхната речь срѣщаме следи отъ черковнославянски езикъ, обаче не въ такива размѣри, както у Софрония. Тия Софрониеви ученици не забравятъ да изпълнятъ завета на своя учитель, който почти въ всѣко свое

произведение не пропуща да изтъкне, че българскиятъ книжовникъ трѣбва да отбѣгва мрътвата и условна черковнославянска речь, недостжпна не само за народа, но дори и за мнозина свещеници. Самъ Софроний, разбира се, не винаги успѣва да се освободи отъ влиянието на тая речь — но все пакъ, както видѣхме, изобщо взето, неговиятъ езикъ има за основа живия народенъ говоръ.

Друго едно важно обстоятелство трѣбва да изтъкнемъ като говоримъ тукъ за литературния езикъ на книжовницитѣ непосрѣдствено следъ Софрония — тия книжовници, макаръ и да не сж напълно свободни отъ диалекта на дадена область, стараятъ се да пишатъ на единъ сравнително по-общъ литературенъ езикъ; всѣки отдѣленъ книжовникъ се стреми да пише на езикъ, достжпень не само за българитѣ отъ една область, отъ областьта, отъ която произлиза самиятъ книжовникъ или въ която е работилъ по-дълго време, но достжпенъ изобщо за всички български четци. Собствено, като стремежъ, това се забелязва и у Софрония. Както видѣхме, въ Софрониевитѣ произведения се срѣщатъ на мѣста особености на западнобългарскитѣ говори. Но, отъ друга страна, като писатель, който е живѣлъ дълги години въ Източна България, и отъ детинство усвоилъ източното наречие — и следъ това като проповѣдникъ, който е работилъ еднакво и въ Източна и въ Западна България — въ произеденията си той дава мѣсто, както на западния, тъй и на източния български говоръ — повече на източния, отколкото на западния. Следи отъ двата тѣзи говора ние долавяме и въ съчиненията на писателитѣ следъ Софрония, които произлизатъ отъ западнобългарски области. Само че, докато у Софрония по-широко мѣсто държатъ източнобългарскитѣ езиковни елементи, въ тѣхнитѣ произведения — въ произведенията на писателитѣ отъ западнитѣ области по-често се срѣщатъ особеноститѣ на западнитѣ говори. Но,

както произведенията на Софрония, тъй и тия на неговитѣ ученици, сж били еднакво достжпни за читатели отъ западнитѣ и източнитѣ български краища, защото, както отбелязахъ вече, тѣхниятъ езикъ съдържа въ основата си общобългарски езикови елементи — отразява основнитѣ, общитѣ особености на тия две български наречия. Всичко това, разбира се, е било отъ твърде голѣмо значение за възраждането на българската народность. Единството въ литературния езикъ е загатвало, свидетелствувало за единството на националностьта. Българинътъ е добивалъ все по-ясна представа за етническитѣ граници на българското отечество, привикналъ е да схваща по-правилно значението на тая дума — отечество. Дълго време съ термина отечество българинътъ е означавалъ своето родно мѣсто — отдѣленъ градъ или село. И новата ни книга, писана на единъ сравнително по-общъ български литературенъ езикъ, му е разкривала сжщинското съдържание на това понятие, създавала е у него родствени отношения къмъ неговитѣ съотечественици отъ близки и далечни български области, които сж говорили единъ и сжщъ езикъ. И това е твърде естествено: въ първитѣ степени на национално самосъзнание единството на националностьта и на колективната етническа цѣлость се е долавяло преди всичко въ единството, въ еднаквостьта и общностьта на националния езикъ. Чрезъ съзнание за общия езикъ народътъ е разширявалъ и задълбочавалъ своето самосъзнание — така той по-ясно се е съзнавалъ като отдѣлна, обособена народность. Понятието езикъ, както и по-рано, се е идентифицирало съ понятието народность, българскиятъ езикъ е означавалъ българската народность — границитѣ на езика сж се схващали като граница на самата народность. А въ дадения случай, разбира се, най-голѣмо значение е имала българската книга — особено печатната българска книга, която се е разпростра-

нявала въ всички български области — и въ Македония, и въ Централна и въ Северна България.

Трѣбва още веднъжъ да подчертая, че дейностьта на тия книжовници е въ зависимость не само отъ произведенията на Софрония, но и отъ дамаскинитѣ — както и самата дейность на Софрония въ начало̀то си се опредѣля въ висока степень отъ дамаскинитѣ. И тукъ има примѣсване на старо съ ново съдържание. Но има вече отношение къмъ старото съдържание съ едно ново съзнание, нова мисъль. И по тѣхнитѣ произведения може да се проследи много добре преходътъ на литературата отъ стара къмъ нова.

Първитѣ последователи на Софрония произлизатъ отъ западнобългарски области. Защо отъ Западна България? Особени стопански условия — жива търговия съ Австрия, Сърбия и Унгария — пѫтуване изъ тия страни — търговски кѫщи въ чужбина. Съседство съ Сърбия — въ Северна Македония. Новитѣ сръбски книги въ рѫцетѣ на български просветители. Въ Македония — близостьта на Гърция — проникване на гръцката нова книжнина. Множеството манастири — тукъ най-дълго и най-упорито сѫ се пазили старитѣ манастирски традиции — любовь къмъ славянската книга. Близость до Атонъ — множество атонски калугери изъ Македония. Заслугитѣ на монаситѣ. Първитѣ книжовници отъ Западна България сѫ монаси. Тъй че книжнината, непосрѣдствено следъ Софрония, продължава своето развитие въ Западна България и постепенно отъ тамъ се популяризира и намира свои представители и въ източнитѣ наши краища.

Тая книжнина, която възниква въ Западна България презъ първата половина на миналия вѣкъ и се явява като продължение на Софрониевата литературна и просвѣтителна дейность, е представена главно въ произведенията на двама книжовници: Кирилъ Пейчиновичъ и Йоакимъ Кърчовски.

II

Кирилъ Пейчиновичъ. — Родно мѣсто. — Родители. — Образование. — Пѫтувания. — Въ манастира Св. Атанасъ. — Килия за българскитѣ деца отъ тетовскитѣ села. — Учитель и проповѣдникъ. — Обиколка изъ съседнитѣ на манастира села. — Просвѣта и книжовна дейность въ манастира. — Смъртъ. — Епитафия.

Кирилъ Пейчиновичъ е реденъ въ с. Теарце (Пейч. пише Теарце), Тетовско. Самъ той бележи за себе си, че е „родомъ ѿ Тетовско ѿ Долнагѡ Полога ѿ село Теарце“ (Й. Ивановъ, 238).

Датата на раждението не е точно установена — предполага се около 1771 г. (А. Селищевъ, Сб. Зл., 390). Какво име е носилъ преди да стане монахъ, не е известно. Училъ се е най-напредъ въ селото Лешокъ (Пейчиновичъ пише Ле́шекъ (Й. Ивановъ, 238), („Лешекъ или Лешокъ“). На друго мѣсто Пейчиновичъ пише Лешо́къ (Й. Ивановъ, 239), въ надгробния си надписъ казва: „Лешокъ мѧ є негѡ воспитанїе“. Навѣрно е прекаралъ известно време като ученикъ въ Дебърския манастиръ Св. Йоанъ, гдето е учителствувалъ Йоакимъ Кърчовски. Както е известно, въ този прочутъ манастиръ сѫ се учили мнозина българи отъ Македония, които сѫ се подготвяли за учители и свещеници. Тукъ сѫ се пазили светогорскитѣ манастирски традиции и се е поддържалъ интересъ къмъ славянската книга. Множество просвѣтители на Тетовския край сѫ добили образованието си въ този манастиръ. Въ една дописка, изпратена отъ Дебъръ до в. Македония, се каква: „И сега още който иска да пріеме свящество требе да иде тамо да поучи книга и редъ

църковный“ (Македония, 1867, № 39; срв. Селищевъ, Сб. Зл., 391).

Бащата на Кирила, който се е казвалъ Пейчинъ, продава своя имотъ въ Теарце и заедно съ сина си и брата си отива да се покалугери въ Хилендарския манастиръ. Въ една бележка за подновяването на Лешовския манастиръ Свети Атанасъ е казано: „Сей Пейчинъ во монашествѣ Пименъ съ синомъ своимъ Кириломъ продадоа во Теарци бащина, отидоха во Святую гору“ (Селищевъ, Сб. Зл., 390). Тамъ и тримата се подстригватъ. Колко време е прекаралъ Кирилъ въ Св.-гора, не е известно. Вѣроятно тамъ е допълнилъ своето черковнорелигиозно образование. Атонъ, както знаете, е билъ висша школа за южнославянскитѣ книжовници. Презъ Атонскитѣ славянски манастири сж минали мнозина наши видни и по-второстепенни книжовници и просвѣтители — преди всичко родоначалникътъ на нашата нова литература, Паисий; следъ него, както споменахме, тамъ е прекаралъ известно време и се е подготвилъ за проповѣдникъ Софроний. За по-висока просвѣта отива въ Хилендарския манастиръ и Кирилъ Пейчиновичъ. Къмъ Атонъ сж се стремили сжщо и сръбскитѣ реформатори — на първо мѣсто Раичъ и Обрадовичъ.

Отъ Атонъ Пейчиновичъ се връща въ Тетово „во свое отечествіе“ и се установява следъ това като йеромонахъ въ манастира Пречиста около Кичево. Въ 1801 г. той е игуменъ на манастира Св. Димитъръ, разположенъ при Маркова рѣка, 3—4 часа южно отъ Скопие. Манастирътъ е билъ заваренъ отъ Пейчиновича въ едно съвсемъ плачевно състояние — ограбенъ и отъ турци, и отъ християни. Разположенъ въ една область, въ която е имало твърде много турци и арнаути, той е билъ изложенъ на чести нападения и грабежи. Пъкъ и самитѣ християни не сж залѣгали твърде много за него — толкозъ повече, че сж били съв-

семъ непросвѣтени, а нѣкои отъ тѣхъ дори сѫ приемали мохамеданството. Манастирскитѣ постройки и черкви сѫ били разсипани; запазена е била само църквата Св. Димитъръ. Пейчиновичъ се залавя да възобнови и възроди този занемаренъ манастиръ и действително успѣва да създаде отъ него едно важно огнище на българската просвѣта въ оня затънтенъ край. Тукъ той е работилъ до 1818 г. (Селищевъ, Сб. Зл., 393). Между другото, въ този манастиръ той съставя своята книга Огледало, печатана въ Пеща, въ 1816 г.

Изглежда, че въ манастира и вънъ отъ него Пейчиновичъ е работилъ при твърде тежки условия — обкрѫженъ отъ непросвѣтени българи и отъ едно враждебно турско и арнаутско население, Марковиятъ манастиръ е бивалъ ограбванъ не само отъ друговѣрци, но дори и отъ цариградската патриаршия и отъ нейнитѣ органи въ Македония — особено отъ скопския митрополитъ Антимъ, за когото изрично е казано въ една бележка отъ 1779 г., писана въ самия манастиръ: „Бѣ сѣлѡ сребролюбецъ ѿ сребролюбїа своегѡ номоканѡнъ не държаше сїмонїа вѧщше бѣ в негó мн҃тиры нещадѧше нижé цр҃кви сирѡтъ ниже вдовйцъ ниже милостиню даваше во марковъ мн҃стиръ“ (Селищевъ, Сб. Зл., 392). Къмъ гръцката черква и гръцкото духовенство Пейчиновичъ винаги е изпитвалъ неприязнено чувство, а това още повече е увеличавало броя на неговитѣ врагове. Пъкъ и по характеръ той е билъ смѣлъ, откритъ и не е избѣгвалъ конфликтитѣ съ турци, арнаути и гръцки духовници. При това често е изобличавалъ въ проповѣдитѣ си нѣкои влиятелни българи въ Тетовско, които сѫ били на своя народъ по-голѣми врагове, отколкото самитѣ турци и арнаути. Може би тъкмо тия неблагоприятни условия сѫ го заставили да напустне манастира Св. Димитъръ и да подири друго убѣжище. Споредъ предания, запазени въ Тетовско, той

побѣгналъ отъ манастира поради гонения отъ страна на властенъ и жестокъ турчинъ.

Въ 1818 г. той отива отново въ Хилендарския манастиръ и се срѣща тамъ съ баща си и чича си, взема тѣхната благословия — и следъ завръщането си, сжщата година — се установява въ манастира Св. Атанасъ, близо до селото Лешокъ въ политѣ на Шаръ-планина. И този манастиръ е билъ изоставенъ и срутенъ. Съ голѣми усилия Пейчиновичъ успѣва и него да възобнови. Отъ околното население, което е било крайно бедно, той не е можелъ да очаква голѣма помощь: — „Понеже последното време хрс̑та-ніте що беа о̑у вилаетъ Тетовски Долнї Пологъ и Горни По́логъ све бѣха мошно голи. ѿ голотата башка студени ѿ каде ревность домы б̑жїа (—) того ради̑ великъ трꙋдъ бистъ въ ѡбновленіе мн̑тр̑а того“ (Й. Ив., 239). При това свещеницитѣ отъ околнитѣ села, обзети отъ завистъ и скжперничество, не позволявали на своето паство да помага на Пейчиновича. „Ако имаше нѣкой да поради попотъ нихни ги бранеше да не поможуватъ“. Намѣрили се дори и такива българи, които искали да разрушатъ манастира. „Еденъ наковче що некеше хичъ ни мало [да поможе] и ве́леше по харно да етъ пусто а не обновено. Такожде рѣша и сви градски попови [тетовски] и нихни кметъ хаци Стойче и по нихъ о̑уще некой безуменъ мужъ во градъ и по села сїречъ..“ „Имаше неколцина що радеа да го расипатъ мн̑тиротъ ама не можеа защо не оставаше мл̑итвата прч̑тыа двы̑ Бц̑ы и ст̑агѡ Аѳанасїа. Мнозина беха такива безвѣрницы и бездушни ама во нихъ имъ беше прьвъ душогубецъ го викаха Петре Жарко“.

Все пакъ нѣколцина разумни българи и влиятелни турци оценили усилията на Пейчиновича и му помогнали: „Во това време имаше прьви люди по селата що хощеа и радеа да се обнови мн̑тротъ радеа кой со ср̑це кой со о̑уста и

кой со рука кой со пáра кой како беше му куветотъ или срдцето или верата или ѳусердїето сиречъ ревность дому бж҃їа“ Пейчиновичъ изброява имената и селата на тия добри българи. И продължава: „Имаше горни пологски сщ҃еницы тїа сщ҃енството го имаатъ свите ꙗкоже подобаетъ сиречъ хоѣеа и радеа свите мн҃тиры що сатъ пусти, обноватъ а тетовски граждани свите помогнуа кой со ѿ що беше кадръ . . .“

Прави впечатление, че най-много помогнало семейството на тетовския паша Реджетъ: „Най напредъ и най многу порадиле наши забити рехметлу старъ паша и по него негови любезни чеда негови честни Абдилъ Рахманъ паша и честни Хъвзи паша и честни Асанъ паша и честни Вели бегъ и честни Целадинъ бегъ и нихни дайцо честни Мехметъ ага. Они най многу се радиле и най много марифетъ оучиниле и нимъ Г҃дь да имъ даруватъ ѳугурлїе години и конаците да имъ сатъ благословени на чедо и причедо нихно да седитъ во нихни конаци цедъ по цедъ сиречь во вѣки аминъ“ (Селищевъ, Сб. Злат., 396).

Пейчиновичъ съ горчевина си спомня за неприятноститѣ и мжкитѣ, които претърпѣлъ — и, като истински християнинъ, прощава дори и на тия, които най-много сж му прѣчили — „И кой радилъ и кой не радилъ све б҃гъ да ги прóститъ понеже должни смо да се молимо и за брати нашѝ. . .“ И все пакъ този християнинъ, макаръ и да прощава великодушно, не може да забрави, къмъ какви българи е билъ принуденъ да се обръща за помощь: „Ама ѿ тогаи до сега едни дóйдоха на покаанїе а едни се преставиха со чифотското ср҃це: едни ѳуще сатъ жцвы и непокаани обаче и тїа попови да ги донесе на покаанїе и насъ сви хр҃тани аминъ“. Смѣлостьта, характеръть на Пейчиновича — да изобличава неразумнитѣ българи, които сж обзети отъ завистъ и скжперничество — проповѣди срещу тѣхъ — изобличения, особено срещу помена-

тия тетовски кметъ х. Стойчо — съ това именно си спечелва врагове, които го преследватъ.

Въ манастира Св. Атанасъ той остава до края на живота си. Урежда тамъ и една килия за българскитѣ деца отъ околнитѣ села. На първата корица на единъ миней отъ 1823 г. срѣщаме нарисуванъ образа на Пейчиновича отъ единъ неговъ послушникъ, Арсений, който е нарисувалъ, пакъ тамъ, и себе си. Подъ образа на своя учитель Арсений пише: „Кирилъ отъ Теарце Аризановъ мучитель". Вижда се, понѣкога Пейчиновичъ е прибѣгвалъ до по-крайни и по-внушителни срѣдства за педагогическо въздействие. Подъ своя образъ младиятъ живописецъ е написалъ: „Ова є Арсенiа будалината теаречка" (Й. Ивановъ, Български старини изъ Македония).

Като учитель и проповѣдникъ Пейчиновичъ често обикалялъ съседнитѣ на манастира села, проповѣдвалъ по черкви и сборове, праздниченъ день отивалъ да казва поучения въ тетовската черква. Навредъ сж го посрѣщали съ радость и почитъ и сж гледали на него като на най-просвѣтенъ и най-буденъ българинъ въ Тетовския край. Спомени за неговата проповѣднишка дейность и до день днешенъ се пазятъ между тетовското население. Проповѣдитѣ му сж били прости, достжпни за всѣкиго — изпъстрени съ примѣри изъ всѣкидневния животъ на простия народъ и съ поучения, които дрѣко засѣгатъ практическитѣ потрѣбности на живота. Въ свободното си време Пейчиновичъ преписва богослужебни и поучителни книги и обогатява манастирската библиотека съ свои и чужди ржкописи, както и съ печатни книги. Въ манастира Св. Атанасъ той съставя едно кратко житие на сръбския князъ Лазаръ, за когото преданието говори, че е основатель на манастира. (Споредъ Дринова, князъ Лазаръ е билъ само пожертвуватель, а не основатель на манастира. Дриновъ, Съчинения, II, 439; Селищевъ, Сб. Зл., 397).

Въ разни ржкописни сборници се срѣщатъ множество бележки отъ Пейчиновича отъ лѣтописенъ, исторически и автобиографиченъ характеръ.

Около 1830 г., неизвестно по какви причини, той се отказва отъ игуменството, като остава пакъ въ сжщия манастиръ (Селищевъ, 397). Въ 1831 год. приготвя за печатъ Уотешенїе грѣшнымъ. Искалъ е да напечата книгата си още тогазъ въ Бѣлградъ, но не успѣлъ. Както се знае, Уотѣшеніе грѣшнымъ излиза едва въ 1840 г. въ солунската печатница на архимандрита Теодосий. Когато оценяваме заслугитѣ на Пейчиновича, не трѣбва да забравяме и единъ фактъ отъ особено значение — презъ времето, когато е работилъ въ манастира Св. Атанасъ, той се е грижилъ за създаване и уреждане на българска печатница. Благодарение на тия негови грижи бива възобновена солунската печатница на Теодосия, за която се спомена вече.

Въпросътъ за уреждането на една българска печатница, вижда се, твърде живо е занимавалъ Пейчиновича. Архимандритъ Сава Протичъ, съ когото Селищевъ се е срѣщалъ въ Тетово, следъ Балканската война, разказвалъ, че споредъ сведения на баща му, Пейчиновичъималъ своя малка печатница въ Лешовския манастиръ, която следъ това била пренесена въ манастира Св. Никола въ Скопие. Селищевъ пише по поводъ на този разказъ: „Если бы это сообщеніе оказалось достовѣрнымъ, то оно вскрыло бы весьма важное явленіе въ культурной жизни македонскихъ славянъ и въ частности въ неутомимой дѣятельности дѣда Кирилла. Тогда нѣсколько иное освѣщеніе получили бы и сношенія Кирилла Пейчиновича съ архимандритомъ Ѳеодосіемъ, устроителемъ печатницы въ Солуни“ (Отчетъ о занятіяхъ за границею въ лѣтнее вакаціонное время 1914 года. Казань, 1915, с. 58).

На 12. III. 1845 г. Пейчиновичъ се е поминалъ като простъ калугеръ. Погребанъ е въ градината на Лешовския

манастиръ. Още въ 1835 г. той самъ си приготвилъ надгробна плоча съ стихотворенъ надписъ — епитафия, издълбана на каменна плоча. Тая епитафия е важенъ документъ за историята на българското стихотворство — показва ни, въ какво състояние се е намирало нашето стихосложение презъ 30-тѣ години на миналия вѣкъ — и какви понятия за стихотворство сж имали нашитѣ по-видни книжовници отъ него време. Епитафията е важна за насъ и въ друго едно отношение: отъ нея черпимъ известни биографични сведения за Пейчиновича. Цѣлиятъ надгробенъ надписъ гласи:

„По запустеніе монастиря ст҃агѡ Аѳанасіа паки се обнове во лѣто (у Шопова ɑѡ҃ѳ҃, у Й. Ивановъ ɑѡ(з҃і?) — 1817?) трудомъ и иждивеніемъ Кѵріла іеромонаха бившаго егумена монастирю сему иже и написа плочу сію своею рукою еще во животѣ своемъ во лѣто ѿ Христа ɑ҃ѡ҃л҃ѳ҃ (1835) пак обнови се ктиторія ст҃агѡ кнеза Лазара србскагѡ.

Стиховы на гласъ трапезечки
Теарце му негово рожденіе
Пречиста и Хиландаръ постриженіе
Лешокъ му е негѡ воспитаніе
Подъ плочава негѡ почиваніе
Ѡ негово свое отшествіе
До Христово второ пришествіе
Молитъ васъ браћа негои любимія
Хотящія прочитати сія
Да речете Богъ да би го простилъ
Зере у гробъ црьвите гостилъ.
Овде лежи Кирїлово тело
оу манастири оу Лешокъ село
Да Богъ за доброе дѣло“.

Това е българско стихотворение въ ембрионално състояние. Както виждате, тукъ имаме работа съ стихоплетство,

което нѣма никаква художествена стойность — такива сж били българскитѣ стихотворения до 1845 г., когато се появява посвещението къмъ поемата на Н. Герова — Стоянъ и Рада. Това посвещение, може да се каже, е първото оригинално българско стихотворение, което е издържано до известна степень въ формално отношение и не е лишено отъ поетичность. Следъ това въ 1849 г. — Чинтуловъ. Но за нашитѣ първи стихотворци азъ ще говоря по-нататъкъ.

(На кръста е отбелязано, че е умрѣлъ въ 1845 год., 12. III.). (Гл. Шоповъ, СбНУНК., с. 60; Й. Ивановъ, Български старини, 240-241).

III

Книжовна дейность. — Огледало. — Съдържание. — Уотѣшеніе грѣшнымъ. — Проповѣдитѣ на Пейчиновича. — Отъ где се е ползувалъ Пейчиновичъ за своитѣ проповѣди. — Езикъ на Пейчиновича. — Сърбизми, туризми и черковнославянски елементи въ неговата речь. — Езикътъ му запазва своя основенъ български характеръ.—Езикътъ му е достѫпенъ за българитѣ отъ всички области.

Първото книжовно произведение на К. Пейчиновича е Книга сія зовомая Ѡгледало, ѡписася ради потребы и ползованіа препростѣйшымъ и не книжнымъ ꙗзыкомъ Болгарскимъ долнія Мѵссіи, многогрѣшнымъ во іеромонасѣхъ и недостойнѣйшымъ Ігуменомъ Краль. Марковагѡ Монастыря; иже во Скопїе оу Маркоа река храма сѵ̑агѡ великомученика Димитрїа, Кѵ̑рі́ллъ Тетоецъ Пеичиновиѣь. И издася на тѵ̑пъ иждивеніемъ и потщаніемъ Бл҃гоговѣйнагѡ во Священницѣхъ Гд҃на Косте Стошића, Попа ѿ Призрена града. Въ Будинѣ-градѣ, Писмены Краловск. Оуніверсітета Пещанскагѡ, 1816.

Цѣлата книга носи проповѣднишки, тълкувателенъ и поучителенъ характеръ. Обясняватъ се тукъ текстове изъ Евангелието и Стария заветъ, придружени съ поучения и съвети. Покрай това срѣщаме молитви, предназначени за различни случаи — напр., за болести, за безсъница у дете, наставления при извѵ̑ръшване на различни черковни обреди. Между другото, срѣщаме едно Сказаніе како подобаетъ заѵ́чити открока азбуки, сѫщо така едно пространно поучение за християнитѣ, какъ да се предпазватъ отъ грѣхове, кои дни и какъ да ги празднуватъ. Има и проповѣди, насо-

чени срещу народнитѣ суевѣрия. Множество отъ поученията и проповѣдитѣ, които се съдържатъ въ Огледало, се отнасятъ до различни страни на всѣкидневния животъ, засѣгатъ народния битъ, стопанскитѣ отношения въ живота и рисуватъ най-разпространенитѣ народни суевѣрия и обичаи, загатватъ за нѣкои сѫществени страни на българската народна традиция въ Македония. И трѣбва да подчертая, че проповѣдитѣ, които сѫ насочени срещу суевѣрията и изобличаватъ грѣховетѣ на християнитѣ, съдържатъ на мѣста твърде ценен фолклоренъ и етнографски материалъ. Единъ етнографъ, напр., би намѣрилъ интересни данни за характеристика на македонския битъ въ „Поученїе свакомѹ Хр҃тіанѹ какѡ подобаетъ прáзновати празницы Господскихъ и ст҃тихъ, и какѡ подобаетъ причастúтисѧ ст҃оє причещéнїе“.

Като говори за народнитѣ суевѣрия, за народния битъ и рисува положението на българитѣ въ Тетовско и Скопско, Пейчиновичъ излиза отъ свои лични, непосрѣдни наблюдения. На мѣста той изрично отбелязва това, като заговорва отъ свое име — подчертава, че самъ той е видѣлъ всичко това, за което говори въ своитѣ проповѣди и поучения.

„И ѧ, грѣшный и видохъ така, каде зборатъ, видохъ не берендисахъ и имъ рекохъ: защо Хр҃тіани чекате до полдне...“ (103)

„... ѦА грешенъ Кириллъ що писахъ овая писмо на ваша милость, ѧ видохъ мнозина на овай велій день се поболеа, едни отъ првіотъ день, едни от второіотъ день, едни беа живи до две недели, едни до една недела, пакъ оумреа, едни шесть недели лежаа пакъ оздраваа... (123-124). А ѧ, гледамъ ѻу едни лѹ́ды [люди] не земаатъ таквоа орѹжіе, такѡ некаква стварь или хама или е [хемайлїе] на капа, на гѹша...“ (132, Селищевъ, Зл., 402).

Ето още единъ откѫслекъ, гдето сѫщо се говори за народни суевѣрия, наблюдавани отъ самия проповѣдникъ:

„Едни гледамъ и отъ ходжи писмо узеле; — окаяніе! той ли кье те чува? Той не можеше ни своата челадъ да дочува, токо кога имъ дойде смртьта, изумре. Едни гледамъ оставиле на глава найманѣ лукъ; едни зеле отъ волка зубъ, други и срдцето, па го носятъ како светиня. И сиромаше! Що това неверствіе во тебе? Що това многобожіе во тебе? Що това безумие на старость? Вукъ да можелъ да чува чоека, свакій во кукята по единъ живъ кье ранеше да го чуватъ. Другій гледамъ праатъ пакъ уши Гьаолски на сами праздници, на бадникъ, на лѣтникъ, на Гьургьовъ день“.

Огледало на Пейчиновича съ своитѣ проповѣди противъ суевѣрията, съ молитвитѣ си и изобщо съ цѣлото си съдържание напомня до известна степень сборницитѣ съ смѣсено съдържание, тъй наречените дамаскини. Въ сжщность Пейчиновичъ при съставянето на своята книга се е ползувалъ отъ тѣзи сборници. Огледало, както и нѣкои други печатни произведения отъ първата половина на миналия вѣкъ, свидетелствува за влиянието на дамаскинитѣ върху новобългарската литература. Както видѣхме, материалъ отъ дамаскинитѣ е черпилъ и Софроний, когато е съставялъ двата Видински сборника отъ 1802 г. Само че и Пейчиновичъ като Софрония внася нѣщо ново въ стария материалъ, прокарва въ проповѣдитѣ си нови схващания, като има предъ видъ духа на новото време, потрѣбноститѣ на съвременния животъ. Както въ произведенията на Софрония, така и тукъ ние наблюдаваме единъ твърде важенъ и интересенъ моментъ въ развитието на българската литература — виждаме, какъ тя постепенно се приспособява къмъ задачитѣ и нуждитѣ на новия животъ, излиза отъ своята ограничена черковнорелигиозна сфера, за да се приобщи съ различнитѣ страни на практическия, всѣкидневния животъ. Говори се тукъ за просвѣтата, за нейното значение, — просвѣта, която въ основата си е свѣтска, а не изключително

религиозна. Между другото, както споменахъ, срѣщаме и едно „Сказаніе како подобаетъ заучити отрока азбуки“.

Пейчиновичъ се оформява като представитель на една нова литературна посока главно подъ влиянието на Софрония. Въ сжщность той е Софрониевъ ученикъ — взема за образецъ неговитѣ проповѣди, неговитѣ мисли, неговия простъ начинъ на изложение. Ние знаемъ, че една отъ настолнитѣ книги на Пейчиновича въ манастира Св. Атанасъ е билъ Недѣлникътъ на Софрония (Селищевъ, Зл., 401; отчетъ, 55-56). За Пейчиновича Недѣлникътъ е билъ не само образецъ, но и изворъ за неговитѣ проповѣди и поучителни слова.

Както поученията, тъй и молитвитѣ въ Огледало сж написани на простонароденъ езикъ — на такъвъ езикъ, на какъвто сж написани повечето отъ дамаскинитѣ. По примѣра на Софрония и на дамаскинитѣ, той се старае да бжде достжпенъ и за най-проститѣ свои слушатели.

Ето още единъ откжслекъ:

„Видите Христіани и браћа мои, какѡ сты̑и Іѡанъ Дамаскинъ неималъ каде да се криетъ от Бога, при него самъ побегналъ и припадналъ, и Гд̑ь го помилувалъ и се посветил, и ден му є Декемвріа д̑. ама той за себе башарисалъ, а не за насъ, и мы ѣ требетъ свакій за себе, свакій за свою душу да радимо, защо денеска сме живи оутренъ нисмо, смерть чоека идетъ како арамія кришомъ, апансисъ, не се знаетъ кога ће дойдетъ. . .“ (с. ρк̑д)).

Другото печатно произведение на Пейчиновича е озаглавено:

Книга глаго́лема а Оутѣшенїе грѣшнымъ приве́дена на простїй азыкъ ѿ Кѵ̑рі́лла іе́ромонаха бы́вшагѡ игу́менъ въ монасты́ръ лешечкагѡ Ст̑а́гѡ аѳанасїа въ ту́пъ Солу́нскїй при хаци папà Ѳеодѡсїа архімандрі́та Сѵ̑найтскагѡ въ лѣта 1840.

Както споменахъ вече, Пейчиновичъ е ималъ намѣрение да напечата книгата си въ Бѣлградъ. Въ ржкописния текстъ е казано: „Ми рекоа дади гу таю книжицу да се щампоса и міе че [ће?] ти поможиме на харцотъ кога ни пратишъ по една книга и мы че [ће?] земемъ отъ тїа книги за раздаванѣ по книжовници нека се кажуватъ слово божію по христіани. . .“ Пейчиновичъ споменава, че мнозина му обещали да го подкрепятъ материално и продължава: „И пратихъ на типографія белградска. . .“ (А. Шоповъ, СбНУНК., III. — Споредъ Шопова, по съдържание ржкописътъ и издадената книга не се отличаватъ. Да се провѣри срѣща, ли се въ ржкописа „Тропаръ и кондакъ. . .“). Но неизвестно по какви причини книгата не била напечатана въ Бѣлградъ; излиза едва въ 1840 г., въ Солунъ, въ печатницата на Теодосия. Отбелязано е, че ржкописътъ билъ завършенъ и готовъ за печатъ въ 1831 г. Както се вижда, Пейчиновичъ е продължавалъ да работи надъ неиздаденото си съчинение и следъ тази дата: въ печатния текстъ на У о т ѣ ш е н ї е г р ѣ ш н ы м ъ срѣщаме между другото „Тропаръ и кондакъ Ст҃а́гѡ Отца ни́фонта. . . ново сочине́ный кѵ̀ріломъ іеромонахомъ иже въ Тетово леше́чкато монастира Света́гѡ Аѳанасїа. . . во лѣто ѧѡлѯ“ [1832] (Това у Погорѣлова, с. 72).

Книгата започва съ предговоръ отъ архимандритъ Теодосия, особено важенъ за насъ, защото ни дава възможность да се запознаемъ съ единъ отъ виднитѣ будители на българитѣ въ Македония и единъ отъ основателитѣ на българското печатно дѣло. Отъ друга страна, отъ този предговоръ можемъ да сѫдимъ за отношенията на по-буднитѣ българи въ Македония къмъ Пейчиновича. Следъ предговора на Теодосия, Пейчиновичъ, съзнавайки своитѣ задължения като народенъ просвѣтитель и будитель, поставя мото на книгата си отъ Йезекия III, 4: „Сыне человѣ́чъ иди́, и вни́ди въ домъ ісра́илевъ, и глаго́ли словеса́ моа къ нихъ“. Следъ

Уотѣшеніе грѣшнымъ, което съставя главната часть на книгата, дадени сѫ нѣколко поучения и мотиви:

„Поученїе ѡбщое всюдѹ како подобаетъ творити бракъ и во которїѧ днехъ, и аще хощѹтъ повѣнчанїй быти родители благопотрѣбнымъ чадомъ.

Тропаръ и кондакъ Сѵ̑тагѡ Нифонта. . . ново сочинѐный Кѵ̑рілѡмъ іеромонахомъ. . .“

Молитви: „1. Во еже благословѝти пчели; 2. еже благословити цѐрви сѝрскїѧ, сирѣчъ: бѹбы; 3. во еже благословити ваїа, въ ндлю цвѣтоносно; 4. ѡ саждѐнїѧ вїнограда. Показаніе месеца марта во к҃и: день, иматъ писано въ прологъ ѡ нѣкоемъ войнѣ воскресшемъ измертвыхъ“.

По духъ и съдържание това второ произведение на Пейчиновича не се отличава отъ Огледало. И тукъ срѣщаме различни проповѣди и поучения, какъ да се въздържа човѣкъ, да не пада въ прегрѣшения, да се моли и изобщо да се възпитава въ духа на християнскитѣ добродетели. Поукитѣ и утешенията, отправени къмъ грѣшнитѣ, изоставенитѣ и беднитѣ, обикновено сѫ придружени съ притчи и разкази, взети изъ Библията и историята. Дава се най-напредъ разказътъ и следъ това поучението — това е обикновената схема на проповѣдитѣ, — тая схема, която спазватъ и Софроний и съставителитѣ на дамаскинитѣ. И въ Уотѣшенїе грѣшнымъ, както и въ Огледало, Пейчиновичъ умѣе да свърже своитѣ проповѣди и молитви съ условията на практическия животъ, съ стопанския трудъ на селянина — тукъ става дума за отглеждането на пчели, буби, за садението на лозя. Дадено е обширно проучване, какъ да се встѫпва въ бракъ — разглежда се въпросътъ, какви трѣбва да бѫдатъ нравственитѣ условия на семейния животъ, а сѫщо така какво трѣбва да сторятъ родителитѣ за възпитанието на своитѣ деца. Както въ Огледало, така и тукъ проповѣдникътъ се противопоставя на народнитѣ суе-

вѣрия, изобличава ония, които сж се отклонили отъ християнския моралъ. Тъй, напримѣръ, той осжжда начина, по който ставатъ сватбитѣ на много мѣста: „со врагомо́лство, сирѣчъ: со вражїо збесо́венѣ, со дабо́лски пѣсни, со свирки, со тѵ́пани, со кеменце, со мѣ́шница или гайде, тамъ бѵ́ра [тамбѵ́ра] со пласанѣ́е, хора со ѵ́рне бѣсъ или кровосмешенїе роднина се зеле или ѿ петнадесеть годне [години] долѵ́ были или во посніи дни, кога недаватъ законъ хр̃тїанскїй. . .“ (29 сл.) Единъ новъ Козма — противъ мирскитѣ и бѣсовски пѣсни.

Въ проповѣдитѣ си Пейчиновичъ изтъква и една своя интимна мисъль, която заслужва да бжде тукъ отбелязана. Той желае неговата проповѣдь да окаже въздействие върху непросвѣтенитѣ българи — подчертава самъ нейното значение, нейната важность; увещава своето паство да се вслуша въ въ нея и да се откаже отъ своитѣ грѣшни навици, заблуждения и суевѣрия, отъ всичкитѣ онѣзи традиции и обичаи, които противоречатъ на християнския моралъ. Пейчиновичъ държи на своя авторитетъ като проповѣдникъ. На българитѣ, които поучава, той е билъ много добре познатъ като човѣкъ— като тѣхенъ близъкъ приятель и събеседникъ въ дѣлничния имъ животъ. А сега той желае да бжде за тѣхъ само наставникъ — иска отъ тѣхъ да почувствуватъ всичката важность на неговата проповѣдь. Ако въ обикновенитѣ отношения тѣ могатъ да се шегуватъ съ него и да се пре-пиратъ, сега, когато той ги поучава, тѣ трѣбва да приематъ безусловно истинитѣ, които имъ говори, и съветитѣ, които имъ дава:

„Ето Хр̃тіани ви ка́захъ како требетъ да чи́нимо да харно да намъ будитъ емъ да не хулитъ, некой да не речетъ не ме́рена рѣчъ, да не се собла́знуватъ, да не речетъ белки не етъ тако, или кѵ̃рїлъ сѣдитъ праздно во Лешечки манастиръ що му те́кнало това пи́салъ, немойте отци и

братѧ и чеда немойте да се соблазните токо вѣруйте елѐ сви що писахъ ѿ сѓое писаніе ви́дохъ и познахъ. . .“

Нѣкои отъ изворитѣ, които е ималъ на ржка Пейчиновичъ при съставянето на Уотѣшенїе грѣшнымъ, сж споменати въ предговора на Теодосия:

„Но ѡвой блаженїй человѣкъ [Пейчиновичъ] со толкѡ трꙋдъ, и со бж҃ественаѧ ревность, за хритїанскїй любовъ, седе и приведе ѡваѧ книжица, глаголемаѧ: Оутѣшенїе грѣшнымъ, какѡ седѐ и собра слово ѿ бж҃веное писанїе, ѿ евангелїе, ѿ вѣтхаѧ завѣтъ ѿ ѳалтиръ, и ѿ книги глаголемїѧ Илїѧ Минїатъ, и ѿ дрꙋги примѣрными ἱсториами, да приведе ги со толкованїе на прости ѧзыкъ болгарскїй долнїѧ мѷссїй скопскїй, и тетовскїй. . .“

Пейчиновичъ се е ползувалъ главно отъ поученията на гръцкия проповѣдникъ отъ XVIII вѣкъ Илия Миниатъ (въ 1869 г. тия поучения сж били преведени отъ Ф. Велевъ; да се сравнятъ съ книгата на Пейчиновича). Дриновъ предполага, че Пейчиновичъ е челъ Миниата не въ гръцкия оригиналъ, а въ руски преводъ; главното съчинение на Миниата е било преведено на руски още презъ времето на Екатерина II подъ заглавие „Каменъ претыканія и соблазна“. Както се спомена, Пейчиновичъ се е ползувалъ сжщо и отъ дамаскинитѣ.

Въ литературния езикъ на Пейчиновича, който е основанъ на живия народенъ говоръ, срѣщаме на мѣста сърбизми и множество турски думи. Тъй, напр., въ Огледало е спазенъ въ доста случаи сръбскиятъ глаголенъ суфиксъ. — мо 1pl. (имамо, ядемо, ни смо, да радимо), а покрай него се срѣща и българскиятъ суфиксъ — ме; нѣколко реда следъ формата ни смо срѣщаме сме. — Да се пращаеме, да се жалимо, да седимо (Огл,. ξ҃в), ѡпіѧме се (ib.), пиемо (ib.), блꙋдꙋаме (ib), слꙋжиме (ib.), бꙋдеме (ч҃а). На мѣста га вмѣсто го (мѝs).

Има и сръбски думи: сваки, вукъ — а нѣколко реда преди това: отъ волка. Както виждаме, дори и тия малко сърбизми, които срѣщаме тукъ, не сѫ установени, не сѫ последователно навредъ прокарани. Сръбско влияние се долавя тукъ-тамъ и въ графиката: срѣща се сръбското ћ; обаче трѣбва да се има предъ видъ, че то не означава съответния сръбски звукъ, а отличителното за македонския говоръ ќ. Пейчиновичъ пише, напр., на нѣколко мѣста браћа, или ће: ће речет — обаче той произнася това браќа, ќе. Въ това не може да има никакво съмнение, понеже на други мѣста въ книгитѣ на Пейчиновича срѣщаме въ съответнитѣ случаи кь: кье — той ли кье те чува (Огледало). Повлиянъ не отъ сръбското произношение, а отъ сръбския начинъ на писане. Пише: пееиħи (ое͡), знаеħи (рл͡s), чинéиħи (ч͡); турски думи: бересħетъ, измеħари, ħескинъ чоекъ (рл͡ѳ), а произнася: пееикѝ, знаеки, чинеикѝ, берикѐтъ, ќескинъ... Покрай кꙋћа Пейчиновичъ пише кꙋкьа. Съ ћ Пейчиновичъ изразява не само ќ, но и ґ на нѣкои мѣста; тъй, напр., пише: ћаволъ (не ђаволъ или пъкъ сръбското ђаво), произнесено ґаволъ (доказателство: на друго мѣсто пише гьаолски!); а покрай него, діаволъ (ч͡) (подъ влияние на черковнославянскитѣ извори); пише еванħеліе (рвї), анħели, се раħатъ (раждатъ).

Сърбизмитѣ въ Огледало се обясняватъ отъ сръбското влияние върху тетовския говоръ, който непосрѣдно се докосва съ сръбскитѣ говори. Въ дадения случай е влияло, разбира се, и четенето на сръбски книги — печатни и ржкописни — които въ Северна Македония сѫ били доста разпространени. После трѣбва да се иматъ предъ видъ тукъ и постояннитѣ сношения на българитѣ отъ Северна Македония съ сръбски срѣди — особено въ онѣзи мѣста, гдето българското население непосрѣдно се е досѣгало съ сръбско население. Самъ Пейчиновичъ е общувалъ не само съ бъл-

гари, но и съ сърби. Огледало е издадено отъ призренския свещеникъ Косте Стошић. И още едно обстоятелство бихъ посочилъ, когато е въпросъ за сърбизмитѣ въ Огледало: книгата е печатана въ Буда-Пеща, 1816 г., въ печатница, която е свикнала да издава сръбски книги, съ сръбска графика, навѣрно и сръбски коректори.

За сърбизмитѣ въ езика на Пейчиновича Селищевъ пише:

„Въ языкѣ писаній Кирилла Пейчиновича, какъ и нѣкоторыхъ другихъ македонскихъ книжовниковъ, имѣются также черты сербскаго языка. Если это — элементы книжной, а не живой, обиходной рѣчи, то появились они исключительно подъ вліяніемъ тѣхъ рукописей, которыми располагали эти дѣятели въ теченіе всей своей жизни, — церковнославянкихъ рукописей съ чертами сербскаго языка и правописанія. Такихъ рукописей было не мало по монастырямъ Македоніи, въ особенности на сѣверѣ ея. Такія рукописи составляли предметъ чтенія и Кириллу Пейчиновичу: по нимъ онъ учился читать и писать; онѣ давали ему матеріалъ для назидателныхъ поученій и наставленій; отчасти онѣ служили ему и при церковномъ обиходѣ. Иногда элементы сербскаго языка были въ употребленіи у Кирилла Пейчиновича и въ обиходной рѣчи: частое общеніе съ лицами иной діалектологической групы (сербской) обусловило проникновеніе этихъ элементовъ и въ живую рѣчь“ (Сб. Злат., 404).

Въ зависимость отъ литературнитѣ извори, съ които е разполагалъ Пейчиновичъ, се намиратъ и черковнославянскитѣ елементи въ неговия литературенъ езикъ. Повече или по-малко ние ги срѣщаме почти въ всѣка новобългарска книга отъ първитѣ три десетилѣтия на миналия вѣкъ—особено въ книги отъ поучителенъ и проповѣднишки характеръ, които, разбира се, запазватъ повече връзки съ по-старата проповѣднишка литература.

Освенъ сърбизмитѣ, срѣщаме и турски изрази — но такива, които се употрѣбяватъ въ народната речь: захмедъ, уйгунъ, гемиция, икрамъ, хатъръ, кабаатъ, базирцанъ, баришъ, (мирба), пишманъ, хаберъ и пр.

Въпрѣки сърбизмитѣ, турскитѣ думи и черковнославянскитѣ елементи, езикътъ на Пейчиновича запазва своя основенъ български характеръ — притежава всички отличителни свойства на живия български говоръ и се отдѣля рѣзко отъ сръбското наречие. Тъй, напр., Пейчиновичъ навредъ употрѣбява членната форма м. р. — отъ: првіотъ день, вторіотъ день, харчотъ, празникотъ, отецотъ; ж. р.: портата, кукьата и пр. Употрѣбява чисто български думи — общобългарски — или пъкъ такива, които сѫ отличителни за македонския диалектъ и не се срѣщатъ въ сръбския езикъ: казва хубаво, а не лепо, хубавына (о͡е), казва волкъ (покрай вукъ), слзы (ꙁs), а не суза, — сакашъ (ꙁг). Въ глаголнитѣ форми 3sg. pl-тъ (окончания, които не се срѣщатъ въ тия лица въ сръбския езикъ) — измолѵетъ (ꙁг), каво требетъ (т͡s), чинитъ (ꙁд), велитъ (ꙁз); поможѵтъ (ꙁг), идѵтъ, се пцѵатъ, се тепаатъ (р͡). Както е известно, въ сръбския езикъ крайното т отпада въ 3sg. pl. — запазено е само въ спомагателната глаголна форма 3sg. јест, покрай је; въ всички други случаи е изчезнало. Присѫтствието на това т въ речьта на Пейчиновича свидетелствува за нейния български характеръ: въ 3sg. македонски диалектъ, въ 3pl. общобългарски езикъ. Спомагателниятъ глаголъ съмъ, 1sg. сомъ: емъ сомъ прашалъ дѵховницы, сомъ прашалъ и Владыка (рѝs); а не сръбското сам, јѐсам). 3sg.: етъ (диалектично)* (а не сръбското је, јест): акѡ етъ (рѝи), белкинеетъ (рѝи).

Миналото действително причастие за м. р. окончава на **лъ**, а не на-**о** (както е въ сръбски): дошо̀лъ (ч͡), прашà̀лъ, мо́лилъ, а не моли**о**!

Изобщо, въ езика на Пейчиновича сѫ отразени всички сѫществени основни особености на общобългарската речь: 1. употрѣба на членна форма (въ сѫществителни, прилагателни, мѣстоимения, числителни и причастия); 2. аналитичность — разлагане на падежнитѣ форми и на стария инфинитивъ. Сърбитѣ пазятъ седемь падежа, както и неопредѣленото наклонение. Пейчиновичъ пише въ Огледало: „Нећеше да му дадетъ, не ималъ каде да се кріетъ ѿ Бога, той не можеше да дочува“ и пр.

Самъ Пейчиновичъ много добре е съзналъ на какъвъ езикъ пише, като е отбелязалъ изрично въ заглавието на книгитѣ си: „Ѡписаса ... препостѣйшымъ и не книжнымъ языкомъ Болгарскимъ долнїа Мѷссїи“, като подразбира българския езикъ, който се говори въ Скопско и Тетовско.

Българскиятъ характеръ на този езикъ е подчертанъ и въ предговора на Теодосия къмъ Уотѣшенїе грѣшнымъ, К. Пейчиновичъ превеждалъ и писалъ „на прости азыкъ болга́рскїй долнїа мѷссїй Скопскїй, и Тетовскїй ...“.

Какъвъ е този езикъ? Сърбизми, турски изрази, диалектичнитѣ особености, обаче не преобладаватъ въ езика на Пейчиновича. Този езикъ е билъ достѫпенъ за българитѣ отъ всички области и въ основата си не се е отклонявалъ отъ общия, зараждащия се презъ негово време литературенъ български езикъ.

„... Некое време во стари Римъ имаше един царь, име му беше Кориоланъ, и негова майка името ѝ бяше Ветурїа. Того кнѣза го напудїа гражданете безъ кабаетъ и онъ отиде во чужда дрьжава, узе войска многу и се врати пакъ на римъ, да бїе, да тепатъ гражданитѣ безъ милосъ, да не пожали ни малаго, ни големаго, ни мужко, ни женско, все подъ сабла да постелитъ. И бедни Римлани що видоха толко сила войска многу множество на нихъ, се уплашиле и са фрълиле себе во отчаяніе, и рекоха: сега не утечу́етъ никой

отъ насъ, ни мужъ, ни жена, ни дéте, ни старецъ. Най-после измыслили една харна мысла, пакъ се събрале мало и големо, сироти и сирочиня, муже и жены, отидоха да молят майка му на забитотъ (кориоланова майка) коя е била честна жена Ветурiа, мати, е се молиле со плачъ, она да измолитъ своего сына, царя Кориолана. И она имсе обѣща, и искочи со калапалыкъ на молба да молитъ своего сина".

БИБЛИОГРАФИЯ

А. Шоповъ. Изъ новата история на българитѣ въ Турция. Пловдивъ, 1895.

А. Шоповъ. Изъ новата история на Македония. СбНУНК., кн. III, 1890.

А. Теодоровъ. Сѣнки. III. Първи български стихотворци. Български прѣгледъ, София, г. I, 1894, кн. 11-12.

И. Христовъ. Къмъ биографията на К. Пейчиновичъ. Псп., София, кн. LXIII, 1903.

А. Серафимовъ. Тетово и дѣйцитѣ по възраждането му. Пловдивъ, 1900.

А. Серафимовъ. К. Пейчиновъ и монастира му Св. Атанаси. Пловдивъ, 1900.

Йорданъ Ивановъ. Български старини изъ Македония. София, 1908.

А. Селищевъ. Кирилъ Пейчиновичъ. Сборникъ въ честь на проф. д-ръ В. Н. Златарски. София, 1925.

X

Йоакимъ Кърчовски

I

Родно мѣсто. — Учитель и монахъ. — Скитнишки животъ.

Другъ книжовникъ и учитель отъ Македония, съвременикъ на Пейчиновича и неговъ учитель, е Йоакимъ Кърчовски, роденъ презъ втората половина на XVIII вѣкъ въ Кичевско. Учителствувалъ е известно време въ Дебърския манастиръ Св. Иванъ Бигоръ. Дълги години се е подвизавалъ като учитель и монахъ — проповѣдникъ въ Кичевско, Егрипаланско, Кратовско и Самоковско. Не е известно, кога се е постригалъ въ монашество; въ 1814 г. (въ наслова на първото си печатно произведение) се подписва само даскалъ; въ 1817 г. (въ наслова на една отъ книгитѣ си) той се нарича монахъ; а въ 1819 г. (въ надслова на друга своя книга) се нарича йеромонахъ. Значи, той ще да е приелъ монашество между 1814 и 1817 год. И като монахъ Кърчовски е продължавалъ да учителствува. Заслужва да се отбележи, че като учитель въ Кратово, презъ второто десетилѣтие на миналия вѣкъ, той е събиралъ да учи заедно момчета и момичета — и съ това е турилъ началото на нашитѣ смѣсени училища. Заедно съ синоветѣ си, които сѫщо така сѫ работили като просвѣтители, Кърчовски често е скиталъ изъ различни метоси, параклиси, села и градове като проповѣдникъ и пѫтуващъ учитель; по онова време пѫтуващиятъ учитель е билъ обикновено явление. Работилъ е като просвѣтитель и проповѣдникъ въ Щипъ,

Мелникъ и Кюстендилъ — движилъ се е главно въ Северна Македония. За този скитнишки животъ на Кърчовски нѣмаме подробни сведения. Но и тия оскждни сведения, които имаме, напомнятъ ни донейде сждбата и неспокойното подвижничество на Софрония и на редица други наши първи учители и книжовници. Умрѣлъ е неизвестно где — презъ время на тия скитничества — около 1820 година.

II

Книжовни трудове. — Повѣсть ради страшнаго и втораго пришествія Христова. — Мытарства. — Чудеса пресветыя Богородицы. — Различна поучителна наставленія. — Дамаскинитѣ и литературната дейность на Кърчовски. — Значение на Кърчовски.

Първиятъ неговъ книжовенъ трудъ е Повѣсть ради страшнаго и втораго пришествія Христова, собранная от различныхъ светыхъ писаніяхъ, и преведенна на простѣйшій языкъ Болгарскій, ползованія ради простѣйшыхъ человѣковъ и некнижныхъ: списанная от хаджи Іоакіма даскала и преведеса на типъ по тщаніемъ господара киръ хаджи Пеца отъ Щипъ и киръ хаджи Станко отъ Кратово и киръ Димитрій Філіповичъ от Егри Дере Паланка за душевное ихъ спасеніе, настоятель бысть Димитрій Іоанновичъ Зузура от Сечища. Въ Будимѣ градѣ писмены Кралев. Всеучилища Унгарскаго 1814.“ Значи, преди да се появятъ печатнитѣ произведения на Пейчиновича. Хронологически върви така: Недѣлникъ (1806), Повѣсть на Кърчовски (1814), следъ това Огледало (1816).

Споменатитѣ тукъ лица сѫ продължавали и по-късно да помагатъ на Кърчовски, понеже срѣщаме тѣхнитѣ имена и въ наслова на други негови книжовни произведения. Това сѫ били богати търговци, които ревностно сѫ се грижили за поддържане на училищата и книжнината. (Навѣрно тия търговци, като сѫ ходили по своя работа до Буда-Пеща, сѫ се потрудили и за отпечатването на книгата; поради това може би е казано тщаніемъ, а въ друго издание настояніемъ).

Повестьта съдържа две поучителни слова — едно за страшния сѫдъ и пришествието Христово, и друго за пророкъ Данаила. И двете сѫ отъ апокрифенъ характеръ. Тия две слова срѣщаме прибавени къмъ по-къснитѣ издания на Мытарства.

Второ книжовно произведение на Кърчовски е Сія книга глаголаемаа Мытѣрства приведесе трудомъ Благоговѣйнагѡ въ монасѣхъ Пречестнѣйшагѡ г. їѡакіма даскала Крчовскагѡ. Иждивенїемъ же православныхъ хрїстїанъ штипскихъ и прочихъ градѡвъ болгарскихъ за душевное ихъ спасе́ніе напечатися настоянїемъ благопочтеннородныхъ господарѡвъ Димитріа Філіповича жителя и купца Кратовскагѡ родомъ изъ Егридере Паланка и Димитріа Зузура Сечищянина. Въ Будинѣ градѣ печатано писмены Кралевск. Оуніверсітета пещ. 1817. Има нѣколко издания: 2. Букурещъ, 1843; 3. Бѣлградъ, 1860; 4. Русе, 1868; Бѣлградъ, 1874. Съдържанието на книгата е взето отъ житието на Василия Нови. Тукъ се описватъ двадесеть митарства, които е преминалъ Св. Теодоръ подиръ смъртьта си преди да стигне въ рая. Покрай това, въ тая книга, както и въ другитѣ произведения на Кърчовски, има нѣколко слова съ апокрифно съдържание — отъ апокрифенъ характеръ сѫ и самитѣ митарства.

Трето книжовно произведение на Кърчовски е Чудеса прес҃тыя Б҃городицы, преведени от книгата Амартолѡ́нъ Сотирія на болгарскій ꙗзыкъ ради ползы и поученія и спасенія рода хрістіанскагѡ; трудомъ и настояніемъ благопочтеннородныхъ господарѡвъ и купцевъ Димитріа Фїлі́повича, жителя Кратовскагѡ, родомъ изъ Егридере-Паланка, и Димитріа Зузура Сечищя́нина. Въ Будинѣ градѣ. Печатна писмени Крал: Оуніверсітета Пещѧнскагѡ. 1817. Значи, тая книга и Мытарства излизатъ въ една и сѫща година. Съдържанието на Чудесата е религиознолегендарно —

тукъ срѣщаме увлѣкателно изложени фантастични и легендарни (апокрифни) разкази, придружени съ християнско поучение. И тая книга е претърпѣла нѣколко издания.

Значи, отпечатани въ една и сжща година съ Мытарства. Името на преводача е отбелязано на другата страница: „Сія здѣ совершѝшася Архіереемъ Гд҃иномъ, Гд҃иномъ Авѳентіемъ [българинъ — предишенъ велешки митрополитъ] Кюстендилскимъ, трудомъ же ꙗакіма въ монасѣхъ многогрѣшнагѡ, вдохновеніемъ же Дх҃а ст҃агѡ подаша хр҃толюбци на совершеніе книги сея чудеса Богоматера, и оубѡ. . . “ (Следватъ имената на спомощницитѣ, между които се срѣщатъ и жени).

Съдържа 67 чудеса. Съдържание религиознолегендарно; напомня етични легенди; религиозно и увлѣкателно съдържание; накрая поучения. Тия Чудеса сж имали още две издания (Букурещъ, 1846; Самоковъ, 1851).

Тия Чудеса сж преводъ отъ съчиненията на гръцкия монахъ Агапий Критски Ἁμαρτολῶν σωτηρίας (ἁμαρτωλός-грѣшенъ, σωτηρία - спасение) (Й. Ивановъ намѣрилъ между книгитѣ на Кърчовски гръцкия оригиналъ — въ едно издание отъ 1793 г.). Агапий Критски е живѣлъ въ Св.-гора около 1640 г. Поменатата негова книга е издадена въ 1641 г., Венеция (вж. Новаковић, Примери, с. 477 сл.). Преведена на сръбски отъ Вић. Ракић (Венеция, 1808; второ издание, 1837).

Гръцкиятъ оригиналъ съдържа като прибавка „Чудесата на света Богородица“.

Българскиятъ преводъ нѣколко издания: II. Букурещъ 1864; III. Самоковъ 1851; IV. неивестно где, 1869.

Последното произведение на Кърчовски е Различна поучителна наставленія сочиненная іеромонахомъ Іѡакимомъ хаџи настояніемъ же почтеннороднагѡ господара

Нешы мáрковича родомъ ѿ Кратова. Въ Будинѣ градѣ, печатано при Кралевскомъ Оуніверсітетѣ писмены Славеносербскія печатни 1819. За нейния езикъ Вукъ Караджичъ пише: „Ова је книга писана токорсе Бугарскім језиком, али управо нити је Бугарски, ни Руски, ни Славенски, него бесправилна смјеса из ова сва три језика“ (Скупљени грамат. и полем. списи Карац., књ. II, св. I, 1894, с. 230). Караджичъ нищо не пише за сръбски езикъ.

Следватъ шесть страници имена на спомощници — мжже и жени; Вълко [Чалжковъ] отъ Пловдивъ е жертвувалъ 600 гроша; Ново село, Щипско, е жертвувало 500 гроша; спомощници не само отъ западни български краища, но и отъ Пловдивско. Нешо Марковичъ е платилъ 15 гроша — значи неговата работа е била да действува въ Пеща, да се грижи и да наглежда отпечатването.

Книгата съдържа указания, слова и тълкувания; напр., видение на свети Василия за безкръвната служба, слово и сказание отъ Й. Златоуста, слово за Ивана Богослова, слово за тия, които се каятъ, слово за завистьта, за страшния сждъ, тълкуване на различни текстове отъ Евангелието и Стария заветъ съ кратки поучения, нѣкои стихове отъ Светото писание на черковнославянски езикъ и пр.

Тая книга съдържа сказания, слова и тълкувания на евангелски и старозаветни текстове. Изобщо, материалътъ е събиранъ отъ различни източници постепенно презъ време на учителската и проповѣднишка практика на Кърчовски. Че този материалъ е събиранъ презъ различни времена, се вижда както отъ разнообразието въ съдържанието, тъй и отъ езика, въ чиито особености нѣма строго спазено единство. Такова отсжтствие на единство въ изразнитѣ форми, въ стила ние забелязваме не само въ Наставленията, но и въ другитѣ произведения на Кърчовски. На много мѣста въ тия произведения виждаме следи отъ различни

западнобългарски наречия. Това обстоятелство ни дава право да заключимъ, че Кърчовски е работилъ надъ произведенията си въ разни мѣста презъ време на своето подвижничество. Като учитель, той е събиралъ учебенъ материалъ, разработвалъ го е отпосле и е съставилъ отъ него едно цѣлостно произведение. По този начинъ сж съставяли своитѣ произведения повечето отъ първитѣ ни учители книжовници. Така е съставялъ, както видѣхме, Софроний своитѣ Видински поучения.

Заслужва да се отбележи, че и книжовната дейность на Кърчовски се намира въ връзка съ смѣсенитѣ сборници, дамаскинитѣ. Въ неговитѣ книги—особено въ последната—въ Наставленията — ние срѣщаме на много мѣста материалъ, взетъ отъ сборницитѣ съ смѣсено съдържание. Тъй, напр., Наставленията съдържатъ, между другото, слово за завистьта, Златоустови проповѣди, слово за страшния сждъ — едно подобно слово за страшния сждъ ние срѣщаме и въ първото съчинение на Кърчовски, — а всички тия проповѣди и слова не сж познати отъ сборницитѣ съ смѣсено съдържание, отъ които сж се ползували Кърчовски, Пейчиновичъ и Софроний.

Образецъ за езика:

Изъ Повѣсть ради страшнаго... 1814.

„... Имало това време царь невѣренъ: той царь нещо му завидѣлъ отъ гáрасъ на того светаго пророка Данiила и го фрълилъ на арслани: живъ да го изедатъ; оле чудо дивно, и многу голѣмо! Таковiи силнiи, и страшнiи арслани, ами му се поклониле, и ноги му лúзале, и кротки му се учиниле, како овци на овчаръ. Гледайте сега кой има вѣра и чисто живее... Тешко и горко вамъ кѣ да биде на ваше умиранѣ. Секiй день давате на дiавола хiлiади“ ...

„Народная рѣчь полнѣе и послѣдовательнѣе отразилась въ писанiяхъ Кирилла Пейчиновича сравнительно съ языкомъ

книгъ хаджи Іоакима: въ книгахъ послѣдняго, въ особенности въ „Чудесахъ Пресвятой Богородицы“ (1817) и въ „Различныхъ поучительныхъ наставленіяхъ“ (1819) отражаются черты различныхъ діалектическихъ группъ. Правда, и въ писаніяхъ Кирилла Пейчиновича нашли себѣ отраженіе явленія говоровъ не только Дольняго Полога, но и нѣкоторыхъ другихъ говоровъ. Но послѣднія черты немногочисленны. Онѣ попали не намѣренно, а вслѣдствіе того, что самъ авторъ, побывавшій въ разныхъ діалектическихъ мѣстностяхъ употреблялъ нѣкоторыя діалектическія особенности этихъ мѣстностей“ (А. Селищевъ, Сб. Злат., 404).

Въ историята на нашето възраждане Кърчовски има значение като народенъ учитель и като книжовникъ, който е работилъ за просвѣтата на простата маса и е писалъ, както самъ се изразява, „на болгарскій языкъ ради ползи и поученіа“. Разбира се, и той като Пейчиновича е билъ добре запознатъ съ Недѣлника на Софрония и въ известенъ смисълъ сжщо може да се счита за Софрониевъ ученикъ. Недѣлникътъ именно му е давалъ първитѣ побуждения и насоки за литературна и просвѣтна дейность. Основнитѣ тенденции на Софрониевитѣ поучения сж прокарани и въ книгитѣ на Кърчовски.

III

Историко-литературно значение на твореният, завещани отъ Софрония, Пейчиновича и Кърчовски. — Общото между тримата. — Тѣхнитѣ извори. — Възпитание.—Народната просвѣта и живиятъ български езикъ. — Съвременността на книжовника. — Връзката между живота и литературата. — Търговското и занаятчийско съсловие. — Свѣтска срѣда. — Отношение на тримата къмъ живата народна речь.

Азъ вече отбелязахъ, какво историко-литературно значение иматъ произведенията, които сѫ ни оставили Софроний, Пейчиновичъ и Кърчовски. Както казахъ, отъ тѣхнитѣ книги ние виждаме най-добре, по какъвъ начинъ се извършва преходътъ отъ старо къмъ ново литературно съдържание, отъ стари схващания къмъ просвѣтнитѣ идеи на новото време. Както видѣхме, материалътъ въ поучителнитѣ произведения на тримата наши книжовници, въ по-голѣмата си часть, е взетъ отъ старата писменость — това сѫ проповѣди, поучения, молитви, легендарни и апокрифни разкази. Разбира се, тѣ не сѫ въ състояние да скѫсатъ изведнъжъ съ традицията — пъкъ отъ друга страна, такова едно рѣзко скѫсване съ традицията не е възможно — то би противоречило на законитѣ на литературната еволюция. Тъкмо въ процеса на такава една постепенна еволюция литературата, която отразява изцѣло духовния животъ и неговитѣ условия, е могла по единъ естественъ и незабелязанъ начинъ да мине къмъ нови мотиви и форми, къмъ ново идейно съдържание. Не само това: както знаемъ, литературата, отъ една страна, отразява схващанията и вкусоветѣ на известни срѣди въ даденъ моментъ; а отъ друга страна, понеже се твори обикновено отъ личности, които сѫ застанали надъ

тази срѣда и искатъ да бѫдатъ нейни духовни водачи и възпитатели, тая литература съдействува да се развиятъ по-нататъкъ и да вематъ една по-установена форма, да се затвърдятъ по-дълбоко въ съзнанието на читателитѣ тия нови вкусове и схващания. Естествено, промѣни отъ такъвъ характеръ сѫ възможни само въ процеса на едно бавно, постепенно развитие — тъкмо такова развитие, каквото наблюдаваме въ историята на новата българска литература — въ съчинения на Софрония, Пейчиновича, Кърчовски и редица други наши книжовници отъ първата половина на миналия вѣкъ.

Тия първи представители на новата българска литература, както знаемъ, сѫ се възпитавали въ килийни, манастирски училища, въ духа на старата черковна литература, — отсетне като учители и книжовници тѣ излизатъ въ повенето случаи пакъ отъ съдържанието на тая литература, имали сѫ на ржка нейнитѣ произвдения — и, разбира се, че сѫ могли да се освободятъ напълно отъ нейнитѣ традиции и отъ нейното влияние. Чужди печатни произведения, съ по-ново съдържание, твърде рѣдко сѫ попадали въ ржцетѣ имъ. После, съ литература тѣ сѫ се занимавали като черковнослужители, като свещеници и монаси. Характеръть на тѣхнитѣ произведения се е обуславялъ отъ задачитѣ, отъ задълженията, които имъ сѫ били възложени — задължения на проповѣдници и учители. Но, както казахъ, покрай старото въ произведенията имъ се пробива пѫть и новото — и постепенно въ тия произведения то става преобладаващъ елементъ. Видѣхме вече въ какво се изразява новото съдържание, новото схващане. Преди всичко въ отношенията на тия книжовници къмъ народната просвѣта. Тѣ всички изтъкватъ необходимостьта отъ училища, отъ нравствено възпитание, отъ просвѣта, която да бѫде не само религиозна, черковна, но и свѣтска. Стремежътъ къмъ

тази нова просвѣта най-ясно е изразенъ въ видинската проповѣдъ на Софрония, която разгледахме подробно — помѣстена въ Видинския сборникъ, въ отдѣла Философски мждрости. Новото е още въ това, че тия книжовници се противопоставятъ на народнитѣ суевѣрия, като иматъ предъ видъ духа на новото време, стремежа къмъ просвѣта и образование, като излизатъ отъ известни рационалистични схващания, макаръ още твърде неясни, твърде смътни — и при все това, въ висока степень симпатични за посоката, по която тръгва българската литература въ своето развитие въ началото на XIX вѣкъ.

Би трѣбвало да се изтъкне още едно обстоятелство, което характеризира поменатитѣ наши книжовници: народната просвѣта тѣ поставятъ въ тѣсна връзка съ живия български езикъ — винаги подчертаватъ въ заглавията на своитѣ книги, както и въ поученията си, че българската литература, предназначена за народа, трѣбва да се списва на простъ езикъ, — както съ съдържанието си, тъй и съ своя езикъ да бѫде достѫпна за всички читатели, за всички български срѣди. Съ други думи — като си поставятъ за цель да дадатъ на своитѣ читатели едно съвременно съдържание, отговарящо на тѣхнитѣ потрѣбности, при това въ една форма, напълно достѫпна за тѣхъ, тия книжовници съ това сближаватъ литературата съ живота — превръщатъ я въ срѣдство за духовно освобождение, за нравствено възпитание и образование на българския народъ, — така постепенно тя става единъ твърде важенъ факторъ въ духовния и общественъ животъ и съдействува да се извършатъ множество сѫществени реформи отъ общественъ и културенъ характеръ.

Като говоримъ за новитѣ тенденции на българската литература, трѣбва да отбележимъ и това още, че въ нея, на много мѣста, е отразена съвременността на книжовника,

действителностьта, която той е наблюдавалъ и изучвалъ — най-разнообразни страни на българския народенъ битъ. Не само това — понѣкога тия български книжовници отъ първата половина на миналия вѣкъ заговорватъ и за българската политическа действителность. По-подробно на тази действителность се спира, както знаете, Паисий, въ своята Славянобългарска история. Нея има предъ видъ и Софроний, когато превежда Тéатронъ политикóнъ и когато пише своето Житіе. За сѫщата тази действителность заговорватъ и първитѣ наши стихотворци — отъ второто и третото десетилѣтие на миналия вѣкъ. За тая съвременна политическа действителность става дума и въ проповѣдитѣ на Пейчиновича. На едно мѣсто въ Огледало той пише": ... „защо ѿ дрꙋгѝ вéры мꙋчени бы́днꙋемо, защо ѿ ка́лдрма до́лꙋ слезꙋемо, защо зелéно не нóсимо, защо хубаво не нóсимо, защо ѿ Тꙋрцы помáло зборѝмо, защо, каде не ꙗхатъ и газàтъ трпѝмо, защо! не ли за арта; [ἄρτος-хлѣбъ; или е печатна грѣшка Христа?] пощо за Хр̃тà трпѝмо баре да го слꙋшамо що нѝ вели (Огледало, 8в).

Връзката между живота и литературата става все по-значителна и по-постоянна. Тукъ най-добре може да се наблюдава зависимостьта на литературата, на нейното съдържание и нейнитѣ форми, отъ новитѣ условия на духовния, обществения и стопански животъ. Софроний, Кърчовски и Пейчиновичъ сѫ могли да издадатъ книгитѣ си благодарение на материалната подкрепа, която сѫ получили отъ видни български търговци. Какво показва това? Показва, че у насъ, по онова време, започва да се засилва едно крупно търговско и занаятчийско съсловие, което става рѫководенъ факторъ въ българския духовенъ животъ. То не само взима участие въ развитието на литературата и училището, но и чертае пѫтищата на това развитие. Щедрата материална подкрепа, която даватъ българскитѣ търговци на първитѣ

наши книжовници, не е нѣщо случайно и изключително: ще видимъ по-нататъкъ, че и други наши писатели сж се ползували отъ нея. Важното е, че съ участието на търговското и занаятчийското съсловие въ литературния животъ създаватъ се благоприятни условия за развитието на нашия книженъ пазаръ. Увеличава се броятъ на читателитѣ, разпространението на книгата става по-лесно — както и нейното отпечатване, издаването ѝ. Самитѣ тия търговци сж се грижили за отпечатването на български книги въ чужбина, въ чужди страни, съ които сж поддържали живи търговски сношения, купували сж при това повече екземпляри отъ една книга, за да ги раздаватъ на черкви, манастири, училища и читалища, дори сами сж разнасяли книгитѣ по различни български мѣста. Както ви е известно, имената на тия дарители сж изброени въ края на по-старитѣ български печатни книги — въ списъцитѣ на спомощницитѣ.

Тукъ азъ искамъ да подчертая още едно важно обстоятелство: търговското и занаятчийското съсловие е една свѣтска срѣда. По-рано — говоря за условията до края на XVIII вѣкъ — литературата произхождаше изключително отъ срѣдата на духовенството — духовници сж нейнитѣ представители, и въ началото на XIX вѣкъ за създаването, поддържането и разпространението на българската книга се грижеше изключително духовенството — свещеници и монаси. А сега виждаме да се грижи за нея една чисто свѣтска срѣда, която щедро дава материални срѣдства за отпечатване на български книги. И, естествено, тая нова обществена срѣда, която подкрепя материално литературата, налага все повече своя вкусъ, своитѣ схващания и изисквания на българскитѣ писатели. Може да се каже, че главно подъ влиянието на тая нова обществена сила, на тази свѣтска срѣда, българската литература все повече се освобождава отъ предишния си черковнорелигиозенъ и догматиченъ характеръ и

се приспособява къмъ новитѣ условия — става съвременна, жизнена, актуална.

Специално нѣколко думи бихъ казалъ и за езика на поменатитѣ трима наши книжовници – или, по-точно, за отношенията имъ къмъ живата българска речь.

Като излизатъ отъ едно ново съзнание и отъ едно ново схващание на задачитѣ на българската литература, тѣ се опитватъ да преодолѣятъ както черковнославянския езикъ, тъй и своя мѣстенъ диалектъ — като се стремятъ да създадатъ единъ сравнително по-общъ български литературенъ езикъ. Въ речьта на Софрония срѣщаме черковнославянски елементъ, както и нѣкои особености на западното наречие. Но въ основата си тая речь е общобългарска, понятна за българитѣ отъ всички области. Такава е и речьта на двамата книжовници отъ Македония, която сѫщо така съдържа черковнославянски и диалектични елементи; но, както казахъ, тия елементи не ѝ прѣчатъ да носи характеръ на единъ съвременъ български литературенъ езикъ. Ако единъ Софроний се старае да усвои известни особености на западнитѣ наречия, като дава предимство на източното наречие, ако Кърчовски и Пейчиновичъ следватъ на много мѣста не само своя диалектъ, но и особеноститѣ на източното българско нареченіе, тъй като сѫ го намирали прокарано въ Недѣлника, това показва, че тия наши книжовници сѫ имали предъ видъ спомощници и читатели както отъ западнитѣ, тъй и източнитѣ области — изхождали сѫ отъ едно по-опредѣлено съзнание за етническитѣ граници на цѣлокупното българско отечество, както и за задачитѣ, за сѫщинскитѣ цели на българската книга. Тѣ знаятъ, че за да бѫде популярна тая книга въ всички български срѣди, тя трѣбва да бѫде написана на езикъ, който да отразява особеноститѣ, общи за всички български наречия — да бѫде изградена върху една по-широка основа.

БИБЛИОГРАФИЯ

М. Дриновъ. Нѣколко бѣлѣжки за хаджи Йоакима даскала Кърчовскаго. Псп., кн. XXXIV, 1890.

Н. А. Начовъ. Двѣ хаджи Йоакимови книги. Псп., кн. XXXIX, 1892.

А. Теодоровъ. Първичето на хаджи Йоакима. Псп., кн. LXI, 1900.

Йорданъ Ивановъ. Български старини изъ Македония. София, 1908.

А. Селищевъ. К. Пейчиновичъ. Сборникъ въ честь на проф. д-ръ В. Н. Златарски. София, 1925.

XI

Архимандритъ Теодосий

Животъ. — Учитель и книжовникъ. — Печатница. — Значение за развитието на книжнината. — Какви книги е отпечаталъ. — Възгледи за езикъ и просвѣта. — Характеристика на българския народенъ езикъ. — Последовници на Теодосия.

Теодосий е роденъ въ Дойранъ, неизвестно кога. Единъ отъ първитѣ български печатари; въ сѫщото време е работилъ като учитель и книжовникъ. Неговата печатница е работила най-напредъ въ с. Ватоша (Тиквешко)—подъ ржководството на даскалъ Камче — презъ 30-тѣ години,—изкарвалъ щампи на светци и нѣкои по-дребни черковослужебни книги. Въ 1838 год. се пренася въ Солунъ. Сѫщата година изгорѣла и две години следъ това (1840 год.) е била подновена съ материалната подкрепа на Пейчиновича — „аще не бы билъ онъ (Кѵ̑ріллъ) помо́гналъ: не би била ѡправена и типографіа наша, оти беше изго́рела, и сега надеѣме на бг҃а ѡти нели толкѡ ѧ ѡправихме, има бг҃ъ и за повише...“ (Изъ предговора къмъ Уотѣшенїе грѣшнымъ].

Въ Солунъ Теодосий е билъ учитель въ началото на 30-тѣ години. Солунската печатница е работила до смъртьта на Теодосия — 1843 год. Отпечатани сѫ били тамъ книги отъ проповѣднишки и черковенъ характеръ; Теодосий е печаталъ свои и чужди произведения — напр., Уотѣшенїе грѣшнымъ на Пейчиновича — писалъ е предговоръ къмъ произведенията на други книжовници, преработвалъ е нѣкои отъ тѣхъ, поправялъ ги е. Издалъ е между другото и единъ разговорникъ на три езика: български, гръцки и турски.

Теодосий е авторъ и на единъ букваръ (Солунъ, 1838). Теодосий е придружилъ съчинението на Пейчиновича — Уотѣшенїе грѣшнимъ — съ единъ твърде интересенъ предговоръ, напомня донейде старитѣ похвални слова, въ който прокарва мисъльта, че човѣкъ трѣбва да остави траенъ споменъ следъ себе си не като върши суетни и тленни дѣла; мнозина „цари и благородни мужи“, пише Теодосий, сж били забравени „оти беше раденіето нихнѡ все на миролюбіе и не имаха смысла нихна ради душевное спасеніе“. Изтъква необходимостьта да се помага на християнитѣ „со поученіе“; и тия, които ставатъ учители на народа, ще оставятъ за себе си на земята споменъ вѣченъ. Единъ такъвъ учитель е и К. Пейчиновичъ: „Блаженъ есть ѡ любочитатели Христіаны, и ѡвой человѣкъ Преподобній, Іеромонахъ Кѵріллъ что ѡбретается во монастырѣ стгѡ Аѳанасіа“ (Споменава, че К. П. е помогналъ да се поднови печатницата следъ пожара. К. П. написалъ книги, като се е ползувалъ отъ евангелието, отъ Стария заветъ, отъ псалтира „и от книги глаголемїя Илія Миниятъ и отъ други примѣрними історіами, да приведечи со толкованіе)—К. Пейчановичъ писалъ книги „на прости языкъ болгарскїй долнія мѵссіи скопскій и тетовскій. да я чататъ и простію народъ да Оублажаетъ на таковъ православній оучитель, Ѡти можатъ да познаятъ от сіе оученіе. и не можатъ даречатъ, пощо неможеме да познаеме Ѡти есть по славянскій или по рѡсійски языкъ“ — за простия народъ трѣбва да се пише на простонароденъ езикъ, защото той не разбира руски и славянски езикъ.

И следъ това иде една твърде интересна характеристика на българския народенъ езикъ — една характеристика, която би хрумнала само на единъ поетъ, който дълбоко се е сродилъ съ духа на нашия езикъ. Помня, какъ се възхищаваше отъ тази харахтеристика покойниятъ Пенчо Славей-

ковъ. Теодосий сравнява душата на народа съ съкровищница — но тя е заключена — потрѣбенъ е не златенъ, не сребъренъ ключъ, — а ключъ отъ желѣзо и стомана, за да може да се отвори тази съкровищница; златенъ и сребъренъ ключъ — това е черковнославянскиятъ и руски езикъ, но той не може да отвори народната душа; единственъ ключъ, който я отваря, е простонародниятъ езикъ — това именно е ключътъ отъ желѣзо и стомана: „Ево ключъ что отво́руетъ сердцѐто ваше: не ключъ от зла́то или от сребро́, но ключъ отъ желе́зо и чиликъ, что да не се віи, оти сребро́то и зла́тото есть меко и се вие скорѡ, но железото со чиликъ не се віе. Кога да есть отворотъ сирѣчъ отключотъ от зла́то, или отъ сребро́, та да не може ковчего̀тъ сирѣчь сердцето мое да отвори — что ми есть таковь ѡтворъ [ключъ]? Нека есть отъ чиликъ и железо, та да отвори ковчеготъ — та да не есть от сребро́ и зла́то [това е рускиятъ и черковнославянскиятъ езикъ] и да не може да отвори сердцето на простіотъ человѣкъ“. И Теодосий изтъква като особена заслуга на К. Пейчиновича, че той е написалъ своята книга на разбранъ народенъ езикъ, достѫпенъ за всички прости, и че той именно притежава този ключъ отъ желѣзо и чиликъ — простонародния български езикъ, съ който може да се проникне въ душата на народа: „Еве любезніи православніи хрістіаны, со овая книжица, що поучава преподобніи отецъ Кѵриллъ, не можете да речете, оти не можеме да познаеме. Еве все се познава отъ начало до конецъ. И кога ке чатитѣ во тая книжица да хвалите и да благодарите Бога, оти е далъ таковъ учитель во време наше. . .“ Подписъ: „Хаџи папа Ѳеодосіа архімандритъ сѵнаитскій“.

Български книги се печататъ най-напредъ въ чужбина; Римникъ, Пеща, Бѣлградъ — и по-късно: Цариградъ, Одеса, Смирна.

Въ Солунъ следъ смъртьта на Теодосия се опитва да продължи неговото дѣло единъ българинъ отъ Воденско — Кирякъ Държиловичъ. Обаче среща прѣчка отъ страна на гръцкото духовенство. Следъ дълги молби позволява му да печата книги на български езикъ, но съ гръцки букви. Между излѣзлитѣ въ тази печатница книги — едно Недѣлно евангелие на новобългарски езикъ, воденски диалектъ (1852) — съ гръцки букви.

БИБЛИОГРАФИЯ

М. Дриновъ. Първата българска типография въ Солунъ и нѣкои отъ напечатанитѣ въ нея книги. Псп., кн. XXXI, 1889.

А. Шоповъ. Първата българска печатница въ Солунъ. Псп., XXXIV, 1890.

А Шоповъ. Първата българска печатница въ село Ватоша (Тиквешко) въ началото на XIX столѣтие. Сп. Библиотека, Пловдивъ, 1890, кн. 18-20.

XII

Петъръ Беронъ

I

Беронъ — първиятъ свѣтски човѣкъ. — Беронъ — представитель на Източна България. — Западна България отстжпва на заденъ планъ въ нашето литературно развитие. — Причини отъ политически, стопански и културенъ характеръ за това явление.

Това е първиятъ по-значителенъ свѣтски човѣкъ въ новобългарската литература. Преди него нашата литература се представлява отъ свещеници и монаси: Паисий, Спиридонъ, Софроний, Кърчовски, Пейчиновичъ. И непосрѣдно следъ тѣхъ иде Беронъ — единъ гражданинъ, възпитанъ въ свѣтски духъ. За него старата литературна традиция, предишната черковнорелигиозната книжнина не е така близка и родствена, както е била близка и родствена на неговитѣ предходници: и по умъ, и по интереси, и по влѣчения той стои по-далечъ отъ тази традиция, явява се като единъ отъ първитѣ и по-значителни наши книжовници, които сж съдействували за особеното засилване на свѣтската, новата струя въ българската литература — на онова, което се противопоставя решително на старото съдържание, на старото схващане.

Следъ него, наистина, въ историята на българската литература срѣщаме отново духовници: Неофитъ Рилски и Неофитъ Бозвели; обаче тѣ иматъ за предходникъ Берона — заварватъ една по-друга традиция, за която не могатъ да не държатъ смѣтка — виждатъ предъ себе си една книж-

нина, която отразява ново съзнание и си поставя цели, различни отъ целитѣ на старата литература. Макаръ и духовници, тѣ тръгватъ по една посока, така опредѣлено начертана отъ Берона, и се проявяватъ като реформатори въ областьта на просвѣтата и литературата — за тѣхъ стариятъ навикъ, черковнорелигиозната традиция, нѣма онова значение, което е имала за Софрония, Пейчиновича или Кърчовски.

Съ това, разбира се, не се изчерпва значението на Берона. Тоя книжовникъ, цѣлъ проникнатъ отъ свѣтски духъ, отъ духа на съвременността, решително, безъ да се колебае, поставя за основа на литературния езикъ източното наречие. Беронъ е първиятъ, който — съ ясно съзнание, съ опредѣлена мисъль, съ убеждението на единъ съзнаващъ себе си писатель — се опитва да начертае основитѣ на литературния езикъ, като излиза отъ източното наречие.

Въ лицето на Берона нашата литература отново намира единъ представитель отъ Източна България. Така, още въ първитѣ си стѫпки, тя се представлява отъ редица дейци, едни отъ които произлизатъ отъ Западна, а други — отъ Източна България. Паисий, както самъ бележи, е роденъ въ Самоковската епархия; работилъ е въ Зографския и въ Хилендарския манастиръ. Спиридонъ е роденъ въ Габрово; Софроний — въ Котелъ. Съставительтъ на Недѣлника е работилъ както въ родното си мѣсто, тъй и въ нѣкои западни наши краища. Пейчиновичъ и Кърчовски произлизатъ отъ Македония, гдето сѫ и работили до края на живота си. Беронъ е отъ Котелъ — и той, като Спиридона и Софрония, е отъ Североизточна България. Повечето отъ книжовницитѣ, които идатъ следъ Берона, произлизатъ отъ Североизточна България, която отъ 20-тѣ години нататъкъ започва да придобива все по-голѣмо значение въ съзнанието и развитието на литера-

турата. Западна България, която отначало даде трима представители на литературата, започва да отстжпва на заденъ планъ.

На какво се дължатъ тия промѣни въ мѣстнитѣ условия на литературното развитие? Защо Източна България добива първенствуващо значение въ историята на нашата литература отъ третото десетилѣтие на миналия вѣкъ?

Причинитѣ на това явление сж както отъ политическі, тъй и отъ стопански и културенъ характеръ. Войнитѣ на Русия съ Турция сж засегнали преди всичко населението отъ източнитѣ области; то е влизало въ досегъ съ рускитѣ войски, вземало е по-дейно участие въ политическитѣ събития и поради това отрано проявява едно сравнително по-развито политическо съзнание. Следъ всѣко оттегляне на рускитѣ войски то е изпитвало непосрѣдно жестокоститѣ и своеволията на турцитѣ — и мнозина българи отъ източнитѣ области, понеже не сж могли да се примирятъ съ условията на робството, сж емигрирали, напущали сж своето отечество и сж следвали отстжпващитѣ руски войски, като сж се преселвали обикновено въ Южна Русия, въ Бесарабия или пъкъ сж оставали въ Влашко.

Не само политическитѣ условия, но и новитѣ стопански и търговски отношения поставятъ българитѣ въ по-близъкъ досегъ съ Влашко и Русия. Говорихъ вече за това по-рано, когато разглеждахъ стопанскитѣ условия на българското възраждане. Въ Москва и Одеса, въ Букурещъ и въ крайдунавскитѣ ромънски градове, се създаватъ множество български търговски центрове, въ които главна роля играятъ пакъ българи отъ източнитѣ области, преселени въ тия градове.

По такъвъ начинъ, вследствие на особенитѣ политически и стопански условия, въ Влашко и Русия се създава една

будна емиграция, образувана отъ българи предимно отъ източнитѣ краища. Отъ срѣдата на тази емиграция излизатъ нѣколцина видни книжовници. Къмъ нея трѣбва да отнесемъ, преди всичко, Софрония, следъ това Берона, Априлова, Кипиловски, Неновича, Сапунова и др.

Не трѣбва да се забравя и друго едно важно обстоятелство: тия будни и заможни български емигранти въ Влашко и Русия, които произлизатъ отъ нашитѣ североизточни градове и села, полагатъ особени грижи за уреждането и издръжката на училищата преди всичко въ тѣхнитѣ родни мѣста. Понеже сж се отличавали съ по-напредничави схващания, тѣ сж давали потикъ за реформиране на българското училище въ духа на новата просвѣта. Благодарение на тѣхъ, на тѣхнитѣ усилия, на тѣхната готовность да служатъ на дѣлото на българската просвѣта, да жертвуватъ за нея значителни суми, въ Североизточна България се създаватъ, още презъ първата половина на миналия вѣкъ, по-уредени български училища. На първо мѣсто трѣбва да споменемъ тукъ габровското училище, създадено отъ Априлова и Палаузова. Отъ 30-тѣ години нататъкъ това училище става единъ отъ главнитѣ центрове на новобългарското образование. По неговъ образецъ възникватъ редица други училища въ голѣмитѣ източнобългарски села и градове.

Емиграцията се грижи не само за българското училище, но и за българската книга; дава срѣдства за издаване на школски ржководства, тъй необходими въ дадения моментъ. Буквартъ на Берона и граматиката на Неофита Рилски сж издадени съ срѣдствата на заможнитѣ и щедри български емигранти.

Следствие на по-живитѣ политически и търговски сношения съ Русия, у насъ се засилва руското влияние, създаватъ се по-трайни връзки отъ културенъ характеръ между

двата славянски народа. Самата българска емиграция — не само тая, която е намѣрила прибѣжище въ Русия, но и другата, която е живѣла въ Влашко, се намира подъ руско влияние. По-буднитѣ нейни представители се запознаватъ отчасть съ руската просвѣта и литература, изпращатъ въ своето отечество руски книги, руски учебни помагала, грижатъ се за издръжката на български младежи въ руски учебни заведения, гдето тия младежи се подготвятъ за учителска дейность въ отечеството си. Постепенно руското влияние започва да взема все по-широки размѣри. Отъ източнитѣ области то се разпространява къмъ западнитѣ, измѣства постепенно както гръцкото, тъй и сръбското влияние.

Въ зависимость отъ руското влияние, българската литература и българската просвѣта получаватъ, тъй да се изразимъ, по-съвременъ характеръ — у тѣхъ още по-силно се подчертава свѣтската тенденция. Писателитѣ отъ Източна България, на чело на които стои Беронъ, както казахъ, сѫ сравнително по-свободни отъ традициитѣ на старата черковно-религиозна книжнина. Тѣ не сѫ манастирски възпитаници подобно на своитѣ предходници. Движили сѫ се повече въ свѣтски, граждански срѣди, имали сѫ възможность да се приобщятъ съ една по-образована срѣда, да прекаратъ по-дълго време въ чужбина, гдето условията за придобиване на една по-висока култура сѫ били по-благоприятни. Източна България е била отдалечена отъ онѣзи срѣдища, които сѫ поддържали канонитѣ на старата литература — Света-гора, Рилския манастиръ и изобщо манастиритѣ въ западнитѣ български земи. Манастирската традиция тукъ не е имала оная авторитетность, която е имала въ Западна България дори до срѣдата на миналия вѣкъ. Слабото влияние на манастирската просвѣта, на старитѣ литературни традиции върху източнитѣ българи е причина да взематъ тѣ сравнително по-късно участие въ създаването на литературата, да

се явятъ по-сетне като литературни дейци; но, отъ друга страна, сѫщиятъ този фактъ — отдалеченостьта отъ ония духовни условия, създадени отъ манастиритѣ и старата литература — е благоприятствувалъ за свободното развитие на една нова литература, която въ скоро време по форма и по духъ надминава онова литературно творчество, чийто изворъ е билъ въ Западна България.

II

Животъ на Берона. — Семейство. — Котелъ, Варна и Букурещъ. — Въ училището на Вардалаха. — Въ Брашовъ при Антона Йоановичъ. — Въ Хайделбергъ и Мюнхенъ. — Лѣкарь въ Букурещъ и въ Крайова. — Животъ въ чужбина. — Научни занимания. — Търговия въ Влашко. — Грижи за българската просвѣта. — Трагична смърть.

Като виденъ представитель на източнобългарскитѣ книжовници се явява Петъръ Беронъ, съставителътъ на бележития Рибенъ буквaръ.

Баща му се е наричалъ Беро, хаджи Беро. Отначало Беронъ се е подписвалъ хаджи Беровъ, хаджи Беровичъ. Въ заглавнето на букваря е казано, че е съставенъ „ѿт пе́тра х. бе́ровича“. Но когато отива въ Мюнхенъ да продължи образованието си, той започва да се нарича Беронъ. На докторската си дисертация, писана на латински, той се подписва Petrus hadzi Beron. Въ научнитѣ си съчинения, издадени на френски, се подписва Pierre Béron; така се подписва и въ гръцкитѣ си съчинения. Както казахъ, Беронъ е роденъ въ Котелъ. Кога точно е роденъ, не е известно. Споредъ сведенията на неговия роднина Василъ Беронъ, роденъ е въ 1795 г. Споредъ други — въ 1797 (вж. Шишмановъ, Нови студии, 2); а споредъ една бележка въ Лоренцовата библиография, той е роденъ въ 1800 г. Повѣроятна ни се вижда датата, дадена отъ неговия сестринъ синъ, Василъ Стояновъ Беронъ. Баща му е билъ заможенъ човѣкъ; занимавалъ се е съ абаджийство — единъ отъ доходнитѣ занаяти по онова време. Първоначалното си образование Беронъ е получилъ въ Котелъ; училъ отначало български, а следъ това и гръцки „при тогавашнія знаменитъ

гръцки учитель Андонакя, който е учителствувалъ въ Котелъ“ (В. Беронъ, Археологически и исторически изследвания, 1886).

Презъ време на руско-турската война, въ първото десетилѣтие на миналия вѣкъ, хаджи Беро билъ наклеветенъ предъ турското правителство, че съчувствува и помага на рускитѣ войски. Следствие на тия клевети той е билъ изложенъ на преследвания отъ страна на властьта, въ кѫсо време загубва всичкия си имотъ и заживява въ бедность. Най-малкиятъ му синь, Петъръ, е билъ принуденъ да прекѫсне образованието си и да се залови за абаджийски занаятъ. Въ 1815 г. Беронъ напуща Котелъ и отива въ Варна, гдето е работилъ две години като абаджия. Вижда се, не е можалъ да се спогоди съ майстора си, напуща Варна и въ 1817 год. отива въ Букурещъ съ цель да продължи тамъ прекѫснатото си образование. Не ни е известно, какви външни обстоятелства сѫ му дали възможность да иде въ Букурещъ. Може би, презъ дветѣ години, които е прекаралъ въ Варна като работникъ, той е успѣлъ да спести нѣкоя и друга пара и съ своитѣ оскѫдни срѣдства е заминалъ за Букурещъ, съ цель да добие тамъ по-високо образование. На всѣки случай срѣдствата му, наистина, ще да сѫ били твърде оскѫдни. За да се прехранва, принуденъ е билъ да дава частни уроци, да бѫде домашенъ учитель на децата на нѣкои по-заможни гърци и българи. Говоримиятъ гръцки езикъ, който е изучвалъ още въ Котелъ, той ще да е усъвършенствувалъ въ Варна, гдето, както е известно, гръцкото население по онова време е надминавало по своя брой както турското, тъй и българското население въ този градъ.

Въ Букурещъ Беронъ постѫпва въ училището на видния гръцки просвѣтитель и реформаторъ Константинъ Вардалахъ (не Зардалахъ или Зардала, както е написано погрѣшно въ повечето статии за Берона!). Κωνσταντίνος Βαρ-

δαλάχος (1775-1830) има твърде голѣми заслуги въ историята на гръцкото възраждане. Той спада къмъ групата на гръцкитѣ енциклопедисти, които сѫ работили за преобразованието на гръцкитѣ училища и гръцката литература, като сѫ излизали отъ по-либерални и по-модерни схващания. По специалность той е билъ медикъ — изучвалъ е медицина въ Падуа; следъ това е учителствувалъ дълго време въ Хиосъ, Букурещъ и Одеса. Познатъ е като авторъ на една доста обширна енциклопедия, съставилъ е ржководство по физика, граматика, реторика. Превелъ е отъ старогръцки на новогръцки по-главнитѣ съчинения на Ксенофонта. Ползувалъ се е съ широка популярность въ своето отечество — ценен̀ъ е билъ твърде високо като добъръ педагогъ. Познатъ е билъ и въ срѣдата на нашитѣ книжовници, гръцки възпитаници; особено много сѫ се ползували отъ него съставителитѣ на първитѣ наши школски ржководства. Неофитъ Рилски еималъ въ библиотеката си почти всички негови съчинения. Нѣкои отъ тѣхъ сѫ преведени на български. Априловъ, който е познавалъ отблизо педагогическата и книжовна дейность на Вардалаха въ Одеса, говори за него съ възторгъ въ своитѣ „Мысли за сегашното бѫлгарско ученіе“ (с. 47):

„Г. Вардалахъ, человѣкъ ученъ и глубокомысленъ, кога бѣше главны преподаватель на Одесското гръцко училище, разсуди за потребно да сочини пѫлнѫ новогрѫцкѫ грамаτικά за училище-то, която и ся напечята въ 1829-тѫ годинѫ въ Одессѫ... Вардалахова-та грамматика на новы-атъ грѫцкій языкъ стана ново свѣтило на дѣца-та, и ученіе-то получи новѫ методѫ. Грѫци-тѣ почехѫ да учатъ пѫрво новій-атъ, а подиръ старый-атъ языкъ, и така юношество-то имъ съ юнацкы стѫпки върви въ совершенство-то. Да ли е присуждено и бѫлгаре-те да вървѫтъ по той примѣръ!!“ (срв. Шишмановъ, Нови студии, 472–473).

Въ училището на Вардалаха Беронъ е добилъ солидно гръцко образование. Отъ какъвъ характеръ е било това образование, можемъ да сѫдимъ донейде отъ Рибния буквaръ, въ който, наистина, е отразенъ енциклопедизмътъ на тогавашната гръцка школа. Въ Букурещъ, като възпитаникъ на Вардалаха, Беронъ се оформява като просвѣтитель, опредѣля онѣзи основни, рѫководни идеи, отъ които той излиза въ своята педагогическа и книжовна дейность. Рибниятъ буквaръ свидетелствува за една широка начетеность и образованость; неговиятъ авторъ е запознатъ съ идеитѣ на новата педагогия. Ясно е, че въ гръцкото училище той е придобилъ не само едно по-високо образование, но и педагогически похвати, чрезъ които да предава това образование на други.

Важно е за насъ да отбележимъ и друго едно обстоятелство. Въ гръцкото училище на Вардалаха започватъ да се оформяватъ широкитѣ научни интереси на Берона, за които красноречиво свидетелствуватъ неговитѣ многобройни и многотомни съчинения, писани на чуждъ езикъ, между другото и на гръцки. Берона привличатъ преди всичко точнитѣ, положителни науки, естественитѣ науки, най-много физиката. Повечето негови съчинения сѫ изследвания отъ областьта на физиката. Вардалахъ, който е билъ енциклопедистъ, сѫщо така въ своитѣ научни интереси и занятия е давалъ предпочитание на физиката. Не ще бѫдемъ далечъ отъ истината, ако предположимъ, че Бероновитѣ влѣчения къмъ физиката се създаватъ още въ Букурещъ, въ гръцката школа, подъ влияние на нейния главенъ рѫководитель, Вардалаха.

Въ дадения случай не трѣбва да се забравя и това още, че научната дейность на Берона наистина е проникната отъ духа на енциклопедизма, тъй отличителенъ за новогръцката образованость. Беронъ се занимава не само съ точни,

природно-математични науки. Неговитѣ изучвания на физическитѣ явления го отвеждатъ въ областьта на философията и нравственитѣ науки. Отъ наукитѣ на физическия свѣтъ той преминава къмъ наукитѣ за духовното начало и си поставя за цель, както ще видимъ, да установи единството между физическото и духовното и въ сѫщото време да свърже реалнитѣ науки съ духовнитѣ, физиката съ метафизиката.

Тъкмо тукъ, въ тия по-широки научни и философски склонности на Берона, ние бихме искали да съзремъ известно влияние на Вардалаховата и изобщо на новогръцката школа. Разбира се, по-късно, въ непосрѣдно съприкосновение съ западноевропейската образованость, следъ като прекарва години наредъ въ Западна Европа, Беронъ значително разширява своитѣ научни интереси и ги поставя на една много по-солидна основа. Но важното е, че началото е дадено още въ Букурещъ.

Тукъ ние бихме могли да изтъкнемъ още веднажъ значението на гръцкитѣ училища за нашето възраждане. Макаръ и да е прекаралъ цѣли три години въ учебното заведение на Вардалаха, Беронъ не се е елинизиралъ, не е забравилъ нито своя езикъ, нито своя народъ. Напротивъ, съ придобиването на една по-висока наука, съ обогатяването на своя умъ, той развива и своето национално чувство и съзнание. Образованието не убива неговиятъ патриотизъмъ. Въ Букурещъ и следъ като напуща Букурещъ, той проявява една по-зрѣла мисъль и въ сѫщото време едно по-крепко, по-съдържателно родолюбие. Съ срѣдствата на гръцкитѣ просвѣтители той иска да бѫде полезенъ на своето отечество, стреми се да следва тѣхнитѣ примѣри, да просвѣщава като тѣхъ простия народъ, да пише книги на езикъ, достѫпенъ за всички, отговарящи на една насѫщна, реална потрѣбность, проникнати отъ реформаторския духъ на новото време. При

това, пакъ по примѣра на гърцитѣ, отъ които се е училъ, той иска да запознае своя народъ съ всички области на човѣшкото знание. Така схваща той идеалитѣ, задачитѣ на истинската просвѣта. Тя трѣбва да носи енциклопедиченъ характеръ, — не да ограничава духовнитѣ интереси, а да ги разширява, не да създава специални наклонности, влѣчения само въ една посока на знанието, а да открива предъ насъ всички богатства на човѣшката мисъль, да ни запознава както съ проявитѣ на духа, тъй и съ явленията на природата. Гръцкитѣ енциклопедисти създаватъ у Берона интересъ и къмъ хуманитарнитѣ, и къмъ точнитѣ науки. Още въ своя буквaръ той си поставя за цель не само да въздействува върху нравственото чувство на българската младежь, но и да я насочи къмъ точното, положителното знание. По-късно, като ученъ, както споменахъ, той се стреми да изгради цѣла една философска система, която въ своитѣ основи е колкото емпирична, толкозъ и умозрителна, спекулативна, — дири своитѣ мотиви както въ опита, тъй и въ философската диалектика.

Както казахъ, тая посока на Бероновата мисъль се опредѣля главно подъ влияние на новото, реформираното гръцко училище. Не е отъ малко значение въ случая и запознанството на Берона съ античната култура. Въ Букурещъ той вече е владѣлъ основно старогръцки и новогръцки езикъ и е ималъ както външна, така и вжтрешна възможность да усвои богатствата на старогръцката поезия и философия.

Както казахъ, въ Букурещъ Беронъ прекарва три години. Презъ време на гръцкото възстание (1820-1821) — на гръцката завѣра въ Влашко подъ водителството на влашкия князъ Ипсиланти — Беронъ, заедно съ мнозина гърци и българи, побѣгва отъ Букурещъ и се установява въ Брашовъ (Кронщадъ) — въ Трансилвания. Тукъ той е ималъ щастието

да се сближи съ единъ заможенъ българинъ отъ Сливенъ, който се е занимавалъ въ Брашовъ съ търговия — Антонъ Ивановъ — или, както се е подписвалъ по тогавашния обичай на нашитѣ емигранти, Антонъ Йоановичъ. [Да се каже нѣщо повече за Антона Ивановъ и изобщо за българската емиграция въ Брашовъ. Сведения за А. И. (Антонъ Йоану) у д-ръ Селимински (Библ. Д-ръ Ив. Селимински, 11, 31-32, 38, 48, 74, сл., 77 и др.; IV, 97 сл.)]. Тоя българинъ вижда способноститѣ на Берона и го взема за домашенъ учитель на своитѣ деца. Беронъ е трѣбвало да имъ преподава както български, тъй и гръцки. И презъ време на своята преподавателска практика, като домашенъ учитель въ Брашовъ, Беронъ постепенно съставя своя буквaръ и го издава въ 1824 г. Самъ Антонъ Ивановъ, тоя заможенъ и буденъ български търговецъ, дава срѣдства за отпечатването на буквара — както е казано и въ заглавието: „Напечата сѧ сѣсъ помощь-тѣ г. Антоньова Іѡанновича“.

Както се вижда, тоя родолюбивъ българинъ твърде много се е грижилъ за Берона. Въ 1826 год. той го изпраща въ чужбина заедно съ своя синъ — да бѫде тамъ като наставникъ на сина му — и въ сѫщото време да добие висше образование. Така Беронъ постига една отъ най-голѣмитѣ си мечти. Не е известно съ положителность, въ кой западноевропейски градъ се установяватъ най-напредъ двамата български младежи. Нѣкои твърдятъ, че Беронъ и синътъ на Йоановича сѫ отпѫтували отъ Букурещъ за Хайделбергъ — за да постѫпятъ въ Хайделбергския университетъ. Това е донейде вѣроятно. Стариятъ нѣмски университетъ въ Хайделбергъ е билъ прочутъ по него време и е привличалъ мнозина славяни. Тамъ още презъ XVIII в. Обрадовичъ е слушалъ лекции по философия и етика. Изглежда, че въ Хайделбергъ Беронъ не е останалъ дълго време. Още сѫщата година той напуща тоя градъ и заминава за Мюн-

хенъ — записва се студентъ по медицина въ Мюнхенския университетъ. Какъ се развиватъ по-нататъкъ отношенията между него и неговия брашовски благодетель, не е известно. Знае се само това, че въ Мюнхенъ Беронъ е живѣелъ крайно оскждно. Неговиятъ сродникъ Василъ Беронъ пише: „Средствата му за живѣянье били много оскждни, и до толкова оскждни, щото като си варилъ самъ бобъ, то имъ челъ зжрната“ (Арх. изсл.). За да си изкара прехраната, заедно съ единъ янински гръкъ, Иванъ Янула, той съставя два кратки гръцки речника, „отъ които единія е наименователенъ — технологически“.

Курсътъ на медицината Беронъ завършва въ 1831 год. Това се установява отъ датата на неговата дисертация, писана на латински, споредъ традицията, и печатана въ 1831: „Dissertatio inauguralis sistens novum lecanometron et embriometron quam pro summis in medicina, chirurgia et arte obstetrica honoribus rite obtinendis. Illustrissimae facultati medicae Monachensi omni qua par observantia, offert Petrus hadzi Beron, Thrax. Monachii, 1831.

Завръща се въ Влашко и се установява като частенъ лѣкарь въ Букурещъ. Следъ това отива въ Крайова, гдето въ 1832 год. е билъ назначенъ градски и окржженъ лѣкарь. Безъ да прекжсва лѣкарската си професия, той се залавя за търговия заедно съ единъ свой сродникъ, Николай Христовъ.

„Двамата — пише Василъ Беронъ — учредили едно тжрговско дружество, за управлението на което е былъ назначенъ и отряденъ покойнія ми вуйка Николай, който съ неуморимж и чрезмѣрнж дѣятелность, и съ своя честенъ характеръ бѣ сполучилъ да въздигни това тжрговско дружество до едно най-цвѣтуще положеніе“ (Арх. изсл.).

Въ 1839 год. Беронъ напуща лѣкарската служба и се отказва завинаги да практикува своята професия. Какво го е накарало да взема подобно категорично решение? Василъ

Беронъ обяснява: „Огорченъ безкрайно отъ едни злобни интриги, даде си оставкѫтѫ отъ дѫлжноститѣ що занимаваше въ Крайова; даже се зарѣчи „вечь да не лѣчи никого, и да не упражнява своето медицинско искуство“; и дѣйствително отъ 1839 до 1871 год., до самата му сиречъ смѫрть, покойнія не упражнява медицинатѫ, ако и да го призива́вахѫ“ (Арх. изсл.).

Следъ това Беронъ заживява въ чужбина — прекарва известно време въ Прага, Берлинъ, Лондонъ и най-сетне се установява въ Парижъ, гдето се посветява на научна дейность. Занимавалъ се е тамъ съ физика, химия, математика, астрономия, метеорология, сѫщо така съ философия — и е издалъ редица научни съчинения на френски езикъ. Отдѣлни свои съчинения е напечаталъ на нѣмски и гръцки.

Своята доходна търговия въ Влашко той не представа да поддържа. Въ 1853 г. неговиятъ съдружникъ Николай Христовъ умира въ Ерлангенъ, и дружеството се разтуря. Но Беронъ продължава да се занимава самъ съ търговия на жито. Така той успѣва да спечели едно значително богатство. [Имотитѣ на Берона: въ завещанието му отъ 1862 г.: „Моятъ имотъ се състои отъ недвижими имоти съ една гора и отъ пари; имамъ още задружни работи съ г. И. Крименски въ именията Отелеси, Вудеси и Бенещи, съ г. Михаилъ Василиу въ именето Скорила“...

„Недвижимитѣ ми имоти въ Влахия: 1. Имение Скорила съ гора въ Мехиндинци. 2. Имение Принделе въ Долчи съ лозя. 3. Кѫщи въ гр. Крайово съ баня въ градината. 4. Една ливада“. Ималъ е освенъ това движими и недвижими имоти въ Котелъ (Библ. Д-ръ Селим., VI, с. 85)].

Неговата сѫщинска, интимна цель е била чрезъ това богатство да се осигури материално, за да може, отъ една страна, свободно да се отдаде на своитѣ научни интереси и влѣчения, да печата многобройнитѣ си обемисти научни

трудове, и, отъ друга страна — да се грижи за издръжката на български училища и за издържане на български младежи въ чужди учебни заведения. Както е известно, Беронъ е единъ отъ рѣдкитѣ дарители на българската просвѣта. Благодарение на своята висока образованость и на своя проникновенъ умъ, той се е вглеждалъ внимателно въ условията на българския духовенъ животъ и е долавялъ най-сѫществените и належащи негови потрѣбности. И което е по-важно:ималъ е възможность да придружава всѣкога своитѣ упѫтвания и съвети съ материална подкрепа, да осѫществява самъ просвѣтителнитѣ си идеи и планове.

Интересувало го е не само училището въ неговото родно мѣсто. Беронъ не е отъ онѣзи дарители, които се грижатъ само за града или селото, гдето сѫ се родили. Въ едно отъ писмата си до котленци казва: „Азъ не считамъ за мое отечество само Котелъ, но цѣла България. За това желая да се науча, дали и въ другитѣ по-голѣми градове сѫществуватъ училища и въ какво състояние се намиратъ тѣ“. Особено е залѣгалъ за откриването на девически училища у насъ, като е поддържалъ всѣкога, че едновременно съ мѫжкитѣ училища трѣбва да се уреждатъ и специални девически училища. Още въ 1840 г. той отпуща срѣдства и настоява да се назначи въ Котелъ, освенъ учитель, и учителка. Въ 1842 г. решава да основе и да поддържа девическо училище още въ десеть български градове (В. Беронъ, Арх. изсл., 9). Може да се каже, че у насъ пръвъ той заговорва за необходимостьта отъ едно системно образование на българката. Възгледитѣ му и по този въпросъ сѫ изказани въ неговитѣ писма до различни училищни общини.

Една отъ главнитѣ му цели е била да създаде обща организация, която да се грижи за уреждането на всички български училища, за да могатъ да станатъ тѣ общи,

безплатни, достжпни и за бедни ученици (Псп., кн. 31, с. 134). При това, желанието му е било всички български училища да се ржководятъ отъ една система на преподаване и отъ единъ общъ учебенъ планъ. Неговитѣ грижи за българскитѣ училища — вижда се и отъ позива въ края на буквара — грижи за издаване на учебници, учебници на български езикъ. Грижи се за българската просвѣта. Въ завещанието му отъ 1862 г. четемъ: „Отъ доходитѣ на всичкитѣ имения ще се плаща на учители и учителки въ онѣзи села въ България, дѣто има черкви. Момчетата и момичетата ще се учатъ да пишатъ, да четатъ, да смѣтатъ и да шиятъ. — Моитѣ настоятели ще изпращатъ до училищнитѣ настоятели и до общинаритѣ на разнитѣ градове, колкото пари тѣ намиратъ за добре за всѣки градъ и область. Моитѣ настоятели ще получаватъ по 50 жълтици ежегодно като възнаграждение за своя трудъ, а пъкъ училищнитѣ настоятели ще получаватъ $^1/_{10}$ часть отъ паритѣ за заплатитѣ на учители и учителки. — Отъ моитѣ пари въ брой ще се напечататъ буквари за селскитѣ училища, дѣто ще се раздаватъ даромъ“. (Библ. Д-ръ Селим., VI, с. 85-86).

Беронъ е свършилъ твърде трагично. Въ дружеството, за което споменахъ, е вземалъ участие и Теохаръ Папазовъ отъ Котелъ. Тоя практиченъ българинъ успѣва да използува добрината и наивността на Берона и да злоупотрѣби съ неговото довѣрие. Беронъ го оставя да управлява неговитѣ имоти, и Папазовъ постепенно туря ржка на всичкитѣ му богатства. Когато Беронъ се вижда измаменъ, опитва се чрезъ сждъ да възстанови правата си на собственикъ. Връща се отъ Парижъ въ Крайова, за да уреди работитѣ си. Дѣлото е било насрочено за 7.IV.1871 г. Две седмици преди това, на 21.III. вечерьта, влизатъ въ стаята му подкупени лица, хвърлятъ се отгоре му и го одушаватъ по единъ найжестокъ начинъ. По всичко изглежда, че моралниятъ убиецъ

на Берона е човѣкътъ, въ когото е ималъ най-голѣмо довѣрие и когото е оставилъ да управлява имотитѣ му: Теохаръ Папазовъ. Следъ Бероновата смърть повечето отъ имотитѣ оставатъ собственость на Папазова, който на време е успѣлъ, по единъ твърде хитъръ начинъ, да се сдобие съ потрѣбнитѣ документи.

Тъй че всички онѣзи голѣми богатства, които Беронъ е смѣталъ да завещае на българскитѣ училища, оставатъ собственость на единъ човѣкъ, който не е ималъ и понятие, какво е билъ Беронъ за българската просвѣта и изобщо за цѣлата българска култура. Така загива човѣкътъ, който — колкото и да е билъ отдаденъ на своитѣ научни интереси — не е забравялъ нито за мигъ своя народъ и неговитѣ потрѣбности. И тъкмо защото е живѣелъ въ единъ свѣтъ на отвлѣчени научни идеи, защото е чертаелъ планове за системна, широко организирана просвѣта на своя народъ и се е издигналъ надъ дребнитѣ практически интереси на живота, той не е виждалъ хитростьта и безграничната алчность на тия, които сж го заобикаляли. Щедро ги е обсипвалъ съ благодеяния, убеденъ е билъ, че и тѣ се ржководятъ отъ сжщитѣ идеални и чисти побуждения, отъ които се е ржководилъ самъ той винаги — и най-сетне става тѣхна жертва.

Въ цѣлата негова личность и въ неговата сждба действително има нѣщо, което силно приковава нашето внимание. Най-просвѣтениятъ умъ на българското възраждане, човѣкътъ, който се е издигналъ най-високо съ своята мисъль, съ своитѣ идеали, е свършилъ най-трагично.

III

Рибниятъ букваръ.—Педагогически възгледи на Берона.—Алилодидактическа метода. — Буквена и звукова метода. — Врагъ на килийнитѣ училища. — Прегледъ и разборъ на буквара. — Обща преценка. — Езикъ и правописъ.

Въ историята на българската просвѣта, както и на българската литература, Беронъ има значение преди всичко съ своя Рибенъ букваръ: Буквaрь съ различны поученіа собрани отъ Петра Х. Бе́ровича. За Болгарски-тѣ оучилища. Напечата сѧ сѫсъ помощь-тѫ Г. Антоньова Іѡанновича. Въ годѣ 1824. — [Брашовъ, съ черковни букви] Подъ буквaръ въ случая не трѣбва да се разбира една елементарна учебна книга, която запознава децата съ буквитѣ и ги учи да прочитатъ. Бероновиятъ букваръ въ сѫщность е една малка енциклопедия, както ще видимъ. Неговата цель е не само да научи българскитѣ ученици да четатъ и пишатъ, но и да имъ даде нѣкои основни познания отъ областьта на естественитѣ науки; не само това: Рибниятъ букваръ е въ сѫщото време и една нравоучителна книга — има предъ видъ както образованието, тъй и възпитанието на българскитѣ деца. Както вече споменахъ, Беронъ съставя своя букваръ презъ времето, когато е билъ домашенъ учитель на децата на Антона Ивановъ въ Брашовъ. Благодарение на своята учителска практика, той е можалъ да се домогне до единъ по-целесъобразенъ методъ за преподаване и да схване всички недостатъци на старитѣ методи, особено на онѣзи, които сѫ се практикували въ килийнитѣ училища и които той отъ непосрѣдственъ опитъ е познавалъ — когато е билъ ученикъ въ котленската

килия. Беронъ решително се противопоставя на старата килийна метода и препоржчва други две модерни методи: взаимната и звуковата. И споредъ изискванията на тия методи съставя своя буквaръ, материалъ за който е събиралъ презъ цѣлото време на учителствуването си въ Брашовъ.

Да видимъ, преди всичко, какво представляватъ тия две — нови за онова време — методи. Методата на взаимното обучение се нарича още Белъ-Ланкастерска или мониториална — алилодидактическа, отъ гръцкото ἀλληλοδιδακτικός — взаимноучително — ἀλληλοδιδακτικὸν σχολεῖον — основно училище. Нейни създатели сж двама англичани Andrew Bell (1753-1832) и Joseph Lancaster (1771-1838). Независимо единъ отъ другъ, двамата идвагъ до една и сжща система на обучение. Собствено, пръвъ Bell започва да практикува тази система въ 1791 г.; а въ 1798 г. издава и специално съчинение, въ което излага нейнитѣ принципи. Най-напредъ Bell е приложилъ новата система въ Калкута, гдето е билъ изпратенъ като мисионеръ и е поелъ ржководството на едно училище. Неговитѣ помощници, сжщо учители — понеже не били доволни отъ нѣкои негови реформи — отказали да му съдействуватъ и помагатъ. Тогазъ Bell прибѣгва до помощьта на най-добре подготвенитѣ ученици въ класа — и съ това именно се поставя началото на мониториалната система — отъ английското monitor (монитъръ) увещатель, наставникъ, надзиратель, ржководитель. Lancaster, другиятъ англичанинъ, който не е знаелъ нищо за откритието на Bell, отваря въ 1798 г. собствено училище, което въ кжсо време станало твърде популярно и привлѣкло множество ученици. Като не е разполагалъ съ достатъчно срѣдства и не е билъ въ състояние да плаща на своитѣ помощници, Lancaster намислилъ да ги замѣсти съ по-способнитѣ си ученици. Следъ това той започва ревностно да популяризира взаимната метода, убеденъ,

че е нѣщо съвсемъ ново. Подкрепенъ е билъ дори отъ английското правителство. Сжщо и той написва специално съчинение върху взаимната метода, което излиза въ 1803 г.

Мониториалната система се основава на това, че по-напредналитѣ ученици изпълняватъ ролята на учители спрѣмо по-слабитѣ, по-неподготвенитѣ свои другари. Сжщинскиятъ учитель само наблюдава, подготвя и ржководи тъй наречените monitor'u — своитѣ помощници, които Беронъ нарича „чиноначалници".

Взаимноучителната система дължи своя успѣхъ преди всичко на това, че се пестятъ преподавателски сили — подготвенитѣ ученици изпълняватъ ролята на учители-помощници. Освенъ това, пестятъ се материални срѣдства, пести се мѣсто и време; а най-важното: ученицитѣ се подѣлятъ на групи и всѣка отдѣлна група е заета; съ това пъкъ се е задоволявалъ единъ основенъ принципъ на тогавашната педагогия — ученикътъ винаги да бжде заетъ.

Другата метода, звуковата, се отнася до начина на четенето и изговора на отдѣлнитѣ букви и свръзването имъ въ срички и думи. Звуковата метода се противопоставя на една по-стара метода, наречена въ Русия буквослагателна. Звуковата метода на обучение изоставя старитѣ условни названия на буквитѣ—като, напримѣръ, стариннитѣ черковнославянски названия: азъ, буки, веди, глаголъ... Найнапредъ звуковата метода е била въведена въ Германия въ началото на XIX вѣкъ; въ Русия се разпространява едва къмъ 1860 г., благодарение усилията на руския педагогъ баронъ Н. А. Корфъ. Споредъ тази система, ученикътъ трѣбва до се упражнява да отдѣля всѣки звукъ въ думата и следъ това да слива отдѣлнитѣ звукове. За звукове се считатъ, разбира се, както гласнигѣ, тъй и съгласнитѣ. Всѣки отдѣленъ звукъ се изговаря безъ каквито и да е условни прибавки и непосрѣдно се свръзва съ следния звукъ.

Споредъ старата буквослагателна метода, ученикътъ, за да прочете една дума, трѣбва предварително да изброи едно следъ друго специалнитѣ названия на буквитѣ и следъ това да ги свръзва въ сричка и дума. Има, напримѣръ, думата книга—како, нашъ, иже=к н и,—глаголъ, азъ=г а и следъ това вече к н и г а.

Своитѣ педагогически възгледи Беронъ развива въ предговора къмъ буквара. Тамъ е изразено и неговото отношение къмъ старитѣ и новитѣ български училища. Тоя предговоръ е ценен за насъ не само съ новитѣ схващания, които сѫ прокарани въ него, не само съ своята силно подчертана реформаторска мисъль, но и съ своя езикъ и стилъ. Вече самиятъ изразъ издава оная широка образованость, която е притежавалъ Беронъ още въ 1824 г., преди да постѫпи въ западноевропейски университетъ.

Още въ самото начало на своя предговоръ той се противопоставя решително на килийнитѣ училища, чиито недостатъци разбралъ въ чужбина, когато видѣлъ добре уреденитѣ нови училища. Особено силно впечатление му е направило въ чуждестраннитѣ училища обстоятелството, че тамъ децата почватъ да се учатъ на своя роденъ езикъ — „начеватъ да четатъ на книги писани по тѣхниятъ езикъ“. Мисъльта на Берона е, че, докато въ чужбина децата усвояватъ елементарната наука на своя говоримъ и простъ езикъ, българскитѣ ученици години наредъ изучватъ единъ условенъ, мъртъвъ черковнославянски езикъ и иматъ за учебници черковнослужебни книги, отъ които нищо не разбиратъ. Тѣ прекарватъ редъ години въ училище, похабяватъ младостьта си и, когато излѣзатъ отъ тамъ, не умѣятъ дори името си да напишатъ и да направятъ една най-проста смѣтка. Беронъ вижда отблизо, съвсемъ ясно това зло и се очудва, че то е могло да сѫществува, да се поддържа въ България толкозъ дълго време. „Почудихъ ся какъ прѣзъ толкози вѣкове не ся

намѣри ни единъ да познай това окаяно состояние, и да покажи единъ правъ пѫть кѫмто ученията... ни единъ не ся намѣри да смисли несчастнитѣ дѣца и да сочини за тѣхъ нѣкоя книжка..."

Това, което други преди преди него сѫ били длъжни да извършатъ, извръшва го той. „Това дѣло восприехъ азъ: Сочинихъ тойзи букварь..."

Пояснява по-нататъкъ, че съставилъ буквара по „граматически чинъ" — далъ въ примѣри, последователно, отдѣлнитѣ части на речьта. Съ това той е ималъ намѣрение да даде на децата най-елементарни граматически понятия върху говоримия български езикъ. Прибавилъ и кратки поучения. „И гледахъ да ги напиша колкото мога просто, щото всякий да ги разбира..."

Беронъ е убеденъ, че всѣки българинъ ще се зарадва, като види неговия букваръ. Особено доволни ще бѫдатъ учителитѣ. „Защо тіи, ми ся струва, ѡт колѣ щѧха да оставѧтъ псалтиритѣ и часословитѣ, ѡт които дѣцата не разбиратъ нищо, ако имахми нѣкоѧ книга по нашиатъ ѧзикъ напечатана за тѣхъ".

Но — продължава Беронъ, най-доволни ще бѫдатъ българскитѣ учители, когато се запознаятъ съ взаимната метода — т. е. „съ какъвъ чинъ единъ учитель може да учи лесно стотина дѣца".

Беронъ не го казва изрично, но за насъ е ясно, какви съображения сѫ го заставяли да препоръчва тъй горещо новата метода. Той излиза не само отъ нейната новота, не само отъ предимствата, съ които тя се издига надъ старитѣ методи на обучение. Беронъ е виждалъ, че при даденитѣ условия тя е най-пригодна, най-целесъобразна за българитѣ — могла е да бѫде отъ особено значение въ една страна, гдето сравнително по-подготвенитѣ учители сѫ се броели на пръсти въ онова време — и при това българското насе-

ление въ повечето градове и села не е разполагало съ срѣдства да поддържа повече учители и по-уредени училища. Тъй че самитѣ условия на живота сѫ налагали училища и методи, каквито е препоржчвалъ Беронъ. Въ дадения случай той наистина ни очудва съ своята здрава и трезва мисъль. Макаръ и младъ, той не се увлича отъ неосѫществими реформаторски идеи, не препоржча реформи, които въ дадения моментъ, при даденитѣ условия сѫ немислими и невъзможни. Той е колкото реформаторъ, толкова и реалистъ. Предприема само това, което веднага би могло да се осѫществи. Той знае много добре, че българитѣ не могатъ още да мечтаятъ за училища, каквито иматъ културнитѣ европейски народи; тѣ трѣбва да се задоволяватъ за сега съ нѣщо по-елементарно, по-скромно. „Треба да кажа каква ще да е школата: сѫсъ една рѣчь, щяхъ да рекѫ чи и тя и сичкиатъ вѫтрѣшенъ чинъ треба да сѫ като Европейскитѣ дѣто учатъ другъ-друго-ученията; но това не е възможно да стани по насъ тѫй, та заради това ще река както ще можимъ, а не както треба".

Преди всичко Беронъ се счита задълженъ да обясни, какво трѣбва да се разбира подъ учитель — какви сѫ задълженията на истинския учитель, какъ трѣбва да гледа той на своето призвание. „Ще река чи азъ ще стана учитель на сто дѣца. Изперво мисльта ми не ще е да спичеля пари нито да проболярѣя ѡт святото това дѣло, ами да управя, и да наставя колкото мога кѫмто добродѣтелта и ученiето младитѣ дѣца които придаватъ на моитѣ рѫцѣ родителитѣ тѣхни. Ще ся трудя да сѫмъ и ѡт вѫтрѣ и ѡт вѫнъ добръ, смиренъ, кротакъ, цѣломудръ и благочестивъ, щото моитѣ работи да ставатъ примѣри на моитѣ ученици".

И следъ това вече Беронъ обяснява, въ що се състои взаимната метода. Обясненията му сѫ прости и нагледни. „Заради да изтолкувамъ това по добрѣ, ще река чи азъ ще

стана учитель на сто дѣца“. Тия сто деца той ще раздѣли на десеть чина, споредъ степеньта на тѣхната подготовка — най-голѣмитѣ, т. е. по-напредналитѣ, ще постави на първия чинъ, най-малкитѣ — на последния. Чинътъ е посланъ съ пѣсъкъ; предъ ученицитѣ е окачена таблица съ букви, наречена пинакида (отъ гръцкото πίναξ — таблица, карта; ἀλφαβητικὸς πίναξ — азбучна таблица). Учителтъ преподава четене, писане и смѣтане. Първия день преподава той, а следъ това, по неговъ примѣръ, на другия день, преподаватъ по-силнитѣ ученици, които сѫ усвоили урока направо отъ него. Учителтъ не работи съ цѣлото отдѣление; той занимава само своитѣ помощници, monitor'итѣ, тъй наречените „чиноначалници“, като имъ преподава урока за следния день. Тѣ сѫ десеть души — по единъ за всѣки чинъ.

Беронъ има предъ видъ не само обучението, но и възпитанието на българскитѣ деца. Въ предговора той поставя и различава въпроси отъ педагогически и мораленъ характеръ — какъвто е, напр., въпросътъ за отношенията на учителя къмъ неговитѣ възпитаници. „Чиноначалникътъ като види нѣкого ѿт ученицитѣ, чи салмува, ще го доведе при мене. Азъ не ще го плаша, чи ще го запрѫ и въ недѣлѧ да чете, нити ще го биѧ, ами ще му рекѫ да иде да сѣди на страна, додѣ совершатъ другитѣ, и да не чете, ачи утрѣ да иде на подолниатъ чинъ: ако ли нѣкой стори поголѣма погрѣшка, нему не ще давамъ два дни или три дни или и една недѣлѧ да чете: но ако е совсѣмъ развратено и не ще да сѧ покай ще го испѫдѧ да не развратѧва и другитѣ“.

До каква степень е излизалъ Беронъ отъ напреднички, съвсемъ модерни педагогически схващания, се вижда отъ това, че той препоржчва разходки съ ученицитѣ изъ полето, пѣние, игри, забави — изобщо нѣща, за които нито е помислялъ дори нѣкой отъ неговитѣ предходници и съвременници. Той действително се е ржководилъ отъ една нова

мисъль, освободена отъ вѣковнитѣ и безмислени традиции; възстава не само срещу една стара, негодна метода на преподаване, която е била широко разпространена въ България, възприета въ всички български училища, но и противъ единъ учебенъ материалъ, който се е смѣталъ до тогазъ за неприкосновенъ и незамѣнимъ, осветенъ отъ традицията. Въ килийнитѣ училища децата механически сж заучвали псалтира и часослова — две книги, които съвсемъ не сж отговаряли на тѣхнитѣ интереси и понятия. Беронъ решително отхвърля като учебенъ материялъ и псалтира, и часослова, и черковно-религиозната проповѣдь. — „Зная чи много учители и прости человѣци ще рекатъ, защо да не гудя и поучения за православната наша вѣра въ тази книжка; но да знаятъ чи е беспатно, на малкитѣ дѣца, които іоще не знаятъ да сричатъ нити да прочичатъ, да даде человѣкъ таквизи поучения, които едвамъ ний можимъ да разбирами. . .“

За да напише човѣкъ тия редове преди сто и повече години, при ония условия — изисква се наистина необикновена смѣлость. На единъ съвременен човѣкъ, който нѣма понятие за условията, при които е работилъ Беронъ, за срѣдата, която еималъ предъ видъ съ своя буквaръ, това може да не прави впечатление. А въ сжщность Беронъ предприема единъ истински подвигъ — да реформира издъно българското училище и българското учение. Бихъ казалъ, той се явява като революционеръ по отношение на възгледитѣ и понятията на оная срѣда, която е поддържала килийнитѣ училища и не е дори предполагала, че може да има и други учебни книги, освенъ часослова и псалтира, осветени отъ вѣрата и черквата на българския народъ. Въ такава една срѣда думитѣ на Берона звучатъ като светотатство. Подвигъ е да се заяви на българскитѣ учители отъ онова време — повечето отъ тѣхъ, както е известно, сж били свещеници, — че е безпжтно, както се изразява

Беронъ, да се дадатъ въ ржцетѣ на малкитѣ деца черковно-религиозни книги и да имъ се втълпяватъ поучения, които дори и за възрастнитѣ сж мжчно достжпни.

Както вече споменахъ, въ своя предговоръ Беронъ се спира и на звуковата метода. И въ този случай той се проявява като реформаторъ на българското училище. „Въ Петербургската Академиа — пише той — опрѣдѣлиха да думами А, Бе, Ве, Ге, Де, Е и пр., за да сричами лесно; но мене ми се вижда, чи по лесно ще сричами, ако ги назовавами А, Бъ, Въ, Гъ, Дъ, Е и пр.“ Беронъ се противопоставя не само на старитѣ условни названия на буквитѣ, азъ, буки, веди и пр., въведени въ нашитѣ килийни училища, но и на по-новитѣ, сжщо така условни названия: а, бе, ве, ге и пр.

На нашитѣ учители той препоржчва звуковата метода при четенето като по-съвършена. Споредъ тази метода, както вече казахъ, най-напредъ се изговарятъ отдѣлнитѣ звукове, гласнитѣ и съгласнитѣ, които съставятъ думата, безъ да се прибѣгва до каквито и да е условни означения; следъ това отдѣлнитѣ звукове последователно се свръзватъ въ срички, а сричкитѣ въ думи. Реформитѣ, които е предлагалъ Беронъ, не се възприематъ изведнажъ въ тогавашното българско училище. Бероновата реформа е имала да се бори както съ консерватизма, тъй и съ невежеството на килийнитѣ учители. Една вѣковна традиция не е могла да бжде така лесно смѣнена отъ нови системи и методи. Действителностьта въ България, въ българското училище, е била много по-печална, отколкото е предполагалъ Беронъ, когато е писалъ въ чужбина своя буквaръ, петнадесеть години следъ като е напустналъ килийното училище на своето родно мѣсто. Все пакъ Беронъ се е заблуждавалъ до известна степень, когато е писалъ въ предговора за българскитѣ учители: „Тій отколѣ щаха да оставатъ псалтиритѣ и часословитѣ,

ѡт които дѣцата не разбиратъ нищо, ако имахми нѣкоѧ книга по нашиатъ ѧзикъ напечатана за тѣхъ. . .“ Не е имало още подготвена срѣда, която да усвои и да осѫществи веднага Бероновитѣ педагогически идеи. Взаимната метода е била въведена единадесеть години следъ появата на Рибния букваръ — най-напредъ въ габровското училище. Като се вематъ предъ видъ тогавашнитѣ условия, все пакъ това не е много. А звуковата метода е била възприета отъ нашитѣ учители много по-късно — едва въ 1868 г. Пръвъ я въвежда — пакъ въ габровското училище — Йосифъ Ковачевъ. Отъ това образцово училище дветѣ методи се разпространяватъ по цѣла България.

Новитѣ възгледи на Берона добиватъ за насъ особено значение, като вземемъ предъ видъ, че тѣ сѫ изказани преди едно столѣтие, когато не само въ селата, но и въ градоветѣ е имало само килийни училища, които упорито сѫ се противопоставяли дори на най-дребнитѣ, най-незначителнитѣ реформи. При това Беронъ засѣга такива педагогически въпроси, които не само по онова време, но и покъсно нито сѫ хрумвали на повечето български учители. Нѣкои отъ неговитѣ педагогически възгледи дълго време оставатъ за нашето народно училище единъ неосѫщественъ идеалъ. Тъй, напримѣръ, при даденитѣ условия Беронъ само е можалъ да мечтае за идеални отношения между ученици и учители. Ние знаемъ, че въ нашата страна и днесъ дори могатъ да се намѣрятъ възпитатели, за които педагогията, препоръчвана въ Рибния букваръ, може да бѫде поучителна. Тия наши педагози, които все още прибѣгватъ до старитѣ срѣдства за въздействие, биха могли да научатъ отъ Берона, какви трѣбва да бѫдатъ отношенията между възпитатель и възпитаникъ, на какви морални основи трѣбва да почиватъ тия отношения.

Буквариъ съдържа осемь отдѣла.

Най-напредъ е дадено начертанието на буквитѣ, на брой 42, които сѫ три вида: голѣми, срѣдни и малки. Освенъ буквитѣ на днешната българска азбука, тукъ срѣщаме: ѯ і, оу (отдѣлно отъ у), ѿ, ы, ѡ, ѧ, ѱ, (ѳ), ѳ, ижица, ѩ (вмѣсто я), ѫ.

(Букви ѫ и ѩ не сѫ дадени; звукътъ ѫ (ъ) въ срѣдата на думитѣ е означенъ съ ă — единъ белегъ, взетъ отъ ромънската азбука; въ своята азбука Беронъ не го отбелязва).

Следъ азбуката сѫ дадени, като примѣри, срички и отдѣлни думи: сѫществителни и прилагателни имена въ единствено и множествено число, членувани и нечленувани, мѣстоимения, глаголи, съ образци отъ прости и сложни глаголни времена. По-нататъкъ следватъ „предлози съ други рѣчи собрани“, наречия, производни и „собрани“ (сложни) думи: небо — небесенъ, всякъ и благъ — всеблагъ и пр.

Всички тия граматически примѣри сѫ дадени, безъ каквито и да е обяснения и дефиниции. Беронъ намира, че за децата, които току-що започватъ да учатъ, сѫ достатъчни само примѣри за всѣка отдѣлна граматическа категория; излишно е да се претоварва паметьта имъ съ отвлѣчени опредѣления, които не сѫ за тѣхния умъ.

Вторият отдѣлъ (27-36) съдържа молитви, които всѣко дете трѣбва да знае. Молитвитѣ преди и следъ учение — тъкмо тия, които най-често се употрѣбяватъ въ училище — сѫ дадени на новобългарски; другитѣ — на черковнославянски. Беронъ дава текстоветѣ безъ титли, „за да е лесно на дѣцата да ги четатъ“.

Третият отдѣлъ, озаглавенъ Добри совѣти (36-41), съдържа различни нравствени сентенции, мѫдри изречения и нѣколко пословици. За да се запомнятъ по-лесно, нѣкои отъ тѣзи добри совѣти сѫ дадени съ римувани думи: „Ако много хортувашъ, много погрѣшки струвашъ. —

Който днесъ е голѧмецъ, утрѣ може да е мертвецъ. — Всѧкій обича, който му прилича. — Человѣкъ проболарава, ако попистава. — Благороденъ е добродѣлецатъ, а не болярецатъ“ и пр.

Четвъртиятъ отдѣлъ съдържа Умни отвѣти (45-51). Въ форма на отговори тукъ сѫ дадени избрани мисли на бележити гърци. Нѣколко примѣра:

„Попитаха Ѳалиса: що е мѫчно; а той отвѣща: да познай человѣкъ себе си. Пакъ го попитаха, ами що е лесно; а той рече: да учишъ другаго.

Аристотель, като го попытаха: що е пріѧтель, рече: една душа въ две тѣла.

Едного търговаца попытаха: какъ спечели толкозъ пари; а той рече: много-то — лесно, а малко-то — мѫчно“.

Петиятъ отдѣлъ е озаглавенъ Басны (темсѝли) (51-58). Поученията, вложени въ тия басни, сѫ изразени въ заглавията: „Дрехата не прави человѣка. — Всѧко общество сѧ упазѧ, кога согласно сѧ трудѧтъ сичкитѣ членове. — Кога си помагатъ человѣцитѣ, избавѧтъ сѧ“ и пр. Ето единъ примѣръ:

„Нѣкои овчари си упекоха една овца на мандрата и сѣднаха да ѧ юдѫтъ. Единъ вѫлкъ премина отъ тамъ и като ги видѣ, рече: какѫвъ гѫлчъ щѧше да сѧ дигни, ако ѧ ядѧхъ азъ!“

Шестиятъ отдѣлъ съдържа Различны їсторіы (58-91), въ които сѫщо така сѫ вложени известни поучения. Говори се тукъ за значението на възпитанието („Злѣ отхраненото дѣте“), изтъква се „Польза ѿ ученіето“, посочватъ се за подражание примѣри изъ живота на лица, прочути съ своята висока нравственость, и пр. Тия малки разкази, изложени въ най-достѫпна форма, съ увлѣкателното си съдържание сѫ били любимо четиво не само на децата, но и на възрастнитѣ. Въ този отдѣлъ на буквара намираме разказа на

гръцкия пѣвецъ Йвикъ, за чието убийство отмъстили жеравитѣ (мотивътъ на този разказъ е използуванъ въ Шилеровата балада „Йвикови жерави“); разказва се сѫщо за кротостьта на Перикла, за приятелството на Дамъ и Финтъ (поетична обработка на този мотивъ намираме въ Шилеровата „Поржка“), за изкуството на гръцкитѣ живописци Зевксисъ и Паразий и пр. Това сѫ известни, увлѣкателни гръцки разкази, преведени на всички европейски езици. Множество отъ тѣхъ сѫ използувани за поетически творения. Ето два отъ тѣзи разкази:

„Припираха сѧ единъ пѫтъ Зеvξъ и Парáсъ, кой е пòизкѫсенъ зографъ. Тогази Зеvξъ исписа единъ гроздъ толькози добрѣ, щото дохождаха птичетата на около да го калвѫтъ. А Парасъ принеси една икона завита съ едно тенко було толькози докарано, щото сѧкаше человѣкъ чи е истенско. Тогази Зеvξъ, като сѧ голѧмѣаше іоще чи излѫга птичетата съ иконата си пристѫпи при Параса и му рече да издигни булото да види иконата мѫ. Парасъ го поглѣдна и сѧ позасмѣ, а Зеvξъ позна чи сѧ прелсти и начена да сѧ червѣй ѿт срамъ и рече: азъ вчера излѫгахъ птичетата, а и днесъ излѫга мене зографа“ (Естествена икона, с. 62).

[Мотивътъ на този гръцки разказъ е използуванъ и въ драматичния етюдъ на Кирила Христовъ „Зевксисъ и Паразий“. Поетътъ иска да изобрази взаимнитѣ отношения между себе си и Пенча Славейковъ — между гения и таланта. Талантътъ, несъвършениятъ художникъ, изпълненъ съ завистъ, е Зевксисъ, т. е. Пенчо Славейковъ, а съвършениятъ художникъ, гениятъ, разбира се, е Паразий, т. е. авторътъ на драматическия етюдъ, самъ Кирилъ Христовъ].

Както виждате, поставена е тукъ за разрешение тъкмо оная проблема, на която се спира Пушкинъ въ своя драматиченъ етюдъ „Моцартъ и Сальери“.

„Совѣстьта е судникъ человѣку“. Ивика стихотворца уловиха влăхви (хайдути), и като щаха да го заколатъ, той не имаше нѝкого да му помогни, но видѣ жерави чи минуваха и имъ ся помоли, да отвăрнатъ на влăхвитѣ. Подиръ нѣкой день тий [убийцитѣ] отидоха въ градăтъ ѡт дѣто баше и Ивикъ: и като сѧ разхождаха изъ хората видѣха чи минуватъ жерави, и рекоха помежду си: ето Ивиковитѣ отмъстители. Чуха тази рѣчь хората щото бѣха тамъ близо и ги попитаха, що помянуватъ Ивика; А тий тутакси сѧ уплашиха, промениха лицето си и не знаѧха що да рекатъ. Хората сѧ почудиха за това и наченаха да ги испитуватъ, и най-сетнѣ познаха чи тий бѣха убили Ивика, и тăй ги изклаха...“ (с. 86-87).

Съ тия разкази, както и съ баснитѣ, анегдотитѣ и мѫдритѣ изречения, Беронъ преследва една и сѫща цель: да изтъкне значението на нравственото възпитание и на образованието. Едни отъ разказитѣ изясняватъ мисъльта, че ученето е най-идеалното богатство, къмъ което трѣбва да се стреми човѣкъ; въ други разкази се изтъква, че трѣбва да ценимъ хората споредъ тѣхната нравственость, а не споредъ положението, което заемать въ обществото благодарение на своето богатство. „Истенското благородїе е мѫдростьта и ученїето“, пише Беронъ. Навредъ Бероновата поука носи свѣтски, а не черковнорелигиозенъ характеръ. Като изключимъ нѣколкото черковнославянски молитви, можемъ да кажемъ, че Рибниятъ буквaръ и по форма, и по съдържание нѣма нищо общо съ старата черковнорелигиозна книжнина.

Седмиятъ отдѣлъ съдържа Фѵсически сказанїѧ (91-133). Тукъ срѣщаме описания на растения, животни и физически явления, сведения за добиване на сольта и захарьта, съвети, какъ да пазимъ здравето си, и пр. И въ този отдѣлъ на буквара намираме поводъ да изтъкнемъ коренната разлика въ отношенията на старата и новата

литература къмъ единъ и сѫщъ предметъ. Описания на животни ние срѣщаме и въ старата литература, както и въ дамаскинитѣ. Известно е, че тия описания сѫ взети отъ тъй наречения Физиологъ. Само че, докато физиологътъ, чрезъ алегоричнитѣ описания, които възпроизвеждатъ въ повечето случаи народни суевѣрия и митологични схващания, има за цель да изтъкне известна нравственорелигиозна поука, Беронъ съ своя буквaръ си поставя за задача да даде на читателитѣ си известни фактични, положителни познания. Неговата прѣка цель тукъ не е поуката, а знанието — една цель отъ чисто образователенъ характеръ.

Този отдѣлъ на буквара е възбуждалъ твърде голѣмъ интересъ у българскитѣ читатели — отъ времето на Берона и по-късно — съ описанията на растения, животни и физически явления, за които българинътъ или за пръвъ пѫть е слушалъ, или пъкъ еималъ представа по народни суевѣрия. Отъ тукъ любознателниятъ читатель е добивалъ сведения за носорога, който „е най-голѣмъ добитакъ между четвероногитѣ“, за бобра, който е „най-остроуменъ древодѣлецъ между добитацитѣ“, за крокодила, който е „твърдѣ страшенъ и лютъ звѣръ“ и пр.

Като добъръ педагогъ Беронъ се проявява и въ изложението на учебния материалъ: той познава много добре детската срѣда, нейнитѣ интереси и вкусове, нейния начинъ на изказване; съобразява се винаги съ наблюденията и схващанията на децата, старае се обикновено да оживи своитѣ разкази и описания, да ги направи занимателни, прибѣгва до такива изрази, наивни сравнения и подсѣщания, които сѫ най-достѫпни за неговитѣ малки читатели. Авторътъ на буквара нарочно си служи съ такъвъ езикъ и стилъ, който е по-близо до детската душа, увлѣкателенъ и напълно понятенъ за децата. Не ще сгрѣшимъ, ако кажемъ, че съ тия особености на своя буквaръ и съ този начинъ

на описание и разказване Беронъ поставя началото на българската детска литература. Ето още една негова грамадна заслуга, която още не е изтъкната и оценена.

Съ своитѣ описания Беронъ има предъ видъ не само децата; въ сѫщото време той иска да даде една книга и за по-възрастнитѣ, но прости читатели, — такива, които сѫ изостанали твърде назадъ въ своето развитие и които заедно съ децата би трѣбвало да започнатъ своето учение. Тъй че, покрай децата, той има предъ видъ и тия прости читателски срѣди, които сѫ могли да използуватъ неговия буквaръ, да добиятъ отъ него известни, макаръ и твърде елементарни, познания.

Ето, съ това се обяснява крайно популярното изложение на Рибния буквaръ — дадено съ една преднамѣрена наивность. Тъкмо съ тая популярность и нарочна, преднамѣрена наивность Беронъ напълно се приспособява къмъ своитѣ възпитаници, попада въ тѣхния тонъ и неусѣтно, незабелязано за самитѣ тѣхъ, ги увлича. Ето, напр., какъ е описанъ рѣчниятъ конь:

„Рѣчниатъ конь е грозенъ добитакъ и голѣмъ колкото носорогатъ, намира сѧ въ рѣката Нилъ, и поприличва на свинія и на волъ и тăй бучи: има твăрдѣ голѣма глава и уста, зăби дебели и толкози нагки, щото като ги ударишъ съ огниво пущатъ искри: очи и уши малки, а ноздри (носни дупки) голѣми и широки, вратъ твăрдѣ дебелъ, крака кăси и малки съ четири ногти, упашка кăса и дебела, малко косми, или е со всѣмъ голъ, кожа черна и толкози дебела щото нити куршумъ може да ѧ приминé. Той добитакъ живѣй и по сухо и въ водата и ѣде риба, трева, ичумикъ, рăшь и корени дрéвенни. Ражда ката година, и живѣй колкото десять години. Дéнемъ спи изъ тростьта и не го е грижа со всѣмъ, а нощемъ ходи въ водата или по сухо, да дири ястиé [храна — оскѫдностьта на тогавашния сло-

варь]. Не струва никому зло, ако ли нѣкой го закачи или удари, тойзи часъ сѧ впуска като бѣсенъ срѧщу него, и не го оставѧ додѣ не го повреди, или додѣ не види чи не ще може да го пристигни“ (с. 108-109).

За да увлѣче своитѣ читатели, Беронъ на много мѣста въ описанията си се спира на такива подробности, които сѫ необикновено интересни за простата срѣда и силно възбуждатъ нейното любопитство. Ето, напр., какви сведения се даватъ за лова на маймуни:

„Ловцитѣ (авцийтѣ) ходятъ предъ маймунитѣ и обуватъ нови ботуши, ачи сетнѣ оставятъ тамъ други намазани съ туткáлъ, ачи ся вращатъ, а маймунитѣ дохождатъ да ги обуятъ, и тăй като залѣпнатъ краката имъ вăтрѣ, улавятъ ся лесно“.

Нѣкои подробности за жеравитѣ: „Кажатъ чи нóщѣмъ сѣдятъ нѣкои [отъ жеравитѣ] да пазятъ, и, за да не заспятъ, держăтъ въ кракатъ си единъ камакъ, заради да ся сабудятъ, ако нѣкакси заспятъ та изпустнатъ камакатъ“. (111-112).

Сведения за делфинъ (домузъ-балли): „Делфинатъ е най чивръстъ ѡт сичкитѣ добитаци, защо кога бѣга не може го пристигна нити птиче, нити стрѣла; и ни една риба не убѣгнуваше ѡт него, ако можаше отведнăждъ да ги улавя; но по Божій промислъ, перво требва да легни вăзнакъ, ачи тогава да улови други риби, но тий тогази намиратъ время та убѣгватъ. Кажатъ чи твăрдѣ люби пѣянието и человѣцитѣ...“. (114-115).

Когато описва жилището на пчелитѣ: „На друго мѣсто ѡт страна е тѣхната обща повáрня (ахчийница), и тамъ има пóвари (ахчии) колкото требатъ да готвятъ ястие за вечерьта... Има опрѣдѣлени пчели да разтребятъ и да митатъ... Като мрăкни прибиратъ ся и вечерьта на една обща трапеза сичкитѣ, ачи посѣдяватъ малко нѣщо и гълчăтъ...“ (118-119).

Както виждате, всичко е описано много живо и фигуративно — за простия читатель не остава никакво съмнение, че всичко това е точно така, както го описва Беронъ — че пчелитѣ наистина си иматъ готвачъ и че, следъ като се навечерятъ, „посѣдаватъ малко нѣщо и гълчатъ. . .“

Въ края на книгата сѫ дадени нѣколко таблици, на които сѫ нарисувани нѣкои отъ описанитѣ животни. Въ тия таблици е нарисуванъ и делфинъ. Сѫщото това изображение на делфинъ е дадено и на втората корица на буквара, отвънъ. Тая рисунка̀ именно е дала поводъ да се нарича Бероновиятъ букваръ рибенъ.

Последниятъ отдѣлъ на буквара е озаглавенъ Арітметіка (133-141) — „Въ тѫзи кѫса Арітметіка — обяснява Беронъ — не написахъ правила, ами токмѡ примѣри, които послѣдоватъ съ такѫвъ чинъ, щото мога да рекѫ чи правилата сѫ непотребни: но оучитель-атъ треба да казва на дѣцата, кога не разбиратъ, и да имъ дава, споредъ тѣзи и дрѹгы примѣри за да сѧ ѡбѹчаватъ (алащардисватъ)“.

Дадени сѫ тукъ примѣри за четиритѣ прости аритметически действия.

Както се вижда отъ този прегледъ на съдържанието и както вече споменахъ, Беронъ е съставилъ не единъ обикновенъ елементаренъ букваръ, а една малка енциклопедия. Дадени сѫ тукъ не само нравствени поучения, но и познания изъ областьта на граматиката, аритметиката и естествознанието. Въпросътъ за изворитѣ все още не е достатъчно изясненъ. По всѣка вѣроятность, въ дадения случай той се е ползувалъ отъ гръцки, влашки и руски източници. За единъ отъ тѣзи източници той споменава: „Собрахъ и нѣколко кѫси и различни поученія ѿт Дарварьоватъ Еклогаръ“ (3). Този еклогаръ е билъ съставенъ за влахомолдавскитѣ училища (Дарваръ е билъ единъ отъ водителитѣ на влашката народность; противопоставялъ се е на

гръцки езикъ и гръцката фанариотска пропаганда и, за да отбрани отъ гръцкитѣ домогвания народния влашки езикъ, съставилъ е влашки буквaръ, граматика съ примѣри, а сѫщо така превеждалъ е отъ гръцки на влашки молитви и откѫслеци изъ Свещеното писание. Дарваръ е притежавалъ за времето си доста високо образование; известенъ е като авторъ и на други книжовни произведения, нѣкои отъ които сѫ били превеждани и на български. [Презъ 1837 г. е било преведено Краткое толкованіе на божественията храмъ, Будинъ градъ; за Дарвара има въ Априловата Денница, с. 143-144; у Скерлича, Српска књижевность у XVIII веку, с. 214, има бележка за Димитрия Николаевичъ Дарваръ отъ гръцко произхождение; отъ кой Дарваръ се е ползувалъ Беронъ?; за Дарваръ, отъ който се е ползувалъ Беронъ, има бележка въ статията на Попруженко за Берона, ЖМНПр., 902, № 11].

Да кажемъ нѣколко думи за правописа и езика на Берона.

Въ сѫщность Беронъ усвоява черковнославянската азбука; служи си дори съ онѣзи нейни букви, които сѫ излишни за новобългарския изговоръ. Обръща вниманието ни белегътъ ă, който, както казахъ, е взетъ отъ ромънската азбука и означава **ѫ** — безразлично дали този звукъ е произлѣзълъ отъ **юсъ, ъ** или **ь**. Беронъ пише: кăща, излăга (излѣга), вăлкъ, фăрли, мрăкна, кăси, мăчни, да сăмъ, вăнъ, да запрă и пр. Обикновено Беронъ си служи съ този белегъ, когато той означава ударено **ѫ** — когато звукътъ **ѫ** е подъ ударение. Когато този звукъ не носи ударение, Беронъ обикновено пише **а**. Ето нѣколко примѣра: рака́, рацѣ, бади́, далбокъ, вѣтаръ. При членоне: вăлкъ — валк-ăтъ, цвѣт-ăтъ, нос-ăтъ, день-ăтъ; обаче въ случаи безъ ударение пише: орел-атъ, петел-атъ, огънь-атъ и пр. Сѫщото правило пази и въ глаголнитѣ окончания: четă, сновăтъ, такăтъ; обаче сăхнатъ,

кажатъ, свършатъ и пр. Рразбира се, не е съвсемъ строго прокарано. На мѣста има отклонения, които се дължатъ, може би, на недоглеждане. Въ други случаи пише по черковнославянски: судници, мудръ, мужъ, собираме, совѣтъ, кровь, скорбь, смерть.

За ы у Берона вж. предговора къмъ граматиката на Н. Рилски.

Следъ Берона така пишатъ (ă) и други нѣкои български книжовници — напр., Райно Поповичъ, Априловъ, В. Ненович (въ неговата Свещена история отъ 1825 г.; Ненович е живѣлъ по него време въ Брашовъ, сношавалъ се е съ Берона; книгата му е издадена сжщо отъ А. Ивановъ). Преди това звукътъ ѫ се е изразявалъ или съ черковнославянското ꙋ (рꙋка), или пъкъ съ а (рака). Белегътъ, който предлага Беронъ, ă, не се задържа въ нашата литература. Въ 1844 год. Богоровъ установява, съ своята „Първа българска граматика“, въ всички тия случаи да се пише ѫ. Но и това не се възприе отъ всички. Постепено се налага правописъ, който различава етимологично въ срѣдата на думитѣ ѫ и ъ. Презъ 70-тѣ години къмъ правописа на Богорова се връща Каравеловъ, който навредъ въ срѣдата на думитѣ отбелязва звука ѫ съ юсъ. [Въ наше време, както е извество, тоя правописъ бѣ възобновенъ отъ Омарчевски. Срещу това Академията на наукитѣ препоржчва правописъ съ ъ въ срѣдата на думитѣ — навредъ, гдето се слуша звукътъ ѫ — безразлично отъ какъвъ етимологиченъ произходъ е този звукъ. И струва ми се, че това решение на въпроса, което предлага Академията, е най-доброто. Но, за жалость, правописниятъ въпросъ у насъ стана политически въпросъ — и поради това обикновено се приема и налага не това, което е най-разумно].

За звука ѣѫ въ глаголнитѣ окончания Беронъ употрѣбява белегътъ ѣ̆ — пакъ въ зависимость отъ ударението:

разгнѣвѧтъ, топѧтъ, да побѣдѧ, спѧтъ. Употрѣбява белега ѧ за е (е отъ ѧ) и за звука я — спредъ руската практика: мясо, спорядъ, всякій, голямъ, пясакъ. Източнобългарското ударено ѣ се предава въ повечето случаи фонетично съ ѧ (= я): голямъ.

Употрѣбява ы, за да отличи косвенъ отъ прѣкъ падежъ въ множествено число — nom. влѧхви; косвенъ падежъ: на влѧхвытѣ; nom. епитропи; acc. епитропы.

Черковнославянски елементи се срѣщатъ не само въ правописа, но тукъ-тамъ и въ езика — въ нѣкои падежни форми: хромы-атъ да восѣдни слѣпаго; различїе между учена и неучена человѣка; за неученїето нашего народа (сжщински родителенъ падежъ), за доброто нашихъ соотечественникъ и др.

Нѣкои думи, по-малко познати на българския читатель, Беронъ обяснява въ скоби съ турски думи, които сж влѣзли въ съства на източнобългарското наречие — това е нѣщо обикновено за всички наши книжовници отъ първата половина на миналия вѣкъ. Нѣколко примѣра: бой (ценкъ), печéнката (цегерьатъ), лукавитѣ (шииретитѣ), басны (темсили), слонъ (филъ), обучаватъ (алащардисватъ), много пѧти сѧ покаѧхъ (станахъ пишманъ); оружието (силяхатъ) (44); дойди (ила) (44); целительатъ (екиминатъ) (45); шиварский (терзийский) (49); храниници (хизмикери) (52); причина (себепъ) (54); виноватий (кабахатлия) (56); повари (ахчии) (59); посланници (елчии) (68); домовладика (евсайбия) (88); ловцитѣ (авцийтѣ) 97; вѣстъ (хаберъ) (112.)

Заслужва внимание и Бероновиятъ речникъ. Трѣбва да признаемъ, че той има усѣтъ за хубавата и умѣстна българска дума и българска форма. Вмѣсто благотворитель, както казваме ние днесъ, Беронъ пише добродѣлецъ; вмѣсто европейски — европски (така пише и Богоровъ още презъ 40-тѣ години; въ наше време така

пише професоръ Баланъ: европски, азийски); вмѣсто р ж к о-в о д и т е л ь — р у к о в о д е ц ъ (тъй, както казваме п ъ л к о в о д е ц ъ, бележи Цоневъ). Други думи, употрѣбени отъ Берона: в ѣ т р и н а (тютюневитѣ листи съхнатъ „на вѣтрината“); и н д и (— прочие, следователно, и тъй, więc, donc, also); к н и г а р и (— тия, които правятъ хартия — не които продаватъ книги!); употрѣбява хубавата българска дума с ж д и н а (пише садина) — „царьатъ повелѣ да обрѣдатъ кăщата му съ златы и сребрены с а д и н ы“ (33) — тъй, както я употрѣбяватъ въ наше време въ своята поезия Н. Райновъ и Н. Лилиевъ: „Ръцете ни сж празни и въ нашите сждини не трепва живий пламъкъ на живата вода...“ (Лунни петна, 84); да о б р е д а т ъ — отъ обреждамъ; с л и н ъ — мазолъ; ц е л б а (— лѣкуване, лѣкарство; въ скоби: и л а ч ъ); х у л н и к ъ (въ стихотворението на Вазова „Български езикъ“: — „И съ удара на твойта красота азъ х у л н и ц и т ѣ твои бихъ наказалъ...“ По-подробно за правописа и езика на Берона — въ статията на Цонева).

Литературниятъ езикъ, съ който си служи Беронъ, изобщо взето, е основанъ на живия български говоръ; архаизмитѣ, черковнославянскитѣ елементи, които се срѣщатъ на мѣста, не нарушаватъ неговия новобългарски характеръ. По-точно казано, за основа тукъ е взето източнобългарското наречие — въ буквара то е отразено съ всичкитѣ си сжществени особености.

IV

Рибниятъ букваръ въ историческо освѣтление. — Буквари преди и следъ него. — Мнения за Бероновата книга — на съвременници и на литературни изследвачи.—Разпространение на буквара и прокаранитѣ отъ него възгледи въ българската срѣда.

Когато се опредѣля значението на Бероновия букваръ, трѣбва да се има предъ видъ и това още, че у никой нашъ книжовникъ преди Берона ние не срѣщаме такава жива, народна речь, тъй естествена въ своето движение, тъй грижливо подбрана въ лексикално отношение. При това, Бероновиятъ езикъ се отличава съ граматична правилность, съ правиленъ синтаксисъ. Мисъльта на Берона се развива логично и просто, винаги намира съответни изразни форми, напълно граматични и издържани. За най-добъръ примѣръ може да служи предговоръть, въ който по единъ съвсемъ простъ и естественъ начинъ е изразена една наистина оригинална и ценна мисъль.

Ние ще видимъ по-нататъкъ, че дълго време следъ появата на Рибния букваръ не ще срещнемъ въ нашата литература такъвъ непринуденъ, народенъ езикъ и тъй правиленъ въ граматично отношение. Литературниятъ ни езикъ следъ Берона се колебае въ своето развитие подъ влияние на неразумни теории, навѣяни въ повечето случаи отвънъ, и едва къмъ срѣдата на миналия вѣкъ — и то не въ произведенията на всички наши писатели — продължава развитието си отъ оная точка, въ която го оставя Беронъ още въ 1824 г. По-нататъкь, следъ дълги колебания и перипетии, българскиятъ литературенъ езикъ тръгва отъ източно-

българското наречие, о което се придържа и до день днешенъ — като запазва, разбира се, известни връзки и съ западния говоръ.

Рибниятъ буквaръ е билъ нѣщо съвсемъ ново не само съ езика си, съ формата си, но и съ съдържанието си; не ще преувеличимъ, ако кажемъ, че е билъ нѣщо изключително за тогавашното състояние на българската просвѣта и школска литература. Запознатъ съ съвременатa нему педагогическа литература, проникнатъ отъ една нова мисъль, Беронъ се явява не само като реформаторъ на българското училище, но и като създатель на българската школска литература. Неговиятъ буквaръ е първиятъ български учебникъ — първата наша сѫщинска школа, учебна книга. Такива учебни рѫководства, предназначени не само за училищата, но и за самообразование, съставени въ духа на модерни педагогически схващания, дори и следъ Берона, до срѣдата на миналото столѣтие, рѣдко се срѣщатъ не само у насъ, но и въ други по-напреднали страни. Тъй, напр., у сърбитѣ дълго време е билъ широко разпространенъ буквaрътъ на Захария Орфелинъ, който твърде много отстѫпва на Бероновия буквaръ както по съдържание, тъй и по начинъ на изложение. Езикътъ въ Орфелиновия буквaръ е черковнославянски, а не народенъ сръбски; съдържанието не е тъй разнообразно и значително, не е изложено въ такава достѫпна форма, както у Берона. Единъ подобенъ черковнославянски буквaръ е билъ въведенъ и въ нѣкои наши училища въ западнитѣ краища, издаденъ отъ „Марка Ѳеодоровича Бѫлгара родомъ изъ Разлога“ (1792) и предназначенъ главно за сръбскитѣ училища. За неговия езикъ можемъ да сѫдимъ отъ заглавието — Пе́рвое оуче́нїе хотѧщымъ оучи́тисѧ кни́гъ пи́смены славе́нскими, называ́емое Б у к в а́ р ъ. Съ мно́гими поле́зными и потре́бными Наставле́нїѧми, по кото́рыма возмо́жно въ кра́ткомъ вре́мени о́трока, не токмо Церко́вныѧ, но и Гра́-

жданскіѧ Славе́нскагѡ ꙗзы́ка писа́ніѧ соверше́нно чита́ти обꙋчи́ти; къ пра́мсмꙋ Бг҃опозна́нїю и Бг҃опочита́нїю наста́вити; и къ поня́тїю ра́зныхъ въ Гра́жданскомъ жи́тїи нꙋ́жныхъ вещє́й привести́: Иждиве́нїемъ Г. Марка Ѳеодоровича Бꙋлгара родомъ изъ Разлога. Въ Вѣннѣ, при Г. Стефанѣ ѡ̃ Новаковичъ, въ Славянно-Сербской, Влахїйской и Восто́чныхъ ꙗзыкѡвъ Привилег. Тѵ̈пографіи, 1792. (Срв. Йорд. Ивановъ, Български старини изъ Македония, 1908, с. 267; да се сравни съ буквара на Орфелина отъ 1776, който носи сѫщото заглавие. Скерличъ, Српска књиж. у XVIII в., с. 266, 114).

Бероновата книга, съ своитѣ литературни и педагогически достоинства, е надминала не само сръбскитѣ, на дори и рускитѣ буквари. Какво е представлявалъ нашиятъ буквaръ въ сравнение съ тогавашнитѣ руски буквари, може да се види отъ следното мнение на Венелина: „Я не видалъ ни едной русской азбуки, которую бы можно сравнить съ достоинствомъ сей книжки, весьма поучителной; изложеніе статей ея ясно, слогъ пріятный, показывающій, что болгарскій языкъ гибокъ для всякихъ оборотовъ“ (Древніе и нын. Болг., 16). Тукъ членната форма съвсемъ не смущава Венелина, както го е смущавала отсетне. Попруженко, като цитира този отзивъ на Венелина, прибавя: „Такой отзывъ можно признать справедливымъ, если принятъ во вниманіе, что, напримѣръ, буквари для русскихъ школъ даже значительно позже, были бѣднѣе содержаніемъ, чѣмъ Букварь Берона“ (ЖМНПр., 1902, № 11, с. 27).

Както виждате, самитѣ руси, които познаватъ добре школската руска литература, поставятъ Бероновия букваръ по-високо отъ рускитѣ буквари.

Идеитѣ, прокарани въ предговора на Рибния букваръ, новитѣ методи на преподаване постепенно проникватъ въ съзнанието на българскитѣ учители и се налагатъ на бъл-

гарскитѣ училища. Както казахъ, при появата на буквара не е имало още достатъчно подготвени учители, които веднага да оценятъ предимствата на взаимната и звуковата метода и да ги въведатъ въ училището. Но, съ течение на времето, взаимната метода добива все по-широко разпространение, въвежда се най-напредъ въ габровското училище и отъ тамъ въ други наши по-уредени училища. На всѣки случай, новото е трѣбвало да води упорита борба съ старото. Килийнитѣ училища не сж се отказвали така лесно отъ своя учебенъ материалъ, отъ черковнославянскитѣ книги и отъ своя начинъ на преподаване — продължавали сж да сжществуватъ и следъ появата на Рибния букваръ. Множество учители отказватъ да го въведатъ въ своитѣ училища само затова, че не е написанъ на черковнославянски езикъ — „Макаръ че на 1824 год. се бѣ издалъ Букварьтъ на г-нъ Берона, но той като не съотвѣтствуваше на черковното правописание и произношение, за дълго време оставаше изключенъ отъ училищата“ (П. Р. Славейковъ, Габровското училище, 2).

При все това, макаръ да не е билъ въведенъ на първо време въ всички български училища, а само въ нѣкои отъ тѣхъ, Беронóвиятъ букваръ става любима книга на българския народъ — разпространява се не само като учебна, но и като прочитна книга — заинтересувалъ е живо българскитѣ читатели съ разнообразното си и поучително съдържание — „Него врѣме се появи първата българска книжка, Рибното букварче отъ покойния Петра Берона. Българитѣ не можаха да се начудятъ и нарадватъ на туй, че имаше вече и Българска книга, та я разграбиха до една“ (Черти изъ живота и записки на Ат. Ивановъ, Сливенъ, 1885, с. 17).

Отъ датитѣ на отдѣлнитѣ издания се вижда, че буквaрътъ е билъ най-разпространенъ къмъ срѣдата на миналия вѣкъ: второто издание се появява въ 1841 г. (Букурещъ); III, 1849 г.; IV, 1850; V, 1862 (Цариградъ).

До откриването на габровското училище Бероновиятъ букваръ е билъ единственото учебно ржководство на чистъ български езикъ. Другитѣ български буквари, които се появяватъ презъ първата половина на миналия вѣкъ, въ никое отношение не могатъ да се мѣрятъ съ Рибния букваръ. Въ 1826 г. — значи, две години следъ Бероновия букваръ — излиза въ Будимъ Букваръ за дѣцата на славноболгарскиетъ народъ отъ Василия Ненович. Както се вижда, Неновичъ, който е прекаралъ известно време въ Брашовъ, като бълпареки епитропъ, и следъ това въ Букурещъ, е билъ близъкъ приятель на Берона. Но каква грамадна разлика между възгледитѣ и педагогическата подготовка на тия двама наши книжовници! Буквартъ на Неновича е твърде несржчно съставенъ, не еималъ нито при появата си, нито по-късно нѣкакъвъ успѣхъ — и не е могълъ да има. Неговиятъ авторъ, както се изразява Венелинъ, който го е познавалъ лично, билъ „переплохóй филóлогъ“ — посветилъ се на книжовна дейность и учителствувалъ, защото не сполучилъ въ търговскитѣ си предприятия (О зародишѣ, с. 6).

По-късно, въ 1838 г., излиза другъ български букваръ, съставенъ отъ Теодосия Синаитски — Началное оученїе съ молитвы оутреннїѧ славѧнобóлгарскїи и греческыѧ, напечатасѧ во градъ Солѹнъ, со изновъ тѵпъ: при хаци папà Θеодѡсїа архїмандрита Сѵнаитскагѡ. Лѣта ѧѳѯли (1838). — И този букваръ, макаръ да излиза 14 години следъ Бероновия, не може да се мѣри съ него — въ буквара на Теодосия преобладава черковнославянско съдържание; освенъ това, молитвитѣ сж дадени не само на славянобългарски, но и на гръцки езикъ. Съставителтъ, който си служи съ единъ езикъ доста неправиленъ въ граматично отношение, архаиченъ, е съвсемъ далечъ отъ подготовката и напредничавата мисъль на Берона.

[Отъ всички буквари, които сѫ излѣзли презъ първата половина на миналия вѣкъ, следъ Рибния букваръ, особено внимание заслужватъ два буквара:

1. Бѫлгарски буквар̀ъ, на иждивеніѥ московскаго купца Ангели Николаевича Хаджоглу изъ града русчукъ. Да ся раздаде въ даръ учащимся юношамъ. Москва, въ Университетскѫ-та печатньѫ, 1844.

Съдържание: Предговоръ „Учителямъ“. Букви, срички, думи и изречения; нѣколко молитви на черковнославянски езикъ — черковнославянски шрифтъ. Сѫщо така 10-тѣ Божи заповѣди. „Басни нравоучительны“, „Кратки повести“, „Бѫлгарски народни пясни“, „Къ детямъ послесловіе“.

Фонетиченъ правописъ: изхвърля ероветѣ въ края и въ срѣдата на думитѣ; навредъ въ срѣдата на думитѣ звукътъ **ѫ** е изразенъ сѫ **ѫ**, вмѣсто **ѣ** — **я** и **е** споредъ изговора.

Съставителъ на този букварь е Георги Бусилинъ, отъ Батакъ. Единъ отъ ученицитѣ на Каири въ Андросъ; следъ това училъ въ атинската гимназия, която завръшва въ 1841 г. По-нататъкъ — студентъ въ Московския университетъ въ историко-филологическия факултетъ; издържанъ отъ бѫлгарския благодетель Денкоглу. Поминалъ се е скоро следъ завършването на университетското си образование (1845) г.

2. Букваръ болгарскій за начални-те оучилища (Цариградъ, 1849). Само че неговиятъ езикъ не е до такава степень достѫпенъ, какъвто е езикътъ на Рибния букваръ. При това съдържанието му е отъ твърде ограниченъ размѣръ.

Взаимноучителнитѣ таблици на Неофита Рилски (1835)].

Беронъ е високо ценен̀ъ отъ своитѣ по-видни съвременници, Л. Каравеловъ, Раковски. Г. С. Раковски казва за Берона: „Высокоученый докторъ г. Петъръ Беронъ... е съставилъ поучителнѫ кньижицѫ, коя è неколко пѫти при-

печятана, и твьрдѣ добрѣ è была пріѣмнжта по всѣж Българіѣж, и стократный плодъ е принесла. Негово благодѣѣжніе и до днесъ ся изобилно простира на многа българска училища за дѣвойчицы, коя онъ на свое иждивленіе обдьржава! (Понятіе о българскому языку. Дунавскій лебедъ, Нови Садъ, 1857, с. 6. Пробенъ брой).

[За научнитѣ трудове на Берона у Б. Цоневъ — студия върху Берона въ Сборникъ Д-ръ Петъръ Беронъ, по случай стогодишнината на Рибния букварь, издава Министерството на просвѣтата, София, 1926 г.].

Въ литературната дейность на Берона Рибниятъ буквaръ е само единъ епизодъ. Макаръ да е притежавалъ и образование, и подготовка, Беронъ престава да се грижи по нататъкъ за учебната българска книжнина. А той би могълъ да напише и други книги, подобни на буквaръ, тъй необходими за българскитѣ училища. Но неговитѣ по-дъбоки влѣчения сѫ били другаде насочени. Веднага следъ излизането на буквара, както видѣхме, той заминава за Германия, гдето изучва медицина; по-късно се оттегля въ Парижъ и се отдава всецѣло на научни занятия, които сѫ нѣмали нищо общо съ реченитѣ потрѣбности на неговия народъ. Когато тоя народъ е ималъ нужда отъ буквари, отъ учебни книги, отъ най-обикновена просвѣтна литература, Беронъ, уединенъ въ Парижъ, цѣлъ погълнатъ отъ своитѣ научни изследвания, дири основнитѣ елементи на свѣта, създава отвлѣчени хипотези, пише многотомни научни съчинения на френски езикъ. Влѣченията на учения преобладаватъ надъ всички други негови интереси. И въ сѫщность, по природа, той е билъ повече ученъ, повече мислитель, отколкото активенъ обществен деецъ и просвѣтитель. За българското училище той се е грижилъ по-нататъкъ съ своитѣ материални богатства, а духовнитѣ си богатства е изразходвалъ изкключително въ своитѣ научни издирвания. Напраздно неговитѣ

съотечественици сѫ го призовавали да се върне отново къмъ буквара. „Г-нъ Беронъ — пише Априловъ — издавшия Болгарскій букваръ въ 1824 году, могъ-бы подарить Котелское юношество, жаждущее образованія, и другими книгами, которыя могли-бы служить и для прочихъ школъ въ Болгаріи. Жаль однакожъ, что его медицинскія занятія по видимому не оставляютъ ему времени заняться предметами, могущими увѣковѣчить у Болгаръ его имя“ (Денница новоболгарскаго образованія, Одесса, 1841, с. 54).

Отъ педагогическата дейность Берона е отвличала въ сѫщность не медицината, а физиката предимно. Както споменахъ, къмъ края на 30-тѣ години той напуща медицинската практика и се занимава следъ това съ разрешението на най-отвлѣчени научни и философски проблеми.

V

Други трудове на Берона. — Система на атмосферологията. — Система на геологията. — Славянска философия. — Потопътъ, неговата причина, неговитѣ действия и последици. — Произходъ на физическитѣ, естественитѣ, метафизическитѣ и нравствени науки. — Текстъ къмъ космобиографски атласъ. — Космобиографски атласъ. — Климатично-магнетиченъ глобусъ. — Метеорологиченъ атласъ. — Панеписистемия. — Трансформация на водата въ минерали. — Физико-химия.

За да добиемъ по-пълна представа за личността на този виденъ представитель на българското възраждане, за да оценимъ отъ всички страни неговото дѣло, ще трѣбва да се спремъ по-нататъкъ и на неговата научна дейность, за която почти нищо не се знае у насъ. Разбира се, една всестранна и точна оценка на Бероновитѣ научни съчинения може да направи само единъ специалистъ. Това е дългъ преди всичко на онѣзи българи, които се занимаватъ съ физико-математични науки. За жалость, ни единъ отъ тѣхъ не е проявилъ интересъ къмъ научната дейность на Берона. До сега единственъ проф. Б. Цоневъ — като неспециалистъ въ тази область — се е опиталъ да ни даде известни сведения за съдържанието на Бероновитѣ научни съчинения.

Своитѣ научни трудове Беронъ е печаталъ на френски, нѣмски и гръцки; най-главнитѣ отъ тѣхъ сж издадени на френски.

Въ единъ периодъ отъ 25 години Беронъ напечатва множество обемисти томове, съдържащи неговитѣ научни изследвания. Въ 1846 г. излиза на френски неговата си-

стема на атмосферологията (Système d' Atmosphérologie). Сжщата година Беронъ издава още едно съчинение Система на геологията (Système de géologie et origine des Comètes ou très-cours résumé du deuxième volume de l' Atmosphérologie). Въ 1853 е публикувалъ на гръцки единъ свой рефератъ, четенъ въ Атинското природно дружество, на което е билъ дописенъ членъ; темата на реферата е: Свѣтовниятъ потопъ. Въ 1855 г. се появява на нѣмски въ Прага голѣмото Бероново съчинение Славянска философия (Slawische Philosophie enthaltend die Grundzüge aller Natur-und Moralwissenschaften nebst einem Anhang über die Willensfreiheit und die Unsterblichkeit der Seele. Името на автора не е отбелязано, но авторството се установява по единъ несъмненъ начинъ. Че книгата е отъ Берона, това отбелязва най-напредъ неговиятъ родственикъ Василъ Беронъ (Бр. Псп., I, кн. IV, 1871, с. 131; Арх. и ист. изсл., с. 8). Отъ друга страна, между Славянска философия и другитѣ Беронови съчинения сжществува твърде тѣсна връзка: тукъ сж набелязани синтетично онѣзи научни идеи, които Беронъ развива въ съчиненията си, издадени на френски. (Въ „Славянска философия“ Беронъ бележи: Demnächst wird eine französische Originalausgabe dieses Werkes erscheinen). Но най-важното въ случая е това, че Беронъ самъ отбелязва поменатата книга като свое съчинение. Въ 1857 г., значи две години следъ „Славянска философия“, той издава изследването си върху потопа и тамъ, въ предговора, пише: L'ouvrage que nous avons pris pour base de ce travail vient de paraître à Prague sans nom d'auteur“. Тукъ той подразбира именно своята „Славянска философия“, издадена въ Прага на нѣмски езикъ.

Въ 1857 г. излиза друго съчинение, посветено на единъ въпросъ, който дълго време е занимавалъ Берона и върху който той е рефериралъ въ Атина — Потопътъ, неговата причина, неговитѣ действия и последици.

(Le déluge, sa cause, ses actions et ses effets, conservés dans les comètes, dans la distribution des volcans, dans la surface et les contours des continents, dans les blocs erratiques et dans la distribution des races humaines sur la surface de la terre. Considérés du point de vue de la philosophie slave). На потопа е посветено още едно съчинение, което излиза следната година: Déluge et vie des plantes avant et après le déluge. I. Déluge constaté suivant les lois physiques dans la nature des comètes, dans les contours des continents et dans la distribution des volcans, des fossiles, des blocs erratiques et des races humaines sur la terre. II. Origine et vie des plantes constatée dans les relations de la végétation aux saisons, aux climats et aux engrais, et dans la réfutations complète de la théorie dominante sur la culture des plantes".

Пакъ въ 1858 год. излиза съчинението Произходъ на физическитѣ, естественитѣ, метафизическитѣ и нравствени науки (Origine des sciences physiques et naturelles et des sciences métaphysiques et morales, constatée selon les lois physiques dans l'origine commune des fluides impondérables, de la pondérabilité, de la pesanteur, du mouvement et des trois états des corps).

Все сѫщата година излиза текстътъ къмъ космобиографичния атласъ на Берона (Texte du grand atlas cosmo-biographique, contenant le mode de la production des corps célestes, de leurs mouvements, de leur forme ovale et de leurs métamorphoses physiologiques, et l'explication de tous les phénomènes célestes et géologiques suivant les lois physiques).

Следната година излиза и самиятъ атласъ — Grand atlas cosmobiographique présentant la création et la production des corps célestes et de la terre.

Въ 1858 г. Беронъ издава едно съчинение на нѣмски: Klimatisch-magnetischer Erdglobus und optische Ringe erzeugender Saturnglobus (Berlin).

Въ 1859 г. Беронъ е челъ рефератъ въ френското метеорологическо дружество, въ което е изложилъ своитѣ метеорологични възгледи. Въ 1860 год. издава обширенъ Метеорологиченъ атласъ (Atlas météorologique) заедно съ обяснителенъ текстъ, който съдържа повече отъ 400 стр. Картитѣ въ атласа сж рисувани отъ нашия художникъ Николай Павловичъ, известенъ съ своитѣ исторически картини (срв. Н. Райновъ, Графиката на Николай Павловича въ годишникъ на Народната библиотека въ Пловдивъ, 1922, с. 115 сл.).

Отъ 1861 г. Беронъ започва да печата своето главно съчинение, отъ което сж излѣзли седемь тома, подъ общо заглавие Panépistème ou ensemble des sciences physiques et naturelles et des sciences métaphysique et morales. Panépistème значи синтезъ на всички науки, на цѣлото човѣшко знание — всенаука, всепознание. Първитѣ четири тома сж посветени на тъй наречената упростена физика (Physique simplifiée), а останалитѣ три — на небесната физика (Physique céleste). Тия седемь тома заедно съдържатъ повече отъ 6,000 страници!

I томъ се занимава съ електричеството; озаглавенъ е Electrostatique, contenant l'explication des faits électriques et électrochimiques de toutes les sciences, suivie d'un appendice sur la cause physique des maladies, de leur germe et des propriétés dynamiques des médicaments (1861).

II томъ се занимава съ свѣтлината — Photostatique, optique, photochimie, chromatochimie, photographie, chromatographie (1862).

III томъ съдържа Бероновата теория на топлината — Thermostatique, météorologie simplifiée, nouveau système de machines à vapeur, télégraphes sans fils et sans cables (1863).

IV томъ се занимава съ теорията на тежестьта и звука и съ физико-физиологията — Barostatique, échostatique, physicophysiologie, contenant l'explication de la nature du fluide

barogène dont résulte la pesanteur, celle de la nature du fluide échogène dont résultent les sept sons, celle de faits physiologiques. Appendice: l'homme avant la naissance, pendant la vie et après la mort (1864).

Въ другитѣ три тома, както споменахъ, Беронъ се спира на проблемитѣ на небесната физика. Предметъ на неговото изучване тукъ сж небеснитѣ тѣла, астрогонията, астрономията, а сжщо земята и човѣка.

V томъ е озаглавенъ Physique céleste, tom I, contenant le système du monde, exposé d'après la distribution apparente des corps célestes déduite de la perspective, et d'après la distribution réelle des ces corps déduite de l'astrogonie (1866).

VI томъ разглежда планетната система въ хронологиченъ редъ — Physique céleste, tom II, contenant le système planétaire, exposé dans l'ordre chronologique — dans ses états successifs précédents: 1. Comme étoile temporaire; 2. Comme nébuleuse planétaire; 3. Comme étoile visible à l'oeil nu; dans son état composé actuel: 1. des planètes avec leurs météores, leurs satellites, leurs comètes et leurs aérolithes; 2. des couples des deux classes de microplanètes (1867).

VII томъ е посветенъ на въроса за произхода на земята и човѣка — Physique céleste, tom III, contenant l'origine de la terre et de l'homme, exposé dans l'ordre chronologique — I. dans la transformation 1. de l'eau en plantes par les rayons solaires, et 2. des restes des plantes en minerais; II. dans la transformation des plantes en organes des sens par les fluides impondérables amenés avec les rayons solaires (1867).

Въ 1868 г., като проспектъ на друго едно, сжщо така обширно съчинение, излиза — Transformation de l'eau en minerais. Aperçu général des détails exposés dans la „Physico-chimie" dont cet ouvrage est le prospectus, avec invitation aux

chimistes: I. de supprimer les incendies; II. de multiplier la lumière, la chaleur et les forces; III. de changer l'air en vapeur d'eau.

Въ 1870 г. излиза последното крупно съчинение на Берона — Physico-chimie, tom I-er, partie générale simplifiée par I. l'exposition des équivalents en tétraèdres et en nombres entiers; II. les sept rapports entre les nombres des éléments et des couleurs; III. la poussée de l'expansion des électres produisant la densité; IV. l'état des corps éprouvant la compression du baroélectre; V. l'explication de la fermentation et de la putréfaction; VI. la correspondance entre les espèces des électres et les organes des sens.

Ćмъртьта попрѣчва на Берона да издаде другитѣ томове на своята Физико-химия.

VI.

Славянска философия — по-обстоенъ погледъ. — Каква цель преследва Беронъ съ това свое съчинение. — Какъ трѣбва да тълкуваме неговото заглавие — Славянска философия — излиза отъ своето славянско съзнание. — Беронъ — гордъ славянофилъ. — Научнитѣ идеи, набелязани въ Славянска философия, Беронъ разработва въ Панепистемия. — По-главви идеи на Панепистемия. — Странни и чудати възгледи на Берона. — Теории и хипотези. — Тълкувания отъ лингвистиченъ характеръ. — Кабалистични знаци и числа. — Какъ Беронъ цени своитѣ трудове. — Беронъ като ученъ. — Енциклопедистъ. — Заслуги на Берона.

Първото по-важно научно съчинение на Берона е Славянска философия. Бихме очаквали, като излизаме отъ заглавието, да се говори тукъ за философията на славянитѣ. Въ сжщность въ тази книга, както споменахъ, намираме синтетично, сбито изложение на онова, което отсетне Беронъ развива и разработва въ седемьтѣ тома на своята Panépistème. Въ увода, озаглавенъ Électrologie, Беронъ говори за два основни електра и за две вжтрешни сили които ги проникватъ и които той нарича оргазъмъ (Orgasmus). Книгата е раздѣлена на три части. Въ първата, озаглавена Über die Schöpfung des Kosmos durch die drei Genesen, се говори за свѣтлината, топлината и електричностьта, за възникването на небеснитѣ тѣла, следъ това — за заражданието на органичния свѣтъ, растителния и животинския — за възникването на човѣка, за образуването и разширението на отдѣлнитѣ човѣшки раси. Въ втората часть се разглежда създаването на микрокосмоса. Между другото, Беронъ се спира тукъ и на въпроса за произхода и образуването на езика. Третата часть е посветена на естественитѣ науки —

физиката, химията, астрономията, геологията, физиологията на растенията и животнитѣ. Беронъ не се ограничава само съ точнитѣ науки; той се спира по-нататъкъ на наукитѣ за човѣшкия духъ — философията, педагогията и логиката, посвещава при това една специална глава на въпроси отъ областьта на изкуството, естетиката и морала — разглежда живописьта, скулптурата, музиката и поезията. Накрай, като приложение, е дадена една отдѣлна часть, въ която Беронъ се опитва да разясни два основни въпроса на философията — за свободата на волята и за безсмъртието на душата. Цельта на Берона е да даде една система на всички науки за природата и човѣшкия духъ — и въ сѫщото време, съ срѣдствата на положителнитѣ науки и философията. да проникне въ единството на свѣта, да установи това единство. Беронъ е убѣденъ, че сѫществува несъмнена връзка между различнитѣ обекти на научното изследване, отъ която връзка се обуславя единството на всички науки. Споредъ него, всички произлизатъ отъ два разноименни електра, които сѫ оживени отъ вѫтрешната сила на първичнитѣ елементи. Тази вѫтрешна сила, както вече споменахъ, Беронъ нарича оргазъмъ, праенергия.

Какъ трѣбва да се тълкува заглавието „Славянска философия“?

Така е смѣталъ да нарече Беронъ цѣлата своя наука, която той изтъква като нѣщо съвсемъ ново и оригинално въ основата си. Всички онѣзи свои научни трудове, които отсетне е публикувалъ подъ общо заглавие Panépistème, първоначално е мислилъ да нарече „Славянска философия“. Въ съчинението си върху потопа бележи: „Tout le système de la philosophie slave va paraître en mémoires traitant des objets différents des sciences physiques, naturelles et des sciences métaphysiques et morales“. И дава реда, въ който последователно ще излизатъ отдѣлнитѣ части на неговата система

на славянската философия. Беронъ поддържа, че неговата наука, научнитѣ схващания и възгледи, които изказва въ съчиненията си, се криятъ дълбоко въ преданията на славянското племе. Той нарича своята философия славянска, като излиза отъ своето славянско чувство и съзнание. Славянската раса, мисли той, се е отдѣлила отъ елинската и се е издигнала поради връзкитѣ си съ елинската до една твърде висока култура. „Отъ тази раса, славянската, произлиза и философията, която излагамъ тукъ“, пише Беронъ. Въ какво отношение сѫ се издигнали славянитѣ надъ другитѣ племена и народи — което дава основание на Берона да говори за обособена славянска философия, по-дълбока и по-ценна отъ философията на другитѣ народи? Всѣка раса, споредъ Берона, изразява известенъ мирогледъ, известно отношение къмъ свѣта. „Едни народи стигатъ само до онази епоха, когато живитѣ сѫщества захващатъ да се размножаватъ чрезъ раждане, затова наричатъ естеството natura; други народи стигатъ до онова време, когато живи организми захващатъ да се размножаватъ чрезъ пъпки — оттамъ φύσις; трети народи отиватъ по-далечъ и вематъ за изходна точка онзи моментъ, когато една висша сила създава свѣтъ — чрез δύναμις; други пъкъ народи, които се намиратъ въ по-благоприятно положение, проникватъ отвждъ началото на мирозданието — въ онова време, когато е господствувало еднообразното развитие на разноименни електри, оживени отъ оргазъмъ. Това състояние, което нѣма нито начало, нито край, е естество“ (срв. Б. Цоневъ, пос. ст., с. 43). До това висше понятие, естество, се е издигнала именно славянската раса, чиято философия изразява Беронъ. Славянитѣ обгръщатъ най-широко, най-пълно свѣта; само тѣ сѫ проникнали до неговата неизмѣнна сѫщность.

Беронъ не престава да бѫде единъ гордъ славянофилъ и въ другитѣ си научни съчинения. Той се гордѣе, че сла-

вянскиятъ родъ е можалъ да се издигне съ своята ученость, да се прояви въ областьта на науката съ една самостойна и оригинална мисъль. Въ заглавието на последния томъ на своята Небесна физика, гдето, между другото, разглежда въпроса за произхода и преселението на славянитѣ, той отбелязва, че това негово съчинение е необходимо преди всичко за славянскитѣ учени, indispensable aux Slaves savants, за да оценятъ дълбоката мисъль на своята раса и да я развиятъ по-нататъкъ. Въ третия томъ на упростената физика той пише: „Първитѣ западноевропейски археолози пренебрегваха славянския езикъ, а славянскитѣ археолози следваха грѣшкитѣ на своитѣ предходници. Съ появата на това мое съчинение започва сжщинската литература на славянския народъ, който дори до днесъ е билъ само единъ лошъ подражатель на западноевропейскитѣ народи“ (Б. Цоневъ, пос. ст., 65).

Споменахъ, че своитѣ научни идеи, набелязани въ Славянска философия, Беронъ разработва по-нататъкъ, като ги коригира и значително допълня, въ съчиненията си, издадени подъ общо заглавие Panépistème. Споредъ както обяснява, panépistème значи сборъ отъ всички науки: физически, естествени, метафизични и нравствени — ensemble des sciences physiques et naturelles et des sciences métaphysiques et morales. Неговата главна цель е да изтъкне единството на всички тия реални и духовни науки, да сведе къмъ единство цѣлото човѣшко знание, като установи основната сжщность, субстанцията на вселенната. Въ първия томъ на своята обща наука той обяснява, че неговиятъ наученъ трудъ обхваща всичко, което произлиза въ свѣта, както и всички прояви на духа (l'intelligence). Той иска да подчини на една система не само цѣлия органически свѣтъ, не само всички явления отъ духовенъ характеръ, но и всички неорганични процеси. Беронъ счита, че съ откриването на про-

изхода на движението и на афинитета той е намѣрилъ връзката между всички науки и е направилъ възможна една обща наука, panépistème, и не е никакъ странно, че, като се основава на подобни схващания, той не поставя никаква граница между своитѣ чисто научни понятия, отъ една страна и своитѣ фантастически схващания и религиозни убеждения, отъ друга. Въ своята теория на физиката той се счита, задължень да обясни редица метафизични понятия: движение, сила, безкрайность, време и пространство.

Ржководно начало за Берона е твърдението на Аристотеля, че всичко, което е въ духа, най-напредъ се заражда въ сѣтивнитѣ органи. Той подчертава, че и съвременнитѣ физици сж установили сжществуването на единъ първиченъ флуидъ, отъ който произтича всичко въ свѣта. Флуидъ — това е едно отъ основнитѣ понятия на неговата наука. Беронъ мисли, че е успѣлъ да съедини духа съ свѣта, като е доказалъ, че на всѣки сѣтивенъ органъ съответствува единъ свойственъ нему свѣтовенъ флуидъ: свѣтлината отговаря на очитѣ, ехогенниятъ флуидъ — на слуха, отрицателното електричество — на обонянието, положителното — на вкуса, топлината — на осезанието, а барогенниятъ флуидъ — на мишцитѣ. Въ зависимость отъ това имаме, като съответни физико-физиологически науки, фотостатика, ехостатика, електростатика, термостатика, баростатика и физико-физиология.

Тая часть отъ Бероновата физика, която е наречена упростена, въ сжщность е наука за флуидитѣ и за обусловенитѣ отъ тѣхъ явления. Беронъ отхвърля понятието сила, съ което е боравила предишната физика. Споредъ него, сили — въ значение, което имъ придава по-старата физика — не сжществуватъ. Сжществуватъ флуиди, които нѣматъ тежина и които пораждатъ както физически, тъй и химически явления. Атомитѣ на всѣки флуидъ сж оживени

и не сѫ инертни или мъртви — съдържатъ въ себе си движение, подобно на онова, което е скрито въ една пружина.

Въ общността на науката Беронъ иска да бѫде единъ радикаленъ реформаторъ — създатель на съвсемъ нови учения, откривачъ на неизмѣнитѣ, вѣчнитѣ закони, на които сѫ подчинени всички явления не само въ физическия, но и въ духовния свѣтъ. „Въ този мой трудъ, пише Беронъ, физическитѣ науки сѫ изложени въ една форма, която нѣма нищо общо съ досегашната тѣхна форма... Съчинението върху потопа, което е взето за негова основа, съдържа една доктрина, извлѣчена не отъ логически разсѫждения, не отъ умозрения, а отъ космични факти. Поради това тукъ сѫ невъзможни онѣзи видоизмѣнения, които биватъ допущани отъ доктринитѣ, създадени отъ разума... Славянската философия борави съ космични факти, строго установени, но разпръснати въ физическитѣ и естествени науки или пъкъ въ метафизическитѣ и нравствени науки (срв. Б. Цоневъ, цит. ст., 53).

Стойността на своята нова философия Беронъ вижда въ особеното подреждане на фактитѣ, което ни дава възможность да вникнемъ въ тѣхната първопричина — въ действието, което ги е произвело споредъ опредѣлени физически закони. За примѣръ той сочи потопа, отъ който сѫ произлѣзли добре познати последици — само че тия последици не сѫ били така подредени и съпоставени преди Берона, че да се види ясно дейността, която ги е произвела закономѣрно.

Като се основава на установени космични факти, Беронъ идва до заключение, че вселената е произлѣзла отъ единъ единственъ флуидъ, раздѣленъ още въ началото си на две части съ неравна гѫстота. Споредъ това, единъ и сѫщъ флуидъ получава свойство да се проявява като два флуида, които се различаватъ по своята гѫстота или по своята

еластичность. Тия два флуида, наречени електри, не сѫ инертни, не сѫ мъртви като атомитѣ, а сѫ оживени чрезъ своята еластичность, чрезъ своя оргазъмъ, който ги тласка да се разширяватъ постоянно по обемъ и да заематъ все по-широко пространство. Този оргазъмъ е достатъченъ, за да оживи всичко, което сѫществува — т. е. както флуидитѣ, които нѣматъ тежина, тъй и тѣлата на физическия и метафизически свѣтъ, които иматъ тежина и между които нѣма разлика. Оргазмътъ може да измѣни флуидитѣ — да ги превърне въ елементи, които иматъ тежина.

Тая доктрина, бележи Беронъ, е колкото умозрителна, толкозъ и реална; може да се приложи и въ физическия, и въ духовния свѣтъ. Самъ той я намира твърде понятна и проста, защото въ себе си тя съдържа като основа само положителни, точно установени факти, придобити съ много трудъ и мѫка отъ ученитѣ на всички вѣкове.

Възъ основа на своитѣ теории Беронъ обяснява произхода на свѣта и живота и различнитѣ етапи въ развитието на свѣта и на човѣшкия родъ. Спира се най-напредъ на произхода на небеснитѣ тѣла, говори за особенъ видъ комети, които нарича земни и които астрономията преди него не е познавала. Особено важна роль играе въ изложението на Берона неговата теория за потопа. Като излиза отъ нея, той обяснява всевъзможни промѣни на земята, всевъзможни явления въ физическия свѣтъ и въ живота на човѣчеството.

Самия животъ Беронъ свежда къмъ сѣтивностьта. Животътъ се заражда и обуславя отъ елементи, дадени още въ самото начало на свѣта; всѣки отдѣленъ елементъ поражда една отдѣлна форма на сѣтивность и отдѣленъ сѣтивенъ органъ. Свѣтлината създава зрителни органи, топлината — органи за усѣщане, отрицателното електричество създава органа на обонянието, положителното — вкусовия органъ, а отъ барогена се създаватъ органитѣ за движение.

Беронъ се спира и на произхода на видоветѣ. За начало на органичния свѣтъ взема растенията — отъ тѣхъ се развиватъ, споредъ него, безгръбначнитѣ и гръбначнитѣ.

Твърде странна и чудата е Бероновата теория за произхода на човѣшкия родъ. Първиятъ човѣкъ се заражда, споредъ него, на полуостровъ Малака, образуванъ отъ едно разклонение на Хималаитѣ. Тамъ се е зародило първото растение, чиито клони сж били напоявани отъ океана — и отъ това растение постепенно се развиватъ други видове, чиято еволюция се завръшва съ човѣка.

Когато се спираме на Бероновата теория за произхода на свѣта, обръща вниманието ни връзката между неговата религиозность и неговата научна мисъль. Всичко се създава отъ единъ основенъ флуидъ, но се създава не само по себе си, не по нѣкакъвъ спонтаненъ начинъ. Беронъ приема сжществуването на висша сила, която създава свѣта отъ първичния флуидъ и която той нарича Action suprême. Тая висша сила Беронъ свежда къмъ едно върховно сжщество — Être suprême. Навредъ въ неговитѣ съчинения ние съглеждаме едно старание да се съгласи научната теория съ догмитѣ на вѣрата, да се примири науката съ религията, да се намѣри хармонията между материалното и духовно начало. Религията и науката, казва той, не сж две сестри, а две разклонения на едно и сжщо стъбло, сътворени отъ върховното сжщество. Подъ върховно сжщество Беронъ разбира нѣщо отвлѣчено, но на всѣки случай нѣщо, което има преди всичко религиозенъ смисълъ; това е истината — великата истина, къмъ която трѣбва да се стремятъ всички и която е изворъ на редъ и щастие. Къмъ този редъ и къмъ това щастие е насоченъ освободениятъ човѣшки духъ, защото плътьта, материалното, се разпада и видоизмѣня, а духътъ остава вѣченъ.

Въ истината, значи, се сливатъ крайнитѣ цели на учения и вѣрващия, въ нея се сливатъ науката и религията.

Къмъ два пункта главно трѣбва да бѫде насоченъ, споредъ Берона, пробудениятъ човѣшки духъ — въ тия два пункта е изразена синтезата на неговата научно-философска и религиозна мисъль. Първо, нашиятъ духъ трѣбва да схване последователностьта на физическитѣ действия, а тия действия не сѫ нищо друго, освенъ проява на онова безкрайно движение, което се съсрѣдоточава въ първичния уравновесѣнъ флуидъ и което е присѫщо на върховното сѫщество. На второ мѣсто духътъ ни, мисъльта ни, трѣбва да се стреми да схване химическитѣ явления като проява на една Тройца (d'une Trinité), която води пъкъ къмъ единство — къмъ единството на върховното сѫщество. Rien pour l'intelligence de l'homme n'est plus imposant que... l'aperçu des actions chimiques, manifestation d'une Trinité que l'Être Suprême tira de l'unité, en divisant son mouvement en deux parties inégales, M + M¹et M du fluide primitif, pour produire l'affinité entre le psychoélectre E et l'aeroélectre E¹ (Б. Цоневъ, 66). Значи, двата отдѣлни пункта изчезватъ въ единъ пунктъ, въ едно начало отъ метафизиченъ характеръ. Като слива своята дълбока вѣра съ своето научно убеждение, Беронъ се счита за изразитель на една нова, непоколебима истина. Тая велика истина, казва той, изразена въ свѣта подъ формата на догма, е бивала отричана отъ ученитѣ, защото тѣ не сѫ познавали произхода на безкрайното движение. Догматицитѣ отъ своя страна сѫ имали известно убеждение за тази истина, но не сѫ могли да го внушатъ и наложатъ на ученитѣ. „Ние, заявява Беронъ, излагаме истината, съхранена у догматицитѣ, по такъвъ начинъ, че тя безъ друго трѣбва да бѫде призната отъ бѫднитѣ учени, които не ще сподѣлятъ заблужденията на своитѣ предходници“ (Б. Цоневъ, цит. ст., 66).

Научнитѣ теории и хипотези на Берона се преплитатъ съ твърде много странности и абсурди. Въ нѣкои отношения — напр., съ възгледитѣ си върху славянското племе и славянския езикъ — той напомня твърде много наивнитѣ увлѣчения на своя съгражданинъ Раковски.

Между другото, въ своитѣ научни съчинения той се занимава съ въпроса за преселението и славянитѣ (въ VII томъ на своята Panépistème). Беронъ ни най-малко не се съмнява, че славянитѣ сѫ едно отъ най-древнитѣ племена. Тѣ сѫ населявали първоначално полуостровъ Малака, гдето е билъ зароденъ първиятъ човѣкъ. Отъ тамъ сѫ се разпръснали още преди потопа въ Индустанъ; следъ потопа сѫ минали въ Мала-Азия, отъ Мала-Азия презъ Босфора — въ Европа. Настанени въ Тракия, тѣ приематъ името българи, за да се различаватъ отъ ромеитѣ и турцитѣ. Както вече се спомена, подъ тракиецъ Беронъ разбира българинъ.

Както Раковски дири навредъ следи отъ български езикъ, тъй и Беронъ дири навредъ славяни. Преди потопа египетскиятъ царь Сезострисъ победилъ хетитѣ и троидититѣ, жители на Азия, които, споредъ Берона, били отъ славянски произходъ. Безъ да величае безгранично гърцитѣ, Беронъ признава, че и физически, и умствено тѣ превъзхождатъ българитѣ. Надъ гърцитѣ стоятъ египтянитѣ — единъ народъ съ много по-стара култура отъ гръцката. У тѣхъ мждростьта — плодъ на възпитание и образование — винаги взема връхъ надъ страститѣ — нѣщо, което не е отличително за гърцитѣ. Египтянитѣ сѫ съставили една голѣма поема, която отсетне минала у гърцитѣ — това е „Илияда“... Тая поема е била разпространена още преди потопа въ срѣдата на елинитѣ въ Индустанъ. Тѣ просто сѫ промѣнили имената на героитѣ; тъй, напр., египетскиятъ Мемнонъ се е превърналъ въ гръцкия Агамемнонъ.

Изобщо, Беронъ проявява особена слабость къмъ тълкувания отъ лингвистиченъ характеръ. Всички тия тълкувания сѫ твърде своеобразни и наивни — основаватъ се на абсурдни етимологии, каквито срѣщаме въ изобилие въ съчиненията на Раковски и у мнозина патриотично настроени славянски писатели отъ онова време. Въ славянския езикъ Беронъ дири преди всичко опора за своитѣ научни и исторически теории. Въ третия томъ на Упростена физика той дава единъ славянски речникъ — Glossaire slave des noms dogmatiques, astronomiques, géographiques, ethnographiques propres et des noms épithètes contenues dans cet ouvrage. Съчиненията му сѫ изпъстрени съ славянски или по-точно — съ български думи. Нѣколко пѫти той изтъква, че ученитѣ, ако искатъ да дойдатъ до правилни заключения, трѣбва да усвоятъ основно славянски езикъ — особено трако-македонското наречие — съ други думи, българския езикъ. „Ще се явятъ нѣкога, пише Беронъ, трако-македонски археолози, които ще разкриятъ историята на прадѣдитѣ на сегашнитѣ европейски народи, и то отъ момента, когато тѣ сѫ населявали Индия преди потопа“ (Б. Цоневъ, 64-65). Безъ основно познаване на този трако-македонски или български езикъ, споредъ Берона, е немислимо едно пълно и всестранно научно изследване. Така и Раковски е мислѣлъ, че всѣко лингвистично изследване, което нѣма за основа български езикъ, е погрѣшно. Ученитѣ, казва Раковски, не сѫ могли да преведатъ вѣрно старитѣ индийски текстове, защото не сѫ знаели български. Само че, трѣбва да признаемъ, Беронъ отива по-далечъ отъ Раковски: докато Раковски намира български езикъ въ Индия, Беронъ вижда неговото начало въ прародината на човѣчеството — на полуостровъ Малака. Цоневъ (58) предполага, че Беронъ е повлиянъ отъ Раковски. Въ сѫщность неговитѣ лингвистични теории сѫ набелязани още въ Славянска философия, въ 1855 г.

значи, преди появата на известнитѣ съчинения на Раковски. Той съобщава на своитѣ читатели, че ималъ задоволството да открие по единъ начинъ, който изключва всѣко съмнение, съ помощьта на своя майчинъ езикъ, мѣстото, гдето сж възникнали прадѣдитѣ на днешнитѣ жители на Азия и Европа. Водѣли сж го къмъ това мѣсто — Малака — българскитѣ географски названия. Беронъ подчертава, че само защото знаелъ славянски, можалъ да намѣри исторически доказателства за връзката на днешнитѣ европейски и азиятски народи съ тѣхнитѣ прадѣди на Малака. Посрѣдствомъ славянския езикъ той успѣлъ да разреши множество тъмни въпроси въ предисторията на човѣчеството. Тукъ за Берона се съдържа още едно съображение — може би, най-важното, — за да нарече своята наука „славянска философия“. Той дори възнамѣрявалъ да разгледа и потопа отъ становището на тази славянска философия.

Въ какъвъ смисълъ славянскиятъ езикъ се явява като основа на Бероновитѣ сжждения отъ исторически и научен характеръ?

Както вече казахъ, подъ славянски езикъ Беронъ разбира своята родна речь. Навредъ той излиза отъ българския езикъ — и то, както отбелязва Цоневъ, отъ котленския говоръ.

Ето нѣколко отъ етимологиитѣ на Берона и заключенията, основани на тѣхъ. Mongol значи mon gol — „homme nu“, обяснява Беронъ. Bolgarin значи bal gorin — бил горен (supérieur). Prus или priruss значи съседъ на руситѣ. Novohodonosor — нов ход на Сир. Nebucadnesar — небу къ дне царь — царь на небето и на деня. Името Darius произлиза отъ даръ (donne). Името Penthésilée, дадено на царицата на амазонкитѣ, произлиза отъ две думи: пет и сила — ayant la force de cinq autres...

Подобно на Раковски, въ множество гръцки имена Беронъ открива славянски елементи — намира, че сж отъ славянски произходъ. Тъй, напр., името Σάμος произлиза отъ самъ; Κρήτη — отъ крито, скрито; Ὅμηρος — отъ ο μὴρ (au monde); Ἕλλην значи първоначално еленъ (serf), Приамъ произлиза отъ приема (personne qui reçoit). Отъ славянски произходъ сж дори нѣкои египетски имена.

Още по-странно впечатление прави единъ особенъ принципъ, о който се придържа Беронъ, за да открие навредъ славянски имена и названия. Той чете наопъки старитѣ лични географски имена и се опитва да ги сведе, така прочетени, къмъ познати славянски думи и означения. Неговата „Небесна физика“ съдържа една часть, озаглавена „Славянски следи, запазени въ географскитѣ имена“ (Les vestiges des Slaves conservés dans les noms géographiques). Тамъ Беронъ казва, че нѣкога славянитѣ, подобно на индуситѣ, евреитѣ, арабитѣ и перситѣ, пишели отъ дѣсно на лѣво; и отсетне така написанитѣ думи започнали да четатъ обратно: отъ лѣво на дѣсно; това могатъ да разбератъ, казва Беронъ, само онѣзи отъ неговитѣ читатели, които знаятъ славянски. Ето нѣколко примѣра: Hindoustan, наопъки: na tsoudnih (на чудни) — това сж чуднитѣ земи, les pays merveilleux, къмъ които се отправила една часть отъ славянитѣ, напущайки своята прародина. Въ Парижкия Лувръ Беронъ видѣлъ нѣколко барелефа отъ Нинивия, върху които имало надписъ Khorsabad; прочелъ наопъки и разбралъ — dava s rohk (в чете като v) — donne avec corne, c'est à dire il donne au lion des coups. Следъ като излѣзли отъ горещия поясъ, славянитѣ се настанили въ Beloutchistan; тамъ се срещнали съ араби, които ги нападнали като лъвове; това заключава Беронъ отъ името, прочетено наопъки: na sih ctou lev... Парнассъ, наопъки s san rap (със син ръб) — avec bleue couture. Името означавало планински връхъ, който съединя-

валъ два склона въ единъ ржбъ; този ржбъ ималъ синь, небесенъ цвѣтъ. Latin, наопъки n'ital; това пъкъ означавало населението, което се отправя къмъ Италия (на Италия!); inde — edni — unique ou pays produisant des comestibles (иѳд'ни пише Беронъ и го извежда отъ корена ям). Римъ, наопъки — миръ (monde). Thrac или tarac — ca rat, dirigé vers les montagnes (към рът!). Но най-хубава е етимологията на mecedon, което Беронъ разчленява maced-on и тълкува, като го чете наопъки: de sam — ou suis-je?

Като ученъ Беронъ се отличава и съ друга една странна особеность. Макаръ и да се основава, както самъ той казва, на провѣрени, на несъмнени факти, понѣкога той се увлича отъ кабалистични знаци и числа. Твърде голѣма роля играятъ въ неговото учение числата 3 и 7. Тъй, напр., той различава седемь сѣтива, седемь багри, седемь тона, седемь различни вкуса, седемь планети. Незабравя да отбележи, че и недѣлята има седемь дни. Съчетава числа и букви, чете, както видѣхме, думитѣ наопъки, открива въ тѣхъ неочаквани, неподозирани отъ никого значения, гордъ е, че по този начинъ прониква въ тайни, каквито никой преди него не е подозиралъ, разрешава проблеми, които науката преди не се е осмѣлявала дори да докосне.

Тукъ ние идваме до друга една черта, която отличава Берона. Той цени необикновено високо своитѣ научни трудове и своята мисъль. Убеденъ е, че неговото дѣло ще има за науката грамадно значение. Понѣкога той е обзетъ отъ безгранично самомнение, подобно на самомнението на Раковски въ областьта на езикознанието, историята и митологията — както изобщо и въ цѣлата му политическа дейность. Беронъ държи твърде много на своя начинъ на обяснение на явленията, намира го съвсемъ новъ и оригиналенъ — не се съмнява, че съ неговитѣ трудове започва една съвсемъ нова фаза въ развитието на науката. Още въ

заглавието на своята Panépistème той бележи, че това е réforme fondamentale des sciences physiques. Той е решително противъ физическитѣ теории и понятия, съ които сж боравили неговитѣ предходници и съвременници. Говорило се е за действие (ἐνεργεία) и за сила, която го произвежда (δύναμις). Въ тия понятия Беронъ не вижда нищо научно. „Като отхвърлямъ, заявява той съ нескрита гордость, тия отвлѣчени понятия, които сж само призраци, азъ унищожавамъ преградата, която прѣчеше на естественицитѣ да станатъ до началото на свѣта“ (Б. Цоневъ, 55). Неговата коренна реформа на науката била възможна, защото той открилъ произхода на космичнитѣ факти; отъ сега нататъкъ, мисли Беронъ, следъ него, създадената отъ него наука ще бжде изходна точка за всички научни изследвания, за всѣко изучване на свѣта и природата. „Това учение съставя уводъ къмъ всички природни и нравствени науки, всѣка отъ които въ бждеще ще се развива споредъ посочените тукъ новооткрити естествени закони. То може да се сравни съ една току-що открита terra incognita, пълна съ разнообразни съкровища, достатъчни, за да обогатятъ днешните и много отъ бжднитѣ поколѣния“. И следъ това Беронъ цитира изъ „Илияда“ думитѣ, които Атина Палада отправя къмъ Диомеда преди боя съ троянцитѣ: „Отмахвамъ мрачната завеса, която бѣ предъ очитѣ ти, за да познаешъ, кой е Богъ и кой е човѣкъ“ (Б. Цоневъ, 43).

Къмъ мнозина представители на физическата наука Беронъ не чувствува никакво уважение. Нарича теориитѣ имъ смѣшни, безсмислени; а тѣ, самитѣ, споредъ него, сж просто невежи... Какво съзнание е ималъ за себе си и какъ е ценилъ самъ той своитѣ собствени научни заслуги, какъвъ характеръ е вземало понѣкога неговото самомнение, се вижда отъ едно негово писмо, пратено отъ Парижъ до д-ръ Селимински въ 1864 г. Писмото е писано на гръцки.

Между другото въ него четемъ: „Видѣхъ, че вече е време да се изпълни целта ми, за която съставявахъ цѣлото си съчинение по физико-физиологическитѣ науки на основание на началото на движението и на причината за сродството между тѣлата. — Едвамъ този мѣсецъ свършихъ своята физика въ четири тома. . . Отъ обема става явно, че този трудъ е пъленъ и съвсемъ новъ. Следъ като сж изобличени грѣшкитѣ на членоветѣ на тукашния Institut, сега изъ вѣстницитѣ се споменува за моята физика. Отъ външъ има други, които съобщаватъ истината, затова сетнѣ ще се научите добрѣ. . . Физиката стана истинска наука; а досега бѣше сборъ на описани явления отъ неизвѣстно начало. Професоритѣ ще срѣщатъ, може би, малко затруднение, докато отвикнатъ отъ старата метода; но такава мжчнотия не сжществува за тѣзи, които сж постжпили право. Тукашнитѣ мждреци разбраха, че трѣба да почнатъ отъ начало тогава, когато мислѣха, че сж свършили. Изпращамъ ти една критика отъ Boudeaux, напечатана въ много вѣстници; нея може да обнародва Пчелата (думата е за „Българска пчела, вѣстникъ политически, любословенъ и търговски. Издава ся сѣкой петъкъ“. Вестникътъ се е издавалъ въ Браила, подъ редакцията на Хр. Ваклидовъ. Излизалъ е отъ май 1863 г. до октомврий 1864 г.) като бжде преведена“... (Библ. Д-ръ Селимински, VI, с. 83 сл.).

Той е силно загриженъ за сждбата на своитѣ съчинения. Иска да бждатъ тѣ широко разпространени, преведени на други езици — да бждатъ дори въведени въ учебнитѣ заведения. Въ завещанието си отъ 1862 г. той пише: „Отъ другитѣ ми пари, а, ако не достигнатъ, да се продадатъ нѣкои дървета, та да се прибави и тая сума, да се преведатъ моитѣ книги за градскитѣ училища на отоманската империя и на княжествата. Моитѣ книги може да се преведатъ на турски, гръцки, български, сръбски или влашки езици“... (Библ. Д-ръ Селимински, кн. VI, с. 86).

Като оставимъ на страна крайноститѣ и странноститѣ на Бероновата наука, ще трѣбва да признаемъ, че за своето време Беронъ е единъ голѣмъ ученъ, който може и трѣбва да бѫде ценен наредъ съ виднитѣ представители на естественитѣ науки отъ срѣдата на миналия вѣкъ. Каквито недостатъци и да притежава, той се издига съ една извънредно богата научна култура, съ основно познаване на старогръцката наука и философия, съ широката си осведоменость въ областьта на научнитѣ философски теории на старото и новото време. Неговитѣ слабости бледнѣятъ предъ огромнитѣ му и твърде разнообразни познания.

Беронъ е истински типъ на енциклопедистъ — енциклопедистъ въ най-доброто значение на думата. Къмъ главнитѣ, основнитѣ проблеми, които си поставя за разрешение като ученъ, той пристѫпва не съ повръхностенъ дилетантизъмъ, а съ предварителната подготовка на специалиста. Едновременно медикъ по специалность, педагогъ, философъ, физико-математикъ, той може да застане наредъ съ найдобритѣ представители на западноевропейския енциклопедизъмъ. Еднакво той е запознатъ и съ физическитѣ, и съ естественитѣ, и съ хуманитарнитѣ науки. Неговата мечта като ученъ е — да създаде една обща наука, която да бѫде синтезъ на всички науки — Panépistème.

Нѣма нищо чудно въ това, че той, който се е отличавалъ съ необикновени дарби и е успѣлъ да усвои научната мисъль на античния свѣтъ и на своето време, считалъ е себе си призванъ да извърши превратъ въ науката, да бѫде неинъ реформаторъ. Той е виждалъ ясно слабитѣ страни на предишното и съвременното знание — неговата фрагментарность, неговото безсилие да се издигне до по-широки и по-значителни научно-философски обобщения. Надѣва се, че зрѣлитѣ години на неговия животъ ще му бѫдатъ достатъчни, за да постигне това, което редица учени

въ продължение на толкозъ вѣкове — съ дружни усилия — не сж могли да постигнатъ.

Една отъ голѣмитѣ заслуги на Берона ние виждаме тъкмо въ този неговъ стремежъ къмъ синтетична мисъль, както и въ неговия опитъ да свърже естествознанието съ философията. Макаръ и да е решителенъ привърженикъ на новата, емпиричната физика, Беронъ не се отнася съвсемъ отрицателно къмъ по-старата спекулативна физика. Въ нея той вижда едно плодоносно начало, което може да доведе единъ ученъ до широко обобщение, стига само тоя ученъ да не напустне почвата на опита и наблюдението. Той е убеденъ, че истинската философия е немислима извънъ кржга на опитното изследване. А отъ друга страна, той вижда, че емпиризмътъ не е достатъченъ за науката — емпиризмътъ е срѣдство, за да се стигне до сжщинската, крайната задача на науката — до синтезата, която въ своитѣ основи е колкото научно-емпирична, толкозъ и отвлѣчено-философска Ето защо Беронъ иска да бжде не само физикъ, но и метафизикъ, не само емпирикъ, но и творецъ на философска система.

До известна степень, съ своитѣ стремежи къмъ синтеза, той се доближава донейде до представителитѣ на съвременната тъй наречена натурфилософска школа. Само че — трѣбва да се подчертае това — Беронъ не спада къмъ кржга на ония натурфилософи, които познаватъ повръхностно естественитѣ науки и поради това се стремятъ къмъ безпочвени системи, лишени отъ каквато и да е емпирична основа. Както самъ заявява на много мѣста въ съчиненията си, той иска като изследвачъ да остане винаги въ кржга на физическитѣ явления, физическия свѣтъ, да извлѣче отъ самата природа, отъ съвокупностьта на всички нейни явления, законитѣ, които движатъ реалния и духовния свѣтъ. Старае се да отбѣгне чисто логическитѣ, съвсемъ отвлѣченитѣ построения — макаръ и да не успѣва винаги.

Бихме могли да говоримъ дори и за известни специални заслуги на Берона отъ чисто наученъ характеръ. Дълго време той е работилъ като експериментелистъ — опитвалъ се е да подобри нѣкои части на оптичнитѣ инструменти. Заговорва за научни възможности и открития, които сж осжществени едва въ наше време — говори, напр., за безжични телеграфи — télégraphes sans fils et sans cables. Въ своята метеорология той излиза отъ твърдението, че всички атмосферни явления могатъ да се обяснятъ, като се излиза отъ теорията за електричнитѣ токове и напрежения. Бероновитѣ трудове по метеорология, както изтъква видниятъ нѣмски метеорологъ Каснеръ, се основаватъ на една съвсемъ нова научна система. „Изобщо, казва Каснеръ, голѣма смелость е, възъ основа на тогавашнитѣ познания за природата и причинитѣ, по които действува електричеството, да се създава една система въ голѣмъ масщабъ за обяснение на метеорологичнитѣ явления. Макаръ това да не се е увѣнчало съ успѣхъ, все пакъ трѣбва да признаемъ голѣмитѣ заслуги на Берона: въоржженъ съ обширни познания по физика, метеорология и близкитѣ до тия науки, той не е скжпилъ времето си, за да подпомогне науката“ (Сборникъ Беронъ, 79).

Основно запознатъ съ старогръцкия езикъ, Беронъ си поставя за цель да поправи и обогати научната терминология. Въ случая той излиза отъ съображението, че за новитѣ научни понятия и обекти сж потрѣбни сжщо така нови названия. Съчиненията му сж пълни съ нови термини и имена, образувани отъ гръцки корени и думи. „Тѣхното създаване и въвеждане, пише Беронъ, е една абсолютна необходимость; защото новитѣ обекти се различаватъ отъ обектитѣ, познати до сега. Следователно, безсмислено е да се наричатъ тия нови обекти съ имена, които не подхождатъ на тѣхната сжщность“.

VII

Беронъ и неговитѣ сънародници. — Какво сж знаели въ България за неговитѣ научни трудове. Речь на д-ръ Селимински за Берона. — Марко Балабановъ запазва всичкитѣ си симпатии за д-ръ Никола С. Пиколо. — Защо съвременницитѣ на Берона не сж проявили особенъ научен интересъ къмъ неговата научна дейность.

Макаръ да е работилъ уединенъ въ Парижъ, той не е искалъ неговото дѣло да остане откжснато отъ духовния животъ на неговото отечество. Грижилъ се е съчиненията му да бждатъ разпространени въ неговото отечество, да се преведатъ на български, да станатъ достояние на неговия народъ, за чиято сждба той не е престаналъ да мисли до края на живота си. Поддържалъ е връзки съ по-видни свои сьотечественици, държалъ ги е въ течение на своята научна дейность, искалъ е да ги научи къмъ научни наблюдения, да ги подбуди да работятъ споредъ своитѣ сили и способности, за напредъка на общата наука. Въ 1864 г. пише на д-ръ Селимински, който по него време е билъ лѣкарь въ Болградъ: „За да стане по-важна Пчелата и за да станатъ тракийцитѣ [българитѣ] малко извѣстни, трѣба Българскиятъ комитетъ да нареди точни ежедневни наблюдения върху термометра, барометра и вѣтроветѣ. Наблюденията трѣба да ставатъ прѣди обѣдъ отъ 4-6, слѣдъ обѣдъ около 2 часа и при захождането на слънцето. Тѣзи наблюдения да се публикуватъ всѣка седмица“ (Библ. д-ръ Сел., кн. VI, 84).

Ала въ България малцина сж знаели нѣщо по-сжществено за научнитѣ трудове на Берона. Говорѣло се е за това въ срѣдата на по-образованитѣ българи, известни сж били заглавията на нѣкои отъ тѣхъ, но за една научна оценка

или пъкъ за популяризация на неговитѣ научни идеи въ България и дума не е могло да става. Нито е помислялъ нѣкой отъ Бероновитѣ съвременници българи, че е възможно да се издигне до неговата мисъль и да се ориентира въ неговото огромно научно дѣло. И все пакъ, българитѣ сж били горди съ своя сьотечественикъ. Да се намѣри по онова време единъ българинъ, който да пише на чужди езици научни съчинения, да излиза съ свои самостойни изследвания, да обръща съ тѣхъ вниманието на западноевропейския свѣтъ — това, наистина, е могло не само да поддържа, но и да оправдава гордостьта на българитѣ. Тѣ сж се приучвали да ценятъ по-високо своитѣ сили и способности, виждали сж, че и отъ тѣхна срѣда — дори отъ най-простата българска срѣда — могатъ да излизатъ лица, които да се мѣрятъ съ най-голѣмитѣ учени на Западна Европа.

По поводъ на Бероновата смърть вестникъ Македония помѣства некрологъ, писанъ, навѣрно, отъ Славейкова, гдето българскиятъ ученъ е нареченъ „достоенъ съперникъ на Хумболта“ (Македония, г. II, бр. 6).

Какво е било отношението на просвѣтенитѣ българи къмъ Берона, узнаваме най-добре отъ една речь на д-ръ Селиминski, държана въ Болградъ при раздаването на ученишкитѣ свидетелства въ Болградското централно училище въ 1865 г. На ученицитѣ били раздадени като награда „важнѣйши-тѣ и единствени въ своя видъ съчиненія на нашія еднороденъ г-нъ Д-ръ Петъръ Беровъ“. Ето каква характеристика дава на Беронъ д-ръ Селиминski въ своята речь, като подчертава при това своето патриотическо чувство:

„Той-зи высокоученый мжжъ най-напредъ отъ всякій другъ се зае да рѣши най-трудный въпросъ, въпросъ, кой-то е былъ до сега предметъ за всѣгдашенъ споръ между учены-тѣ, сирѣчь! споръ за първоначалнж-тж творческж силж на вселеннатж и въ продълженіе на тридесятгодишно изу-

ченіе надъ тоя предметъ, успѣ да опрѣдѣли природѫ-тѫ и свойства-та на тѫѣ сила и математически да изясни причины-тѣ на всички-тѣ явленія, тъй что-то да приведе въ системѫ всичко, что е оставало до тогава несвязно и разединено. Трудове-тѣ ся увѣнчахѫ: списанія-та му ся издадени на свѣтъ и произведъхѫ голѣмо удивление. Литературни вѣстницы писахѫ много за тѣхъ и съ достойно уваженіе. А на 1863 г. мѫжье учени изъ Германіѣ ся отправихѫ до него съ прозбѫ, за да имъ рѣши нѣкои до тогава нерѣшени недумѣнія въ наукѫ-тѫ. Изъ помежду много-то други задачи имъ изясни и това, въ кое время сѫ ся образували всяко едно отъ петь-тѣхъ чувства, и съ просто научно изясненіе и матиматически доказателства възможа постепенно да ги въведе да познаѣтъ всякѫ еднѫ отъ 6-тѣхъ епохи, сѫ ся произвели всичкитѣ неорганически и органически тѣла. Той-зи нашъ съотечественникъ Господинъ Докторъ Петъръ Хаджи Беровъ днесь ся числява въ реда на най учены-тѣ мѫжіе въ нашето столѣтіе. О каква радость на роднины-тѣ му! И каква похвала на цѣлыя нашъ народъ! Той доказа съ себя си предъ свѣта, че не единъ народъ на земѭ-тѫ нѣма исключително право да производи велики мѫжіе и че напротивъ священната природа е еднакво надѣлила всякого человѣка съ Божи-тѣ дарове и го е направила въспріимателенъ на всякаквѫ наукѫ. И тъй нашій-тъ едноплеменникъ Г-нъ Д-ръ Петъръ Хаджи Беровъ, отъ овчарско домочадіе, как-то и мнозина други подобни нему съотечественницы съ средства ничтожни, но съ волѭ силнѫ, съ търпѣніе юнашко и съ рѣшеніе неизмѣняемо устременъ всѣкоги къмъ главнѫ-тѫ цѣль, безъ да поиска да употрѣби бѣлило-то на повърхностно-то ученіе и на щеты-тѣ свѣтовны достигнѫ напослѣдъкъ да стане патриархъ мѫдрости“ (Библ. Д-ръ Селиминski, IV, 84-85; срв. и с. 93). Не всички еднородци на Берона, негови съвременници, сѫ се отнасяли

така възторжено къмъ Берона и сѫ ценили тъй високо неговитѣ заслуги, както ги е ценилъ Селимински. Марко Балабановъ запазва всичкитѣ си симпатии не за Берона, а за другъ единъ български ученъ отъ онова време — д-ръ Никола С. Пиколо. „Докато д-ръ Н. С. Пиколо, мѫжъ съ всестранно и солидно научно и литературно образование, бѣше понапусналъ медицината заради старо-еленската литература и филология, по които въ Франция той се почиташе и като признатъ авторитетъ, д-ръ Петъръ Беронъ отъ своя страна бѣше зарѣзалъ медицината, за да се посвети изцѣло на своеродни физико-математически занятия, отчасти и езикословни, за които той самъ изповѣдваше, че не били ценени и не били одобрявани отъ съврѣменнитѣ учени, но за които бѣше убеденъ, че тѣ ще се оцѣнятъ и ще се търсятъ отъ бѫдещия ученъ свѣтъ“ (Страници изъ политическото ни възраждане, 1904, с. 117).

Че съвременицитѣ на Берона не сѫ проявили особенъ интересъ къмъ Бероновата научна дейность, това не трѣбва да ни очудва. Българската наука е била още въ своето начало; научнитѣ интереси на българина, изобщо взето, сѫ били твърде слаби и не сѫ могли да обгърнатъ многостранната мисъль и необикновената ученость на Берона. Но, за жалость, равнодушието къмъ Бероновитѣ научни трудове продължава и днесъ. Ако нѣкога то е било оправдано, днесъ, когато имаме толкозъ видни наши учени, отлично запознати съ специалнитѣ въпроси, съ които се е занималъ Беронъ, съ тѣхната сѫщность и история, — днесъ това равнодушие е и непонятно и осѫдително. Нека се не забравя у насъ, отъ нашитѣ учени, че, освенъ своя теория, науката има и своя история. Нека се не забравя и това, че историята е не по-малко поучителна отъ теорията. За насъ не е безразлично, какво е работилъ, писалъ и до какви идеи е дошелъ единъ отъ първитѣ, най-виднитѣ наши учени.

Едно подробно изучване на Бероновата научна дейность би ни открило, може би, нѣкои основни качества на българската научна мисъль, би освѣтлило нѣкои интересни страни въ психологията на българския ученъ изобщо.

Ще добавя, че и въ друго едно отношение Беронъ заслужва вниманието на нашитѣ учени — на тия, които боравятъ у насъ съ точни, положителни науки. За тѣхъ той би могълъ да бжде образецъ — не съ резултатитѣ на изследванията си, не съ отдѣлнитѣ си теории и хипотези, — а съ широтата на своя умъ, съ неизмѣримото богатство на своята култура. Невъзможно е да бждешъ единъ голѣмъ ученъ — дори единъ обикновенъ ученъ, бихъ казалъ, ако останешъ цѣлъ животъ затворенъ изключително въ тѣсния кржгъ на една отдѣлна специалность и не почувствувашъ потрѣбность да разширишъ този кржгъ. Ни една научна мисъль не ще се роди у него — въ този кржгъ — и, ако се роди, ще бжде мрътва. Трѣбва да се подирятъ връзки между ограничената специалность и другитѣ области на човѣшкото знание. Съ каквато наука и да се занимаваме, трѣбва да бждемъ способни, преди всичко, да се издигнемъ до по-сложни синтези — къмъ дейность трѣбва да ни тласка не затворената цель на ограниченото знание, а способностьта за научно творчество и жаждата на духа. Остане ли единъ изследвачъ чуждъ на тая жажда, механизира ли се въ своето наблюдение и мислене, докрай той ще бжде единъ самозванъ ученъ, мжченикъ, но не и жрецъ на науката. За него биха могли да се повторятъ думитѣ, съ които Фаустъ се обръща къмъ Вагнера:

Du hast wohl recht; ich finde nicht die Spur
Von einem Geist, und alles ist Dressur.

Никоя наука не би искала да ни унизи, да ни механизира, да ни превърне въ свой мъртъвъ инструментъ. И

изобщо, възможна ли, е каквато и да е наука, каквато и да е научна мисъль и истина извънъ стихията на духа и творчеството? Беронъ, който въплътява тая стихия, крие въ себе си, може би, най-ценнитѣ качества на учения. И когато е виждалъ ясно своя пѫть, и когато се е губилъ въ лабиринтитѣ на своята мисъль и е жадувалъ за свѣтлината на прозрението — винаги той е билъ устременъ къмъ една голѣма и жива истина, която е долавялъ въ хармонията на своето дѣло съ далечнитѣ, върховнитѣ цели на своя народъ и на цѣлото човѣчество.

БИБЛИОГРАФИЯ

А. Теодоровъ [Баланъ] Д-ръ Петъръ Беронъ. Сѣнки II. Български прѣгледъ, г. I, 1894, кн. 7.

Г. Дочевъ: Д-ръ Петъръ Беронъ и неговото дѣло По случай 50-годишнината отъ смъртьта му. Учил. пр. г. XXI, 1924, кн. 4.

Н. Т. Балабановъ. Д-ръ Петъръ Беронъ. Учил. пр., г. XXIII, 1924, кн. 10.

Хр. Негенцовъ — Н. Т. Балабановъ. Сборникъ Д-ръ П. Беронъ по случай стогодишнината на Рибния букварь. Подъ редакцията на —. София, 1926 [Съдържание: А. Теодоровъ-Баланъ — Слово; Н. Т. Балабановъ — Слово; Б. Боевъ — Приветствие; Б. Цоневъ — Д-ръ Петъръ хаджи Беровичъ—Беронъ; Ив. Д. Шишмановъ—Кога и отъ кого е купилъ Д-ръ Петъръ Беронъ мушията си въ Ромъния; Д-ръ Каснеръ — Съчиненията на П. Беронъ по метеорология; Д. Мишевъ — Нашето училище отъ най-старо време до Рибния букваръ; Б. Дяковичъ — Д-ръ П. Беронъ и него-

виятъ Рибенъ буквaръ; Г. Дочевъ — Педагогическата мисъль и училищното дѣло въ Европа преди 100 години въ свръзка съ дѣлото на Д-ръ П. Беронъ; С. С. Бобчевъ — Рибниятъ буквaръ; Н. Табаковъ — Единъ английски докладъ за Бероново съчинение; Н. Табаковъ — Съчиненията на П. Беронъ, печатани на френски езикъ (пъленъ библиографически описъ); П. Петровъ — Библиография].

XIII

Неофитъ Рилски

Неофитъ и неговиятъ кржгъ. — Животъ. — По-важни моменти отъ него. — Надежди и разочарования.

Неофитъ спада къмъ кржга на онѣзи наши книжовници отъ първата половина на миналия вѣкъ, чиято дейность е тѣсно свързана съ задачитѣ и развитието на българското училище. Почти всички тия книжовници сж гръцки възпитаници — познавали сж добре гръцката образованость и нея именно сж пресаждали на българска почва, като сж я приспособявали къмъ мѣстнитѣ условия.

Преди всичко нѣколко думи за живота му.

Роденъ е въ [село Баня (Разложко — Банско)] въ 1793 г. Свѣтското му име е Никола Петровъ, Неофитъ — монашеското му име. Първоначалното си образование добива въ килийното училище на баща си, който е билъ свещеникъ и учитель. Споредъ сведенията на Неофита, баща му отначало е билъ върлъ гъркоманъ. Обаче Паисиевата история направила цѣлъ превратъ въ възгледитѣ му. „Следъ прочитането на тая история, пише Неофитъ, баща ми стана другъ човѣкъ“. Отъ малъкъ още Неофитъ проявилъ склонность къмъ живопись — и родителитѣ му презъ 1806 г. го дали да чиракува при прочутия тогава майсторъ Димитъръ Зографъ. Въ 1808 г. Димитъръ Зографъ билъ повиканъ въ Рилския манастиръ да рисува икони, и взелъ съ себе си своя ученикъ, който, споредъ разказитѣ на калугеритѣ, помагалъ при рисуването на страшния сждъ. Монашескиятъ животъ се понравилъ

на Неофита, той останалъ въ манастира и 18-годишенъ се покалугерва (1811 г.). Тукъ той продължава своето учение и прилежно изучава черковнославянска граматика подъ ржководството на единъ манастирски килиенъ учитель. Манастирскитѣ братя виждатъ способноститѣ на Неофита и го пращатъ да продължи учението си въ гръцкото училище въ Мелникъ. Тукъ неговъ учитель е билъ гъркътъ Адамосъ Мецовалитисъ. По всѣка вѣроятность, още въ Мелникъ, подъ влиянието на гръцкото училище, почва да се заражда у него стремежъ къмъ книжовна и просвѣтителна дейность. Жадуващъ да получи по-високо образование, отъ Мелникъ той отива въ Велесъ, пакъ въ гръцко училище — усвоява тамъ още по-добре старогръцкия езикъ и се запознава по-отблизо съ произведенията на гръцкитѣ класически писатели, които по него време усърдно сж се изучвали въ по-уреденитѣ училища.

Усвояването на елинската образованость, влиянието на гръцкитѣ учители, общуването съ една по-образована гръцка срѣда — всичко това не накарва Неофита да се откаже отъ своята народность, а, напротивъ, засилва неговото национално чувство и създава у него по-опредѣленъ стремежъ да работи за просвѣтата и пробуждането на своя народъ — съ помоща на онѣзи образователни срѣдства, които е усвоилъ въ гръцкитѣ училища.

Въ 1815 г. Неофитъ се връща въ Рилския манастиръ, съ голѣми планове за народополезна работа — и до 1828 г. преподава въ манастирското училище българско четмо и писмо. Освенъ като учитель, работилъ е въ манастира и като проповѣдникъ — отличавалъ се и съ ораторски дарби, и въ скоро време се прочулъ между населението съ своитѣ слова.

Въ 1828 г. отива въ Самоковъ — като дяконъ въ черквата и секретарь на самоковския митрополитъ Игнатий Рилски.

Презъ 1829 г. въ Самоковъ се е случило едно събитие,

което е направило силно впечатление на Неофита. На 9 юний вечерьта е билъ убитъ отъ турска ржка Игнатий Рилски. Неофитъ е изразилъ скръбьта си по този поводъ въ едно стихотворение, написано на черковнославянски езикъ. Доколкото е известно, това е първиятъ му по-значителенъ литературенъ опитъ. Въ това стихотворение (сп. Мисъль, г. I, 617) Неофитъ говори за убития Игнатий:

Йерарха зде блаженна тѣло всесвещенное
Гробъ покриваетъ темнии, кровию обагренное.
Неповинно и неправедно убиена бивша,
А на семъ престоле три точию лѣта преживша.
Тѣломъ убо и лѣти млади, житиемъ же чудна,
Игнатия мудра, благодѣяньми не оскудна.
Иже зритъ гробъ сей да прослезится горцѣ отъ сердца.
. . . . . .
Йерархъ егда убийцею пораженъ бисть лютѣ,
Туркомъ проклятимъ . . . . . .

Следъ убиването на митрополита Неофитъ останалъ въ Самоковъ още една година. Въ 1830 год. се върналъ въ манастира и почналъ отново да учителствува въ манастирската килия. Презъ 1833 год. манастирътъ билъ изгоренъ отъ разбойници, калугеритѣ се разпръснали изъ гората и селата да събиратъ помощи за постройка на ново здание; а Неофитъ заедно съ другитѣ напустналъ опустошения манастиръ и отишелъ въ Казанлъкъ.

Къмъ това време, както е известно, почнало да се строи габровското училище. Въ началото на 1834 год., следъ като училището е било вече довършено, Неофитъ, по препоржката на търновския митрополитъ Илариона, билъ пратенъ въ Букурещъ отъ основателитѣ на габровското училище, за да усвои взаимната метода и да състави взаимноучителни таблици

и българска граматика. Въ Букурещъ прекарва деветь месеца, свършва успѣшно възложената нему работа и отива въ Габрово. Презъ януарий 1835 год., както вече споменахме, той откриль новото училище и въвелъ взаимната метода. Въ скоро време Неофитъ се прочулъ като новъ учитель и едновременно отъ нѣколко мѣста го канѣли да урежда новооткрити училища. Въ Габрово Неофитъ учителствувалъ година и половина (у П. Р. Славейковъ, Габровското училище, с. 13, е казано, че Неофитъ е учителствувалъ въ Габрово две години и 4 месеца). Въ 1836 год. отишелъ въ Казанлъкъ и въвелъ въ казанлъшкото училище взаимната метода. На следната година, по поканата на пловдивскитѣ чорбаджии, Неофитъ трѣбвало да иде въ Пловдивъ, за да въведе и тамъ новата метода, обаче гърцитѣ попрѣчили и, вмѣсто въ Пловдивъ, презъ есеньта на 1837 год. Неофитъ отива въ Копривщица, гдето е учителствувалъ две години. Презъ есеньта на 1839 год. Неофитъ напуща Копривщица и се завръща въ манастира.

Презъ времето, когато Неофитъ Рилски е учителствувалъ въ Копривщица, въ Карлово е билъ учитель Райно Поповичъ. Двамата учители се сближили и сж си довѣрявали единъ другиму своитѣ планове за книжовна и просвѣтителна дейность. За тѣхната дружба свидетелствуватъ нѣколко запазени писма, въ които сж разкрити по-интимнитѣ мотиви на тѣхната книжовна и национално-просвѣтителна дейность. Двамата приятели постоянно се съветвали единъ другъ; единиятъ, преди да издаде нѣкое свое произведение, пращалъ го въ ржкописъ на другия за преглеждане, и въ моменти на упадъкъ сж се ободрявали единъ другъ. Въ тия писма сж намѣрили изразъ сжщо така нѣкои характерни настроения, които сж обземали нашитѣ книжовници и обществени дейци. Като книжовници и народни будители, тѣ сж изразходвали всичкитѣ си духовни сили, работили сж неуморно

и често тѣхнитѣ усилия не сѫ се увѣнчавали съ никакъвъ успѣхъ. Душевниятъ упадъкъ и несполукитѣ сѫ парализирвали тѣхната енергия, и за тѣхъ понѣкога сѫ наставали минути на горчиви разочарования и отчаяние, когато тѣ сѫ се отказвали да работятъ по-нататъкъ за своя народъ и да вематъ участие въ неговитѣ борби. И все пакъ смисълътъ на цѣлото тѣхно сѫществуване е билъ именно въ стихията на тия борби, и тѣхнитѣ заричания не сѫ траяли дълго време. По-нататъкъ ние ще видимъ, че разочарованията, пасивниятъ елегизъмъ, които сѫ тъй характерни за интимната психика на нашитѣ обществени дейци отъ епохата на възраждането, сѫ намѣрили задушевенъ поетически изразъ въ пѣснитѣ на П. Р. Славейкова.

Подобни настроения сѫ обземали и Н. Рилски. Въ едно писмо до Р. Поповичъ той пише: „Обзетъ съмъ отъ конечно отчаяние и охладение за тия работи, що се касаеха до нашето любородство, защото съмъ чрѣзвичайно огорченъ за нѣкои си тукашни работи, които никакъ не можеха да тръгнатъ по желание нешему со всичкитѣ наши кровави поти и неутомими трудове. Того ради и произведе ся во мнѣ толкова хладнокровие, щото совсѣмъ паднахъ во отчаяние и оставихъ се отъ сичкитѣ намѣрения, които относеха гіое за ползата нашего народа“ (Писмо на Неофита Рилски до Р. Поповичъ, 9. XI. 1838; срв. Псп., XXV-XXVI, 57).

На това писмо Р. Поповичъ не закъснява да отговори и да ободри своя приятель: „Заради конечното ваше отчаяние и охладение оскорбихся и азъ доволно, за което това ви говоримъ или за по голѣмо огорчение, а по мое мнѣние заради нѣкое вамъ утѣшение. Такива са, господине мой, болгарскитѣ сички работи, не варвятъ както трѣбва и както мисли нѣкой по на добро да ги управи, ами както се случи и както си варвятъ“. Р. Поповичъ пише, че и въ неговия животъ сѫ наставали минути на отчаяние и разочарование

отъ българскитѣ работи, но той се е съвземалъ: „И отъ много още врѣмя бѣхъ ся отчаялъ да не мудрствувамъ висока я, ами да си поминувамъ както ми прилегне, защото сѫ мѫчни нашитѣ болгари совсемъ и не обикнали въ това, и както щешъ думай, тий си пакъ теглятъ на камъ тѣхъ. Того ради нескорби напусто и не ся топи безъ полза, защото си потрѣбянъ и на родатъ си, а най-паче и на себе си, и както самъ примѣчавашъ така трѣба да поступавашъ спроти врѣмято, защо то е най добъръ даскалъ на сичкого...

... Конечно ви пишемъ и совѣтуемъ да ся не отчайвате така, защо това е малодушие, така си варвятъ тия общеполезни работи. Карай ги да варвятъ до колкото можешъ и догдѣто варвятъ, па като видишъ чи совсѣмъ не варвятъ, ще си имашъ утѣшение, чи си се трудилъ колкото си можалъ, а пакъ коги не варвятъ що да сторишъ!“ (Псп., кн. XXXVI, с. 927 сл.; дата на писмото: 18 ноември, 1838 г.).

Утехата и насърдчението на Р. Поповича съвзели Н. Рилски, и той излѣзълъ „отъ глубокаго рва отчаяния“. У него се възвръща предишната енергия и бодрость на духа, и той почва съ нови сили да работи и съ предишното мѫжество да се противопоставя на срещанитѣ прѣчки. На 30. XI. 1838 г. той пише въ отговоръ на Райновото ободрително писмо: „..Ваше прежелателное отвещателное писмо отвертима рукама прияхъ; и, прошедъ въ немъ все содержание единажди и дважди, прияхъ великое утешение отъ него печали моей и онилому отчаянию моему: врачество бистъ ми поистинѣ зѣло дѣйствителное, и благодарю ви отъ сердца, защото благоврѣменно ме извлекахте отъ глубокаго рва лютаго отчаяния“.

„Нашата совесть, доволно трѣбува да ни успокоява, защото сме щеяли па не сме могли; напротивъ же, трѣбува да скорбиме, когато сме мислили, че сме могли, а не сме се испитали. Азъ се отчайвамъ, защото се мучимъ за нѣщо, па

го не постигамъ. . . Должно е било да имамъ доброе хотение и желание ко исполнению его, при томъ и всевозможное старание, а ако се не сверши, моята совѣсть всегда пакъ ще си остане мирна и никогда не ще ме уязви“ (Псп., XXXII, 344-345).

Презъ есеньта на 1839 г. Неофитъ напуща Копривщица и се връща въ манастира. По-интимнитѣ мотиви за да напустне Копривщица:

„... Причината, която ме принуждава да оставимъ Копривщица, не е друга, освѣнъ тази: Ἐν ταύτῃ τῇ ἐπάυλει ἀλλὰ λεγ. . . (въ това жилище едно се говори, а друго се върши). Съгласието ни бѣше (съ пловдивскитѣ чорбаджии?) да съставатъ Словеноболгарското училище Чалъковци и за него оставихъ Габрово; а то било прелесть, колкото да ме вдигнатъ отъ тамъ; и азъ като познахъ своето лекомислие и, че съмъ излъганъ, да ме прощавате, като едно дългоухо, нѣмахъ друго що да чинимъ, но още лани искахъ да оставимъ. . . да отмъстимъ за себе си безчестието, но они съ много принуждения убѣдиха ме да остана още толко врѣме, колкото стояхъ, и като се исполни времето, сега ми даватъ дозволение да си идемъ на монастырь (понеже азъ така искамъ); и защото се обѣщаватъ за Лексіконатъ, за то трѣбува сега да вървимъ по водата имъ; ако ли познаемъ, че и това обѣщание е лестно и подобно первому, тогава съмъ освободенъ отъ тѣхното иго... Азъ съмъ тука до септемврий (Псп., XXXIV, 501 сл.).

Р. Поповичъ съветва Н. Рилски да се обърне за съдействие за отваряне на печатница къмъ чорбаджиитѣ. На това Н. Рилски отговаря: „И представлявате нашите чорбаджии да изпросятъ дозволение. Уви! Азъ се за това отчаювамъ! И надеждитѣ на нихъ ми са суетни. Нито ща да си губя веке думитѣ всуе къ нечувственимъ! И увѣряватъ ви, защо отъ тѣхна страна никога да се не лстите да

ожидаете такова добро народно (Псп., XXXII, 350; писмо на Н. Р. до Р. Поп. отъ 20. XII. 1838 г.).

Преди да напустне Копривщица Н. Рилски праща на своя близъкъ приятель прощално писмо (дата 1839 год., 20 августъ): „ . . . И мню защо това ще ви буде конечно отъ моя страна, въ което ще се содержава и послѣдното ни цѣлувание. Во истину многу ме опечали вашето чувствително изражение, съ което ми се изражавате, защо сте и ви почувствували тая истата скорбь за разлучението ни, която и мене по-мало не растерзава; и за мене може да е сугуба, каквото и сами можете да заключите нежели за васъ. Азъ убо удаленъ тамо, въ оная пустиня, отъ всякого таковаго драгаго содружества, яко же вашего, не щемъ да имамъ никоего подкрѣпления; но уви! судба наша тако опрѣдѣлила, и не можетъ битъ иначе; и трѣбува да подклонимъ съ благодарениемъ своитѣ вии подъ неизбѣжниятъ ся промислъ. Знамъ я вѣрно и изповѣдувамъ известно, защото вашето дружество ми е толко нуждно, колкото и самото мое дихание и, слѣдователно, драгоцѣно паче всякаго драгаго камене, защото гдѣ вече мога да се надамъ да имамъ таковъ другъ като васъ? Друзитѣ воистину ми сѫ многи и могутъ бити и още многши, но безполезни мнѣ; а ви, които ми бѣхте полезни во все и подпора во всѣкомъ моемъ начинаніи, оставате далечъ отъ мене; и моята скорбь трѣбува да е болща вашея. . .“ (Псп., XXXIV, 507-508).

Отъ 1840 до 1852 г. Неофитъ учителствува въ манастира и въ сѫщото време се занимава съ книжовна работа. Въ манастира при него сѫ се стичали ученици отъ различни краища на България — отъ Разлога, Севлиево, Плѣвенъ, Свищовъ. Презъ 1845 г. рускиятъ ученъ Григоровичъ посетилъ манастира, запозналъ се съ Неофита и въ своитѣ пѫтни бележки пише за него, че е преподавалъ славянски и гръцки езикъ и черковна история. „Всички тия предмети

преподаваше отчетливо и ясно опитният наставникъ отецъ Неофитъ, забележителенъ автодидактъ". Неофитъ е владѣлъ отлично не само черковнославянски, но и руски, сръбски, старогръцки и новогръцки езици. Отъ неговитѣ печатни произведения и писма ние узнаваме, че той е владѣлъ всички тия езици не само теоретически, но и практически — излагалъ е свободно мислитѣ си на черковнославянски гръцки и сръбски езикъ.

Къмъ 1852 г. Неофитъ е билъ поканенъ отъ гръцката патриаршия за преподаватель по черковнославянски езикъ въ богословското гръцко училище на островъ Халки (у А. Теод., Българска литература, 1 изд., с. 167, е казано погрѣшно, че Неофитъ е отишелъ въ Халки презъ 1847 г.; сжщото е казано и въ 2 изд.). Обаче не учителствувалъ тамъ дълго време. За учитель въ Халки Н. Рилски е билъ поканенъ отъ самата патриаршия. Назначенъ е билъ учитель презъ 1849-1850 г. (М. Балабановъ, Българска колония въ единъ островъ, Псп., 1910, 5-6 св., с. 337). Споредъ Балабанова (Псп., 1910, 345-346), преди да избухне Кримската война — когато се изострятъ отношенията между Русия и Турция — турското правителство е преследвало Типалдоса, понеже узнало, че въ богословското училище се преподава славянски и руски езикъ. Запретено е било изучването на тия езици, и Н. Рилски трѣбвало да напустне Халки. Но въ 1854 г. отново се преподаватъ. Неофитъ го напуща къмъ 1853. г. Принуденъ е билъ да напустне Халки и да се върне отново въ манастира, гдето е останалъ до края на живота си. Отъ 1860 до 1864 г. е билъ игуменъ на манастира, а следъ това се предалъ изключително на писателска дейностъ, уединенъ въ една вила външъ отъ манастира, съградена на негови разноски още въ 1843 г. Неговото намѣрение е било да съгради здание, което да служи за училище, „да достави възможностъ на посѣтителитѣ писатели, далечъ отъ мънастирский шумъ, да промишляватъ и списуватъ нѣщо по науката и нашия народъ".

Споредъ думитѣ на самия Неофитъ въ предговора къмъ Славянска христоматия, катедрата по славянска граматика въ Халки е била основана въ 1847 г. и най-напредь е билъ назначенъ (неговь предшественикъ) Йоанъ Димитриевичъ, който съставилъ граматика на черковнославянски езикъ, Цариградъ, 1850.

До края на живота си Неофитъ прекарва въ уединение като истински отшелникъ — въ своя „домъ безмолвія". И, разбира се, манстирската обстановка неизбежно остава своя отпечатъкъ върху неговия характеръ и изобщо върху неговата личность — този нашъ писатель се характеризира като единъ крайно затворенъ и саможивъ човѣкъ — необщителенъ, — но покрай това надаренъ съ необикновена любознателность и необикновено трудолюбие. До последнитѣ дни на живота си той работи надъ себе си, надъ образованието си, не престава да се учи и въ сѫщото време да използува придобититѣ знания за книжовни трудове, надъ които е работилъ усилено, въ продължение на много години — трудове, широко замислени, надминаващи силитѣ на единъ човѣкъ — какъвто е, напр., неговиятъ Български речникъ.

Този човѣкъ, който е билъ тъй необщителенъ, дори недовѣрчивъ по отношение на хората — проявява безгранична обичь къмъ природата. За това свидетелствува не само неговото манастирско уединение срѣдъ Рилската планина, свидетелствуватъ не само неговитѣ признания, но и описанието му на Рилския манастиръ и рилската природа. Отъ 1860 до 1867 г. той работи въ манастира надъ една книга, озаглавена Описаніе болгарскаго священнаго монастыря рыльскаго (издадена по-късно, 1879, София) — и тамъ, като разказва за манастирскитѣ старини, за паметницитѣ на миналото, за ролята, която е игралъ манастирътъ въ духовния животъ на българитѣ, не пропуща да отбележи и красотитѣ на рилската природа, нейнитѣ „борове присно-

зелени, буки подобнѣ высоки и благосѣннолиственни, дубове велики и многовѣтвени, липы благовонны, тополи высоковерхи, брестове, ясики, брезы. . .“ Отъ тази книга Вазовъ е взелъ заглавието на своитѣ пѫтни бележки Великата Рилска пустиня.

Отдаденъ на уединение и спокоенъ трудъ, понѣкога по цѣли дни той не излизалъ отъ своя „домъ безмолвія“, разположенъ въ подножието на живописния планински връхъ Бричеборъ, съ изгледъ къмъ Царевъ-връхъ. Както самъ изповѣдва, съзерцанието на природата е подкрепяло духовнитѣ му сили и е увеличавало неговата енергия за работа. На ученицитѣ си често е обичалъ да казва: „Наблюдаването [на] природата, която е творение на рѫката Божия, въздига душата къмъ Бога и помага на човѣка да се усъвършенствува“ (Учил. пр., XI, с. 146). (Изъ Псп., 905, кн. LXI, с. 263-264).

На входнитѣ врата на своето уединено жилище Неофитъ е написалъ следното четиристишие, съчинено отъ него:

Сей покой мой привременный есть:
Въ немъ азъ грѣшный пребиваю днесь:
Нъ въ вѣкъ вѣка здѣ не вселюся,
Утро бо въ иномъ преселюся.

Своеобразноститѣ на самотника — стихотворение, въ което се редуватъ гръльки и блгарски стихове. Въ една отъ стаитѣ на тази кѫща е написано отъ Н. Рилски на стената следното:

Ἔργα τρισόλβια [Дѣла триблажени]
Въ дому безмолвия
Ὁ κατοικῶν πράττει [Живущий (тукъ) върши]
Той бо плачу, мати.
Ἐγκρατείας πατὴρ [Въздържаниятъ отецъ]

Въ немъ поется ѱалтир.
Ἐκεῖ χάρις θεία [Тамъ благодать Божия]
Чиститъ мысли злыя.
Ἐκεῖ ἡσυχία [Тамъ тишина]
Въ горы не сухія;
Ζωὴ οὐ βαρεῖα; [Животъ не тежъкъ]
Пречиста Марія,
Βοηθὸς τῷ ἐστὶ [Комуто е на помощь]
Всевъзможно нести:
Βοηθὸς ὁ Θεός [Богъ на помощь]
Враговъ сломится носъ.

Други своеобразности: Води дневникъ — още като учитель въ Габрово. Продължава го въ манастира. Нѣма нѣкаква особена цена. Неофитъ грижливо записва, какво е времето, какъ се промѣня — и само тукъ-тамъ, съвсемъ случайно и бѣгло, отбелязва нѣкой по-интересенъ фактъ — като, напр., срещата си съ Огняновича въ Габрово, или пристигането на руския ученъ Григоровичъ въ Рилския манастиръ и неговото заминаване — но самиятъ фактъ е отбелязанъ, безъ да е казано нѣщо по-сѫществено за срещитѣ на Неофита съ тия по-видни личности.

Каточели това е писано не отъ единъ виденъ български просвѣтитель и книжовникъ, а отъ нѣкой началникъ на метеорологическа станция (Ив. Д. Шишмановъ. Нови студии изъ областьта на българското възраждане I. — СбБАН., кн. XXI, 1926; биографски сведения върху Неофита: с. 63-82).

Работната му стая е била украсена съ неговия самопортретъ (Selbstbildnis).

Последнитѣ години отъ живота си прекаралъ въ усиленъ трудъ надъ единъ голѣмъ Български речникъ. Умрѣлъ на 4 януарий, 1881 г. — погребенъ въ двора на Рилския манастиръ, до черквата.

Върху гроба на Н. Рилски е отбелязано, че е роденъ въ 1793 г., а се е поминалъ въ 1881 г., 4 (? — не се чете ясно) януарий:

„Тѹка лежатъ последнитѣ останки на отца проигѹмена даскалъ Неофита роденъ на 1793-та година а починалъ 1881-ва година 4-й ианѹаріа кой быде единъ отъ възродителите на ново-блъгарската ни книжнина и ней вѣренъ трѹженикъ даже до послѣднето си издыханіе остана".

II

Болгарска грамматіка.—Съдържание на тая книга. — Взаимноучителни таблици.—Краткоеиясное изложеніе.—Какви възгледи прокарва въ това съчинение. — Елинофилски увлѣчения. — Служба съ житіемъ отца Іоана Рылскаго.—Новый завѣтъ.—Христоматеія славянскаго языка. — Съдържание на христоматията. — Описаніе болгарскаго священнаго монастыря Рыльскаго. — Други произведения на Неофита. — Неиздадени трудове на Неофита. — Стихотворения.

Първиятъ и най-важенъ книжовенъ трудъ на Неофита е съставената отъ него Българска граматика, чието пълно заглавие е:

Болгарска грамматіка. Сега перво сочинена отъ Неофvта П. П. сущаго изъ священныя обители Рылскія, за употребленіе на Славеноболгарските училища, а на свѣтъ издана отъ любородныѣ предстоятели за болгарското просвѣщеніе, г. братія Мустакови, жители Букурешкія, съ иждивеніето на общото новосоставлено въ Габрово училище. Въ Крагуевцѣ у княжеско-сербской тvпографіи, 1835.

Това е първата системна българска граматика. Неофитъ посвещава своя първи книжовенъ трудъ на братя Мустакови. Въ посвещението той ги хвали за тѣхното родолюбие и за грижитѣ, що полагатъ за българската просвѣта (I-VI).

„. . . Приимите тихимъ окомъ и благосклоннимъ сердцемъ сей малий мой трудъ по вашему благому желанію, когото сочинихъ съ вашето предстояние, и приносимъ го вамъ и на сичките наши любезни едноплеменни Болгари, да се не осудимъ съ лѣнивиатъ онъ рабъ, щото е закопалъ талантъ господина своего въ землю".

Следъ посвещението иде „Филологическо предувѣдомление“ (1-72), въ което Неофитъ се опитва да набележи основнитѣ посоки, въ които трѣбва да се развива българскиятъ литературенъ езикъ, като изтъква необходимостьта отъ една общобългарска граматика, която да обгръща най-важнитѣ български наречия. Неофитъ съветва своитѣ съотечественици да изучватъ добре родния си езикъ, ако искатъ да усвоятъ и други езици:

„Азъ имахъ неизбѣжна должность да се потрудимъ по възможности моей да изложимъ настоящитѣ граматически правила, собравъ отъ различни нови и ветхи славенски грамматики, за да можатъ нашитѣ едноплеменни да разумѣятъ перво на своятъ природний языкъ, що е граматика и да се опознаятъ и содружатъ съ музитѣ, каквото що правятъ сичкитѣ народи на сегашното врѣме. А потомъ да поступуватъ во изучение и на чужди езици, които тогава лесно се научаватъ, когато разпознае нѣкой перво на своятъ языкъ правилата, сир. онова художество, съ което се лесно и основателно учи секой языкъ“ (69-70).

Въ тоя предговоръ Неофитъ посочва недостатъцитѣ на българския езикъ, които се дължатъ донейде на нехайството на книжовницитѣ, отбелязва сѫщо така чуждитѣ елементи, които сѫ се вмъкнали въ състава на българския езикъ, безъ да допринесатъ нѣщо за неговото обогатяване, понеже могатъ да се замѣнятъ съ съответни български изрази. Недостатъцитѣ, които изтъква Неофитъ, сѫ повече отъ лексиканъ характеръ, не засѣгатъ етимологичната и синтаксична страна на езика — както и у днешнитѣ „реформатори“ на българския езикъ. Покрай филологическитѣ разсѫждения, въ този интересенъ предговоръ срѣщаме множество общи бележки съ патриотическо съдържание, които, безъ съмнение, сѫ оказвали известно въздействие върху националното чувство на българскитѣ читатели. Тъй, напр., Неофитъ говори

за богатството и старината на българския езикъ, сравнява славянския езикъ съ старогръцкия и посочва, че българскиятъ езикъ, който е произлѣзълъ отъ общославянския, не е тъй оскжденъ и варварски, както искатъ да го представятъ враговетѣ на българската народность; напротивъ, този езикъ е пригоденъ не само за сношения между проститѣ, необразовани люде (българи), но и за изразяване на по-сложни понятия и мисли. При това Неофитъ не забравя да изтъкне, че отъ всички славянски езици българскиятъ е най-близо до старославянския общъ езикъ.

Заслужва да се изтъкне, че въ този предговоръ Неофитъ съ остри думи порицава своитѣ еднородци, безволнитѣ и невежествени българи, загдето сж занемарили своя езикъ и литература и съвсемъ не се грижатъ за просвѣтата си — не поощряватъ съ нищо своитѣ книжовници и не следватъ примѣра, който имъ даватъ западноевропейскитѣ културни народи.

„. . . А ви, о, любезни единоплеменни болгари, приимите малии сей мой трудъ со усердиемъ и подражайте другитѣ народи въ наукитѣ. За да ободрите и моето, и на другитѣ наши единоплеменни сочинители и списатели усердие да се простре и на други полезни и потрѣбни за нашиятъ родъ списания и прѣводи. Стига веке да се обноси нашето име Болгарско съ велико поношение по сичкитѣ народи. Каквото що говори сочинительо на житието на святаго Алексиа человѣка Божия, въ прѣдисловието: „Сички народи Славенскаго потомства, днесъ въ цѣла Европа и въ слово и въ дѣло са славни, кромѣ васъ Болгаровъ, които сте со все назадъ останали“. Не е ли воистину великъ стидъ намъ да останемъ ние най-назадъ; не отъ друга нѣкоя возбранителна причина, но токмо отъ нашето нелюбоучение. Въ това истото владение, и подъ това иго живѣятъ и Грецитѣ (на с. 46 Н. Р. нарича това иго „тиранское иго агарянское“),

защо да не придобиваме и ние това учение на свойатъ природный язикъ въ нашето си отечество, което придобиватъ они? Кой ни возбранява? До кога заблуждение! До кога невежество! До кога сонъ глубокій! Стига толкова спавание, що е спавала нашата Болгария доволни вѣкове. Собудете се поне отъ тука на тамъ. Подражайте вси добрий примѣръ на тия родолюбци, що настояватъ за просвѣщението своихъ единоплеменнихъ и прилежаватъ за напечатанието на потрѣбнитѣ книги, съ които трѣбува да буде началото. . .“ (70-71).

Тия и подобни тѣмъ редове отъ предговора на Неофитовата граматика, проникнати отъ патриотическо чувство, иматъ, безъ съмнение, много по-голѣма стойность за националното пробуждане, отколкото филологическитѣ разсѫждения, които сѫ били достѫпни само за образовани читатели — за такива, които сѫ се приготвяли да преподаватъ български езикъ.

Граматиката е раздѣлена на две части.

Първата часть е озаглавена: За етимологиата или художнословието (73-158). Тукъ се говори за частитѣ на речьта; всѣко граматическо опредѣление е придружено съ множество примѣри; Неофитъ най-много се спира върху особеноститѣ на българското склонение и спрежение.

Втората часть е озаглавена: За кратките правилца на правописанието, дека се написуватъ голѣми букви (158-163). Тукъ е посочено где трѣбва да се пише главна буква и въ какви случаи трѣбва да се пише ѵ, ы, і. Следъ втората часть идатъ „Примѣчанія“ — редъ пояснителни бележки, що се отнасятъ къмъ първата часть на граматиката.

Следъ тия Примѣчания срѣщаме следното четиристишие:

Който ни помогна да пристигнеме
На Болгарската граматика къ концу,
Слава, хвала и честь отъ насъ да буде
Всѣхъ благихъ и добрихъ дателю творцу.

Граматиката завръшва съ единъ кратъкъ словарь отъ „турски и нѣколико гречески речи, които са во употрѣбление на сегашното време въ сичката Болгаріа, изтолкувани по возможности съ равнознаменователни Славенски или Руссийски“ (204-211).

Цельта, която преследва Неофитъ съ този словарь, е чисто практическа — да замѣни турскитѣ и гръцки думи, които сѫ влѣзли въ състава на народния български езикъ, съ съответни български или славянски думи и по този начинъ да пречисти българския езикъ; отъ друга страна, той е искалъ да посочи на своитѣ съотечественици, че българскиятъ езикъ не е до такава степень беденъ, та да не може да мине безъ чужди елементи. Примѣри: белкимъ — негли; гайтанъ — обтока; кавга — сварь, разпря; коланъ — попрагъ; кубе — сводъ; менгеме — тискало; оджакъ — димникъ; перде — завеса; (гръцка) петало — подкова; синоръ — предѣлъ, межда.

Граматиката на Неофита има значение като опитъ да се начертаятъ главнитѣ схеми, въ които трѣбва да се изучва българския езикъ и то като се има предъ видъ не едно отдѣлно наречие, а цѣлата область на различнитѣ български диалекти. Както виждаме, това е граматика, поставена на една сравнително по-широка основа: Неофитъ се старае да обгърне всички български наречия въ тѣхната съвокупность, да открие общото по между имъ, онова, което е характерно за цѣлостния български езикъ, а не само за едно мѣстно наречие. Не отъ малко значение за развитието на нашия книжовенъ езикъ е и опитътъ на Неофита да пречисти

българската речь — да отмахне отъ нейния съставъ всичко онова, което е дошло отъ вънъ, отъ чужди езици, и което може смѣло да се замѣсти съ съответна българска дума и изразъ. Известна стойность на Неофитовата граматика придаватъ множеството образци, примѣри, които придружаватъ граматическитѣ разяснения — толкозъ повече, че Неофитъ отбелязва ударението на всѣка дума, старае се да означи по-точно нейния изговоръ.

И, най-сетне, ако искаме да изтъкнемъ значението на Неофитовата граматика за националното възраждане, ще трѣбва да отбележимъ онѣзи патриотически тенденции, които авторътъ прокарва въ споменатото вече Предуведомление, гдето говори за предимствата на българския езикъ и осжжда българитѣ, че не се грижатъ за своята просвѣта и литература.

Граматиката на Неофита е била посрещната съ радость не само между нашитѣ книжовници, но и въ Русия. Затова говорятъ отзивитѣ на Априлова, Венелина и на други руски учени.

Мнението на Венелина за Неофитовата граматика: „Грамматику Отца Неофита я читалъ съ большимъ вниманіемъ. Мнѣніе мое объ ней больше въ ея пользу: скажу однако, что она какъ научна слишкомъ не полна и отчасти имѣетъ свои недостатки: почти половина ея состоитъ изъ одного введенія. Это введеніе мнѣ особенно понравилось... Трудъ отца Неофита достоинъ всѣкой похвалы“ (Златарски, Венелинъ, 154; писмо до Априлова, 1837).

— „Самая лучшая часть этой книжки ея вступленіе или Филологическое предувѣдомленіе. Въ немъ Іеромонахъ Неофитъ совершенно подтверждаетъ все то, что я говорилъ въ моей Грамматикѣ о разныхъ уклоненіяхъ Болгарскаго языка на провинціализмы“ (О Зародышѣ, 30). (Мнението на Априлова въ Дополненія къ Денницѣ, 24; Мнението на Соловьева, Москвитянинъ, 1842, № 5, с. 148).

Въ Букурещъ, освенъ Българската граматика, Неофитъ е приготвилъ и Взаимноучителни таблици,

издадени сѫщо въ Крагуевацъ, 1835 год. По тия таблици ученицитѣ на взаимнитѣ училища сѫ усвоявали четенето, писането, запознавали сѫ се съ частитѣ на речьта — добивали сѫ елементарни граматични познания. При това, таблицитѣ сѫ съдържали и кратки поучителни четива. Значи, по съдържание и по разпредѣление на учебния материалъ тѣ не сѫ нищо друго, освенъ единъ обикновенъ букваръ, нагоденъ за взаимнитѣ училища — за новата метода на преподаване — единъ букваръ, който, както и споменатитѣ по-рано, отстѫпва на Бероновия не само съ архаичния си езикъ, но и съ осѫдното си съдържание (Откѫслеци отъ второто издание на таблицитѣ (1848 г.) въ библ. Българска книжнина, № 9; срв. Погорѣловъ, № 27, 28; Шишмановъ, Нови студии, 429).

Сѫщата 1835 г. Неофитъ е издалъ една гръцка граматика, предназначена за българскитѣ училища.

Краткое и ясное изложенніе за раздѣленіето, начертаніето, именованіето и произношеніето на писмената и правила за сриканіето, просодіата и слогатъ и за правото чтеніе на греческійа языкъ. Бѣлградъ, 1835.

Въ това си съчинение Неофитъ се проявява като горещъ привърженикъ на гръцката образованость. Както ще видимъ по-нататъкъ, това не е изключителенъ случай — единъ български родолюбецъ да се явява защитникъ на гръцката просвѣта. Презъ него време не само Неофитъ, но и много други наши учители, като, напр., Р. Поповичъ, Хр. Павловичъ, Ем. Васкидовичъ и др., сѫ съветвали българитѣ да изучватъ гръцкия езикъ, та посрѣдствомъ него да добиятъ по-високо образование. Всички тия български учители, които, въпрѣки своето елинофилство, сѫ били искрени родолюбци, — сѫ намирали, че просвѣтата на българския народъ може да се осѫществи и разшири най-лесно чрезъ усвояването на гръцкия езикъ и гръцката образованость.

Съ съставянето на тази гръцка граматика на български езикъ Неофитъ е ималъ за цель да направи по-лесно за българскитѣ ученици усвояването на гръцкия езикъ. Споредъ него, българитѣ, които искатъ да добиятъ едно по-широко и по-основно образование, длъжни сѫ да изучатъ гръцки, понеже гърцитѣ иматъ добре уредени училища и сѫ създали богата литература; като се запознаятъ съ тая литература и усвоятъ наукитѣ, които се преподаватъ въ гръцкитѣ училища, българитѣ ще могатъ да се грижатъ по-добре за развитието на своето просвѣтно дѣло, а сѫщо така и за обогатяването на своята литература.

Неофитъ не мисли, че българската младежь може да се просвѣти само посрѣдствомъ гръцкитѣ училища и гръцката литература. Той вижда много добре, че руското влияние може да изиграе една още по-значителна роля въ духовното развитие на българитѣ и да измѣсти гръцкото; обаче Неофитъ намира, че още не е настѫпило времето за едно сближаване на българитѣ съ руската образованость. Споредъ него, това сближаване ще стане по-нататъкъ, по-късно — или, както се изразява той, — „после по много време“. Той не обяснява, защо именно даденията моментъ е неудобенъ да се запознаятъ българитѣ съ руската просвѣта; само отбелязва, че имало „много обстоятелства, които препятствуватъ на това добро“. Може би той е подразбиралъ тукъ враждебнитѣ политически отношения между Русия и Турция, които не сѫ благоприятствували за едно по-тѣсно сближаване и запознанство между двата славянски народа. Като е изказвалъ своята мисъль, излизалъ е може би и отъ това съображение още, че българитѣ непосрѣдно се досѣгатъ съ гръцката народность и иматъ най-голѣма възможность да изучатъ гръция езикъ и да разширятъ образованието си въ гръцки училища.

Както и да е, но Неофитъ не отива до крайность въ

своитѣ елинофилски увлѣчения. Гръцката просвѣта за него не е цель, — а срѣдство — и то едно отъ най-главнитѣ срѣдства за пробуждането на българския народъ. Неофитъ е дълбоко убеденъ, че българскитѣ книжовници, като черпятъ материалъ отъ гръцката литература, ще обогатятъ своята, безъ да я лишатъ отъ нейния самостоенъ, националенъ характеръ. Въ сѫщность, мисъльта на този нашъ книжовникъ е, че българитѣ трѣбва да се ползуватъ отъ гръцкитѣ образователни източници, обаче не въ ущърбъ, не въ вреда на своя езикъ и своята национална литература. Той изрично подчертава, че гръцкиятъ езикъ трѣбва да се изучва заедно съ българския — едно противоречие у него: по-рано изтъква, че българитѣ трѣбва да учатъ чуждъ езикъ, само следъ като усвоятъ добре своя езикъ — или пъкъ следъ като ученицитѣ усвоятъ добре материя си езикъ (Той изтъква още едно съображение — гръцкиятъ езикъ трѣбва да се изучва, понеже посрѣдствомъ гръцкия се поправя славянския).

Ето и самитѣ негови думи (извадки изъ предговора къмъ Краткое и ясное изложеніе, 1835): „Всакій знае безъ доказателства, защо колкото человѣцы се намеруватъ мало нѣчто просвѣщени въ нашето любезно отечество, сичкитѣ отъ гречески са се просвѣтили и напоили съ потребни понятія, защото Греците, които се нахождатъ въ турецката държава и подъ нихното иго, каквото и ны, секаде иматъ училища (не разумѣвамъ училища тука, въ които се учатъ ἄλφα, βῆτα и γάμμα, но Елинско ученіе, и высоки науки). А кой може отъ насъ да се похвали, че имаме въ Болгаріата некаде баремъ едно училище, дето да се предава Славенскіо языкъ (който е искрення матерь на нашіатъ Болгарскіатъ) основателно, тоесть съ Грамматіка, а камо ли по высоко нѣкое ученіе. . . А за Греческіатъ языкъ всякій нахожда секаде училища и въ самое това мѣсто, дето утѣснява Отоманское тиранство христіанството. За то ми се мни

да е по-полезно за нашитѣ едноплеменни да учатъ вкупѣ со свойатъ матерній языкъ и Гречески́атъ, или поне послѣ по матерніатъ него перво за слѣдующитѣ причини. Перво, защото на гречески́атъ языкъ се нахождатъ различни лобопытны списанiа и сичките епісти́ми (науки), отъ които можатъ въ скоро време да се напоятъ со секакви благопотребны идеи (понятія). А второ (безъ стыда да речеме) защо каквото е Славенскій языкъ искренния матерь на Болгарскіятъ, така Еллиннскій на Славенскіатъ на исправленіето . . . А друго защо никога епісти́мыте не са се превели на Славенскіатъ языкъ, но получавали са ги до днесъ Славяни, Руси, Серби и Болгари, или на Латінски или на Гречески или на другъ нѣкой языкъ. А за насъ, които нѣмаме ни на Славенски нито на Болгарски епісти́мыте, нито учителите, не е ли по-добро вмѣсто Латински или Немéцки или Францусски да внѣдряваме Гречески́атъ, който е по истинѣ особно убо аки нѣкій источникъ и путеводитель на нашіатъ Славенски на исправленіето, а въ обще и на сичките Европейски языцы якоже нѣкій багаты заимодавецъ. Доде да се преклони и нашето жестоко щастіе да можеме да имаме благи надежды да получиме на нашіатъ матерній языкъ сичките науки, което добро можеме да ожидаеме по моéму мнѣнію токмо отъ Россійскіа языкъ и отъ любочестіето и прилѣжанiето на нашитѣ едноплеменни учени, но и то послѣ по много време, защото са много обстоятелствата, щото препятствуватъ на това добро“.

Гръцката граматика на Неофита съдържа редъ елементарни правила, главно отъ фонетиченъ характеръ. Изложението е доста системно; при това езикътъ въ нея е по-обработенъ, по-литературенъ, отколкото въ българската граматика; правописътъ сжщо е по-установенъ. Като една особеность на тази гръцка граматика, писана за българи, заслужва да се отбележи и това, че нейниятъ авторъ прави

често сравнение между гръцки, български и старославянски езикъ и проявява значителни филологически интереси — особено интересъ къмъ сравнително изучване на тия три езика.

Друго книжовно произведение на Неофита е Служба съ жи́тіемъ отца Іоанна Рылскаго. Бѣлградъ, 1836. Това е житието на Ивана Рилски, написано отъ Ефтимия. На него нѣма да се спираме, понеже, като произведение ни старата литература, въ дадения случай, то не представлява за насъ никакъвъ интересъ.

По предложението на Американското евангелско дружество Неофитъ превежда Евангелието. Преводътъ е билъ одобренъ отъ търновския митрополитъ Илариона и издаденъ презъ 1840 г. въ Смирна; обаче гръцката патриаршия заповѣдва на митрополититѣ по епархиитѣ да не допущатъ да се чете преводътъ на Неофита, нѣщо повече — унищожава този преводъ. Въ 1850 год. излиза второ издание, което се е резпространило въ 30,000 екземпляра. Следъ това излиза и друго издание. Всичко 6 издания: I. Смирна (1840); II. Смирна (1850); III. Букурещъ (1853) и Лондонъ (1853); IV. Букурещъ (1857); V. Букурещъ (1859); VI. Букурещъ (1859). (Вж. Погорѣловъ; Шишмановъ, 441):

Новый завѣтъ Господа Нашего Іисуса Христа. Сега ново преведеный от Славенскаго на Болгарскій языкъ от Неофита Іеромонаха П. П. Рылца. И съ прилѣжаніемъ прегледанъ и удобренъ от преосвященнѣйшаго и премудраго Митрополита Терновскаго Г. Г. Іларіона. Изданіе второ. Въ Смирнѣ. Въ Типографія Л. Даміанова. 1850.

Презъ времето, когато е билъ преподаватель по черковнославянски езикъ въ гръцкото училище въ Халки, Неофитъ е съставилъ Христомаѳіа славянскаго языка, издадена въ цариградската патриаршеска печатница въ 1852 г. Гръцкото ѝ заглавие е:

Χρηστομαθεία τῆς Σλαβωνικῆς γλώσσης ἐραισθεῖσα μὲν ὑπὸ Νεοφύτου Ἱερομονάχου Ριλλιώτου, καθηγητοῦ τῆς γλώσσης ταύτης ἐν τῇ κατὰ Χάλκην Θεολογικῇ Σχολῇ τῆς τοῦ Χριστοῦ μεγάλης Ἐκκλησίας. Ἐκδοθεῖσα δὲ σπουδῇ καὶ δαπάνῃ τοῦ Πανιερωτάτου μητροπολίτου Σταυρουπόλεως Κωνσταντίνου τοῦ Τυπλάδου, Σχολάρχου καὶ καθηγητοῦ τῆς αὐτῆς ἱερᾶς Σχολῆς. Ἐν Κωνσταντινούπολει, ἐν τῷ Πατριαρχικῷ Τυπογραφείῳ, 1852. (Заглавието е преписано отъ Псп., 1910, с. 338). (Бележки за христоматията въ статията на Балабанова, Българска колония въ единъ островъ, 337 сл.).

Къмъ христоматията Н. Рилски е прибавилъ и Лексиконъ славянскаго языка (357 с.). Това е славянско-гръцки речникъ на думитѣ, които се съдържатъ въ текстоветѣ.

Отъ предговора, който е писанъ на славянски и гръцки, се вижда, че Неофитъ, като е съставялъ тази христоматия,ималъ е предвидъ не само ученицитѣ въ богословското училище на острова Халки: „Сочинисѧ, глаголю, и настоящаѧ Христомаѳіа во обще оубѡ ради въ Болгаріи оучилищъ, въ нихже ѡскудѣніе таковыѧ оучебныѧ (и нарѹчныѧ) книги есть зѣлѡ ѡщѹтително...“ (Псп., 1910, с. 338).

Както самъ изповѣдва, Неофитъ е билъ подбуденъ за този трудъ отъ директора на училището въ Халки — „прѣѡсвященнѣйшій митрополитъ Стаѵропольскій Господинъ Кѡнстантінъ Тѵпалдъ, мѹдрый оучилища сегѡ правитель...“

Константинъ Типалдъ му помагалъ съ съветитѣ и упѫтванията си (Псп., 1910, с. 338-339).

Христоматията съдържа черковнославянски (руска редакция) и сръбско-славянски текстове. Тия текстове сѫ събирани отъ Стария и Новия заветъ, отъ съчиненията на черковнитѣ отци, между другото и отъ съчиненията на руския книжовникъ и черковенъ проповѣдникъ Димитрий Ростовски. Освенъ това, христоматията на Неофита съдържа

и стихотворни откѫслеци отъ произведенията на славянски книжовници, като опити за стихотворна речь на славянски езикъ: „Маліи нѣкіи стихотворніи отривки разныхъ стіхотворцевъ, ꙗкоже опытъ еже оу славѧнъ стіхотворнаго слова.“ Тукъ ние срѣщаме Ѵ̈мнъ Зевесѹ-Клеанѳа. Този химнъ е буквaленъ преводъ отъ гръцки — Неофитъ не спазва нито размѣръ, нито рима (срв. превода заедно съ оригинала въ Псп., 1910, с. 339, сл.). Освенъ този химнъ стихотворниятъ отдѣлъ на христоматията съдържа и Надгробная, юже преосвященный Стефанъ по погребеніи святаго Димитріа написа. По-нататъкъ срѣщаме Нѣкоторыѧ изъ ѡдъ Лукіана Мушицкаго Сербина. Помѣстени сѫ десеть „стихотворни отривки“ изъ съчиненията на Мушицки. Освенъ това Неофитъ помѣства въ христоматията си и единъ откѫслекъ Изъ трагедіи ѡ паденіи сербскагѡ царства. Това е явление I, действие VI отъ Трагедія, сиречь печалная повѣсть о смерти послѣднаго царя сербскаго Уроша Пятаго и о паденіи сербскаго царства. Първоначално тази Трагедия е написана отъ Ем. Казачински, а после преработена отъ Раича (въ 1798 г. е издадена преработката; Казачински — единъ отъ онѣзи руси, които презъ първата половина на XVIII в. сѫ били поканени въ Сърбия за учители отъ сръбския митрополитъ Викенти Йовановичъ).

Последниятъ издаденъ трудъ на Неофита е Описаніе болгарскаго священнаго монастыря Рыльскаго. Составилъ іеромонахъ Неофитъ Рылецъ. Издава Рыльскій монастырь. София, 1879. — (Другитѣ издадени трудове на Неофита — у Погрѣлова и Шишманова).

Други произведения на Неофита:

Пророчества за лѣто 1846.

Типикъ Церковний по чину великия Христови церкве. Преводъ отъ гръцки. Цариградъ, 1848.

Отъ неиздаденитѣ трудове на Неофита на първо мѣсто трѣбва да отбележимъ неговия Словаръ за български езикъ изтълкуванъ на гръцки и славянски. Следъ като Неофитъ издалъ своя гръцко-славянски речникъ, който образува втора часть на неговата славянска христоматия, Т. Филаретовъ и Н. Геровъ го посъветвали да се залови съ съставянето на единъ български словаръ. Надъ този словаръ Неофитъ е работилъ до края на живота си. При съставянето на словара той е излизалъ отъ мисъльта, че за българитѣ сж необходими не само граматики, но и речници, които спомагатъ както за изучването на единъ чуждъ езикъ, тъй и за разработването на самия националенъ езикъ. Най-близката цель на Неофита въ дадения случай е била да положи основа за създаване на български литературенъ езикъ, поради което материалътъ на този словаръ е обгръщалъ всички български наречия. Неофитовиятъ словаръ, плодъ на дългогодишенъ, упоритъ трудъ, споредъ думитѣ на Иречека, който го е разглеждалъ, е съставенъ съ твърде голѣмо внимание и дори съ педантична точность (Иречекъ, Псп., II, 135) по бразеца на най-добритѣ гръцки словари, особено тия на Σκαρλάτου, Кума и др.

Неофитовиятъ словаръ въ сжщность не е чисто народенъ — съдържа множество примѣси отъ черковнославянски езикъ—въ широки размѣри—при това не сж посочени източницитѣ на материала; недостатъкъ на Н. Геровия речникъ. Нѣма особена научна стойность. Може да служи като материалъ — народни изрази, изучване на различни български наречия. Обяснението на нѣкои думи е придружено съ пословици (По-подробно у Шишм., СбБАН., кн. XXI).

Презъ 1875 г. Неофитъ почналъ да отпечатва своя словаръ, обаче следъ излизането на първитѣ четири коли печатането спрѣло, поради размирнитѣ времена (А. Теодоровъ бележи, че словарътъ почналъ да излиза въ „Български книжици“).

Други неиздадени трудове:

Езопа Фрvгійскаго всѣмъ знаема — Басни съ житіемъ. Преведошася на славянскій языкъ для опыта и забавы Неофитомъ (Пази се въ билиотеката на Рилския манастиръ). Превелъ ги е навѣрно презъ време на своето учителствуване. — Дополненіе къ болгарской грамматикѣ, изданой Н. П. П.

Къмъ литературнитѣ трудове на Н. Рилски трѣбва да прибавимъ и неговитѣ оригинални стихотворни опити. За първото негово стихотворение, написано по поводъ убийството на Игнатия Рилски въ Самоковъ, споменахме вече. Неофитъ е написалъ и една ода, посветена на търновския митрополитъ, гърка Иларионъ, съ чието съдействие е било уредено габровското училище; както е известно, Неофитъ е билъ пратенъ въ Букурещъ да се подготви за учитель въ новото училище по препоржка на Илариона. Сжщо тъй съ съдействието на Илариона е издалъ своя преводъ на Новия заветъ. Всичко това е будило у Неофита чувство на благодарность, и той е изразилъ тая си благодарность въ една ода, написана на черковнославянски езикъ, както и първиятъ му стихотворенъ опитъ. Защо на черковнославянски езикъ? Понеже изразява едно по-възвишено чувство — отнася се съ особенъ пиететъ къмъ черковнославянския. Въ тая ода той се обръща къмъ Илариона съ следнитѣ хвалебни думи:

Тихая душе и божественая воистину и ангелская,
Священная философия въ тебе вся обитаетъ.
. . . . . .
Познаваетъ тя вселенная божественна же и мудра,
Проповѣдуетъ тя Болгарія благодѣтеля и питателя,

Пастира началника и председателя вѣри же и наукъ,
Искусна же якоже подобаетъ въ добродѣтелехъ всѣхъ —

. . . . . .

Живи глаголюще, на лѣта многа благославно
Яко да насъ управиши отечески и свѣтло.

III

Неофитъ като педагогъ. — Цель на училището. — Каква трѣбва да бѫде просвѣтата. — Отношението на Неофита къмъ килийнитѣ училища

Казахме, че въ историята на нашето възраждане Неофитъ има значение не само като книжовникъ, но и като учитель. Тъй че, за да представимъ и отъ друга една сѫществена страна неговата дейность, ние ще отбележимъ по-нататъкъ, какви цели е поставилъ Неофитъ на новобългарското училище и какъ е опредѣлилъ неговата роля въ възраждането на българския народъ. Макаръ и възпитанъ въ монашеска срѣда, Неофитъ е билъ привърженикъ на свѣтското учение; споредъ него, интереситѣ на училището трѣбва да се поставятъ по-високо отъ тѣзи на черквата, и за народната просвѣта сѫ необходими преди всичко училища, а следъ това черкви:

„. . . До сега нашитѣ сѫотечественици не са познавали коя е била причината за непросвѣщението. . . Трѣбувало и по-напредъ да се устрояватъ училища, а потомъ церкви и манастири. По-напредъ да се напечататъ на нашіатъ Болгарски язикъ потрѣбните за ученията книги, а послѣ вехтий и новий заветъ. . . (Болгарска грамматика, с. II). (Общо съ Обрадовича въ това отношение. То е собствено въ духа на новогръцкото възраждане — духътъ на западноевропейската просвѣтителна литература, на рационализма — който прониква у насъ, въ Гърция и Сърбия — намира свои изразители дори въ срѣдата на монашеското съсловие. Тия нови реформаторски идеи Неофитъ е усвоявалъ както отъ новогръцката литература, тъй и отъ сръбската, която е познавалъ много добре).

По-нататъкъ: нѣма нужда да се превеждатъ безразборно различни книги преди да се уредятъ училища и да се съставятъ школски ржководства, за да се научи народътъ да чете преди всичко. Не е достатъчно само отваряне на училища, потрѣбни сж и учебници на български езикъ:

Неофитъ се обявява противъ килийнитѣ училища; въ тѣхъ учението е механическо, ученицитѣ заучватъ отдѣлни пасажи, отдѣлни фрази, безъ да разбиратъ тѣхния смисълъ. „И папагалитѣ произнасятъ нѣкои речи, които изучаватъ отъ человѣцитѣ, но и сами не разумѣватъ нищо отъ нихъ". (Болгарска грамматика, II-III).

Подобно на Берона, Неофитъ поддържа, че въ училището не трѣбва да се изучватъ богослужебни книги, които само изнуряватъ паметьта на малолѣтнитѣ ученици; новото училище трѣбва да служи на по-висока задача — да подготвя просвѣтени граждани и народни учители.

„Кое учение е било до днесъ въ нашитѣ училища? Кой ли го не знае: букварь, наустница, псалтиръ, а по-високо — апостолъ, евангелие, стетче. . . И съ такова злоупотрѣбление до днесъ по петгогодишно или по десетгодишно изнурение времени, излазятъ бѣднитѣ български деца отъ училищата почти да не могатъ баремъ да прочитатъ всѣкаква книга, а камо ли да се обогатятъ и окрасятъ съ потрѣбни понятия въ толкова дълго врѣме. . . Но и онова, що изучаватъ, като нѣкои папагали въ училището, щомъ излѣзатъ отъ него, забравятъ го съ толкова удоволствие, съ колкото неблагодарность и мжчение сж го изучили въ толкова врѣме" (Ванковъ).

„Псалтиритѣ и часословитѣ не са школски книги, но церковни и установлени са за богомолство въ церквитѣ, а не за учение во училищата" (Болгарска грамматика, IV).

„. . . Отъ часослова и псалтира научава нѣкой наистина да се моли Богу благопристойно, но не научава различни благопотрѣбни понятия" (Ванковъ).

Ето какъ опредѣля Неофитъ цельта на училището: „. . . На училището не е намѣрението да е мучилище, да мучи малолѣтний и мякий возрасть дѣтский, но да имъ подаде руководство ко истиното просвѣщение, за да познаятъ и себе, и Бога, и християнскитѣ и человѣческитѣ должности, и да можатъ да проумѣватъ по време и тия неудобопонятни священни книги, съ които се мучатъ (или по-добрѣ да речемъ мучатъ ги учителитѣ и родителитѣ) безъ никаква полза като едни папагали въ младиятъ си и недозрѣлиятъ си возрасть. . .“ (Грамматика, IV-V).

Тия цитати изразяватъ ясно отношението на Неофита къмъ килийнитѣ училища и неговото намѣрение да замѣни тия отживѣли времето си училища съ нови, реформирани, съгласно съ изискванията и методитѣ на едно ново образование и обучение.

IV

Неофитъ като филологъ. — Възгледи за българския литературенъ езикъ. — Българскиятъ литературенъ езикъ възъ основа на черковнославянския и народната речь. — Разлика между писмения и говоримия езикъ. — Негодуване срещу състоянието на новобългарския езикъ. — Разнообразието въ българскитѣ наречия. — Компромисъ между новобългарския и черковнославянския. — Членната форма. — Неофитъ и възгледитѣ за езика на Венелина. — Недостатъци на Неофита като филологъ. — Влияние на гръцки и славянски граматици върху филоложкитѣ схващания на Неофита. — Значение на Неофита.

Остава ни да отбележимъ още една страна въ литературно-просвѣтителната дейность на Неофита — да го разгледаме като филологъ. Съ възгледитѣ, които прокарва въ „Предуведомлението“ къмъ своята граматика, той заема особено мѣсто въ историята на нашия литературенъ езикъ и правописъ и изобщо въ историята на българската филология. Въ това бележито „Предуведомление“ Неофитъ, като изтъква, че всѣки български книжовникъ се придържа въ особеноститѣ на своето наречие и поради това, въ литературния езикъ нѣма единство, изказва мисъльта, че всички български книжовници трѣбва да следватъ една общобългарска граматика и да се стремятъ къмъ създаване на единъ общъ литературенъ езикъ, достѫпенъ за всички български читатели. Тая общобългарска граматика, пише Неофитъ, е необходима, „за да би списувалъ секои, кой какво е възможенъ, на свойатъ язикъ по правилата на една обща, а не помѣстна граматика, отъ която не произходи друго нищо, токмо безполезное крікованіе (порицаніе)“. По тази обща граматика „трѣбува сички да последуватъ своитѣ списания, а не секои да писува по своето помѣстно произношение

безъ никакво основание и доказателство, и своето токмо помѣстно нарѣчие да защищава и да ублажава, а чуждото, лошо или добро, безъ разборъ да укорява и уничтожава. . ."(3).

По какъвъ начинъ ще се създаде единъ общъ литературенъ езикъ? Този въпросъ е занималъ не само Неофита, но и други наши книжовници.

(Тритѣ течения: литературенъ езикъ — простонароденъ говоръ; черковнославянски („старобългарски"); по срѣдата — между простонародния и черковнославянския („славянобългарски"). — Спорове въ гръцката литература).

Неофитъ препоржчва литературниятъ български езикъ да бжде образуванъ възъ основа на старославянския езикъ и народната българска речь. Той не е съгласенъ да се вземе за основа въ дадения случай само простонародния езикъ: споредъ него, много по-голѣмо внимание трѣбва да се обърне на старославянския езикъ, отъ който сж произлѣзли отдѣлнитѣ славянски наречия. Неофитъ говори за славянски езикъ, а разбира въ сжщность черковнославянски (руска редакция).

Основната мисъль, отъ която излиза Неофитъ при реформирането на литературния езикъ, е следната: „ . . . И каквото не може никой да се отрече защо болгарский язикъ е произтекалъ като отъ нѣкой неоскудний источникъ отъ Славянскиятъ, тако не може ни да противорѣчи, защо отъ него требува да пріиме и своето исправление и да се допални во своитѣ недостатки" (Българска граматика, с. 3-4), т. е. новобългарскиятъ литературенъ езикъ трѣбва да се реформира и пречисти главно възъ основа на старославянския, отъ който е произлѣзълъ. Съ тази своя мисъль Неофитъ се явява представитель на тъй наречената славянобългарска школа, споредъ която литературниятъ езикъ не трѣбва да се придържа изключително въ говора на простолюдието и да пренебрегва стария черковенъ езикъ.

Между писмения и говоримия езикъ, споредъ Неофита, трѣбва да има известна разлика — такава разлика, каквато има между учения и простия човѣкъ.

„Единъ язикъ що се прѣдава народу писменно, требува да различествуе отъ общия, що се употрѣблява между множеството . . . “ (11).

За да подкрепи мисълта си, Неофитъ посочва гръцкия езикъ за примѣръ: „Ние виждаме това различие и въ Греческиатъ язикъ. Защо сиречь друго яче се говори между проститѣ человѣци, а друго яче се пише въ книгитѣ...“ (14).

Споредъ Неофита, за основа на литературния езикъ не може да се вземе изключително езикътъ на простата маса, защото преди всичко въ него изобилствуватъ гръцки и турски изрази, а сѫщо така и диалектични изрази, достѫпни за една малка часть отъ българскитѣ читатели; отъ друга страна, народниятъ говоръ въ много отношения е покварилъ формитѣ на старославянския езикъ и то следствие на неразбиране и невежество. Ако българскитѣ книжовници се повеватъ изключително по езика на простолюдието, „кое исправление или коя сладость можеме да ожидаеме отъ нашиатъ язикъ?“ (Граматика, 16). Старославянскиятъ езикъ и въ лексикално, и въ морфологично, и въ фонетично отношение стои по-високо отъ простонародната българска речь и ето, споредъ Неофита, при създаването на литературенъ български езикъ непремѣнно трѣбва да се има предъ видъ езикътъ на старославянската литература.

„Воистину, ако начнеме отъ тука на тамъ да отбѣгваме отъ простолюдниатъ и подлиатъ язикъ, и держиме се колкото е възможно до майката му Славенскиатъ, скоро съ божия помощь ще да видиме некой успѣхъ и исправление на язико ни. Ако ли пишеме още по гнусно и отъ тоя обикновениатъ простолюденъ язикъ, каква ли ще полза да учиниме на нашата любезна юность или какво любопитно око

ще да възбудиме въ нихнитѣ нѣжни души, когато нѣма нищо любопитно и достойно примѣчания въ язикатъ ни? на що ще простратъ своето внимание? . . . " (14).

Състоянието, въ което се намира новобългарскиятъ говоримъ езикъ, буди у Неофита само негодуване и гнѣвъ. Този езикъ се е отклонилъ твърде много отъ своя първоизточникъ и то въ една съвсемъ погрѣшна посока. Допустналъ е гибелното влияние на други езици и е загубилъ своята първоначална чистота.

По-нататъкъ Неофитъ изтъква разнообразието въ българскитѣ наречия, посочва многото диалектични изрази за едно и сжщо понятие — намира, че и това е недостатъкъ на езика; отбелязва и това обстоятелство, че едно и сжщо понятие въ една българска область се изразява съ българската дума, а въ друга, пакъ българска область, съ турска или гръцка — и възклицава гнѣвно („съ негодователенъ гласъ"): „О язиче развращений и невоздержний! Да ли ще има и въ други нѣкой язикъ толко развращение и несогласие? Отъ прѣдизложенитѣ примѣри може да види секой колко са изпорчени рѣчитѣ и въ произношението, и въ окончанията, и въ оксиитѣ, което нѣма въ никой язикъ. Но ще да рече некой защо съ това трѣбува да се похвалиме защо ни е богатъ и многообразенъ языко, а не да сме укорни. Това не е богатство, но развращеніе на языкатъ..." (10).

Обаче Неофитъ не отива до крайность въ своето отрицателно отношение къмъ народния български езикъ. Колкото и да е признавалъ авторитета на стария езикъ, той е виждалъ, че литературниятъ езикъ не може и не трѣбва да скжсва връзкитѣ си съ живата народна речь; нашнятъ литературенъ езикъ трѣбва да се ползува отъ нея — но отчасть, до известна степень — и то само отъ нейнитѣ запазени, чисти, непокварени форми.

Неофитъ въ сжщность е за единъ компромисъ между

новобългарския и черковнославянския езикъ. Това се вижда и отъ самото име, съ което той назовава езика на своитѣ произведения; той нарича този езикъ славянобългарски. Въ дадения случай Неофитъ се проявява като последователь на възгледитѣ на Кораи — на онзи гръцки книжовникъ и реформаторъ, който е препоржчвалъ примирение, компромисъ между старогръцкия и говоримия народенъ езикъ и е осжждалъ и осмивалъ онѣзи гръцки писатели, които се придържатъ само въ езика на простата маса. Вижда се, че Неофитъ е билъ добре запознатъ съ гръцкитѣ привърженици на Кораи и съ неговата реформа — не напраздно въ предговора къмъ граматиката си той посочва за примѣръ съвременния гръцки литературенъ езикъ — като казва, че има голѣма разлика между писмения и говоримия гръцки езикъ — и одобрява тая разлика. Въ дадения случай Неофитъ еималъ предъ видъ още единъ подобенъ примѣръ — езикътъ на сръбската книжнина отъ XVIII и началото на XIX вѣкъ, — който езикъ е билъ нареченъ славяносръбски, понеже е съдържалъ елементи както отъ стария черковенъ езикъ, тъй и отъ народнитѣ наречия.

Значи, литературниятъ езикъ, споредъ Неофита, трѣбва да черпи материалъ за своето развитие както отъ черковнославянския, тъй и отъ живата народна речь, която, колкото и да се е отклонила отъ своя първоизворъ, все пакъ е запазила множество форми и изрази, които могатъ да обогатятъ състава на литературния езикъ и не трѣбва да се пренебрегватъ, понеже сж присжщи на всички български наречия. Отъ друга страна, Неофитъ, като народенъ учитель, като създатель на една популярна литература, не е могълъ да се придържа изключително въ черковнославянския езикъ, недостжпенъ за простата маса.

Следъ като опредѣля значението на старославянския (въ сжщность черковнославянски) езикъ за образу-

ването на съвременния литературенъ български езикъ, той изтъква по-нататъкъ, че въ езика на книжнината трѣбва да се запазятъ само онѣзи особености, които се срѣщатъ въ всички български наречия — особености, които сѫ характерни за българската речь въ нейната цѣлость, — щомъ се срѣщатъ въ всички наши наречия, тия общи особености трѣбва̀ да се запазятъ дори и въ такъвъ случай, когато не се срѣщатъ въ старославянския езикъ. Щомъ нѣкоя езиковна особеность е обща, типична за цѣлия български говоръ, тя не може да се пренебрегне — трѣбва да влѣзе въ състава на литературния езикъ — както казахъ, дори и въ такъвъ случай, когато е отъ по-новъ произходъ и не се срѣща въ черковнославянския езикъ. Както виждаме, въ дадения случай Неофитъ прави една значителна отстѫпка на народнитѣ говори.

Какви сѫ тѣзи особености, които сѫ отличителни за новия български езикъ, а не се срѣщатъ въ старославянския?

Като една такава особеность Неофитъ изтъква членната форма. Той решително се противопоставя на Венелина и на нѣкои български книжовници, Венелинови последователи, които сѫ искали да изхвърлятъ отъ литературния езикъ членната форма. Той е единъ отъ горещитѣ защитници на тая форма. Споредъ него, членната форма е единъ отъ сѫществените белези на българския езикъ, на всички негови наречия — и поради това българскитѣ книжовници сѫ принудени да се придържатъ о нея, да я употрѣбяватъ, макаръ тя да се не срѣща въ старославянския езикъ.

Въ членната форма той намира дори едно предимство на българския езикъ предъ другитѣ славянски езици и възстава срещу всички онѣзи домашни и чужди книжовници, които се противопоставятъ на членовете — осѫжда и Павловича, и Огняновича, и Венелина, за когото казва, че давалъ зли съвети на българитѣ, като ги кара да обезобразятъ езика си:

„ . . . А безъ членовеѣ нищо не би вредѣлъ Болгарский язикъ, който съ тая токмо дарба се украшява помного отъ другитѣ сродни нему язици. И гледаме го защо има некое прѣимущество надъ нихъ съ тия токмо лоши или добри членове. А колко би билъ недостатъченъ и укоренъ, ако не биималъ тая прѣвосходна дарба. Това добро що го има нашио Болгарски язикъ отъ природата, или отъ нинѣшнитѣ списатели искаше да му го отиме разбойнически, и да го остави като нѣкой голъ человѣкъ, да се стиди послѣ отъ секого. Но той се види да не е (каквото и що не е) искренно чадо на Болгарската майка, защото говори така: „Ни единъ славенский народъ ги употрѣбява. . . Защо би ги пакъ Болгари употрѣбляли, коги язикъ не украшаватъ но паче погрозенъ струватъ, за то азъ ги непотрѣбни судихъ. . . “ (52-53). Съ ирония Неофитъ Рилски бележи, че членнитѣ форми звучатъ лошо за ушитѣ на чужденцитѣ, но не и за ушитѣ на българитѣ. — „ . . . Но ми искренни чада Болгарски никогда да не дерзнеме да послушаме тоя злий совѣтъ, и да обнажиме и обезобразиме красотата на нашия Болгарски езикъ, който се украшява като съ нѣкоя драгоцѣнна утваръ съ членовеѣ, и да возстанеме (каквото се пише) ако отдоенное на матерь свою. . .“ (54).

Писмо до Р. Поповичъ: „ . . . А за членовете и баща ми да дойде да ме понуждава да ги изоставимъ, не ща да го послушамъ, а не Огняновича и Христаки [Павловичъ] и В[енелин] и прочія“ (Писмо до Р. Поповичъ, 1838 год. — Псп., XXXII, с. 347).

И въ друго едно писмо до Р. Поповичъ (1838 год.) Неофитъ се изказва противъ мнението на Венелина да се изхвърли членната форма отъ българския литературенъ езикъ: „Но знае ли [Венелинъ] защо болгарский язикъ не ще да стои во вѣки безъ членовеѣ? И мни ми ся макаръ и пророкъ Илия да слѣзе пакъ не ще да ги извади и да научи народътъ друго яче. . .“

„На моето скудно мнѣние, мними ся, много е по-добрѣ единъ язикъ, който има членоветѣ, нежели който ги нѣма“.

Гръцкиятъ езикъ стои по-високо отъ славянския, покрай другитѣ си предимства, и съ членнитѣ си форми.

„. . . Но да ги изгониме совсѣмъ, азъ на това мнѣние во вѣки вѣковъ не можемъ да се согласимъ. . .“

Венелинъ посочва за примѣръ Софрония, който въ своя Недѣлникъ не употрѣбява членни форми; на това Н. Рилски възразява: „За неговъ [Софрониевъ] хесапъ добрѣ дохожда, защото неговитѣ са уши научени да слушатъ така, а болгарскитѣ не. . .“

И съ единъ ирониченъ тонъ Неофитъ говори за Венелина и одескитѣ българи: „Господство имъ нека си викатъ отъ тамо и нека доведатъ Огняновича да даде низамъ на членоветѣ. Много врѣме, чини ми се, ще викатъ, но камъ глухи человѣци, защото скоро не ще да ги чуе никой“. (Псп., XXV-XXV, 60-62).

Като излиза все отъ сѫщото съображение — литературниятъ езикъ въ основата си трѣбва да бѫде достѫпенъ за простата маса и да отразява общитѣ особености на народнитѣ говори — Неофитъ се изказва противъ причастнитѣ форми земавъ, начнавъ и пр., които се срѣщатъ въ Аритметиката на Хр. Павловичъ и които не сѫ нищо друго, освенъ архаизъмъ: „Азъ не можахъ да се согласимъ да положимъ часть слова въ езика, която нито въ простолюдното произношение се употрѣблява на сегашното врѣме, нито другъ нѣкои списатель я е употрѣбилъ“ (Граматика, 67). (Приема да се употрѣбяватъ причастнитѣ форми на — ющ, начинающъ, и — я, начиная).

И тъй, Неофитъ ограничава ролята на новобългарския и черковнославянския езикъ въ образуването на литературния. Споредъ него, литературниятъ езикъ не трѣбва да пренебрегва най-сѫществените и характерни елементи на живия

народенъ говоръ; единъ отъ тѣзи сѫществени елементи е, напр., членната форма; старославянскиятъ езикъ въ образуването на литературния езикъ има значение главно като корективъ, нормализаторъ; съ помощьта на него книжовницитѣ трѣбва да поправятъ онова въ литературния езикъ, което е резултатъ на заблуждение и външно влияние; отъ друга страна, въ словара на старославянския езикъ се срѣщатъ множество думи, които могатъ да замѣнятъ гръцкитѣ и турски изрази въ новобългарския езикъ: 1. да се поправи поквареното въ езика — да се поправятъ погрѣшнитѣ и неправилни граматически форми; 2. да се обогатява словарътъ на литературния езикъ — да се измѣстватъ варваризмитѣ.

Въ своитѣ произведения Неофитъ се старае да се придържа въ препоржчвания отъ него славянобългарски езикъ. Обаче въ дадения случай практиката не съответствува напълно на теорията. На практика Н. Рилски е давалъ много по-голѣмо предпочитание на черковнославянския езикъ, отколкото на новобългарския. Често той влиза въ противоречие съ своитѣ основни възгледи, като допуща такива черковнославянски изрази, които могатъ да се замѣнятъ съ съответни общобългарски изрази. Сѫщо така понѣкога той съвсемъ безосновно изоставя нѣкои особености, характерни не за единъ отдѣленъ диалектъ, а за цѣлия български езикъ. Отъ друга страна, въ речьта на Неофита срѣщаме особености, присѫщи изключително на западното българско наречие. Тъй, напр., той употрѣбява глаголното окончание — м въ сегашно време, 1. л. ед. ч. — „Готовъ съмъ да подклонимъ шията си . . . Азъ се мучимъ на нѣщо . . . Азъ не можехъ да се согласимъ“ (Граматика, 67) — една особеность, свойствена само на западнитѣ наши говори. Освенъ това, въ известни случаи Неофитъ употрѣбява непълната деалектична членна форма на — о: „Защото ни е богатъ язико. . .“

Но това, което прави особено впечетление, то е, че чувството за езикъ, за чиста българска речь, е твърде слабо развито у Неофита. Въ нѣкои случаи, вмѣсто да подири основание въ своя усѣтъ за българска речь, той се прекланя предъ авторитета на остарѣли граматически възгледи, пренебрегва особеноститѣ на живата речь и предпочита да остане въ границитѣ на една мрътва граматическа схема, отколкото да усвои една жива общобългарска форма.

Като се придържа твърде много о формитѣ на черковнославянския езикъ, като излиза отъ правилата на една граматика, която въ много отношения игнорира свойствата на живата речь, Неофитъ връща назадъ литературния езикъ. Езикътъ на Берона, който е писалъ десеть години преди Неофита, е много по-достѫпенъ, чистъ, естественъ, отколкото езика на Неофита. Сѫщото може да се каже за Пейчиновича и за Кърчовски. Неофитъ проявява голѣма слабость къмъ искуственитѣ граматически схеми, разсѫждава върху българския езикъ — и то, безъ да вникне по-дълбоко въ неговата природа, да предвиди по-нататъшнитѣ перспективи на неговото развитие и изобщо да долови основнитѣ фактори въ развитието на единъ литературенъ езикъ. Той е излизалъ не отъ едно установено, здраво чувство за езика, а отъ единъ граматически принципъ за произволно смѣсване на стари и нови езикови форми — принципъ, който не издържа критика.

Изобщо, филологическата опитность и наблюдателность на Неофита сѫ били твърде слаби, а филологическото му образование доста повръхностно. Своитѣ филологически познания той е добилъ главно като самоукъ и не е ималъ възможность да получи едно по-системно и солидно филологическо образование. На много мѣста неговитѣ схващания сѫ съвсемъ безосновни и дори наивни. Понеже знанията му не сѫ твърде сигурни, и неговото чувство за езика, както

казахъ, е твърде слабо — той се колебае на много мѣста въ граматиката си, готовъ е да приеме и най-противоречиви схващания и тълкувания и не успѣва да постави въпроса за литературния езикъ на една съвсемъ опредѣлена основа и да даде на този въпросъ едно напълно задоволително и ясно решение. Въ много случаи, поради липса на материалъ и факти, той гради своитѣ теории върху най-неопредѣлени предположения. Тъй, напр., поставя си въпроса, какъ се е образувала членната форма въ българския езикъ, прави всевъзможни предположения, колебае се и въ неувѣреността си възклицава: „Големо е воистину недоуменіе за тоя членъ“! (49). Неофитъ се домогва да изтъкне такива граматически и правописни принципи, които да бѫдатъ задължителни за всички български писатели — обаче въ нѣкои случаи самъ той се забърква предъ голѣмото разнообразие на диалектичнитѣ форми и изрази и не знае, кои отъ тѣхъ да посочи за по-правилни и приемливи и кои да отхвърли, а съ това, разбира се, не само че не премахва тѣхната произволна употрѣба въ литературния езикъ, но, до известна степень, я оправдава. Тъй, напр., като говори за множеството диалектични форми на старобългарския глаголъ хощетъ въ 3 л. ед. ч. („ке, кю, че, ща, ще, ше, са“), той е наклоненъ да предпочете формата ще, — но, като не е твърде сигуренъ, дали е избралъ правилната форма, той веднага прибавя: „Воленъ е обаче секой да употреблява което обыча, токмо да се утверждава на некои правила и основанія“ (181).

Когато реформира езика, Неофитъ иска да се държи въ границитѣ на българската речь и на старославянския езикъ — обаче въ нѣкои случаи прибѣгва до чужди граматически форми. Тъй, напр., когато говори за причастията, между причастнитѣ форми, които трѣбва да се усвоятъ въ българския литературенъ езикъ, той вмъква следнитѣ две: будуки и будучи, като отбелязва самъ, че едната е сръбска. а другата руска.

За филологическитѣ схващания на Неофита е характерно и това, че той се мжчи по изкуственъ начинъ да установи известни различия между падежнитѣ форми. За да отличи два падежа, Неофитъ изкуствено създава различия помежду диалектични форми, които иматъ едно и сжщо синтаксично значение. Напр., въ таблицата за второ склонение той отбелязва именителния падежъ старецо (една диалектична форма), а винителния падежъ старецатъ — съвсемъ произволно съ непълната членна форма о означава именителенъ падежъ, а съ пълната форма — атъ — винителенъ падежъ. Днесъ пъкъ виждаме въ официалното правописание да се практикува, сжщо така неразумно, противното: пълната членна форма означава именителенъ падежъ, а непълната — винителенъ — една разлика, която, както справедливо отбелязва Милетичъ, не сжществува въ народнитѣ говори. Все така произволно и безосновно за родителенъ падежъ Неофитъ взема формата на стареца, а за дателенъ падежъ на старецатъ; за да направи тази изкуствена разлика още по-голѣма, въ наивността си той означава родителната форма съ тире между предлога на и името, а въ дателенъ падежъ не употрѣбява такова тире. Съ тия си правописни правила той не е много далечъ отъ Константина Костенечки, който пише очи съ ѿ и око съ ѡ.

Както виждаме, Неофитъ създава различия между форми, които иматъ едно и сжщо синтаксично значение — формитѣ старецо и старецатъ въ синтаксично отношение не се различаватъ — само формално се отличаватъ по това, че въ едната срѣщаме непъленъ членъ, а въ другата пъленъ. При това Неофитъ предлага изкуствени окончания и означения, които да опредѣлятъ синтаксичната служба на името въ различнитѣ падежни форми — безъ да взема предъ видъ, че съ това само затруднява изучването на граматиката и обременява паметьта на децата, като ги заставя

да изучватъ мрътви, изкуствени форми, които не се оправдаватъ отъ особеноститѣ на живия езикъ. Въ желанието си да състави една таблица на склоненията съ различни падежни форми той изпада въ излишенъ и безсмисленъ формализъмъ, който не се съгласява нито съ науката, нито съ състоянието на живия езикъ, нито пъкъ съ принципитѣ на педагогията.

Заслужва да се отбележи и това, че понятията на Неофита за историческото развитие на българския езикъ сѫ твърде смътни — сѫщо така смътни сѫ и понятията му за отношението на по-кѫснитѣ редакции къмъ старобългарския езикъ. Съвсемъ погрѣшно той смѣсва черковнославянския езикъ, руска редакция, съ старославянския, отъ който сѫ произлѣзли различнитѣ славянски наречия. За паметници на старославянския езикъ той взема погрѣшно по-новитѣ паметници, руска редакция. Неофитъ е убеденъ, че езикътъ, който е изучванъ по граматики като тази на Смотрицки, е езикъ на Кирила и Методия. Отъ предговора на Славянската христоматия ние узнаваме, че въ развитието на славянския езикъ Неофитъ различава три фази, или, както се изразява, три възрасти: 1. древна възрасть — това е онзи славянски езикъ, на който сѫ били преведени свещенитѣ книги отъ гръцки презъ IX вѣкъ, езикъ, който е билъ общъ за всички славяни. За паметници на тази древна възрасть Неофитъ счита погрѣшно такива произведения, които датиратъ отъ по-ново време и сѫ писани на черковнославянски езикъ, руска редакция. Неофитъ мисли, че този езикъ е „непрекословно правѣйшій, правилнѣйшій и началнѣйшій...“; 2. срѣдна възрасть — езикътъ отъ по-късно време, който покрай особеноститѣ на стария езикъ съдържа и елементи отъ отдѣлни славянски наречия, които елементи Неофитъ счита за „растлѣнїѧ ѹбо искреннаго, правилнаго и класическаго Славѧнскаго ызыка“; 3. къмъ третата възрасть той отнася езика на съчинения,

писани на отдѣлни славянски наречия, по онова време, когато славянскитѣ езици се обособяватъ и диференцират. Къмъ срѣдната и третата възрасть Неофитъ отнася паметници отъ по-новата сръбска и руска книжнина, чийто езикъ съдържа неправилности и лексикални отклонения отъ по-стария черковнославянски езикъ. Тукъ ние срѣщаме произведения на руски и сръбски писатели отъ XVII и XVIII вѣкъ — Лукиянъ Мушицки, Д. Ростовски, Раичъ и др.

„Тріемъ сѫщымъ возрастѡмъ во обще Славѧнскагѡ ꙗзыка, древномѫ, сиречь, среднемѫ и новѣйшемѫ, древнѧгѡ убѡ первобразна субѡ списанїѧ или неписашасѧ, или, еже вѣроѧтнѣ, списавшесѧ не оуцѣлѣша. Сами же тогѡ и древнѣйши памѧтницы сѫть и же ѿ девѧтагѡ вѣка и въ слѣдующемъ Хрістіанскїѧ епохи бывшіи ѿ елинскагѡ ꙗзыка преводи свѧтагѡ писанїѧ, свѧщенныхъ церковныхъ книгъ, и списаній богоꙗносныхъ отцевъ церковныхъ. . . Той есть непрекословнѡ правѣйшій, правилнѣйшій и началнѣйшіи [ꙗзыкъ]... Срѣднѧгѡ же ꙗвишасѧ по мѣстамъ и по временамъ списатели по болшей части церковни, писавше оубѡ и тіи на Славѧнское древное наречіе, примѣсивше обаче въ немъ и некаѧ помѣстна ꙗзычна свѡйства, катѡраѧ могѫтъ зрѣтисѧ ꙗкѡ растленїѧ оубѡ искреннѧгѡ, правилнагѡ и класіческагѡ Славѧнскагѡ ꙗзыка прехожденіе, же нѣкое и препаденіе ѿ онагѡ на нынѣ бесѣдуемѧ и по мѣстамъ ѡбработываемаѧ нарѣчія. Ꙗкѡ третій же, на конецъ, ꙗзыка возрасть да зрѧтсѧ сѫщіи по мѣстамъ ꙗзыци, вѣтви оубѡ сѫще древнѧгѡ онагѡ (великагѡ) стебла, иначе же оу иныхъ развиваемы, и множае или менше ѿстоѧще ѿ ветхіѧ правости же и искренности по разнымъ нѫждамъ и ѡбстоѧтелствамъ коегѡждо ѿ многоцвѣтныхъ Славѧнскихъ племенъ. . .“ (Изъ Славянска христоматия; срв. Псп., 1910, с. 344-5).

Своитѣ филологически сващания Неофитъ е образувалъ подъ влиянието на гръцки и славянски граматици. Въ пред-

говора къмъ граматиката си той бележи, че се е ползувалъ „отъ различны новы и вехти Славенски грамматіки“ (70). При разпредѣлението и дефиницията на граматическитѣ категории и понятия той е билъ въ зависимость отъ граматиката на Мелетия Смотрицки, която е излѣзла въ 1619 г. въ Вилно, подъ заглавие Грамматики словенскіа правильное сунтагма. Както отбелязва Ягичъ, до Добровски тази граматика, съставена по гръцки и латински образци, се е считала главно ржководство по черковнославянския езикъ и се е ползувала съ голѣмъ авторитетъ (Ист. слав. филологіи, 28). Граматиката на Смотрицки е била популярна и между южнитѣ славяни. Въ 1794 г. Аврамъ Мразовичъ издава въ Виена, като свое съчинение, труда на Смотрицки, съ малки промѣни. Преди това сщата граматика е била препечатана отъ сръбския митрополитъ Ненадовичъ въ Римникъ (1755 г.). На сръбски граматикитѣ, които сж имали за основа труда на Смотрицки, сж били нѣколко пжти преиздавани и отъ тѣхъ сж се ползували нашитѣ книжовници, като сж заемали термини и класификации на частитѣ на речьта (освенъ Неофитъ, и Хр. Павловичъ). Неофитъ се е ползувалъ и отъ по-нови съчинения — напр., отъ граматиката на Вука Караджичъ (1814 г.), за която споменава на едно мѣсто въ своята граматика (125). При това Неофитъ еималъ на ржка и изданието на Калайдовича, Іоанъ Екзархъ Болгарскій, 1824.

Трѣбва да отбележимъ, че Неофитъ не се е ползувалъ слѣпо отъ източницитѣ, съ които е разполагалъ, отнасялъ се е критично къмъ тѣхъ — доколкото му е било възможно това — излизалъ е отъ свойствата на българската речь, доколкото ги е познавалъ и изучилъ. При това, на много мѣста той се старае да се освободи отъ схоластиката на старитѣ граматици и отъ тѣхната педантичность; ала не винаги успѣва. Както видѣхме, въ много случаи той прене-

брегва особеноститѣ на живия български езикъ и се придържа въ изкуствени граматически схеми и категории, създава изкуствени окончания, безсмислени означения, само да попълни тия схеми.

Когато подлагаме филологическитѣ познания и възгледи на Неофита на обективна оценка и изтъкваме множеството недостатъци на неговата граматика, не трѣбва да забравяме, че за развитието на българската филология и литературенъ езикъ неговиятъ трудъ не е безъ значение. Както отбелязахме, това е първата системна българска граматика.

Неофитъ пръвъ се опитва да анализира откъмъ граматическа страна състава на българския езикъ и съ това поставя началото за изучване на българскитѣ наречия — българската диалектология. Въпрѣки всички посочени недостатъци, граматиката на Неофита има още и това значение, че поставя редъ въпроси, тѣсно свързани съ развитието на литературния ни езикъ, — въпроси, които книжовницитѣ следъ Неофита не сѫ могли да пренебрегнатъ и всѣки отъ тѣхъ се е опитвалъ да имъ даде известно решение. Главнитѣ въпроси, които поставя Неофитъ на българскитѣ книжовници, сѫ следнитѣ: въ каква посока трѣбва да се развива литературниятъ български езикъ, какъ може да се създаде единъ сравнително по-чистъ литературенъ езикъ и какво значение иматъ за неговото образуване простонароднитѣ говори и черковнославянския езикъ. При това той поставя като цель на българскитѣ писатели и филолози да чистатъ езика, да замѣнятъ варваризмитѣ съ български изрази, сѫщо така да изучватъ всички български диалекти и да използуватъ тѣхното богатство за създаване литературенъ езикъ. Наистина, той не успѣва да пречисти българския езикъ — нито е билъ подготвенъ за това, нито еималъ потрѣбното филологическо образование, нито пъкъ е притежавалъ развитъ усѣтъ за българския езикъ — черковно-

славянскитѣ образци твърде много сж покварили неговия усѣтъ за езика. Но при все това — макаръ да не успѣва да допринесе нѣщо сжществено за пречистването на езика — той внушава на българскитѣ книжовници да се отнасятъ по-съзнателно къмъ своята речь, да чистятъ литературния езикъ — открива имъ единъ принципъ, на който се основава развитието и пречистването на единъ езикъ.

Филологическитѣ трудове на Неофита сж ценни и въ това отношение, че съдържатъ множество примѣри изъ народния езикъ — предимно отъ западнитѣ говори — сждържатъ, значи, материалъ за изучването на нашия езикъ. За да придаде по-голѣма научна стойность на този материалъ, Неофитъ не пропуща да отбележи ударенията на думитѣ. Като филологъ Неофитъ се проявява не само въ своитѣ граматически трудове, гдето си поставя за цель да изучи теоретически и исторически българския езикъ, но и въ своя обширенъ и недовършенъ български речникъ, сжщо така въ гръцката си граматика, въ славянската христоматия, въ предговоритѣ къмъ съчиненията си и въ краткитѣ речници, които ги придружаватъ.

Недостатъцитѣ, които изтъкнахме въ неговитѣ граматически съчинения едва ли биха могли да бждатъ преодолѣни презъ времето, когато е работилъ Неофитъ. При оценката на неговата дейность въ областьта на българската филология не трѣбва да се забравя едно твърде важно обстоятелство: по онова време самата славистика е била въ началото на развитието си; не е имало капитални изследвания върху българския езикъ и изобщо едно сравнително разглеждане на славянскитѣ езици, за да се възползува отъ него нашиятъ пръвъ филологъ.

Като се има предъ видъ недостатъчната филологическа подготовка на Неофита и обстоятелството, че славистиката се е намирала още въ ембрионално състояние, може смѣло

да се каже, че и онова, което е извършилъ Неофитъ, е било твърде много за дадения моментъ, при даденитѣ условия.

И тъй, какво значение има Неофитъ за нашето национално и литературно възраждане? На първо мѣсто той има значение като филологъ, и на второ мѣсто като педагогъ и народенъ будитель. Както видѣхме, той се противопоставя на килийнитѣ училища и се опитва да въведе и разпространи взаимната метода. Като учитель, той е разбралъ, че само училища не сѫ достатъчни, необходима е и школска литература на български езикъ — поради което се залавя да състави учебни рѫководства за новоуреденитѣ училища. Неофитъ е работилъ не само въ училището, но и вънъ отъ него, своята широка национално-просвѣтителна дейность той е започналъ още като проповѣдникъ въ Рилския манастиръ, по-късно ние го виждаме като учитель въ различни български градове и села да се противопоставя на турската власть и гръцкитѣ домогвания, всѣкога готовъ да отстоява интереситѣ на своя народъ. Политическитѣ и национално-просвѣтителни възгледи на Неофита, на които се основава неговата дейность, както отбелязахме, сѫ намѣрили изразъ въ стихотворението, написано следъ издаването на Хати-шерифа, и въ надъханитѣ съ патриотическо чувство пасажи въ споменатото вече Филологическо предуведомление.

БИБЛИОГРАФИЯ

М. Балабановъ [Димитриевъ]. Писма по народното ни пробужданье. Псп., Срѣдецъ, г. VII, 1890, кн. XXXI-XXXIV.

Р. Косевъ. Единъ приносъ къмъ биографията на отца Неофита Рилски. Мисъль, г. I, 1892, кн. 9-10.

Г. И. К. Кратъкъ животописъ на Неофита Рилски. София, 1906.

Н. Бобчевъ. Христомаѳія славѧнскаго ꙗзыка на Неофита Рилски. Училищенъ прѣгледъ, г. XI, 1906, кн. 1.

Н. Ив. Ванковъ. Неофитъ Рилски. Биография. Учил. прѣгледъ, г. XI, 1906, кн. 1.

С. Велевъ. Педагогичната дѣйность на Неофита Рилски. Учил. прѣгледъ, г. XI, 1906, кн. 1.

Л. Милетичъ. Неофитъ Рилски като филологъ. Учил. прѣгледъ, г. XI, 1906, кн 1.

В. Николчовъ. Значението на Неофита Рилски за развоя на нашето учебно дѣло. Уч. прѣгл., г. XI, 1906, кн. 1.

М. Балабановъ. Българска колония въ единъ островъ. Псп., 1910, кн. V-VI.

В. Погорѣлов. Опис на старите печатни бѫлгарски книги. София, 1923.

Ив. Д. Шишмановъ. Нови студии изъ областьта на българското възраждане. I. В. Е. Априловъ. Неофитъ Рилски. Неофитъ Бозвели. СбБАН., кн. XXI, София, 1926.

XIV

Райно Поповичъ

I

Животъ. — Учителска дейность. — Отзиви за него като учитель.

Преминаваме къмъ другъ единъ книжовникъ, съвременникъ и близъкъ приятель на Н. Рилски, Райно Поповичъ, чиято литературна и пресвѣтителна дейность е отъ много по-ограниченъ размѣръ, отколкото дейностьта на Неофита.

Р. Поповичъ е роденъ въ Жеравна около 1773 г. Училъ се е първоначално въ жеравненското килийно училище, най-напредъ при по-стария си братъ, който е билъ свещеникъ и учитель, а после при единъ светогорски калугеръ-таксилдарь. Следъ известно време калугеръть заминава за Сливенъ и взема съ себе си Р. Поповича. Въ този градъ Р. Поповичъ продължава ученето си — и отива отъ тамъ въ Котелъ, гдето е учителствувалъ три години. Недоволенъ отъ своето образование, съ нѣколцина поклонници той отива въ Света-гора; предлагатъ му тамъ да се покалугери, ако иска да постжпи въ светогорскитѣ училища. Обаче калугерскиятъ животъ съвсемъ не го привлича; той напуща Атонъ и отива въ Солунъ, безъ да познава тамъ нѣкого. Прибрали го въ една черква като слуга на клисаря (у Балабанова: като черковенъ пѣвецъ), и той не закъснѣлъ да постжпи въ солунското гръцко училище. Отъ Солунъ следъ известно време заминава за о. Хиосъ, гдето продължава ученето си въ прочутото по него време хиоско училище. Отъ тамъ се завръща въ Котелъ и става учитель. Жела-

нието му да добие по-високо образование не го оставя на мира; той напуща Котелъ, и, подпомогнатъ отъ единъ заможенъ котленецъ, заминава да довърши образованието си въ Букурещъ при известния тогазъ гръцки учитель Никифоръ Дука. Въ Букурещъ Р. Поповичъ усвоилъ взаимната метода, изучилъ основно гръцки езикъ — както стария, тъй и новия — и къмъ 1819 г. се завърналъ въ Котелъ.

Запазена е една пѣсень (Пс п., 905, XVI, 585) отъ онова време, въ която се казва, че Р. Поповичъ пристигналъ въ Котелъ:

Съ боярски дрехи на снага,
Съ боярски калпакъ на глава,
Съ желти папуци на крака,
И съ брояница на ржка.

Въ Котелъ той отворилъ частно училище и учителствувалъ до 1826 г. Тукъ Р. Поповичъ преподава главно на гръцки езикъ и въ скоро време се прочулъ като елиногречески учитель. Мнозина младежи отиватъ при него да се учатъ. Ето що пише самъ той за котленското училище въ предговора къмъ Христоитията: „Едвамъ се състави въ Котелъ една елиногреческа школа, и тутакси прозябнаха цвѣти красния и крини благовонния, и не само четци и певци, ами и свещеници, при това и переводчики и сочинители“ (77).

Съ особена гордость Р. Поповичъ отбелязва, че въ неговото училище сж получили първоначалното си образование двамата български книжовници П. Беронъ и А. Кипиловски. Поради чумата, която е върлувала въ Котелъ въ 1826 г., а сжщо така и поради едно нещастие отъ интименъ характеръ (въ Котелъ се сгодилъ за дъщерята на единъ богатъ чорбаджия; годеницата му, обидена отъ него, загдето не се застжпилъ за нея, когато я оскърбили на хорото,

напустнала го (вж. подробности въ П с п., 1885, 298-299). Р. Поповичъ напуща този градъ и се установява учитель въ родното си село. Но въ Жеравна той не стоялъ дълго време; билъ повиканъ въ Карлово за учитель въ новоуреденото тамъ училище. Въ Карлово Р. Поповичъ прекаралъ сравнително най-добре, проявилъ плодотворна книжовна дейность и положилъ твърде много грижи за възраждането на карловското училище. Учителствувалъ е тамъ около 25 години. Пакъ въ предговора на Христоитията ние срѣщаме другъ единъ пасажъ, гдето Р. Поповичъ говори за уреденото отъ него карловско училище:

„Едвамъ са състави Елиногреческа школа въ Карлово отъ честолюбивитѣ и греческаго учения ревнителей Карловци, и явно са вижда колко юноши прозябнаха, и като благовонни триандафили са отвориха, юноши говоря млади двана десятолетни, петнадесятолетни, които не токмо гречески и славянски четатъ, ами о Елински пишутъ и по Болгарски превождатъ, отъ които ще видимъ и переводи различни..."(79).

Въ Карлово при Р. Поповича сж се учили Раковски, Евлогий Георгиевъ, Гавраилъ Кръстевичъ, Ботьо Петковъ и др. Споредъ думитѣ на Гавраила Кръстевичъ, както въ Котелъ, така и въ Карлово, Р. Поповичъ е преподавалъ на гръцки езикъ; сжщото отбелязва и Раковски въ плана на автобиографията си — само на неподготвенитѣ ученици е превеждалъ отъ гръцки на български:

„Въ Котелъ, както и въ Карлово, покойния учитель Райно Поповичъ е училъ и прѣподавалъ всѣкога на Еллино грьчески езикъ, като го е тълкувалъ на подолнитѣ си ученици, които още грьчески не сж разбирали, отъ просто грьчески на български; а на по-горнитѣ си ученици отъ Еллински (т. е. старогрьчески) на просто грьчески".

Гавраилъ Кръстевичъ е запазилъ най-добри спомени за своя учитель, който умѣелъ изкусно и методично да преподава, особено гръцки езикъ:

„Помня же и днесъ, пише Г. Кръстевичъ, че прѣподаването му бѣше сѣкога много искустно, сладостно и ясно и съ всичкитѣ исторически, филологически и други потрѣбни разяснения придружено, така що ученицитѣ му вси вообще, като отъ магнитъ къмъ учението му привлекаеми, слушаха съ внимание, прилежаваха съ ревность и, наслаждаеми, научаваха се лесно и добрѣ да говорятъ и пишатъ чуждиятъ за тѣхъ тойзи езикъ“ (Псп., 905, XVI, 581; срв. М. Балабановъ, Г. Кръстевичъ, 45-46).

По-късно Р. Поповичъ е учителствувалъ две години и въ Пловдивъ (Еничеревъ, Въспоминания, 47). Умрѣлъ е въ Карлово на 9. XII. 1858 г.

II

Книжовни трудове. — Христоиѳія. — Краткое толкованіе на Божественнаятъ храмъ. — Служба и житіе на св. Харалампїя. — Езопови басни. — Предговоръ къмъ Христоитията. — Какви възгледи сж прокарани въ него. — Апология на ученията и на ученитѣ.

Първиятъ книжовенъ трудъ на Р. Поповича е озаглавенъ:

Христоиѳія или Благонравіе присовокупена съ Історійтѣ на които са помянуватъ въ нея за польза и оупотребленїе на болгарското юношество, и секиму, който люби да са пользова, отъ Еллинскиатъ на Славено-Болгарскїатъ нашъ язикъ преведенна отъ Райна Поповича изъ Жеравна Карловскаго еллино-греческаго учителя, а посвященна на Господина Г. Малки Волка Чорбаджи К. Чалîкоглу. Издание первое. Въ Будимѣ, писменни Крал. Типогр. унгарск., 1837.

Р. Поповичъ е издалъ и други книжовни произведения, освенъ Христоитията, но на тѣхъ нѣма да се спираме, понеже за нашата литературна история тѣ не представляватъ нѣкаква особена важность и при това не допринасятъ нищо сжществено за характеристиката на неговата книжовна и учителска дейность.

Сжщата година (1857), пакъ въ Будимъ, той издава Краткое толкованіе на Божественнаятъ храмъ. Въ 1848 г. въ Цариградъ издава Служба и житіе св. Харалампїа. Както мнозина други наши книжовници и учители, така и Р. Поповичъ е превелъ и издалъ Езоповитѣ басни (Бѣлградъ, 1854 год.) Тукъ трѣбва да спомена и единъ неиздаденъ трудъ на Р. Поповича — Младаго Робинзона случай, преводъ отъ гръцки, въ две

части (1857 г.). Този преводъ е останалъ въ ржкописъ, запазенъ въ Софийската народна библиотека [Робинзонъ на български: преводъ на Богорова, Славейкова; твърде популярна книга — въ всички страни, въ всички литератури. У насъ най-напредъ прониква чрезъ новогръцката литература].

Отъ всички негови произведения най-голѣма важность за насъ представлява Христоитията, която съдържа единъ доста обширенъ и твърде интересенъ предговоръ — „камто любезнытѣ прочитатели“. Въ него Р. Поповичъ излага своитѣ национално-просвѣтителни възгледи и разкрива отношенията си къмъ българската книжнина и българското възраждане.

Ще се спремъ да отбележимъ накратко мислитѣ, които сж изказани въ този предговоръ. На първо мѣсто Р. Поповичъ изтъква необходимостьта отъ нови, реформирани български училища и, подобно на Берона и Н. Рилски, решително се противопоставя на килийното училище:

„Ветхото [килийното учение] безчинно са предаваше, а новото [взаимноучителното] благочинно; онова многолѣтно, а това единолѣтно; въ онова не разумѣваха щото четатъ, а въ това разумѣватъ. Разнствие воистину голѣмо!“ (68).

Къмъ старитѣ учители Р. Поповичъ не изпитва благодарность, и изобщо каквото и да е друго хубаво чувство — съ всичката страстность, съ всичкото увлѣчение на реформатора, който мисли, че всѣко истинско творчество започва съ него и че всичко, което е било създадено преди него, нѣма никаква цена и не стои въ никаква генетическа връзка съ това, което създава неговото поколѣние, Р. Поповичъ заговорва за старитѣ учители съ единъ доста суровъ тонъ, съ жестоки думи — представлява ги като хора, които сж извършили не нѣкакво добро дѣло, не като заслужили въ историята на българската просвѣта, а като такива, които сж вършили само пакости и злини — тѣ сж действували без-

чинно, а младитѣ, новитѣ действуватъ благочинно... Райно Поповичъ намира, че старитѣ, килийни учители сѫ изиграли вече своята роля; за новобългарското училище сѫ потрѣбни нови учители, „даскали, които са и житиемъ неукорни, и добрими нрави украшени, и учениемъ похвални... Не треба да питами пакъ нашитѣ ветхи даскали, защо[то] ще погрѣшимъ: Защото тии са готови да подадатъ намъ и на нашата простота много криви и развращени науки...“ (95). „Ний тѣхъ [подготвенитѣ учители] треба да имами за добри и полезни, а не преждереченитѣ даскали; защо тии са преизполнени всякия злоби и неправди, затова и завиждатъ на по ученитѣ отъ тѣхъ“ (98-99).

Тукъ Р. Поповичъ разкрива една интересна страна въ отношенията на нашето тогавашно общество къмъ българскитѣ просвѣтители. Мнозина българи, казва той, завиждатъ на ученитѣ, гледатъ да ги прогонятъ отъ своята срѣда, а не да имъ съдействуватъ, да ги подкрепятъ въ тѣхната трудна работа. Тия, които се противѣли на учителитѣ, говорѣли така за учението: „Гледайте си работата; вамъ много учение не ви треба. Ако щете да сте добри християни, бѣгайте отъ учението“ (43). Споредъ Р. Поповичъ, съ други думи, това значи: „Бѣгайте отъ свѣтлината, за да не познаете що са варши въ темнотата“.

„И такива доволни са намыратъ по Болгарїѧ, които пов҃чаватъ и дѹматъ чи нетребало многѡ о҃ученїе. Ахъ треклѧтое невѣжество! Ахъ всемѹ сѧ҆ виновна простота!“ (88).

Р. Поповичъ, разбира се, е възмутенъ отъ това отношение на невежественитѣ българи, осѫжда ги, загдето сѫ и суевѣрни, и се опитва да ги убеди, че невѣжеството именно е причина, загдето е „потъмнѣла България“ — въ дадения случай той възпроизвежда сѫщитѣ мисли, служи си съ сѫщитѣ изразни срѣдства, които отличаватъ проповѣдитѣ противъ суевѣрията въ народнитѣ смѣсени сборници

(дамаскинитѣ): „О тая причина е потемнела Болгария, въ която учители и церковни и школски са потаили и липсали, а вмѣсто тѣхъ са родили и вкоренили врачки и врачове, които не токмо проститѣ, но и хитри човѣци вѣрватъ като пророци . . . “ (46 сл.).

Както виждаме, зависимостьта на новата книжнина отъ сборницитѣ съ смѣсено съдържание продължава — теми, мисли, форми, изрази, проповѣди. Това продължава и по-нататъкъ — до срѣдата на миналия вѣкъ, дори и по-късно. Както въ дамаскинитѣ, така и тукъ има битови елементи.

По-нататъкъ той се обръща къмъ своитѣ непросвѣтени събратя, говори имъ красноречиво и убедително за ползата отъ ученето, за необходимостьта да се основатъ и уредятъ нови училища, като подчертава, че просвѣтата е единствено срѣдство за спасение на българския народъ, който е на пжть да загине — дадено е въ предговора широко мѣсто на просвѣтителнитѣ идеи на XVIII в. — всички злини се дължатъ на невежеството, всички надежди сж въ просвѣтата:

„Того ради пакъ говоря и думамъ, чи никое дѣло не бива безъ ученето нето божествено, нето человѣческо, нето церковно, нето гражданско. И дѣто са е поумножило, тамэ и человѣческото е благополучие пораснало; а дѣто е умалѣло, тамо и злото е прѣмогнало, и отъ день на день прѣмогва“ (31).

„ . . . Ученето е по скапо отъ златото, по многоцѣнно и отъ солнцето . . .“ (33).

„ . . . Ний треба да ся държимъ всегда о ученитѣ и о ученето като о единъ коренъ и източникъ на сичкитѣ добрини, а отъ неученето и отъ невѣжеството да бягами и и да са уклонявами като отъ единъ коренъ всему злу“ (100).

„ . . . Нашата погрѣшка е голѣмата студеность камъ ученето и великото небрѣжение, за да са просвѣщавами отъ книжното прочитание, отъ което произхожда невѣжество, глупавина и голѣмо потемнение на сичкитѣ добродѣтели“ (14).

„ ... Затова, любезни мои единороднички, трѣба ний да соживимъ между насъ ученията, а то насъ да соживи, и прѣдъ Бога и прѣдъ человѣци; защо то ще насъ да научи, то ще насъ да накаже, то ще насъ да исправи, за да станемъ совершенни на сичкитѣ добри и полезни работи ... “ (22).

Цѣлиятъ предговоръ е апология на ученията и на ученитѣ. Тая възторжена защита на просвѣтата е имала за онова време голѣмъ смисълъ; за да се схване нейното значение напълно, трѣбва да се има предъ видъ срѣдата, за която е писалъ Р. Поповичъ, трѣбва да се иматъ предъ видъ нейнитѣ вѣковни предразсѫдъци, заблуждения, нейнитѣ слѣпи и пакостни предубеждения. Р. Поповичъ се явява тукъ като енергиченъ новаторъ, като проповѣдникъ на нови идеи, твърде смѣли за онова време и оная българска срѣда — идеи, които сѫ срѣщали упорито противодействие въ невежеството на българското общество, въ неговата инертность, въ неговото недовѣрие къмъ всичко ново, къмъ всѣки опитъ за реформи.

А като говори за уредбата на новото българско училище и за неговитѣ цели, Р. Поповичъ изтъква, че за българитѣ е необходимо не само учение, но и нравствено възпитание; на ученицитѣ трѣбва да се даватъ не само знания, но и да имъ се посочватъ нравствени примѣри, нравствени поуки за подражание — съ други думи, нашето училище трѣбва да си постави както образователни, тъй и чисто възпитателни задачи. За да извърши това успѣшно, българското училище трѣбва да има за рѫководители примѣрни учители — както родителитѣ, тъй и учителитѣ трѣбва да се отличаватъ съ висока нравственость и да служатъ за примѣръ на децата.

Още по-интересна е за насъ преценката, която прави Р. Поповичъ на литературнитѣ условия въ дадения моментъ. Въ предговора, между другото, ние срѣщаме една характе-

ристика на онѣзи неблагоприятни условия, при които е билъ принуденъ да работи българскиятъ книжовникъ; най-трудно за него е било да се бори съ апатията и незаинтересуваностьта на българския читатель. Както ще видимъ по-нататъкъ, тая апатия е тревожила не само второстепенни книжовници като Р. Поповича, но и най-крупния поетъ презъ епохата на черковната борба, П. Р. Славейковъ. Известната елегия на Славейкова Не пѣй ми се най-ясно ни показва, какви чувства е будила у българския писатель околната действителность, апатията на нашитѣ читатели, на цѣлото българско общество, и какъ тая апатия е убивала неговата енергия за обществена и литературна дейность.

Отношенията между писателя и срѣдата, за която той предназначава произведението си, сж намѣрили изразъ и въ предговора на Р. Поповича. Съставительтъ на Христоитията осжжда българитѣ, загдето се отнасятъ небрежно къмъ своята литература и не подкрепятъ българскитѣ книжовници, които, като виждатъ, „че безъ полза са си горили свѣщитѣ, че тѣхнитѣ книги се таркалятъ по дюкянитѣ и гниятъ по магазитѣ, не щатъ вече да пишатъ“ (15, 17).

Обръщамъ внимание на образния изразъ „българскитѣ писатели безъ полза са си горили свѣщитѣ“. Забележете, че покрай шаблона, срѣдъ многото стереотипни фрази, които употрѣбяватъ нашитѣ книжовници-просвѣтители отъ времето на възраждането, ние срѣщаме понѣкога поетически образи, които изненадватъ на пръвъ погледъ. Архимандритъ Теодосий, нека си спомнимъ, сравнява българския езикъ съ ключъ отъ желѣзо и стомана — единственъ ключъ, който не се огъва и който може да отвори сърдцето на народа. Р. Поповичъ вижда, какъ българскитѣ писатели безъ полза горятъ свѣщитѣ си. Разбира се, подобни образи разкриватъ мисъльта и чувството на тия наши книжовници много по-ясно, отколкото тѣхнитѣ дълги и широки разсжждения,

изразени въ най-обща и шаблонна форма. Тия образи свидетелствуватъ преди всичко за непосрѣдственость въ наблюденията и схващанията на писателя; въ тѣхъ се отразява оная мисъль, съ която той действително е живѣлъ, която наистина го е вълнувала и е обгаряла душата му. Такава непосрѣдствена мисъль съзираме и въ отбелязания пасажъ изъ предговора на Р. Поповича, гдето се засѣга печалната сждба на българския писатель.

По-нататъкъ Р. Поповичъ отбелязва, че мнозина отъ нашитѣ книжовници, като видѣли, че тѣхнитѣ трудове, поради равнодушието на околната срѣда, не се увѣнчали съ успѣхъ — „поболѣха [са] и по-многото отъ тѣхъ [са] оставиха отъ това намѣрение и са фанаха о друга работа; а за болгаритѣ не щатъ нето да продуматъ вече нѣкое добро, но всякий отъ тѣхъ жалостно съ пророка Давида дума: Онѣмѣхъ и смирихся и умолчахъ отъ благъ, и болезнь моя обновися“ (17).

Р. Поповичъ се опитва да постави по-широки задачи на българската литература, той намира, че трѣбва да се пишатъ и превеждатъ книги не само за децата и за школницитѣ, но и за възрастнитѣ, за да се просвѣтятъ и тѣ: „И треба повече да са превождатъ не дѣтински книги, ами старешки и систематически. . . Треба на старитѣ съ тия книги да възбудимъ вниманието, за да са поразбудатъ и да видятъ въ каковъ глубокъ сонь са спавали до нинѣ; да са подканятъ отъ тѣхъ да направятъ школи, да призоватъ даскали, послѣ да си ведатъ въ тѣхъ синоветѣ, отъ които да са надѣятъ нѣкое благополучие и старитѣ и младитѣ“ (70).

За насъ е важно да отбележимъ по-нататъкъ отношението на Р. Поповича къмъ гръцката просвѣта. Мислитѣ, които сж изказани въ отбелязания предговоръ, го рисуватъ като твърде увлѣченъ привърженикъ на гръцкия езикъ и на гръцката образованость. И той, като Н. Рилски, е голѣмъ

елинофилъ — не само голѣмъ, но дори и краенъ въ сравнение съ Неофита — себе си той нарича „елиногречески учитель“. Споредъ него, главниятъ изворъ на новобългарската просвѣта и литература е гръцката образованость, и ако българитѣ искатъ да създадатъ една по-богата литература и да поставятъ своето учебно дѣло на по-здрави основи, трѣбва и за напредъ да се придържатъ о тази образованость: „Нуждно е говоря и много потрѣбно сега въ началото да подкреплявами и да въвождами въ Болгария греческиятъ езикъ, ако ищемъ да цавти всегда и никога да не повѣнва ученията“.

Споредъ Р. Поповича, твърде малко полза принася изучването само на славянски и български езикъ. Покрай тия два езика българитѣ безъ друго трѣбва да усвоятъ основно и гръцки езикъ. Въ това той не съзира никаква опасность. Безсмислено е, казва той, да се твърди, че въ гръцкитѣ училища българскитѣ ученици ще забравятъ своята народность: „Ложно било онова просто и грубо мнѣние, чи който са билъ научавалъ Гречески и прокопсувалъ, билъ са погарчалъ и не щялъ да знае родатъ си; защо гледами явно толкова прокопсани, чи се са стараватъ и залягатъ... затичатъ за родатъ си и за просвѣщението му... и щатъ доброто на родатъ си...“ (81).

Отъ скромность Р. Поповичъ не споменува, че той самъ е единъ отъ онѣзи българи, които сж получили образование въ гръцко училище и при все това не сж се отклонили отъ народа си — напротивъ, работятъ за неговата просвѣта и за развитието на българската литература.

Трѣбва да отбележимъ, че като е изтъквалъ значението на гръцкото влияние за новобългарската литература и образованость, Р. Поповичъ е отивалъ до крайность. Той не е билъ тъй съобразителенъ, тъй прозорливъ като Н. Рилски, за да види опасностьта, която може да произлѣзе отъ

такова едно крайно елинофилско увлѣчение. Споредъ него, българитѣ не трѣбва да се стремятъ къмъ руската образованость, „защо нѣма Болгария никакво причастіе съ Русия... Болгария е неразлучна и соединена съ Греция“ (74, 75). Това той изказва съ едно дълбоко убеждение, съ авторитетность, която не търпи възражения. Като разглежда и оценява факторитѣ на националното възраждане, той не отдава твърде голѣмо значение на славянския езикъ и руската образованость: „Ако ли речатъ и ученитѣ и хитритѣ да легнатъ на тоя умъ, чи само сосъ Славенски и Руски и на просто прѣведени книги ще допалнятъ нашето недостаточество, ще погрѣшатъ тако ми истина, и вмѣсто да подправятъ, ще развалятъ, вмѣсто да гледатъ да изведатъ родатъ ни отъ темнота, ще го увлѣкатъ пакъ въ едно нечаянно самолюбие и язиколюбие...“ (92-93).

[Не познава руската образованость, руската литература и наука. Отношение на Н. Рилски къмъ руската просвѣта: — цени я високо, намира, че тя би била отъ голѣмо значение за развитието на българитѣ, но, споредъ него, не е настжпилъ още благоприятенъ моментъ за сближение на българитѣ съ руситѣ. Н. Рилски предпочита руското влияние, стига само да има благоприятни политически и духовни условия за него].

Елинофилскитѣ увлѣчения на Р. Поповича съвсемъ не сж се нравили на Априлова и на други съвременници. Априловъ го е съветвалъ да преподава гръцки езикъ само тогазъ, когато ученицитѣ добре усвоятъ матерния си езикъ (Венелинъ, О зародышѣ, 44). Най-сетне Р. Поповичъ се вижда принуденъ да обърне по-голѣмо внимание на изучването на български езикъ и идва до убеждение, че къмъ изучването на гръцки езикъ трѣбва да се пристжпи тогазъ, когато ученицитѣ усвоятъ добре своя роденъ езикъ. За това свидетелствува и Априловъ, който казва за Поповича: „Въ послѣдствіи времени, онъ созналъ однакожъ свою ошибку,

о чемъ и писалъ мнѣ въ письмѣ своемъ, отъ 6-го Іюля, 1840 года, Карлово" (Денница, 101).

Ето какъ се оправдава Р. Поповичъ въ едно писмо до Априлова, който го е обвинявалъ въ прекалена елиномания:

„Всички съгласно признаватъ, че трѣбва да имаме книги на езика си и него като бащинъ да прѣдпочитаме било за четене, било за писане. Това мнѣние и азъ самъ уважавамъ и почитамъ, и никждѣ не самъ казалъ, че не трѣбва да се учимъ да четемъ, да пишемъ или да прѣвождаме на болгарски" (Писмо до Априлова, 1840; Псп., XXV-XXVI, 41).

По-късно, презъ 50-тѣ години, когато Р. Поповичъ е видѣлъ, какъ руското влияние си пробива пжть у насъ и все повече измѣства на заденъ планъ влиянието на гръцката литература и образованость, той идва до убеждение, че въ него, въ руското влияние, се съдържатъ импулси за национално и литературно възраждане много по-силни, отколкото импулситѣ, които сж проникнали у насъ отъ Гърция. — Това, което Н. Рилски е съзнавалъ още презъ 30-тѣ години, Р. Поповичъ го вижда едва презъ 50-тѣ години (1857 г.).

Отношението на Р. Поповича къмъ руското влияние и къмъ руската политика:

„Сичката му [на българския народъ] слава, охъ! мимошедшитѣ три вѣкове, като нѣкои силны и зелны потоцы подвлѣкоха въ забвеніе и като въ нѣкой океанъ завлѣкоха и удавиха; и ако не повѣе нѣкой сѣверный вихаръ премудрости и учения, никогда не ще ся избави и совземе и да си подаде вонъ главата, ами така ще си остане потопленъ въ даното на забвението". — Това пише една година преди смъртьта си — едва тогазъ той вижда ясно, че неговото предишно крайно елинофилство се е основавало въ сжщность на единъ твърде погрѣшенъ възгледъ за източницитѣ и целитѣ на българската просвѣта. — (Въ предисловието на „Младого Робинзона Случай", 1857 г.; виж. Псп., XXV-XXVI, с. 55).

III

Съдържание на Христоитията. — Отгде е превеждалъ и какъ е преве-ждалъ. — По-характерни възгледи въ тая книга. — Филистерски моралъ. — Разпространение на Христоитията. — Защо Р. Поповичъ я превежда.

Следъ като разгледахме предговора, който характеризира Р. Поповича като просвѣтитель и книжовникъ, можемъ да пристжпимъ по-нататъкъ къмъ съдържанието на самата Христоития. Въ дадения случай ние нѣмаме работа съ едно напълно оригинално съчинение. Р. Попоповичъ е преве-ждалъ отъ гръцки; въ самото заглавие е казано: „Отъ еллинскїатъ на славено-българскіатъ нашъ языкъ преведенна отъ Райна Поповича". Ето какви сведения дава той за гръцкия текстъ, който еималъ на ржка:

„Преведе я нѣкой си отъ Латински езикъ на просто-гречески, а пъкъ я преборна на Елински любомудрий Діалектъ Антоний Византийски, който бяше въ Костантинополската школа на Граматическитѣ свободни науки преславний учитель и нѣкоиси вѣщи приложи, а нѣкоиси исхварли, понеже простото бяше несовершенно и неукрашенно . . ." (7-8).

По всѣка вѣроятность, той еималъ на ржка Αντωνιου του Βυζαντιου Χρηστοηθεια (Едно издание отъ 1844 г. се намира въ Соф. народна библиотека). Общо за тоя родъ литература, позната въ всички страни: това сж книги, които съдържатъ правила и съвети, какъ да се държи човѣкъ въ личния си, семеенъ и общественъ животъ, какъ да се отнася съ околнитѣ, какви правила на приличие да спазва въ обществото, по какъвъ начинъ да разговаря и пр. Това сж все правила на тъй наречения „добъръ тонъ" (bon ton) и на тънкитѣ нрави — на нѣмски: guter ton und feine Sitte.

Трѣбва да отбележа и това, че Р. Поповичъ не е превеждалъ буквално. На много мѣста, както се вижда, той се е отклонявалъ отъ гръцкия текстъ, като се е съобразявалъ съ българскитѣ условия, съ понятията и навицитѣ на нашитѣ читатели. Христоития Р. Поповичъ превежда съ Благонравие, и, за да бжде по-добре разбранъ, обяснява, какво значи това: „Поучение на добри табихети, на тербелии науки". Правилата и съветитѣ засѣгатъ най-разнообразни страни на всѣкидневния животъ. Цѣлата Христоития е раздѣлена на деветь глави, въ които подробно се изяснява, какъ да се отнасяме къмъ другитѣ, какъ да поздравляваме и да се разговаряме съ приятелитѣ си, по какъвъ начинъ да сждимъ виновнитѣ, какъ да се обличаме; срѣщаме дори и правила, какъ да вървимъ изъ улицата. Всѣка глава съдържа редъ параграфи. Това е единъ кодексъ отъ нравствени правила и задължения, които иматъ за основа не нѣкакви висши етически принципи, а напротивъ, отразяватъ единъ най-грубъ утилитаризъмъ — бихъ казалъ: егоистиченъ утилитаризъмъ и практицизъмъ. Тъй, напр., единъ отъ основнитѣ императиви на изразения въ тази книга моралъ е, навсѣкжде и въ всичко да се пази златната срѣдина — като пазимъ златната срѣда въ всичко, можемъ да бждемъ сигурни, че нѣма да си навлѣчемъ неприятности, беди. Човѣкъ, споредъ правилата на Христоитията, трѣбва да пази мѣрка въ всичко — въ съветитѣ, които дава на другитѣ, въ мненията, които изказва, въ облѣклото, въ говора, въ приятелството, въ мисленето си, та дори и въ хигиената (§ 76, с. 59).

Тукъ се препоржчва само онова, което е благоразумно и благоприлично; което не представлява нѣкакво отклонение отъ общеприетитѣ обноски и норми. Човѣкъ съзнателно трѣбва да се изравнява съ другитѣ, да не се издига надъ срѣдата, между която живѣе, да не се обособява съ свои привички, съ свой индивидуаленъ моралъ, който може

да противоречи на общоприетото. Околната срѣда трудно се примирява съ известни индивидуални прояви, които не се съгласяватъ съ нейнитѣ нравствени прояви и традиции. Чрезъ Христоитията тя препоржчва на всѣки свои членъ да върши само онова, което е благоразумно, благоприлично и общеприето:

„§ 133. Не е благоразумно да не сѧ согласявашъ съ другитѣ, ами да правишъ сопротивно“ (с. 91). А благоразумно значи практично, удобно, износно.

На друго мѣсто (§ 44): „Най-похвално е да сѧ обучавашъ както правятъ другитѣ на мѣстото дѣто живѣешъ: защо по нѣкои пжтъ и да понахромвашь сосъ хромыятъ мудро дѣло сѧ назовава“ (34-35).

Подобна мисъль е изразена и въ следния пасажъ: „А надъ сичкитѣ тіѧ що рекохме да ти бжде даскалъ, което обыкновеніе имжтъ жителитѣ на което мѣсто живѣешъ“ (§ 44, с. 35).

Това изравняване, нивелиране, приспособяване къмъ срѣдата, тая външна и вжтрешна мимикрия трѣбва да бжде както въ мислитѣ, въ възгледитѣ, тъй и въ говора, въ облѣклото, дори и въ най-обикновенитѣ жестове.

Ето нѣколко правила въ този смисълъ:

„Секоги хоротувай обыкновеныятъ и общіятъ ѧзыкъ, когото сичкитѣ употрѣбѧватъ“. (§ 103, с. 74).

Другъ пасажъ: „И дрехи такива треба да носишь, каквито носятъ ония, които сѧ на тебе подобни“ (§ 79, с. 61).

Въ тази еднородна срѣда не бива да се изказватъ възгледи, да се вършатъ постжпки, които не сж одобрени отъ мнозинството: „На който умъ лежжтъ помногото, къмъ него и ты секоги себе си прилагай“ (§ 106, с. 72).

„Содружавайса и живѣй съ които сичкитѣ ги знаятъ за почтенны и добродѣтелны“ — т. е. които минаватъ за „почтенни и добродѣтелни“, но дали въ сжщностъ сж

такива, това не е важно за този външенъ, условенъ моралъ (§ 91).

Особено пъкъ човѣкъ трѣбва да се пази да изказва свои възгледи върху въпроси, които сж спорни: „Кога са препиратъ или каратъ нѣкойси за нѣщо, криво е нѣкакво безъ причина да са прилагашъ накамъ едната, или камъ другата страна“ (§ 71), т. е. гледай, ако можешъ, да се приспособишъ и къмъ дветѣ страни — едновременно да бждешъ привърженикъ и защитникъ на дветѣ страни.

Особено ясно е изтъкнато, какви трѣбва да бждатъ отношенията на човѣка къмъ онѣзи, въ чиито рѫце сж властьта и силата; тия отношения, споредъ Христоитията, трѣбва да бждатъ рабски, да почиватъ на безпрѣкословно смирение и слѣпа покорность (с. 83, § 119; с. 42, § 55).

Въ много отношения въ основата на този моралъ лежи лицемѣрие. Споредъ него, отъ гледището на личнитѣ интереси и съображения, човѣкъ въ нѣкои случаи трѣбва да се съгласява външно съ мнения, които противоречатъ на неговитѣ — да лицемѣри, да не издава, че таи въ себе си свое противоположно мнение, да понахромва съ хромия. Къмъ онѣзи, които му оказватъ нѣкаква честь, той трѣбва „сосъ смиреніе и съ една политика да имъ воздаде едно благодареніе“. Този тъй характеренъ изразъ — политика, умѣрена политика, твърде често се срѣща въ тази книга. Тъй, напр., на едно мѣсто се казва, че ако видишъ върху дрехата на своя събеседникъ нѣкое неприятно насекомо, да се доближишъ и да го отстранишъ съ два пръста „съ малко усрамление и съ една сладка церемония“.

На друго мѣсто срѣщаме: „При това треба и лицето си да преправишь, и да го уприличишь на поученїето си...“ (§ 66, с. 50). Авторътъ твърде внимателно се е спрѣлъ да очертае всички страни на тази присторенность въ израза на лицето (§ 42, с. 31; § 90, с. 66).

Изобщо, този моралъ може да се нарече филистерски въ пълната смисъль на думата. Както видѣхме, това е моралътъ на златната срѣда, на практичното благоразумие и благоприличие. Споредъ него, човѣкъ не трѣбва да се издига по-високо отъ срѣдата, между която живѣе — напротивъ, трѣбва да се изравнява съзнателно съ нея, да следва безпрѣкословно нейнитѣ традиции, да живѣе по нейнитѣ вкусове и изисквания. Дори и когато чувствува, че стои по-високо отъ тази срѣда, той трѣбва да се принизява нарочно, да бжде скроменъ, да се съгласява съ общото мнение, съ общоприетото, да се съгласява съ него дори и когато има свое собствено мнение, различно отъ мнението на другитѣ; това свое мнение той трѣбва да го таи, да го крие — ако го изяви, то ще бжде отъ негова страна неблагоразумие. Както виждаме, препоржчваниятъ отъ Р. Поповича моралъ съдържа такива правила, които осигуряватъ личното спокойствие, които помагатъ на човѣка да мине запазенъ и незабелязанъ отъ другитѣ. Въ основата му лежи признанието, убеждението, че всѣко издигане надъ общоприетото, всѣко отклонение отъ условната нравственость носи нещастие. Опасно е да се обособяваме съ свой личенъ, индивидуаленъ моралъ, който противоречи на филистерския, да се противопоставяме на общоприетото схващане. Трѣбва да постжпваме точно така, както постжпватъ всички въ нашата срѣда, да мислимъ като тѣхъ, да живѣемъ като тѣхъ, да се обличаме, да говоримъ, да се държимъ въ всичко като тѣхъ. Главната грижа на съставителя на Христоитията е да ни каже, да ни научи, кое е благоразумно и кое не е благоразумно — т. е. кое за насъ е по-практично, по-износно, по-удобно. [Фамусовъ въ Горе отъ ума. (Грибоедовъ). Мѣщане (Горки). Моралътъ на г-жа Дулска (Запольска). Моралътъ на Алековия Бай Ганьо— два негови ржководни принципа: „сега му е времето“ и

„не му е сега времето“. Никога опозиция — винаги съ правителството].

Тъй че тукъ ние нѣмаме работа съ единъ моралъ който преследва нѣкакви по-високи възпитателни цели и се стреми преди всичко къмъ вѫтрешно въздействие, къмъ облагородяване на душата. Въ сѫщность това сѫ правила, предписания, които трѣбва да се заучатъ и усвоятъ като маниеръ, като обноска, външна форма, задъ която изкусно може да се прикрие всичко, което би ни навлѣкло нѣкакви неприятности или беди, което би нарушило хармонията на нашия егоизъмъ, би накърнило личнитѣ ни практически интереси.

Това е не само филистерски, но и рабски моралъ. Безъ съмнение, спокойствието и удобствата, които носи съ себе си тоя моралъ, противенъ на човѣшката съвѣсть, се постигатъ съ лицемѣрие, съ раболепие и унижение — съ качества, които само една рабска натура може да култивира и търпи въ себе си, не само да ги търпи, но дори и да ги счита за примѣръ и образецъ.

Изглежда, че тъкмо тоя моралъ е допадалъ — да не кажемъ и днесъ допада — твърде много на нашата срѣда; той не противоречи нито на установената традиция, нито пъкъ на онѣзи привички, които сѫ се развили у българина следствие на робството. Предписанията на Христоитията сѫ допадали не само на нашата срѣда, но изобщо на всѣка срѣда, която не се е издигнала до по-високо нравствено съзнание и за която главенъ и единственъ идеалъ е личното спокойствие и благополучие.

Христоитията е била разпространена не само въ България—преди това тя се е ползувала съ най-широка популярность въ Гърция и въ Сърбия; дори и днесъ ние я намираме въ множество съвременни преработки, не само въ славянскитѣ, но и въ западноевропейскитѣ литератури; мора-

лътъ на Христоитията винаги намира привърженици — много повече привърженици, отколкото който и да е другъ маралъ. Тази книга винаги си намира своята срѣда, както и всѣка срѣда си намира своитѣ книги — и ако не ги намѣри, създава ги. Но особено е допадала тя на вродения български практицизъмъ и утилитаризъмъ, на пословичната българска спестовность, на нашата прекалено трезва и реалистична психика.

И може би тъкмо поради това тая книга не е била една отъ най-необходимитѣ за нашата срѣда. Множество отъ съветитѣ, които съдържа тя, сж били излишни за българитѣ — както, напр., съветитѣ да се пази златната срѣда, да не се намѣсваме въ борбитѣ между враждебни страни, да се държимъ изобщо винаги настрана отъ това, което може да ни навлѣче нѣкаква неприятность, да наруши нашето спокойствие, да бждемъ раболепни предъ властницитѣ, да се стараемъ винаги да имъ угаждаме, да не си поставяме за идеалъ да се издигнемъ надъ срѣдата, въ която живѣемъ — да се приспособяваме напълно къмъ нейната посрѣдственость и ограниченость — всички тия съвети, струва ми се, сж били излишни за българина: той строго ги е спазвалъ и безъ книгата на Р. Поповича — по своята природа, въ зависимость отъ условията на робството, той е билъ въплътенъ, живъ изразъ на онзи своеобразенъ моралъ, който Р. Поповичъ тъй ревностно и тъй красноречиво е проповѣдвалъ. За насъ Христоитията на Р. Поповича има значение като косвена характеристика на нашето общество, отчасть на нашия битъ отъ оная епоха. Р. Поповичъ, както споменахме, не е превеждалъ буквално — на мѣста той се е приспособявалъ къмъ специфичнитѣ условия на българската действителность, опитвалъ се е да побългарява — и при побългаряването именно е отразилъ доста характерни страни на нашия животъ. Който иска да представи нравственостьта на една голѣма часть отъ на-

шето градско съсловие презъ първата половина на миналия вѣкъ, ще намѣри тукъ богатъ материялъ. Въ Христоитията изцѣло и напълно сѫ обрисувани онѣзи нови български граждани, които сѫ възприели гръцката култура, гръцкитѣ обръщения — и въ обноскитѣ на чуждата срѣда сѫ виждали образецъ за себе си.

Две нѣща сѫ накарали Р. Поповича да преведе и издаде тази книга: 1. нейното широко разпространение въ Гърция; Р. Поповичъ е билъ убеденъ, че у насъ тя ще намѣри сѫщия приемъ, какъвто е намѣрила въ Гърция — и че ще допринесе за нравственото възпитание на българитѣ. Но, както видѣхме, тоя неговъ приносъ за възпитанието на българската младежь е отъ твърде съмнителна стойность; 2. да служи за учебенъ предметъ, както е служила въ гръцкитѣ училища; била е въведена въ нѣкои български училища.

Споредъ Р. Поповича, Христоитията се е ползувала въ Гърция съ широка популярность — той е билъ убеденъ, че тя ще се разпространи и у насъ:

„... Христоития, която понеже отъ многа лѣта на Елинский езикъ между Греци много любители придобила, и всегда придобива, и ще сега и на славеноболгарский нашъ езикъ да са яви и на Болгаритѣ, отъ които са надѣя, чи не ще по мало любители да придобие“.

При това тая книга е била въведена въ гръцкитѣ училища като учебенъ предметъ. Р. Поповичъ, като възпитаникъ на тия училища, сѫщо я въвелъ въ своето училище, и я превеждалъ на ученицитѣ си. Две нѣща сѫ го накарали да я преведе и издаде: „Перво, за да баде едно мало знамение на любовьта, която имамъ камъ моятъ Болгарскій родъ, комуто съ многолѣтенъ трудъ и съ голѣмо търпение послужихъ, и дору до нинѣ іощи съ любовь слугувамъ“ и второ, за да даде на българитѣ една книга за нравствено възпитание.

Хистоитията, както изглежда, е била доста разпространена между съвременницитѣ на Р. Поповича, понеже е претърпѣла две издания (1837-1855). На български ние срѣщаме нѣколко преработки на гръцката Христоития — откѫслеци отъ нея намираме, напр., въ Славенобългарское дѣтоводство на Неофита Бозвели; Христоитията е превеждана и отъ Хр. Повловичъ. Подобни съвети и правила съдържа и Питомка на П. Р. Славейковъ. Христоитията е позната не само въ нашата, но е въ сръбската литература. На сръбски тя е превеждана отъ Дос. Обрадовичъ — подъ заглавие Христоитіе, сирѣчь благи обичаи. И Обрадовичъ, както и Р. Поповичъ, е ималъ на ржка гръцкия текстъ на Антониосъ Византиосъ. Все пакъ, нѣщо полезно въ Христоитията — противъ грубитѣ нрави, противъ българската нечистоплътность [Другиятъ материалъ въ Христоитията — да се прочете за Ганимеда (с. 132), откѫслекъ изъ Сократъ (155), началото на Омиръ (140 сл.)].

За национално-просвѣтителнитѣ и обществени възгледи на Р. Поповича ние можемъ да сѫдимъ не само отъ предговора къмъ Христоитията, но и отъ неговитѣ писма до Н. Рилски и до одескитѣ българи. Тия писма, които съдържатъ ценен материалъ за историята на нашето учебно дѣло и разкриватъ при това нѣкои интересни страни въ психиката на първитѣ ни учители, сѫ издадени отъ М. Балабановъ.

IV

Езикътъ на Поповича. — Езикътъ му въ сравнение съ езика на други наши книжовници. — Езикътъ му откъмъ речникъ. — Стилъ.

Две думи за езика на Р. Поповича.

Р. Поповичъ се придържа о говоримия български езикъ; излага мисълта си просто и ясно, за да бѫде разбрана отъ всички: „и дѣцата да могатъ да разумѣватъ лесно, и на по-старитѣ да е сладостно и сладкорѣчиво“. Съветва книжовницитѣ да пишатъ така разбрано и общодостѫпно, както пише той: „Ако ли речемъ да пишемъ хитроплетенно, нищо друго не правимъ, ами ги извождами само отъ една ветха темнота и ги въвождами въ друга нова, извождами ги отъ чуждата и ги въвождами въ нашата“ (71).

Наистина, и Р. Поповичъ нарича своя езикъ славянобългарски — обаче твърде много се различава отъ Н. Рилски въ езиковно отношение; докато Н. Рилски се придържа повече о черковнославянската речь, Р. Поповичъ дава предимство на народния говоръ. Употрѣбява членнитѣ форми; падежнитѣ форми въ повечето случаи изразява аналитично, тъй както се изразяватъ тѣ въ новобългарския езикъ — служи си при това съ лексикалното богатство на живата речь. И той, като Н. Рилски, се явява единъ отъ ревностнитѣ защитници на членната форма, напълно сподѣля въ това отношение възгледитѣ на Н. Рилски, съ когото е билъ въ най-близки приятелски отношения. Като има предъ видъ свойствата на българския говоръ, Р. Поповичъ не си позволява такива отклонения отъ този говоръ, каквито отклонения срѣщаме въ произведенията на Н. Рилски, Хр. Пав-

ловича и други наши граматици отъ онова време. Изкуственията славянобългарски езикъ на Неофита не го привлича твърде, а консервативнитѣ възгледи на Павловича, Фотинова и Венелина по въпроса за литературния езикъ, тѣхнитѣ враждебни отношения къмъ членната форма и изобщо къмъ свойствата на народния български говоръ сѫ съвсемъ чужди за Р. Поповича. Не напраздно той предупреждава българския книжовникъ да не се поддава на влиянието на архаичния книжовенъ езикъ — „Ами повече треба да гледа, който иска да превежда, да го изрече сладостно, и каквото го иска свойствено и естествено отеческиятъ нашъ язикъ или каквото ще го изрече единъ Болгаринъ, додѣ не го е видѣлъ написано“ (13).

Влиянието на черковнославянския езикъ върху Р. Поповича е повече отъ фонентиченъ и правописенъ, отколкото отъ морфологиченъ и лексикаленъ характеръ. Навредъ ъ звукъ той изразява съ о или а, а понѣкога съ е: соживимъ, совершенно, скапо, много пати, даното, обарна, скорби, на родатъ си; претерпѣхъ, держимъ. Употрѣбява ы, і, ѧ, ѫ въ глаголнитѣ окончания: принесѫтъ (95), мѫрдашъ, бѫде; вмѣсто се: сѫ, сѧ, са.

Р е ч н и к ъ. Гдето липсва българска народна дума, послужва си съ славянски изразъ; на мѣста употрѣбява турски думи, добре познати на българитѣ или пъкъ обяснява нѣкои думи съ турски: ласкатель (далкаукчия).

Р у с и з м и. Макаръ да е противникъ на руското влияние, безъ да иска, поддава се въ известни случаи на него: переводчики — по аналогия на това пише единородчики.

Общо взето: съвсемъ понятенъ езикъ. При това трѣбва да отбележимъ, че литературниятъ езикъ на Р. Поповича има за основи източнобългарското наречие. Значи, Р. Поповичъ върви по посоката, начертана отъ Бероновия Р и б е н ъ б у к в а р ъ.

Стилъ: фигуративность — употрѣба на фигури, достжпни за народното наблюдение, образи, които отразяватъ схващанията на народа, неговия битъ и обикновено не излизатъ извънъ кржга на неговия опитъ:

„Поучавайса нето мірски нето Церковны пѣсны да пѣешь, и да си дранкашь самичакъ безъ потреба. . . И кога хоратувашъ, вардиса да си не мжрдашъ рацѣтѣ на самъ и на тамъ, каквото иматъ обычае нѣкойси да разправатъ съ нозѣтѣ си и съ рацѣтѣ си, като чи свиратъ сосъ Сантуръ, и като чи са боратъ сосъ сѣнкытѣ и съ вѣтроветѣ“ (12).

Цѣлата книга е изложена така фигуративно, така живо — тъй добре отразява настроенията и възгледитѣ на по-голѣмата часть отъ тогавашното общество, че и днесъ се чете съ удоволствие като едно художествено произведение.

БИБЛИОГРАФИЯ

П. Р. Славейковъ. Райно Поповичъ. Псп., Срѣдецъ, г. IV, 1885, кн. XIV.

М. Балабановъ [Димитриевъ]. Писма по народното ни пробужданье. Псп., Срѣдецъ, г. VII, 1888-1889, кн. XXV-XXVI, XXXI-XXXII; г. VII, 1891 [Ferison], кн. XXXVI.

М. Балабановъ. Гавраилъ Кръстевичъ, София, 1914.

XV

Христаки Павловичъ

Животъ. — Авторъ на школски ржководства. — Разговорникъ грекоболгарскій. — Кратко изложение на българската история. — Царственникъ или Исторія Болгарская. — Грамматика Славено-Болгарска. — Граматични възгледи на Павловича. — Баснословіе Синтипы философа. — Изгубеное дете. — Християнъ фонъ Шмидъ. Преводъ на Христоѳія.

Между другитѣ книжовници и учители, съвременници на Р. Поповичъ и Н. Рилски, ще отбележимъ по-нататъкъ двамата създадели на прочутото презъ 20-тѣ години свищовско училище — Христаки Павловичъ и Емануилъ Васкидовичъ.

И тѣхната дейность е въ тѣсна връзка съ нуждитѣ на новобългарското училище.

Христаки Павловичъ, една отъ своеобразнитѣ личности на нашето възраждане, е роденъ въ Дупница около 1804 г. Отначало е билъ калугеръ въ Рилския манастиръ, гдето е получилъ известно образование. Около 1825 г. управлението на Рилския манастиръ изпратило Павловича да се учи въ гръцкото училище въ Мелникъ. Следъ това продължава ученето си въ Сѣръ; тамъ следва отъ 1828 до 1830 г. Завръща се въ Рилския манастиръ. Следъ това въ Свищовъ (срв. Учил. прѣгледъ, г. XI, 1906, с. 666-667). Когато свищовчани решили да отворятъ училище въ своя градъ, поискали отъ манастира учитель, и калугеритѣ препоржчали за такъвъ Хр. Павловичъ. Въ този градъ Хр. Павловичъ и Ем. Васкидовичъ основаватъ „славено-елинско“ училище, въ ко-

ето сѫ следвали ученици и отъ други градове и села. Тъй, напримѣръ, тукъ се е училъ известно време П. Р. Славейковъ. Свищовското училище е било свѣтско и при това смѣсено. Отначало тукъ гръцки езикъ се е изучвалъ на пръвъ планъ, но отсетне се е преподавалъ следъ усвояването на българската граматика. Хр. Павловичъ умрѣлъ отъ холера на 21 юлий, 1848 г. въ Свищовъ.

Въ историята на нашата книжнина той е известенъ като авторъ на нѣколко школски ржководства и като преводачъ на разкази, предназначени за широкъ кржгъ читатели. Отъ книжовнитѣ му трудове ние ще отбележимъ само онѣзи, които представляватъ за насъ известенъ интересъ. На първо мѣсто ще споменемъ неговия Разговорникъ гръко-болгарскій за оныя, които желаятъ Греческій языкъ, да се научатъ, при когото и една кратка Болгарска Історія приложисе. Собранъ и сочиненъ отъ Христаки П. Дупничанина Учителя въ Славено-Еллинското въ Свищовъ училище, който сега перво на свѣтъ издава го. Предстоявалъ и изправялъ шура неговъ Іяковъ Иліевичъ С. Въ Белградѣ, У Княжеско-Сербской Типографіи, 1835.

Въ предисловието къмъ Разговорникъ Павловичъ обяснява, че отначало неговото намѣрение е било да издаде единъ обширенъ гръцко-български словаръ. Но понеже за такова предприятие се изисквало много трудъ и време, той не се решилъ да се впустне въ такъвъ океанъ „не знающи дали ще исплавамъ благополучно, или, прѣдъ да излѣзнемъ на другийа брѣгъ, ще се удавимъ“. Пъкъ и да би завършилъ единъ такъвъ книжовенъ трудъ, надали би могълъ да го издаде; „за да бжде же това трѣбуватъ иждивения тежки, които нити азъ имамъ, нити изъ сокровищата на, богатитѣ да извлечемъ можемъ... Най-главната причина която ме и воспре и воспира отъ това дѣло, иждивенията са. Ако просвѣти обаче Господъ въ следующее нѣкого бо-

гата Болгарина и даде ми руку помощи, азъ самъ готовъ абие да влезнемъ и въ тоя подвигъ и да изнуримъ и сичкото си здравие за рода си, сиречь за общата полза Болгарска“ (II-IV).

Като характеризираме просвѣтителната дейность на Хр. Павловичъ, преди всичко трѣбва да изтъкнемъ, че и той спада къмъ групата на елиниститѣ — Хр. Павловичъ напълно сподѣля елинофилскитѣ възгледи на Н. Рилски и Р. Поповичъ. Подобно на Поповича, въ гръцката образованость той вижда главния изворъ на новобългарската просвѣта. Като защищава гръцкия езикъ и гръцката образованость, Павловичъ излиза не само отъ интереситѣ на българското училище, но и отъ чисто практически съображения — той намира, че за българитѣ е необходимо да усвоятъ гръцкия езикъ, за да се улесняватъ въ сношенията си съ гърцитѣ.

„... Вие обаче, возлюбленнѣйши мои единородни, пріемше желаемия вамъ Разговорникъ, положете малко трудъ и прилежете се да се научите изъ него тоя благороденъ язикъ Греческий: благороденъ, думамъ, и весма потрѣбенъ. Понеже сосъ него можете сѣкаде да отидете, и отидевше да бидете безъ утѣснение, и да изваршите сѣкой свой подвигъ благополучно. А защо? Защо сѣкаде се нахожда: нахожда се въ сичката Тракия, нахожда се въ Македония, во Азия, во морето сичкото, во Италия, въ Нѣмция, во Франция и пр.“

Но, като съветва българитѣ да изучватъ гръцки, Павловичъ не забравя да ги предпази отъ една опастность. Тѣзи, които изучватъ гръцки езикъ, не трѣбва да забравятъ своя роденъ езикъ; съ гръцката образованость трѣбва да принасятъ полза на своя народъ:

„Който успѣе же въ тоя толку потрѣбенъ язикъ, и научи го совершенно, молимъ му се со слези, да не уничто-

жава своя родъ Болгарский, именувающися, каквото много безумни правятъ, грекъ".

Павловичъ изрично отбелязва, че учението трѣбва да се преподава на български езикъ, че то „тамо цавти, гдѣто се прѣдава на свой язикъ". Патриотическитѣ чувства на Павловича, неговитѣ отношения къмъ българския народъ, неговитѣ грижи за духовното пробуждане на българитѣ много ясно сѫ изразени въ този предговоръ, който на мѣста напомня Паисиевата проповѣдь и свидетелствува за влиянието, което е оказала Сланянобългарската история върху книжовницитѣ отъ първата половина на миналия вѣкъ. Къмъ своитѣ еднородци Павловичъ се обръща съ следнитѣ думи:

„Но защо да се наречешъ грекъ, о безумне и несмысленне человѣче? (Припомняме си известното обръщение на Паисия). Защо са грецытѣ по славни ли отъ болгарете? За това, ще речешъ. Но ако те попитамъ отъ где са грецытѣ по славни? Какъ ще ми отговоришъ? Отъ ученіето. Но кога отъ ученіето быва славата, ты всуе именувашсе грекъ, ако не си ученъ, и всуе не именувашсе болгаринъ, ако си ученъ: защо много убо и Еллада роди волове, много же и Болгарія філософе, и разумѣй що говоримъ".

Само чрезъ просвѣта България може да се сравни съ Русия, Сърбия и съ другитѣ просвѣтени славяни, „и да быде каквото е была и прежде славна". И продължава пакъ въ тона на Паисиевото предисловие: „Понеже и она е была свободна, и она е была царство славнѡ, и она е раждала царіе силны и сичкому свету страшны. И за да се увѣри секой, защо истина говоримъ, прибавлявамъ на край едно кратко сочиненіе сичкой Болгарской Історіи, въ което, като въ едно огледало, може да види секой, ѫкъ нашата Болгарія некога се возвышавала, като кедръ въ Лівана и какъ после жалостно паднала, уничтожиласе и обезславиласе, въ което безславіе лежи и до днесь ожидаващи повседневно

прославленіето си, което може да быде само ако проца вти, каквото рекохъ, сичкото ученіе на Болгарскій язикъ. Понеже сичката слава быва отъ ученіето, а ученіето тамо цавти, гдето се предава на свой языкъ. А защо быва това, секой нека го разсуди самъ. Азъ ще останувамъ въ Свищовъ желатель (на) болгарското просвѣщеніе Христаки П.—"

(Словаръ до с. 94. Следъ това — „Сокращенна Болгарска Історія", 94-106).

Разговорникътъ съдържа повече отъ 4000 гръцки думи, преведени на български; повечето думи сѫ взети изъ разговорния езикъ; цельта на този словаръ е да улесни българитѣ въ тѣхнитѣ всѣкидневни сношения съ гърцитѣ — да услужи главно на практически, а не на теоретически, научни цели.

Разговорникътъ е последванъ отъ едно кратко изложение на българската история. Не е нѣкаква случайность, че Павловичъ издава заедно съ гръцкобългарския разговорникъ и българска история; той иска да внуши съ това още веднажъ на еднородцитѣ си, че, като изучватъ чуждия езикъ, не трѣбва да забравятъ своя, и като се запознаватъ съ една чужда образованость, не трѣбва да се отричатъ отъ народностьта си. Приложената история е съкратенъ изводъ отъ разпространенитѣ преписи на Паисиевата Славянобългарска история. Презъ 1844 год. Павловичъ издава едно по-обширно изложение на българската история въ отдѣлна книга, наречена „Царственикъ": Царственникъ или Історія Болгарская която учи отъ гдѣ са Болгаре произишли, како са кралевствовали, како же царствовали и како царство свое погубили и подъ иго попаднали. Изъ Мавробира Латинскаго, Баронія, Іоанна Зонаря, Буефира Французскаго, Теофана Греческаго, Светаго Евтимія Терновскаго, Светаго Димитрія Ростовскаго и другихъ лѣтописцевъ собрана. У Будиму, 1844.

При съставянето на този Царственникъ Павловичъ се е ползувалъ отъ различни преписи и преработки на Паисиевата история. Той не е заималъ безразборно отъ източницитѣ, които е ималъ на ржка и не е преписвалъ буквално, а се е опитвалъ да даде едно по-системно, по-ясно и по-общодостжпно изложение на българската история. Изоставя нѣкои повторения, нѣкои излишни подробности, размѣства историческитѣ разкази и се опитва да постави по-ясна връзка помежду имъ. При това, той си служи съ една по-литературна форма на изложение — като поправя не само езика, но и пунктуацията на източницитѣ, отъ които се е ползувалъ. За пръвъ пжть Паисиевата история бива напечатана.

Безъ съмнение, напечатването на тази преработка на Павловича дава възможность да се разпространятъ още повече патриотическитѣ идеи на Паисия; Славянобългарската история, въ тази преработена форма, става достояние на една по-широка срѣда и оказва едно по-силно въздействие върху българския народъ и българската литература— продължава да въздействува върху нашитѣ читатели и въ срѣдата на миналия вѣкъ. Отъ предговора „Къ единороднымъ моимъ Болгаромъ“ ние узнаваме, отъ какви съображения се е водилъ Павловичъ при издаването на тази история. Той обяснява на читателитѣ, че цельта му е била да изложи българската история, за „да видите вы каковыхъ славныхъ прародителей сте внуцы . . .“ Преследва освенъ национално-патриотическа и една чисто поучителна цель. Чрезъ българската история той иска да покаже, че „состояние человѣческое въ томъ свѣтѣ не е постоянно . . .“ Българитѣ сж паднали подъ турско иго поради несъгласие. „И така они со согласиемъ прославиха се, а съ несогласиемъ изгубиха свою славу“.

Прибавено: „Началото и свършението патриаршества

болгарскаго“ (73-74); „Кирилъ и Методий, болгарски книжници“ (74-77); „Знамение на болгарскихъ хоругвахъ“ (7).

Отъ другитѣ произведения на Христаки Павловича ще отбележимъ по-нататъкъ неговата Грамматика Славено-Болгарска. Сочинѣна ѡтъ Христаки П. Дѵпничанина въ Славено-Елинското въ Свищовъ училище Учителѧ. Въ Будимѣ Градѣ, 1836.

Започва съ предисловие „Къ единороднымъ моимъ Болгаромъ“. Изтъква нуждата отъ една българска граматика: „Безъ граматика никое списание на нашия язикъ не може да биде и слѣдователно просвѣщение“. Изглежда, че, когато е съставялъ своя трудъ, Павловичъ не е знаелъ за граматиката на Неофита Рилски отъ 1835 год., или пъкъ, ако е знаелъ за нея, не ѝ е отдавалъ никакво значение, понеже въ предговора къмъ своя учебникъ пише: „Чинна и порядочна Граматика въ нашата злощастна Болгария никое нейно чадо до днесь не принесе . . .“.

Завръшва: „Но молимъ же ви молимъ, о любезнии мои единороднии! Приемете любовно настоящата Граматика, която азъ вамъ за срѣдство просвѣщения приносимъ, като единъ най-великий на вашето просвѣщение желатель“.

Граматиката е раздѣлена на седемь части, обаче въ това раздѣление нѣма никаква система. Въ I, II, III часть се разправя за частитѣ на речьта, за склоненията и спреженията. Въ IV, V и VI — правописание. Въ VII — синтаксисъ. И на края се говори за употрѣбата на препинателнитѣ знаци.

„Книга перва начертателна“ [частитѣ на речьта сѫществително, глаголъ, мѣстоимение, склонение и пр.]; „книга втора знаменателна“ [съдържа дефиниции на граматическитѣ категории и класификация; освенъ това, тукъ се разправя за наречие, съюзъ, междуметие]; „книга третя производителна“ [видове имена]; „книга четверта, пета

и шеста—правописание; „книга седма—сочинителна" [синтаксисъ]; следъ това —„употрѣбляемитѣ въ словото знакове".

Изобщо, граматиката на Павловича, като тази на Н. Рилски, съдържа образци за склонение и спрежение и множество примѣри, които поясняватъ граматическитѣ правила. Въ сравнение съ граматиката на Неофита Рилски, тя е много по-кратка, на половина; ржководството на Неофита Рилски, безъ предисловието и речника, съдържа 131 стр., а граматиката на Павловича изцѣло, заедно съ предисловието, съдържа само 60 стр. Освенъ това, материалътъ въ граматиката на Неофита Рилски е сравнително по-систематизиранъ. Неофитъ Рилски притежава повече филологически и граматически познания. Но поради своята краткость, учебникътъ на Павловича е билъ по-достжпенъ за първоначалнитѣ училища и повече разпространенъ отъ граматиката на Неофита Рилски. Въ 1845 год. този учебникъ претърпява второ издание: Грамматика славѣно-Болгарска сѣга вторый пѫть со многими нуждными поправлѣніами издадена и Болгарской юности посвѣщѣна. Въ Бѣлградѣ, 1845. Тукъ, въ това второ издание, Хр. Павловичъ се явява предъ българската публика съ едно твърде високо мнение за себе си. Самъ отбелязва, че неговитѣ книги били твърде много разпространени и четени, обръща се съ следнитѣ думи къмъ българската „прелюбезна и преблага юность": „Никога свой талантъ не крыемъ, но всегда сочиняващи или превеждающи полезни за тебе книги, не щадимъ нито трудъ, нито здравіе: а найпаче, като гледамъ, защо ты мене въ големомъ почитаній имашь и най-усердно отъ сичкихъ другихъ списателей Болгарскихъ пріемашъ. И доказуватъ ми го явно сичкая Болгарска училища, въ коихъ са мои сочиненія предаватъ и сички словеснѣйши учители, които ме принудиха на това второе изданіе тая Славено-Болгарскія ми граматики. . ." (Учил. пр., XI, 906, с. 675-676).

Това авторско самомнение е изразено и въ първото издание на граматиката, гдето той нарича своя трудъ „първа чинна и порядъчна граматика“. Счита се при това за най-популяренъ и най-авторитетенъ български писатель. Както виждате, високомѣрието на нашитѣ писатели не е нѣщо ново, не е достояние само на днешната литература; Хр. Павловичъ е родоначалникъ не само на литературната критика на филолозитѣ; той е предшественикъ и на комичната самоувѣреность, на безграничното самомнение и високомѣрие на не единъ нашъ писатель.

Да видимъ, какво представя Хр. Павловичъ като филологъ и граматикъ.

Отначало Хр. Павловичъ е привърженикъ на умѣрената славянобългарска школа. Въ първото издание на своята граматика той употрѣбява членнитѣ форми и изобщо прави значителни отстжпки на простонароднитѣ говори. Разбира се, и той, като Неофита Рилски, отбелязва, че български езикъ е произлѣзълъ отъ старославянски и не трѣбва да се отклонява много отъ своя първоизточникъ. Като говори за правописъ, съветва българскитѣ книжовници да изоставятъ буквитѣ ѣ, ж и ыж, като мисли, че тѣ не сж старославянски. Той е на мнение да се изхвърлятъ сжщо така отъ българската азбука и, ы и да се замѣнятъ съ і. Намира, че ъ въ края на думитѣ е излишенъ; но, въпрѣки това, не се решава да пише безъ ъ — както и днесъ правимъ ние, било по политически съображения, било пъкъ за да останемъ вѣрни на една безсмислена традиция. Въ второто издание на своята граматика Павловичъ прокарва съвсемъ консервативни възгледи по въпроса за езика. Той вече не е наклоненъ да прави отстжпки на простонародния говоръ, отнася се къмъ него съ най-голѣмо презрение и осжжда писателитѣ, които се придържатъ изключително о него. Докато по-рано, въ първото издание, той признаваше членнитѣ форми, сега е най-голѣмъ тѣхенъ

врагъ. Нашитѣ писатели, споредъ него, трѣбва да усвоятъ граматиката на старобългарския или славянски езикъ и възъ сснова на нея да реформиратъ своя литературенъ езикъ. Въ дадения случай, съ второто издание на своята граматика, Хр. Павловичъ се явява привърженикъ и дори представитель на третото течение въ спороветѣ около литературния езикъ: излиза отъ убеждението, че литературниятъ езикъ трѣбва да се сближи, колкото е възможно, повече съ черковнославянския. Въ предговора къмъ второто издание той пояснява, по какъвъ начинъ поправилъ първото: „Много недостатки въ ней дополнихъ, излишняя (кои то са членове) изгнахъ, падежи умножихъ и къ Старо-Болгарскому (Славянскому) языку ю приближихъ, щото да можешъ и ты, мила юносте, да списвашъ гладко и сладко“ [Обърнете внимание на израза: „Да списвашъ гладко и сладко...“ Днесъ има у насъ литературни критици, на които всичката техническа терминология, всички литературни вкусове и естетически теории се изчерпватъ съ тѣзи две думи: гладко и сладко. За тѣхъ най-голѣмото предимство на единъ писатель е да има гладъкъ стилъ, гладъкъ езикъ, да пише гладки стихове... Както виждате, тази литературна критика води началото си отъ Хр. Поповича. И не е случайно, че привържениците на тази критика у насъ сж филолози (Б. Цоневъ)]. „еще же и сосъ ритмы, какъ то и сродній тебѣ, Сербинъ, думамъ, и Руссъ, а простый слогъ простымъ да оставяшь сосъ о, атъ, та, та та, то то то“.

Значи, Хр. Павловичъ е противъ членнитѣ форми, не само защото тѣ сж присжщи на говора на простолюдието и сж, споредъ неговия изразъ, „гнусота и квасъ фарисейски“, квасъ, който разваля всѣко замѣсено тѣсто. Но още и поради това, че тѣ не позволявали да се пишатъ стихове — невъзможно било на български да се пишатъ стихове съ членни форми. Нѣщо подобно е мислилъ и Венелинъ,

но той твърде слабо е познавалъ живия български езикъ, а Павловичъ не е ималъ никакво чувство за родния си езикъ. Споредъ Павловича, щомъ се изоставятъ тия презрѣни форми, ще могатъ и стихове да се пишатъ на български езикъ, като на руски и сръбски — и изобщо всѣки нашъ писатель ще има възможность да излага мислитѣ си „гладко и сладко“ — „еще же и сосъ ритмы“. Въ наивността си Хр. Павловичъ мисли, че единственото нѣщо, което не позволява на българскитѣ писатели да пишатъ стихове, е омразната членна форма.

И въ второто издание Павловичъ е непримиримъ противникъ на ѫ и ѭ. Като Неофита Рилски той погрѣшно идентифицира старославянски езикъ, старобългарски езикъ съ черковнославянски, руска редакция, основава се на черковнославянски паметници отъ по-ново време и съ най-голѣма самоувѣреность и авторитетность твърди, че старият, праславянски езикъ не познава ѫ и ѭ, понеже тѣ сѫ не потрѣбни; а щомъ не сѫ срѣщатъ въ стария езикъ, трѣбва да се изхвърлятъ отъ новия. Разбира се, Хр. Павловичъ нѣма никакво понятие за назалното произношение на тия две букви въ старобългарския езикъ и за тѣхнитѣ звукови промѣни по-късно въ различнитѣ славянски езици. Съ ирония той бележи, че само б ѫ л г а р и т ѣ познаватъ звукъ ѫ и ѭ; ала тѣ сѫ чужди за всѣки истински б о л г а р и н ъ. Б ѫ л г а р и — това е простолюдието, което говори г н у с е н ъ езикъ, а б о л г а р и н ъ се нарича гордиятъ привърженикъ на стария класически и благороденъ езикъ. Той е не само противъ членоветѣ, но и противъ „разны други гнусоты сирѣчь ѫ, ѭ, и други, кои-то се въ тыя времена, отъ небытія произведени, появиха, да го украшаватъ или, по-добре, огнушаватъ... Сички тіи са воистину квасъ Фарисейски, който осквернява сичкое смѣшеніе, сирѣчь причинява языку безобразіе, гнусота и премногое потемнѣніе; а найпаче реченая

ж и ьж, коихъ силу и произношеніе само Бжлгари знаятъ, а Болгаринъ нити единъ не познава, нито нахожда нѣкое отъ нихъ въ Старо-Болгарскомъ языцѣ, или, по-добре, въ сущей майцѣ, съ чіею цыцею е неговъ Ново-Болгарскій одоенъ. Она ги нема, и нема ги, защото ѝ са непотребни, а непотребное майцѣ, непотребно быва и дщерѣ, защото дщера подобна е майцѣ; нити ражда жена обезяну [маймуна], или обезяна человѣка: понеже това е естествý противно, както и всички рѣченіи языку Ново-Болгарскому". Изобщо, нашитѣ писатели отъ онова време се отличаватъ съ една наистина трогателна диалектика — по единъ съвсемъ простъ и наивенъ начинъ, съ една необикновена самоувѣреность тѣ могатъ да оборятъ и най-тежкитѣ, най-необоримитѣ възражения на своитѣ противници.

По-нататъкъ Павловичъ съветва младежьта да се отнася презрително къмъ всички онѣзи книжовници, които пишатъ на простонароденъ български езикъ и да не чете тѣхнитѣ произведения: „Тѣмже, о предрага и премила юносте, всегда ненависти предавай и отвращавай се отъ таковыхъ списаній..." (За неговата граматика подробно се говори въ статията на А. Теодоровъ „Къмъ историята на български езикъ").

Но, колкото и да е голѣмъ привърженикъ на стария езикъ и да се противопоставя на всѣко отклонение отъ този езикъ, Хр. Павловичъ, безъ да ще, се придържа о нѣкои особености на западнитѣ наши наречия — както и Н. Рилски. Тъй, напр., той винаги пише: „азъ приносимъ, азъ говоримъ, азъ ще се удавимъ..." и, разбира се, въ всички тия случаи не прави въпросъ, дали това е особеность на старославянски езикъ или само на единъ българеки диалектъ. После, макаръ да е безусловенъ противникъ на членнитѣ форми, намѣста, безъ самъ да забележи, употрѣбява тоя „квасъ фарисейски".

Въ края на граматиката, за да потвърди мисълта си,

че, като изхвърлятъ членовет̀ отъ своя езикъ, българскит̀ писатели ще могатъ да съчиняватъ и стихове, Хр. Павловичъ дава за образецъ едно стихотворение, въ което нѣма не само поезия, но и никакъвъ смисълъ:

Въ тоя мой трудъ же и сочинение
И своихъ си мнѣний изложение
Помогнавшему ми моему Богу
Благодарения отдавамъ многу:
Васъ же молимъ, о мои ученици,
Ума вашего да земете сербци (сърпове?)
Трудъ, думамъ, и внимание дълбоко,
И влезнавше въ това поле широко,
Да пожнете, които сосъ потове
Насадихъ за васъ пресладки плодове.
Никоя сладость воистину земна
Не може съ нихъ да биде соразмѣрна.
Нихъ сичкит̀ мудрости рачители
Отъ своит̀ приематъ учители.
И укротяватъ своята си гладость
Съ небесната нихна пречудна сладость.

Освенъ школски ржководства, Хр. Павловичъ е превеждалъ отъ гръцки и повестувателни произведения съ нравственопоучителенъ характеръ.

Друго съчинение на Павловича:

Баснословіе Синтипы философа весма любопитное. Отъ Муса Персянина. Отъ перскій на Греческій, отъ Греческій же на Болгарскій языкъ преведеное отъ Х. П. У Будиму, 1844.

Затова Баснословіе говорихме по-рано, когато разглеждахме литературната дейность на Софрония. Както си спомняте, повестьта на Синтипа философъ се срѣща въ единъ отъ Видинскит̀ сборници на Софрония. Тая фантастична повесть е била въведена въ гръцкит̀ училища като поучи-

телно четиво, и нашитѣ учители я превеждатъ за назидание на българскитѣ ученици. Претърпява нѣколко издания — много четена и разпространена.

Друго: Изгубено дете или приключение весма приятно и полезно [Типичнитѣ старинни заглавия — или — „Ловч. владика или бела на ловч. сахатчия“]. На нѣмецкій язикъ исперва сложено, на Французскій послѣ преведено, отъ Французскаго же на Греческій, а сега отъ Греческаго на Болгарскій отъ Х. П. У. Будиму, 1844. (Chr. von Schmid. Das verlorene Kind).

Християнъ фонъ Шмидъ е нѣмски писатель — авторъ на множество нравоучителни разкази и повести, често превеждани на гръцки, български и сръбски. Шмидъ е билъ духовно лице и любимъ народенъ писатель — въ разказитѣ си, които сѫ написани доста увлѣкателно, той винаги прокарва поучителна тенденция, посочва на читателитѣ си нравствени примѣри за подражание и проповѣдва християнски добродетели. На нашитѣ читатели е допадала не само тази поучителна страна въ разказитѣ на Шмида, този дидактизъмъ, но и тѣхния сантименталенъ стилъ. Въ тѣхното популярно изложение изобилствуватъ сантиментални мотиви, които сѫ се нравѣли на българскитѣ и сръбски читатели и сѫ оказали известно влияние върху сантименталната посока въ нашата и сръбска литература отъ онова време. Значи: 1) поучителна тенденция, морализиране; 2) сантиментализъмъ. И днесъ популярни въ Германия — евтини издания на наговитѣ съчинения.

Произведенията на Шмида, както и на други нѣмски писатели, сѫ се превеждали на български обикновено не отъ оригинала, а отъ гръцки, сръбски, френски, дори и отъ ромънски. Характерно е, че повечето преводни белетристични произведения по онова време сѫ въ сѫщность преводъ отъ преводъ. Твърде рѣдко нашитѣ писатели сѫ превеждали

отъ оригиналъ произведения на западноевропейски автори. Българското заглавие на отбелязаната повесть на Шмида, преведено отъ Павловича, характеризира една голѣма часть отъ нашата преводна белетристика презъ първата половина на миналия вѣкъ. Както виждате, докато дойде въ българската литература, западната белетристика минава презъ нѣколко други литератури, претърпява въ нѣкои отъ тѣхъ значителни преработки и у насъ се явява съ множество отклонения отъ стила и съдържанието на оригинала — почти неузнаваема. Можете да си представите, какво е останало отъ оригинала, докато стигне до ржцетѣ на българскитѣ читатели. Впрочемъ, тази практика, да се превеждатъ преводи, и днесъ сжществува у насъ — превеждатъ се художествени и научни съчинения не отъ оригиналъ, а отъ преводъ — отъ оригиналъ се превежда главно отъ руски. А обикновено произведенията на нѣмски, френски, английски, италиянски и северни писатели (шведски, норвежки и датски) се превеждатъ на български не отъ оригиналъ, а отъ руски. За множество произведения на западноевропейски писатели, които се явяватъ на български, може да се каже, по подражание на Павловича, че „исперво сж сложени“ на норвежски или английски, напримѣръ, после преведени на нѣмски, отъ нѣмски на руски, а отъ руски на български... Ризбира се, такива преводи отъ преводи, каквито изобилствуватъ, напримѣръ, въ всевъзможнитѣ универсални и всемирни български библиотеки, не могатъ да иматъ никаква литературна цена и никога не даватъ вѣрна представа за автора на преведеното произведение. Това нѣщо не трѣбва да забравяте никога — и когато станете учители, да не препоржчвате на ученицитѣ си лоши преводи или пъкъ преводи отъ преводи — както правятъ днесъ мнозина учители. Защото отъ единъ лошъ и неточенъ преводъ не само че не се придобиватъ нѣкакви литературни познания, но нѣщо повече: заблуждава се читательтъ и

остава съ едно превратно, погрѣшно понятие за автора и произведението, което е прочелъ въ лошъ преводъ. А най-главното вие сами трѣбва да изучвате чужди езици.

Накрай ще спомена и това, че Хр. Павловичъ е превеждалъ и гръцката Христоития, за която вече говорихме, когато разглеждахме литературната дейность на Р. Поповичъ. Цельта на Хр. Павловичъ е била съ този преводъ да „изкоренява дивія нравы Болгаровъ". Преводътъ е неиздаденъ и загубенъ (Учил. пр., г. XI, 1906, с. 674).

БИБЛИОГРАФИЯ

М. Г. Попруженко. Очерки по исторіи возрожденія болгарскаго народа. ЖМНПр., 1903, № 11.

Д. В. Храновъ. За живота и дѣйностьта на Христаки Павловичъ Дупничанинъ. Учил. прѣгледъ, г. XI, 1906, кн. 7.

Х. Значение на Христаки Павловичъ за културното подигане на българския народъ. Учил. пр., г. XI, 1906, кн. 7.

В. Н. Златарски. Царственникътъ на Христаки Павловичъ. Учил. прѣгледъ, г. XI, 1906, кн. 7.

XVI

Емануилъ Васкидовичъ

Животъ. — Учитель въ Свищовъ. — Грижи за просвѣта на българскитѣ деца. — Търси срѣдства за българското училище чакъ въ Буда-Пеща и Виена.— Учитель въ Плѣвенъ. — Съставитель на школски ржководства. — Участие въ Славеноболгарское дѣтоводство. — Прескорбное оправданіе.

Другарьтъ на Павловича, Емануилъ Васкидовичъ, е отъ гръцко произхождение. Роденъ е въ Мелниий. Забележително е, че този гръкъ цѣлъ животъ е работилъ за просвѣтата на българския народъ не само като учитель, но и като книжовникъ — и то презъ една епоха, когато гърцитѣ сж правили опитъ да елинизиратъ българската народность. Съставялъ е и е превеждалъ учебни книги за нашитѣ училища; нарича българското отечество и българския народъ свои—до такава степень се е сродилъ съ срѣдата, между която е живѣлъ. Този гръкъ, който почти се е отрекълъ отъ народностьта си, укорява българитѣ, за гдето се срамятъ отъ произхождението си — въ сжщность той се е чувствувалъ много по-близо до българския, отколкото до гръцкия народъ.

Презъ първата половина на миналия вѣкъ, когато мнозина българи се отричатъ отъ своята националность, Васкидовичъ работи за уреждането на свищовското българско училище. Учителствувалъ е дълги години въ Свищовъ (1815-1845) и въ Плѣвенъ.

Преживѣлъ е бедствия, — билъ е преследванъ, гоненъ, но въпрѣки това, не престава до края на живота си да се

труди за българската просвѣта. Крайно любознателенъ и трудолюбивъ книжовникъ. Изучва френски и италиански (свидетелство на П. Р. Славейковъ). Освенъ школски ржководства — дава едно описание на Плѣвенски окржгъ (Цариградскіи вѣстникъ, 1852, бр. 97). Билъ е тридесеть години учитель въ Свищовъ; за награда изгоненъ... „Голъ отидохъ и голъ се върнахъ, безъ да усвоя нито ботка отъ сиромашка кръвь".

Въ Свищовъ пръвъ Васкидовичъ отваря по-високо училище. Накаралъ гражданитѣ да съградятъ ново училищно здание. За да имъ даде примѣръ, какъ трѣбва да се гижатъ и тѣ за общи работи, самъ той помагалъ за изкарване на постройката „да тегли керечъ и да копае, да чисти и подканя работницитѣ".

Къмъ 1824 г. Васкидовичъ отива въ Букурещъ да иска помощь отъ българската емиграция за новото училище.

Къмъ 1832 г. училището се оказва тѣсно и недостатъчно; броятъ на ученицитѣ нарастналъ. Васкидовичъ подканялъ гражданитѣ да съградятъ ново училище; събралъ ги и имъ държалъ речь: „Братя, едно отечество се похвалява тъкмо отъ училища, учения, а не отъ друго нѣщо; това похвалява и отечество и сограждани, то прави сограждани да биватъ просвѣщени и почетни и похвални прѣдъ просвѣщенихъ народовъ".

Гражданитѣ нѣмали достатъчно срѣдства. Васкидовичъ отива въ Виена за материална подкрепа отъ тамошнитѣ български емигранти-търговци.

Следъ като го изгонили отъ Свищовъ, Васкидовичъ отива въ Плѣвенъ (1845). Отворилъ „народно училище", което къмъ 1850 г. имало четири класа; преподава, покрай другото, българска граматика, българска история: „Полезно е български езикъ да се прѣподава систематически, та послѣ него и други разни и най-вече славѣнски, нови и стари

елински, понеже славѣнски езикъ и елински иматъ сродство и сж сестри отъ една майка". Въ Плѣвенъ е билъ учитель до 1854 г. Завръща се отново въ Свищовъ, гдето учителствува още десеть години. Ето какъ характеризира самъ Васкидовичъ своята просвѣтителна дейность: „Азъ дадохъ голѣмо разпалване на нѣжното юношество и примѣръ на околнитѣ мѣста и градове, които на онова врѣме нито на умъ имъ дохождаше, че освѣнъ училища и учение нищо друго не е възможно да изкорени отъ бѣдното ни отечество многогодишното невѣжество... Всѣкога вдъхновахъ въ сърдечното имъ срѣдоточие онова българско чувство, чрѣзъ което имъ подобаваше да бждатъ повинни на владетелството, послушни на родителитѣ си, на учителитѣ, на старитѣ и най-паче способни и достойни, за да ползуватъ природното си отечесто и да осѣщатъ сладостьта му, защото въ него първи пжть сж видѣли слънцето. . . Азъ мисля, че ги направихъ малко нѣщо да разумѣятъ какъ друго [яче?] изцѣление" [?]. Да се изцѣли и съвсѣмъ изкорени многогодишното помрачение не може освѣнъ [съ] учението, училищата и благородното старание, за да би бѣдното отечество поставили похвално" (Изъ „Прескорбное оправданіе").

Умрѣлъ въ 1875 г.

Емануилъ Васкидовичъ е известенъ като съставитель на школски ржководства. Тъй, напр., той взелъ участие при съставянето на Славеноболгарское дѣтоводство — една школска енциклопедия въ шесть части; надъ тази школска енциклопедия сж работили двама: Н. Бозвели и Ем. Васкидовичъ. Когато говоримъ за Неофита Бозвели, ще се спремъ върху Славянобългарското детоводство и ще изтъкнемъ, въ какво се изразява участието на Емануила Васкидовичъ при съставянето на това Детоводство.

Освенъ това, известенъ е като авторъ на една интересна брошура Прескорбное оправданіе, въ която

срѣщаме интересни сведения за историята на свищовското училище и за учителската дейность на Васкидовича.

БИБЛИОГРАФИЯ

[М. Арнаудовъ. Неофитъ Хилендарски Бозвели. 1785-1848. Животъ—Дѣло—Епоха. Отъ —, професоръ въ Софийския университетъ. Издава Св. Синодъ на Българската църква. София, 1930, с. 246, 250, 586, 600].

XVII

Константинъ Огняновичъ

Животъ. — Житіе светаго Алексія, человѣка Божія. — Предговоръ̀тъ къмъ това житие. — Неговата стихотворна форма. — Влияние на Паисия върху Огняновича. — Анализъ на българската действителность.— Нравствено възпитание и образование на българитѣ. — Цель на Огняновича. — Стилъ и стихъ на житието. — Какъ е билъ посрещанъ труда на Огняновича у насъ. — Забавникъ за лѣто 1845. — Съдържание и възгледи. — Документъ за историята на черковната борба и за влиянието на тази борба върху литературата. — Нѣкои отъ стихотворенията въ Забавникъ. — Значение на Огняновича.

Освенъ Ем. Васкидовича, въ областьта на българската книжнина е работилъ и другъ единъ чужденецъ презъ онова време, сърбинътъ К. Огняновичъ, който е билъ учитель въ българско училище и е пишелъ на български езикъ.

За живота на Огняновича има твърде оскждни сведения. Роденъ е въ Панчево презъ 1798 г. Къмъ 1821 г. живѣлъ въ Видинъ. Въ 1822 г. отишелъ въ Вратца, гдето учителствувалъ около 5-6 години. Презъ 1827 година, понеже е билъ преследванъ, побѣгва отъ Вратца на о. Халки, гдето о станалъ учитель въ богословското гръцко училище. Умрѣлъ въ Виена, 1858 г.

Първиятъ книжовенъ трудъ на Огняновича е Житіе светаго Алексія, человѣка Божія, кой се е преставилъ въ старомъ Римѣ въ лѣто Христово 411, Мца Марта въ день 17. Въ царство Онория кесаря римскаго и папи Инокентия. На прочитание и умиление душевно, сочинено на стихи на езикъ словеноболгарский, а посвящено на синови и чада болгарски изъ презѣлна любовь отъ Константина Огня-

новича родомъ Серба. Издадесе съ иждивение тогоже. Въ Будинѣ градѣ, 1833.

Това житие е интересно за насъ въ две отношения: съ предговора, който го придружава, и съ стихотворната си форма. Предговорътъ е написанъ въ патриотически духъ; това е единъ позивъ къмъ българитѣ да пазятъ своя езикъ и своята народность, да се просвѣщаватъ по примѣра на гърцитѣ, руситѣ — изобщо да иматъ за образецъ културнитѣ народи. Характерно е, че този позивъ е отправенъ отъ единъ чужденецъ, който толкозъ се е сродилъ съ българския народъ, че е считалъ за неотмѣненъ дългъ да помогне, споредъ силитѣ си, за неговото пробуждане. „Благоразумни читатели, прелюбезни мнѣ болгари, нищо толко усердно не желаемъ колко благостояние и благополучие ваше, и надамсе да чрѣзъ многолѣтно мое помежду васъ прѣбивание увѣрилистесе, какъ самъ азъ всѣкога къ вамъ съ горяща любовь одушевленъ билъ толко. . . “

„Азъ самъ оний истий, кой помежду васъ живѣхъ и свое благополучие на жертву вашему благополучню всеусердно принесохъ и кой Ви и днесь и всегда любимъ“.

Отъ предговора узнаваме, че Огняновичъ е учителствувалъ при твърде неблагоприятни условия; неговата сждба, като български учитель, напомня твърде много сждбата на Ем. Васкидовича. И Огняновичъ като Васкидовича за награда на своитѣ трудове е билъ гоненъ отъ българитѣ; знае се, че е билъ затворенъ известно време въ видинската тъмница и освободенъ следъ застжпничеството на австрийския консулъ. Не е известно по какъвъ поводъ е билъ затворенъ и преследванъ (Ив. Добровски загатва, че Огняновичъ е билъ австрийски шпионинъ, срв. статията на Шишманова за Добровски въ Бълг. прѣгледъ, 1894). Но всички тия беди и преследвания не сж сломили волята на Огняновича и не сж убили у него желанието да работи за просвѣтата на бълга-

ритѣ. „. . . И въ най-голѣма бѣда и гонение кое знаете, и кое зарадъ Васъ нѣкои претєрпѣхъ, осталъ самъ пакъ оний истий, кой самъ желалъ да будете благополучни“. А истинското благополучие, пояснява Огняновичъ, е просвѣщението; то е нетлѣнно съкровище; за да спомогне за просвѣтата на българитѣ, той се залавя съ списване на книги на български езикъ. „И искамъ съ това и желаемъ да се собудите ведношь отъ сонь невѣжества и возлюбите просвѣщение и благообразование душъ Вашихъ, украсите съ благородни чувствования и съ добродетель сердца ваша, и будите украшени и слава отечества вашего“.

Огняновичъ се опитва да изясни причинитѣ за бедствието на българитѣ. Той намира тия причини въ нехайството на народнитѣ пастири, които сѫ занемарили просвѣтата на народа. Отъ друга страна, просвѣтата трудно прониква и вирѣе между българитѣ, понеже мнозина образовани българи се отричатъ отъ отъ своя народъ само затова, защото той е нещастенъ и непросвѣтенъ — „Но ако би вси народи чрѣзъ нещастие своего рода, язикъ свой и име променували, то би вси беднейши били и вѣчно би прѣзрѣние заслужили. . .“ [Влияние на Паисия].

Въ тона на Паисиевата история Огняновичъ осѫжда онѣзи българи, които се отричатъ отъ рода си, посочва имъ за примѣръ гърцитѣ, които съ гордость се наричатъ елини и се грижатъ за своя народъ; посочва имъ сѫщо руситѣ, сърбитѣ, чехитѣ, поляцитѣ, „кои отъ славянскаго народа произходатъ; явно и съ високий гласъ проповѣдуватъ какъ су потомци храбрѣйшаго и славнаго народа. А ви що сте, о Болгари! Едва [— ли, дали] и ви несте потомци тогоже истаго народа коего су Руси, Серби и прочи? И не е ли срамота да се стидите славнѣйшаго имене? Найпаче трѣба да се хвалите и поносите какъ сте сродни съ прочи народи славенскаго потомства, кои су днесъ въ цѣла Европа и съ слово

и съ дѣло славни, кромѣ васъ Болгаровъ, които сте со все назадъ останали. За то и питамъ и съ високий гласъ викамъ: О Народе, ще ли и въ Болгария да возсия нѣкога благодатна луча прѣмудрости? Обаче азъ изнемогавамъ духомъ и слези ми низъ лице течатъ защо видимъ на всекадѣ противность".

[За въздействието на Паисия върху българскитѣ писатели до освобождението вж. гл. VII въ моята книга за Паисия (2° изд., 1918). Друго да се изтъкне: съзнанието на славянина — племенно съзнание. Въ срѣдата на нашитѣ писатели: покрай националното и племенно съзнание; въ нашата литература: славянофили — Огняновичъ; отъ това племенно съзнание се опредѣля отношението на Огняновича къмъ българитѣ, къмъ единъ славянски народъ. По-нататъкъ — Каравеловъ].

Като втора причина за бедствието на българитѣ Огняновичъ посочва жестокосърдието и користолюбието на заможнитѣ българи, които се отказватъ да поддържатъ съ своитѣ материални срѣдства книжнината и училищата; съ една смѣлость, твърде рѣдка за онова време, и съ една прозорливость, която у малцина тогавашни книжовници се срѣща, Огняновичъ поставя невежеството на българитѣ въ зависимость отъ политическото робство. Обаче той не спира тукъ въ издирването на причинитѣ за бедственото състояние на българския народъ. Той дири по-нататъкъ тия причини въ материалния животъ, въ лошитѣ материални условия, при които живѣе простата маса; тя е изложена на грабежъ отъ страна на заможнитѣ и нѣма срѣдства, за да се погрижи за просвѣтата си. Проститѣ и безимотни българи — такава е мисъльта на Огняновича — се намиратъ подъ двойно робство: тѣ сж роби на турцитѣ и на своитѣ богати еднородци; и естествено, при това двойно робство, политическо и икономическо, тѣ едва могатъ да се грижатъ за своята просвѣта. „Въ просто общество царствува отъ една

страна бѣдно немогущество, а отъ друга ужасно угнетение властителнаго, но нѣгдѣ и богатихъ ига. Отъ това съ правда може да се рече, какъ въ Болгария много философи пасатъ свинія, за това що умъ нихенъ, който е способенъ за висока дѣла, загубвасе у темнота невѣжества.“ Този предговоръ, въ който е отразенъ духътъ на Паисиевата история, е оказалъ силно въздействие върху българскитѣ читатели съ своята патриотическа мисъль. Отъ него сж се вдъхновявали и нѣкои наши книжовници, които го цитиратъ при сгоденъ случай въ произведенията си. Българскитѣ читатели сж се считали задължени не само да прочетатъ предговора на Огняновича, но и да го научатъ — тъй както се учи урокъ. Върху единъ екземпляръ отъ житието, запазено въ Панагюрище, срѣщаме следната бележка: „И прѣднитѣ шесть листа сякуй трябва да чете и да научи“. А прѣднитѣ шесть листа съдържатъ отбелязания предговоръ (Карапетровъ, Панагюрище, с. 101).

Макаръ и да е издалъ една книга съ религиозно съдържание, Огняновичъ не е преследвалъ само религиозно-възпитателни цели. Въ предговора той обяснява по-нататъкъ, какво го е накарало да издаде житието на Алексия. Въ случая той има предъ видъ не само нравственото възпитание на българитѣ, но и тѣхното образование — искалъ е да имъ вдъхне любовь къмъ просвѣта и да ги приучи да помагатъ на беднитѣ и угнетенитѣ. На българитѣ той посочва за примѣръ бащата на Алексия, който не само е възпиталъ сина си въ духа на християнскитѣ добродетели, но се е грижилъ и за образованието му. „По това искамъ да ви побудимъ да познаете, Ви, кои сте родители, какъ Евфиміанъ [бащата на Алексия] при толко богатства и слава желалъ е на сина си Алексия просвѣщение и благообразованіе. Вижте какъ е думалъ на учителя му: да го научи не само да чете и пише, но да знае, да се чува отъ порока и грѣха, да буде доброжелателенъ.“

Заслужва да се спомене и това, че Огняновичъ има предъ видъ възпитанието и образованието както на българитѣ, така и на българкитѣ; той се обръща и къмъ българскитѣ жени и имъ посочва за примѣръ невѣстата на Алексия: „Вижте и ви дщери болгарския! Житие на реченна невѣста и подражавайте ей въ добродѣтель съ дѣло... Возпитавайте чада [ваши]... грѣйте ихъ съ любовь матерня, като да отъ младость осѣщатъ теплота и любовь къ бѣдному и непросвѣщенному своему отечеству".

И на друго едно твърде важно обстоятелство искамъ да обърна тукъ вниманието ви: — житие на светецъ...

Вие виждате, какъ покрай старото, религиозното съдържание се вмъкватъ тенденциитѣ на новото време. Предишното съдържание започва да се приспособява къмъ потрѣбностьта отъ просвѣта и образование и да се тълкува отъ становището на новитѣ просвѣтителни възгледи. Въ образитѣ на старата религиозна литература Огняновичъ влага нови черти, опитва се да ги пресъздаде, прави ги по-съвременни, като имъ приписва стремежи и възгледи, отличителни за неговото време, за времето на възраждането. Това литературно произведение, дадено въ тоя видъ, е много добъръ примѣръ, красноречиво подтвърждение на онова, което говорихме по-рано за постепенния преходъ на литературата отъ стара къмъ нова, отъ старо съдържание къмъ ново съдържание, къмъ нови настроения и схващания. Което не е можалъ да каже въ житието, Огняновичъ го казва ясно въ предговора. Дори и да не бѣ написалъ нищо друго на български, Огняновичъ заслужва да бѫде споменатъ въ историята на нашата литература само за този предговоръ, въ който тъй опредѣлено сѫ изразени патриотическитѣ и национално-просвѣтителни мотиви на нашето възраждане и който е оказалъ толкова силно въздействие върху българската срѣда.

[За съдържанието на ж и т и е т о нѣма какво да говоримъ—

легендата за св. Алексия ние отбелязахме, когато разглеждахме сборницитѣ съ смѣсено съдържание — въ тѣхъ се срѣща. Разпространено въ другитѣ литератури — въ славянскитѣ. Въ нѣмската литература — Goethe; въ по-старата руска литература — драматическа разработка. Въ сръбската литература—В. Ракичъ. Песнь историческа о жизни св. и праведнаго Алексија. Будимъ, 1798; II изд., 1810 (Да се съпостави съ сръбския текстъ; може би и предговорътъ е взетъ отъ тамъ!)].

Тукъ заслужва да се изтъкне това, че житието е изложено въ стихотворна форма — въ 10-срични стихове — по единъ метриченъ образецъ, който се срѣща твърде често въ южнославянскитѣ народни пѣсни — десетерацъ. Стихосложението е силабическо — пази се опредѣленъ брой на сричкитѣ (10); цезура 4+6; рима — всѣки два стиха единъ следъ другъ се римуватъ — ааббсс... Всѣки стихъ свръшва на неударена сричка — женски рими. Римитѣ сж съвсемъ произволни, съвсемъ условни. Огняновичъ по единъ твърде свободенъ начинъ римува царство съ отечество, народи съ вожди, първий съ негови... Разбира се, тукъ и дума не може да става за звученъ стихъ, свободенъ въ своето поетическо движение — нито пъкъ за издържана художествена форма.

Понятията на Огняновича за стихъ и поезия сж твърде първобитни — такива, каквито сж били понятията на повечето български и сръбски стихотворци отъ онова време. Ето единъ образецъ на стихотворна речь:

Римъ великій и западно царство,
Кое бѣше славно отечество
На прѣмноги цари и народы
И съ премудрость украшены вожды,
Подъ власть бѣше Онорія царя,

Православна римскаго кесаря —
Кога славенъ человѣкъ живѣше,
Кому име Евфимиянъ бѣше...

Но въ дадения моментъ, за тогавашната читателска срѣда, стиховетѣ на Огняновича сж били нѣщо ново и твърде оригинално. Тия груби и троми стихове сж били цѣло музикално откровение за чувството и слуха на тогавашния български читатель, който не е ималъ възможность да прочете преди това нѣщо по-поетично и по-звучно. Нашитѣ читатели сж се увличали както отъ съдържанието, така и отъ стихотворната форма на житието и сж заучвали наизустъ стиховетѣ на Огняновича. „Преговарянето, прочитането на тая книжка отъ четцитѣ, даде поводъ на упражнение за четене стихотворения, съ изискуемото сладкодумство и умиление, чрѣзъ което и четенето биваше по-привлѣкателно и по-внушително“ (Ил. Р. Блъсковъ, Материали по историята на нашето възраждане, 1907, с. 219).

Житието на Алексия се е разпространило твърде много; въведено е било дори въ нѣкои училища като учебна книга. Въ своитѣ спомени Ил. Р. Блъсковъ отбелязва, съ какъвъ интересъ сж слушали проститѣ българи увлѣкателния разказъ за страданията и моралнитѣ подвизи на св. Алексия:

„Колко жени, старци съмъ разплаквалъ съ прочитането на тая книжка, че и ученици, че и ученички, че и самъ азъ съмъ се просълзявалъ! Прѣзъ година 1857-60, когато бѣхъ въ селото Айдемиръ (Силистренско) учитель, празниченъ день нѣмахъ спокойствие отъ посѣтители-любослушатели.

— Хади, даскале, прочети ни пакъ житието на светаго Алексия, но прочети ни го отъ край до край.

— Ихъ, даскале, да се научи момчето ми колко тебе да чете, че да ми прочита такива жаловни книжки; денѣ и нощѣ нѣма се наситя да слушамъ (Ил. Р. Блъсковъ. Материали, с. 217).

Не е излишно да се отбележи, че въ началото на своята книжовна дейность П. Р. Славейковъ се влияе отъ стиховетѣ на Огняновича. По подражение на това Житие на Алексия, Славейковъ написва къмъ 1845 г. Житие святаго Теодора. Славейковъ преди това още е познавалъ житието на Алексия, написано отъ Огняновича, и изповѣдва самъ въ автобиографията си, че подъ влиянието на това житие и други книги съ религиозно съдържание, решилъ да се покалугери — (17-18 годишенъ е билъ тогазъ). „Тогава [около 1842 г.]. подъ влиянието (на) книгитѣ, що бѣхъ челъ, а най-много Житието на святаго Алексия, човѣка Божий, отъ Огняновича, което бѣше ми купилъ баща ми и което носѣхъ все въ джобъ и го четѣхъ, азъ помислихъ да бѣгамъ отъ баща си въ Света Гора, за която цель се скрихъ отъ него въ единъ мънастиръ — въ Присовскиятъ, да ставамъ калугеръ“ (Юбил. сборникъ Фотиновъ, 86).

Друго книжовно произведение на Огняновича е Забавникъ за лѣто 1845, отъ К. Огняновича. Печатанъ въ Паризѣ, въ Типографии Братіевъ Ф. Дидотъ. Този Забавникъ съдържа календарски сведения, стихотворения, оригинални и преведени отъ гръцки и сърбски, разкази, нравоучителни статии, басни и анекдоти. Това е единъ сборникъ — единъ алманахъ — съ най-разнообразно съдържание. Не всичко е писано отъ Огняновича — въ него има съчинения отъ различни лица. Има и преводи.

И тая книга на Огняновича е придружена съ предговоръ — „Предисловіе къ родолюбцемъ“ — който твърде много се отличава отъ предговора къмъ житието и въ всѣко отношение стои по-долу отъ него. Огняновичъ оплаква българитѣ, които сѫ забравени и изоставени отъ цѣлия свѣтъ; до известна степень за това сѫ виновни тѣ сами, понеже не сѫ се опитали да покажатъ на чужденцитѣ, че не сѫ народъ безъ историческа слава, а напротивъ — имали сѫ свои

царе, първи между славянитѣ сѫ се покръстили и сѫ създали своя книжнина. Следъ това съ радость отбелязва, че българитѣ почватъ да се пробуждатъ, да следватъ примѣра на просвѣтенитѣ европейски народи и да се стремятъ къмъ едно по-добро бѫдеще. Между чужденцитѣ, които могатъ да иматъ най-голѣмо значение за българското образование, Огняновичъ посочва французитѣ — той кани българитѣ да се запознаятъ по-добре съ френския духовенъ животъ.

Покрай това Огняновичъ прокарва въ своя предговоръ къмъ Забавника твърде раболепни възгледи, като съветва българитѣ да не роптаятъ противъ турската власть. Докато въ предговора къмъ житието на Алексия той изтъкваше политическото робство като една отъ причинитѣ за бедственото състояние на българския народъ, сега намира, че българитѣ сѫ нещастни „не защото сѫ поданници отоманскаго царства, но защото сѫ западнали въ невѣжество“. Споредъ Огняновича, на българитѣ въ Турция нищо не липсва — тѣ се ползуватъ съ свобода, съ права, разполагатъ и съ материални срѣдства — „нищо имъ друго не липсува, токмо една нравствена свобода, сирѣчь наука, просвѣщение и благообразование ума и сердца“. Огняновичъ увѣрява своитѣ читатели, че султанътъ денонощно се грижи за просвѣтата имъ; къмъ това го подбуждатъ и французитѣ, и англичанитѣ, приятелитѣ на Турция, които ѝ помагатъ да се реформира. Накрай Огняновичъ се обръща къмъ българитѣ съ призивъ да бѫдатъ вѣрни поданици на турската държава:

„На конецъ ще се увѣриме, какъ Мудролюбивій Царь ще приведе всичкитѣ науки въ совершенства, защото подражава сосъ голѣма ревность на дѣла Французовъ“ (Това е писано въ Цариградъ, 15. VII. 1844).

Вие виждате, че тукъ нѣма и помень дори отъ онова враждебно отношение къмъ властьта, което е загатнато въ

предговора къмъ житието. При какви обстоятелства Огняновичъ е промѣнилъ възгледитѣ си и се е превърналъ въ покоренъ поданикъ на султана, какво го е заставило да учи българитѣ на слѣпо подчинение и да ги убеждава въ добритѣ намѣрения на турското правителство — това е единъ въпросъ, нерешенъ още. Твърде е вѣроятно, книгата да е издадена съ срѣдства на френското правителство — поради това той е билъ заставенъ да прокарва въ нея схващанията на тогавашната френска и английска туркофилска политика.

За насъ тази книга е интересна като ценен документъ за историята на черковната борба и за влиянието на тая борба върху литературата. На много мѣста въ статиитѣ и стихотворенията, що срѣщаме въ Забавника, се прокарва противогръцка тенденция — посочва се покварата на гръцкото духовенство и се изтъква необходимостьта да бжде то замѣнено съ българско. Тъй, напр., въ едно интересно „Писмо отъ Липско, или Жалоба, и ревность къ Родолюбію едного младаго Болгарина, къ своему Пріятелю въ Паризъ“ (писано отъ П. Н., а приложено въ Забавника отъ Д. С., дата 25 августъ, 1841) признава се правото на българитѣ да иматъ духовни пастири на свой езикъ. Основната мисъль на автора на писмото е: „Сега е време благоприятно да се исполнатъ по Болгария прѣстолитѣ архирейски съ природни Болгаре..“ „Стидъ за болгаретѣ“, гдето допущатъ да се служи въ тѣхната черква на гръцки, „защото отъ всичкото щото се чете въ церквитѣ, не разбиратъ по гречески ни слова“ (114-115).

Следъ това идатъ „Нѣколко рѣчи зарадъ прѣдидущето писмо“. Гърцитѣ запретили да се чете преведеното отъ Н. Рилски Евангелие. „Дано нашето греческо духовенство, оставляя веке на страна всякъ неправеденъ извѣтъ, да се прѣдаде конечно на истината и да позволи на болгаретѣ да си читжтъ драго Евангелието, прѣведено съ толкова труди

на тѣхниятъ материи языкъ отъ любимаго и знатаго за благочестието си отца Неофита".

Освенъ тия статии въ Забавника срѣщаме Нравоучителни повѣсти, въ които се говори за възпитанието, за нравственитѣ добродетели, за гостоприемството на славянитѣ (отново славянофилътъ!); въ нѣкои повести въ алегорична форма се загатва за условията на духовния животъ на българитѣ.

Нѣкои отъ стихотворенията сѫщо така сѫ приспособени къмъ българската действителность — написани сѫ въ сатиричень духъ и се осмиватъ известни гръцки пороци или пъкъ българското невежество. Ето единъ примѣръ:

Прибири дѣцата, Цано,
Че занеси ги рано, рано
На сколиото — на кое?
На алилодидактикото —
Или на елиникото?
Хадамъ на кое да е,
Нека отидатъ да играятъ,
Че въ кѫщи зло правятъ . . .

Огняновичъ съ радость отбелязва, че българитѣ почватъ вече да се пробуждатъ и да придобиватъ „разни искуства, коихъ то въ сообщение сосъ грецитѣ и подъ гръцката Йерархия въ своето си отечество не можаха да получатъ", и сега българитѣ „начнаха да се собуждатъ като отъ долгий нѣкой сънь, и устремившеся на ученията, и на всичко, щото е добро и полезно, устроиха на много мѣста училища зарадъ благообразование юношества, и дадоха на всичкитѣ да разумеятъ, какъ не са вѣчно заспали, но токмо сосъ варуховиятъ сънь за време се били замаяли, като да се собудатъ сега зарадъ нѣкоя по-добра будущность".

Сега чужденцитѣ познаватъ българитѣ, виждатъ тѣхнитѣ

стремежи къмъ просвѣта и имъ се притичатъ на помощь; първо мѣсто между тѣхъ, споредъ Огняновича, държатъ французитѣ. „Които желаятъ просвѣщения, намеруватъ у нихъ всѣка помощь и пособия, и за благообразование своего рода въ прѣстолниятъ имъ градъ Паризъ, всѣкий печата и разни книги даромъ или сосъ малка цена".

Българитѣ се пробуждатъ „подъ человѣколюбиваго и всѣко просвѣщение своего народа и поддапихъ ищущаго Царя, Султанъ Абдулъ Меджида собудиха, гдѣто и уживатъ всѣко покровителство, милость и отеческо заступление до толко, да всѣкий благоразумний, който познава политическитѣ состояния на другитѣ европейски държави, може лесно да се увѣри, какъ е въ царството отоманско веществената свобода по-голѣма, а данокъ и другитѣ царски истязания по-малки отъ всичкитѣ други царства, и народъ, ако и токмо трудолюбивъ, както са естествено болгаре, можатъ да струватъ голѣми приобрѣтения не токмо торговци и художници, но и сами земледѣлци, и нищо имъ друго не липсува токмо една нравствена свобода, сирѣчь наука, просвѣщение и благообразование ума и сердца".

„...Просвѣщението е една и сама цѣль и намѣрение благодѣтелнаго царя, на кого благородното желание и ми трѣба да соотвѣтствуваме и притичеме като подъ покровъ чадолюбиваго отца, който зарадъ нашето благополучие бдитъ день и нощь..."

Огняновичъ загатва, че тукъ-тамъ върху народа действуватъ лоши влияния; „а нѣкои издалече писменно се трудатъ да подъ видомъ братолюбия смутатъ миръ нашъ, и повергнатъ ни въ пропасть горести и вѣчнаго нещастия, за да можатъ сосъ нашето согрѣшение они да се воздвигнатъ..." (Не се ли отнася това до одескитѣ българи; не е ли загатнато тукъ изобщо за руското влияние върху България?). Българитѣ трѣбва да се „отъ всякаго иностранца", който би

се появилъ между тѣхъ, за да ги убеждава да се противопоставятъ на турската държава. Сжщо така не трѣбва да пропущатъ или да приематъ „списания, които би случилисе да се внесатъ въ Болгаріа отъ незнаемо лице и содержали би въ себе возмутителний духъ и побуждение нѣкое противно благонравию и честности. . .“

Завършва съ следнитѣ думи: „Да почитаме Царя, който е помазаникъ Божий: и да се покоряваме на властьта, защото е уреждена отъ Бога, и това е истинна мудрость, която заслужава всѣка похвала“.

Забавникътъ съдържа най-напредъ календарски сведения, Стихи на заминалата 1844 година, На новата година, Рѣчи нравоучителни философовъ, Нравоучителни повѣсти (межу тия повести срѣщаме и Гостоприемство на славянетѣ). Въ тия повести се говори за възпитанието, за нравственитѣ добродетели; въ нѣкои повести подъ алегорична форма се загатва за условията на духовния животъ на българитѣ; тукъ-тамъ сж разпръснати интересни мисли:

„. . . Всички се развратихме и гледаме токмо на единственната си полза, а зарадъ общественото добро совсѣмъ не радиме . . .“ (77).

Единъ дълъгъ разказъ: Небрѣжение родителско и Неблагодарний человѣкъ (75-100).

По-нататъкъ: Нравоучителни изречения, извадени отъ една рукописъ, Употребление на времето (Приложено отъ К. Г.).

Стихове: Състоянието на нѣкои български училища (приложено отъ П. Д. П.), Българското попство (Г. А.), Ослѣпленний и въ Кафезъ запрений Славей, Поздравление на Слънцето (Г. К.), Отлучение (Г. К.), На новоподрѣзано перо, О пролѣть прѣкрасна (да се съпостави съ „Мелодія къ пролѣтью“ отъ Орфелинъ), Смѣхъ и плачъ, Винолюбъ, Сънь. (Навѣрно повечето стихове сж преводъ отъ гръцки).

„Забавникъ за лѣто 1846. Отъ К. Огняновича. Приумноженъ на конецъ съ анегдоти, пѣсни и загатки. Издание второ. Печатанъ въ Паризѣ. Въ типографіи братіевъ Ф. Дидотъ.“ Съдържа 212 стр.; значи 35 стр. повече отъ първочо издание.

Прибавено е: Чудесно съновно събитие (преведено отъ сръбски, навѣрно); Антенорово видение, Смисение, Фйниксъ, Анегдоти и басни, Загадки, Пѣсни народеи.

Презъ 1844 г. Огняновичъ е превелъ и издалъ въ Бѣлградъ „Свитокъ Богоматере...“

Да кажемъ нѣколко думи и за отношенията на Огняновича къмъ литературния езикъ.

Какъ е гледалъ Огняновичъ отначало на литературния български езикъ, това узнаваме отъ една бележка въ края на житието, въ която авторътъ обяснява, че е избѣгвалъ членнитѣ форми, „защо ни единъ славенский народъ ихъ послѣ именъ употрѣблява... Защо би ги пакъ Болгари употрѣбляли, коги язикъ не украшаватъ, но паче по грозенъ струватъ, за то ги азъ за непотрѣбни судихъ“. Привържениkъ на Хр. Павловичъ. Това е било презъ 1833 година. Отпосле той признава право на членната форма въ литературния езикъ — „защо ся увѣри, че той [членътъ] е всенароденъ въ Българията, дѣто владичествува, ако и самъ-тамъ различно“. (Априловъ, Мысли за сегашното бѫлгарско ученіе). Въ 1845 год., когато е издавалъ Забавника, Огняновичъ е дошелъ до убеждение, че членнитѣ форми сѫ свойствени на всички български говори и вече не е намиралъ основание да ги изхвърля.

Въ заключение ще кажемъ, че въ историята на нашето национално и литературно възраждане Огняновичъ има значение главно съ разгледания предговоръ и съ стихотворната форма, въ която е написано житието на Алексия. Макаръ и да нѣмаме прѣки свидетелства за учителската

дейность на Огняновича, отъ този предговоръ ние узнаваме, че той е билъ единъ отъ ревностнитѣ будители на българската народность. Съ своя Забавникъ Огняновичъ има значение като борецъ за черковна свобода — отъ неговата книга, както казахъ, можемъ да сждимъ за отражението на черковната борба въ българската литература презъ първата половина на миналото столѣтие. Отъ друга страна, като книжовникъ, той спада къмъ броя на първитѣ стихотворци презъ време на възраждането, редомъ съ Никифоръ и Йеротей (20-тѣ години), Д. Попски (авторъ на одата за Софрония), Пешаковъ (стихотворения, посветени на Венелина), Н. Рилски (авторъ на нѣколко стихотворения, които разгледахме). И като стихотворецъ той е преследвалъ патриотическа цель — опитвалъ се е да пише стихове, за да докаже, че и българскиятъ езикъ е гъвкавъ и годенъ за поетически изрази.

БИБЛИОГРАФИЯ

А. Теодоровъ [Баланъ]. Сѣнки. Книжовно-исторически чертици. III. Български прѣгледъ, г. I, 1894, кн. 11-12.

Ил. Р. Блъсковъ. Константинъ Огняновичъ, Училищенъ прѣгледъ, г. XI, 1906, кн. 6.

Ил. Р. Блъсковъ. Материали по историята на нашето възраждане. Шуменъ, 1907.

XVIII

Юрий Ивановичъ Венелинъ

I

Венелинъ и Априловъ. — Проводници и защитници на руското влияние въ България. — Руското влияние и черковната борба. — Два нови фактори въ нашето национално и литературно възраждане. — Венелинъ и забравеният отъ свѣта български народъ. — Шльоцеръ и Енгелъ за тоя народъ. — Добровски, Копитаръ, Караджичъ и Шафарикъ — интереситѣ имъ къмъ българския езикъ и народъ.

За да завършимъ прегледа на онази епоха отъ нашето възраждане, която се характеризира съ подйемъ къмъ народна просвѣта, съ създаване на условия за новобългарско образование, ще трѣбва да разгледаме дейностьта още на двама книжовници, Венелинъ и Априловъ. Тѣхното значение се свежда къмъ това, че поставятъ по-широки, по-сложни задачи на националното възраждане и новобългарската литература. Отъ друга страна, като руски възпитаници, тѣ разкриватъ широкъ просторъ за руското влияние у насъ. Както видѣхме, повечето отъ разгледанитѣ книжовници, Неофитъ Рилски, Райно Поповичъ, Христаки Павловичъ, Константинъ Огняновичъ и пр., не сж отдавали почти никакво значение на руското влияние, нѣкои отъ тѣхъ сж се отнасяли дори враждебно къмъ него и като главенъ източникъ на националното възраждане сж посочвали гръцката образованость. Тѣ всички, въ по-голѣма или по-малка степень, се явяватъ представители на елинизма у насъ — и чрезъ елинизма искатъ да подготвятъ условия за национално съзнание. Неофитъ Бозвели е противъ гръцкото влияние, обаче не

препоржчва руското — самъ той не е билъ запознатъ съ руската просвѣта и литература.

Венелинъ и Априловъ се противопоставятъ решителнс на гръцкото влияние и посочватъ руската култура като много по-богата отъ новогръцката и при това по-достжпна за българитѣ. Тѣ се опитватъ да създадатъ по-трайни духовни и политически връзки между България и Русия и да подготвятъ почва за руското влияние. За да постигнатъ това, отъ една страна, тѣ посочватъ на българитѣ значението на руската просвѣта, убеждаватъ ги, че връзкитѣ между България и Русия сж много по-естествени, отколкото между България и Гърция, отъ друга страна; тѣ агитиратъ между самитѣ руси въ полза на българитѣ, издаватъ редъ съчинения, за да освѣтлятъ руското общество върху положението въ България и да накаратъ това общество да се заинтересува отъ сждбата на българския народъ.

Априловъ и Венелинъ сж работили не само за разширение на руското влияние. Тѣ се противопоставятъ, както на елинизма, тъй и на домогванията на гръцката патриаршия да подчини духовно българския народъ. И съ това се явяватъ подготвители на черковната борба. Тѣхното участие въ черковната борба, както ще видимъ, не е безъ значение.

Руското влияние и черковната борба — това сж новитѣ фактори въ нашето литературно и национално възраждане, които отъ 50-тѣ години нататъкъ съдействуватъ значително за развитие на българската литература и означаватъ една нова фаза въ духовното ни пробуждане. Априловъ и Венелинъ подготвятъ прехода къмъ тази нова фаза. Както казахъ: 1. тѣ спомагатъ за духовното сближение между България и Русия и 2. подкрепятъ българитѣ въ борбата имъ за черковна свобода, като се опитватъ при това да уяснятъ идеалитѣ на тази борба.

Като горещи привърженици на руската образованость и

открити врагове на елинизма въ България, тѣ се отдѣлятъ отъ разгледанитѣ книжовници-учители. Но, отъ друга страна, тѣхнитѣ възгледи върху новобългарската образованость въ много отношения се посрѣщатъ съ възгледитѣ на съвременнитѣ тѣмъ български писатели. И еднитѣ, и другитѣ иматъ за първа грижа интереситѣ на новобългарската просвѣта, изтъкватъ необходимостьта отъ реформи въ българското училище и поставятъ на новобългарското училище национални и просвѣтителни задачи.

Априловъ, както споменахъ и на друго мѣсто, е съдействувалъ твърде много за създаването и поддържането на новобългарското училище, билъ е въ постоянно общение съ българскитѣ книжовници и учители и въ своитѣ книжовни трудове е посочвалъ задачитѣ на училището и литературата. Венелинъ сжщо така еималъ присърдце националното пробуждане на българитѣ, съдействувалъ е, доколкото еималъ възможность, прѣко и косвено, за това пробуждане, живо се е интересувалъ отъ историческото минало на българския народъ, положилъ е дългогодишенъ трудъ за проучване на това минало; въ своитѣ изследвания отъ исторически характеръ той сжщо тъй еималъ предъ видъ националното пробуждане на българитѣ; чрезъ историята е искалъ да въздействува на тѣхното национално съзнание.

Ние ще се спремъ да очертаемъ живота и дейностьта на тия двама книжовници и да изтъкнемъ тѣхното значение за нашето възраждане. Най-напредъ ще разгледаме книжовната дейность на Венелина, понеже Априловъ и като народенъ будитель значително е повлиянъ отъ Венелина; възгледитѣ на Априлова върху новобългарското образование ще разберемъ напълно, следъ като се запознаемъ съ основнитѣ тенденции въ тия произведения на Венелина, които разглеждатъ историята на българския народъ и началото на новобългарското образование. Както ще видимъ, Венелинъ

е влиялъ не само върху Априлова, но и върху други български книжовници, обаче това влияние се е отразило най-силно въ дейностьта на Априлова.

Предварително трѣбва да отбележа, че въ историята на нашето възраждане Венелинъ заема особено мѣсто и поради друго едно обстоятелство: между чужденцитѣ той пръвъ се залавя не само да проучи основно българската история, но и да очертае духовния животъ и политическото състояние на съвременнитѣ българи, за които въ чужбина до него време нищо опредѣлено не се е знаело. Венелинъ, тъй да се каже, открива наново за чужденцитѣ българското племе.

За да оценимъ напълно тази Венелинова заслуга, нека разгледаме по-рано, какво се е писало и говорѣло за българитѣ преди Венелина.

Следъ падането на България, както видѣхме, българската народность е била дълго време забравена. Едва се е знаело нѣщо за нея дори и въ Русия. Екатерина Велика въ своя гръцки проектъ не е споменавала нищо за българитѣ. Дори презъ първата половина на миналия вѣкъ руситѣ сѫ имали за насъ твърде окѫслечни и превратни сведения. Рускитѣ войски, които сѫ идвали презъ него време въ България, движили сѫ се изъ такива североизточни български области, които слабо сѫ били населени отъ българи. Рускитѣ офицери, като неопитни въ етнографията, мислѣли сѫ, че се намиратъ между татарски народъ, който говори на развалень руски езикъ (Златарски, Венелинъ, 58; писмо на Венелина до Априлова). Изобщо руситѣ сѫ идвали въ България съ понятията на Карамзина, който въ своята история, като се е ползувалъ отъ Тунмана, е поддържалъ, че съвременнитѣ българи сѫ отъ татарско произхождение.

Мнозина въ Русия сѫ мислѣли, че българскиятъ народъ

отдавна е престаналъ да сѫществува. Тъй, напримѣръ, презъ 1827 г., преди войната, въ единъ московски журналъ е било изказано мнение, че всички дунавски славяни сѫ изчезнали и че край Дунава не се чува вече славянска речь (О зародышѣ, 4).

За българитѣ е спомнилъ презъ 1771 г. Шльоцеръ въ Nordische Geschichte, като е изтъквалъ, че изучването на новобългарски езикъ би могло да даде известно понятие за тѣхното минало. Една българска граматика и единъ словаръ биха били твърде важни за историята, пише Шльоцеръ. „Може би, запазили сѫ се още въ езика на сегашнитѣ българи думи, отъ които бихме отгатнали, какъвъ народъ сѫ били старитѣ неславянски Българи“ (Nord. Gesch., 334; О зародышѣ, 3).

Въ Раичевата „Исторія разныхъ славенскихъ народовъ“ (1794), а така сѫщо и въ историческитѣ изследвания на Тунмана (Untersuchungen über die Geschichte der östlichen europäischen Völker, 1774) и Енгеля (Geschichte von Bulgaren, 179с) почти нищо не се говори за съвременнитѣ българи и за тѣхния духовенъ животъ.

Както е известно, въ началото на миналия вѣкъ между славиститѣ възниква интересъ къмъ проучване на славянството въ неговата цѣлость; този интересъ е засегналъ, разбира се, и българската народность. Обаче сведенията на славиститѣ за българския народъ дълго време сѫ били съвсемъ незначителни и погрѣшни.

Изобщо, отъ всички народи на Полуострова българитѣ сѫ били най-забравени. Славата на Стара Гърция е поддържала интереса на Западна Европа къмъ сѫдбата на новитѣ гърци. Сръбскитѣ народни пѣсни, издадени отъ Вука Караджичъ, обръщатъ вниманието на нѣмскитѣ филолози. И презъ сѫщото това време, когато Байронъ е възпѣвалъ миртитѣ и кипариситѣ на Гърция и се е жертвувалъ за нейната сво-

бода, когато Гете говорилъ съ Екермана за поезията на сръбскитѣ народни пѣсни и е превеждалъ нѣкои отъ тѣхъ на нѣмски, презъ сѫщото това време мнозина сѫ мислѣли и сѫ поддържали, че българскиятъ народъ е изчезналъ отъ лицето на земята, тъй както сѫ изчезнали нѣкога полабскитѣ славяни.

А други, които по-отблизо сѫ се интересували отъ живота и сѫдбата на българитѣ, знаели сѫ отначало само за тѣхното сѫществуване — нищо повече. Твърде оскѫдни сѫ били сведенията на първитѣ слависти за български езикъ. Добровски, единъ отъ създателитѣ на славистиката, презъ 1814 г. е считалъ българския езикъ, който не е познавалъ, за сръбско наречие (Dobrovský, Slowanka, Prag, 1814, I, 194. Slowanka — едно съчинение въ два тома, въ което Добровски е искалъ да даде сведения за старитѣ и нови славянски езици и литератури, а сѫщо така и за историческото минало на славянскитѣ народи. Български езикъ счита за сръбско наречие. Въ сѫщность не е ималъ никакво понятие за нашия езикъ). Известниятъ славистъ Вартоломей Копитаръ презъ 1815 г. е знаелъ за българския езикъ само това, че има членна форма, която се поставя въ края на думитѣ (Kleinere Schriften, Wien, 1859, с. 319).

Първи сведения за българския езикъ даде Вукъ Караджичъ. Въ едно писмо до своя приятель Фрушича (писмо Дим. Фрушичу, мед. док. у Бечу, 19. XI. 1819. Виена. Приложение къмъ „Српске Новине“, публикувано въ 1821, № 68) Вукъ Караджичъ се опитва да изясни разликата между български и сръбски езикъ.

Презъ 1822 г. Вукъ Караджичъ издава Додатак к С.-Петербургским сравнительним рјечницима, свију језика и наречија с особитим огледима бугарског језика (у Бечу, 1822). Този Додатак Караджичъ е издалъ по поводъ на Slowanka на Добровски и Сравнительные словари

всѣхъ языковъ и нарѣчій, собранные десницею всевысочайшей особы. Отдѣленіе первое, содержащее въ себѣ Европейскіе и азіятскіе языки. Ч. I, Спб., 1787 (ч. II. 1788). Понеже въ Slowanka и въ Сравнителнитѣ словари на Екатарина II не се е споменувало нищо за българския езикъ, Вукъ Караджичъ съ своя Додатак е искалъ да поправи нѣкои погрѣшни сведения въ тѣхъ за славянскитѣ езици и да прибави къмъ тия езици и българския. Додатак съдържа на първо мѣсто български думи, съпоставени съ съответни думи на други славянски езици, за да се изтъкне сходството. Следъ това идатъ образци отъ българския езикъ: преводъ изъ евангелието, Лука X. 30; Притчата за самарянина, гл. XV, 10; Притчата за блудния синъ; Отче нашъ; 27 народни български пѣсни. Додатак съдържа и едно послесловие, въ което нашитѣ народни пѣсни се сравняватъ съ сръбскитѣ; като отличителна особеность на български езикъ се посочва задпоставната членна форма и малкото форми на склоненията. Вукъ Караджичъ съобщава, че знае само три български книги: 1) Мала книжица съ митарствима (Това е книгата на Кърчовски — Книга глаголемая мытарства, Будимъ, 1817), 2) Различна поучителна наставленія, сочиненіе йеромонахомъ Хаџи Іоакима, Будимъ, 1819; 3) λεξικὸν τετράγλωσσον, пръвъ пѫть печатанъ въ Москополъ, 1770; втори пѫть — въ Венеция, 1802, препечатанъ после въ Дубровникъ; отъ москополския учителъ и свещеникъ Михаилъ Адамъ хаджи Данилъ. Тази книга съдържа новогръцки, влашки, български и арнаутски разговори и е написана съ цель власитѣ, българитѣ и арнаутитѣ „да оставятъ своитѣ варварски езици и да станатъ гърци“; българскитѣ думи сѫ писани съ гръцки букви много погрѣшно; англійскиятъ пѫтешественикъ Ликъ (Leake) е преписалъ българскитѣ разговори съ латиница и ги е напечаталъ въ своитѣ Researches in Greece, London, 1813 въ англійски преводъ. По-нататъкъ въ своя Додатак Вукъ Караджичъ дава

сведения за българския езикъ; изброява българскитѣ букви, между които споменува и нѣкои чисто сръбски звукове; опитва се да изтъкне нѣкои фонетични и морфологични особености на българския езикъ. Караджичъ изтъква, че българскиятъ езикъ не е сръбско наречие, както е мислѣлъ Добровски, а отдѣленъ славянски езикъ; придружава своето изложение съ 27 народни български пѣсни, цитати изъ българския преводъ на Евангелието и молитвата „Отче нашъ“. Пѣснитѣ сж били събирани отъ Македония, и поради това не сж отразявали най-сжществените особености на съвременния български езикъ. При това Караджичъ слуша български езикъ отъ единъ българинъ изъ Разлога (Да се провѣри, има ли нѣщо за българитѣ въ Вуковата Пјесмарица отъ 1815 г.!).

Додатак на Вука Караджичъ е преиздаденъ въ Бѣлградъ, 1894. Препечатанъ е на български въ статията на Д. Мариновъ: Вукъ Караджичъ въ новобългарската книжнина, 1897. Отдѣленъ отпечатъкъ отъ Религиозни разкази, 1897, кн. 9-12.

До 1824 г. Шафарикъ не е знаелъ ни една новобългарска книга; продполагалъ е, че българитѣ живѣятъ само между Дунава и Балкана и сж на брой 600,000; дори презъ 1842 г. той не е знаелъ нѣщо опредѣлено за българитѣ и езика имъ; въ своята „Славянска етнография“ той съобщава единъ твърде страненъ образецъ отъ български езикъ (Gesch. d. sl. Spr., с. 23, 223; Slov. Národopis, 1849, с. 160. — Въ „Вьстникъ Европы“, 1877, іюль, с. 380, цитираниятъ отъ Шафарика, текстъ погрѣшно е нареченъ подправка; срв. Starine, IV, 1872, с. 83-84; срв. и Пыпинъ, Исторія слав. лит., вт. изд., 104).

Първи сведения за новобългарската книжнина е далъ Копитаръ презъ 1829 г. въ виенското списание Jahrbücher der Literatur.

Но всички тия сведения за българитѣ и тѣхния езикъ сж били твърде повръхностни, откжслечни и въ повечето

случаи погрѣшни. Пръвъ Венелинъ дава по-точни и по-подробни сведения за съвременнитѣ българи въ своето изследване Древніе и нынѣшніе Болгаре..., 1829 г. Съ това изследване и съ редица други книжовни трудове, въ които разглежда не само миналото, но и сегашното състояние на българитѣ, той, както споменахъ по-рано, заема особено мѣсто въ историята на нашето възраждане.

II

Венелинъ — животъ. — Връзкитѣ му съ български преселници. — Интересъ къмъ българитѣ отвждъ Дунава. — Венелинъ и Погодинъ. — Древніе и нынѣшніе Болгаре. — Съдържание и разборъ на тая книга. — Какъ е била посрещната. — Венелинъ въ България. — Влахоболгарскія граммоты. — Грамматика нынѣшняго болгарскаго нарѣчія. О характерѣ народныхъ пѣсенъ у Славянъ заду-найскихъ.—Древніе и нынѣшніе Словѣне.— Укоритѣ на Венелина къмъ българитѣ. — Априловъ и Венелинъ. — О зародышѣ новой болгарской литературы. — Съдържание на това съчинение. — Възгледи на Венелина за българския езикъ и правописъ. — Какъ се посрѣщатъ тия възгледи въ България. — Венелинъ и одескитѣ българи.

Венелинъ (русинецъ, русинъ по произхождение) е роденъ въ 1802 г., 22 априлъ, въ северно Маджарско, въ селото Велика Тибава. Баща му, свещеникъ, умрѣлъ въ 1812 год. За Венелина се загрижили негови роднини; тѣ виждали у него способности и го настанили въ Ужгородската гимназия, която той завършилъ съ успѣхъ. Ужгородската духовна семинария, като свой стипендиянтъ, го изпратила презъ 1821 год. въ Сарматския лицей. Тукъ Венелинъ почва да се увлича въ изучване на историята. Споредъ условията на стипендията, той е трѣбвало да се върне въ Ужгородъ и да стане преподаватель въ семинарията; това е било противъ плановетѣ му, и той тайно заминава презъ 1822 год. въ Львовъ, гдето постжпва въ университета. Въ Львовъ се отказалъ отъ духовната кариера и промѣнилъ презимето си отъ Хуца на Венелинъ. Тукъ той се занималъ цѣла година съ история, събиралъ исторически материали главно за старата история на руситѣ и другитѣ славянски народи. Мечтата му е била да иде въ Русия, която, споредъ него, е „класическа страна

на славянството“, и тамъ да продължи своитѣ трудове и издирвания. Зимата презъ 1822-1823 год. прекаралъ въ Сегединъ, гдето слушалъ лекциии въ академията. Къмъ 1823 год. съ единъ свой другарь, Молнаръ, се озовава въ Кишеневъ, гдето билъ добре приетъ отъ тогавашния генералъ-губернаторъ Инзовъ; Венелинъ е билъ настаненъ въ семинарията като надзиратель и учитель. Двегодишното му престояване въ Кишеневъ е било отъ твърде голѣмо значение за плановетѣ на неговитѣ исторически изследвания. Тукъ той се запознава отблизо съ живота и езика на българската емиграция. Българскитѣ преселници въ Бесарабия сѫ били многобройни; преселението въ Русия, както видѣхме, датира още отъ Яшкия миръ (1792 г.), и се продължава, презъ кърджалийскитѣ времена, и следъ Букурещкия миръ (1812 г.), когато Бесарабия минава въ руски ржце. Къмъ 1821 год. българскитѣ преселници въ Бесарабия сѫ достигнали до 38,000 души. Въ Кишеневъ сѫ живѣли твърде много българи, и въ тѣхната срѣда Венелинъ еималъ случай да допълни своитѣ оскждни сведения за българския народъ. Той се сближилъ съ тѣхъ, събиралъ сведения за тѣхната страна, за нравитѣ и езика имъ. Отъ Кишеневъ, следъ дълги странствувания и лишения, сполучва най-сетне да иде въ Москва, като смѣталъ да постжпи въ университета. Вмѣсто въ историко-филологическия факултетъ, Венелинъ постжпилъ въ медицинския — навѣрно грижа за една по-доходна кариера. Съ това той разпокжсалъ и времето, и занятията си; компромисътъ, който е извършилъ съ своитѣ способности, се отразилъ зле върху неговитѣ бждещи занятия. Съ изучването на медицината той усърдно се е занимавалъ, но въ сѫщото време не е прекратявалъ предишнитѣ си исторически изследвания. Отначало е живѣлъ при твърде лоши условия; по-късно се запознава съ известния славянофилъ С. Т. Аксаковъ, става учитель на неговия синъ и влиза въ сноше-

ние съ тогавашнитѣ московски славянофили. Силно влияние върху неговитѣ научно-исторически възгледи е оказалъ московскиятъ професоръ-славистъ М. П. Погодинъ, съ когото той е билъ въ постоянни връзки до края на живота си.

Венелинъ започва своята книжовна дейность за сътрудникъ на „Московскій вѣстникъ“, редактиранъ отъ Погодина. За пръвъ пѫть той излиза тамъ съ една рецензия върху книгата на Игн. Яковенко „Нынѣшнее состояніе турецкихъ княжествъ Молдовіи, Валахіи и Россійской Бессарабской области“, Спб., 1828. Още въ тази рецензия той изказва нѣкои решителни възгледи за произхода и миналото на българитѣ.

Венелинъ изтъква, че загдето сѫ забравени българитѣ, виновни сѫ не толкозъ чудежницитѣ, колкото славянитѣ, особено руситѣ: „При всичката занимателность [многобройность] на обширния български народъ, не може човѣкъ да се не очудва, че не само Карамзинъ не е обърналъ никакво внимание на него, но и другитѣ най-нови етнографи, при преброяването на славянскитѣ племена, въ повечето случаи съвсемъ не споменаватъ за българитѣ, живъ, днешенъ народъ, — когато споменаватъ изтрѣбенитѣ померански славяни! Нека чужденцитѣ по незнание или по нерадение малко се грижатъ за българитѣ, но непростително е за насъ да забравимъ този народъ. Отъ рѫцетѣ на българитѣ ние сме получили кръщението, тѣ сѫ ни научили да четемъ и пишемъ, на тѣхния езикъ се извръшва днесъ нашето богослужение, на този езикъ ние сме писали почти до времето на Ломоносова — люлката на българина е неразривно свързана съ люлката на руския народъ“.

Въ сѫщата рецензия Венелинъ отбелязва, че за бедственото състояние на българитѣ, за тѣхното невежество, най-много сѫ виновни гърцитѣ, които сѫ подчинили въ религиозно отношение българската народность.

Следъ въведението иде историческата часть. Главнитѣ

въпроси, на които се спира Венелинъ, сж: отъ какъвъ произходъ сж древнитѣ българи, где сж били тѣхнитѣ жилища, кога сж населили Балканския полуостровъ. Основното положение, отъ което тръгва въ своето изследване, е, че българитѣ сж славянско племе, отъ славянски произходъ, както и всички други славянски народи. Той решително се противопоставя на разпространено тогазъ на Западъ мнение, че българитѣ сж отъ татарско потекло. Въ една отдѣлна часть на своето съчинение Венелинъ се опитва да посочи духовнитѣ връзки между руския и българския народъ по езикъ, нрави и битъ. Той идва до заключение, че българитѣ нѣкога сж съставяли часть отъ руския народъ и че българскиятъ езикъ е разклонение отъ руския езикъ, който се дѣли на три наречия: великоруско, малоруско и българско. Нѣкога българи и руси сж живѣли заедно, и отъ това се обяснява тѣхната общность въ много отношения. Споредъ Венелина, руситѣ въ началото на IV вѣкъ паднали подъ властьта на готитѣ и били освободени отъ волжанитѣ — българитѣ. Тукъ той намира поводъ да се обърне още веднъжъ къмъ руситѣ и да имъ напомни съ укоръ тѣхнитѣ исторически задължения спроти българитѣ. Цѣлиятъ пасажъ, въ който Венелинъ говори за бедствието на българитѣ и незаинтересованостьта на руситѣ, е твърде характеренъ за Венелиновата мисъль и за отношението му къмъ българитѣ; тоя пасажъ е типиченъ сжщо така и за публицистичния тонъ, въ който е написана цѣлата книга:

„О, сждба! Самитѣ тия волжане, руски освободители, сж приковани сега съ огромни вериги въ балканскитѣ, румелийски и македонски скали... Минуватъ вече петь вѣка, откакъ сж въ неволя. Где да дирятъ помощь, отъ где да чакатъ спасение? Единъ глухъ стонъ само се раздава изъ мрачната имъ скалиста тъмница. О, вие съединени северни и южни тѣхни родни братя — вие, които благоденствувате

подъ мждритѣ и бащински грижи на вашитѣ царе, — вие, които сте били нѣкога подъ стѣнитѣ на Цариградъ, Римъ, Парижъ и при брѣговетѣ на Ефратъ, — вие, които сте решили да жертвувате охотно кръвьта си за свободата на Германия, Испания и Холандия, подбудени отъ най-благородни и безкористни чувства, — вие, които покровителствувате потомството на римскитѣ колонии въ Дакия, синоветѣ на Спарта и Атина, облагодетелствувате синоветѣ на Армения и Колхида, и прегръщате всѣки туркестанецъ, който подири у васъ подкрепа, — вие благородни северни и южни братя, не чувате риданията на народа, на когото много дължите, безъ да сте изразили съ нѣщо своята благодарность. Неговиятъ стонъ, загубенъ изъ пжтищата на кривитѣ исторически тълкувания, не достига до вашитѣ уши и сърдца. вие минувате край неговата тъмница и не го виждате, не узнавате роднитѣ си братя. Въ очитѣ ви постоянно се мѣркатъ само гърци (дойде ми тая мисъль въ главата по поводъ на общото мълчание на рускитѣ публицисти за България...); но ако вземете за политическо прегрѣшение напомнянето за благородното чувство на признателность, азъ ще замлъкна. Нека бжде тъй! Последниятъ стонъ на вашитѣ братя-благодетели не ще докосне, не ще разкжса сърцето ви. Ехото ще го разнесе низъ балканскитѣ скали като последенъ звукъ отъ погребална камбана . . .“. (214-215).

Погодинъ прегледалъ бележкитѣ на Венелина върху българката история и живота на съвременнитѣ българи, намѣрилъ въ тѣхъ ценни материали и решилъ да ги издаде на свои срѣдства. Благодарение на Погодина въ 1829 г. излиза първиятъ томъ отъ съчинението на Венелина: Древніе и нынѣшніе Болгаре въ политическомъ, народописномъ, историческомъ и религіозномъ ихъ отношеніи къ Россіянамъ. Историко-критическія изысканія Юрія Венелина. Томъ I, Москва, 1829 (Второ издание съ встжпителна статия

за Венелина отъ Безсонова. Москва, 1856. — Издадено отъ Ивана Молнаръ, роднина на Венелина).

Тоя трудъ, посветенъ на А. С. Шишковъ, започва съ предисловие. Излага външнитѣ условия, при което е завършилъ своето съчинение. Цельта на изследванията му е била да изучи историческото минало на североизточнитѣ европейски народи. Най-напредъ се е спрѣлъ на българския народъ, 1. защото този народъ още сжществува, 2. за него има запазени повече вести, отколкото за другитѣ североизточни народи и 3. „наконецъ онъ по связямъ своимъ со всѣми сосѣдями можетъ служить намъ вѣрнѣйшимъ путеводителемъ въ изслѣдованія о происхожденіи Казаріи Россіянъ, — изслѣдованія, кои составляютъ главную цѣль моихъ трудовъ историческихъ“. Интересно е, че Венелинъ не посочва други причини, които сж го накарали да се занимава съ историята на българитѣ.

Твърде много прѣчки и затруднения срещналъ при разработването на своя трудъ; множество тънки въпроси. — „Теряясь въ многосложности труда и не довѣряя собственымъ силамъ, я унывалъ и опять отказался отъ довершенія начатаго мною“. — Значението на Погодина: — „Дѣло, можетъ быть, тѣмъ бы и кончилось, если бы тотъ же г. N. N. не побудилъ меня къ окончанію начатаго, принявъ даже и трудъ изданія на себя и издержки его на свой счетъ“.

Венелинъ предполага съчинението му да бжде разпределено на петь-шесть тома. Отбелязва, че съчинението му носи полемиченъ характеръ. Самъ вижда нѣкои слаби страни на съчинението си и ги посочва — недостатъци въ слога, начина на изложението, но сжществените слаби страни не вижда.

Първата глава отъ съчинението на Венелина е въведение, въ което се излага съвременното състояние на българитѣ (с. 1-18). Въ това въведение Венелинъ дава

общи сведения за битовия и политически животъ на българитѣ, изтъква бѣгло особеноститѣ на езика и религията имъ; посочва мѣстата, населени отъ българи; споредъ Венелина, българитѣ по численость надминаватъ турцитѣ и гърцитѣ и сж най-многоброенъ народъ въ Европейска Турция. По численость между славянитѣ българитѣ идатъ следъ руситѣ.

„Если бы сей народъ не понесъ значительныхъ потерь отъ долговременнаго желѣзнаго ига и убійственной политики Порты, отъ чумы; если бы сей народъ во всѣхъ странахъ имъ обитаемыхъ до нынѣ оставался господствующимъ, то за вѣрно можно предположить, что нынѣ могъ бы быть столь массивнымъ, столъ же колоссальнымъ, какъ и Россіяне".

Спира се после върху българския езикъ и изтъква, че той е отдѣлно славянско наречие. По-нататъкъ разглежда положението на българитѣ подъ турска власть и отбелязва, че, въ сравнение съ гърцитѣ и сърбитѣ, тѣ сж живѣли при много по-неблагоприятни робски условия.

Оскждностьта на сведенията за българския народъ се дължатъ, споредъ Венелина, на робското положение на българитѣ и на обстоятелството, че тѣ сж живѣли при много по-лоши географски и политически условия, отколкото сърбитѣ и гърцитѣ, за чиято сждба сж се интересували европейцитѣ много повече, отколкото за сждбата на забравенитѣ българи.

„Между тѣмъ, какъ европейскіе публицисты, человѣколюбивые политики, ахали надъ судьбою Грековъ, между тѣмъ, какъ вселенскіе летучіе листки испещрены именемъ Фанариотовъ, Суліотовъ, Идріотовъ, Еллиновъ и проч.; между тѣмъ, какъ всякая политическая голова не преминула разсуждать о возрожденіи Византійскаго орла . . . . . Болгаре не бывали и въ поминѣ, даже никакой Славянинъ не рыдалъ надъ тѣломъ зарѣзаннаго льва; почему же такъ?..

Огромное его туловище заброшено въ Балканскихъ, Македонскихъ и Румельскихъ лѣсахъ: тамъ питается имъ чудовище двурогое, вышедшее изъ пустунь Аравіи; перья же Орла вѣтромъ разнесены по бѣлому свѣту . . .“ (9-10).

Венелинъ изтъква, че за забравата на българския народъ сж виновни не толкозъ чужденцитѣ, колкото славянитѣ, особено руситѣ.

„Не смотря на всю занимательность обширнаго Болгарскаго народа, нельзя не удивиться, что не только Карамзинъ никакого не обращалъ на нихъ вниманія, но и другіе новѣйшіе народописцы, при исчисленіи славянскихъ племенъ, большею частью совсѣмъ не упоминаютъ о Болгарахъ, живомъ нынѣшнемъ народѣ, между тѣмъ какъ исчисляютъ истребленныхъ Славянъ померанскихъ!!

Пусть иностранцы, по невѣдѣнію ли, или по нерадѣнію, мало о нихъ заботятся, то тѣмъ непростительнѣе намъ забыть Болгаръ, изъ рукъ коихъ мы получили Крещеніе, каторые насъ научили писать, читать, на коихъ природномъ языкѣ совершается наше Богослуженіе, на коихъ языкѣ, большею частью, писали мы почти до временъ Ломоносова, коихъ колыбель сопряжена неразрывными узами съ колыбелью Русскаго народа, и проч. Quod erit demonstrandum“ (10-11).

По-нататъкъ Венелинъ дава кратки исторически сведения за българската черковна йерархия. Той признава, че не е добре запознатъ съ съвременното състояние на българската черква, и изтъква необходимостьта отъ едно пжтешествие изъ България, за да се изучатъ главнитѣ черти на българската черковна история (с. 14).

Срѣщаме следъ това сведения за религията, политическото състояние, просвѣтата и литературата на българитѣ. Тукъ Венелинъ говори за невежеството на българския народъ и като главна причина за това невежество посочва гръцката черковна йерархия и притѣсненията отъ страна на турската власть.

„Умственное состояніе Болгаръ соотвѣтствуетъ ихъ политическому: будучи рабами, они погружены въ невѣжество, общее не только имъ, но и ихъ господамъ. — Можетъ быть, это зло предотвратила бы хорошо устроенная іерархія, если уже Болгарамъ не дозволено имѣть собственныхъ высшихъ сословій; но іерархія, къ несчастію, въ плачевномъ положеніи. Архіерейскія каѳедры Турецкимъ правительствомъ сдѣланы продажными, и отдаются лицамъ болѣе обѣщающимъ, т. е болѣе корыстолюбивымъ, которыя подобно Пашамъ, налагаютъ на своихъ подчиненныхъ подати по усмотрѣнію. — При недостаткѣ училищъ для образованія юношества, опредѣляемаго для Священнаго званія, бѣлое духовенство, обыкновенно, на той же, съ простымъ народомъ степени просвѣщенія. Сверхъ того, политика Порты не позволяетъ Болгарамъ, какъ и прочимъ христіанамъ, ни сооружать, ниже обновлять старыхъ Церквей, въ чемъ просители могутъ успѣть развѣ при большихъ пожертвованіяхъ“.

Венелинъ препоржчва срѣдство, за да се постави народната просвѣта при по-добри условия: „Величайшимъ благодѣяніемъ для сего народа было бы, если испросятъ ему у Порты вмѣсто колоколовъ, позволеніе заводить собственныя типографіи и высшія училища: если запретятъ Грекамъ восходить на Болгарскія каѳедры и продавать оныя въ Константинополѣ...“ (252).

За новобългарската литература Венелинъ не счита за нуждно да говори. „О болгарской литературѣ нечего и говорить, ибо она еще не возродилась“. Венелинъ е знаелъ само за Рибния буквaръ на Берона, който поставя по-високо отъ рускитѣ буквари.

Въведението завръшва съ бележки за характернитѣ черти на българитѣ. Тукъ Венелинъ се опитва да изтъкне „нѣкоторыя черты нравственнаго и тѣлеснаго характера сего несчастнаго народа, нѣкогда благороднѣйшаго изъ всѣхъ

славянскихъ племенъ". Венелинъ признава, че неговото изложение въ дадения случай не е пълно. Тая непълнота той отдава на обстоятелството, че не еималъ възможность да иде въ България и да се запознае по-отблизо съ битовитѣ черти на българитѣ. „Я представилъ бы ихъ моимъ читателямъ въ видѣ, болѣе пространномъ и живомъ, если бы случилось мнѣ посѣтить всѣ сіи области" (17-18).

За да харектеризира българитѣ, Венелинъ привежда единъ цитатъ изъ „Resumé. Geogr. de la Turquie, p. 404, гдето се говори за гостоприемството на българитѣ. На стр. 248-253 срѣщаме допълнение. „Еще нѣчто о состояніи нынѣшнихъ Болгаръ въ Турецкихъ владѣніяхъ". Цитира пжтнитѣ бележки на англичанина Валшъ (1829), въ които, между другото, се говори, че българитѣ не притежаватъ предишния воинственъ духъ. Венелинъ се противопоставя на това твърдение. По-нататъкъ Валшъ говори за българскитѣ села, за произвеждане розово масло, за домашния битъ и облѣкло и за трудолюбието на българитѣ (Гостоприемството на българитѣ, тѣхното трудолюбие. За тѣхния езикъ).

По-голѣмата часть отъ Венелиновото съчинение разглежда произхода на българския народъ. Главнитѣ въпроси, на които се спира Венелинъ въ тази часть, сж: отъ какъвъ произходъ сж древнитѣ българи, где сж били тѣхнитѣ жилища, кога сж населили Балканския полуостровъ. Споменахме вече, какъ е решилъ Венелинъ тия въпроси.

Основното положение, отъ което тръгва Венелинъ въ своето изследване, е, че българитѣ сж славянско племе, отъ славянски произходъ, както и всички други славянски народи. Той решително се противопоставя на разпространеното тогазъ на Западъ мнение, поддържано отъ шведския ученъ Тунмана и отъ Енгеля въ края на XVIII в., че българитѣ сж отъ татарски произходъ. Въ сжщность Венелиновата теория не е нова: за славянския произходъ на българитѣ се е изказалъ

още презъ XVII в. Мавро Орбини, отъ историята на когото се е ползувалъ Паисий. Сѫщиятъ възгледъ за произхода на българитѣ е поддържалъ и Раичъ. За пръвъ пѫть Раичъ и Венелинъ се спиратъ по-подробно на славянската теория и възъ основа на историческия материалъ и на новата критика на историческитѣ източници се опитватъ да докажатъ славянския произходъ на българския народъ.

Венелинъ поддържа, че първоначалното жилище на българитѣ е било край р. Волга, отъ която носятъ името си. Отсамъ Дунава тѣ сѫ се явили подъ общо име хуни; споредъ Венелина, хуни и българи сѫ названия на единъ и сѫщъ славянски народъ, който най-сетне се е укрепилъ отсамъ Дунава подъ името българи. Въ първоначалното си жилище българитѣ сѫ образували едно цѣлостно славянско племе съ рускитѣ, отъ което, споредъ Венелина, се обяснява родството между двата народа по езикъ и битови условия.

Въ своето изследване Венелинъ е сторилъ сѫщата грѣшка, каквато сѫ сторили неговитѣ противници: и той, като Енгеля, е считалъ Аспаруха и неговата дружина за прадѣди на съвременнитѣ българи, безъ да обърне внимание, че тази дружина е била малочислена и че се е претопила въ славянския елементъ на Полуострова, като е оставила само името си. Разликата между Енгеля и Венелина се свежда къмъ това, че първиятъ счита волжкитѣ българи отъ татарски произходъ; вториятъ пъкъ тръгва по обратенъ пѫть: като вижда, че съвременнитѣ българи сѫ чисти славяни, идва до заключение, че и волжкитѣ българи ще да сѫ били отъ славянски произходъ (Изложение на Венелиновата теория, гл. Златарски, Венелинъ; съчинения на Дриновъ, I, с., 67).

Въ Венелиновото съчинение срѣщаме една интересна глава „Отношеніе Болгаръ къ Россіянамъ въ строгомъ смыслѣ". Тукъ Венелинъ се опитва да изтъкне духовнитѣ връзки между двата народа по езикъ, нрави и битъ.

Споредъ Венелина, названието Болгаре е мѣстно, локално; народното название на българитѣ е било Роси. „Болгаре суть часть русскаго народа“ (200). Българскиятъ езикъ, споредъ Венелина, е разклонение отъ руския езикъ, който се дѣли на наречия: великоруско, малоруско и волгоруско, т. е. българско. Нѣкога, пише Венелинъ, българитѣ и руситѣ сж живѣли заедно, и отъ това се обяснява тѣхната общность въ много отношения.

Споредъ Венелина, руситѣ въ началото на IV вѣкъ паднали подъ властьта на готитѣ и били освободени отъ волжанитѣ (българитѣ). И тукъ той намира поводъ да се обърне къмъ руситѣ и да имъ напомни съ укоръ за тѣхнитѣ исторически задължения спроти българитѣ.

Цѣлиятъ пасажъ, въ който Венелинъ говори за бедствието на българитѣ и незаинтересованостьта на руситѣ, е твърде характеренъ за Венелиновата мисъль, за отношението му къмъ българитѣ; тоя пасажъ е характеренъ сжщо така и за публицистичния тонъ, въ който е написана Венелиновата книга.

Венелиновата книга е произвела твърде голѣмъ шумъ съ своитѣ смѣли предположения и заключения. Едни нападали нейния авторъ съ подигравки, други се отнасяли снизходително, обаче малцина се опитали да дадатъ една по-обективна оценка. Наистина, трѣбва да се признае, че изследването на Венелина не е лишено отъ сжществени недостатъци. Крайноститѣ, смѣлитѣ възгледи и безосновнитѣ предположения могатъ да се обяснятъ съ възрастьта на Венелина — той е билъ едва 27 годишенъ, когато е издалъ своя трудъ — съ неговото младежко увлѣчение, съ славянофилскитѣ му побуждения, които сж го заставяли да се противопоставя на авторитета на нѣмскитѣ учени и особено на поддържанитѣ отъ тѣхъ възгледи, че българитѣ не сж отъ славянски произходъ. При това, както ще видимъ по-ната-

тъкъ, Венелинъ не е билъ въ състояние да се отдаде на едно систематично строго научно изследване: той е билъ повечето публицистъ, отколкото ученъ, и не е могълъ да подчини своя материалъ на единъ строго опредѣленъ научен методъ.

Както казахъ, съчинението на Венелина не е било оценено отъ научно гледище; критиката само е дразнила Венелина безъ да го насочи къмъ едно по-добро решение на главнитѣ въпроси, които той третира въ „Древніе и нынѣшніе Болгаре“.

Може да се каже, че за науката Венелиновата книга нѣма нѣкакво особено значение, но за нашето възраждане тя има твърде голѣмо значение. Съ това си съчинение Венелинъ е спомнилъ на руситѣ и изобщо на славянскитѣ учени за единъ забравенъ славянски народъ; заинтересувалъ и руското общество спроти сждбата на българитѣ; усилилъ е интереса у българитѣ да изучватъ и ценятъ своето минало.

Следъ издаването на Древніе и нынѣшніе Болгаре Венелинъ съсрѣдоточва своето внимание върху изучването на съвременната нему България. Мечтата му сега е да иде въ България, да се запознае отъ близо съ живота и политическото състояние на българитѣ, да издири тамъ паметници, съ които да подкрепи възгледитѣ, които прокарва въ първитѣ си литературни трудове.

Благодарение на препоржката на московскитѣ славянофили, главно на Погодина и С. Аксакова, Руската академия се е съгласила да прати Венелина въ Влашко и България, „страна класическа за филолозитѣ и историцитѣ славянски“, както се е изразявалъ Венелинъ. Целта на командировката е била да се разгледатъ архивитѣ, да се опишатъ печатнитѣ книги и ржкописи на молдавски, влашки, гръцки, а особено на славянскитѣ наречия; да се откупятъ ржкописи; да се използуватъ всички археологически открития за изучване на

славянската история; главната цель обаче е била да се изучи народниятъ новобългарски езикъ, да се събератъ материали за съставянето на български речникъ и граматика. Изобщо, на Венелина е предстояло да се занимае съ най-разнообразни въпроси отъ етнографски, исторически и диалектоложки характеръ.

Едва въ 1830 г. той еималъ възможность да тръгне. Отъ какъвъ възторгъ е билъ обзетъ, преди да замине, се вижда отъ едно негово писмо: „Вдруги день, пише той на единъ свой приятель, заминавамъ и азъ за класическата страна, класическа за Русь, Литва и Маджарско—за България, отечеството на Баяна, славянския Осиянъ, отечеството на свещенния нашъ езикъ... Цельта е велика, стига само да позволяватъ мѣстнитѣ обстоятелства".

Условията не благоприятствували твърде за това Венелиново пѫтуване. Рускитѣ войски, следъ войната въ 1828 г., почнали вече да се оттеглятъ отъ Румелия въ придунавскитѣ области. Страната опустявала, населението отъ източнитѣ български краища се е изселвало въ Русия, всѫде вързлували разбойнишки чети, които прѣчели на пѫтуването и съобщенията; самото българско население е било твърде много наплашено и съ недовѣрие се е отнасяло къмъ всѣки чужденецъ.

Презъ юлий, 1830 г., Венелинъ стѫпилъ на българска земя; въ околноститѣ на Варна, поради несгодитѣ и неблагоприятнитѣ условия, той не намѣрилъ нищо особено. Отъ Варна заминалъ за Каварна, Мангалия, Кюстенджа, Бабадагъ и на шести августъ се озовалъ въ Силистра. Тукъ здравето му силно се разстроило; въ околноститѣ на Силистра еималъ възможность да се запознае съ български бѣжанци отъ североизточнитѣ краища. Но навсѣкѫде почти той срѣщалъ непреодолими прѣчки. Българитѣ сѫ го посрѣщали съ недовѣрие: тѣ не сѫ могли да повѣрватъ, че Венелинъ се инте-

ресува отъ ржкописи и народни пѣсни, които за тѣхъ нѣматъ никаква ценность, а сж подозирали у него нѣкакви скрити намѣрения. Други българи пъкъ, по-хитри, които сж имали на ржка нѣкои стари ржкописи, искали сж срещу тѣхъ отъ Венелина огромни суми. Въ Бабадагъ той влѣзълъ въ диритѣ на единъ Паисиевъ Царстенникъ, обаче единъ българинъ му попрѣчилъ да се сдоби съ ржкописа; сжщо така, вмѣсто да окажатъ съдействие, сж прѣчили на Венелина българитѣ въ Варна и Силистра.

Да тръгне навжтре въ България при поменатитѣ несгоди е било невъзможно за Венелина, и той преминалъ въ Влашко, за да дири тамъ български емигранти и отъ тѣхъ да черпи сведения за България. Въ Влашко сполучилъ да препише доста много влахо-български грамоти. Презъ октомврий 1831 г., се връща въ Москва. Въпрѣки неблагоприятнитѣ условия, той е можалъ да събере важенъ статистиченъ и географски, а особено езиковенъ материалъ; сполучилъ да запише около 50 народни пѣсни и да схване нѣкои сжществени особености на живия български езикъ.

Следъ завръщането си отъ България, въ Москва той е работилъ при крайно неблагоприятни условия. Едва презъ 1833 г. успѣлъ да прати въ Академията единъ сборникъ Влахоболгарскія грамоты, придружени съ обяснения. Този сборникъ, който съдържа, покрай другото, ценни документи за историята на нашия езикъ, е билъ издаденъ презъ 1840 г., следъ смъртьта на Венелина. Презъ 1834 г., по съветитѣ на свои другари, главно на Погодина, Венелинъ се кандидатиралъ за катедрата по славянскитѣ наречия въ Московския университетъ; университетътъ го поканилъ да състави програма на лекциитѣ си, обаче представената програма била несполучлива, и факултетътъ я отхвърлилъ. Надеждитѣ на Венелина, да получи катедрата по славяноведение въ Московския университетъ, не се сбжднали.

(Споредъ Ягича, История на славянската филология, 453, това е единственіятъ мотивъ да откажатъ на Венелина; да се провѣри, дали не е имало други, чисто формални мотиви — напр., че Венелинъ не е свършилъ историко-филологически факултетъ). Въ едно писмо до А. Краевскій (редакторъ на Отечествени записки) Венелинъ пише, че е билъ отхвърленъ, понеже е нѣмалъ докторска степень — „конечно, это харошая мѣра, повысить ученость въ народѣ, но подобная мѣра назначена для предбудущихъ временъ. Но теперь, до введенія еще устава, ужели эта мѣра послужитъ къ тому только, чтобы задавить меня послѣ пятилѣтнихъ трудовъ для Министерства же?“ (СбНУНК., XII, книжовенъ отдѣлъ, 10).

Презъ това време Венелинъ е работилъ надъ една Грамматика нынѣшняго болгарскаго нарѣчія; съставянето на този трудъ му е било възложено отъ Академията. На този свой книжовенъ трудъ той е отдавалъ голѣмо значение, понеже за неговата разработка е използувалъ най-ценнитѣ материали, събрани презъ време на командировката въ България. Намѣрението на Венелина е било съ съставянето на българска граматика да попълни въ славистиката една сѫществена празднина, изтъкната още отъ Шльоцера въ края на XVIII вѣкъ. Отъ друга страна, Венелинъ е съзнавалъ, че за българитѣ е крайно необходима една систематична българска граматика. „Но еще необходимѣе этотъ трудъ былъ потому, что бѣдная нація именно крайне нуждалась въ грамматикѣ своего нарѣчія“ (О зародышѣ, 23). Цельта на Венелина е била: 1. да изтъкне сѫщественитѣ особености на сегашния, живия български езикъ и да посочи отклоненията му отъ старобългарски и другитѣ славянски езици; 2. да състави не едно практическо школно ржководство, а една научна граматика, интересна за филолозитѣ. Въ своята граматика Венелинъ не сподѣля предположението на Шльоцера, че въ българския езикъ може да

сѫ запазени следи отъ езика на нѣкакво неславянско първоначално племе; но Венелинъ допуща, че проучването на българския езикъ би могло да изясни нѣкои тънки мѣста въ черковнославянския езикъ, за който сѫществуватъ най-различни мнения.

Надъ граматиката Венелинъ е работилъ цѣли шесть години. Отъ научно гледище този неиздаденъ трудъ на Венелина, споредъ оценката на онѣзи, които сѫ го разглеждали, съдържа сѫществени недостатъци. Преди всичко, Венелинъ не е владѣелъ основно български езикъ, не е познавалъ неговитѣ разнообразни диалектични особености, запознатъ е билъ, и то твърде повърхностно, само съ севернитѣ български наречия; при това, той не еималъ добра филологическа подготовка. Всички тия обстоятелства сѫ му попрѣчили да класифицира правилно събрания материалъ въ синтаксично и морфологично отношение и да схване основнитѣ посоки въ развитието на новобългарския езикъ.

Отъ друга страна недостатъцитѣ се обясняватъ и отъ липсата на научни източници и предварителни проучвания на българския езикъ.

Въ 1835 г. Венелинъ представя граматиката си въ Руската академия за оценка; известниятъ славистъ А. Х. Востоковъ, членъ на Руската академия, я рецензиралъ и се отзовалъ доста благосклонно, като посочилъ нѣкои мѣста, които трѣбва да се преработятъ. Следъ като направилъ известни поправки, Венелинъ втори пѫть представилъ граматиката си на Академията за издаване; обаче комисията, на която е било възложено да я рецензира, се произнесла, че Венелиновата граматика не заслужва да бѫде напечатана. Сега тя се намира въ библиотеката на Московское общество исторіи и древностей (отчетъ за нея отъ Шишмановъ, въ Български прѣгледъ, IV, 8-10).

Презъ 1835 г. Венелинъ е издалъ въ Москва О характерѣ народныхъ пѣсенъ у Славянъ задунай-

скихъ 1. Сербскія. Това е единъ опитъ да се изобразятъ национално-психическитѣ особености на балканскитѣ славяни възъ основа на тѣхнитѣ народни пѣсни и историческа сѫдба. Заключенията на Венелина сѫ твърде широки и смѣли, както и въ всичкитѣ негови трудове; дължатъ се повече на неговото увлѣчение и въображение, отколкото на едно грижливо проучване на народния югославянски епосъ; отъ друга страна, своитѣ заключения Венелинъ гради само върху нѣколко сръбски пѣсни, безъ да е познавалъ основнитѣ мотиви и форми на югославянския народенъ епосъ. Ето по какъвъ начинъ характеризира Венелинъ народната пѣсень на дунавскитѣ славяни: „Тая пѣсень е риторическо произведение, дълго като шлейфа на олимпийска богиня, изпъстренъ съ багри; движенията на богинята сѫ внезапни и решителни; това сѫ стѫпки на величествено грозна белона, насочени къмъ живота и смъртьта на хората и народитѣ. „Двумя идеями одушевляется Балканскій славянинъ: умыканіемъ дѣвицъ и местью надъ врагами . . . “

Тия нѣколко реда ясно характеризиратъ не народната пѣсень на дунавскитѣ славяни, а Венелина, съ неговитѣ увлѣчения, фантастични сѫждения, които нѣматъ никакъвъ смисълъ въ едно изследване съ претенции на научность.

Къмъ 1836 г. Венелинъ се залавя съ издаването на втория томъ отъ своитѣ „историко-критическія изысканія“ на българската история, като разширява значително своята задача; сега той възнамѣрява да разгледа старата история на отдѣлнитѣ славянски народи и мисли да завърши своитѣ изследвания съ историята на Русия. Този втори томъ е озаглавенъ Древніе и нынѣшніе Словѣне въ политическомъ, народописномъ, историческомъ и религіозномъ ихъ отношеніи къ Россіянамъ. Въ сѫщность въ този свой трудъ Венелинъ се занимава съ историята на срѣднодунавскитѣ славяни. И тукъ виждаме сѫщитѣ увлѣчения, сѫщата некри-

тичность, както и въ предишнитѣ трудове на Венелина. Тъй, напримѣръ, той смѣсва въ това съчинение словенитѣ (словенци) съ словацитѣ; провинцията Ретия (Raetia) произвежда отъ ῥητός, а това е, споредъ него, гръцки преводъ на названието словенецъ; Венелинъ твърди, че словенцитѣ сѫ сѫществували още въ римско време; съвсемъ своеобразно тълкува нѣкои римски названия и открива въ тѣхъ славянски произходъ на глаголическото писмо и намира поводъ дори да осѫди ортографската реформа на В. Караджича... Изобщо, той засѣга най-разнообразни въпроси, и то по единъ твърде безсистеменъ и некритиченъ начинъ. Отпечатването на този втори томъ е почнало презъ 1837 г., обаче, поради липса на срѣдства, спрѣло; цѣлиятъ томъ е билъ издаденъ едва въ 1841 г.

Въ 1836 г. Венелинъ е билъ назначенъ инспекторъ въ едно учебно заведение въ Москва, и това му дало възможность да продължи своята литературна дейность при малко по-благоприятни материални условия.

Той се залавя да разработва материалитѣ, събрани презъ време на пѫтешествието си изъ България и Влашко и да дири нови; отнесълъ се е до нѣкои българи въ Влашко, обаче тѣ дори и не отговорили на писмата му; други сѫ обещавали да му съдействуватъ, но не устоявали на думата си. Тая апатия и незаинтересованость на българитѣ все повече охладява Венелина, и изучването на българската история не го увлича, както преди. При печатането на втория томъ отъ „Древніе и нынѣшніе Болгаре“ той се обърналъ къмъ единъ познатъ нему българинъ въ Болградъ за етнографски сведения, но не получилъ никакъвъ отговоръ. „На 48 страницѣ — пише Венелинъ по-късно на Априлова — я прекратилъ печатаніе и въ праведномъ негодованіи, чуть было рукопись не бросилъ въ огонь...“

Писмото, отъ което цитирамъ този пасажъ, е твърде важно въ това отношение, че ни разкрива, при какви не-

благоприятни условия е билъ принуденъ да работи Венелинъ следъ завръщането си отъ България; тукъ той дава изразъ и на онази мжка, на оная дълбока обида, която е чувствувалъ при равнодушието на българитѣ къмъ неговитѣ дългогодишни трудове въ тѣхна полза. Въ писмото си до Априлова той изброява всички прѣчки, съ които еималъ да се бори, съ скръбь говори за незаинтересованостьта на българитѣ и прибавя: „Вы видите, Милостивый государь, что послѣ подобныхъ неудачъ, самое сильное болгаролюбіе можетъ охладѣть...“

„...Первый томъ я издалъ на собственномъ иждивеніи въ такое время, когда я самъ нуждался въ деньгахъ. Упоминаемый въ предисловіи N N [Погодинъ] помогъ мнѣ въ этомъ дѣлѣ, но за то я остался у него въ долгу... это была первая моя жертва. Вторая жертва въ томъ, что полтора года изъ самыхъ лучшихъ лѣтъ моей жизни я убилъ на поѣздку за Дунай, а четыре года, послѣ возвращенія въ Москву, на обработку граммотъ, грамматики, II. и III. томовъ моихъ Изслѣдованій, такъ что эти почти шесть лѣтъ моей жизни я отнялъ отъ своей каррьеры, изъ своей службы (потому служить я не могъ при подобныхъ занятіяхъ) и убилъ... это, кажется, не маловажная жертва. Но теперь какія сокровища міра возвратятъ мнѣ эти шесть лѣтъ!...“.

Априловъ се е оплаквалъ на Венелина, че българитѣ сж забравени отъ руситѣ. На това Венелинъ все въ сжщото писмо отговаря съ тонъ на укоръ: „Греки и Сербы не забыты Европейскими просвѣщенными народами потому, что сами же Греки и Сербы, торгуя и служа по Европѣ, писали, говорили и кричали о себѣ этнографическія свѣдѣнія“. Посочва за примѣръ сърбитѣ, които сж издали четири тома народни пѣсни и готвѣли да издадатъ още четири; тия пѣсни сж били преведени на нѣмски, френски, английски; будили сж у чужденцитѣ интересъ къмъ сръбския народъ; самъ Венелинъ превелъ нѣколко сръбски пѣсни на руски, които заинтере-

сували твърде много руското общество. „Вотъ почему теперь говорятъ объ Сербахъ въ хорошихъ обществахъ гораздо чаще, нежели прежде....“.

Все за укоръ на българитѣ Венелинъ споменува, че В. Караджичъ събира въ Виена сръбски пѣсни, за да ги издаде. Отъ всички сръбски краища почнали да му пращатъ пѣсни дори и такива лица, които той не е познавалъ и нѣ е молилъ. „Честь Сербамъ — възклицава Венелинъ — Сербы доказали, что они народъ благородный; они поэтому и сдѣлали объ себѣ въ Ейропѣ хорошее мнѣніе, которое для нихъ, какъ я думаю, будетъ полезнѣе, чемъ золото и серебро“.

И веднага следъ това Венелинъ прибавя: „Но какая разница между Сербами и Болгарами!“ Венелинъ отбелязва, че нито молби, нито обещания не склоняватъ българитѣ да му съобщаватъ своитѣ пѣсни. Не само чужденцитѣ, но и руситѣ не сѫ познавали българския народъ; споредъ историята на Карамзина, тѣ сѫ знаели, че българитѣ сѫ отъ татарски произходъ. „Я, наконецъ, старался разсѣять это недоумѣніе: Болгаре дѣлали мнѣ противное!“ Когато Венелинъ се обръща къмъ българитѣ преди издаването на нѣкоя своя книга, за да се запишатъ спомошници, тѣ му отказватъ (Писмо отъ 1837 г.; срв. Златарски, Венелинъ, с. 51 сл.).

Ако Венелинъ не бѣ се запозналъ съ Априлова, надали би се заловилъ наново да пише за българитѣ. Горещото съчуствие отъ страна на одескитѣ българи го ободрява за по-нататъшна работа.

Сношенията между Венелина и Априлова датиратъ отъ 1836 г. Априловъ всѣкакъ се е мѫчилъ да улесни Венелина да му достави чрезъ свои познати учители въ България рѫкописни паметници, произведения на българската литература и различни документи, ценни за българската история. За Венелина събирали исторически и фолклорни материали одескитѣ българи, освенъ тѣхъ — Н. Рилски, Кипиловски, Пешаковъ,

Цвѣтко Недевъ и др. Въ едно писмо Венелинъ дава на Априлова подробни упѫтвания, какви материали да събира и на кое да обръща най-голѣмо внимание. Окураженъ отъ съдействието на одескитѣ българи, той се залавя да разработи своитѣ материали върху българската история и съвременното състояние на българитѣ.

Въ 1837 г. той напечатва статия О зародышѣ новой болгарской литературы (въ Московскій наблюдатель, 1837, сентябрь). Презъ 1838 г. тази статия е издадена отдѣлно вь Москва. Венелинъ е ималъ намѣрение да продължи този си трудъ, понеже въ заглавието на отдѣлното издание е отбелязано: книжка первая. Какви цели е преследвалъ Венелинъ съ издаването на този очеркъ върху новобългарската литература, се вижда отъ следнитѣ редове: „Не рѣдко мы толкуемъ о Балтійскихъ Славянахъ, отъ которыхъ теперь осталось весьма немного, и наоборотъ, по какому то странному случаю, рѣдко упоминаемъ о многочисленномъ Славянскомъ племени, населяющемъ всю Болгарію, Македонію, Ѳракію. Я говорю о Болгарахъ". Тукъ Венелинъ се обръща не само къмъ руситѣ и чужденцитѣ, но и къмъ самитѣ българи. Дава нови статистически данни за количеството на българитѣ; излага накратко впечатленията си отъ пѫтуването изъ България и рисува невежеството на българския народъ, неговата зависимость отъ гръцката черква, която е главна причина за това невежество. Изказва мисъльта, че новобългарската книжнина може да се развие вънъ отъ България, гдето затова има поблагоприятни условия. Въ това отношение той, наистина, не се е лъгалъ: българската литература се развива, както е известно, въ срѣдата на емиграцията — въ Влашко, Цариградъ и въ Сърбия. Накрай отбелязва издаденитѣ новобългарски книги. Венелиновата брошура съдържа и нѣколко откѫслека отъ Априлови писма до Венелина, а сѫщо така и една българска народна пѣсень.

Съ издаването на тази си книга Венелинъ е ималъ намѣрение да запознае руситѣ съ духовния животъ на българитѣ, да разкрие отношенията на гръцкото духовенство къмъ българитѣ като прѣчка за развитието на българския народъ, На второ мѣсто той е ималъ предъ видъ самитѣ българи: искалъ е да имъ въздействува, да ги накара да се грижатъ за своята просвѣта, да се интересуватъ отъ историята и книжнината си. Покрай това Венелинъ е ималъ за цель да разясни нѣкои спорни въпроси около литературния български езикъ и правописъ.

Ние ще се спремъ да отбележимъ Венелиновитѣ възгледи върху българския литературенъ езикъ, както сж изразени тѣ въ разглеждания очеркъ. Като ги изказва, той се намѣсва въ борбата около българския литературенъ езикъ и взема страна — и по този начинъ влияе върху известенъ кржгъ наши писатели съ своя авторитетъ. Второ, да се види, какво представлява Венелинъ като филологъ изобщо и колко слабо е запознатъ съ българския езикъ.

Преди всичко Венелинъ се противоставя на членната форма, намира я уродлива. „Эта несчастная привычка простаго народа прилагать ко всякому словуатъ, та, то, не только въ именительномъ, но и въ прочихъ падежахъ, была настоящею и единственною причиною, что языкъ Болгаръ началъ лишаться правильныхъ формъ своихъ падежей...“ (46).

Венелинъ отбелязва, че понеже простиятъ народъ въ всички падежи употрѣбява членни форми, за да отличи дателенъ и родителенъ падежъ, служи си съ предлога на, и възклицава следъ тази бележка: „Какая галиматья! Которая, однако, къ несчастью въ употребленіи“.

Отъ цитиранитѣ редове се вижда, че Венелинъ не е билъ въ състояние да си обясни развитието на новобългарския езикъ и да разбере, че членнитѣ форми, които постепенно сж измѣствали падежнитѣ окончания, не сж били образувани

по каприза на народа, а сѫ се налагали отъ естественото развитие на езика, което не може да бѫде спрѣно отъ никакъвъ граматикъ. За Венелина не е било ясно, по какъвъ начинъ сѫ се образували членнитѣ форми въ нашия езикъ, която тенденция се изразява въ разлагане на синтетичнитѣ форми и създаване на нови, аналитични форми — както е случаятъ съ дателенъ и родителенъ падежъ, които се изразяватъ посрѣдствомъ предлогъ на + името.

По-нататъкъ въ своитѣ разсѫждения върху членната форма Венелинъ изказва възгледа, че тая форма ще попрѣчи за развитието на българската стихотворна речь и изобщо за развитието на българската поезия: „Болгаре не будутъ въ состоянiи писать стиховъ риѳмами, если всѣ существительныя и во всѣхъ падежахъ будутъ имѣть только три (!!!) окончанiя атъ, та, то!“ (курсивъ и удивителни на Венелина). (47). И Венелинъ поставя три удивителни, за да изрази голѣмото си очудване отъ прозаичностьта на българския езикъ.

Нийде въ своитѣ книжовни произведения Венелинъ не се изказва съвсемъ опредѣлено, о кой езикъ трѣбва да се придържатъ българскитѣ писатели — на какъвъ езикь трѣбва да се списва нашата литература. На всѣки случай, той не е билъ привърженикъ на единъ литературенъ езикъ, който да има за основа изключителнитѣ особености на простонародния говоръ; иначе не би възстаналъ срешу членнитѣ форми.

Колкото и да сѫ неопредѣлени и недоизказани Венелиновитѣ възгледи върху българския литературенъ езикъ, едно е ясно, че той е привърженикъ на такъвъ езикъ, който да не се отклонява твърде много отъ черковнославянския, руска редакция, и да бѫде сравнително по-достѫпенъ за руситѣ (гл. с. 50). Венелинъ обаче не отива до крайность като Фотинова и не отрича значението на живата народна речь при образуването на литературенъ езикъ; напротивъ, той намира, че е необходимо да се избере едно

отдѣлно наречие за основа на единъ общъ, задължителенъ за всички български книжовници, литературенъ езикъ. „Никто изъ нихъ не имѣетъ права свой жаргонъ навязывать другому“ (47).

Мнението му за българския правописъ, изказано по поводъ граматиката на Неофита Рилски:

„Най-ценната часть на тази граматика е встжплението или Филологическо предувѣдомленіе. Въ него йеромонахъ Неофитъ напълно подтвърдява всичко онова, което говорихъ въ моята граматика за различнитѣ разклонения на българския езикъ на провинциализми“. Съ това различие на българскитѣ говори Венелинъ обяснява, защо и до сега не е установенъ единъ правописъ. „Единъ пише така, а другъ— иначе. Не само това: единъ и сжщъ писатель на едно мѣсто пише така, а на друго — инакъ“. Венелинъ, както изповѣдва, (О зародышѣ, 32) ималъ намѣрение да състави за българитѣ образецъ за етимологически правописъ, за да продотврати единъ възможенъ раздоръ помежду имъ. За нещастие и до сега (1838) той не е билъ въ състояние да издаде този опитъ; българската христоматия, приложена отъ него къмъ граматиката, той е преработилъ по правилата на този опитъ. Отбелязва, че Неофитъ чувствува нужда да установи единъ опредѣленъ правописъ, като е излагалъ въ своето въведение разногласието въ произношенията. Споредъ Венелина, въ простонародния езикъ въ падежнитѣ окончания гласнитѣ толкозъ много сж сближени, че мжчно се отличаватъ. Сжщото отбелязва и йер. Неофитъ (Граматика, 20): „Защо-то на сегашно-то время почти не чуеме глас-атъ на я и на ѣ въ простыятъ языкъ“. Намира, че граматиката на Неофита не е пълна и въ нея не сж означени всички закони на ортографията; а правописътъ на всички граматически форми се установява само посрѣдствомъ една пълна граматика. „Безъ да се гледа на това, и този трудъ сж длъжни българитѣ да приематъ съ благодарность“.

Интересни сѫ Венелиновитѣ възгледи за правописа: преди да се почне издаването на книги въ една книжнина, трѣбва критически да се установи правописътъ (Въ сѫщность, правописътъ се установява съ развитие на книжнината, както научно-филологическата, тъй сѫщо и художествената; установява се чрезъ проучване материали на народното творчество и пр.). Споредъ Венелина, спороветѣ около правописа въ сръбската литература се дължатъ на обстоятелството, че сърбитѣ сѫ почнали да издаватъ книги преди да иматъ граматики [Правописътъ се установява, следъ като се създаде единъ горе-долу оформенъ литературенъ езикъ; граматиката въ сѫщность оформя, класифицира, систематизира създадения у единъ народъ лингвистиченъ материалъ; а този материалъ се създава както съ помощьта на народното творчество, тъй сѫщо и съ помощьта на живата литература, която разработва народния езикъ и идеи, а тъй сѫщо възсъздава и индивидуалнитѣ резултати на тази разработка. Граматиката въ това отношение е формална и тя не може да се появи (застанала на здрави основи, установена, опредѣлена) преди да се създаде национална литература съ опредѣленъ горе-долу характеръ]. Подобна опасность застрашава и българската литература; за жалость, продължава Венелинъ, между българитѣ и до сега нѣма много учени филолози. Поради това българитѣ трѣбва да се обърнатъ за съветъ отъ други славянски филолози [мнѣнията на „други славянски филолози“ (които не познаватъ нашия езикъ, които не сѫ живѣли приобщени съ него, съ условията, при които той се развива, а сѫщо така не познаватъ непосрѣдно и народната ни литература) не могатъ да иматъ за насъ особена стойность. Наши филолози и наши писатели изобщо могатъ да установятъ нашата граматика и нашия правописъ; така се и случи: Дриновъ установи единъ правописъ, който бѣ съ готовность възприетъ отъ нашитѣ писатели. Основата е

дадена отъ него]. Поради това Венелинъ искалъ да предложи на българскитѣ писатели единъ правописъ въ своя критически опитъ върху българския правописъ.

Основнитѣ принципи, отъ които излиза Венелинъ, сѫ следнитѣ: правописъ и произношение сѫ две съвсемъ различни и съвсемъ противоположни (противоборствующія) нѣща, понеже, ако се пише по изговора на простолюдието (чернь) въ различнитѣ области, то въ единъ и сѫщъ народъ могатъ да произлѣзатъ 77 правописа; тогазъ народътъ може да пресуши (истерзать) извора на своята образованость [Венелинъ прави една голѣма грѣшка: правописъ и произношение трѣбва да бѫдатъ тѣсно свързани; тази тенденция все повече преобладава въ модерния правописъ въ различнитѣ европейски езици, — пробива си пѫть, напр., въ Русия — изобщо фонетическиятъ принципъ въ правописа взема връхъ надъ етимологическия, и компромиситѣ между двата принципа сѫ обикновено въ полза на фонетическия принципъ. Правописътъ трѣбва да предава вѣрно „литературния говоръ“, ако може да се каже така; а езикътъ на литературата е въ непосрѣдна връзка съ живия езикъ. Обикновено едно отъ различнитѣ наречия въ литературата става основа на литературния езикъ; и правописътъ взема предъ видъ изговора на това наречие, като игнорира или като се ползува твърде незначително отъ другитѣ диалекти. Кое наречие дава основа на литературния езикъ, това е другъ въпросъ)]. Следъ това Венелинъ посочва примѣри на различни диалекти въ нѣмски езикъ; обаче нѣмцитѣ, френцитѣ, англичанитѣ не обърнали внимание на тия диалекти, а взели за основа на правописа етимологията на езика [И това е единъ много погрѣшенъ възгледъ! Всички сегашни европейски литературни езици сѫ възникнали отъ известно народно наречие. Отъ друга страна, етимологическиятъ принципъ никога не може да се спази до край; дори и тѣзи

правописи, въ които, при сегашния етимологически принципъ, не можаха да отстранятъ фонетическия правописъ на много думи, чийто правописъ е утвърденъ отъ дълга традиция]. Напада малоруския правописъ, фонетически въ основата си (вілъ, вола); личи, че изобщо Венелинъ не е филологъ; не познава науката за езика, нито законитѣ, които движатъ развитието на езика и на неговитѣ форми. Не познава сжщо така законитѣ, на които се подчиняватъ фонетичнитѣ или морфологични промѣни въ единъ или другъ езикъ, отъ който той избира примѣри. Както е, напримѣръ, съ примѣритѣ му, взети отъ малоруския езикъ. Въ едно е правъ Венелинъ — че правописътъ не трѣбва да почива върху нѣкое съвсемъ далечно отъ литературния езикъ наречие и че всѣки писатель не трѣбва да пише така, както се говори въ наречието, къмъ което той спада; но въ сжщность подобно нѣщо нѣма да поддържа никой разуменъ филологъ.

Мнението си за българския правописъ Венелинъ изказва въ О зародышѣ (с. 45 сл.).

Ако въ различнитѣ български области има различни членни форми, това показва, че всички тѣзи форми сж неправилни и се унищожаватъ една друга. Ако има область, гдето да не употрѣбяватъ членна форма, отъ това следва, че най-правиленъ изразъ е человѣкъ [Това, което преобладава, има повече право на първенство въ литературния езикъ! Ако има само едно наречие, което да не употрѣбява членна форма, отъ где значи, че то е най-правилно?] Споредъ Венелина, това щѣло да бжде правилно „още и заради това“, че така се употрѣбява тази форма и въ другитѣ славянски езици. Споредъ Венелина, атъ най-често се употрѣбява въ Източна България, а на западъ отъ Търново по-рѣдко се употрѣбява. Въ Македония около Скопие, Прилѣпъ, Призренъ, Велесъ, Разлогъ или твърде рѣдко, или

съвсемъ не се употрѣбява атъ. Въ този случай българскиятъ народъ чрезъ това атъ се намира въ такова отношение къмъ своитѣ котленци и шуменци, както и рускиятъ къмъ своитѣ казанци и нижегородци. Рускитѣ писатели и граматици сѫ избѣгвали своето атъ като аномалия, като неправилность [Имали сѫ право! За установяване на единъ литературенъ езикъ руското атъ нѣма такова значение, каквото има нашето. Освенъ това, въ рускитѣ говори това атъ е една изключителна диалектична особеность, когато за нашитѣ говори то е твърде характерно!].

„Тази нещастна привичка на простия народъ да прилага къмъ всѣка дума [сѫществително] атъ, та, то, не само въ именителенъ, но и въ другитѣ падежи, е единствената и сѫщинска причина, загдето българскиятъ езикъ се е лишилъ отъ правилнитѣ форми на своитѣ падежи“ [Венелинъ нѣма никакво понятие за правилното и естествено развитие на единъ живъ езикъ. Въ едно отношение Венелинъ е напълно правъ: ако българскиятъ езикъ се е разпадналъ на много наречия и ако е неизбѣженъ изборътъ на едно отъ тѣхъ за литературата (за всѣки литературенъ езикъ това е неизбѣжно: въ основата на всѣки литературенъ езикъ лежи известно народно наречие), то писателитѣ трѣбва да бѫдатъ твърде предпазливи въ този изборъ. „Никто изъ нихъ не имѣетъ права свой жаргонъ навязывать другому“. А тогазъ действително всѣки писатель е гледалъ да натрапи на литературата своето наречие, което е смѣталъ, че е най-правилно]. „Но щомъ като сѫ се появили нѣколко граматики, нѣколко мнения и се е завързалъ споръ, въ такъвъ случай съчинителитѣ на граматики нѣматъ право да бѫдатъ сѫдии; тѣхъ тогазъ трѣбва да сѫди сѫдътъ на висшата филология“ [Тази висша филология е единъ абсурдъ, ако не е българска филология, ако нейнитѣ представители не сѫ българи]. Поради това, споредъ Венелина, желателно е и други гра-

матици да издадатъ граматики на своитѣ наречия, за да бѫде по-лесна работата на сѫда — между всичко да събере най-хубавото, най-правилното, основано на закони и достатъчно примѣри. Въ това Венелинъ намира едно срѣдство за избѣгване на ортографически разпри [Напротивъ: такива граматики, каквито сѫ били издадени до тогазъ, въ които нито е имало материалъ за характеристика на българския езикъ, нито подготовка отъ страна на авторитѣ, за да оперирать научно съ този материалъ, сѫ могли още повече да увеличатъ и разпалятъ споровете (Въ началото на развитието на единъ литературенъ езикъ такива спорове сѫ неизбѣжни; това се вижда отъ историята на развитието на литературния езикъ въ различнитѣ славянски народности, напримѣръ, сърби, хървати, словенци. Изработването на литературно наречие се решава, преди всичко, отъ посоката и съдържанието на културното развитие у даденъ народъ). И това е абсурдъ — за да бѫде решенъ въпросътъ правилно и безъ много трудъ, не е потрѣбно да има много граматики, а преди всичко да има много материалъ за проучване на народнитѣ говори и основни проучвания на различнитѣ наречия — нѣща, които и до сега не сѫ извършени].

Венелинъ не може да разбере, че източното наречие има право на господство въ литературния езикъ, понеже тамъ е най-интелигентната часть на народа; това се вижда отъ обстоятелството, че повечето български писатели спадатъ къмъ източно наречие; и поради това Венелинъ намира „твърде забележително това обстоятелство, че въ възникването на новобългарската литература първитѣ, които сѫ почнали да издаватъ свои книги, спадатъ къмъ наречието атъ (П. Беровичъ, Кипиловски, П. Сапуновъ, Неофитъ Хилендарски, Васкидовичъ). Венелинъ е врагъ на членната форма и напълно поддържа мнението на Хр. Павловича Дупнича-

нинъ, К. Огняновича и В. Е. Априлова за изгонване отъ граматиката „мнимитѣ“ членове атъ, та, то и о, а.

И тукъ Венелинъ си служи съ още единъ несполучливъ примѣръ отъ наречията на други езици. Нѣмскиятъ литературенъ езикъ пренебрегналъ мекленбургското и хановерско наречие [въпросътъ е, че не тѣзи наречия, а друго наречие, по едни или други причини, е легнало въ основата на литературния езикъ]. Посочва за примѣръ Софрония, който сѫщо така не употрѣбява членна форма въ „Недѣлника“ — Венелинъ не подозира, че такъвъ единъ езикъ, който игнорира членната форма, е близо до черковнославянския езикъ, а не до народния български езикъ (Обаче, въ автобиографията му, която не е коригирана отъ Д. М. Поповича и сина му, срѣщаме употрѣба на членната форма: затворка-та, църква-та, москове-ца, нѣме-ца, стр. 13); срѣщатъ се, разбира се, и черковнославянски падежни суфикси. Сравнява единъ и сѫщъ текстъ отъ Евангелието, преведенъ у Софрония и у П. Сапунова. Намира, че това т а-т а-т а-т а е много неблагозвучно („уродливо“). Отъ примѣра, който взема Венелинъ изъ превода на Сапунова, се вижда, че за него е съвсемъ чужда фонетиката на нашия езикъ. Споредъ него, б ѫ д е у Сапунова [у когото ѫ=ж(ъ)] било равно на руското б ы д е!... Простиятъ народъ въ Източна България, бележи Венелинъ, б у д е произнася б ы д е [нищо подобно!]. Чуди се, защо Сапуновъ не е поставилъ знакъ надъ у (понеже быде е отклонение отъ правилното буде), ами турилъ знакъ надъ а. Не се сѣща, че Сапуновъ е искалъ да изрази редуцирано а, а не звукова модификация на у. Сѫщо така, не може да разбере и Бероновитѣ означения м а ч н о, т в а р д ѣ (-мжчно, твърде) — мисли, че въ тѣзи думи Беронъ е искалъ да означи ы.... Венелинъ твърди, че въ българския езикъ има звукъ руско ы или ромънско ъ, и не въ други случаи, но въ тѣзи, въ които се срѣща въ руски езикъ. Мисли, че тукъ Беронъ

и Сапуновъ нарочно промѣнятъ етимологичната гласна, а въ сѫщность тѣ я изразяватъ съ най-съответенъ белегъ—редуцирано а (â). Като схваща това като промѣна на етимологичната гласна, Венелинъ го намира за неудобно, понеже: 1. не запазва характера на произношението, 2. отдалечава се отъ старобългарски, черковнославянски [каква вреда ?], 3. б а д е и м а ч н о нѣма да разбере нито русинъ, нито сърбинъ, нито чехъ [славянитѣ, ако искатъ да учатъ нашия езикъ, ще изучатъ преди всичко азбуката ни, която може да бѫде много различна отъ тѣхната].

Намѣсата на Венелина въ домашнитѣ спорове около литературния езикъ не е направила добро впечатление на нѣкои наши книжовници; докато Хр. Павловичъ и Фотиновъ сѫ били склонни да се съгласятъ съ Венелина, Н. Рилски и Р. Поповичъ се противопоставятъ на Венелиновитѣ възгледи, наричатъ Венелина чужденецъ, чиито уши не сѫ навикнали на българска речь, и поради това двамата наши книжовници му отричатъ правото да изказва мнение по реформата на литературния езикъ.

Какво е било отношението на Венелина къмъ новобългарската литература, се вижда отъ следнитѣ редове, съ които той завръшва своя очеркъ: „Я взялся за перо не съ намѣреніемъ критиковать новорождающуюся Болгарскую литературу, но съ намѣреніемъ подать ей руку, какъ ребенку, который только что пытается встать на ноги, но еще колеблется въ неизвѣстности грамматической и ортографической“ (50).

Тая Венелинова книга два пѫти е превеждана на български и е била твърде популярна между нашитѣ книжовници и учители. Пръвъ пѫть отъ М. Кефаловъ въ Букурещъ, 1842 г.: Заради возрожденіе новой болгарской словесности или науки, сочиненіе или книжица рускаго историописателя Венелина. Другъ преводъ отъ Н.

Даскаловъ въ Цариградъ, 1860: О пониканьѣ новобългарскія письменности разсужденіе Юр. Венелина. Вторіятъ преводъ е на славяноруски езикъ, близъкъ до езиковнитѣ теории на Венелина. Прави впечатление, че и двата превода сѫ извършени на езикъ, който е твърде близо до особеноститѣ на черковнославянски, руска редакция — изоставени сѫ членнитѣ форми, отъ това се вижда, колко силно е било Венелиновото влияние — влиянието на неговия авторитетъ.

Презъ 1838 г. започва усилена дейность отъ страна на Венелина и одескитѣ българи. Писмата, отъ които може да се сѫди по-опредѣлено за тази дейность въ полза на българитѣ, още не сѫ издадени. Априловъ праща на Венелина преписъ отъ Славянобългарската история на Паисия и отъ известната грамота на Шишмана, запазена въ Рилския манастиръ. За съжаление, българитѣ се залавятъ да съдействуватъ на Венелина твърде късно. Той не е можалъ да използува новитѣ материали за своитѣ изследвания; презъ пролѣтьта на 1839 г., 26.III, се поминалъ въ Москва; погребанъ е въ Даниловия манастиръ, до гроба на Гоголя.

Одескитѣ българи презъ 1841 г. му въздигнали паметникъ съ надписъ:

„Напомнилъ свѣту о забытомъ, но нѣкогда славномъ и могущественномъ племени Болгаръ и пламенно желалъ видѣть его возрожденіе.

Боже всемогущій, услыши молитву раба твоего“.

Венелинъ е оставилъ множество свои трудове и необработени материали, нѣкои отъ които сѫ били издадени следъ смъртьта му, а други сѫ останали въ ржкописъ. Отъ тѣзи трудове, издадени следъ смъртьта му, за насъ е най-важенъ труда Критическія изслѣдованія объ исторіи Болгаръ, издаденъ въ Москва, 1849 г., отъ И. Н. Денкоглу. Тукъ се излага историята на българитѣ отъ заселването имъ на Бал-

канския полуостровъ до покоряването на България отъ руския князъ Святославъ презъ 968 г. (Преведенъ въ 1853 г. отъ Ботьо Петковъ и печатанъ въ Земунъ). Между другитѣ трудове на Венелина, които иматъ значение за историята на нашето възраждане, трѣбва да споменемъ и Принятіе христіанства славянскими народами до Кирилла и Меѳодія, 1839.

III

Защо Венелинъ не успѣва да напише история на българския народъ. — Венелинъ като ученъ. — Романтика, фантастика, идеализация, некритичность. Ентусиастъ-славянофилъ. — Симпатия къмъ българитѣ. — Значение на Венелина като историографъ, фолклористъ и етнографъ. — Въздействието му върху български книжовници и учители. — Отзиви за Венелина.

Да разгледаме по-нататъкъ Венелина като историкъ и да изтъкнемъ неговото значение за българското възраждане.

Венелинъ не е могълъ да напише една пълна и критична история, преди всичко, защото е билъ публицистъ, и второ, защото не е разполагалъ съ достатъчно исторически материалъ. Но това обстоятелство — липсата на материалъ— не го е спирало. Това, което историческитѣ изучвания не сж могли да му дадатъ, той се е опитвалъ да го добие съ помощьта на въображението; въ историческото минало той е искалъ да проникне не чрезъ едно критическо изследване на историческитѣ факти, а съ помощьта на своята жива фантазия. Въ своитѣ крайни, последни заключения той не излиза толкова отъ наличностьта на онѣзи знания и материали, съ които е разполагалъ, колкото отъ предположенията и безосновнитѣ догадки, които му е подсказвало неговото въображение и славянофилското му чувство. У Венелина ние не виждаме отличителната особеность на учения, който грижливо събира материала, разработва го, анализира го и внимателно обосновава всѣко свое сжждение, всѣко свое заключение — безъ да прескача границитѣ на положителнитѣ, установенитѣ данни. Венелинъ, напротивъ, често игнорира фактитѣ, тръгва отъ една предвзета идея и преднамѣрено тълкува историческитѣ сведения, като дири въ тѣхъ елементи,

които да подкрепятъ неговитѣ предварителни, тенденциозни и фантастични възгледи. Той не тълкува толкозъ смисъла, който се съдържа въ историческия материалъ, а по-скоро чрезъ материала, чрезъ тенденциозно тълкуване на материала, се мѫчи да уясни смисъла на своитѣ преднамѣрени схващания и самовнушения. Както неговитѣ романтични увлѣчения, тъй и недостатъчната научна подготовка сѫ му попрѣчили да разработи събрания материалъ и да го провѣри посрѣдствомъ една основна филологическа и историческа критика. Често съ единъ замахъ — съ най-смѣли и въ сѫщото време най-безосновни хипотези — той се опитва да разреши такива въпроси, които и до день днешенъ, въпрѣки упорити и дълготодишни изследвания на редица историографи, оставатъ не решени. Характерно: критицизмътъ въ областьта на историческото изследване, особено критицизмътъ на нѣмскитѣ историци, съвсемъ не е привличалъ Венелина; при поставянето и решаването на исторически въпроси той не е познавалъ онази предпазливость и внимателность, които сѫ отличителни за истинския ученъ. Той взема за образецъ онѣзи представители на славянската наука, които се отдаватъ на романтични увлѣчения — за които е по-важно да възвеличатъ славянството въ неговото минало, отколкото да установятъ една несъмнена историческа истина. Венелинъ върви по сѫщия пѫть, по който се движи славянската историография и филология презъ първата половина на миналия вѣкъ — и неговитѣ исторически изображения сѫ дадени въ романтиченъ духъ, и той има за главна цель прѣкомѣрната идеализация на славянското минало. А тамъ, гдето историкътъ се вижда задълженъ да защити славянството отъ нападкитѣ на чужденцитѣ, особено да се противопостави на нѣмскитѣ учени, отъ тона на романтиката той преминава къмъ най-обикновенъ публистиченъ стилъ.

Съ своитѣ увлѣчения, съ идеализацията на старославян-

ския животъ, съ разнообразието на въпроситѣ, които засѣга въ своитѣ трудове, а особено съ своята некритичность, съ публицистичния стилъ, къмъ който често проявява слабость, Венелинъ напомня Лелевеля и Раковецки въ развитието на полската историография и филология. Историческитѣ теории на Венелина, както и на поменатитѣ полски писатели, напълно съответствуватъ на духа на славянския романтизъмъ въ края на XVIII и първата половина на XIX вѣкъ.

Некритичността въ Венелиновитѣ съчинения се дължи и на друго едно обстоятелство. Венелинъ се нагръбва съ единъ трудъ, който надминава неговитѣ сили и способности. Ние го виждаме да се занимава съ най-трудни въпроси изъ областьта на славянската история; той си поставя за цель да изследва произхода на българитѣ, а покрай това да установи и тѣхнитѣ родствени отношения къмъ руситѣ; обаче не се задоволява съ това; той внася известна раздвоеность въ своитѣ научни стремежи — отъ една страна, като изучва най-трудни проблеми въ областьта на славянската древность, отъ друга — като се мжчи да установи битовитѣ особености, политическия и духовенъ животъ на съвременитѣ българи. Вие виждате: той иска да проучи цѣлата славянска история плюсъ специалния произходъ на българитѣ, иска да напише една история на всички славянски езици и сжщевременно да изложи подробно българската история — отъ заселването на българитѣ на Балканския полуостровъ до началото на XIX вѣкъ — при това да очертае подробно условията на робския животъ. И въ разнообразието на можеството въпроси, които си поставя, той губи връзката на своитѣ изследвания, преминава въ публицистиченъ тонъ и се опитва да бжде убедителенъ не съ логиката на фактитѣ, а съ силата на патетичната речь и съ неудържимото си славянофилско чувство.

Каква роля е играло въображението въ изследванията

на Венелина, се вижда отъ едно негово характерно самопризнание. Пасажъ изъ едно негово писмо до Априлова: „Вы увидите, Милостивый Государь, изъ моей брошуры, что я Сербскія и Болгарскія пѣсни ставлю наравнѣ съ такъ называемыми Гомеровыми“ (Златарски, Венелинъ, 146). Тукъ Венелинъ загатва за своята книга „О характерѣ народныхъ пѣсенъ у Славянъ задунайскихъ“, въ която той поставя южнославянскитѣ народни пѣсни въ художествено отношение наравно съ ставогръцкия епосъ.

Каква голѣма роля е играла въ съчиненията на Венелина неограничената романтична фантазия и въ какви крайности се е увличалъ той въ своитѣ изследвания, може да се види на всѣка страница въ „Древніе и нынѣшніе Болгаре“. Азъ ще цитирамъ отъ това съчинение единъ пасажъ, гдето се говори за смъртьта на Атила, за да видите, до каква степень некритично се е отнесълъ Венелинъ къмъ историческитѣ источници и съ какъвъ възторгъ е възпроизвелъ онѣзи исторически лица, които сѫ го привличали: „Празднуя свадьбу съ новой красавицей, слишкомъ хлебнувъ горячаго напитку, ночью въ крѣпкомъ снѣ, задохся онъ отъ сильнаго носоваго кровотеченія. Такъ скончался Великанъ, стоявшій одной ногой на Волгѣ, а другой на Рейнѣ, державшій одной рукой вершину Кавказа, а другой Сен-Готарда, ужасный для Азіи и для Европы. О Парки! почему вы не дозволили ему поработить весь родъ человѣческій“ (245). Зие си спомняте стиховетѣ на Вазова, казани за Крали Марка: „Съ единия кракъ на Хемусъ, съ другия на Пиринъ...“

Както виждате, влиянието на Венелина достига дори до наши дни, като засѣга не само българската историография, но и българската патриотическа поезия.

Венелинъ се мѫчи да докаже, че Атила е идеална историческа личность, grand et bel ésprit; напраздо нѣкои историци се опитватъ да го представятъ като бичъ на човѣче-

ството. „О Атила, — възклицава Венелинъ — почему ты не велѣлъ сжечь хотя одного худаго историка?“ (274).

За склонността на Венелина къмъ фантастични изображения може да се сѫди и отъ самитѣ негови признания. Веднъжъ, презъ време на своето пѫтуване изъ България, той се заловилъ да опише единъ български градъ, който му направилъ силно впечатление съ своя романтиченъ изгледъ. „Веднага пише той, азъ се пренесохъ въ XIV в., когато турцитѣ сѫ обсаждали този градъ; на улицата предъ моитѣ прозорци азъ си представяхъ турци отъ онова време и тълпа българи, и отъ моето описание излѣзе първата глава на романъ“. Това самопризнание най-добре рисува Венелина като романтично настроенъ историографъ. Въ неговитѣ съчинения има множество страници, които ни навеждатъ на мисъльта, че той съ много по-голѣмо увлѣчение би написалъ единъ исторически романъ, отколкото една научна история. И изобщо, въ историческия романъ би проявилъ повече способность, отколкото въ историческитѣ си издирвания.

Съ своята склонность да идеализира историческото минало на българитѣ, Венелинъ напомня донейде Паисия. Въ своя опитъ да възсъздадатъ народната история, и двамата тръгватъ отъ една дълбока обичь къмъ българския народъ, отъ едно желание да идеализиратъ неговото минало, да докажатъ, че той е достоенъ за по-друга участь и, най-сетне, чрезъ историческата идеализация да въздействуватъ върху патриотическото чувство на самия народъ. И Венелинъ, като Паисия, поставя възраждането на българитѣ въ връзка съ изучването на народната история: „За да се възвърне на сегашния български народъ неговото историческо достойнство, трѣбвало би да се вгледа човѣкъ въ живата картина на миналото му битие и чрезъ това да се облагороди нашето понятие за него“ (Древніе и нынѣшніе Болгаре, 1856, с. 8).

Тъй че Венелинъ е билъ повече ентусиастъ-славянофилъ — по-точно българофилъ, който е ималъ предъ видъ на пръвъ планъ възвеличаването и националното пробуждане на едно славянско племе. Любовьта, която е изпитвалъ той къмъ българския народъ, поетическиятъ възторгъ, съ който се е отнасялъ къмъ неговото минало, опредѣлятъ най-ясно стойностьта и значението на неговото дѣло за нашето възраждане. Колко силно е билъ привързанъ той къмъ българитѣ, съ каква жива симпатия се е отнасялъ къмъ тѣхната участь, се вижда както отъ основния духъ на неговитѣ най-важни книжовни дѣла, тъй и отъ неговото пѫтуване изъ България, отъ сношенията му съ българскитѣ емигранти и изобщо отъ неговото силно желание да стори нѣщо за пробуждането на българитѣ. Навсѣкѫде той е дирилъ българи, разпитвалъ ги е за родината имъ, увещавалъ ги е да се грижатъ за своитѣ старинни паметници, да поддържатъ училищата си, да ненавиждатъ гръцкото духовенство и съ радость е отбелязвалъ всѣко ново явление въ тѣхния литературенъ животъ. Невежеството и робското състояние на нашия народъ е будило у него дълбока скръбь, толкозъ повече, че той е вѣрвалъ въ даровитостьта на нашия народъ. Презъ време на своята обиколка изъ Източна България той вижда, че гръцкиятъ езикъ навсѣкѫде е разпространенъ и че българитѣ сѫ забравили своето писмо и си служатъ съ гръцко; и по този поводъ пише въ „О зародышѣ“ следното: „Такимъ образомъ, не могъ я вспомнить безъ грусти, что народъ, нѣкогда столько писавшій, въ XIX вѣкѣ началъ лишаться своихъ письменъ и снисходить, такъ сказать, на степень чувашества, — народъ даровитый, трудолюбивый, воинственный“ (О зародышѣ, 19).

Чувството на симпатия, съ което Венелинъ се отнася къмъ българитѣ, личи въ всички негови произведения, що засѣгатъ нашата история и нашия битъ.

И тъй, какво значение има Венелинъ за нашето възраждане?

Преди всичко той има значение съ въздействието, което оказва върху българската срѣда. Благодарение на него, водителитѣ на нашата интелигенция идватъ до една по-ясна представа за своитѣ национално-просвѣтителни задачи — тѣхното отношение къмъ поробеното отечество добива по-опредѣленъ характеръ, обичьта имъ къмъ отечеството става по-съдържателна. Цельта на Венелина не е само да напише историята на българския народъ, да изучи българското минало — освенъ тази цель, той си поставя и друга една: съ своята история, а сжщо и съ другитѣ си произведения, които засѣгатъ българската действителность, да въздействува върху съзнанието на българитѣ, да спомогне за тѣхното духовно пробуждане.

За насъ Венелинъ има значение не толкозъ съ научната страна на своитѣ исторически изследвания, — която е твърде незначителна — колкото съ своя смѣлъ опитъ да възсъздаде и идеализира нашето минало. За Венелиновото влияние върху българитѣ можемъ да сждимъ най-добре отъ признанията на Априлова; въ Одеса този българинъ забравя своята народность, своя произходъ, влиза въ гръцка срѣда и работи тамъ като ревностенъ елинофилъ, като заслѣпенъ гъркоманъ. Едва следъ като прочита първата книга на Венелина и като влиза въ сношение съ него, той съзнава своето заблуждение и отъ гъркоманъ се превръща въ ревностенъ родолюбецъ—въ единъ отъ крупнитѣ представители на възроденатa българска срѣда, енергиченъ деецъ въ областьта на българската просвѣта и литература. Не отъ по-малко значение е било въздействието на Венелина и върху Раковски. Винаги въ своитѣ исторически издирвания, които се дължатъ не на една научна мисъль, а на единъ пламененъ патриотизъмъ, Раковски се опира на авторитета на Венелина — особено когато иска да докаже славянския

произходъ на старитѣ българи, и решително се противопоставя на твърдението, че тѣ сж отъ татарско потекло.

Значение има и за черковната борба — противъ фанариотитѣ, гърцизма и гръцкото влияние.

За да опредѣлимъ още по-отблизо значението на Венелина за нашето възраждане, трѣбва да изтъкнемъ и това още, че той засилва у насъ интереса къмъ изучването на българската история. Този интересъ, създаденъ още отъ Паисия и засиленъ отъ Венелина, е билъ поддържанъ силно презъ цѣлата епоха на възраждането. Нѣщо повече: следъ Венелина, благодарение на него и на редица други по-видни слависти, българската история и българскиятъ езикъ ставатъ предметъ на изучване въ общата славистика.

Освенъ като историографъ, той има значение за насъ и като фолклористъ и етнографъ. Не трѣбва да се забравя, че Венелинъ е обърналъ особено вниманне на българския фолклоръ; той е увещавалъ българскитѣ просвѣтители и книжовници да събиратъ творенията на своя народъ, като е изтъквалъ значението на тия творения за историята и за проучването на народния битъ. Самъ той, доколкото е ималъ възможность, е събиралъ български народни пѣсни. Ето какъ опредѣля той самъ въ писмата си до Априлова целитѣ на едно етнографско изучване на България: „1. Народныя пѣсни. 2. Разные костюмы, преимущественно женскіе, съ ихъ названіями. 3. Разные обряды, сопряженные съ годовыми праздниками. 4. Разные обряды въ разныхъ возрастахъ человѣческой жизни, напр. при рожденіи, при крещеніи, при бракосочетаніи, описаніе свадебъ съ ихъ повѣріями, описаніе похоронъ съ ихъ повѣріями и обрядами. Описаніе поминованія усопшихъ. 5. Разныя повѣрія и суевѣрія, т. е. вѣра въ вампировъ и вѣдьмъ, въ колдуновъ, въ необыкновенную силу какихъ либо растеній или камней, и талисмановъ“.

Венелинъ внушава на българитѣ, че събирането на етнографски материалъ е важно не само за науката; то ще има значение и за сжжденията на чуждия свѣтъ за българитѣ — когато чужденцитѣ узнаятъ богатствата на българското народно творчество, ще сждятъ по-инъкъ, по-благоприятно за тѣхъ. Самъ Венелинъ е ценѣлъ високо поетическитѣ качества на нашата народна пѣсень и е билъ убеденъ, че тя безъ друго ще направи впечатление въ чужбина — подобно на сръбската народна пѣсень — и ще даде възможность на чужденцитѣ да опознаятъ по-добре българската народность. При това Венелинъ, все въ писмата си до Априлова, изтъква и голѣмото значение на нашитѣ исторически пѣсни. Така, той е упжтвалъ Априлова и изобщо одескитѣ българи; тѣ, отъ своя страна, подбудени отъ Венелина, се обръщатъ къмъ българскитѣ учители и книжовници, преди всичко къмъ Н. Рилски — и по този начинъ се създава живъ интересъ къмъ българския фолклоръ и българската етнография — мнозина българи започватъ усърдно да събиратъ народни умотворения и да записватъ народни пѣсни и да описватъ народни обичаи, обреди и вѣрвания. По този пжть вървятъ не само българскитѣ учители, но и онѣзи млади българи, които сж се учили въ Русия. Като фолклористъ, той е оказалъ влиянието върху Раковски и Каравелова (Още веднажъ да се прегледа и да се използува за тази цель по-внимателно статията на Шишманова, Десетгодишнината на Сборника, СбНУНК, XVI-XVII, 1).

Венелинъ има значение за насъ и въ друго едно отношение: той откри българския народъ за руситѣ — или, както гласи надписътъ на неговия паметникъ: „Напомнилъ свѣту о забытомъ, но нѣкогда славномъ и могущественномъ племени Болгаръ и пламенно желалъ видѣть его возрожденіе". Той посочва, че българитѣ не сж изчезнали отъ лицето на земята, както се е мислило до тогазъ, а, напротивъ, на пжть

сѫ да се приобщятъ къмъ образованността на другитѣ народи и да създадатъ своя национална литература, макаръ и да живѣятъ при най-неблагоприятни, робски условия.

Най-сетне Венелинъ има значение и съ това, че е спомогналъ за засилването на руското влияние у насъ.

Въ своитѣ исторически издирвания той е разкривалъ духовнитѣ връзки между българитѣ и руситѣ, и съ това е посочвалъ, че руската образованость е много по-близка и достѫпна на българитѣ, отколкото гръцката. Въ Древніе и нынѣшніе Болгаре той изтъква, че руската литература е по-нататъшно развитие на старобългарската, че българитѣ сѫ влияли отначало върху руситѣ съ своята просвѣта и литература. И сега, продължава той, българитѣ, като се ползуватъ отъ новата руска образованость, могатъ да намѣрятъ въ нея нѣщо сродно на своя националенъ духъ, не само поради племеннитѣ връзки, но и поради вѣковнитѣ взаимни културни влияния.

Съ други думи, значението на Венелина по-нататъкъ състои въ това, че той подготвя почва за руското влияние въ България, което отъ 50-тѣ години насамъ захваща да играе важна роль въ нашия духовенъ и специално литературенъ животъ и се опредѣля като единъ твърде важенъ факторъ на нашето литературно развитие — дори до день днешенъ. Благодарение на Венелина и на цѣлата оная наша интелигенция, която се е намирала подъ негово въздействие и се е сближила съ руската образованость, гръцкото влияние започва да отслабва у насъ къмъ срѣдата на миналия вѣкъ — да се измѣства отъ руското влияние.

За значението на Венелина за нашето възраждане можемъ да сѫдимъ преди всичко по онова въздействие, което той е оказалъ върху българскитѣ книжовници и учители, негови съвременници. Следитѣ на това въздействие

долавяме не само въ новобългарската книжнина презъ времето на Венелина, но и въ нѣколко интимни признания на наши писатели. Тия признания най-ясно ни разкриватъ въздействието, що е оказалъ Венелинъ върху съвременната нему българска интелигенция. Едно такова признание е, напримѣръ, писмото на Анастасъ Кипиловски до московския книжарь Ширяевъ отъ 30 юний, 1831 г.

„Прѣди нѣколко дена имахъ щастието да взема въ ржцѣ съчинената отъ г. Ю. Венелина книга подъ заглавие „Дневн. и нын. болгаре“, която вече шесть пжти ненаситно прочитамъ. Азъ съмъ българинъ родомъ. Моитѣ чувства спрѣмо моя народъ сж съвсѣмъ сходни съ ония чувства, отъ които е прѣпълнена и душата на достопочтения списатель на тая книга. Азъ не зная отъ какво, но трѣбва да се призная, че въ душата ми е пламналъ сжщо така възторгъ, щото дори мога смѣло да кажа, сравнява се съ възторга на самия почтенъ списатель. Не мога да ви обясня, колко нещастенъ се считамъ, когато узнахъ, че тоя мжжъ, г. Венелинъ, прѣзимува въ нашия градъ, а пъкъ нѣмахъ щастието да се запозная съ него. . . Означената книжка, т. е. първата часть, въ цѣлия градъ е една за всички наши любопрочитатели: поради това моля ваша милость да благоволите съ първа поща да ми обявите, отпечатани ли сж и другитѣ части отъ това съчинение и послѣдната цѣна на всѣка часть, и слѣдователно да ви внеса пари за нѣколко екземпляра. При това теплѣ молю да изволите да ме одължите съ увѣдомление, дѣ достопочтениятъ списатель г. В-нъ за сега се намира, за да мога да се адресувамъ до него съ благодарствено послание, съ каквото е длъженъ цѣлиятъ народъ да се отнесе къмъ тоя безсмъртенъ възобновитель, така да се каже, на българското сжществуване“ (Злат., 128).

Съ сжщия възторгъ се отзовава Кипиловски за Венелина и въ известието, съ което съобщава, че ще издаде превода на Кайдановата история.

Въ известието, съ което Кипиловски съобщава за намѣрението си да издаде българска история, печатано въ преведената отъ него Кайданова Всеобща история, той пише за Венелина (1836 г.): „Тойзи младый мужъ по право може да ся назове възобновитель на българската история. Неговиятъ ентусиазъмъ къмъ тая работа е толкова голѣмъ, щото за голѣма наша срамота ни единъ отъ насъ не сме достойни, ако не да послѣдваме неговото прѣдприятие, а то по крайней мѣрѣ да попитаме за него, дѣ е, какво е, и що е причина, та не издаде и другитѣ четири части, и ако би да не еималъ леснина, да му се помогне, или да му се изкупи труда, пакъ да се печати. Тѣй-зи речи можатъ да потрогнатъ сърдцето на сѣкиго богатаго и ученаго болгарина, който нѣма окаменено іощи вече сардце“ (Злат., 129; О зародышѣ, с. 34).

Неофитъ Рилски, макаръ и да не се е съгласявалъ съ Венелина по нѣкои въпроси отъ езиковенъ характеръ, отнасялъ се е къмъ неговия авторитетъ съ голѣмо уважение и високо е ценилъ Венелиновитѣ заслуги за българското възраждане. Въ едно писмо до рилскитѣ монаси отъ 24. VI. 1838 г., съ което иска да препишатъ за Венелина Шишмановата грамота, той пише между другото: „Юрій Венелинъ славний и високоучений мужъ въ Москва, отъ крайното свое любородие щото има къ болгаромъ, толко години се упражнява по височайшему указу его императорскаго величества, да изслѣдува и да собере древности и любопитства Болгарскаго народа, и да ги издаде на свѣтъ подъ именемъ „Болгарская история“ не като що е Райчевата, и други никакви, но со сичкитѣ и шуруте, каквото що се описуватъ исторіитѣ на славнитѣ народи съ испитанието, съ подробнитѣ изследвания, съ началото имъ, произшествието, древноститѣ и други составителни срѣдства единия цѣлия и вѣрния історія, той желае да возобнови тоя болгарскй народъ, и да го воскреси отъ смерти забвения, и да го опознае съ достопамятното свое

списание съ сичкитѣ просвѣщенни народи европейски. Тщастие Болгаръ! Чудний сей Болгаролюбецъ не щадитъ на ижди-вения, ни труди, ни нищо друго, само да може да собере нѣщо достопамятно, за да представи Болгарската история внимателна и достойна".

Н. Рилски е ласкавъ за Венелина и въ своето стихотво-рение по поводъ провъзгасяването на хатишерифа.

Но най-възторженъ е отзивътъ на Априлова, върху ко-гото Венелинъ е оказалъ най-силно влияние (като го е пре-върналъ отъ краенъ елинофилъ въ родолюбивъ българинъ):

„...Слѣдъ като се завърнахъ отъ Цариградъ въ нача-лото на 1831 г., случайно намѣрихъ първия томъ отъ съчи-ненията на покойния Венелина, „Болгаре". Смѣлостьта, съ която той възстава срѣщу Ареопага на ученитѣ, ме порази... Що се отнася до славянизма на българитѣ, нека ми бѫде позволено и азъ да се изкажа противъ мнението на ония г. г. учени, които въ писмата си до Венелина нарекохъ Тата-романи... Първиятъ томъ отъ Венелиновото съчинение, който възбуди общъ ентусиазмъ между славянитѣ, поощри и менъ къмъ работа. Дълго дирихъ азъ автора, въ Петер-бургъ и Москва, за да го моля да продължи своитѣ изслед-вания, защото неговитѣ заключения сѫ тържество за всички българи. Тѣ виждаха въ него оня гений, който можеше да ги извлѣче отъ неизвѣстностьта и да ги постави наравно съ просвѣтенитѣ народи. Но уви!... инакъ опрѣдѣли злата Парка! При все това неговото драгоцѣнно име ще остане назаличимо въ българскитѣ сърца; българитѣ сѫ длъжни, рано или късно, навсѣкѫдѣ да му издигатъ паметници..." (Денница, 91-93).

„Венелинъ — пише Априловъ въ предговора къмъ Ден-ница — извади на сцената неизвестното заддунавско сла-вянско племе, запозна съ него едновѣрнитѣ му братя... Венелинъ направи първата стѫпка..."

Не по-малко възторженъ е отзивътъ на Априлова за Венелина въ брошурата Бѫлгарскитѣ книжницы:

„Страститѣ и личностьта на совръменницитѣ се мачиха да заглушатъ гласатъ на истината, която говори съ Венелиновитѣ уста, но истината ще да восторжествува, и нѣкои веке познаха достоинството на изисканията му, други зехѫ да му отстѫпватъ бранското поле; а когато заедно съ человѣцитѣ угаснатъ и страститѣ, които ги волноваха, потомството ще почете памятьта му, като на изискательтъ, който направи нова епоха съ трудоветѣ си. — А Бѫлгаритѣ что щатъ направи? Бѫлгаритѣ ще му воздвигнатъ сѣкаде паметници". („Бѫлгарскитѣ книжницы", 1841, 21).

БИБЛИОГРАФИЯ

Ив. Д. Шишмановъ. Венелиновитѣ книжа въ Москва Бълг. прѣгледъ, г. IV, 1897, кн. 8-10, с. 17-46, 36-70, 35-51.

Ив. Д. Шишмановъ. Първата срѣща на Априлова съ Венелина. Литературно-научен сборникъ на Кюстендилското държавно училище, Кюстендилъ, 1900, с. 73-83.

В. Н. Златарски. Юрий Ивановичъ Венелинъ и значението му за българитѣ. Лѣтописъ на Българското книжовно дружество въ София, III, 1901-1902. София, 1903.

М. Г. Попруженко. Ю. Ив. Венелинъ и неговото значение въ историята на българското възраждане. Православенъ проповѣдникъ, София, 1903, кн. 9.

XIX

Василий Евстатиевичъ Априловъ

I

Венелинъ и Априловъ. — Габрово и габровци. — Търговски връзки между българи и руси. — Образование на Априлова. — Неговата елиномания. — Кога се пробужда у него националното съзнание. — Грижи на Априлова за пробуждане на българитѣ. — Основаване на габровското училище. — Априловъ издържа български младежи въ Русия.

Априловъ, както и Венелинъ, образува преходъ къмъ една по-сложна фаза въ развитието на нашето възраждане — фаза, която се характеризира съ борбитѣ за черковна свобода, съ противопоставяне на гръцкото влияние и изтъкване на руската образованость като главенъ източникъ на новобългарската просвѣта.

Разглеждаме Априлова следъ Венелина, понеже неговитѣ национално-просвѣтителни възгледи въ много отношения сж повлияни отъ Венелиновитѣ съчинения. Но развитието на Априловитѣ възгледи въ национално-патриотическа посока не се дължи изключително на Венелина; тия възгледи, както ще видимъ, сж въ зависимость изобщо отъ условията, при които е добилъ Априловъ своето образование въ Русия, а сжщо така и отъ условията на неговия личенъ животъ. Априловъ е роденъ въ Габрово на 21 юлий, 1789 г. По онова време, както споменахъ въ една по-раншна лекция, габровци сж поддържали живи търговски сношения съ Русия, особено следъ победитѣ, които нанася Русия на Турция въ края на XVIII и началото на XIX вѣкъ. Отъ начало габровци сж търгували главно съ коприна въ Бу-

курещъ, следъ това сѫ прострѣли своята търговия до Москва, гдето сѫ отворили свои търговски кѫщи, и нѣкои сѫ останали тамъ на постоянно мѣстожителство. Следъ откриването на одеското пристанище сухопѫтната търговия на България съ Москва отслабва, и повечето търговци се премѣстватъ отъ Москва въ Одеса.

Още въ края на XVIII вѣкъ въ Москва се е занимавалъ съ търговия по-голѣмиятъ братъ на Априлова. Десетгодишенъ, Априловъ е отишелъ при брата си въ Русия и къмъ 1802 г. постѫпва въ гръцко училище. Отъ Москва той отива въ Брашовъ (Кронщадтъ), за да продължи тамъ ученето си [Българската колония въ този градъ. Беронъ — домашенъ учитель — съ срѣдства на български емигранти издава своя буквaръ]. Следъ като завършилъ презъ 1807 г. въ Брашовъ гимназиалното си образование, той заминава за Виена да учи медицина. Но неговото разстроено здраве не му позволява да продължи ученето си въ Виенския университетъ, и той е билъ принуденъ да се върне въ Москва. Понеже е мислилъ да се залови за търговия, той напуща Москва къмъ 1811 г. и отива въ Одеса, гдето условията за търговски предприятия сѫ били по-благоприятни. Въ Одеса Априловъ е работилъ известно време въ една търговска кантора и следъ това се залавя за търговия, въ съдружие съ брата си Никифора, който преди това е билъ въ Цариградъ. Къмъ 1828 г. Никифоръ се връща отново въ Цариградъ, и Априловъ остава самъ да се занимава съ търговия. Въ тоя градъ постоянно се е движилъ въ гръцка срѣда, поддържалъ е интереситѣ на гръцкитѣ училища и новогръцката литература, вземалъ е активно участие въ гръцкитѣ работи и изобщо минавалъ е за убеденъ елинофилъ. Презъ време на гръцкото възстание е помагалъ на доброволцитѣ, които сѫ заминали отъ Одеса за Гърция, билъ е единъ отъ деятелнитѣ членове въ

училищното настоятелство на гръцката колония въ Одеса и е отпущалъ значителни суми за поддържане на гръцкото училище (за това си участие Априловъ самъ говори въ Денница, с. 75).

Къмъ 1830 г. елиномания̀та на Априлова като че ли започва да отслабва. Но всѣки случай, въ биографията му е отбелязанъ единъ интересенъ фактъ, който ни загатва за промѣна въ неговитѣ убеждения. Въ 1830 г. той се скарва съ членоветѣ на гръцкото училищно настоятелство (ефория?) и заминава за Цариградъ да се лѣкува. Намъ не сж известни мотивитѣ на това негово скарване, но едва ли тия мотиви носятъ случаенъ характеръ; по всичко изглежда, че тѣ се криятъ въ една постепенна промѣна въ Априловитѣ възгледи. За тази постепенна промѣна свидетелствува и признанието на Априлова, че презъ 1831 г., когато е билъ въ Цариградъ и се е увѣрилъ въ трайностьта на турскитѣ реформи, у него възникнала мисъльта да уреди въ България училище по европейски образецъ.

„Увѣрившись на самомъ дѣлѣ, въ бытность свою въ Константинополѣ въ 1831 году въ преобразованіи Османскаго Правительства, и въ прочномъ его основаніи, я не однажды изъявлялъ желаніе учредить правильную школу по Европейскому образцу, въ своей родинѣ, въ мѣстечкѣ Габровѣ и начать въ ней съ методы взаимнаго обученія“ (Денница, 21).

Обикновено се мисли, че Априловъ се е възродилъ подъ влияние на Венелина.

Трѣбва да отбележимъ, че промѣната въ Априловитѣ възгледи, намѣренията му да уреди въ Габрово училище по европейски образецъ, се заражда преди още да се запознае той съ Венелиновото съчинение Древніе и нынѣшніе Болгаре.

Макаръ и да не сж известни конкретнитѣ мотиви на поменатата промѣна и на Априловитѣ намѣрения да уреди

модерно българско училище, ние съ увѣреность можемъ да поставимъ тия мотиви въ зависимость отъ условията, при които Априловъ се е приобщавалъ въ Русия къмъ едно по-високо образование, въ зависимость отъ условията на руския духовенъ животъ, на рускитѣ интереси къмъ славянството изобщо, а особено къмъ сждбата на поробенитѣ южни славяни. Самиятъ фактъ, че той е свършилъ гимназия, постжпилъ е въ Виенския университетъ, познавалъ е гръцки езикъ отлично — по-добре, отколкото своя роденъ езикъ, самиятъ този фактъ ни показва, че у него стремежътъ къмъ образование е билъ доста силенъ. Тоя си стремежъ Априловъ не е могълъ да задоволява изключително отъ гръцки източници. Той е билъ въ непосрѣдно досѣгане съ руската образованость; съ своята наблюдателность и възприемчивость Априловъ е съпоставялъ руската и новогръцката образованость, виждалъ е предимството на първата и къмъ нея е насочвалъ своитѣ научни и образователни интереси; покрай това, той е долавялъ родственитѣ отношения между българи и руси, и у него все повече е закрепвала мисъльта, че руската образованость за българитѣ би била много по-достжпна, би изиграла една по-положителна роль, отколкото новогръцката. Отъ друга страна, развитието на славистиката въ Русия въ началото на миналото столѣтие, интереситѣ на рускитѣ историци и филолози къмъ цѣлокупното славянство, славянофилското течение въ Русия — всичко това е засегнало, безъ съмнение, любознателността на Априлова, оказало е известно въздействие върху неговитѣ възгледи и го е отклонявало постепенно отъ елинизма — създавало е у него и известно славянофилско настроение — и въ пжтя на тия славянофилски настроения и възгледи той все повече се доближава до единъ патриотически идеалъ.

И презъ времето, когато се е подготвяла тази промѣна въ неговитѣ възгледи, той се запознава съ Древніе и

нынѣшніе Болгаре на Венелина. Това е било презъ пролѣтьта на 1831 г., когато се е върналъ Априловъ отъ Цариградъ. Следъ прочитането на Венелиновата книга Априловъ опредѣля ясно посоката на своята по-нататъшна дейность; той не се колебае вече като преди въ отношенията си къмъ руската образованость и своя народъ. Следъ 1831 г. Априловъ напълно се очертава като родолюбивъ българинъ, който се грижи най-активно за духовното пробуждане на своитѣ събратя. „По возвращеніи моемъ изъ Константинополя, въ началѣ 1831 года, случайно нашелъ я I-й томъ сочиненія покойнаго Юрія ИвановичаВенелина, Болгаре.... Такимъ образомъ I-й томъ г. Венелина, возбудившій общій ентузіязмъ въ Славянахъ, поощрилъ перваго меня къ занятіямъ . . .“ (Денница, 91-93).

Ние видѣхме вече, въ какво се изразяватъ първитѣ грижи на Априлова за пробуждането на българитѣ. Той е главниятъ основатель на габровското училище; жертвувалъ е значителни суми и увещавалъ и други родолюбиви българи да сторятъ сѫщото за възраждането на това училище; благодарение на неговитѣ усилия, на неговата предприемчивость, презъ 1835 г. училището е било уредено, и единъ отъ първитѣ планове на Априлова е билъ осѫщественъ. Когато разглеждахме развитието на нашето училище презъ време на възраждането, ние изтъкнахме значението на габровското училище за развитие на просвѣтата и училищата у насъ: по образецъ на това училище, въ което ученето е било поставено на съвременни начала, възникватъ редица други училища въ множество български села и градове. Габровското училище въ сѫщность означава началото на новобългарското учебно дѣло.

Следъ неговото откриване Априловъ не е преставалъ да се грижи за уреждането на други български училища; той и неговиятъ съгражданинъ Палаузовъ сѫ били въ постоянни сношения съ училищнитѣ настоятелства, отпущали сѫ

срѣдства за учебни помагала, напомняли сѫ често на учителитѣ национално-просвѣтителнитѣ задачи на новоуреденитѣ български училища. Патриотическитѣ мотиви, които сѫ карали Априлова и Палаузова да полагатъ грижи за уреждането на българското училище, сѫ намѣрили изразъ въ едно тѣхно писмо до габровската община; характерно е въ това писмо признанието на Априлова и Палаузова, че при уреждането на българскитѣ училища тѣ сѫ имали предъ видъ руската образованость и рускитѣ училища:

„Ваша милость и вситѣ други сътечественици и чорбаджии знайте, че ние вече не ще да живѣйме въ селото, нито дѣцата ни, и сме като откѫснати отъ него; но защото живѣемъ тука толкозъ години и разумѣхме доброто на учението, отъ което салтъ нашитѣ Българе сѫ останали назадъ, разсудихмѐ да се потрудиме и да помогнимъ, колкото можиме, на соотечественици и едноплемяннитѣ наши да се просвѣтятъ и тіе“ (П. Р. Славейковъ, Габровското училище, 16-17).

Априловъ много добре е съзнавалъ, че за уреждане на български училища не сѫ достатъчни само училищни здания, но и добре подготвени учители, а сѫщо така и учебни помагала. Ето защо, когато еималъ възможность, той е пращалъ отъ Одеса за българскитѣ училища учебници и училищни пособия, а, за да спомогне за подготвянето на учители за новоуреденитѣ училища, поддържалъ е на свои разноски въ Русия нѣколцина български младежи. Тия младежи сѫ съдействували за засилването на руското влияние.

„По настоящему азъ имамъ грижата за изучването на петъ други млади. Тѣ свършватъ уроцитѣ си въ 3-6 години. Отъ двамата, които сѫ по близо да свършатъ, единътъ е за Копривщица, другия за Карлово; тримата пакъ други, като сътечественници, сѫ за кѫдѣто се случи. Тѣ сѫ прилежателни и азъ се надѣя да бѫдатъ полезни на отечеството“. (Псп., XXV-XXVI, с. 51; писмо отъ В. Априловъ за Райна Поповичъ; 20 окт., 1840, гр. Одеса).

Презъ пролѣтьта на 1847 г. Априловъ заминалъ за Цариградъ и отъ тамъ въ Бруса да се лѣкува. Бавилъ се нѣколко месеца и, на връщане, презъ августъ сжщата година, се отбилъ въ Габрово и увещалъ габровци да съградятъ ново училищно здание като жертвувалъ пръвъ той една значителна сума (П. Р. Сл., Габр. уч., 33-34). На пжть за Одеса той се поминалъ въ Галацъ на 2 октомврий, 1847 г., като е оставилъ значителенъ капиталъ въ полза на габровското училище и българското образование.

II

Книжовни трудове. — Бѣлгарскитѣ книжницы. — Денница. | Дополненія къ книгѣ Денница. — Болгарскія грамоты. — Съдържание на тия творения.

Априловъ се е грижилъ за духовното пробуждане на българитѣ не само съ поддържането и уреждането на нови училища, но и съ списването на книжовни произведения, въ които е изяснявалъ целитѣ на българското училище и литература и е запознавалъ руситѣ съ българското възраждане.

Първиятъ му книжовенъ трудъ е Бѣлгарскитѣ книжницы, или на кое словенско племе собствено принадлежи Кирилловската азбука? Сочини Василій Априловъ. Одесса, въ градската типографія, 1841. Това е една полемическа брошура, написана въ отговоръ на статията на сърбина Д. П. Тиролъ (Одесскій вѣстникъ, 1841, бр. 27, 28, 5 априлъ), който е поддържалъ Копитаровото твърдение, че Кирилъ и Методий превели свещенитѣ книги на сръбски езикъ и че сърбитѣ първи сѫ се покръстили. Априловъ решително се противопоставя на това твърдение и се опитва да докаже, че не сърбитѣ, а българитѣ сѫ се покръстили първи, че Кирилъ и Методий по народность сѫ били българи и сѫ превели Свещеното писание на български езикъ— на онзи езикъ, който сѫ говорили българитѣ въ Солунско (сѫщитѣ мисли въ Денница, с. 4 нт.).

Пакъ презъ 1841 г. Априловъ издава на руски езикъ Денница ново-болгарскаго образованія. Сочиненіе Василія Априлова, изданное имъ на своемъ иждивеніи въ пользу Габровскаго училища. Часть первая. Одесса. Въ городской типографіи, 1841.

Тая Априлова книга е посветена на графъ М. С. Воронцовъ, който е издействувалъ отъ руското правителство четири стипендии за българи (гл. Денница, 34-36).

Ето какъ опредѣля Априловъ въ предисловието цельта на това свое произведение: „Цѣль сочиненія, предлагаемаго мною благосклонному взору читателя, состоитъ въ томъ, чтобы сдѣлать извѣстными начало и развитіе вновь возникающей Ново-Болгарской образованности и познакомить Русскихъ съ тѣмъ изъ племенъ Славянскихъ, которое еще издревле было съ ними въ ближайшемъ родствѣ, и которое теперь, говоря вообще, столь мало имъ извѣстно“.

Другитѣ славяни — отбелязва Априловъ — особено западнитѣ, сж добре познати на руситѣ:

„Не то было съ Болгарами, народомъ, живущимъ въ отдаленіи отъ Европейской цивилизаціи... который страждетъ подъ всей тяжестью необразованнаго деспотизма, но который не менѣе всѣхъ прочихъ Славянскихъ племенъ имѣетъ право на извѣстность. Русскіе лишь мало по малу узнавали Болгаръ, еще болѣе потому, что сіи послѣдніе, по необразованности своей, не умѣли дать имъ должнаго понятія о себѣ“ · (Денница, с. I-II.)

Още въ този предговоръ ние съзираме ясно влиянието на Венелина. Това, което цитувахме, звучи досущъ въ тона та първата Венелинова книга. Силно влияние: не само върху съдържанието и идеитѣ, но и върху стила. Априловъ говори за славянското произхождение на българския народъ, за незаинтересованостьта на руситѣ спроти участьта на българитѣ — въ духа на Венелина.

Денница ново-болгарскаго образованія е раздѣлена на две части. Първата часть съдържа бележки върху културната история на българитѣ, отъ основанието на българската държава до падането на България подъ турцитѣ. Тукъ Венелинъ накратко разглежда културнитѣ сношения

на българитѣ съ Византия, покръстването имъ, просвѣтителната дейность на Кирила и Методия; посочва вѣковнитѣ усилия на гърцитѣ да подчинятъ духовно и политически българския народъ; споменува за разцвѣта на старобългарската книжнина. Навсѣкѫде Априловъ идеализира историческото минало на българитѣ, а гърцитѣ представя като най-голѣма прѣчка за културното и политическо развитие на българския народъ. Въ тази първа часть Априловъ разглежда главно културния животъ въ България до падането ѝ подъ Турция.

Въ втората часть той разглежда духовния животъ на българитѣ презъ време на робството, като се спира главно върху епохата на възраждането. Причинитѣ на националното пробуждане той посочва въ търговскитѣ сношения на българитѣ съ Русия, Австрия, и Цариградъ, Влашко и Мала-Азия — сѫщо така въ рускитѣ войни, които сѫ свършвали съ победа надъ Турция и сѫ създавали по-благоприятни условия за духовното развитие на българитѣ.

По-нататъкъ Априловъ разглежда началото на новобългарското образование, уреждането на новитѣ училища, на първо мѣсто уреждането на габровското училище. Тукъ срѣщаме сведения и за новата литература; Априловъ отбелязва граматиката на Неофита Рилски, христоитията на Р. Поповича, книжовнитѣ произведения на Н. Бозвели, Г. Кръстевичъ и Хр. Павловичъ. Той не се задоволява само съ изброяването на тия произведения, а се спира върху нѣкои отъ тѣхъ; тъй, напримѣръ, граматиката на Неофита Рилски му дава поводъ да изкаже нѣкои свои съображения върху българския литературенъ езикъ, които не се посрѣщатъ съ възгледитѣ на Неофита Рилски; като отбелязва елинистичнитѣ увлѣчения на Р. Поповича, изразени въ предговора на христоитията, Априловъ осѫжда елинизма (филелинизма) на нѣкои български учители.

По-голѣмата часть отъ Денница съдържа Примѣ-

чанія — множество допълнителни интересни бележки къмъ първата и втората часть.

Тукъ срѣщаме допълнителни сведения за просвѣтата и духовния животъ въ различни български градове и села и множество бележки отъ исторически, етнографически и географически характеръ.

Въ своята книга Априловъ дава една възторжена оценка на Венелиновото дѣло, изтъква неговото значение за българското възраждане и дава нѣкои биографически сведения за Венелина, извлѣчени изъ статията на Савельевъ (Литературнія прибавленія Русскаго Инвалида, 15 апр. и 27 мая 1839). Покрай това Априловъ помѣства и двѣ стихотворения на Г. Пешаковъ, написани въ честь на Венелина — Одата и Риданието. Къмъ Денница сж приложени три таблици, едната отъ които изобразява български монети, другата — Ив. Александра, а третата — Венелиновия паметникъ въ Москва. И до днесъ тая книга не е загубила своята цена; тя съдържа богатъ материалъ за историята на нашето учебно дѣло и изобщо за духовния ни животъ презъ първата половина на миналото столѣтие.

Въ 1842 г. Априловъ е издалъ Дополненія къ книгѣ Денница, Спб., 1842 — сжщо на руски езикъ.

Други две книжовни произведения на Априлова сж издадени по поводъ на споровѣтѣ около литературния езикъ. Първото отъ тѣхъ, Болгарскія грамоты, 1845, съдържа интересни езиковни паметници, придружени съ руски преводъ и коментаръ. Другото книжовно произведение е озаглавено: Мысли за сегашно-то бѫлгарско ученіе. Отъ Василія Априлова. Одесса, въ градскж-тж печатницж, 1847. Написано е на български езикъ. Не владѣе добре своя роденъ езикъ — късно е почналъ да го учи.

Тия Мысли за пръвъ пжть сж били печатани въ Фотиновото Любословіе (год. II, бр. 20, 21 и 22) подъ

заглавие „Къмъ издателътъ на българското Любословіе“ и отпосле сж били поправени и допълнени за отдѣлно издание. Тукъ Априловъ разглежда въпроса: какъвъ трѣбва да бжде българскиятъ литературенъ езикъ и правописъ, като се спира върху излѣзлитѣ до 1847 г. български граматики, главно върху граматиката на Хр. Павловича, второто издание, Бѣлградъ, 1845.

III

Априловъ като народенъ просвѣтитель.—Какъ схваща народната просвѣта.—Кои сж виновни за невежеството на българския народъ.—На какво се дължи елинизацията на българитѣ. — Българитѣ трѣбва да бранятъ своитѣ национални права. — Где трѣбва да търсятъ тѣ източницитѣ на своята просвѣта. — Защитникъ на руската култура, врагъ на гръцката. — Какъ схваща Априловъ задачитѣ на училището и цръквата. — Априловъ — единъ отъ предвестницитѣ на черковната борба. — Отъ какъвъ характеръ сж педагогическитѣ и просвѣтнитѣ възгледи на Априлова.

Поменатитѣ произведения на Априлова съдържатъ обиленъ материалъ за характеристика на неговата дейность. Отъ тѣхъ, както и отъ писмата му до габровската община и до нѣкои български книжовници и учители, ние узнаваме, какъ е гледалъ той на новобългарското образование и какви срѣдства е посочвалъ за неговото развитие и отъ какво становище е излизалъ по въпроса за литературния български езикъ. Възъ основа на този материалъ ние ще разгледаме Априлова на първо мѣсто като народенъ просвѣтитель — ще опредѣлимъ по-точно неговото отношение къмъ българското училище, къмъ гръцкото и руско влияние, а сжщо така и отношението му къмъ гръцката черква; на второ мѣсто ще го разгледаме като филологъ — ще изложимъ възгледитѣ му върху нашия литературенъ езикъ.

Като основа на народната просвѣта Априловъ поставя националното самосъзнание, ако искатъ да се приближатъ до другитѣ, културнитѣ народи, да създадатъ свои училища и своя национална литература. Априловъ подчертава, че множество неблагоприятни външни условия — на първо мѣсто невежественията деспотизъмъ на турската власть — сж попрѣчили на българитѣ да сторятъ това.

Гърцитѣ сѫ били поставени при по-добри условия, имали сѫ възможность да се грижатъ за своята просвѣта, най-сетне и образованитѣ народи, въ името на миналата имъ слава, сѫ имъ помагали. Но гърцитѣ, отбелязва Априловъ, сѫ се грижили изключително за себе си: за просвѣтата на българитѣ не само че не сѫ искали да знаятъ, но дори въ тѣхенъ интересъ е било да поддържатъ невежеството на българския народъ или пъкъ да елинизиратъ българското население.

Руситѣ, продължава Априловъ въ духа на Венелина, сѫ могли да сторятъ твърде много за пробуждането на българитѣ, особено като се вземе предъ видъ родството между двата народа, обаче тѣ твърде малко сѫ обръщали внимание на българитѣ.

Следъ като отбелязва тия външни неблагоприятни условия, Априловъ намира, че за невежеството на българския народъ не сѫ виновни толкозъ нито гърцитѣ, нито турцитѣ, нито пъкъ руситѣ, колкото самитѣ българи, понеже тѣ не отстстояватъ своята националность, не пазятъ своя езикъ и се отнасятъ крайно пренебрежително къмъ националнитѣ си интереси; изобщо, у тѣхъ липсва първото условие за създаване на образованость — липсва национално самосъзнание. Ако се намѣри нейде образованъ българинъ, пише Априловъ, то той, като е получилъ образование между гърци и се е проникналъ въ духа на елинизма, отрича се отъ своя народъ, крие истинското си произхождение и се нарича гръкъ Примѣра на тия образовани, елинизирани българи следватъ и богатитѣ търговци. И по такъвъ начинъ народътъ се лишава отъ двата най-важни фактора, които биха могли да съдействуватъ за неговото пробуждане — образованостьта и богатството — напуща го както интелигенцията, носитель на тая образованость, така и заможното съсловие, което поддържа народната просвѣта съ своитѣ материални срѣдства.

„Образованность и богатство, два пособія, могущія щедрою рукою питать народность, отъемлются нечувствительнымъ образомъ у народа, который, оставаясь въ темнотѣ и нищетѣ, томится въ невѣжествѣ, переходящемъ изъ рода въ родъ. Такимъ образомъ, изъ самихъ-же Болгаръ люди жалкіе, почитая за стыдъ именовать себя Болгарами, или Славянами, были причиною того, что народность не развилась (Денница, IV-V).

Елинизацията на българитѣ се дължи на самозаблуждение, което трѣбва да се изкорени. Тукъ Априловъ посочва себе си за примѣръ на онѣзи свои съотечественици, които се отричатъ отъ своя народъ. Той имъ казва, че е съзналъ заблуждението си и ги увещава да последватъ неговата постѫпка:

„Должно побѣдить сей предразсудокъ [погръчването] и искоренить зло. Да позволено-же мнѣ будетъ дать тому первый примѣръ. Счастливъ буду я, если мои соотечественники поймутъ меня, и возлюбятъ родное, національное. Тогда увидимъ мы Славянъ по тѣмъ мѣстамъ, гдѣ нынѣ Географами и Статистиками, по ошибкѣ и по невѣденію Болгаръ, показаны жители другихъ племенъ“ (Денница, V).

Следъ като изтъква, че българитѣ трѣбва да отстояватъ своитѣ национални права и да се грижатъ за своята просвѣта, Априловъ поставя единъ важенъ въпросъ: где трѣбва да дирятъ българитѣ източници за своята просвѣта, къмъ образовностьта на кой народъ трѣбва да се обърнатъ, кое външно влияние е най-изгодно за тѣхното духовно развитие. Въ сѫщность, пояснява Априловъ, българитѣ се намиратъ между две влияния: новогръцкото и руското; тѣ могатъ да поставятъ своята просвѣта въ зависимость отъ новогръцката или пъкъ отъ руската. Кое влияние, коя образовность трѣбва да предпочитатъ? На този въпросъ Априловъ, безъ да се колебае, отговаря, че руската образованость стои несравнено по-високо

отъ новогръцката, че тя е много по-достѫпна за българитѣ поради вѫтрешно и езиковно родство между двата славянски народа. Навсѣкѫде, и въ своитѣ книжовни произведения, и въ писмата си до българскитѣ книжовници и учители, Априловъ се явява горещъ защитникъ на руската образованость и врагъ на гръцкото влияние. Въ едно негово писмо до Р. Поповичъ четемъ следното:

„Българитѣ иматъ най-сгодното врѣме да сторятъ сега това нѣщо [т. е. да се грижатъ за народната си просвѣта и своя езикъ]. Тѣ иматъ братята си Руси, които се грижатъ и залѣгатъ за отечественото си просвѣщение; ако българитѣ захванатъ да се образуватъ и тѣ споредъ него, тѣ се упѫтватъ по този начинъ въ обработването на собственото си просвѣщение. Отъ братята си Руси тѣ могатъ да получатъ всѣкаква помощь за просвѣщението си, никога обаче отъ гърцитѣ или отъ други нѣкои народи...“ (Писмо на Априлова до Р. Поповичъ, 1840, Псп., кн. 25-26, с. 48).

„Само въ Русия може да поеме младиятъ българинъ ония чувства за православието и славянството и оня духъ за чиста и пламенна любовь къмъ България, отъ която ще трѣбва да се възроди тя“.

„Само възпитанитѣ въ Русия могатъ по разни начини да станатъ полезни на народътъ си, и нека всѣки родолюбецъ прѣсмѣтне това нѣщо както подобава“ (Псп., XXV-XXVI, с. 49) (Писмо отъ В. Априловъ за Райна Поповичъ, Одеса, 20 октомври, 1840 г.).

Въ Денница, по поводъ на едно свое писмо до Селиминski (отъ 20. X. 1840 г.), Априловъ изказва сѫщитѣ тия мисли, като подчертава, че младитѣ българи, които иматъ възможность да продължатъ ученето си въ чужбина, трѣбва да отиватъ въ Русия, а не въ Гърция.

Споредъ Априлова, подготвенитѣ въ гръцкитѣ учебни заведения юноши съ нищо не могатъ да бѫдатъ полезни

на своето отечество, понеже не знаятъ правилно и съвършено своя отечественъ езикъ; обикновено отъ тѣхъ излизатъ твърде ограничени елинисти — знаятъ добре само гръцки езикъ; въ Гърция не усвояватъ другъ езикъ дотолкозъ, че да могатъ да си служатъ свободно съ него; освенъ това, забравятъ своята родна речь — като изучватъ единъ чуждъ езикъ, съвсемъ отдаленъ отъ българския. „Они будутъ подобны тѣмъ, которые и нынѣ находятся по Болгаріи, и которые проповѣдуютъ Эллинизмъ, слѣдственно будутъ заражены Грекоманіею въ полномъ смыслѣ слова“. Тия елинисти не могатъ да останатъ въ Гърция, гдето въ училищата сж настанени гърци; понеже не знаятъ нито единъ европейски езикъ, тѣ нийде не могатъ да бждатъ приети. Като елиномани, тѣ не ще принасятъ никаква полза и на своя народъ.

„Я поставилъ на видъ г. Селеминскому, что изъ центра своего мѣстопребыванія, Букореста, откуда онъ отправился въ Аѳины съ юношами, должно было ему направить путь не къ Югу, а къ Сѣверу, ибо, если когда либо Болгаре увидятъ у себя правильныя учебныя заведенія, и народную литературу, то это будетъ не иначе, какъ посредствомъ изученія своего собственнаго языка, помощію Русскихъ и Славянскихъ книгъ, выходящихъ въ великомъ числѣ въ Россіи, и что, какъ сія Держава обращаетъ большое вниманіе на всѣ вообще Славянскія нарѣчия, развѣдывая всѣми способами о ихъ древностяхъ; то и должно Болгарамъ у нихъ искать пособія, а не тамъ, гдѣ мало пекутся о Славянизмѣ. Истина сія рано или поздно восторжествуетъ и Болгарское юношество обратится къ усовершенствованію своихъ познаній и своей литературы, къ учебнымъ заведеніямъ своихъ единоплеменныхъ братьевъ“ (Денница, 119-120).

Пакъ въ Денница, като говори за произведенията на новобългарската книжнина, Априловъ осжжда елиноманията

на Р. Поповича, изразена въ предговора къмъ Христоития: „Онъ видитъ ученость въ одномъ Эллино-греческомъ языкѣ"! Априловъ най-много се възмущава отъ твърдението на Р. Поповича, че България не е въ сношение съ руситѣ, а е по-близо до гърцитѣ: „Грекоманія! для народности, однакожъ, вредная тѣмъ, что въ состояніи оставить Болгаръ дремать вѣчно подъ умственнымъ игомъ Ново-Греческой письменности" (Денница, 28-29).

Априловъ не се спира предъ обстоятелстото, че руситѣ слабо сж се интересували отъ духовния животъ на българитѣ; той е увѣренъ, че двата народа ще се опознаятъ въ скоро време; началото, сторено отъ Венелина, ще бжде подйето отъ други, и руситѣ ще съзнаятъ своитѣ исторически задължения къмъ българския народъ.

„Во времена, болѣе счастливыя, когда лучъ просвѣщенія, при помощи единокровной Россіи, озаритъ нынѣшнихъ чадъ Болгаріи, когда всѣ Русскіе ученые убѣдятся въ ихъ Славянизмѣ, и вспомнятъ о первобытномъ состояніи Русской грамотности и о принятіи отъ Болгаръ Церковныхъ книгъ, тогда Русскіе поставятъ себѣ въ нѣкоторую обязанность покровительствовать развивающемуся нынѣ желанію Болгаръ образоваться, а Болгаре будутъ обработывать кромѣ новой и старую свою литературу, и, быть можетъ, принесутъ дань Россіи своими способностями и ревностію" (Денница, 14).

Въ връзка съ своето противопоставяне на гръцкото влияние Априловъ изяснява задачитѣ на цръквата и училището — двата института, които сж опредѣлени да възпитаватъ българитѣ и да съдействуватъ за народната просвѣта.

По въпроса за възраждането на българската черква Априловъ поддържа, че българитѣ трѣбва да се сдобиятъ съ свое духовенство и да се противопоставятъ най-активно на гръцкото. Едно българско духовенство би имало твърде

голѣмо значение за народната просвѣта, понеже то ще бѫде въ непосрѣдно общение съ народа, ще познава отблизо неговитѣ духовни нужди, ще има възможность да му въздействува, като проповѣдва въ черквата и вънъ отъ нея не на гръцки езикъ, недостѫпенъ за по-голѣмата часть отъ народа, а на български езикъ. Априловъ на нѣколко мѣста и въ писмата си, и въ книжовнитѣ си произведения, отбелязва, че гръцкото духовенство ограбва и държи въ невежество нашия народъ и че българитѣ съ общи усилия биха могли да се освободятъ отъ него, да го замѣстятъ съ с в о е духовенство, и по тоя начинъ да поставятъ на здрави основи развитието на своята национална черква. „А чтото помежду владицитѣ нѣма Бѫлгаре, на това причината ся ститѣ Бѫлгаре . . .“, пише Априловъ въ Бѫлгарскитѣ книжницы (с. 30).

Той открито е подбуждалъ българитѣ да се освободятъ отъ гръцкитѣ владици, разкривалъ е тѣхнитѣ злини и пакости и ги е считалъ за най-голѣми врагове на незакрепналото още новобългарско образование. Поради това Априловъ се явява единъ отъ предвестницитѣ на черковната борба; самъ той усилено е подготвялъ почвата за тая борба, като е агитиралъ противъ гръцкото духовенство — както въ писмата си до българитѣ, така и въ съчиненията си.

Къмъ 1840 г. българитѣ сѫ подйели борба срещу Панарета Търновски, понеже не искали да плащатъ данъкъ на гръцкитѣ владици. Априловъ съ писмо ги насърдчава.

„Ако имаха Болгаретѣ общо согласие, ако чорбаджиитѣ имъ, богатитѣ и голѣмцитѣ гледаха общото добро, и ползата на родътъ си, и не ги подкупваха хитритѣ владици и съ дарби и армагани, за да могатъ да угнетавятъ простиатъ народъ прѣзъ тѣхъ, тогазъ споредъ нинѣшното султанско узаконение нѣмаше нито единъ грекъ да е владика, или епископъ по Болгария, защото на Болгаретѣ трѣбатъ архи-

пастири и пастири природни болгаре, отъ които да можатъ да слушатъ учение Болгарско и наставление на язикатъ си, които да разбиратъ добрѣ кого да посвятятъ попъ и епископъ..“ Гръцкитѣ владици, за да се запазятъ, проклеватъ българитѣ, заплашватъ ги съ отлжчване отъ черквата: „Причината на анатемитѣ имъ е интересатъ и златото. Владицитѣ откупуватъ епархиитѣ съ много пари; зачто това? За да дойдатъ да грабятъ бѣднитѣ Болгаре, да платятъ борчатъ си, и да иматъ да ядатъ и пиятъ...“ Напомня на българитѣ постановленията въ хатишерифа, които задължаватъ българитѣ да плащатъ своитѣ данъци само на държавата (Писмо до габр. община отъ 1840, 17 августъ; П. Р. Сл., Габр. уч., 20-23).

Въ друго едно писмо, пакъ до габровската община, Априловъ пише: „Народътъ да поиска отъ милостивото царско правителство да се тури опрѣдѣленъ хакъ на владицитѣ и да нѣматъ тѣ право нищо друго да зе́матъ“ (Писмо отъ 18. VII. 1846; Миларовъ, В. Априловъ, с. 25).

Въ друго писмо Априловъ се възмущава отъ гръцката патриаршия, загдето е запретила разпространението на Неофитовия преводъ на Евангелието. Той пише на своитѣ сътечественици, че, ако имаха тѣ свои владици, гърцитѣ не биха смѣли да се мѣсятъ въ литературнитѣ дѣла на българитѣ.

„... Дожеле ми, че Балгарското Евангелие запретиха; това е отъ завистъ да си не отворимъ очитѣ; въ него нѣма нищо противно и лажливо. Инакъ нѣмаше да го пускатъ въ Русия, да го читатъ подданнитѣ Руси.

... Стига да слѣпеимъ; ако имаше Балгаре владици и по Болгарията и въ Синодатъ да разбиратъ прѣводатъ на Евангелието, не щѣха да го запрещаватъ, зачтото нѣма въ него нищо противно“ (Писмо до габровската община отъ 12. VII. 1841; П. Р. Сл., Габр. уч., 23-24).

Априловъ се е противопоставялъ на домогванията на гръцкото духовенство и е подбуждалъ българитѣ къмъ борба

съ това духовенство не само въ писмата си до българскитѣ общини, но и въ брошуритѣ си. Тъй, напримѣръ, въ Мысли четемъ следното:

„Защото владицитѣ сега не сѫ Болгаре, сѣкий може да прѣдвиде, чи Бѫлгарскитѣ школи и самитѣ Церкове отъ еднѫ на другѫ годинѫ щѫ ся обарнатъ въ Грѫцки... Дали е суждено въ това врѣме, дѣто милостивийатъ Султанъ развива по сѣко мѣсто образованието, Бѫлгаретѣ да ся погѫрцатъ? Пази Боже! Суетенъ щѣше да е той страхъ, ако Бѫлгариятѫ имаше владици отъ язикатъ си; но и да ся подохѫ лани на царьатъ много молби за това, желанието имъ не можа да стане, защото ония, които сега иматъ въ рѫцѣтѣ си тия мѣста, не щѫтъ никакъ да ги оставятъ, като прибилни за тѣхъ. Но надѣвами ся, чи ще да дойде врѣмето да ся умилостиви Султанатъ надъ Българетѣ, защото Святото Евангелие така гласи: „Просете и ще ви ся даде; трасете и ще намѣрите; чукайте и ще ви се отвори“ (Мысли за сегашното-бѫлгарско ученіе, 46).

Значението на Априлова за черковната борба се свежда къмъ това: той иска само българско духовенство — владици, отъ български родъ; не отива по-нататъкъ — не говори нищо за учредяване на българска духовна власть, за пълно и окончателно освобождение отъ гръцката патриаршия. Тази задача си поставятъ просвѣтителитѣ отъ по-късно време.

Заедно съ въпроса за духовенството Априловъ засѣга и други въпроси, тѣсно свързани съ условията на народната просвѣта. Той се спира да посочи целитѣ, които трѣбва да преследватъ училището и литературата, ако искатъ да съдействуватъ за националното пробуждане.

Въпросътъ за задачитѣ на новобългарското училище твърде много е занималъ Априлова; той често го поставя и разглежда, особено въ писмата си до габровската община

и до нѣкои български книжовници. И тукъ, при разглеждането на този въпросъ, Априловъ се противопоставя на гръцкото влияние, като излиза отъ мисъльта, че преподаването трѣбва да се води на български езикъ и че за народната просвѣта изучването на новогръцки езикъ нѣма особено значение. Българскиятъ езикъ, бележи Априловъ, трѣбва да служи за основа на новобългарското учение; развитието на новобългарската просвѣта и литература може да се постигне посрѣдствомъ националния езикъ; само съ помощьта на този езикъ българитѣ биха могли да създадатъ своя образованость, своя самостойна литература. „Всѣки народъ, колкото и малакъ да е, трѣбва да разработва езика си“.

„...Днесь сѫществуватъ пò отлични и по прѣдни люде [българи], но ся за зла честь заразени отъ гръкомания и прѣнебрѣгватъ изучването на бащиния си езикъ, толкози славенъ днесъ, колкото славни сѫ били и прадѣдитѣ имъ по военнитѣ подвизи. И тѣ възпитаватъ чадата си по гръцка грамотность, измислица тъй неприлична и противна на здравия резумъ, а при това и съвършенно неудобна за множеството отъ народътъ, измислица, която никому не би минала презъ ума нито даже прѣзъ X вѣкъ, когато българитѣ, като нѣмаха грамотность, а желаяха да приематъ Христовата вѣра, не прибѣгваха къмъ гърцизмътъ, при всичко, че това тогазъ би се разбрало по-лесно; но съ покровителството на тогавашния константинополски патриархъ Фотия поискаха да се състави българска грамотность и да се прѣведе свещеното писание на български, съ което свещено писание си служи и до днесь светата църква и е образецъ на всички славянски народи въ Европа, па ще бѫде и во вѣки вѣковъ. Следователно, безумие крайно е това обстоятелство, Българитѣ да прѣнебрѣгватъ изучването на оня езикъ, на който толкова души славословятъ всѣкидневно могущаго Бога, почитатъ догмитѣ на истинската вѣра и просятъ щедритѣ му дарения. —

Клетъ разумъ, колко е необработенъ!“ (Писмо на Априлова и Палаузова до Род. Поповича, 1838 г., Псп., XXV-XXVI, с. 33-34).

Въ едно свое писмо отъ 1839 година до Р. Поповича Априловъ още по-ясно изтъква онова значение, което би могълъ да има народниятъ езикъ за създаването на национална култура и литература и особено въ живота на единъ народъ, който туко-що започва да се възражда: „Казвамъ ви още искрено, че мнозина не сподѣлятъ мнѣнието ви по образованието на младежьта ни“. Априловъ отговаря на едно писмо, въ което Р. Поповичъ е писалъ, че центъра на на науката е Елада, поради което тази наука трѣбва да се усвоява на гръцки езикъ. Априловъ обяснява, че тази наука е била пренесена въ Римъ и отъ тамъ се е разпространила по цѣла Европа, обаче не на гръцки езикъ; европейцитѣ превели на своя езикъ гръцкитѣ съчинения и надминали по образованость гърцитѣ. „Тъй сѫщо трѣба да постѫпи и нашия народъ, тъй сѫщо трѣба и той да тръгне по сѫщия пѫть, по който сѫ вървѣли и всичкитѣ други народи още отъ преди вѣкове и по който пѫть трѣбвало би да тръгнатъ и нашитѣ прадѣди още въ свѣтлитѣ свои дни, като получивши християнството прѣди много други народи, и като не сѫ били лишени нито отъ собствена книга, нито отъ свѣтлина; причината, по която тѣ не сѫ постѫпили така, трѣба да я отдадемъ на това обстоятелство, че за зла честь и тѣ сѫ били на мнѣние, че просвѣщение не може да има безъ елински езикъ“ (изразъ на Р. Поповичъ). Необходимо е да се превеждатъ книги на български езикъ, колкото и трудно да е това. „За да бѫдатъ прѣведени книгитѣ, трѣба веднажъ да стане начало; ние живѣемъ за нашитѣ питомци; нека захванемъ ние, за да могатъ тѣ да довършатъ“. Учителитѣ не трѣбва да се ограничаватъ само съ елинското образование и елинскитѣ книги.

Признава, че, щомъ българитѣ сѫ въ непосрѣдни сношения съ гърцитѣ, не е лошо да знаятъ езика имъ. „Но нека Българитѣ изучватъ гръцкия и други чужди езици по примѣра на европейцитѣ... Нека прочее обявимъ бащина си езикъ за основенъ, и нека учимъ децата си най-напредъ на езика имъ, заедно съ географията, историята, аритметиката и старобългарския езикъ: при това нека послѣ чрѣзъ езика си, т. е. сегашния български, учимъ и другитѣ езици, като захващаме отъ простогръцки. Тази е европейската система; нея намѣриха европейскитѣ народи за права; и тя наистина е правата система...“ (Псп., XXV-XXVI, 43-44).

„... Ако постѫпваха така нашитѣ прадѣди, ако тѣ не се задоволяваха само съ гръцкото учение, но изработваха собствения си езикъ, когато бѣха народъ независимъ и могущественъ, несъмнѣно е, че ние щѣхме да бѫдемъ просвѣтени наравно съ гърцитѣ. Азъ ви приведохъ за примѣръ Европейцитѣ, които прѣвъзхождатъ гърцитѣ въ всѣкакъвъ видъ знание. Ако тѣ се ограничаваха неуклонно въ гръцкото учение и не прѣвождаха всичко на собствения си езикъ, гдѣ щѣха да бѫдатъ сега? Тѣ сами почитатъ и цѣнятъ класическитѣ писатели, но тѣ ги изучватъ доколкото е потрѣбно... Всѣки народъ, колкото малъкъ и да е той, трѣбва да обработва езика си“ (Писмо на Априлова до Р. Поповича, 1840; Псп., XXV-XXVI, 48).

Преди откриването на габровското училище търновскиятъ митрополитъ Иларионъ е настоявалъ българскитѣ ученици да изучватъ на първо мѣсто гръцки езикъ, а следъ това български. Априловъ и Палаузовъ сѫ се противопоставили на това искане, отхвърлили сѫ предложението на Илариона и сѫ сполучили да поставятъ българския езикъ на първо мѣсто въ учебната програма на новото училище.

Априловъ поддържа, че изучването на гръцки езикъ трѣбва да се остави на заденъ планъ; този езикъ трѣбва

да се преподава, споредъ Априлова, тогазъ, когато ученицитѣ усвоятъ добре своя роденъ езикъ. Следъ като изтъква, че български езикъ трѣбва да бѫде главенъ предметъ въ училищата, Априловъ изяснява посокитѣ, въ които трѣбва да се развива новобългарското учение.

За реда и програмата на учението той изказва доста либерални възгледи. Учението, споредъ него, трѣбва да бѫде нагодено по една най-рационална и практическа метода. Въ училището трѣбва да се усвояватъ на първо мѣсто такива знаци, които сѫ потрѣбни въ практическия животъ; ученицитѣ трѣбва да изучатъ добре материя си езикъ и да добиятъ елементарни знания изъ областьта на реалнитѣ науки; следъ като изучатъ правилно и съвършено български езикъ, тѣ трѣбва да пристѫпятъ къмъ изучване и на други езици, знанието на които е потрѣбно въ практическия животъ и за понататъшно специално образование. Цѣлта на училището, споредъ Априлова, е да подготвя добри граждани, да дава знания, необходими въ практическо отношение и да подготвя ученицитѣ за по-високо образование.

„... Момчетата, и ако не сидятъ да ся учатъ чужди язици и високи науци, нека поне (беремъ) изучатъ бащинътъ си старий и новий язикъ съ церковнѫтѫ и свѣтскѫтѫ история, съ числителнѫтѫ наукѫ и съ землеописанието. Съ това учение ученикатъ познава свѣтатъ, познава себе си, и познава що е дѫлженъ въ общежитието и какъ да успѣва въ търговиѫтѫ си.... (Мысли, 41).

Като главенъ учебенъ предметъ Априловъ е посочвалъ българската граматика, следъ това отечествената и обща история и география и аритметика.

Характерно е, че като е изтъквалъ на пръвъ планъ национално-просвѣтителнитѣ и практически задачи на българското училище, Априловъ се е противопоставялъ на ония, които сѫ искали да поставятъ на първо мѣсто изучването на старитѣ езици.

„Ученитѣ ни пъкъ, като се учели на гръцки и като не знаятъ, или знаятъ твърдѣ малко български, стоятъ съ почитание привързани къмъ гръцкото образование, каквото сѫ получили още отъ най-нѣжната си възрасть. За да си поправи това, трѣбва по собственна воля да учатъ дѣцата си, до когато тѣ изучатъ аритметиката, географията, а тъй сѫщо българското словосъчинение, па тогазъ, при този послѣденъ урокъ, да захващатъ да учатъ и славянския и гръцкия езици, като се преподаватъ обаче и тѣ чрѣзъ българския. Тъй постѫпватъ всичкитѣ сегашни народи (тъй трѣбва да постѫпимъ и ние); инакъ нѣма нищо да извършимъ! (Псп., XXV-XXVI, с. 48-49; писмо отъ В. Априловъ до Райна Поповичъ, Одеса, 20 октомврий, 1840).

Той е противъ класическото образование.

Дори изучаването на старобългарски езикъ той не е схващалъ като задължително за всички ученици. Споредъ него, този езикъ трѣбва да изучватъ само тѣзи, които иматъ намѣрение да станатъ свещеници или пъкъ да добиятъ специално филологическо образование.

„... Онѣзи дѣто ще ся посвятятъ на церковното служение и на ученость, тий трѣбува непременно да знаѭтъ старийатъ язикъ слѣдователно и ортографиятѫ: другийатъ народъ, който ся обраща сосъ свѣтски занятия, защо да си губи толко години врѣмето, да ся учи непотрѣбнѫ за него работѫ? На ли е по добрѣ това врѣме да го употрѣби на нѣкоа наукѫ? Помислете, любезни соотечественници!“ (Мысли, с. 6).

Доколко либерални сѫ били Априловитѣ педагогически и просвѣтителни възгледи, се вижда отъ това, че той е искалъ да постави габровското училище наравно съ модернитѣ европейски и руски училища, да го превърне, както се е изразявалъ, въ центъръ на новобългарската образованость. Априловъ много добре е схващалъ, че, за да бѫде училището

важенъ факторъ въ развитието на новобългарската просвѣта и литература, то трѣбва да има предъ видъ не религиозното, а свѣтското учение. Като защитникъ на свѣтското учение, той съ една необикновена за онова време смѣлость е отричалъ всѣко право на духовното съсловие да се мѣси въ училищнитѣ работи и посоката на ученията (Одескитѣ българи най-много сж се противопоставяли на гръцката черква, загдето се опитвала да се мѣси въ училищнитѣ работи, да назначава по волята си настоятели и учители и да избира такива лица, които поддържатъ гръцкитѣ интереси).

„Това нѣщо нѣма го нийдѣ на свѣтатъ, да има духовното сословие власть надъ свѣтското учение. Владиката може да дири какво учи учительатъ, и ако учи расколи и ереси да го убади на попечителитѣ и правителството, но никакво право нѣма да заржча какво да учи учительатъ и надзирателитѣ... Когато дойде за совѣтъ къмъ попечители и учители, владиката нѣма гласъ...“ Само общината има право да смѣня учителитѣ — а училищнитѣ работи трѣбва да се уреждатъ отъ най-интелигентнитѣ членове на общината (Писмо отъ 11. XII. 1846, Габр. уч., 25).

IV

Априловъ като филологъ. — Възгледи за езика. — Относба къмъ старобългарски, черковнославянски и новобългарски езикъ. — Заслуги въ препирнитѣ около литературния езикъ. — Значение на Априлова.

Остава ни да разгледаме Априлова като филологъ— да видимъ, какво участие е взелъ въ споровετѣ около литературния езикъ, какъ се е отнасялъ той къмъ различнитѣ течения въ тия спорове.

Можемъ да кажемъ, че въ сравнение съ другитѣ книжовници, негови съвременници, Априловъ е изказалъ най-трѣзви и обосновани възгледи по въпроса за езика. Наистина, и той като Неофита Рилски, Фотинова и Хр. Павловичъ, не е познавалъ основно главнитѣ български наречия, но това не му е прѣчило да се ориентира въ заплетенитѣ езиковни въпроси, да дойде до едно сравнително по-правилно и разумно решение на тия въпроси и да поддържа, че литературниятъ езикъ трѣбва да се основава на живата народна речь.

Филологическитѣ възгледи на Априлова сж били много по-широки и по аргументирани въ научно отношение, отколкото тия на Н. Рилски, напримѣръ; въ Русия той еималъ възможность да се запознае съ най-новитѣ резултати въ въ изследванията на тогавашнитѣ руски слависти и да съгласи съ тия резултати своитѣ възгледи върху езика. Отъ друга страна, филологическата съобразителность на Априлова всѣкога го е предпазвала отъ увлѣчения и крайности, до каквито сж идвали, напримѣръ, Венелинъ, Фотиновъ и Хр. Павловичъ. Изследванията на Востокова въ областьта на старославянскитѣ езици сж били добре познати на Априлова; той е проучвалъ издаденитѣ отъ Востокова старобългарски паметници, изтък-

валъ е разликата между черковнославянски и старобългарски езикъ, като се е противопоставялъ на Венелина и на онѣзи български книжовници, които сѫ идентифицирали тия два езика — черковнославянски съ старобългарски езикъ — и сѫ посочвали първия за основа на литературния езикъ. (Н. Рилски, Хр. Павловичъ, Венелинъ. Главната заслуга на Априлова въ случая — той и Богоровъ първи между българскитѣ книжовници изтъкватъ тази разлика! Една голѣма заслуга въ историята на българската филология).

Споредъ Априлова, като корективъ на новобългарски езикъ трѣбва да се вземе не черковнославянски, руска редакция, а старобългарски езикъ, съ който новобългарскиятъ има твърде много общо. За образецъ на старобългарски езикъ той е посочвалъ Остромировото евангелие, издадено отъ Востокова презъ 1843 г. въ Петербургъ.

Една отъ заслугитѣ на Априлова въ спороветѣ около литературния езикъ е тази, че той изтъква разликата между черковнославянски и старобългарски езикъ, не смѣсва тия два езика, както сѫ правили Н. Рилски, Хр. Павловичъ, Фотиновъ, дори и Венелинъ.

Въ своята гореща защита на народния езикъ Априловъ се увлича понѣкога и изпада въ грѣшка, подобна на оная, въ която сѫ изпадали неговитѣ противници. Като се противопоставя на черковнославянския езикъ, той е готовъ да идентифицира старобългарския съ новобългарския езикъ. Априловъ преувеличава общността между двата езика, приравнява ги дори, за да даде по-голѣмо значение на новия езикъ и да го защити отъ привърженцитѣ на черковнославянската школа. Въ сѫщность, намѣрението на Априлова е да посочи за основа на литературния езикъ не старобългарски, а новобългарски езикъ. Докато Фотиновъ въ своитѣ книжовни заблуждения е идвалъ до безизходность, Априловъ, и когато грѣши, е близо до правата посока. Въ Мысли

за сегашното бѫлгарско ученіе между всички български граматики, излѣзли до 1847 г., той предпочита Богоровата Пѫрвичка бѫлгарска грамматика, Букурещъ, 1844 г., която „е направена по старобѫлгарското църковно нарѣчие, което и сега ся говори по Българията; и защото старото нарѣчие ся говори (нека да е толко въ село) и отъ сегашнийатъ живийатъ народъ, потрѣбно е Бѫлгаретѣ да го сохранятъ и да го приматъ въ писанието, а не да ищѫтъ да приематъ други словенски нарѣчия, които нѣма народатъ или измисляватъ по своята думкѫ за писанието нови правила. Ми желаемъ да фарлѫтъ пристрастието си и да послѣдуватъ правилното, което ся доказва сосъ старитѣ рѫкописи. Да ся увѣрятъ въ това противницитѣ, приглашавами ги, да издирятъ както старитѣ рѫкописи, за които говорихме въ Бѫлгарскитѣ книжницы, така и другитѣ, дѣто отъ тогасъ ся откриха“ (Априловъ споменава издаденото отъ Востокова презъ 1843 г. въ Петербургъ Остромирово евангелие) (Мысли за сегашното бѫлгарско ученіе, 21-22).

Тази граматика, споредъ Априлова, „трѣбува да стане основа на новый-атъ бѫлгарскій языкъ“. Тя е „съ юсове“ — белези на истински български езикъ и правописъ.

Като изтъква общността между стария и новия български езикъ, Априловъ съветва нашитѣ писатели да употрѣбяватъ юса, понеже той се срѣща въ старобългарскитѣ паметници. „Но що бѣше главното доказателство, дѣто рѣши спорнийатъ вопросъ помежду европейскитѣ учени?“ [Въпросътъ, на кой славянски езикъ е било преведено първоначално Свещеното писание]. Това бѣше най-много отличителната черта на българскийатъ езикъ, то е юсатъ (ѫ). Той ѫ и сега ся произнася по Българиятѫ, колкото ся произносеше прѣди тисяща години, когато ся прѣведи св. писание“. Като че ли той не подозира старото носово произношение

на ѫ, ѧ. Априловъ се противопоставя на руско-сръбската употрѣба на гласната у тамъ, гдето, споредъ свойствата на българския езикъ, трѣбва да се изговаря и пише ѧ. „Онѣзи Бѫлгаре, дѣто се напоихѫ съ печатанитѣ Русизми и сербизми, отвѣщаватъ, чи не по сичката Бѫлгарія говоратъ съ юсове; согласно сми на това; но тия мѣста, дѣто не произносятъ ѧ-ат, смежни сѫ съ сърбитѣ, които както и руситѣ произносятъ сѫ-атъ у".

Привърженицитѣ на черковнославянската и славянобългарската школа сѫ поддържали, че трѣбва да се пише р у к а, м у ж ъ, понеже, споредъ тѣхъ, такъвъ е билъ старобългарскиятъ изговоръ. Като е излизалъ отъ езиковнитѣ особености на Остромировото евангелие, Априловъ е поддържалъ, че трѣбва да се пише рѫка съ ѫ, мѫжъ съ ѫ. Споредъ него р у к а и м у ж ъ съответствуватъ на черковнославянския изговоръ, който е еднакво далечъ отъ старобългарски и отъ новобългарски езикъ. Грѣшката на Априлова: не подозира старото произношение на носовкитѣ — назално.

Макаръ и да приравнява понѣкога двата езика, стария и съвременния, особено въ фонетиката, — Априловъ не отива до крайность. На практика той о г р а н и ч а в а ролята на старобългарския езикъ при образуването на новия литературенъ езикъ.

Колкото и да се е увличалъ при посочване на общността между стария и новия езикъ, той все пакъ много добре е схващалъ, че литературниятъ езикъ не може да се връща съ цѣли вѣкове назадъ, нито пъкъ да се придържа о изкуственитѣ форми на славянобългарския езикъ, който е твърде далечъ отъ живия народенъ говоръ. Априловъ ясно е съзнавалъ, че българската, както и всѣка друга литература, трѣбва да се списва на такъвъ езикъ, който е въ зависимость отъ развитието на народната речь.

„Суетно нѣщо щѣше да е, ако ищѣхме да ся държимъ

съ онова мнѣние, чи трѣбова да ся грижимъ да возобновимъ старийатъ българский язикъ, дѣто го имами въ Священието писание и въ другитѣ стари ржкописи...“ (Мысли за сег. бълг. ученіе, с. 4).

Априловъ предпазва българскитѣ книжовници да не изпаднатъ въ сжщата грѣшка, въ каквато сж изпаднали и мнозина гръцки, италиянски, сръбски и руски писатели, които сж се придържали въ стария езикъ, „на когото много книги издадохж и много граматики составиха“. Всичко това, отбелязва Априловъ, е било безъ полза. „Сичкитѣ почти тіи граматически учители, които за друго нищо не се грижахж, освѣнъ за буквалнийатъ умрѣлий язикъ, сваршиха животатъ си безъ да видятъ народатъ да направе двѣ стжпки въ словесното си поприще“ (Мысли, с. 4).

„... Ако Хр. Павловичь и другитѣ наши писатели по Бжлгариятж диряха новитѣ открития, увѣрени сми, чи не щяха сега да проповѣдоватъ друго, освѣнъ оригиналнжтж Бжлгарщинж, която живѣе въ устата имъ. Здравийатъ умъ показва, чи само народатъ има власть да примѣнява нарѣчието си, писателитѣ трѣбува по него да вървятъ; ако правятъ свои видумки ставатъ смѣшни на другитѣ родове. [Щомъ взема за основа на литературния езикъ народния говоръ, естествено, Априловъ се явява защитникъ на членната форма]. Както Италиянцитѣ, Французитѣ и другитѣ народи, така и Бжлгаретѣ внесохж въ говорнийатъ язикъ, за облекчение, членоветѣ. Никой нѣма право да имъ ги отнеме“. (Мысли за сегашното бълтарско ученіе, 33).

Априловъ предпочита членната форма, едно, защото „членътъ е всенароденъ въ Бжлгарията, дѣто владичествува, ако и самъ-тамъ различно...“ Отъ друга страна членната форма придава по-голѣма сила и опредѣленость на речьта: „... Съ членатъ, както знае сѣки, рѣчьта е по-силна и упрѣдѣлителна...“ (Мысли, 17).

Въ противоположность на Неофита Рилски, който е приемалъ непълна членна форма — о за м. р. ед. ч. им. падежъ: человѣко, Априловъ е поддържалъ, че формата атъ е по-свойствена на български езикъ. „По моему-же мнѣнію членъ ат, та, то, происшедшій отъ славянскаго мѣстоименія тъ, та, то, сообразнѣе съ духомъ языка".

Априловъ е предлагалъ за основа на литературния езикъ да се вземе източното наречие. Източното българско наречие е най-близко до особеноститѣ на старобългарския езикъ.

По поводъ на аритметиката на Сичана Николовъ, той пише следното въ Мысли: „...Се това дѣто г. Сичанъ-Николовъ (гл. Българска аритметика, Букурещъ, 1845) привожда за произношението на разни мѣста по Бѫлгариятѫ, такожде остава на странѫ, кога имами вѣки по восточнѭтѫ Бѫлгария това произношение, което имахѫ и нашитѣ прѣдки, и на което ся прѣведи и священното писание, и ся писаха тогашнитѣ дѣла. Това трѣбува да не загубимъ, защото това е бисеръ на нашето битие, и на нашето сегашно и бѫдѫщо просвѣщение" (Мысли, 25).

Изобщо, въпросътъ за установяването на българския литературенъ езикъ твърде много е занимавалъ Априлова. Презъ 1836 г. той е разпратилъ едно окржжно писмо (на гръцки) до българскитѣ книжовници и учители, съ което ги убеждава да се придържатъ о единъ и сѫщъ правописъ и литературенъ езикъ, за да се тури край на спороветѣ и разногласията. „Но всичко бѣше напраздно, пише Априловъ; никой не искаще да отстѫпи отъ своето" (Писмо на Априлова до Венелина, О зародышѣ, с. 44 нт.). Това е било презъ 1836 г. Десетина години по-късно предложенията на Априлова започватъ да се възприематъ отъ българскитѣ книжовници, и ние виждаме постепенно да се създава единъ общъ, задължителенъ за всички писатели, литературенъ езикъ.

Въ писмата си и въ книжовнитѣ си произведения Априловъ е изтъквалъ, че, за да може да се състави една българска граматика, обща за всички, необходимо е да се събере езиковенъ материалъ, да се изучатъ основно отдѣлнитѣ български говори. Той е увещавалъ българскитѣ учители и книжовници „да бѣлѣжатъ сѣко слово и сѣко изречение народно“ и да го съобщаватъ. „Така сосъ врѣме, ще стане пѫлна граматика на говорнийатъ язикъ, когото требува да очистимъ и отъ чужди слова, защото имами наши или ново или старобългарски“ (Мысли, 36-37).

Когато е опредѣлялъ своитѣ възгледи върху образуването на българския литературенъ езикъ, Априловъ еималъ предъ видъ и известни съображения отъ чисто педагогически и практически характеръ. Споредъ него, граматиката и правописътъ трѣбва да бѫдатъ упростени до такава степень, че да не затрудняватъ ученицитѣ и да не претрупватъ тѣхната паметь съ излишни правила. Необходимо е, пише Априловъ „да се улесни колкото се може повече изучването на българския езикъ, за да не губятъ дѣцата врѣмето си по училищата съ непотрѣбни правила на бащина си езикъ“ (въ противоположность на Н. Рилски — лошъ педагогъ въ този случай) — да изучватъ нѣща, които противоречатъ на практиката — м у ж ъ; да се избѣгва членната форма. Тия педагогически съображения (както сѫ учили привържениците на Хр. Павловича и Венелина) не е пренебрегвалъ Априловъ, когато е защищавалъ членната форма и употрѣбата на ѫ. Къмъ привържениците на черковнославянския езикъ той се обръща съ следнитѣ думи:

„... Старото българско произношение е главно и общо— за това колкото и да учите дѣцата въ училището да пишатъ м у ж ъ, р у к а и пр., тия у дома си, и съ другитѣ человѣци ще говоратъ и пишатъ м ѫ ж ъ, р ѫ к а и пр. Да ли мислитѣ, чи ще обѫрните народатъ да върви по волятѫ ви? Имате

погрѣшка любезни! Това никога нѣма да стане; многото число не слѣдува за малкото, [т. е. българскиятъ народъ не може да се води по реформаторскитѣ капризи на нѣколцина недоучени филолози]. Ми трѣбува да слѣдувами за народатъ и по неговатъ говоръ да сочинявами граматики и да пишемъ помежду си, инакъ плавами противъ воджтж. Произношението, дѣто като чудо удержа до сега нашийатъ народъ, е бисеръ неоцѣненъ за насъ, трѣбува да ся гордимъ за него, не да го трушимъ . . ." (Мысли, 14-15).

„. . . Ми можемъ вѣрно да прѣдскажими на противницитѣ на членатъ, чи колкото тии и да щжтъ да учатъ дѣцата да не говоржтъ и пишжтъ съ членове, дѣцата ще ги слушатъ толко [само] во училище, но както отидатъ у дома си, съ роднинитѣ си и съ другийатъ народъ ще говоржтъ съ членове; и чине ни ся, чи учителитѣ имъ, и тии по вжнка [вънъ отъ училището], съ членове ще говоржтъ. Суетенъ ще бжде сѣки трудъ да убарнатъ цѣлий народъ да говори по тѣхното учение, защо той има вѣки [вече] говоратъ си . . ." (Мысли, 18).

Както виждаме, Априловъ е изказвалъ еднакво трѣзви възгледи както по въпроси отъ педагогически характеръ, тъй и по въпроса за разитието на литературния езикъ.

За нашето възраждане Априловъ има значение на първо мѣсто като основатель на габроското училище и изобщо като покровитель на училищното дѣло презъ време на възраждането. Съ основаването на габровското училище се туря край на килийната метода, и българскитѣ училища, уредени по образецъ на габровското, ставатъ важенъ факторъ въ развитието на новобългарското образование. Априловъ е съдействувалъ за реформирането на българското училище и като педагогъ, който е излѣзълъ отъ модерни схващания; той е упжтвалъ българскитѣ учители да се придържатъ о новитѣ учебни методи, да следватъ примѣра на

европейскитѣ и руски училища, да преподаватъ на първо мѣсто свѣтско, а не религиозно учение, като иматъ винаги предъ видъ, че училището трѣбва да преследва главно национално-просвѣтителни цели, да създава граждани, полезни членове на обществото, подготвени за практически житотъ.

На второ мѣсто Априловъ има значение съ това, че подготвя условия за руското влияние у насъ. Както видѣхме, сжщото е вършилъ и Венелинъ, като е изтъквалъ родствените връзки между руси и българи. Но Априловъ отива по-нататъкъ отъ Венелина: той се спира да отбележи по-подробно, какво би допринесло това влияние за създаване на българска национална култура; при това, той не се е задоволявалъ само съ изтъкване положителнитѣ страни на руското влияние, а се е опитвалъ да въздействува на отдѣлни български книжовници, като ги е убеждавалъ да се запознаятъ отблизо съ руската образованость и да се противопоставятъ на елинизма.

На трето мѣсто неговото значение се състои въ това, че като врагъ на гръцкитѣ панелистични домогвания, а особено като врагъ на гръцкото духовенство, Априловъ подготвя условия за черковната борба. Казахме, че той и Венелинъ образуватъ преходъ къмъ една по-сложна фаза въ нашето национално и литературно развитие — фаза, която е въ зависимость отъ борбитѣ за черковна свобода и отъ руското влияние.

На четвърто мѣсто Априловъ има значение, като филологъ, за развитието на нашия литературенъ езикъ. Той се противопоставя на славянобългарската и черковнославянската школа и взема за изходна точка народния говоръ — посочва този говоръ за основа на литературния езикъ. По въпроса за езика Априловъ е излизалъ отъ единъ сравнително по-правиленъ и по-съвременъ възгледъ — и съ своя авторитетъ е оказалъ известно влияние върху българскитѣ

книжовници и учители. Следъ Априлова и граматиката на Богорова, въ разногласията около езика започва все повече да надделява онова течение, което се придържа о живата народна речь — и то въ източното наречие, което е посочвалъ Априловъ за основа на литературния езикъ и го е наричалъ „бисеръ на нашето битие“. Изобщо, Априловъ дава една по-правилна постановка на въпроса за литературния езикъ, въ сжщото време дава на този въпросъ едно по-приемливо решение.

БИБЛИОГРАФИЯ

Ю. Венелинъ. О зародышѣ новой болгарской литературы. Москва, 1838.

П. Р. Славейковъ. Габровското училище и неговы-тѣ пьрвы попечители. Цариградъ, 1866.

— Двѣ писма на Ю. Ив. Венелина до В. Априлова. СбНУНК., 1889, кн. I, с. 176 сл.

Ив. Д. Шишмановъ. Двѣ неизвѣстни гръцки писма на Априлова и Палаузова до Неофита Рилски отъ 1837 и 1838 г. Училищенъ прѣгледъ, г. VIII, 1903, кн. 5, с. 430-442.

Д. Костовъ. Петь писма на В. Априловъ до Илариона Макариополски. Извѣстия на Народния етнографически музей, София, 1921-22, кн. I-II, II, с. 23 сл., 71 сл.

Ив. Д. Шишмановъ. Първата срѣща на Априлова съ Венелина. Литературно-научен сборникъ на Кюстендилското държавно училище. Кюстендилъ, 1900, с. 73-83,

М. Г. Попруженко. Материали за възраждането на българския народъ. Юбилеенъ сборникъ на Габровската Априловска гимназия. Пловдивъ, 1900.

Ив. Д. Шишмановъ. Априловиятъ Сборникъ отъ български народни пѣсни въ архивата на Раковски. СпБАН., 1919, кн. XVIII, с. 1-17.

Ив. Д. Шишмановъ. Студии изъ областьта на българското възраждане. В. И. Григоровичъ, неговото пжтешествие по Европейска Турция (1844-1845) и неговитѣ отношения къмъ българитѣ. СбБАН., 1916, кн. VI, 1-221 (105 сл.).

Ив. Д. Шишмановъ. Нови студии изъ областьта на българското възраждане. I. В. Е. Априловъ. Неофитъ Рилски. Неофитъ Бозвели. СбБАН., 1926, кн. XXI (Априловъ и Н. В. Савельевъ-Ростиславичъ, с. 5-32; Първата биография на Априлова, с. 33-61).

Светославъ Н. Миларовъ. Василий Евстатиевичъ Априловъ, мощниятъ подвижникъ на новото образование въ България. Описъ на живота му и на дѣятелностьта му. Одесса, 1888.

XX

Константинъ Фотиновъ

I

К. Фотиновъ и неговиятъ кржгъ — Животъ. — По-важни моменти отъ него. — Дейность.

К. Фотиновъ спада къмъ кржга на книжовницитѣ отъ първата половина на XIX вѣкъ — спада къмъ групата на просвѣтителитѣ и създателитѣ на школската литература, както съ своитѣ възгледи върху задачитѣ на новобългарското училище, тъй и съ характера на своята литературна дейность. И той се вдъхновява отъ сжщитѣ просвѣтителни идеи, отъ които сж тръгвали въ своята литературна и обществена дейность Н. Рилски, Р. Поповичъ, Хр. Павловичъ и мнозина други негови съвременници.

Неговата биография съдържа твърде много тъмни мѣста — и до днесъ нѣмаме една задоволителна биография; има цѣли периоди, за които нищо не се знае, особено за неговия животъ до времето, когато се установява въ Смирна.

Роденъ е въ Самоковъ, къмъ 1790 г.; точната дата не е установена [Самоковъ презъ втората половина на XVIII и началото на XIX вѣкъ — единъ отъ буднитѣ български градове; близостьта на Рилския манастиръ; Н. Рилски въ Самоковъ; нѣколко метоха — рилски и светогорски, особено известниятъ женски метохъ, въ който е била калугерка бабата на Фотинова, на име Фота (майка на баща му). Нѣколко добре уредени килийни училища, поддържани отъ рилския и светогорския метохъ. Сношения съ Сърбия. Само-

ковъ и Самоковско; освенъ Фотиновъ — Паисий отъ Самоковската епархия; Карастояновъ — единъ отъ първитѣ български печатари и книжари].

Отначало, подъ ржководството на баба си, Фотиновъ се научилъ да чете и пише. Следъ като свършилъ килийното учение, баща му искалъ да го даде на занаятъ (абаджилъкъ), обаче баба Фота се застжпва за своя прилеженъ внукъ и, за да му даде възможность да продължи учението си, решава сама да го издържа. Нѣма точни данни, за да се установи, кжде е прекаралъ и съ какво се е занимавалъ Фотиновъ наскоро следъ свръшването на Самоковската килия. Нѣколко догадки ни каратъ да предполагаме, че той ще да е отишелъ да продължи учението си въ пловдивската гръцка гимназия, гдето се е преподавало не само гръцки, но и френски езикъ. Учението си Фотиновъ довръшва въ Гърция къмъ 1825 г., споредъ едни въ Атина, споредъ други въ Кидония. Споредъ Ю. Ивановъ (Бълг. пер. печатъ, с. 7; Юб. сб., с. 8) той се е училъ въ Атина; Ив. Шишмановъ (СбНУНК., XI, 624), като взема предъ видъ, че до провъзгласяването на гръцката независимость и основаването на гръцката държава Атина не е играла важна роль въ историята на новогръцкото образование, поддържа твърдението на Н. Тъпчилещовъ, че Фотиновъ се е училъ не въ Атина, а въ Кидония, гдето е имало добре уредено висше гръцко училище, въ което сж се учили и други българи.

Предпола се, че следъ като напусналъ гръцкото училище, Фотиновъ се завърналъ въ България, обаче не е известно, нито кога се е завърналъ, нито пъкъ съ какво се е занимавалъ тукъ. Навѣрно отъ България той заминалъ за Цариградъ и отъ тамъ следъ кратко време — въ Смирна, гдето се заловилъ за търговия (дъскарство). Въ търговията Фотиновъ не сполучилъ и започналъ да се готви за учителска кариера. Въ 1828 г. той отворилъ частно училище

въ Смирна; отначало е ималъ десетина ученици, а следъ нѣколко години броятъ на Фотиновитѣ ученици се увеличилъ до 200. Училището е било посещавано отъ български и гръцки деца; освенъ български и гръцки, Фотиновъ е преподавалъ и френски езикъ. Самъ той е владѣелъ доста добре този езикъ, ползувалъ се е отъ неговата литература и е ималъ възможность да обогати знанията си не само чрезъ гръцки, но и чрезъ френски източници. Български езикъ той е преподавалъ на децата на българскитѣ колонисти въ Смирна. Между другото, Фотиновъ преподава „правописание славяноболгарско“ и „мусика“ (черковно пѣние), поради което неговитѣ почитатели сж го титулували „мусикословесний господинъ“. Известно е, че тая титла се е давала само на лица, които сж знаели черковното пѣние.

Важно е да отбележимъ, че въ своето частно училище Фотиновъ е въвелъ взаимната метода, съ която си заслужилъ друга една почетна титла — „алилодидактичсское словесие“. Значи, Беронъ пръвъ заговорва у насъ за взаимната метода въ своя Рибенъ буквaръ; Фотиновъ пъкъ е първиятъ българинъ, който е взелъ въ своето училище тая метода; обаче, като е билъ далечъ отъ България, той не е могълъ да я разпространи; както видѣхме, едва къмъ 1835 г. отъ габровското училище взаимната метода, благодарение на Неофита Рилски, се е разпространила по другитѣ български училища.

Въ 1828 г. Фотиновъ отваря частно училище въ Смирна. Макаръ и да е билъ гръцки възпитаникъ и учитель въ гръцки градъ, Фотиновъ никога не е преставалъ да се грижи за просвѣтата на своя народъ и да буди у своитѣ български ученици национални чувства. Това се вижда както отъ неговитѣ писма, тъй и отъ писмата на негови ученици, адресирани до него; единъ неговъ ученикъ отъ Смирна му благодари, че се научилъ отъ него да обича своето българско отечество.

Петь години следъ откриването на неговото училище, диаполскиятъ гръцки владика, Авксентий, по народность българинъ, нарича Фотинова „съотечникъ“ и го насърдчава „да дерзай на просвѣщение отечества нашего и давно би благодать вся святаго духа облагодатию некое особно дарование на нашего злощастенъ народъ болгарски и да ся собудетъ като отъ невѣжества и да возлюбатъ учение, защо са совсѣмъ назадъ останали отъ другитѣ язици“. На това насърдчително писмо Фотиновъ отговаря: „Воистину право е судило (ваше високопрѣосвещенство), имѣлъ самъ попечениятa и упражнявалъ самъ се непрѣстанно по силѣ и по возможности моей за просвѣщението на наший бѣденъ народъ болгарски“ (Шимановъ, К. Фот., СбНУНК, IX, 637).

Че Фотиновъ, като учитель, не е преставалъ да се грижи за своето отечество и е възпитавалъ своитѣ ученици българи въ патриотически духъ, се вижда и отъ едно писмо до Фотинова отъ единъ неговъ предишенъ ученикъ (българинъ?): „Отъ васъ научихъ — пише съ чувсто на благодарность този ученикъ — кога бѣхъ при васъ, защото [че] всичкитѣ человѣци се раждатъ на тоя свѣтъ, за да се утрудатъ сваки за свое отечество“ (ibid., 638).

Въ Смирна, покрай учителството, Фотиновъ е проявилъ усилена и плодотворна книжовна дейность. Тукъ той е съставялъ ржководства за българскитѣ и гръцки училища и е редактиралъ списанието Любословіе.

Къмъ 1842 г. той предприема една обиколка изъ България, за да записва спомощници за Любословіе и за една обща география. То сж били блаженни времена, когато писательтъ самъ е тръгналъ да събира спомощници за книгата си, когато е виждалъ много добре, какво представлява тази срѣда, за която той предназначава книгата си; отъ друга страна, и читателитѣ сж виждали, колко струва онзи, който се е нагърбилъ да го поучава или пъкъ да

обогатява познанията имъ. Както и да е, но по онова време връзкитѣ между писателя и срѣдата, между просвѣтителя и неговия народъ сж били много по-силни — личността се е чувствувала много по-яко срастната съ своя народъ — тогавашният писатель, бихъ казалъ, много по-добре е познавалъ духовнитѣ потрѣбности на народа, по-добре, отколкото познава тия потрѣбности днешният, съвременният български писатель. Билъ е посрѣщанъ навредъ най-радушно отъ българитѣ, запознalъ се е съ мнозина български учители, посещавалъ е училищата и е събиралъ български старини — преписъ на Паисиевата история. Следъ като се завръща въ Смирна, той продължава да учителствува дори до 1847 г., като е билъ винаги въ сношение съ своитѣ сьотечественици въ България. Списанието и изобщо книжовната му дейность сж го направили популяренъ между българитѣ, особено между учителството, и често сьотечественицитѣ му сж се обръщали къмъ него за съвети и упжтвания, когато сж предприемали народополезни работи. Къмъ 1850 г. той отново се залавя за търговия; но търговията не е могла да задоволи всецѣло неговитѣ интереси, и той е продължавалъ въ сжщото време своитѣ книжовни занятия.

Все около това време, по покана на Британското библейско общество, Фотиновъ е почналъ да превежда Библията.

Къмъ 1858 г. той се премѣства въ Цариградъ, за да работи около превода на Библията и да подготви почва за едно ново списание; обаче смъртьта е попрѣчила на плановетѣ му. На 29 ноември, 1858 г. Фотиновъ се поминалъ въ Цариградъ.

II

Трудове.—Гръцка граматика. — Общое землеописанїе. — Съдържание на тая книга. — Болгарскій разговорникъ. — Ученіе душесловно. — Псалтирь. — Бытіе. — Руско-българско-гръцки речникъ. — Разумства.

Първиятъ книжовенъ трудъ на Фотинова е една гръцка граматика, написана на гръцки езикъ, издадена въ Смирна, 1838 г. Тази граматика не е имала успѣхъ нито въ гръцкитѣ, нито отъ българскитѣ училища, гдето сж били въведени по-методични и по-известни гръцки граматики.

Въ предговора, посветенъ на гръцката младежь, Фотиновъ възвеличава гръцката образованость, нарича елинския езикъ свой бащинъ езикъ, а елинитѣ — свои прадѣди. Като имаме предъ видъ, че граматиката на Фотинова е била предназначена главно на гръцкитѣ училища, това ни най-малко не трѣбва да ни очудва. Поменатитѣ изрази въ предговора сж стереотипни; тѣ се срѣщатъ въ всички гръцки граматики отъ онова време; въ тия изрази не трѣбва да диримъ нѣкаква изповѣдь отъ страна на Фотинова или пъкъ нѣкакво доказателство за елиномания у него. Ние видѣхме вече, че Фотиновъ, като учитель въ Смирна, не е преставалъ да мисли и да се грижи за своя български народъ. Щомъ неговата граматика е била предназначена главно за гръцки училища, той не е можелъ да говори въ нея за българитѣ и за своето произхождение, а, за да я препоржча, възползувалъ се е отъ обикновенитѣ тогава стереотипни предговори къмъ гръцкитѣ граматики, писани отъ гърци. Сетне, не забравяйте, че този човѣкъ е билъ известно време търговецъ — и, както се вижда, книжовникътъ не е могълъ да се освободи съвсемъ отъ морала на търговеца.

Че въ поменатия предговоръ Фотиновъ възвеличава гръцката образованость, това не е никакъ странно за насъ; подобни отношения къмъ гръцката образованость ние видѣхме у Неофита Рилски, Р. Поповича, Хр. Павловича и други книжовници-учители, съвременници на Фотинова. Видѣхме сѫщо така, какви сѫ мотивитѣ на тия отношения, какъ сѫ гледали на гръцката образованость — единствена, отъ която българитѣ сѫ могли да извлѣкатъ най-голѣма полза.

Другъ книжовенъ трудъ на Фотинова, предназначенъ вече не за гръцкитѣ, а за българскитѣ училища, е: Общое землеописаніе вкратцѣ за сичка-та земла, преведено отъ греческїй на славеноболгарскїй азыкъ, умноженно же съ распространенїемъ и прибавленїемъ много разныхъ потрѣбныхъ областей, и сега первѡ на свѣтъ издано трѹдомъ Кѡнстантіна Г. Фѡтінова С. Смѵрна, Въ типографіи Л. Дамїанова, 1843.

Тази география е имала твърде голѣмъ успѣхъ. За нея сѫ се записали повече отъ 1800 спомощници; това число е било твърде голѣмо, твърде внушително за онова време; малко български книги презъ онова време сѫ имали такъвъ голѣмъ успѣхъ. Този успѣхъ се дължи не малко и на Фотиновата предприемчивость; както видѣхме, той е тръгналъ самъ да събира спомощници за своята география. Мнозина българи сѫ очаквали съ нетърпение нейното по-скорошно излизане. „Зарадвахъ се много като получихме тия дни г. Савовата Аритметика, пише К. Луковъ отъ Самоковъ на Фотинова, но радостьта ми ще биде безмѣрно по велика като получимъ вашата География. Мене (негли и сѣкому болгарину) ще да е най-весело пространното описание Болгарии и хартата ѝ“.

Географията на Фотинова съдържа не само чисто географически материалъ, но и сведения за историческия, общественъ и политически животъ на различни народи. „За то може да се нарече землеописание поучително, повѣствователно

(историческо), гражданско и помѣстно“ (5) пише Фотиновъ въ предговора.

Материалътъ е разпредѣленъ на отдѣли; а следъ всѣки отдѣлъ има редъ въпроси върху минатия урокъ, за да могатъ ученицитѣ по тѣхъ да провѣряватъ, дали сж усвоили основно изминатия материалъ.

За насъ представлява особенъ интересъ тази часть отъ географията на Фотинова, гдето се говори за българското отечество. Докато другитѣ части, гдето се говори за географията на чуждитѣ земи, сж преведени отъ гръцки, тази часть е съставена отъ Фотинова. Тя е важна още и поради това, че въ нея най-добре се разкрива отношението на Фотинова къмъ българския народъ, проявява се много ясно неговото патриотическо чувство, и то презъ времето, когато той е учителствувалъ въ единъ гръцки градъ, далече отъ отечеството си, и е добивалъ своето образование отъ гръцки извори. Още въ предговора къмъ географията Фотиновъ заявява:

„Благолюбивѣйшіи народе Болгарскій! Ето, и азъ послѣднѣшій всѣхъ, представлѧвамъ на Твое благоразуміе и благосклонность едно отъ моите долговременни и прерачителни попеченіѧ, които о просвѣщеніи разума и вѣдѣніѧ народномъ по должности имамъ и храню... И со все мое доброе упованіе предпочетохъ.... да го принесемъ на Твоѧ родолюбива склонность, като единъ истый и доказателный о ревности моей къ Тебѣ.“

Описание на България и българскитѣ крайща:

„... Болгаріѧ же има воздухъ благорастворенъ, кліма весма здрава и изрѧдна съ преизобилна и плодносна землѧ, съ горы и планины разновидны, и полета равни и много весели...“ (72).

И Фотиновъ, като Неофита Бозвели, се е ржководилъ отъ твърде опредѣлени патриотически съображения, когато е излагалъ географията на България. Той не забравя да спо-

мене за миналото величие на нѣкои български мѣста и градове—напр., София, Търново и Преславъ.

„Софія, первенствующій староболгарской власти градъ" (72-73).

„Велико Търново первенствующій градъ Старословенскаго владичества, значителный за мʼноговидны древности" (73).

[Прѣславъ]: „Зде се намеруватъ много древности, понеже у старо време той е былъ болгарска столнина"... (75).

„Знаменителни же и достойнопамѧтни, за ради народныте древности между сичките болгарски градове Софіа е, и Терново, най пачеже послѣдніото, понеже нѣкога той бѣ столнина на древныте Царіе, и Патріарси Болгарски, нынѣ же Митрополіѧ болшѣи части Болгаріи" (79).

Специално за северозападнитѣ български краища Фотиновъ пише следното—и важното е, че го пише презъ едно време, когато българитѣ не сѫ правили никаква политика съ сърбитѣ за отдѣлни области, когато не е имало спорове, дали известна область е българска или сръбска—въ 1843 г.: „А Пиротъ, Нишъ, Прекопъ, Лесковецъ, Врана, Мустафа Паланга, и други такива много малки градове са по сичка Болгаріа" (78).

На края има изображение на „Древни Славеноболгарскіи пенѧзи, то есть стары монеты (пары)" (с. 335.) — шесть изображения — три монети отъ дветѣ страни, всѣка монета по две изображения.

Бележка на Фотинова:

„Тези пенѧзи, щото са на среща, намѣрихъ у странно-путешественници, които молихъ да ми дадатъ первообразіе ихъ да ги прибавимъ въ край землеописанія за любопытство и указаніе славеноболгарскіѧ древности" (234).

Твърде голѣма важность за историята на нашето духовно, а често и икономическо развитие, иматъ онѣзи страници отъ географията, гдето се говори за отдѣлни български градове

и села, за състоянието на търговията и занаятчийството въ тѣхъ, а сжщо така и за състоянието на учебнитѣ заведения. Като описва нѣкои по-забележителенъ български градъ, Фотиновъ не пропуща случая да отбележи, макаръ и бѣгло, съ какви качества се характеризира българското население въ този градъ, какъвъ е неговиятъ поминъкъ, кои видни българи сж излѣзли отъ тамъ, какъ е уредено училището, какви и колко черкви и колко манастири има наоколо, какви стари исторически паметници се намиратъ наблизо. Тия ценни бележки въ географията на Фотинова напомнятъ географията на Н. Бозвели, която влиза като часть въ Славяно-българското детоводство.

„Знаменителни же между голѣмыте сѣла са Габрово и Котелъ, и двете колкото са за ученіето похвални, толкова повече и за купечството славни и достойноподражателни“ (79).

[Сливенъ]: „Достойнопамятный стана този градъ ради рукодѣлницата сукненна (чохена), колто постави содѣйствіемъ преискусному Г. Аѳанасію часоправителю вѣчнопамятный и прехвалный гражданинъ неговъ благоразумный и остроумный Господинъ Добри Желасковъ, безсмертно убо есть има его и вѣчна память и похвала о трудолюбивыхъ всѣхъ Болгарѣхъ! Освѣнъ рукодѣлничнитѣ сукна издава този градъ много вълненни хабы, намурлуцы именуемы, отъ които има доволна торговія, каквато и отъ вълненните покрывки (памболіи), причина за които става и похвалный панагyръ пролѣтно време“ (87).

По-обширно описание на Самоковъ — съдържа ценни бележки (95-98). Напомня, че близо до Самоковъ „има до половинъ часъ разстоаніе стара Беліова церква, называема во има успенія Прѣсветыя Богородицы въ весело мѣсто, колто е еще отъ Болгарско време, и има при нея единъ сущевременный бресть, и кладенецъ. Въ тія мѣста се намеруватъ стезы за много древности, но кое изслѣдованіе? Къ

западъ отъ Беліовската церква презъ Искръ въ полето са Царевите кладенцы. Въ тыа страны, по нѣкоимъ повѣствователемъ, послѣднїй Ц. Болгарскій І. Шишманъ во бранѣхъ сражающсѧ убиенъ бысть отъ сопротивниковъ“ (97-98).

Характеристики на българското население въ отдѣлни мѣста — но преди това една обща характеристика на българитѣ съ нѣколко думи:

„Общовидно Болгарите са естественно трудолюбиви, страннолюбиви, благоговѣйни, благоразумни, спокойни, мирни и добросклонни, но на ученіе и любочтеніе до толко несклонни и неревнители“ (79).

За жителитѣ на Котелъ:

„Жителите са природно благоговѣйни, страннолюбиви, остроумни, трудолюбиви, и ревнители за ученіе“ (75). За котленкитѣ: „Благощастливи са Котелцыте, поне сичките къщни попеченіѧ и устроеніѧ женыте имъ совершаватъ, които такова жестоко обыкновеніе и трудолюбіе иматъ, щото натоварила се на гърбо дѣтето си или едно кило жито отъ Сливенъ държи въ ръцете калцата си та ѧ плете и Стара планина като за едно поле има и прихожда ѧ!“ (75).

„Свищовцыте са честолюбиви, страннолюбиви, благоразумни, рачители торгодѣлніѧ, и ревнители просвѣщеніѧ, ученію имуще две доброчинни училища, които да бы подражали и имали сичките други болгарски градове и градища“. (77).

Безпристрастна характеристика (макаръ самъ той да е отъ Самоковъ): „Самоковцыте са турдолюбиви, почтительни, совѣстни, но тщеславни, и суеслови“ (96).

За пловдивскитѣ жители, които на се грижатъ за своята, народность: „Иматъ едно еллинско училище, и две аллилодідактически гречески, а славеноболгарско ни едно. Совсемъ що са природно почти все Болгари, и отъ болгарска жица произведенни! Церкви иматъ 7, въ които все еллински четатъ и Богу служатъ, а на ѧзыкатъ си нито Господи помилуй

казуватъ боѧщесѧ че Господь не знае болгарски или гнушаетсѧ и не слуша моленіе и божественно служеніе на Болгарскій ѧзыкъ!“ (91-92).

Въ тѣзи редове много добре личи онова национално съзнание, което е проявилъ Фотиновъ, възпитаникъ на гръцки училища и учитель въ гръцки градове. Както виждате, тия две нѣща не само че не сѫ притѫпили националното му чувство, но, напротивъ, съдѣйствували сѫ да се развие то още по-силно.

Другитѣ части отъ географията на Фотинова, гдето се говори за чужди народи и земи, както казахъ, сѫ преведени отъ гръцки. Ала, вижда се, че Фотиновъ не е превеждалъ буквално и рабски, а се е помѫчилъ да изложи описанията по такъвъ начинъ, че тѣ да бѫдатъ увлѣкателни и интересни за българския читатель. Особено внимание обръща Фотиновъ на такива нѣща, такива сцени изъ бита на другитѣ народи, които могатъ да направятъ силно впечатление на простия български читатель, да пробудятъ и усилятъ неговия интересъ къмъ чуждестранното, къмъ екзотичното. За да постигне това, Фотиновъ не се задоволява само съ увлѣкателни описания; той помѣства въ книгитѣ си и илюстрации, изображения на мѫжки и женски чуждестранни носии и поставя подъ илюстрациитѣ обяснения отъ този родъ: „Въ каква санка се вози Сібириецъ“ (132). „Індіанитѣ ѧздатъ на Слонъ (Філъ)“ (135). „Кінезинъ продава кутрета и мишки“ (156), „Колесница за Іапонските госпожы“ (138) — подъ заглавието възклицание: „Колко е прекрасна колесницата на таѧ госпожа!“

Изображения на „Оттентоте“ (160), „Черни африкане“ (162), „Інглези“ (48), „Оландези“ (18), „Станіоли“ (50), „Жители на Гринландіа“ (176), „Черни на западна Індіа играѧтъ хоро“ (178). Като че ли гледаме пъстрата панорама на Вазовия Йоргу — изобразена въ „Драски и шарки“ („Учитель по историята“).

Заслужва да се отбележи, че географията на Фотинова значително се различава отъ издаденитѣ на български езикъ географии до 1843 г., както по разпредѣлението на материала, по разнообразието на сведенията, тъй и по картитѣ и илюстрациитѣ, които съдържа.

Две години следъ излизането на географията Фотиновъ издалъ Болгарскый разговорникъ за оних, кои обычатъ да навыкнуватъ да говоратъ Гречески. Сочиненъ трудомъ К. Г. Фотинова. Смирна. Въ печатарница Л. Дамїанова, 1845. Този разговорникъ съдържа български изрази, преведени на гръцки; гръцкитѣ изрази сѫ предадени съ славянски букви, за да могатъ да се ползуватъ отъ разговорника и онѣзи българи, които не знаятъ да четатъ гръцки. Този разговорникъ е преследвалъ чисто практически цели, поради което съдържа най-обикновени думи и изрази.

Ученіе душесловно за децата. Поученіе душесловно. — [Часть втора]: Душесловіе за поученіе на дѣцата. Сочинено отъ Х. Галаудета и прѣведено ѿ Греческій языкъ на Болгарскій трудомъ К. Г. Фотинова. Смирна, 1852. Тукъ въ диалогична форма се излагатъ нравствено-религиозни поучения, като се изтъква, че възпитанието въ основата си трѣбва да бѫде религиозно.

Първата часть е преведена презъ 1844 г. неизвестно отъ кого (вж. СбНУНК., кн. IX, 755).

Споменахъ, че Фотиновъ, по покана на Британското библейско общество, къмъ 1850 г. е почналъ да превежда Библията. До 1855 г. Фотиновъ успѣлъ да преведе една часть отъ Библията:

„Псалтирь или книга псаломска ѿ первообразіето на просто-Болгарскій языкъ преведена. Въ Смирна. Напечата се при А. Даміанова, сосъ иждивеніе на Англійското общество, което издава Свящeнното писаніе за просвѣщеніе на Божието слово, 1855.

Две години по-късно излиза:

Бытіе или Свщенное писаніе преведено на просто-Болгарскій языкъ отъ первообразіата. Цариградъ, печатница Ц. Вѣстника, 1857.

Презъ живота на Фотинова английското общество напечатало още и Притчитѣ и Еклезиаста. Фотиновъ доживѣлъ да свърши първата редакция на цѣлия Старъ заветъ на български (СбНУНК., IX, 757).

Отъ 1855 г. Фотиновъ почналъ да работи надъ единъ Руско-българско-гръцки речникъ; навѣрно мисъльта да състави този речникъ е възникнала у него при превеждането на Библията. Речникътъ на Фотинова е останалъ недовършенъ и неиздаденъ.

Между книжата на Фотинова е намѣрено още едно неиздадено произведение: Разумства древныхъ нѣкихъ любомудрыхъ, преведе ся отъ елинскаго простаго язика ради любимыхъ читателей на просто-болгарски. Както изглежда, това е първиятъ книжовенъ трудъ на Фотинова

III

Любословіе. — Пробниятъ листъ на Любословіе. — Съдържание на тоя листъ. — Организация и редакция на Любословіе. — Какви отдѣли сж застжпени въ списанието. — Статии съ нравствено-религиозно съдържание. — Статии отъ педагогически и просвѣтенъ характеръ. — Статии изъ областьта на историята и географията. — Статии по земледѣлие и търговия. — Статии изъ областьта на естественитѣ науки и практическата медицина. — Политическа хроника. — Художественията отдѣлъ на списанието — най-слабо застжпенъ. — Отгде черпи Фотиновъ материалъ за списанието си. — Какъ е било посрещнато Любословіе.

Най-важното литературно дѣло на Фотинова е основаното и редактирано отъ него списание Любословіе, пробенъ листъ отъ който е излѣзълъ презъ 1842 г. Въ този пробенъ листъ Фотиновъ подробно излага целитѣ, които ще преследва съ своето списание, и изтъква необходимостьта отъ едно българско периодическо издание, което да разпространява полезни сведения между българския народъ и да държи българскитѣ четци въ течение на по-важни събития, що се извръшватъ въ обществения и културенъ животъ на различнитѣ народи. Периодичното издание, споредъ Фотинова, трѣбва да се предпочита предъ другитѣ, отдѣлнитѣ книги. „Почто другитѣ списания издаватъ се за веднашъ и отъ веднашъ може да му земе човѣкъ сладостьта, а това се подновува на сѣкий мѣсецъ и има различни нови и многообразни повѣсти и разуми, които можатъ на всѣгдашно любопитствование и разсмотрение человѣческихъ дѣлъ и живений“ (Първото сръбско списание е „Славено-сербскій магазинъ“, издавано отъ Захарий Орфелинъ; започнало е да излиза въ Венеция въ 1768 г. Това е първото не само сръбско, но изобщо южнославянско списание).

Всички народи, бележи Фотиновъ, иматъ периодически издания, вестници, грижатъ се за развитието на своята литература — и той посочва за примѣръ гърцитѣ и сърбитѣ — само българитѣ нехаятъ и апатично се отнасятъ къмъ своята просвѣта и книжнина. „А болгарскио народъ спава! Горко, горко ти есть народъ многочисленний, а на полза своея не чувствителний и не рачителний...“

И у Фотинова, когато заговорва за невежеството на българския народъ и за неговата индиферентность къмъ книжнината, забелязваме сжщия патосъ, сжщитѣ укори, които изтъкнахме въ позивитѣ на Неофита Рилски, Неофита Бозвели и К. Огняновича. Все въ сжщия пробенъ листъ той се обръща „Къ любочитателямъ“ съ следнитѣ думи:

„Болгаре, смислете се добро и разсмотряющи умно фърлите погледътъ вашъ и смисълта ваша на по отдалечная мѣста и на по разпространениятъ народъ человѣческий; кой народъ е на землята толко сиромахъ и отдаленъ отъ просвѣщението учителско, кое само прави человѣка да е человѣкъ, каквото го е Богъ создалъ, а не добитакъ... Кой народъ е толко безъ поведения многообразни и познания за чоловѣческата полза списана каквото е българскио народъ, лишенъ отъ такива человѣкополезни списания? Кое списание иматъ нашитѣ братия Болгари? Камо имъ землеописанието, съ което да би можели да познаятъ баре своята си мѣста и своето отечество? Камо имъ граматиката да утверждаватъ главниятъ свой езикъ отъ кого иматъ и коренатъ? Камо имъ нравоучителната списания безъ коя неможе никой да се нарече совершенъ чоловѣкъ на той свѣтъ? Камо имъ повседневния повѣсти и знания или повсенедѣлни или мѣсечни? Камо имъ художествената списания, камо имъ риториката, математика, логика, фисика, философика и и прочая и прочая, които са на человѣка повече потрѣбни нежели хлѣбатъ? Камо имъ историята подробно исписана и

разпространена каквото иматъ другитѣ народи, съ която да се видятъ и тия на тоя свѣтъ и да се покажатъ какво са словесни между другитѣ словеснитѣ создания Божия?“

Трѣбва да признаемъ, че Фотиновъ прекалява въ сѫжденията си и въ укоритѣ си: до 1842 г. българитѣ имаха и граматики, и нравоучителни повѣсти, и географии, но въ едно е правъ — тѣ не сѫ залѣгали съ голѣма ревность за своята просвѣта, а осебено за книжнината си, отнасяли сѫ се и тогазъ твърде скептично къмъ всѣко ново културно начинание, което е имало за цель да преобразува живота въ една или друга форма. Фотиновъ е билъ правъ, като ги е упреквалъ въ тѣхното индиферентно отношение къмъ българската литература. Но този укоръ на Фотинова, струва ми се, би могълъ да се отправи и къмъ днешното време, не само къмъ тогавашното — къмъ днешното време съ повече основание, отколкото къмъ тогавашното. Ако има нѣщо, къмъ което нашата интелигенция и изобщо нашиятъ народъ да сѫ най-равнодушни, то е българската книга. Но ако народътъ може да се извини съ своята непросвѣтеность...

Въ това състояние на невежество, въ което се намира българскиятъ народъ, Фотиновъ не съзира никаква безизходность; и той, като Неофита Бозвели и като всички свои съвременници учители и книжовници, вижда духовнитѣ сили на своя народъ, вѣрва въ неговото бѫдеще и въ единъ молитвенъ тонъ продължава:

„О Боже, просвѣтителю ризума человѣческаго! Ти каквото си создалъ съ твоето благоволение тоя народъ на една прѣкрасна земла и мѣстъ, така сотвори милость, просвѣти и настави народа болгарскаго...“, да ги научи да обичатъ своята, българската книга, „просвѣти разума нихни и настави ги на просвѣщението разума сияюща и славна да не би остали всегда каквото въ темница на такива дълбоки и укорни неведения и непознания твоего прѣкраснаго и прѣчуднаго создания и сотворения“.

Единственъ изходъ въ това бедствено състояние, въ което се намира българскиятъ народъ, Фотиновъ вижда въ училищата и книжнината.

„Най-първото просвѣщение и добропознание на единъ народъ человѣческий е училищата и четенето на много различни книги, които можатъ да просвѣтатъ вашиатъ умъ и разумъ . . .“

Освенъ цитирания позивъ къмъ българскитѣ четци, въ които Фотиновъ ясно се е очерталъ като книжовникъ и народенъ будитель, пробниятъ брой на Любословіе съдържа и нѣколко статии отъ различенъ характеръ; тия статии сж помѣстени въ пробния брой като образци на статиитѣ, които Фотиновъ смѣта редовно да помѣства въ своето списание.

Преди всичко той е счелъ за необходимо да даде на своитѣ читатели нѣкои предварителни географски и етнографски сведения, за да иматъ тѣ понятие за земитѣ и народитѣ, които ще се споменуватъ въ Любословіе. Въ пробния брой, между другото, ние срѣщаме две географски карти и едно изображение, което представлява сцена изъ японския животъ — „госпожа японска“, която се вози на колесница; това изображение е помѣстено въ неговата география.

Следъ географическитѣ сведения идатъ статии и съвети за земедѣлцитѣ. По-нататъкъ срѣщаме една кжса бележка за „Издание на полезни списания периодически, които се издаватъ въ Лондинъ градъ Инглески“, за да поощри българитѣ да поддържатъ периодическо издание. Следъ това, за да даде образецъ отъ статиитѣ изъ общата история, Фотиновъ помѣстя „Повѣсть за древнаго народа Греческаго“. Помѣстено е и едно описание на слона; това описание е образецъ на статиитѣ изъ естествената история. Пробниятъ брой, отъ чието съдържание можемъ да сждимъ за цѣлото списание на Фотинова, завръшва съ една кратка статия за произхода на славянския народъ; всички тия статии сж

давали ясна представа за посоката, въ която ще се списва Любословіе.

Годишната цена на списанието е била „два талари колонати (дирекли)“.

Следъ разпространението на пробния брой Фотиновъ билъ насърдченъ отъ мнозина свой съотечественици. Но, както изглежда, не всички насърдчения били придружени съ материална подкрепа, поради което списанието не могло да излѣзе веднага следъ разпращането на пробния брой. Едва презъ априлий 1844 г. излѣзълъ първиятъ брой отъ Любословіе. Значи, пробниятъ въ 1842 г., списанието въ 1844 г.! Съ издаването на списанието се нагърбилъ хаджи Рали Мавриди, цариградски търговецъ, родомъ отъ Шуменъ; той е билъ главенъ настоятель и администраторъ на Любословіе.

Съ голѣми усилия списанието на Фотинова е могло да изкара две годишнини. Освенъ Фотиновъ, въ него сж работили и други българи. Между сътрудницитѣ сж Г. Кръстевичъ, Априловъ. Материалътъ, който съдържатъ дветѣ годишнини на Любословіе, може да се разпредѣли на следнитѣ отдѣли:

1. Статии съ нравствено-религиозно съдържание. Тия статии, въ които сж се изтъквали основитѣ на религиозния моралъ, на обществената и лична нравственость, държатъ първо мѣсто и обематъ почти половината отъ списанието. Къмъ тѣхъ трѣбва да отнесемъ обширната статия „Благонравие (добро обикновение)“, която въ сжщность съдържа извадки изъ гръцката христоития. Както е извѣстно, тая христоития е превеждана още презъ 1837 г. отъ Р. Поповича, Н. Бозвели и други. Фотиновъ не е препечаталъ превода на Р. Поповича, а самостойно е превеждалъ направо отъ гръцки. Има проповѣди на Д. Ростовски. Срѣщаме и други проповѣди, жития — напр., на св. Николай Чудотворецъ.

2. Статии отъ педагогически и просвѣтенъ характерь. Въ тия статии Фотиновъ най-добре се рисува като възпитатель. Въ тѣхъ той изтъква значението за просвѣтата, необходимостьта отъ уреждане на съвременни български училища, които да бѫдатъ проводници на новата образованость. Просвѣтата, бележи Фотиновъ, е основа на литературното, национално и обществено-политическо развитие. Само тя може да ни освободи отъ игото на фанариотитѣ. Безсмислено е да се стремятъ българитѣ къмъ освобождение отъ това иго, преди да сѫ се освободили отъ невежеството. Просвѣтата на българския народъ, споредъ Фотинова, може да се постигне чрезъ уреждане не само на мѫжки, но и на девически училища, а преди всичко чрезъ откриване на едно централно българско училище, което да подготви учители, свещеници и добри граждани, и, най-сетне, чрезъ основаване на просвѣтителни дружества и библиотеки (гл. Словесность словеноболгарска, Любословіе, 1844, септ., с. 93-84).

Тукъ му е мѣстото да отбележимъ, че Фотиновъ е единъ отъ малцината книжовници учители презъ време на възраждането, които сѫ съзнавали необходимостьта отъ уредени девически училища и сѫ защищавали интереситѣ на женското образование. Сѫщо и Беронъ. Въ своето списание той изтъква длъжноститѣ на жената въ семейството и обществото, и е убеденъ, че тя е способна наравно съ мѫжа да се домогва до различнитѣ области на интелектуалния животъ. На жената, поддържа Фотиновъ, трѣбва да се даде сѫщото образование, каквото и на мѫжа. Въ една статия той изтъква, че най-голѣмо влияние върху духовния животъ на единъ народъ оказватъ женитѣ, учителитѣ и свещеницитѣ. [Три фактора, които даватъ насока на духовния животъ].

Ето нѣколко извадки, които ни показватъ, какъ е схващалъ Фотиновъ задачитѣ на женското образование (по онова време сѫ оспорвали правото на жената да се учи):

„Жена е съ таквия умни [умствени] сили создана, каквото и мѫжа... Женский полъ каквото е созданъ по словесности равночестно сосъ мужеский, така трѣбува да совершава и должности слевесни, да ся учи сир. така каквото и мѫжкий... На женскии ржце и на женско воспитание сичко наше первое навикновение става...

... Женскии прилежания и попечения ни перво и перво хранятъ и тѣхъ имаме первий образъ и первий прѣдметъ за сичко... Жена е перва и послѣдна причина на наше благоденствие и благочиние.... Какво ще може прочее една жена да испълнува и да совершава тия прѣвосходни потрѣбности, когато е лишена совсѣмъ отъ учение...“ (Любословіе, бр. 21, с. 143). Изобщо, всички статии отъ възпитателенъ, педагогически характеръ сѫ написани въ либераленъ, бихъ казалъ, модеренъ духъ [статии, въ които се говори за женското образование: статии и бележки за основаване на девическо училище въ Плѣвенъ и Вратца (Люб., I, бр. 8, с. 128); „Совѣтование къ матеремъ“ (бр. 11, с. 165); „Матерное влияние“ (бр. 13, с. 3-4); „Свящепници, учители, жени“ (ib., с. 6); „Училища за болгарски момичета“ (бр. 13, с. 13-14); „Воспитание женско“ (бр. 16, с. 53); „Возобразование женскаго пола“ (бр. 21, с. 143)].

3) На третото мѣсто идатъ статии изъ областьта на историята и географията. Тукъ срѣщаме описания на различни мѣста и сведения за историческия животъ на разни народи, — напримѣръ, описания на Смирна, Йерусалимъ и Цариградъ; сведения за различни славянски народи — интересъ къмъ славянството. Една отъ историческитѣ статии засѣга славянското минало и е написана въ патриотически духъ. Тази статия е важна въ това отношение, че ни разкрива, какъ сѫ схващали Фотиновъ и мнозина негови съвременници историческото минало на славянството и на българския народъ и на какви патриотически съображения сѫ подчинявали

своитѣ исторически изследвания. Въпросната статия е озаглавена „Понятие за древность славянска“. Първата часть отъ статията е една поправка на Паисиевата история; презъ време на своето пѫтуване изъ България презъ 1842 г. Фотиновъ е можалъ да се сдобие съ единъ преписъ на царственика, отъ който се е ползувалъ въ дадения случай. При написването на втората часть Фотиновъ се е ползувалъ и отъ други извори. Между другото, въ тази статия той си поставя за цель да построи една теория за произхода на славянитѣ, споредъ която почти всички древни и нови народи сѫ чисти славяни. Тукъ Фотиновъ се опитва да докаже, че Нума Помпилий, Титъ Ливий, Ахилъ сѫ отъ славянско произхождение; отъ сѫщото произхождение сѫ спартянитѣ, ретитѣ, франкитѣ, етруският народъ и пр. Споредъ Фотинова всички гърци, които населяватъ Тракия и Македония, „произхождатъ отъ славеноболгарскии племена“ („Мѫчно е да познае человѣкъ самъ себе си“, Любословіе).

Цѣлата теория на Фотинова е построена на чисто етимологически свидетелства, разбира се, твърде зле и едностранчиво изтълкувани. Тъй, напримѣръ, ако се намѣри една дума, обща за гръцки и славянски езикъ, твърди се, че гърцитѣ сѫ взели тази дума отъ славянски езикъ, следователно гърцитѣ сѫ отъ славянски произходъ. Никога не се е допущало обратното — че славянитѣ (българитѣ) може да сѫ заели нѣкоя дума отъ гърцитѣ. Българитѣ сѫ най-старитѣ жители на Европа; тѣ първи сѫ се преселили отъ Индия въ Европа, тѣхният езикъ е най-старъ и на него именно, на български езикъ, се дължи възникването и богатствата на гръцкия езикъ. Дори френския езикъ е въ зависимость отъ българския! Тъй, напримѣръ, споредъ историческата метода на изследване, отъ която е тръгналъ Фотиновъ, е излизало, че ретитѣ сѫ отъ славянско произхождение, понеже ритонъ на гръцки значи слава; франкитѣ

сѫ сѫщо отъ славянско произхождение, понеже въ тѣхния езикъ има славянски думи; тъй, напримѣръ, думата grève (пѣсъчливъ брѣгъ, стачка) — грива; този методъ на историческо изследване и доказване е билъ обикновенъ за мнозина романтично настроени историографи презъ онова време; отъ подобни изследвания се е ползувалъ и Мицкевичъ, когато е челъ своитѣ лекции по славиянска литература въ парижкия Colège de France, за да докаже, че славянитѣ сѫ населявали цѣла Европа още въ предисторическитѣ времена. Ще видимъ по-нататъкъ, че съ сѫщитѣ похвати на историческо изследване и доказване си е служилъ и Раковски; дори и до день днешенъ ние намираме у насъ последователи на тая историческа школа, която твърде често преминава въ противенъ шовинизъмъ; доказателство за това е явилата се тая година книга на нѣкой си Котлѫжнинъ.

4) На четвърто мѣсто въ Любословіе идатъ статии по земедѣлие и търговия. а) Фотиновъ постоянно изтъква, че българитѣ сѫ земедѣлски народъ, че въ земедѣлието е тѣхната сила и поради това на него трѣбва да обърнатъ особено внимание. Почти въ всѣки брой той дава съвети и упѫтвания за рационално обработване на земята. б) Статиитѣ по търговия сѫщо така заематъ видно мѣсто. Фотиновъ, както видѣхме, винаги е ималъ склоность къмъ търговия; покрай своитѣ занятия отъ педагогически и книжовенъ характеръ, той е намиралъ време и възможность и за търговски предприятия, които не сѫ били особено сполучливи за него. И често отъ своя практически опитъ той черпи уроци, които излага на своитѣ читатели търговци.

5) По-нататъкъ трѣбва да споменемъ статиитѣ изъ областьта на естественитѣ науки, физиката, химията, хигиената и практическата медицина. Сведения изъ областьта на реалнитѣ науки се срѣщатъ почти въ всѣки брой на Любословіе. Фотиновъ помѣства опи-

сания на разни животни и растения, и често тия описания сѫ придружени съ изображения; въ дадения случай тия описания въ Любословіе напомнятъ Рибния букваръ на Берона, гдето за пръвъ пѫть срѣщаме подобни описания, придружени съ илюстрации. Въ Любословіе срѣщаме сѫщо така вести за научни изобретения. Тъй, напримѣръ, Фотиновъ разправя на своитѣ читатели за балони, за желѣзний путь, пародвижнитѣ мáхини, за огнения прахъ отъ памукъ и пр.

6. Като особенъ отдѣлъ въ Любословіе трѣбва да отбележимъ политическата хроника. Фотиновъ не е ималъ възможность да даде политически характеръ на своето списание, колкото и да сѫ желали това българскитѣ читатели. Списването на Любословіе се е следѣло зорко отъ страна на турската власть и гръцката патриаршия, и дори най-незначителната критика на сѫществуващитѣ политически условия въ Турско или пъкъ явното противопоставяне на гръцката черква би имало за последствие най-малко спирането на списанието. Ето защо Фотиновъ е билъ крайно предпазливъ и тактиченъ, и въ интереса на своето списание гледалъ е да бѫде въ добри отношения, както съ своеобразната турска цензура, така и съ гръцката патриаршия. Тъй че въ Любословіе ние срѣщаме само политическа хроника, но не и статии, които да разглеждатъ критичнополитическитѣ събития въ Турско. Политическитѣ съобщения Фотиновъ препечатва обикновено отъ гръцки вестници; макаръ тия вестници да носятъ случаенъ характеръ, все пакъ (както изтъква Шишмановъ, СбНУНК., XI, 729) тѣ сѫ спомогнали за създаване на по-живъ политически интересъ между българскитѣ читатели; доколкото еималъ възможность и доколкото сѫ му позволявали външнитѣ условия, Фотиновъ е подготвилъ почва за появяването на единъ специаленъ политически български вестникъ, който,

както ще видимъ, не е закъснѣлъ да се яви — „Цариградскій вѣстникъ“.

7. Най-слабо е билъ застжпенъ художественията отдѣлъ на списанието. Тукъ срѣщаме малки разкази съ поучително съдържание, напримѣръ: „Нощь бѣдственна“ (бр. 19), „Каспаръ Осеръ“, (бр. 10-13) и др. Въ цѣлитѣ две годишнини срѣщаме само петь български и нѣколко сръбски стихотворения, взети отъ „Српске новине“. Като стихотворци въ Любословіе сж се подвизавали Н. Касапски, П. Изворский и Н. Тъпчилещовъ — нѣколцина български учители, които не сж притежавали никакъвъ поетически талантъ. Народната словесность е представена въ Любословіе отъ нѣколко пословици, събрани отъ карловския учитель Брайко Г. Поповичъ.

Изобщо, съдържанието на Фотиновото Любословіе е било твърде разнообразно; въ него всѣки български четецъ, билъ той търговецъ, занаятчия, земедѣлецъ, учитель или свещеникъ, е могълъ да намѣри нѣщо интересно за себе си.

Материалъ за своето списание Фотиновъ е черпалъ обикновено отъ гръцки извори; обаче, подбиралъ е такива статии и вести, които сж могли да бждатъ интересни за българскитѣ читатели и достжпни за тѣхното разбиране; Повечето статии въ Любословіе сж преведени отъ гръцки. Тукъ срѣщаме преводи отъ Риторъ Вама, Ласанъ, Теотоки, Кораи и пр.

Изобщо, самата мисъль на Фотинова да почне издаването на едно българско списание възниква подъ влиянието на гръцкия периодически печатъ. Оказа се, че дори формата на Любословіе, разпоредбата на материала, илюстрациитѣ, общиятъ характеръ на съдържанието — всичко това е подражание на гръцкото, разпространено презъ него време, списание Ἀποθήκη τῶν ὠφελίμων γνώσεων (Съкровищница, мага-

зинъ, депо, за полезни знания). Подъ нѣкои статии: „Изъ Сокровищъ полезныхъ знаній“. Политическитѣ известия въ Любословіе сж черпани главно отъ гръцкия вестникъ „Ἀμάλθεια“ (ἀμάλθεια — име, взето отъ гръцката митология, козата Амалтия, която е кърмила Юпитера).

Особено влияние върху Фотиновата журналистична дейность е оказалъ патриотическиятъ духъ на гръцкитѣ вестници.

Ползувалъ се е и отъ други чужди периодични издания, напримѣръ, „Српске новине“. Разбира се, съдържанието на Любословіе не се е изчерпвало само съ преводи. Тукъ срѣщаме доста оригинални трудове — както отъ самия Фотиновъ, така и отъ неговитѣ сътрудници, по-главнитѣ отъ които сж Г. Кръстевичъ и Априловъ. Има и оригинални български стихотворения.

За Фотиновото предприятие — да издава българско списание — е благоприятствувало обстоятелството, че Британското библейско общество е снабдило още презъ 1840 г. смирненската печатница на А. Дамианъ съ славянски букви, за да отпечатва на български превода на Библията. По всичко изглежда, че Фотиновъ е ималъ по-отрано намѣрение да започне издаването на българско списание, но не е могълъ да осжществи намѣрението си, понеже до 1840 г. въ Смирна не е имало печатница съ славянски букви.

Любословіе е намѣрило множество читатели, обаче твърде малко спомощници. Разпространявало се е годишно срѣдно въ 450 екземпляра. Било е познато и на нѣкои слависти. Срезневски се отзовава доста благосклонно за Любословіе въ Časopis českého musea, XXI, 212. Списанието е било получавано и отъ Шафарика и Бодянски (СбНУНК., XI, 737).

Множество неблагоприятни условия сж затруднявали излизането на първото българско списание; съ голѣми мжчнотии то едва е могло да изкара две годишнини. На пръвъ

погледъ това се вижда чудно — особено като вземемъ предъ видъ полулярното и крайно интересно съдържание на Любословіе. Българскитѣ читатели, наистина, прочитали сж всѣка нова книжка отъ списанието, очаквали сж съ нетърпение неговото излизане, насърдчавали сж неговия редакторъ, обаче малцина отъ тѣхъ сж се записвали спомощници. Тогавашният български четецъ, както сегашният, не е обичалъ да плаща за книги и списания. Габровскиятъ учитель Цв. Недевъ пише на Фотинова, че е билъ принуденъ да събира абонаменти, придруженъ отъ сеймени.

Отъ друга страна, читателитѣ постепенно сж охладявали къмъ списанието, понеже не е излизало редовно. Затова, разбира се, не е билъ виновенъ Фотиновъ, „Печетаринъ е грекъ и само единъ, и когато му е волно, тогава печати“ (1846, дек., с. 191). При това често Фотиновъ не е могълъ да приготвя на време новия брой, понеже самъ той е трѣбвало да върши цѣлата редакторска работа около списанието. Къмъ тия неблагоприятни условия трѣбва да прибавимъ и труднитѣ съобщения презъ онова време. Фотиновъ е издавалъ списанието си въ единъ градъ, отдаленъ отъ българскитѣ области, и не е могълъ на време да го разпраща. Априловъ го е убеждавалъ да се премѣсти въ Одеса, гдето условията за издаване на българско списание въ всѣко отношение сж били по-благоприятни: имало е богати библиотеки и можело е свободно да се пише противъ фанариотитѣ; освенъ това, издаването е щѣло да струва много по-евтино.

При това, отъ Одеса списанието е могло да се разпространява по-лесно и по-бързо, отколкото отъ Смирна. Обаче Фотиновъ не се решилъ да напустне Смирна и да иде въ Одеса.

Известно охлаждение между своитѣ читатели внася Фотиновъ съ проповѣдитѣ си за черковнославянския езикъ, какъвто е билъ неговиятъ езикъ отначало. Отъ втората

годишнина той започва да се противопоставя на членнитѣ форми и да се отклонява все повече отъ простонародната речь. Това дава поводъ за негодуване отъ страна на читателитѣ; тѣ почватъ да осжждатъ Фотинова, обаче той не е обръщалъ никакво внимание на тѣхнитѣ протести. Ала най-главната причина, за да спре списанието, е, че неговиятъ настоятель и администраторъ Рали Мавридовъ (Мавриди) се е отказалъ по-нататъкъ да поддържа списанието, което почнало да се отразява зле върху търговскитѣ му интереси, понеже не се е разпространявало, както желаелъ и предполагалъ той отначало. „Дотегна ми вече тоя товарь — пише Рали на Фотинова презъ априлъ 1846. Азъ ли само се намѣрихъ да настоявамъ за просвѣщението на народа? Праздна работа... Нека послужи прочее и другий, каквото азъ, ако има чувства народния ревности“ (СбНУНК., XI, 745). Това сж причинитѣ, поради които спира Любословіе—значи, на първо мѣсто нехайството на българскитѣ читатели; второ, нередовното излизане на списанието и труднитѣ съобщения; трето, промѣната въ езика, и четвърто, отказътъ на х. Рали да издържа по-нататъкъ списанието.

Къмъ 1858 г. Фотиновъ е мислѣлъ да подновѝ въ Цариградъ своето списание подъ друго име: „Листъ любословній, повѣстній и торжищній“. Но, както видѣхме, сжщата година той се е поминалъ.

IV

Фотиновъ като филологъ. — Участието му въ препирнитѣ около литературния езикъ. — Тритѣ гледища въ препирнитѣ. — Фотиновъ за говоримия български езикъ, после — за „благорѣчието“, сир. черковнославянския. — Своеобразни филоложки схващания. — Значение на Фотинова.

Остава ни да засегнемъ още една страна отъ книжовната дейностъ на Фотинова — неговото участие въ споветѣ около литературния езикъ. Въ тия спорове сѫ взели участие почти всички книжовници, съвременници на Фотинова, и това имъ участие разкрива нѣкои интересни страни въ тѣхнитѣ възгледи върху задачитѣ на националната книжнина. Ето защо, за да очертаемъ тия възгледи въ тѣхната цѣлость, при разглеждането на всѣки отдѣленъ книжовникъ, ние се спирахме да проследимъ, какво значение е отдавалъ той на езика въ развитието на литературата и какъ е схващалъ основнитѣ посоки, въ които трѣбва да се развива литературниятъ езикъ.

Казахме по-рано, че въ споветѣ около нашия литературенъ езикъ почти до 50-тѣ години можемъ да различимъ три гледища: споредъ едното, писателитѣ сѫ длъжни да се придържатъ въ простонародната речь; споредъ другото, литературниятъ езикъ трѣбва да бѫде образуванъ отъ простонародния и черковнославянския, а споредъ третото, за литературенъ езикъ трѣбва да се вземе само черковнославянскиятъ. Застѫпницитѣ на първото гледище сѫ имали за цель да пишатъ на колкото е възможно по-достѫпенъ, популяренъ езикъ, а последователитѣ на второто гледище сѫ отбѣгвали говора на простолюдието, отнасяли сѫ се презрително къмъ

него и сѫ се домогвали къмъ създаване на единъ въ много отношения изкуственъ славянобългарски езикъ. Този славянобългарски езикъ, както видѣхме, не е билъ нищо друго, освенъ единъ компромисъ между черковнославянския езикъ и западнобългарското наречие; обаче при този компромисъ по-голѣма важность се е отдавало на черковнославянския езикъ. Третото течение на практика не е имало никакви последователи. Дори и Фотиновъ, който въ последнитѣ години на живота си е билъ горещъ привърженикъ на черковнославянския езикъ, не е могълъ при писането да се освободи отъ влиянието на простонароднитѣ говори.

И тритѣ тия течения дължатъ своя произходъ донейде на гръцко влияние; презъ времето на нашето възраждане между гръцкитѣ книжовници сѫ се водили оживени спорове около въпроса, на какъвъ езикъ трѣбва да пишатъ гръцкитѣ книжовници: дали трѣбва да се придържатъ въ старогръцки или пъкъ въ съвременнитѣ, живитѣ народни говори. Едни отъ гръцкитѣ писатели сѫ се придържали изключително въ езика на простолюдието, други сѫ отивали до крайность, отхвърляли сѫ народния говоръ и сѫ поставяли за основа на литературния езикъ старогръцки. Покрай тия две крайни течения е сѫществувало трето — примирително, споредъ което литературниятъ езикъ не трѣбва да игнорира най-сѫществените особености на новогръцкия езикъ, но въ сѫщото време трѣбва да има предъ видъ и старогръцкия езикъ, посрѣдствомъ който може да се пречисти и и обогати новогръцкиятъ.

Разногласията и борбитѣ около гръцкия литературенъ езикъ оказватъ известно влияние и върху българскитѣ книжовници, които по въпроса за езика се раздѣлятъ сѫщо тъй на три лагера. Тия три лагера въ своитѣ полемики често сѫ черпали аргументи отъ полемикитѣ между гръцкитѣ книжовници.

Фотиновъ въ началото на своята литературна дейность е билъ повече склоненъ да се придържа въ говоримия български езикъ, като е излизалъ отъ съображението, че книжовнитѣ произведения трѣбва да се списватъ на езикъ, разбранъ за простата маса.

Той прави разлика между просторѣчие и благорѣчие; подъ благорѣчие разбира славянобългарския езикъ на Неофита Рилски. Колебае се, на кое отъ тѣзи две наречия да пише: „Двѣ противоположни вѣщи (едни отъ други несогласни нѣща) твърдѣ ме боратъ като описувамъ: благорѣчието сир. и просторѣчието". Той признава, че благорѣчието и въ лексикално, и въ морфологично, и въ синтаксично отношение стои по-високо отъ просторѣчието, но, като взема предъ видъ „общата неблагодарность и общиа народъ, че не може да поима лесно това реченное благорѣчие", решава да пише на простонароденъ езикъ и да пояснява въ скоби всички онѣзи думи и изрази, които сѫ недостѫпни за простата маса.

Въ пробния брой на Любословіе той пише:

„Това е най повече потрѣбно списателятъ да говори въ писанието му така каквото е навиковенъ народатъ, и каквото той дума, така и списательтъ да дума по навикновението народа, за кого и писанието бива, защо каква полза и добро може да биде отъ списанието, ако не би го разумѣвалъ народатъ?"

„И затова като земемъ перо и начнемъ да писувамъ друго нѣмамъ прѣдъ очи, сир. ни благорѣчие, ни краснорѣчие, ни совершенно и природно правописание толкува, колкото просторѣчие, простоговорене и въобще въ нашъ народъ навикновение, за да познава сѣкий родолюбивъ онова, що говоримъ" (II, 63).

Фотиновъ признава, че българскиятъ езикъ е още твърде беденъ и, освенъ това, съдържа множеството диалектични из-

рази, достѫпни за читатели само отъ една область; писателитѣ, колкото и да се грижатъ да бѫдатъ достѫпни, принудени сѫ въ нѣкои случаи да си служатъ съ думи, които не се срѣщатъ въ народната речь или пъкъ сѫ свойствени само на една говорна область. Такива изрази, бележи Фотиновъ, трѣбва да се поясняватъ въ скоби съ познати гръцки или турски изрази:

„Болгарскиятъ язикъ е много сиромахъ отъ благорѣчието, понеже не е употрѣбенъ сосъ ученията и за това на всѣко мѣсто има свойства навикновенни, които на други мѣста са непознаеми, и не можатъ да се разумѣватъ за кое имамъ и я много попечение и трудъ да би билъ угодилъ съ писанието ми, и много радимъ да би било лесно да го разбератъ читателитѣ и за това самъ радилъ колкото е возможно, да е на просто и разумно, кой азъ самъ знамъ какво много рѣчи се намѣруватъ, които сѣкий неразумѣва, на що да реча, като се не описува съ други речи онова, що говоримъ“ (Люб., пробенъ брой, с. 11).

И Фотиновъ обяснява въ скоби съ турски и гръцки думи нѣкои по-недостѫпни литературни изрази, а твърде често той обяснява и такива думи, които днесъ сѫ обикновени въ българския говоръ; отъ тѣзи пояснения се вижда, на каква низка степень е било литературното развитие на тогавашната читателска срѣда. Тъй, напримѣръ, Фотиновъ е билъ принуденъ да обяснява следнитѣ думи: свѣтъ (дунѭта), начинъ (колай), искуство (мурафетъ), намѣрение (ниетъ), корабли (гемии), олово (куршумъ), знакъ (нишанъ), священници (попове), изобилность (берекетъ), причина (себепъ), нарочно (максусъ), житель (κάτοικος), власть (ἐξουσία), стицатели (спомощници (συνδρομηταὶ) и пр.

Но постепенно въ възгледитѣ на Фотинова върху литературния български езикъ почва да се извръшва известна промѣна. У него все повече наддѣлява убеждението, че ези-

къть трѣбва да се украси, да бжде по-политиченъ; (противоположность на селското, простото и на религиозното; πόλις — градъ, πολίτης — гражданинъ, πολιτικὸς — граждански). Фотиновъ все повече се отклонява отъ простонародния говоръ (Нашитѣ писатели отъ времето на възраждането употрѣбяватъ думата политиченъ, политика въ две значения, които нѣматъ нищо общо съ онова значение, което ние влагаме днесъ въ думата политика.

1. Гражданско (цивилизовано) — селско, просто.
2. Гражданско (свѣтско) — религиозно.

1. Фотиновъ: политиченъ езикъ — езикътъ на просвѣтенитѣ граждани.

2. Θέατρον πολιτικὸν Гражданско позорище (Софр.) Моралъ на свѣтския животъ. — „Не учихъ се ни граматика, ни политика никако“ (Паисий): не е придобилъ гражданско, свѣтско учение).

Сега Фотиновъ съветва българскитѣ книжовници да се придържатъ о благорѣчието — славянобългарския езикъ. Характерно е, че като изтъква черковнославянски езикъ за основа на литературния езикъ, Фотиновъ изказва възгледи много по-крайни отъ възгледитѣ на най-крайнитѣ привърженици на славянобългарската школа у насъ. Той започва да усвоява не само думи и изрази отъ черковнославянски изикъ, но и по-сжществени морфологични и синтаксични особености. Нѣщо повече: той пренебрегва една отъ сжщественитѣ особености на новобългарския езикъ — членната форма; въ втората годишнина на Любословіе Фотиновъ се стреми да избѣгва членнитѣ форми. Както видѣхме, Неофитъ Рилски, колкото и да е билъ краенъ въ своитѣ възгледи върху езика, никога не се е решавалъ да се противопостави на членнитѣ форми, а, напротивъ, нападалъ е съ остри изрази книжовницитѣ, които сж игнорирали една твърде важна особеность на нашия езикъ. Фотиновъ, колкото

силно и да е повлиянъ отъ граматиката на Неофита, по въпроса за членнитѣ форми не се е съгласявалъ съ него. Въ това отношение Фотиновъ се доближава да Хр. Павловича, който сѫщо така се е отнасялъ презрително къмъ българскитѣ членни форми, които нарича „гнусота и квасъ фарисейски“; напомня Хр. Павловича и въ друго едно отношение — сѫщото развитие у двамата — отъ начало приематъ доста особености на простонародния езикъ, следъ това противъ. Постепенно Фотиновъ започва да се отнася съ все по-голѣмо презрение къмъ простонародния езикъ. Наистина, той признава, че благорѣчието трудно се разбира, за проститѣ четци то дори е недостѫпно, обаче това обстоятелство не възспира Фотинова както преди и не го заставя да пише на простъ езикъ. Докато преди той казваше, че всѣки български писатель трѣбва да пише просто, за да го разбира масата, за да окаже известно въздействие съ просвѣтителната си и литературна дейность, сега Фотиновъ е на мнение, че писательтъ не трѣбва да слиза до езика на простата маса. Читателитѣ, съ помощьта на граматики и словари, трѣбва да усвоятъ благорѣчието — да се издигнатъ до езика на книжовника. Трѣбва да отбележимъ, че сега въ термина благорѣчие Фотиновъ влага по-другъ смисълъ; докато по-рано подъ благорѣчие той разбира единъ езикъ срѣденъ между черковнославянски и говоримия български езикъ, сега подъ сѫщия терминъ той разбира изключително черковнославянския езикъ или, както се изразява, „черковно нарѣчие“.

Фотиновъ изоставя граматиката на Неофита Рилски и започва да се придържа о славянската граматика на сърбина Аврамъ Мразовичъ (XVIII вѣкъ) (Смотрицки). Тая граматика тъкмо е допадала на Фотиновитѣ възгледи, понеже Мразовичъ е игнорираль народнитѣ сръбски говори и с разглеждалъ само черковнославянския езикъ.

„... Предпочетохъ отъ всички други граматики граматика г. Авраама Мразовича, който я е направилъ и положилъ не на таквия отъ неучение народно испорчени речения и рѣчи и на гнили темели, но на основания доказателни, крѣпки, божествени и отъ никого неотложими... Тая Аврамова граматика каквото има правила за церковное писание, така и за простоговорене нѣма, но азъ я предпочетохъ отъ сички други, що са за сегашноговорний язикъ сочинени, и на такова отъ неучение испорчено речение положени за правила и наставления, и употрѣбихъ нея, за да не пострадатъ онова, отъ което греческий народъ едвамъ предъ мало врѣмя избави ся“ (изъ статията „Мжчно е да познае человѣкъ самъ себе си“, въ отговоръ на Априловитѣ „Мысли за сегашното бѫлгарско ученіе“).

Влиялъ му е не само Мразовичъ. Гръцко влияние въ дадения случай отъ страна на привърженицитѣ на старогръцки езикъ — онѣзи гръцки писатели, които сж се отнасяли враждебно къмъ простонародния езикъ (1. старогръцки (архаиченъ езикъ); 2. новогръцки, говоримъ езикъ — всички негови наречия, всѣки писатель да пише на своя диалектъ; 3. срѣдно, примирително течение, което прави отстжпки на дветѣ крайни партии). Фотиновъ се влияе отъ привърженицитѣ на гръцкия архаиченъ езикъ.

Фотиновъ започва да изказва все по-консервативни възгледи върху езика. Споредъ него, книжовницитѣ трѣбва да отбѣгватъ живата простонародна речь, която заслужва само презрение, защото позори българската народность: „... природно, простакъ человѣкъ не може да баде добръ примѣръ така, каквото единъ любомудръ и ученъ; и за това писменное нарѣчие и говорене, що става отъ мудри и учени людие, сѣкога има разлика отъ онова, което говори совсѣмъ непричастенъ образования человѣкъ, каквото единъ овчарь, говедарь, свинарь, винопродавецъ и пр. и пр.“ („Мжчно е да познае человѣкъ самъ себе си“).

Ако българитѣ се придържатъ о свойствата на простонародното наречие, пише Фотиновъ, „увѣренъ самъ, че ще ся отдалечи неотбѣжно въ мало врѣмя нашъ народъ Болгарский отъ това церковно нарѣчие прѣсладко, методично и свято, ще пристигне така, каквото и други племена славянскии. . .“, т. е. и българскиятъ езикъ, ако излиза отъ народния говоръ, ще се отдалечи твърде много отъ нѣкогашния общъ славянски езикъ, а тъкмо това Фотиновъ не желае. Той отива до тамъ, че почва да съжалява, загдето има нѣколко славянски езика, когато, споредъ него, е тъй лесно всички славяни да си служатъ съ черковнославянския езикъ и да се придържатъ въ една обща славянска граматика. „Черковното наречие“, споредъ Фотинова, трѣбва да бжде идеалъ за всички славянски книжовници; съ помощьта на това наречие, бележи той, славянитѣ биха могли лесно да се разбиратъ; отъ друга страна, продължава Фотиновъ, приемането на едно общо наречие отъ всички славяни би имало важно политическо значение: цѣлото славянство, посрѣдствомъ езика и черквата, би могло да се обедини въ една цѣлость. Колкото повече съхраняватъ и развиватъ отдѣлнитѣ славянски народности своитѣ народни наречия, толкозъ повече се затруднява тѣхното близко сношение и обединение. Като излиза отъ тази мисъль, Фотиновъ препоржчва на българитѣ да оставятъ помѣстнитѣ наречия и да въведатъ въ литературата и училището черковнославянския езикъ като общъ и задължителенъ.

Такива сж били въ главни черти възгледитѣ на Фотинова върху литературния български езикъ. Тия възгледи не се отличаватъ съ никаква установеность и научность. Филологическитѣ познания на Фотинова сж били твърде слаби, твърде повръхностни и сж го довеждали обикновено до заблуждения и крайности. Той не е билъ запознатъ съ цѣлата область на българскитѣ говори, не е познавалъ само

историческата граматика на българския езикъ, но и най-характернитѣ особености на живия народенъ говоръ. Говори за отдѣлнитѣ славянски езици, за единъ общъ славянски езикъ, но въ сѫщность той не познава нито граматиката, нито историята на тия езици. Въ областьта на въпроситѣ отъ филологически характеръ той е проявилъ сѫщата неосведоменость, каквато виждаме почти у всички негови съвременници книжовници. Лингвистичнитѣ съображения, отъ които е тръгвалъ Фотиновъ, сѫ били съвсемъ безосновни, да не кажемъ безсмислени. Изобщо, той не е ималъ ясно представление за природата на езика и за законитѣ на неговото развитие. И въ такъвъ случай за насъ не е никакъ чудно, че неговитѣ възгледи върху езика сѫ твърде неустановени, случайни и често противоречиви Колко слабо е познавалъ Фотиновъ историческото развитие на литературния български езикъ, се вижда отъ следния примѣръ: той е поддържалъ, че отъ всички славянски преводи на Свещеното писание най-старъ е преводътъ на черковнославянския езикъ, руска редакция. Идентифицира черковнославянски съ старобългарски — споредъ Фотинова черковнославянския езикъ, руска редакция, именно е старобългарски — сѫщата грѣшка, видѣхме, прави и Н. Рилски. Нѣкои сѫ твърдѣли, че черковнославянски и старобългарски езикъ се различаватъ твърде много — преди всичко по ѫ и ѧ, които сѫ се произнасяли назално въ старобългарски. Тия два звука не се срѣщатъ въ черковнославянски. Споредъ Фотинова, на черковнославянски езикъ сѫ писали Кирилъ и Методий, и него трѣбва да приематъ българскитѣ книжовници. Като е излизалъ отъ езиковнитѣ особености на поменатия преводъ, Фотиновъ е дошелъ до убеждение, че Кирилъ и Методий не сѫ познавали малкия и голѣмия юсъ, не сѫ познавали носовкитѣ, поради което тия два звука трѣбва да се изоставятъ.

„Праведно ли е, братие Болгаре, за единъ страниий ѫ, за еднъ странний неговъ звукъ, гласъ и произношение да ся

отричаме отъ това церковно святое писание и да казуваме: не е староболгарско...“

Съ подигравки и съ аргументи, които не търпятъ никаква критика, Фотиновъ се опитва по-нататъкъ да докаже, че юсовото произношение е чуждо на славянскитѣ езици. Никой славянски езикъ, пише той, не е запазилъ това „юсово отъ носъ“ произношение; възможно е, въ нѣкои български области да е сѫществувало такова произношение, но не може да се допустне, че св. Кирилъ ще се залови да превежда „на такова отъ носъ произношение“. Това произношение, продължава Фотиновъ самоувѣрено, се е вмъкнало въ нѣкои славянски диалекти отъ езика на татаритѣ-българи, и днесъ то е свойствено само „на нѣкои старопланински и колибарни жители, които отъ никакво образование — нито гражданско, нито учително — иматъ причастие“ (изъ „Мѫчно е да познае человѣкъ самъ себе си“).

Не е нуждно да привеждаме други свидетелства за ненаучностьта и наивностьта на Фотиновитѣ филологически разсѫждения.

Трѣбва да се признае, че възгледитѣ на Фотинова върху литературния езикъ сѫ въ значителна зависимость отъ неговия патриотизъмъ. Този патриотизъмъ, именно, го е заставилъ да предпочита черкославянския езикъ, или, както се е изразявалъ той, благорѣчието, предъ простонародната речь.

По примѣра на гръцкитѣ книжовници, които съ чувство на национална гордость сѫ посочвали богатството на класическия старогръцки езикъ, Фотиновъ и привържениците на черковнославянската школа сѫ посочвали старобългарския езикъ, който сѫ идентифицирали съ черковнославянски, като доказателство, че и българитѣ нѣкога сѫ създали книжнина на единъ усъвършенствуванъ, класически, богатъ

езикъ, съвсемъ различенъ — както се е изразявалъ Неофитъ Рилски — отъ подлия езикъ на тълпата

Но, освенъ патриотизма и липсата на филолгически познания, на Фотинова е прѣчило да дойде до едно правилно решение на въпроса за езика и друго едно твърде важно обстоятелство: Фотиновъ, както и другитѣ книжовници, негови съвременници, не еималъ чувство за български езикъ; като Неофита Рилски, Райна Поповичъ и др., той само е разсѫждавалъ за българския езикъ, неспособенъ да се вживѣе въ неговата природа, въ неговата дълбока сѫщность. А чувството за езика при практическото разрешение на въпроси отъ езиковъ характеръ е много по-важно, отколкото повърхностното филологическо образование. Ако Фотиновъ и мнозина негови съвременници притежаваха това чувство, не биха се заблуждавали тъй често, не биха се поддавали на случайни външни влияния, защото чувството за езикъ би имъ служило за основенъ критерий при постановката и разрешаването на езиковнитѣ въпроси. Ако Фотиновъ въ дадения случай би билъ вѫтрешно сроденъ съ живата българска речь, той не би писалъ на такъвъ неустановенъ, изкуственъ езикъ, не би се луталъ отъ една крайность въ друга, а щѣше да схване, че за единъ писатель е най-удобно и най-естествено да изразява посрѣдствомъ живитѣ форми на своя роденъ езикъ (разбира се, ако той се е сродилъ съ него, както казахъ), и неговиятъ езиковъ усѣтъ би му подсказалъ, че изкуственитѣ и мъртви форми не могатъ да служатъ за материалъ при създаването на единъ литературенъ езикъ, който да съединява мисъльта на даровития книжовникъ съ мисъльта на онази национална срѣда, на която той се стреми да въздействува не по другъ пѫть, а чрезъ словото.

Въ нашата литература отъ времето на възраждането ние бихме могли да посочимъ единъ нагледенъ фактъ, който

подтвърждава, че действително вжтрешното сродяване съ живата народна речь при създаването на литературенъ езикъ има много по-голѣмо значение, отколкото филологическитѣ съображения, които не почиватъ на едно сигурно чувство за езика. Какъвъ трѣбва да бжде българскиятъ литературенъ езикъ — този въпросъ разрешаватъ не граматицитѣ и филолозитѣ, които сж оперирали съ езика като съ една безжизнена форма, като съ една математическа или логическа даденость — разрешаватъ го одаренитѣ съ дълбокъ езиковъ усѣтъ поети и писатели, изобщо творчески натури, въ чиито произведения народната речь се представлява като живъ организъмъ, способенъ за дълготрайно развитие Фактъ е, че следъ появата на единъ писатель и поетъ като Петка Славейковъ, който е познавалъ българския народенъ говоръ тъй добре, както малцина българи го познаватъ, и който еималъ силно развито и дълбоко чувство за хубостьта и богатството на българския езикъ — следъ появата на Славейкова у насъ ставатъ безпредметни и безсмислени спороветѣ, дали на черковнославянски, славянобългарски или пъкъ на простонароденъ езикъ трѣбва да се пише; презъ втората половина на миналия вѣкъ, когато Славейковъ е издавалъ най-ценнитѣ си произведения и е редактиралъ своитѣ вестници и списания, българскитѣ читатели и книжовници се убеждаватъ, че поставениятъ въпросъ има само едно разрешение, което е твърде просто и естествено: за основа на литературния езикъ трѣбва да служи живата народна речь — трѣбва да се вземе за основа онова, което е типично, свойствено на българскитѣ говори въ тѣхната цѣлость.

До каква степень Фитиновъ, Неофитъ Рилски, Райно Поповичъ, Христаки Павловичъ и други гръцки възпитаници сж били неспособни да се домогватъ до природата на нашия езикъ, се вижда отъ обстоятелството, че за тѣхъ е било много по-лесно и удобно да се изразяватъ на гръцки, не-

жели на български. Въ сжщность, гръцкиятъ езикъ за тѣхъ е билъ много по-близъкъ, по-сроденъ, отколкото български: тѣ сж защищавали българския езикъ по патриотически съображения, безъ да сж чувствували нѣкаква по-дълбока вжтрешна потрѣбность отъ него. Тъй, напримѣръ, Райно Поповичъ и Неофитъ Рилски въ своята интимна кореспонденция сж предпочитали да си служатъ съ новогръцки; и характерно е това, че новогръцкитѣ писма на тия двама книжовници и на Фотинова сж написани въ една сравнително по-издържана и естествена форма, мисъльта въ тѣхъ е ясно и опредѣлено изразена, по всичко изглежда, че тази форма лесно имъ се е удавала и напълно се е покривала съ тѣхната мисъль. А българскитѣ писма на сжщитѣ тия книжовници сж написани на най-неестественъ и невъзможенъ езикъ; не малко усилия сж полагали авторитѣ на тия писма, докато се изразятъ на български; и твърде често съ помощьта на българския езикъ тѣ не сж били въ състояние да изразятъ тъкмо онова, което сж имали на умъ, и обикновено сж придавали на речьта си единъ особенъ съ своята неестественость, често пжти комиченъ, колоритъ — комиченъ главно поради несъответствието между израза и съдържанието. Въ случая несъответствието между израза и съдържанието не се дължи на бедността на българския езикъ за оная мисъль, която сж искали да изразятъ тия писатели, българскиятъ езикъ е билъ достатъчно богатъ. Н. Рилски, Р. Поповичъ и Фотиновъ сж предпочитали да се изразяватъ на гръцки, не защото българскиятъ езикъ е билъ беденъ, а защото не сж го познавали, както трѣбва. Че наистина несъответствието тукъ не се дължи на бедността на нашия езикъ, се вижда и отъ обстоятелството, че Беронъ, който е писалъ по-рано отъ Неофита Рилски и Фотинова, умѣе да изрази съ срѣдствата на българския езикъ въ една ясна и точно опредѣлена форма сжщитѣ мисли, каквито срѣщаме въ про-

изведенията на поменатитѣ двама книжовници. За Берона е било най-естествено да изрази дори и една сложна мисъль съ срѣдствата на говоримия български езикъ, защото се е чувствувалъ сроденъ съ този езикъ, познавалъ е основно неговитѣ особености и не е виждалъ никакъвъ смисълъ въ това — да се прибѣгва до изкуственитѣ форми на славянобългарския или черковнославянски мъртъвъ езикъ.

Спрѣхме се да очертаемъ по-подробно своеобразнитѣ филологически схващания на Фотинова, за да характеризираме чрезъ тѣхъ домогванията на нашитѣ книжовници, съвременници на Фотинова, къмъ създаване на общъ литературенъ езикъ. Както видѣхме, Фотиновъ изразява и тритѣ течения въ спороветѣ около езика. Отъ начало той поддържа, че книжовницитѣ трѣбва да пишатъ на простонароденъ езикъ; следъ това започва все повече да се придържа въ славянобългарския езикъ на Неофита Рилски и най-сетне отива до тамъ, че признава за литературенъ езикъ само тъй нареченото отъ него „черковно нарѣчие“ — черковнославянския езикъ. За най-голѣмъ авторитетъ въ областьта на славянската филология той признава Авр. Мразовичъ. Видѣхме, че Фотиновъ, а така сѫщо и повечето негови съвременници, привърженици на последнитѣ две течения (славянобългарското и черковнославянското), не сѫ могли до дойдатъ до едно правилно решение на поставения въпросъ, защото твърде слабо сѫ познавали разнообразнитѣ български говори, а главно, защото не сѫ притежавали чувство за своя роденъ езикъ.

Въ заключение ще кажемъ за Фотинова, че въ историята на нашето възраждане той има голѣмо значение.

1. На първо мѣсто като основатель на периодическия печатъ съ списанието. Примѣрътъ на Фотинова въ скоро време е билъ последванъ отъ други книжовници, които сѫ спомогнали за развитието на българската перио-

дична литература, като сѫ поставили нейното развитие на онѣзи основи, които е изтъквалъ Фотиновъ съ своето „Любословіе“. Главната цель на Фотиновото „Любословіе“ — да служи на чисто национални интереси — става ржководна за ония наши книжовници, които продължаватъ понататъкъ дѣлото на Фотинова.

2. На второ мѣсто Фотиновъ има значение като народенъ просвѣтитель и педагогъ; въ своето списание той винаги е изтъквалъ нуждата отъ коренни преобразования въ българското училище въ духа на новата просвѣта; посочвалъ е срѣдства за разширение на народното образование, като е отдавалъ твърде голѣмо значение не само на училищата, но и на читалищата и библиотекитѣ.

При това, докато съвременницитѣ на Фотинова сѫ се грижили главно за уреждане на мѫжки училища, той е изтъквалъ значението на женското образование въ духовното развитие на българитѣ и е съветвалъ своитѣ съотечественици да отварятъ не само мѫжки, но и девически училища. Беронъ и Фотиновъ сѫ първитѣ защитници на женското образование у насъ.

Фотиновъ има значение сѫщо така и за развитието на нашата школска литература, главно съ своята география. Нуждата отъ такава литература се е чувствувала силно, и географията на Фотинова е била едно ценно ржководство за българскитѣ учители и ученици.

3. Преводътъ на Свещеното писание. Самъ по себе си несъвършенъ — съ множество недостатъци; обаче, послужва за основа на по-нататъшни преводи — другитѣ преводачи П. Р. Славейковъ, Христодулъ Костовъ — даватъ единъ по-сполучливъ преводъ, не само защото сѫ познавали по-добре отъ Фотинова български езикъ, но и защото сѫ имали вече приготвена основа, готовъ материалъ, съ който да градятъ по-нататъкъ.

БИБЛИОГРАФИЯ

Ю. Ивановъ. Български периодически печатъ отъ възраждането му до днесъ (отъ 1844-1890). Томъ I. София, 1893, с. 7-9.

— Юбилеенъ Сборникъ по случай петдесеть-годишнината на българската журналистика и честуването паметьта на основателя ѝ Константинъ Фотиновъ. София, 1894 [Съдържа, между другото: Ю. Ивановъ. Константинъ Фотиновъ; С. С. Бобчевъ. Прѣгледъ на Булгар. периодически печатъ отъ 1844-1894 г.; Н. А. Начовъ. Страници изъ историята на женското образование у насъ; П. П. Славейковъ. Тѣ; Ив. Вазовъ. Фотинову; Ив. П. Славейковъ. Една страница отъ историята на нашето възраждание, или какъ нашитѣ бащи и дѣди работяли за пробуждането на народътъ].

Ив. Д. Шишмановъ. Новооткритото „Любословїе“ отъ 1842 година и въпросътъ за петдесетгодишния юбилей на българската журналистика. Български прѣгледъ, г. I, 1894, кн. 6, с. 180-188.

Ив. Д. Шишмановъ. Константинъ Г. Фотиновъ, неговиятъ животъ и неговата дѣйность. СбНУНК., 1894, кн. XI, с. 591-764.

XXI

Неофитъ Бозвели

I

Н. Бозвели като фигура отъ времето на българското възраждане. — Какъ трѣбва да се гледа на личности като Н. Бозвели. — Проникване въ фактитѣ на литературата и историята. — Психологично проучване представителитѣ на българското възраждане. — Историята да се чувствува тъй, както се чувствува едно художествено творение. — Историческа интуиция. — Писателитѣ като личности. — Н. Бозвели като личность.

Безъ съмнение, Неофитъ Бозвели е една отъ твърде интереснитѣ и характерни фигури на българското възраждане. За да се схване цѣлото съдържание на онова, което ние наричаме история на българското възраждане, за да се проникнемъ въ неговата сжщность, въ неговия духъ, трѣбва да се изучватъ не само събитията, не само външнитѣ факти, не само литературнитѣ произведения, но съ особено внимание и задълбочаване трѣбва да се изучватъ и самитѣ личности на нашитѣ просвѣтители и реформатори; необходимо е да се вникне въ психиката на тия хора, които сж извършили превратъ въ духовния животъ на народа си, като сж работили между него, било като мирни просвѣтители, било пъкъ като неспокойни бунтовници. Трѣбва да се признае, че въ това отношение най-малко е направено у насъ, и най-незначителни резултати сж постигнати. Въ областьта на историческитѣ и литературни изследвания като че ли нашитѣ историци и тъй наречените „литератори“ и „литераристорици“ все още не могатъ да се освободятъ отъ ограничения фило-

логизъмъ, отъ тая библиография и хронология, отъ това безразборно натрупване на материалъ въ една книга или въ една статия или студия — безъ да се даде обобщение на фактитѣ и събранитѣ материали, безъ да се извлѣче основната мисъль, която се таи въ тѣхъ, безъ да се долови оная жизнена, колективна или индивидуална сила, която дава тласъкъ и насока на духовното ни развитие и въ сжщото време разширява кржга на нашето самосъзнание. После: има още едно обстоятелство, което прѣчи у насъ за едно проникване отъ психологиченъ характеръ въ фактитѣ на литературата и историята — има единъ недостатъкъ, отъ който страда твърде много нашата младежь — той е слабость къмъ фразата, къмъ жеста, слабость къмъ онова, което ви прави особено силно впечетление Ние често обичаме да се смѣемъ на французитѣ, че се заслѣпяватъ отъ фрази, но, струва ми се, че въ висока степень и ние, българитѣ, страдаме отъ този порокъ. Това, което се нарича анализъ на единъ фактъ, обобщение на редица факти, проникване въ психиката на едно значително лице — то не е тъй лесно за извършване и разбиране: за него се изискватъ повече усилия, повече трудъ, повече духовна енергия, нѣщо повече отъ една ленива мисъль — и ето защо то не е толкова привлѣкателно, както е привлѣкателна, напримѣръ, една звучна фраза, която се възприема като готовъ етикетъ на дадено произведение или даденъ писатель. Ето защо историята на нашето възраждане все още не може да се издигне надъ учебницитѣ и надъ тържественитѣ речи — и все още изглеждатъ малко странни подобни задачи, да се изучватъ не само филологически и библиографски, да се говори за тѣхъ не само патетично, но да се изучватъ и психологически представителитѣ на нашето възраждане — да се изучватъ психологически въ смисълъ на индивидуална психология и въ смисълъ на колективна, национална психология — т. е., отъ една страна,

да се изучватъ като личности, и, отъ друга — като представители на своя народъ. Една благодарна задача — до ценни резултати; обиленъ материалъ — изключителни личности!

Не ще и дума, че водителитѣ на нашето възраждане, които сж били въ състояние да се издигнатъ високо надъ срѣдата, да поведатъ следъ себе си своитѣ сьотечественици, да ги извадятъ изъ мрътвилото и да начертаятъ пжтища не само за съвременницитѣ си, но и за поколѣнието следъ тѣхъ, не ще и дума, казвамъ, тѣзи хора ще да сж притежавали една необикновена, силна воля, ще да сж съсрѣдоточавали въ себе си най-положителнитѣ, най-ценнитѣ качества на своя народъ. Благодарение на своята воля, на своята проницателность, благодарение на своето самосъзнание, на своята морална сила и на онѣзи естествени дарби, които не се даватъ всѣкиму, тѣ сж могли при най-трудни условия да отстояватъ своитѣ идеали, индивидуалностьта си и всички онѣзи морални и интелектуални ценности, които сж ги отличавали и отдѣляли отъ другитѣ. Носитель на такава воля е билъ Паисий, напримѣръ, — и ако нѣкой днесъ не може да схване всичкото обаяние на неговата личность, то е поради това, че този „нѣкой“ нѣма вжтрешна възможность да се пренесе въ историческата действителность, срѣдъ която е живѣлъ и работилъ Паисий, лишенъ е отъ историческа интуиция — и знае само едно: да мѣри всичко съ мѣрката на сегашното, понеже само него вижда и само съ него живѣе, само него чувствува — и то чувствува го дотолкозъ, доколкото е то свързано непосрѣдно съ него — съ неговото ограничено битие.

Не забравяйте, че историята трѣбва да се чувствува тъй, както се чувствува едно художествено произведение — само че тя е най-съдържателното, най-великото и сложно художествено произведение. Ето защо, за да се вживѣемъ въ нея, за да се пренесемъ изцѣло въ нейния свѣтъ, отъ

насъ се изискватъ много повече дарби, много повече вжтрешни условия, отколкото се изискватъ, напримѣръ, за да разберемъ и почувствуваме едно отдѣлно творение на човѣшкия умъ или човѣшката фантазия. И азъ съмъ убеденъ, че ако вие бждете въ състояние да изчерпите всичкото онова богато съдържание на единъ отдѣленъ исторически моментъ, да го изживѣете като втора действителность, ще изпитате наслада много по-голѣма, по-дълбока и по-дълготрайна, отколкото онази, която може да ви достави едно хубаво творение на отдѣлния човѣшки умъ. Само че, както казахъ, за това трѣбва нѣщо повече отъ филология, библиография и хронология, нѣщо повече отъ патосъ и фразеология — потрѣбни сж по-широки исторически знания и, главно, исторически интереси, а най много е потрѣбна, както казахъ, историческа интуиция — както е потрѣбна, напр., поетическа интуиция не само за онзи, който твори, но и за онзи, който възприема дадена поетическа красота, тъй както е потрѣбна поетическа интуиция отъ наша страна, за да превърнемъ едно художествено произведение въ елементъ на нашия вжтрешенъ животъ. Безъ такава интуиция, историческа, е невъзможно да се пренесемъ отъ една действителность, сегашна, въ друга — въ миналото.

Впрочемъ, това е единъ доста сложенъ въпросъ, ние бихме отишли много далечъ, ако се впустнемъ да го разясняваме, макаръ че тъкмо една такава аудитория е мѣстото, гдето трѣбва да се разглеждатъ въпроси отъ подобенъ характеръ.

Да се изучватъ писателитѣ като личности, то не значи да се дойде до единъ шаблонъ, да се поставя тази задача безразборно, безразлично, по отношение на всѣки отдѣленъ писатель, то не значи, че всѣки отдѣленъ писатель трѣбва да бжде изучванъ съ еднакво старание като личность — само онѣзи, които сж се проявили като изключителни инди-

видуалности, чиито произведения не могатъ да бѫдатъ напълно разбрани, ако не се свържатъ съ тѣхнитѣ индивидуални качества, съ особенитѣ условия на тѣхния личенъ животъ, и главно съ отраженията на тия условия въ тѣхната душа. Има други, които не ни даватъ нѣщо особено като личности, не сѫ се родили съ по-значителни индивидуални качества. — Бозвели е една отъ голѣмитѣ индивидуалности! Въ старата литература: Черноризецъ Храборъ, Козма, Цамблакъ. Въ новата: Паисий, П. Р. Славейковъ, Раковски, Ботевъ.

Ето защо искахъ само да кажа, безъ много отклонения, че Н. Бозвели трѣбва да се изучва не само като книжовникъ, както казваме ние, книжовникъ въ кавички, но и като личность — преди всичко като личность, защото въ дадения случай личността е по-интересна отъ книжовнитѣ произведения — и само благодарение на нея ставатъ интересни и самитѣ произведения. Неговитѣ идеи добиватъ за насъ смисълъ, само когато ги поставимъ въ връзка съ неговитѣ лични индивидуални качества — само въ такъвъ случай тѣ могатъ да иматъ за насъ жизнена стойность, когато се долови тѣхниятъ източникъ въ самата натура на Неофита Бозвели, въ неговитѣ лични качества. Само въ такъвъ случай идеята излиза изъ рамкитѣ на теорията и се превръща въ едно неотемно свойство на живия човѣкъ — и се схваща като жива, творческа сила.

Казахъ, че Н. Бозвели е една отъ характернитѣ фигури на българското възраждане, единъ отъ типичнитѣ представители на българския духъ. За да го характеризирамъ, бихъ казалъ, че той въплъщава въ себе си българската желѣзна упоритость — въплъщава не твърдоглавието и своенравието на българина, не онази тъпа упоритость, която е повече едно отрицателно качество, а съзнателната, смислената, отъ нищо ненадвитата упоритость на характера, която се про-

явява въ обществени борби и въ отстояване на граждански и обществени идеали, както виждаме това у Петка Славейковъ. Такава една здрава и ценна упоритость отличава и Неофита Бозвели, който винаги е бодъръ, готовъ за нови борби, никога не пада духомъ и не се отчайва. И ако има нѣщо, което неговитѣ врагове никога не успѣватъ да сломятъ и победятъ, то е неговата упорита воля. Може да се каже, че като твърда и решителна натура, като човѣкъ, който никога не измѣня на своитѣ убеждения и на своята борческа воля, той е притежавалъ всички ценни качества, за да бѫде енергиченъ народенъ будитель, вождъ и общественъ агитаторъ. По темпераментъ той е билъ повече бунтовникъ и революционеръ, отколкото миренъ просвѣтитель; съвсемъ не е било по характера му да се затвори въ манастирската килия, да се отдаде на постъ и молитва и да мисли само за спасение на душата си - както сѫ правили неговитѣ събратя монаси; нито пъкъ е ималъ търпение да се затвори въ нѣкое училище, редъ години да учи децата на четене и писане и спокойно да чака плодоветѣ на своитѣ усилия. Той е винаги вдъхновенъ агитаторъ ~~и~~ все дири аудитория за своитѣ патриотически проповѣди — дири срѣда, на която да въздействува и която да поведе следъ себе си. Винаги готовъ за решителни предприятия, той застава предъ най-голѣми опасности, излиза, срещу врагове, които сѫ по-силни отъ него, по-силни, разбира се, не съ волята си, а съ властьта си — бива хвърленъ въ тъмница, изтезаванъ въ продължение на нѣколко години, — като излиза отъ тъмницата, скита отъ едно мѣсто на друго, постояно се движи като агитаторъ между българитѣ отъ различни краища и навредъ проявява една неизчерпаема енергия и смѣлость. Расото му е съответствувало толкозъ, колкото и на Левски, когато е билъ дяконъ. Съ какъвъ предприемчивъ и енергиченъ духъ се е отличавалъ Неофитъ, се вижда най-добре отъ неговитѣ странствувания. Отъ род-

ното си мѣсто, Котелъ, той се озовава въ Атонъ, отъ тамъ скита изъ гръцкитѣ острови въ Бѣло-море, за да се запознае съ гръцкитѣ училища, агитира между българитѣ въ Цариградъ, виждаме го все сжщия въ Свищовъ, въ Търново, въ Калоферъ, по едно време се вестява въ Сърбия, грижи се тамъ за отпечатване на свои съчинения, отново въ Цариградъ, въ тъмницитѣ на Света-гора — цѣлиятъ му животъ минава въ скитания и тревоги. Ако се е заседявалъ по-дълго време на едно мѣсто, то е било въ светогорската тъмница.

II

Животъ. — Главни моменти отъ живота на Н. Бозвели. — Какъ се проявява Н. Бозвели като личность въ своя животъ. — Образъ на Н. Бозвели споредъ биографскитѣ данни.

Нека отбележимъ по-главнитѣ моменнти въ живота му — твърде поучителенъ животъ.

Роденъ е въ Котелъ, въ онова прибалканско градче, което е играло такава важна роля въ историята на нашето възраждане и което е дало просвѣтители и дейци като Софрония, Раковски и Берона, авторъ на Рибния буквaръ, Гавр. Кръстевича и др. Кога е роденъ Неофитъ, не се знае точно — по всѣка вѣроятность презъ 80-тѣ години на XVIII вѣкъ. Защо е нареченъ Бозвели, отъ где иде това прозвище? Ц. Гинчевъ (Трудъ, VI, 469) обяснава, че прекорътъ Бозвели е билъ даденъ на Неофита „за неговия буенъ и неустрашимъ духъ, въ сравнение съ нѣкой си турчинъ, такъвъ сжщо неустрашимъ като него".

Понеже презъ времето на неговото детинство въ Котелъ е учителствувалъ попъ Стойко (отпосле Софроний Врачански), предполага се, че първоначално Неофитъ ще да се е училъ при него. Къмъ края на XVIII вѣкъ той е послушникъ въ Хилендарския манастиръ. Отива тамъ, навѣрно, за да продължи ученето си въ нѣкое манастирско килийно училище. Като монахъ той е прекарвалъ не само въ манастира, но еималъ време и да обикаля гръцкитѣ училища изъ островитѣ и по този начинъ да разшири своитѣ познания. Презъ второто десетилѣтие на миналия вѣкъ той скита изъ България, посещава български градове като таксилдарь, пратенъ отъ манастира да събира помощи и да кани по-

клонници за Света-гора. Но тая служба малко ще да го е привличала. Той се установява известно време въ Свищовъ като учитель и свещеникъ, после въ Калоферъ и презъ време на своето учителстуване Неофитъ пакъ намира време да странствува изъ своето отечество и да дири по-широкъ просторъ за патриотическа дейность. Отъ това време започва неговата неуморна агитаторска дейность — неговитѣ пропо-вѣди за народна просвѣта и за борба противъ гърцизма и противъ фанариотитѣ. Презъ време на тия пѫтувания, между другото, той събира материалъ за своята география, която издава като часть отъ енциклопедията „Славеноболгарское дѣтоводство“. За нея вече говорихме, и тукъ той проявява своето патриотическо чувство, напримѣръ, като говори за нѣкогашнитѣ български столици и исторически мѣста.

(Презъ втората половина на 30-тѣ години е въ Цариградъ; понеже е разочарованъ отъ голѣмцитѣ българи, обръща се къмъ простата маса. Българитѣ въ Цариградъ — отъ при-балкански села, отъ Македония, еснафи; шивачи, абаджии, които шиели дрехи за турската войска; градинари, млѣкари. Най-буднитѣ българи, природно умни, поддаватъ се лесно на патриотическитѣ въздействия на Неофита. Неофитъ ги организира; застава начело на тия организирани еснафи; подбужда ги, първо, да създадатъ българска черква въ Цариградъ, второ, да замѣнятъ гръцкитѣ владици съ българи. Негови ученици. Раковски. Водителитѣ на черковната борба — П. Р. Славейковъ, Иларионъ Макариополски).

Въ 1840 г. търновскитѣ граждани изпращатъ въ Цари-градъ трима представители, които да искатъ Панаретъ да бѫде смѣненъ съ владика българинъ; за такъвъ е билъ опредѣ-ленъ Н. Бозвели. Великиятъ везиръ, следъ хадатайството на видни и влиятелни българи, поисква отъ патриаршията да назначи онова лице, което народа посочва. Но съ подкупи патриаршията успѣва да нареди всичко по своему. Тримата

български пратеници били подкупени и се съгласили за митрополитъ да бѫде назначенъ Панаретовиятъ протосингелъ Неофитъ, единъ гъркъ, а Бозвели да бѫде назначенъ за протосингелъ на гърка Неофитъ. Бозвели отива въ Търново — но скоро се възмутилъ отъ дѣлата на своето духовно началство и съобщилъ въ Цариградъ за злоупотрѣбленията на владиката. Гъркътъ Неофитъ, за да се отърве отъ Неофита Бозвели, наклеветва го въ бунтовичество, представя го като човѣкъ, който готви бунтъ противъ държавата — и, следствие на тия клевети, Неофитъ Бозвели е билъ заточенъ въ Хилендарския манастиръ. Окованъ е билъ и откаранъ отъ турски сеймени — държали го затворенъ ту въ Хилендаръ, ту въ Зографъ. Тамъ той билъ подложенъ на нечувани мѫчения. Дори и българскитѣ калугери сѫ се отнасали неприязнено къмъ него, защото въ сѫщность не еималъ нищо калугерско въ себе си и не се е чувствувалъ като човѣкъ отъ тѣхната срѣда. Въпрѣки всички лишения и изтезания въ тъмницата, той не се е отчайвалъ и не се е уморявалъ; пише, действува за своето освобождение, не престава да се възмущава отъ дѣлата на своитѣ врагове и въ едно отъ писмата си възклицава: „Нѫ само правдата ми и кръвьта ми, но и пръстьта отъ гроба ще вика къмъ Бога?“

Въ затвора прекарва четири години при най-лоши условия и най-голѣми мѫчения. Трѣбва да се знае, че за манастирски затворъ е служила обикновено нѣкоя влажна каменна кула, нѣкое подземие или нѣкоя мрачна килия, гдето не прониква слънчевъ лѫчъ (Хрельовата кула на Рилския манастиръ); въ тия тъмници е било похабено здравето на Неофита завинаги — а преди това той е билъ якъ като скала. Найсетне цариградскитѣ българи се застѫпватъ за неговото освобождение. Презъ августъ 1844 г. той е вече свободенъ — и отново продължава прекѫснатата борба; като че ли не е

излѣзълъ току-що отъ затвора — продължава съ сѫщата енергия да се бори срещу фанариотитѣ, безъ да се бои отъ нови преследвания и заточения. Сега той има повече привърженици — между тѣхъ видни, деятелни българи, като, напримѣръ, Иларионъ Макариополски, който работи задружно съ него. Има и подкрепата на поляцитѣ, на Чайковски. Въ 1845 г. двамата, Н. Бозвели и Ил. Макариополски, се явяватъ предъ патриаршията, опълномощени отъ българскитѣ еснафи, съ молба да се прокаратъ въ патриашията и въ черковното управление нѣкои реформи, които да гарантиратъ правата на българитѣ. Сѫщевременно тѣ се обръщатъ и къмъ великия везиръ, когото молятъ да се загрижи за българитѣ, да имъ осигури условия за просвѣта. Патриаршията прибѣгва отново до изпитанитѣ стари срѣдства: наклеветява двамата българи предъ турската власть; противъ тѣхъ е билъ рускиятъ посланикъ въ Цариградъ — понеже тѣ се сношавали съ поляцитѣ — и той е настоявалъ да бѫдатъ наказани. Веднага тѣ били хванати и заточени въ Света-гора, оковани въ вериги и затворени по отдѣлно.

Пакъ сѫщото чувство на бодрость и борческа енергия виждаме у Неофита; вмѣсто да чака утеха и насърдчение у другитѣ — понеже се е намиралъ въ едно такова плачевно състояние въ затвора — Неофитъ намира въ себе си още сили да насърдчава отъ тъмницата своитѣ приятели, да ги увещава да продължатъ борбата съ гръцкото духовенство, да се борятъ до край за сломяването на гърцизма въ България. Че този монахъ винаги е таилъ въ себе си единъ несломенъ борчески духъ, се вижда и отъ стиховетѣ, които е писалъ въ тъмницата; въ едно стихотворение, което е написалъ наскоро преди смъртьта си, той казва, между другото:

Азъ, окаяний, съмъ затворенъ,
Но пакъ е въ мене духъ храбоборенъ.

Вѣрата не го е напущала, и поради това той никога не се отчайва — когато е разочарованъ отъ действителностьта и отъ всичкитѣ ѝ възможности, той започва да вѣрва въ чудеса — на всѣки случай, винаги вѣрва въ нѣщо. И както полскиятъ поетъ Мицкевичъ въ началото на „Pan Tadeusz“ се обръща къмъ Св. Богородица, къмъ Ченстоховската Св. Богородица, закрилница на полския народъ, съ молба да стори тя чудо, та полскитѣ изгнанници да се възвърнатъ въ отечеството си, което имъ е отнето, тъй и Неофитъ въ писмата си отъ затвора се обръща къмъ Бога и го моли да извърши чудо — съ нѣкакво чудо да го освободи отъ тъмницата. Той познава много добре всичката жестокость и несправедливость на своитѣ врагове и не очаква отъ тѣхъ нищо добро — повече е склоненъ да вѣрва въ чудесата на Бога, отколкото да допустне, че фанариотитѣ могатъ да проявятъ човѣщина и справедливость. Повече се надѣва да бѫде освободенъ отъ Бога чрезъ чудо, отколкото отъ хората, които го преследватъ и измѫчватъ. Въ моменти на непоносими страдания въ затвора той нарича Бога ужасенъ, обаче не престава да вѣрва въ неговата справедливость — а тая вѣра е единъ отъ източницитѣ на неговата бодрость и на неговия отъ нищо ненарушенъ, несмутенъ оптимизъмъ. Въ едно отъ писмата му четемъ:

„О Боже ужасний, но праведний во своитѣ совѣти и судби за человѣческитѣ чада... Отъ Бога вся, а отъ человѣка ничесо... Само клевети и бѣдствени туне бѣди... Богъ насъ ще награди въ будущее... Всеблагия Свѣтоподатель.... На любородцитѣ сърцата за насъ да смилява, за да ни не забравятъ, да не изгниеме въ заточение... И дано чудеснѣ ни освободѣше милостивий Богъ...“

Колкото повече се вдълбочаваме въ интимнитѣ мисли и чувствувания на Неофита Бозвели и изобщо въ психиката на виднитѣ личности отъ епохата на възраждането, толкозъ

повече се убеждаваме, че тия хора не сѫ били толкозъ прости, колкото сме наклонни понѣкога да мислимъ при едно повърхностно наблюдение. А най-важното е, че тѣхната мѫдрость е житейска — това е най-ценната мѫдрость, която може да притежава единъ човѣкъ, мѫдрость, която иде отъ живота, отъ нашия непосрѣдственъ опитъ, а не отъ книгитѣ. Мѫдростьта, съ която сѫ живѣли, напримѣръ, Неофитъ Бозвели, Петко Славейковъ и изобщо всички, които сѫ вървѣли по тѣхния пѫть, се дължи на единъ богатъ, съдържателенъ житейски опитъ и на едно всестранно познаване на народната душа — своя народъ тѣ сѫ познавали много по-добре, отколкото го познаваме ние днесъ — и много повече сѫ го обичали, защото повече сѫ го познавали. И още едно обстоятелство, което издига високо тия личности, то е, че на теорията и на идеята тѣ сѫ давали цена до толкозъ, до колкото едната и другата произтичатъ направо отъ тѣхната практическа дейностъ, отъ тѣхната предприемчивость и активностъ. За тѣхъ нѣма цена една идея, която е откѫсната отъ тѣхното битие, отъ личностьта и характера имъ; затова тѣхниятъ идеализъмъ произтича не отъ думитѣ имъ, а отъ дѣлата имъ — затова именно Неофитъ Бозвели е чувствувалъ и разбиралъ много добре смисъла на думитѣ (които изказва ап. Павелъ?) — които Неофитъ цитира въ писмата си: „Покажи ми вѣру твою отъ дѣлъ твоихъ“ — дай ми да видя твоята вѣра въ дѣлата ти, да разбера отъ тѣхъ, че ти действително вѣрвашъ.

Че този човѣкъ се е домогналъ до една истина, до една идея, която да произлиза направо отъ неговата дейность, отъ постѫпкитѣ му, че се е опитвалъ да дойде до една синтеза на всичко онова, което върши и което счита за свой идеалъ — се вижда най-добре отъ неговитѣ изповѣди. На много мѣста въ тия негови изповѣди, въ светогорскитѣ му писма звучи библейски пророчески тонъ, който тъй много

му подхожда — така говори само човѣкъ, който има да каже нѣщо важно, нѣкаква ценна мисъль, такава мисъль, до която той е дошелъ не чрезъ книгитѣ, а чрезъ изпитанията на собствения си животъ:

„Едно тайнство прочее (е потрѣбно), за да управлява нѣкой свѣтътъ — да е силенъ, защото въ силата не се съдържа нито лъсть, нито мечтание".

Въ тая афористична мисъль Неофитъ изтъква, че ако нѣкой иска да води единъ народъ, да създава неговитѣ сждбини, той трѣбва да притежава преди всичко една силна, желѣзна воля — трѣбва да бжде духовно силенъ, а на такава една сила, споредъ него, сж чужди лъстьта и мечтанието — думата мечтание тукъ е употрѣбена въ смисълъ на фантазиране, рефлексия, която може да убие волята и енергията, да намали активната сила на човѣка. Духовно и морално силниятъ човѣкъ — това е човѣкътъ, който не търпи никакви компромиси съ убежденията си, не отстжпва предъ никакви съблазни, предъ никаква лъсть, и при това не отслабва волята си съ безплодно фантазиране, съ рефлексии, които разяждатъ нашата енергия и се противопоставятъ на всѣка дейность. Навредъ, и въ произведенията си, и въ собствената си сждба, Неофитъ изтъква личната воля като качество, отъ което се опредѣля моралната ценность на единъ човѣкъ. И трѣбва да подчертаемъ, че благодарение на своята необикновена воля, той е можалъ да изтрае всичко. Но има и нѣщо друго, което го крепи: то е неговата вѣра въ нравствената сила на българския народъ и сжщевременно вѣрата въ Бога, който ще го освободи, макаръ и съ чудо. И действително, Богъ го освобождава, но не съ чудо, а по единъ най-естественъ начинъ — и то освобождава го не само отъ тъмницата. Тамъ той е прекарвалъ въ продължение на цѣли месеци съвсемь самотенъ, изоставенъ отъ всички. Само презъ последнитѣ дни на

живота му идва при него да го наглежда единъ младъ дяконъ, неговъ поклоникъ, който отпосле става български митрополитъ, Григорий Доростоло-Червенски. Григорий отива при Неофита като ученикъ, който е готовъ да се пожертвува за своя учитель, заварва го прострѣнъ на одъра да ридае и да нарежда като Йеремия. Неговитѣ страдания сж били тъй непоносими, до такава степень е билъ съсипанъ отъ условията на тъмницата, че понѣкога е падалъ въ безсъзнание и въ продължение на часове не е можалъ да се свѣсти.

Въ срѣдата на 1848 г. той умира въ ржцетѣ на своя младъ приятель. Документи — въ архивата на Раковски, които рисуватъ последнитѣ дни на живота му. — — Писмата на Григория?

За да ни стане още по-ясенъ образътъ на Неофита Бозвели, ще трѣбва да споменемъ и това още, че е билъ за времето си доста образованъ и начетенъ. Владѣелъ е добре гръцки, турски, сръбски и руски езикъ, сжщо така и черковнославянски. Въ произведенията си той споменава за Омира, за героитѣ на неговитѣ произведения — въ гръцкитѣ училища той е ималъ възможность да се запознае не само съ гръцки езикъ, но донѣкжде и съ класическата гръцка литература. А отъ учебницитѣ, които е издалъ заедно съ Васкидовича, именно отъ енциклопедията, озаглавена „Славеноболгарское дѣдоводство“, се вижда, че той е билъ запознатъ съ гръцката школска литература. Познавалъ е сжщо произведенията на Лукияна и изглежда, че доста се е влиялъ отъ този старогръцки писатель (125-200 г. следъ Христа), авторъ на произведения отъ сатиричень и хумористиченъ характеръ — такива произведения, въ които Лукиянъ изобличава пороцитѣ на своитѣ съвременници, особено праздния животъ на висшето съсловие и недостатъцитѣ на тия, които сж били поставени начело на управле-

нието и сѫ злоупотрѣбявали съ своята власть. Ние ще видимъ по-нататъкъ, че сатирата е основна особеность на стила и изображението у Неофита; въ своето произведение „Мати Болгарія“ той се проявява отъ начало до край като истински сатирикъ. И, може би, своята дарба на сатирикъ той е развилъ донейде подъ влияние на Лукияна. После, има още едно обстоятелство, което загатва за Лукияново влияние върху Неофита: своитѣ сатирични произведения Неофитъ пише въ диалогична форма — въ такава форма, въ каквато сѫ написани и сатиритѣ на Лукияна.

Отъ произведенията на Лукияна най-силно впечатление на Неофита ще да е правило онова, което е озаглавено „Разговоръ на мрътвитѣ“ — тамъ именно се изобразяватъ и бичуватъ недостатъцитѣ отъ този родъ, каквито срѣщаме въ диалозитѣ на Неофита — пороци на властници, на високопоставени лица.

Една отъ книгитѣ, които Неофитъ е обичалъ да чете, е Фенелоновиятъ „Телемахъ“ — една книга, която е била много популярна въ Гърция, въ Сърбия, къмъ срѣдата на миналия вѣкъ и у насъ. Преди освобождението е превеждана два пѫти. Въ дадения случай Неофитъ сѫ увличали не само моралнитѣ сентенции на книгата, но и странствуванията и подвизитѣ, които рисува френскиятъ писатель — самъ Неофитъ, който се е отличавалъ съ неспокоенъ духъ, обичалъ е да странствува, не се е боялъ да се излага на опасность — и изобщо героизъмътъ е билъ, може би, най-сѫществената черта на неговия характеръ.

Неофитъ е познавалъ сѫщо така и по-старата руска литература — челъ е съчиннията на Димитрия Ростовски; както ще спомена въ лекцията за първитѣ стихотворци, тия съчинения сѫ намирали множество читатели въ нашитѣ манастири — не само читатели, но и подражатели.

Въ сръбската литература Неофита сѫ привличали най-много произведенията на писателитѣ отъ епохата на възраждането — отъ края на XVIII и началото на XIX вѣкъ. Познавалъ е съчиненията на Орфелина и дори се е влиялъ отъ тѣхъ; сѫщо така е повлиянъ до известна степень и отъ съчиненията на Обрадовича, особено отъ онѣзи, въ които се изобличаватъ калугеритѣ.

Изобщо, Неофитъ се е отличавалъ съ либераленъ, прогресивенъ духъ, билъ е врагъ на ретроградната и реакционна калугерска мисъль, винаги се е противопоставялъ, и то най-енергично, на калугерския обскурантизъмъ, поради което не се е ползувалъ съ симпатиитѣ на своитѣ атонски събратя. Отъ писмата му ние виждаме, че той е изобличавалъ монаситѣ за тѣхното невежество, за тѣхната леность, а най-много за тѣхния нечистоплътенъ животъ. Въ това отношение той напомня твърде много сръбския просвѣтитель и реформаторъ Д. Обрадовича, който въ съчиненията си излиза съ смѣла проповѣдь срещу калугерското невежество и суевѣрие и изобщо срещу нравствената поквара въ манастиритѣ.

Като изключителна индивидуалность, като необикновено силенъ характеръ, Н. Бозвели изразява, както казахме, най-ценнитѣ качества въ психиката на българина. Ако подиримъ най-високитѣ точки, върховетѣ, до които се издига българската мисъль и изобщо българскиятъ духъ презъ време на възраждането, ще трѣбва да отбележимъ преди всичко имената на Паисия, Раковски, Петка Славейковъ и Христа Ботевъ. Въ тая галерия отъ героични образи трѣбва да бжде поставенъ и Неофитъ Бозвели. За силата на неговия духъ можемъ да сѫдимъ, между другото, и отъ влиянието, което оказва върху други видни българи — преди всичко върху Илариона Макариополски, Раковски и П. Р. Славейкова. И тримата сѫ негови прѣки ученици. Славейковъ въ Търново, както самъ изповѣдва, билъ най-младиятъ ученикъ на Неофита,

и подъ негово влияние е осмивалъ гръцкото духовенство: написалъ въ стила на народнитѣ пѣсни една сатира противъ владиката Панаретъ, която се разпространила въ преписъ между привърженицитѣ на Неофита и е навлѣкла твърде много беди на Славейкова.

Какво е билъ Неофитъ за Раковски, вижда се най-добре отъ думитѣ на самия Раковски, който пише въ „Дунавски лебедъ“:

„Отецъ Неофитъ е първы двигатель того въпроса [черковния] и за възбуждениѧ нороднаго ни духа въ тѣхъ времена най-много тому славному мѫжу сме дльжни сички българи; защото той пьрвы почна ѩвно да проповедва по Българиѣ и да възбужда народа, да иска историчьскы си права, той дойдѣ въ Цариградъ и сѧ улови първы въ ѩвна борбѫ съ фенерскѫ патриканѫ, пострада толико отъ грьковъ и найпослѣ принеси жъртвѫ и живота си за народа... Онъ е билъ духомъ развытъ... Благородны чювствуваныѧ сѫ обладавали негово българско сърдце! Негова най-свѧта дльжность е была на свѣта да помогни бѣдному си роду и да го избави отъ тѧжкыѧ оковы духовнаго фенерскаго ига! За това онъ прѣзрѣ сичко на свѣтъ, изложи въ опасность и самый си животъ и най-послѣ издѫхна въ калугерскы влажны тьмницы желѣзовьразанъ съ най-послѣдньѫ рѣчь въ уста си „Българиѧ мила Мати!“ (Б. Пеневъ, Г. С. Раковски, 1917).

III

Славеноболгарское дѣтоводство. — Участието на Ем. Васкидовичъ въ съставянето му. — Съдържание и разборъ. — Кратка священная історія и священный катихисисъ.

Първото произведение на Н. Бозвели е Славеноболгарское дѣтоводство. Шесттѣ части на енциклопедията сж издадени въ Крагуевацъ, 1835 г. Това не е оригиналенъ трудъ.

Въ заглавието на Дѣтоводство е отбелязано, че е „преведено отъ еллиногре́ческаго діалекта на Славеннобо́лгарскаго". Въ първото издание на своето ржководство по българска литература Тодоровъ погрѣшно отбелязва, че това е преводъ отъ руската енциклопедия на Ушакова, ала както е отбелязано въ заглавието, детоводството е съставено по гръцки източници; тия източници сж свободно използувани, за да бждатъ изложението и съдържанието достжпни „за българската юность". Казахъ, че като съставители на Славеноболгарское дѣтоводство сж отбелязани Н. Бозвели и Ем. Васкидовичъ — обаче двамата не сж взели еднакво участие въ този трудъ.

Отъ едно сравнително разглеждане на езика и съдържанието на шесттѣ части, на прокаранитѣ въ тѣхъ възгледи, може да се установи, че Ем. Васкидовичъ въ дадения случай само е сътрудничилъ — неговото сътрудничество се простира само върху I, II, III и VI часть; значи, тия четири части сж съставени отъ Н. Бозвели, но при съдействието на Васкидовича. А IV и V часть сж съставени само отъ Н. Бозвели. Отъ езика, стила и правописа се вижда, че последната редакция на шесттѣ части е извършена отъ Н. Бозвели.

Да видимъ по-отблизо, въ какъвъ духъ е съставено Славеноболгарское дѣтоводство и какви елементи намираме въ него за характеристиката на Н. Бозвели.

Първа часть е предназначена за ученици отъ „първи чинъ“. Това е кратка свещенна история и катехизисъ. Освенъ религиозни разкази, догми и тълкувания, тукъ срѣщаме съвети за свещеници, учители и родители, а сѫщо така и мисли по новобългарското образование (Краткаѧ свѧщеннаѧ їсторія и свѧщенный катихисисъ. На корицата е отбелязано, между друго, Часть первая — обаче не се споменава Славеноболгарское дѣтоводство). Въ сѫщность това е букваръ, чиято цель е да научи децата да сричатъ цѣли думи и изречения; освенъ това, тукъ срѣщаме обикновенитѣ училищни молитви.

Втора часть съдържа кратки сведения за петтѣ чувства и нравствени поучения; между другото, тукъ срѣщаме нѣколко хигиенически наставления и съвети, какъ да се държимъ въ отношенията си къмъ другитѣ; тия съвети напомнятъ гръцката христоития, преведена на български отъ Р. Поповича. Освенъ това втората часть съдържа Есопови, басни и Повѣсти нравоучителни, въ които се изтъква на пръвъ планъ необходимостьта и ползата отъ ученето. На едно мѣсто въ тази часть се говори за длъжноститѣ къмъ отечеството — ясно е, че Н. Бозвели е ималъ предъ видъ не само нравственото, но и патриотическото възпитание на българската младежь: „Отечественная любовь е великъ нашъ долгъ... Всякій е долженъ да запази отечеството съ всичкитѣ негови сили, и когда ся случи нужда и да умре за отеческа любовь. Гдѣто е отеческая любовь, тамо цавтятъ много честни добродѣтелства, които ги повянва единъ съгражданинъ, който можи да помогне на отечеството и не му помага. За то, молимъ, колкото странствуватъ и живѣатъ по страннии царства, да мислятъ добрѣ и да [се] притече всякій

за отеческата полза“ (Мисъль за българската емиграция — „Мати Болгарія“)

Трета часть: славянобългарска граматика. Въ началото срѣщаме следнитѣ стихове:

Граматика поучава,
Какъ всяки право да писува,
Хитрохудожн'да склонява
И правилнѣ да сочинява.

Граматиката на Н. Бозвели, както и граматиката на Н. Рилски, е придружена съ едно предисловие, което е отъ голѣма важность за насъ, понеже въ него сж изразени както педагогическитѣ, тъй и национално-просвѣтителнитѣ възгледи на Н. Бозвели. Въ началото на това предисловие Н. Бозвели изтъква длъжностьта на възпитанието и значението на срѣдата, между която расте и се възпитава детето.

Човѣкъ по природа, пише Н. Бозвели, не е нито добъръ, нито лошъ; „отгледването праве человѣка добръ или золъ, понеже добринитѣ не са всаждени въ человѣка, не придобитни. . . Ума дѣтинский прилича, споредъ Аристотеля, на една весма бѣла бомага (хартия), на която ни е никакво дѣйствие написано, но може по врѣме весма много да ся напишатъ на нея: ако прочее ся напишатъ предобрии и преполезнии ученията на уматъ имъ, бищатъ добрии и преполезнии на обществото. . . ако ли ся напишатъ зли, тогда щатъ би весма вредителни и зли. . .“

Все въ този предговоръ Н. Бозвели укорява българитѣ, загдето се отнасятъ нехайно къмъ възпитанието на децата си, тънатъ въ невежество и не залѣгатъ за своята просвѣта. Невежеството и нехайството на българитѣ буди у Н. Бозвели скръбь, и той изразява тази скръбь въ стихове:

Ах! Болгариа, всеокаянная Болгариа!
Скоро умилно презови пророка Еремиа!

На планината най-високо да ся каче!
Жалостно да тя нарежда, и умилно оплаче!
Защо, кой отъ другитѣ рода си возненавижда,
Както нашего рода, другъ другиго да обижда!
На искуснийте си добронравни, да завижда!
На наукитѣ, катъ аспида, гласа да не навижда!

И Н. Бозвели като своитѣ съвременици книжовници увещава своитѣ богати еднородци да подкрепятъ съ своитѣ материални срѣдства училищата и книжнината. Той осжжда „великото ненаситно лакомство и насилно грабителство, което обладава на днешното врѣме мнимото любородство нашего рода“. Тия мними родолюбци не искатъ „да спомогнатъ на немощнаго, невѣжаго и отъ всѣхъ окуряемаго, посмѣваемаго и потопканнаго, единовѣрнаго и своего славенобългарскаго окаяннаго рода“!

Обаче нѣкои родолюбиви българи въ чужбина сж се погрижили за своя народъ. Тѣ сж „почерпале отъ сладоточнитѣ рѣки неизчерпаеми прѣмудрости изобилно просвѣщение“. Посочва на българитѣ за примѣръ образованитѣ народи, които „украсяватъ и порядочнѣ составляватъ и нареждатъ преполезнитѣ училища съ преискуснитѣ учители, отъ които тѣхнитѣ младорасли младочки захаросладостно черпятъ прѣизобилно и неизчерпно рѣки премудрости. . .“

„. . . Не ся именува само онъ предатель, който предава отечеството, но по-великъ е, и който го неползува предатель. . .“

Нуждата отъ школни ржководства и дългътъ да се работи въ полза на народната просвѣта, пише Н. Бозвели, „и насъ подкане. . . да сочиниме за горката нѣжна юность, славеннобългарскаго рода, едно нравоучително дѣтовэдство, съ което да избавимъ (отарвемъ) отъ многогодишното мучение, което до нинѣ муче учители и ученици“.

Въ този предговоръ, следъ като изтъква важността на възпитанието и ученето, Н. Бозвели поставя въпроса, какви трѣбва да бѫдатъ българскитѣ училища и какви учебни ржководства трѣбва да се въведатъ въ тѣхъ. Разбира се, на първо мѣсто той възстава противъ килийнитѣ училища. Следъ това изтъква необходимостьта отъ нови учебни ржководства, които да замѣнятъ псалтира и часослова. Той се обръща къмъ родителитѣ и учителитѣ и ги пита: „Молимъ ви, о праворазсуждающии, ползожелающии чадолюбиви отци, и васъ же искуснонаказаннии, охоторевностни и рачителнохотителни словеснѣйшии въ науката на младораслиитѣ отрасли учителїе, какво ли можи едно мало дѣте да предобий и да ся ползова отъ часослова, псалтиря и апостола, които са воистину толико високи, богословски и съ умъ непостигнати, на които разума много свѣтила церковнии учители едвамъ постигнаха, нежели невозрастити дѣца, разумевше да постигнутъ и да ся ползуватъ отъ ученето, което е толико високо и подревлематернаго язика списано, освѣнъ чтутъ сущо като папагай".

Ето какъ изтъква Неофитъ необходимостьта отъ училища:

„. . . Понеже догдето не ся наредятъ по вситѣ умѣрни градища и велики села, гдето живѣятъ нашитѣ общи училища и ся венствуватъ (прикосатъ) сосъ вситѣ нуждни, колкото требва едно добросостоянно училище: нема никаква надежда да ся просвѣти и возвиши нашия родъ: что говоря: весма е страшно, за да не угасне всекрайно. . . Нека предварятъ, молимъ любороднити ревнители и нека наредятъ повсякаде училища за науката на младитѣ. . ."

Интересно е, че Н. Бозвели се обръща често къмъ младежьта; въ нея сѫ неговитѣ надежди; той кори бащитѣ, загдето сѫ пренебрегнали възпитанието на своитѣ деца, бичува богатитѣ, мнимитѣ любородци, които само ограбватъ народа и поддържатъ неговото невежество . . . Старитѣ

или сѫ изигряли своята роля, или пъкъ нѣматъ съзнание за длъжноститѣ си къмъ своя народъ. Надеждитѣ сѫ въ новото поколѣние.

„... Но ви, о младораслии отрасли, за то несмущайтеся, но смѣлно утешайтеся и отъ полезнитѣ, и нравоучителни, и просвѣтителни науки неотлучайтеся“.

„Помислете си, обръща се Н. Бозвели къмъ младежьта, ние сме днесъ дѣца, но днесъ утрѣ ставаме възрастни человѣци! Нашиятъ милостивъ пълномощенъ общъ владѣтель и добритѣ наши родители на насъ поглеждатъ, бѫдащи граждани, стари членове, по разни служби на свѣта млади подобава да дойдатъ на тѣхно мѣсто. Затова ся нуждни наукитѣ за насъ; да бѫдемъ способни; а съ частното обхождане да се прѣпоръчваме по добрѣ; добриятъ и способниятъ ще бѫде всѣкога приетъ, а невѣжиятъ и никаквиятъ прѣзренъ и прогоненъ. Не пропущайте врѣме, о, златно врѣме ваше, което никога не ще се за васъ върне и не пропущайте за лудо да прѣминува, но гледайте защо сте и размишлявайте за щастието си...“

„...Нашето отечество е въ нинѣшното врѣме жалостноплачевно, поносно, уничижинно, похулно и посрамленно толико години останало! Прочее отъ васъ, отъ васъ прежаждостно ожидава искренноподканителна и охоторачителна любовь, о младораслии славеноболгарскаго рода отрасли! Да воспомните вашитѣ преславнии древнии славеноболгарски праотци!

Които народа оправляваха,
И съ наука го просвѣщаваха!
А нинѣ у него много училища пусти.
Человѣкъ като помисли, изгубва си чувсти!
О какъ ли можешъ да терпишъ сирота!
Не л’виждашъ отъ другитѣ да е срамота!

Изобщо, цѣлиятъ предговоръ е написанъ въ патриотически духъ и е проникнатъ отъ непосрѣдственъ патосъ. Разбира се, патосътъ и патриотическитѣ тиради въ позива на Н. Бозвели не говоряъ нищо на нашето чувство, но за съвременницитѣ на Н. Бозвели тѣ сѫ били цѣло откровение, въ тѣхъ всѣки родолюбивъ българинъ е намиралъ изразъ на своитѣ мисли и чувства.

Следъ това иде самата граматика, която е по-кратка дори и отъ граматиката на Хр. Павловичъ. У Н. Бозвели има двадесеть и шесть букви. Имена, глаголи, склонение, спрежение; правила, примѣри както въ граматикитѣ на Н. Рилски, Хр. Павловичъ. Неизменяеми части; правописание; синтаксисъ. После иде „художнословие за трговина“. — Сведения за търговци. За земледѣлието, скотопитанието, пчеларство, хлебатвореніе, поварное (готвачность), кораблотворение, началодреводѣлство, далбание, живописание („Совершенний живописецъ подобава да знай сѣнкописание, Анатомия, Земномѣрие и чтение на много списатели, съ една речь да има мечтателство....“), мусика (пѣние). (Музиката служи „за укротяване на дивитѣ нарави на свякий нечувственъ народъ и вдъхновенно дерзновение на боговети. Много укротява смущениитата на душевнитѣ страсти“), воинственное, елинское баснословие (сведения за старогръцкитѣ божества).

(Трета часть съдържа шестдесеть и осемь страници).

Четвърта часть. Аритметика. Започва съ възхваляване на Христа Поповичъ, който, изглежда, е спомогналъ за издаването на Дѣтоводство. Тази часть съдържа четиредесеть и осемь страници.

Пета часть. География. „Краткое политическое землеописание за обучение на болгарското младенчество“. Тукъ срѣщаме сведения не само по обща, но и по отечествена география; географското описание на България, безъ съмнение, е било отъ голѣмо значение за онова време, понеже

отъ него българитѣ сж могли да се запознаятъ съ своето цѣлокупно отечество, съ всички краища, населени отъ българи. Като говори за българитѣ, авторътъ, за да засегне тѣхното честолюбие, характеризира ги като невежественъ народъ. „Неучението ги прави совсѣмъ диви, невѣжи и посмѣваеми отъ другитѣ искуснии и учении Европейски Народи...“ Но българитѣ, бележи Н. Бозвели, биха могли лесно да се освободятъ отъ това невежество и да се пробудятъ, защото не имъ липсватъ способности.

На нѣкои мѣста географскитѣ описания сж изложени въ патриотически духъ. Тъй, напр., когато говори за манастира „Св. Архангелъ“ при София, той отбелязва, че тукъ е воювалъ „Болгарскій царь Асень, заидно съ велможите си 15 години — сказватъ же тамошнитѣ жители, какъ да ся го предале, нѣкои си зли навѣтници изъ село Быстрица, отъ койту проклятъ родъ ся нахождатъ и до нынѣ, и живѣятъ у всякое злополучіе“ (26).

Отбелязва, че въ София има нѣколко черкви, превърнати на джамии, споменува за „преизящна, и прекрасна св. Софія, която ся вижда отъ 6. часа далекъ, и преизполня плачевно, и прежалостно всякога сердца“ (26).

Когато говори за Търново, отбелязва, че този градъ е „столнина на болгарскитѣ царіе...“ Въ черквата „Св. Димитъръ“ „Патриархъ Іоанникій болгарскій вѣнчалъ и помазалъ на царство болгарское, Асеня царя Болгарскаго...“

Загатва сжщо така за миналата слава на Преславъ (19). На своитѣ ученици той обяснява, какво е България, тѣхното отечество: „Болгарія ся именува нашата земла у която живѣеме, нѣкогажъ имала особніите си владетели, и Князи — отъ които ся лишила и впаднала въ подданство, у 14-го вѣка...“ (14).

Н. Бозвели прокарва патриотическа тенденция въ географията не само когато говори за България, но и когато

говори за чужди страни. Тъй, напр., когато говори за Русия, той има за главна цель до изтъкне нейното могжщество и величие, предъ които турската държава се губи: „Царство Россіа е найпространно, защо 25 крата е повелико отъ еуропейска Туркіа“. Като говори за Турция, авторътъ отбелязва, че климатътъ въ нея е много по-добъръ, но въпрѣки това въ Турция „чумата пакъ вхожда, което произхожда отъ владетелското невнимание“.

Макаръ и да е кратка, географията на Н. Бозвели представлява за насъ особенъ интересъ. Той дава не само статистически данни, но, както видѣхме, и исторически бележки за българскитѣ градове; при това, отбелязва съвременното състояние на градоветѣ и селата, говори, напр., за поминъка на жителитѣ, за училищата — по всичко се вижда, че излиза отъ лични наблюдения, отъ данни, които самъ той събиралъ презъ време на своитѣ пжтувания изъ България. Това обстоятелство придава особена цена на географията. Който иска да очертае състоянието на българскитѣ градове и села презъ оная епоха, може да намѣри въ географията на Н. Бозвели интересенъ и ценен материалъ Първа география на България отъ българинъ.

Шеста часть. Предручний послателникъ — упжтвания и образци, какъ да се пишатъ писма, — обикновенъ писмовникъ.

Пакъ презъ 1835 г. Н. Бозвели е издалъ и друго школско ржковоство: Кратка҃а св҃ащенна҃а їсторія и св҃ащенный катихисисъ, Бѣлградъ, 1835. Освенъ религиозни разкази, догми, тълкувания, тукъ срѣщаме съвети за свещеници, учители и родители, а сжщо така и мисли по новобългарското образование. Свещената история и катехизиса Н. Бозвели предназначава не само за ученици и учители, но и за родители и свещеници.

Н. Бозвели е ималъ намѣрение да издаде и други учебни ржководства, — „имами (— той и Васкидовичъ) за васъ още премного преполезни готовопреписани нравоучителни и сочинени книги да издадеми на свѣтъ за обучението на нѣжната ваша юность“ (Дѣтоводство, III, XIV.). Обаче презъ втората половина на 30-тѣ години и презъ 40-тѣ ожесточената борба съ гръцкото духовенство го увлича до такава степень, че той не е ималъ никаква възможность да работи и по-нататъкь за развитието на новобългарското училище и школската литература. Всичката си воля, всичкитѣ си духовни сили, всичкото си време той посвѣщава на черковната борба, остава други да се грижатъ за училищата и да съставятъ учебници. Но, макаръ и да е работилъ кратко време за реформирането на българското училище, неговата дейность е отъ твърде голѣмо значение.

Като книжовникъ педагогъ, Н. Бозвели спомага за закрепването на новобългарското училище, поддържа интереситѣ на новата просвѣта и съ своитѣ учебници улеснява задачитѣ на нововъзникналитѣ наши училища. Въ много отношения като книжовникъ и учитель той е поддържалъ сѫщитѣ възгледи, каквито срѣщаме прокарани въ произведенията на Берона, Н. Рилски, Р. Поповича, Хр. Павловича и други негови съвременици. И той като тѣхъ посочва недостатъцитѣ на килийнитѣ училища и съветва българитѣ да реформиратъ своитѣ училища и да се възползуватъ отъ културнитѣ придобивки на други народи.

Обаче въ единъ пунктъ възгледитѣ на Н. Бозвели крайно се различаватъ отъ възгледитѣ на поменатитѣ учители и книжовници. Докато Н. Рилски, Р. Поповичъ, Хр. Павловичъ сѫ убедени елинофили и всѣкога препоржчватъ на своитѣ сьотечественици да изучватъ гръцки езикъ и да се стремятъ къмъ гръцката образованость, Н. Бозвели, въ противоположность на тѣхъ, винаги е билъ врагъ на гръцкото влияние и

изобщо на гърцизма. Отъ омраза къмъ гръцкото духовенство той е билъ противникъ на всичко гръцко — но само на гръцката черква, но и на гръцката образованость. Въ Славеноболгарское дѣтоводство и въ другитѣ учебни ржководства Н. Бозвели нийде не защищава гръцкия езикъ и гръцката образованость и не ги препоржчва на българитѣ. Нѣщо повече: въ Мати Болгарія и въ писмата си до нѣкои свои приятели, както ще видимъ, той ядно напада гърцизма, предпазва еднородцитѣ си отъ неговото влияние. Н. Бозвели се явява единъ отъ първитѣ водители на черковната борба, подбуждалъ е българския народъ противъ гръцката черква, по волята на гръцкото духовенство е билъ затворенъ въ подземията на Атонския манастиръ, гдето е и умрѣлъ въ 1848 г. (1849?) преди да прояви всичкитѣ богати сили на своя енергиченъ и стремителенъ, бихъ казалъ, революционенъ духъ — защото това е единъ революционеръ по природа — неговиятъ революционенъ характеръ е найсилно изразенъ въ Мати Болгарія.

IV

Просвѣщенный Европейцъ.— Въ каква относба се намира съ Мати Болгарія. — Съдържание и разборъ.

Ще се спремъ на други две литературни произведения на Неофита, които не само разкриватъ мотивитѣ на неговото участие въ черковната борба, но и рисуватъ Неофита като една крайно интересна личность въ историята на нашето възраждане. Първото отъ тъзи произведения е озаглавено Просвѣщенный Европейцъ, Полумершая Мати Болгарія и Сынъ Болгаріи, а второто: Мати Болгарія. По всичко изглежда, че освенъ тия произведения Неофитъ е писалъ и други, но за сега сж известни само тия две. Въ уводната бележка къмъ Мати Болгарія се казва, че Неофитъ ни е „оставилъ [ни е] още и много свои трудове“ (Псп., IX-X, с. 1). Пакъ тамъ се говори за списъкъ на 20-25 преводни и оригинални Неофитови съчинения въ ржкописъ. Редакцията е притежавала „единъ откжсъ отъ животописанието му“ и „много негови собственноржчни писма, особенно въ затворътъ, които той писалъ до разни свои приятели и въ които описва мжкитѣ и теглилата си въ злочестиятъ, но до висока степень несправедливъ затворъ“(12-13).

Не е известно, дали сж запазени тия Неофитови ржкописи, които биха хвърлили значителна свѣтлина върху нѣкои интересни моменти на неговия животъ и биха послужили за по-пълна характеристика на неговата личность.

Дветѣ поменати произведения Неофитъ е ставилъ въ ржкописъ. Първото отъ тѣхъ, „Пр. Евр.“, е издадено отъ

Шишманова въ СбНУНК., XVIII, а второто — отъ редакцията на Бр. Псп., I, 9-12.

Макаръ и да не е посоченъ авторътъ на Просвѣщенный Европейцъ ние имаме основание де твърдимъ, че авторъ на това произведение е Н. Бозвели. По езикъ, по стилъ, по съдържание, а сжщо така и по духъ напълно се посрѣща съ Мати Болгарія. Въ дветѣ произведения ние срѣщаме единъ и сжщъ езикъ, на мѣста едни и сжщи изрази, буквално повторени, еднакви синтаксични конструкции и стилни форми; и дветѣ сж написани въ диалогична форма, гонятъ една и сжща цель, изразяватъ една и сжща тенденция; при това, въ „Просв. Евр." има пасажи, които ни загатватъ за известни факти отъ личния животъ на Неофита, има изрази, които носятъ характеръ на самопризнание и които могатъ да бждатъ казани само отъ Неофита. Разликата между дветѣ произведения е тази, че второто, Мати Болгарія, което е писано по-късно, представя една по-нататъшна фаза въ развитието на Неофитовата мисъль. Могатъ да се разглеждатъ дори като две редакции на едно и сжщо произведение: първа редакция Просвѣщенный Европейцъ, втора редакция Мати Болгарія.

Пръвъ Шишмановъ,въ СбНУНК., XVIII, разгледа въпроса за авторството на „Просв. Евр." и отъ сравнението на дветѣ произведения дойде до заключение, че и дветѣ иматъ единъ и сжщъ авторъ — Неофитъ Бозвели.

Не е установено точно, кога е писалъ Неофитъ Просв. Европейцъ. Понеже на нѣколко мѣста въ този диалогъ се загатва за хатишерифа, можемъ да твърдимъ, че това произведение на Неофита е писано следъ 1839 г. Въ диалога се загатва сжщо така и за Неофитовото заточение; значи, Неофитъ е писалъ Просв. Европейцъ следъ като се е върналъ отъ заточение. Споредъ Шишманова, Неофитъ е билъ

три пѫти заточаванъ: веднажъ преди 1839 г., другъ пѫть презъ 1841 г., трети пѫть презъ 1845.

Не е установено точно, кога сѫ писани тѣзи два Неофитови диалога. Въ своята статия върху Просѣщенный Европейцъ Шишмановъ изказва нѣкои предположения относително датата на това произведение — обаче тия предположения се нуждаятъ отъ повече аргументи и не даватъ опредѣленъ отговоръ на поставения въпросъ. Сега засега можемъ да твърдимъ съ положителность само това, че диалогътъ Просв. Европейцъ е писанъ преди Мати Болгарія, защото последното произведение и по съдържание, и по стилъ, както казахъ, изразява една по-нататъшна фаза въ развитието на Неофита като книжовникъ и общественъ деецъ. Диалогътъ Просв. Европейцъ е писанъ между 1841-1845 г., а Мати Болгарія презъ последнитѣ години на Неофитовия животъ, между 1845 и 48 г.

Азъ ще отбележа най-напредъ, съ какво се характеризира съдържанието на едното, после съдържанието на другото произведение, и следъ това, за да изтъкна по-ясно тѣхнитѣ особености, тѣхнитѣ основни тенденции, ще ги разгледамъ заедно. И въ дветѣ си произведения Неофитъ има за цель да изтъкне злоупотрѣбленията на гръцкото духовенство, да внуши на българитѣ, че тѣ не трѣбва да търпятъ повече това духовенство, което ги ограбва и държи въ невежество. На второ мѣсто Неофитъ се противопоставя на другъ единъ, сѫщо така опасенъ врагъ — чорбаджиитѣ, които сѫ действували заедно съ фанариотитѣ. На трето мѣсто той си поставя за цель да изтъкне злинитѣ, които произтичатъ отъ турската власть. Значи, гръцкото духовенство, чорбаджиитѣ и турската власть, споредъ схващането на Неофита, сѫ тритѣ най-голѣми, най-опасни врагове на българската народность.

Въ какви взаимни отношения сѫ поставени лицата, които разговарятъ въ диалозитѣ на Неофита и какъ сѫ характеризирани тѣ по отдѣлно?

Нека разгледаме по-отблизо съдържанието и духа на едното и другото произведение.

Въ Просв. Европейцъ разговорътъ се води между три лица: мати Болгария, нейния синъ и просвѣтения европеецъ, който е учитель на сина. Тукъ майката олицетворява България, вѣковнитѣ страдания на българския народъ, който почва да се пробужда, да обгръща съ своя погледъ действителностьта и да си дава отчетъ за нея. Мати Болгария въ сѫщность е една алегорична фигура, въ която сѫ възпроизведени домогванията на народа, който дири срѣдства да се освободи отъ едно духовно иго, опасно за неговото национално сѫществуване.

Въ какво състояние се намира майката, се вижда отъ следнитѣ ѝ думи, които тя отправя къмъ своя синъ:

„Не е ли по срамота и по грѣхота претворно да говоришъ на люто, смертоносно и утровно многонараниннатя си, бѣдноокаянна и за уплаквани дастойна, на туй жалостноплачевно испаднало состояніе, премила твоя, която те е породила майка!!! която гледашъ чи се е толико прожалила, въ тая край янтрата висококаменная пещера водворила многонараниннатя си снага и отъ непрестаненъ плачъ, лютоболезненнитѣ си очи сосъ черна кърпа и сосъ раздрана раса покрила... Несожелявши ся...“ (СбНУНК., VIII, 10).

Синътъ олицетворява оная българска младежь, която се стреми къмъ образование, за да служи на своя народъ. Той току-що се е завърналъ отъ Европа, гдето се е училъ; той е „сосъ Европейски пашушь и ученикь просвѣщенъ“ (10). Съ него заедно е и неговиятъ учитель, европеецъ, трето лице, което все не престава да го напѫтва въ живота, да му разкрива, по какъвъ начинъ трѣбва да дей-

ствува, за да избави майка си отъ духовното иго на фанариотитѣ. Брѣгътъ на Янтра е обстановката, въ която се разговарятъ тия три лица; тенденцията тукъ е ясна. Наофитъ изобразява България при развалинитѣ на старата ѝ столица, за да изтъкне, че нейнитѣ спомени за миналото сѫ още живи, че тѣ никога не ѝ даватъ покой и не я примиряватъ съ действителностьта. Всичко това — обстановката, фигуритѣ на лицата — е отбелязано въ едва уловими контури; главната цель на Неофитъ е да разкрие най-мрачнитѣ страни на духовното робство, да посочи скрититѣ домогвания на гърцизма и да даде изразъ на своята ненависть къмъ всичко гръцко. Безъ съмнение, въ сина Неофитъ е възпроизвелъ себе си. Майката вижда злинитѣ, несправедливоститѣ, които се вършатъ надъ нейнитѣ чеда, но не е въ състояние да си обясни тѣхния източникъ. Тя се обръща къмъ своя образованъ синъ съ следнитѣ думи:

„Да не ти е просто майкината ти карма, ако ми право не убадищъ — откого, и защо, ни отъ коя причина, на това Богоисултанодарованно злато време, моитѣ сущи синове и твои братия, да теглятъ и да носятъ претяжко, прѣсмѣхно, уничиженно и несносно бреме; начни, синко мой, и убаждай ми. . . "(4).

Разговорътъ се започва така — майката вижда злинитѣ, несправедливоститѣ, които се вършатъ надъ нейнитѣ чеда, но не е въ състояние да си обясни тѣхния източникъ. Обръща се къмъ сина си и го замолва, той да ѝ обясни, на какво се дължи това плачевно състояние, въ което се намира българскиятъ народъ.

Съ скръбь и негодувание синътъ, въ сѫщность Неофитъ, разкрива причинитѣ на злото, въ което се намиратъ неговитѣ събратя. Европеецътъ учитель сѫщо така обяснява тия причини и заедно съ сина описва пакоститѣ, злоупотрѣбленията, които вършатъ чорбаджиитѣ и гръцкото духовенство въ България.

V

Мати Болгарія. — Съдържание. — Главни тенденции. — Образъ на майката и на сина.

Другото произведение на Неофита, Мати Болгарія, както казахме, е писано по-късно. Но кога именно, това не е установено съ точность. Отъ пасажа: „Тръновскій Митрополитъ на 1844 г. извади новъ изхищренъ грекофатрический коварний законъ“ (90) се вижда, че Мати Болгарія не е писана по-рано отъ 1844 г. Тукъ-тамъ въ това си произведение Неофитъ загатва за своето заточение, оплаква се чрезъ майката и сина, че неговитѣ еднородци сж го забравили и никой не ги подсѣща да се погрижатъ за неговото освобождение. Тия загатки ни каратъ да предполагаме, че Мати Болгарія ще да е писана презъ време на Неофитовото заточение, и то презъ последното заточение, защото, както се вижда отъ цитирания пасажъ, Мати Болгарія е писана следъ 1844 г.

Въ второто произведение, Мати Болгарія, разговорътъ се води не между три лица, както е въ Просвѣтениятъ европеецъ, а между две — майката и сина. Отпосле, следъ като е написалъ Просвѣтениятъ европеецъ, Неофитъ е намѣрилъ, че третото лице, пр. евр., е излишно — понеже, което говори европеецътъ, може да го каже и синътъ — за да се изрази една и сжща мисъль, нѣма нужда отъ две лица, — ето защо въ Мати Болгарія диалогътъ се води само между майката — поробена България — и сина, който иде да я просвѣти и спаси. И тукъ майката е въ сжщото окаяно състояние, въ каквото я виждаме

възпроизведена въ Просвѣтениятъ европеецъ. Отначало тя е съвсемъ сама. Монологъ. Оплаква се, че нейната земя опустява, че чедата ѝ я напущатъ, защото не могатъ да понасятъ тежкия животъ на робството, особено притѣсненията на фанариотитѣ и чорбаджиитѣ. Тия нейни чеда сж прогонени въ чужбина отъ зла неволя, тжгуватъ за родната си земя и не смѣятъ да се върнатъ (тукъ се загатва за преследвания и емигранти): „Сърдцеведче, мили Боже! — съ тия думи започва майката единъ монологъ — Дотегна ми! отъ жалости душата ми изнеможа! Дали ще има другая жалостноизпадналая освѣнъ мене бѣдна и окаяна майка“? „Коя ли другая изъ нихъ си гледа, кавото горка азъ, рожденитѣ си прѣмили горки рожби изъ прѣпространнитѣ си прѣкрасни и отъ всѣкакви происходи преизобилни двори, изселени и въ чуждии земли и иностранни владенията заселени, а преизобилнитѣ имъ нивия, лозия, градини и ливади запустени? Смишляющи за нихъ всѣкогашъ да въздишашъ, да живѣятъ прожалени и отъ тамошнитѣ помѣстни жители, като иностранни пришелци непрестанно сгалчени и укорени“!

Своитѣ чеда, разпилѣни изъ чужди земи, тя сравнява съ „птички, разпръснати отъ ястреба“. Тѣ „се скитатъ по свѣтътъ като никои никждѣ никогажъ, погрусватъ ги и укоряватъ тамошнитѣ помѣстни жители, говоряще имъ едни — Сербоблоти, другии — Турецки духове, третии — Хондрокефали и ксинопинаки“ (18) „Коя ли друга отъ народнитѣ по свѣтътъ майки, — продължава тя да се оплаква — е тако изпаднала, каквото горката прожалена ваша майка? Коя ли другая толико години жалостно призовава рожденнитѣ си мили чеда да дойдатъ при нея горката и като васъ недохождатъ?“

„Кои ли освѣнъ васъ отъ майка си странятъ и при нея теглото си да убадятъ не прихождатъ? Кои ли майка си оставятъ, че при чужда отхождатъ? Тежко ней и горко нимъ!. . .“ (16).

Ала и тѣзи отъ чедата ѝ, които сѫ останали при нея, не я радватъ, защото живѣятъ на тегла, притѣснения и невежество. Нейнитѣ чеда не намиратъ миръ нито при нея, нито далечъ отъ нея. „Горкана си! И колко сѫ ми остали да живѣятъ въ дворовετѣ и нихъ да гледамъ совсѣмъ неображени отвсѣкждѣ, всечески, всѣкогажъ и отъ всѣкиго подбутнати и притѣснени. . .“ (14).

Майката пита чадата си, коя е причината за тѣхнитѣ бедствия, за тѣхното дълбоко невежество, — какво ги кара да я напущатъ и да се разпръсватъ немили-недраги по чужди земи.

„. . . Коя причина ви е по свѣтътъ разпръснала и въ таковое бѣднонапастное и достоплачевное состояние докарала?“

„Да разумѣе и вашата горка майка съсипната ядоотровна и смъртоносна причина, която е докарала васъ многочисленнитѣ ми премили рожби въ бѣдноумърщевленное туй достоплачевное и всепагубное тегло и състояние?“ (16-17).

Дълго време никой не се отзовава на нейнитѣ въпроси. Най-сетне идва единъ отъ синовετѣ ѝ да разправи теглото на своитѣ братя, да се оплаче и той на измѫчената си майка и да иска отъ нея утеха и съветъ, и се започва разговорътъ между двамата, който съставя съдържанието на това произведение.

И тукъ ние се срѣщаме пакъ съ Неофита — въ този синъ той възпроизвежда себе си, своитѣ скитания и страдания, своитѣ негодувания и скърби. Този синъ е „съ претръгнато и премаляло отъ жалости сърце, отъ прескорбния души и отъ смущеннаго ума и разума, сосъ изворвриющи и рѣкотекущи изъ очи облиянъ горки сълзи . . . отгледанъ и порасълъ въ угнетение“ (17).

Той е „прочелъ отчасти и църковни и свѣтовни повѣсти и лѣтописи, слугувалъ на свещенни лица, обхожданъ сосъ

градоначалници, кадии, мюхтии, мохасжли, паши, помѣстнии аги и субаши и сосъ всѣкакваго чина и звания коликото се нахождатъ въ клетата ни Болгария человѣци, и многажди ... преминувалъ въ странство и пространно се разговарялъ съ еднoплѣменнитѣ си горкобѣдни по свѣтътъ прожалени Българи".

Въ разговора между майката и сина въ Мати Болгаріия, между майката, сина и европееца въ първото произведение — Просв. европейцъ — Неофитъ разкрива всестранно духовното състояние, въ което се намира българския народъ, възпроизвежда духовното робство въ най-мрачни картини и кори българитѣ, загдето понасятъ безропотно това робство. Понеже и дветѣ произведения възпроизвеждатъ една и сжща действителность и сж написани въ единъ духъ, ние ще ги разгледаме заедно, както по съдържание, тъй и по форма.

За да изтъкне по-релефно бедственото състояние, въ което се намиратъ българитѣ, Неофитъ ги сравнява съ просвѣтенитѣ народи и подчертава при това, че отъ всички народи, които сж подъ турска власть, българскиятъ е найонеправданъ и поставенъ при най-неблагоприятни условия.

България, говори просвѣтениятъ европеецъ на едно мѣсто, е достойна за оплакванията на Йеремия, и действително произведенията на Неофита носятъ характеръ на нѣкаква Йеремияда.

„... Кой народъ — говори европеецътъ — е до това безбожно, безчеловѣчно и бѣдно и окаянно, уничиженно, и хулно состояніе изпадналъ, освѣнъ болгарскиятъ?" (20-21)... „Призь много народи приминахъ... Воистину! Вѣрвай мя... Азъ кумахай сѣтътъ [обиколихъ], за да изпитамъ кой народъ въ какво благочиніи и добронаравіи преминува, обиколихъ — но въ такава премрачна темнина и въ такова богомерско, и человѣкоумразно, и прегнуснаво, и за уплак-

ване достойно состояніе не видѣхъ... освѣнъ твоитѣ опаци синове — гледамъ и тебе, която имъ си открай обща майка, чи тя везели и до смерти наранили, очитѣ и ушитѣ ти сосъ дебела пластина привезели, за да не ги виждашъ и слушашъ, що правятъ..." (Просв. Европейцъ, 1-2).

За бедствието, въ което се намира българскиятъ народъ, споредъ Неофита, сж виновни на първо мѣсто фанариотитѣ, гръцкото духовенство и гъркоманитѣ-чорбаджии. Тѣхъ Неофитъ нарича: „Таковіи погрешенніи чорбажіи; таковіи прегорделивіи, славолюбиви, лакоми, ненаситни и сребролюбиви владици, — говори европеецътъ — таковіи безумни, и безкнижни, и за никаква свѣтовна работа недостойни попови, които да продаватъ сосъ согласіе и купуватъ на святаго Духа богоблагодатнитѣ пресветія тайни... (Просв. Европейцъ, 21) — „Само вамъ ли се е дало, — обръща се майката къмъ синоветѣ си — милии ми горки рожби, да сте на фанариотофатрическото грекосонмище роби? Че като безсловесни скотове отъ грековладици и грекоманочорбаджии смертоносно и несносно тегло да теглите... Тежко и горко!" (Мати Болгарія, 87).

За бедствието, въ което се намира българскиятъ народъ, споредъ Неофита, сж виновни на първо мѣсто фанариотитѣ, гръцкото духовенство. Споредъ него, нѣма нищо по-гибелно за българския народъ отъ духовната власть на фанариотитѣ и отъ тѣхнитѣ грабежи. Синътъ обяснява на майката, че злото, което сж стрували на българитѣ кърджалии и еничери, не може да надмине онова зло, което въ продължение на дълги години струватъ фанариотитѣ. Майко! То е явно, че нагли бури и напрасни фортуни скоро преминуватъ, но Бѣломорскитѣ ужасни лавринти никогажъ!" (Мати Болгарія, 18).

На нѣколко мѣста синътъ и европеецътъ посочватъ, че срещу фанариотитѣ законитѣ и правителството сж безсилни,

злинитѣ, които причиняватъ на българския народъ, престѫпленията, които вършатъ, сѫ толкозъ голѣми, нечувани, че никой не би могълъ да ги опише.

„Милая ми майко! — говори синътъ — трѣба да имамъ небото за хартия, морето чернило и Матуса[и]ловитѣ години, и да призова отъ стихотворцитѣ боговдохновеннаго Царя Пророка Давида, чуднаго Гомира, дивнаго Виргилия, чуднаго Овидия и плачевноридателя Иерусуламскаго пророка Йеремия, за да ми спомогнатъ ожевително да ти изложа туй смертоносное тегло и обстоятелно, милая ми мати, да ти го прѣдложа, че сичко сосъ пророка Йеремия и ти — да викнете съ него заедно прилично и жалостно да наредите и уплачите горкитѣ твои рожби! Тѣ уста иматъ — езикъ нѣматъ, очи иматъ, но не виждатъ, уши иматъ — но не слушатъ, теглятъ повече отъ скотоветѣ и защо — не знаѭтъ; горко въздишатъ и пъшкатъ, но за коя причина — не смѣятъ да попитатъ; стоятъ просълзени, горкитѣ, гледатъ като нечувствени, и умаяни като гѫски ходятъ въ тъмна мъгла“ (21).

Синътъ, Неофитъ, не може да говори спокойно за гръцкитѣ владици и за тѣхнитѣ престѫпления. Само едното имъ име буди у него гнѣвъ, и той не може да намѣри думи, за да възпроизведе тѣхнитѣ пороци и да даде изразъ на възмущението си отъ тѣхъ. Характеристиката на фанариотитѣ е твърде злъчна и саркастична — Неофитъ безпощадно изобличава и бичува престѫпленията на гръцкото духовенство, и въ това бичуване именно се проявява най-опредѣлено темпераментътъ на единъ злъченъ сатирикъ. Както ще посочимъ това по-нататъкъ, за него не сѫ достатъчни две или три, бѣгли, случайни, опредѣления; за да обрисува пороцитѣ на фанариотитѣ и да даде изразъ на ненавистьта и възмущението си, той прибѣгва до единъ своеобразенъ стилъ, напълно съответенъ на неговия темпераментъ, при едно опре-

дѣление прибавя друго, единъ епитетъ усилва съ другъ, докато характеристиката добива най-сетне напълно опредѣлени очертания и се превръща въ единъ образъ, наситенъ съ краски. Ето по какъвъ начинъ сж изобразени фанариотитѣ въ дветѣ произведения на Неофита.

Тѣ сж „Тайнодѣйствующи притворни защитници и коварни подбудници... (19) во овчия кожи облечени ненаситни вълци и лесици и върли люти съсипници...“ (23). „Коварнии покривала! Притворности сини! Дѹха лукавозлобнаго растящии Содомски крини! Всѣхъ царствахъ бѣсноватии смутители и всенароднии возмутители... (29). Хитроискустнии бояджии, по добрѣ да рекж Гйосбояджии, очароватслнии убайници, притворящии черното въ бѣло, кривдата въ правда, лъжата въ истина...“ (19). Тѣ даватъ „сосъ духа лести, коварства и предателства“ (28)... Тѣ си служатъ съ „сонмищнофатрически рушфети и пешкешлици...“ съ „сонмищнофатрическое дародѣяние...“ Подкупватъ турската власть и пакостятъ на българския народъ (Мати Болгарія, 35).

„Лестию прелъщаватъ и преслѣпяватъ! Коварно тайнодѣйствуватъ и смразяватъ! притворно измамватъ и фатрии [клика, партия] направятъ! Лукавствующе осатаняватъ и на всѣкиго устата занѣмяватъ, очитѣ преслѣпяватъ, ушитѣ заглушаватъ, и свѣстьта завъртяватъ, и милитѣ ти горки рожби всечески, всѣкогажъ онеправдаватъ, угнетяватъ и всекрайню поразяватъ, и горкото ни отечество запустяватъ“ (М. Б., 26-27)

„ — Адъ се насища, а они се ненасищатъ въ ненаситеното си самолюбиво, славолюбиво и сребролюбиво лакомое грабителство! На всичкитѣ народосъсипни бѣди и напасти они, поразници, сж ядоутровната и смертоносната, чумохолерна, тлетворна и всепагубна причина и тайноникнующий, коварноприлѣпчивий коренъ! Правосудний и всемогущий да имъ заплаща по дѣломъ...“ (Мати Болгарія, 75).

Следъ тази характеристика на фанариотитѣ, изпълнена съ най-драстични изрази, Неофитъ се впуща да разкрие и изобличи пороцитѣ на гръцкото духовенство и да посочи скрититѣ, великитѣ замисли на гърцитѣ, тѣхната μεγάλη ἰδέα. И тукъ у Неофита долавяме сѫщата оная ненависть къмъ гърцизма, съ която той харектеризира фанариотитѣ.

Европеецътъ обяснява на майката, че гърцитѣ се домогватъ да се унищожи българската народность: „Намѣрение иматъ митрополититѣ, челябиитѣ и Триновски чорбажіи да погарчатъ синоветѣ ти насилно.... и да простратъ греческія синоръ до Дунаватъ. — И който отъ болгаритѣ ни ся покорява на туй митрополитско и чорбажійско тайно мнѣніе — таковіи — или да ся убѣсятъ — или сюрдисатъ — или посуданъ убиятъ — или какъ-какъ да липцатъ и да ся затриятъ...“ (Пр. Евр., 32, 35).

Сѫщитѣ гръцки замисли сѫ разкрити и въ Мати Болгарія: фанариотитѣ „коварноупотрѣбляюще ищатъ да погръчатъ насъ и съвсѣмъ да се не слиша името ни по свѣтътъ, но да се именуваме вситѣ Гръци! Тако правятъ и сось Сърби и Власи...“ (Мати Болгарія, 29).

Майката пита, по какъвъ начинъ сполучватъ гърцитѣ да погръчватъ българитѣ. Синътъ обяснява, че това тѣ могатъ да сторятъ чрезъ черквата — като натрапватъ на българското население владици отъ гръцка народность, като преследватъ българския езикъ и българската книга, като клеветятъ предъ правителството и погубватъ буднитѣ българи.

„Гръкобѣсовитѣ прочее почнаха да горятъ по словенобългарский езикъ книгитѣ — съ намѣрение да погръчатъ твоитѣ рожби... (30). Най-първомъ всячески, всякогажъ по всякаде въ горката ни Болгария по монастири, по църкви и по гдѣто се найдатъ стари рукописни на кожи всякоразлични болгарски книги е погорило, до нине колкото найде

изгаря, и нинѣ нови да се вадятъ по болгарский езикъ не оставя".

Фанариотитѣ, обяснява по-нататъкъ синътъ, разпространяватъ елинизма чрезъ гъркоманитѣ българи, които пращатъ децата си въ гръцки училища; по тоя начинъ бащитѣ и децата, повлияни отъ гърцизма, ставатъ най-ревностни пропагандатори: „приносятъ онуй грековсѣянное сѣме и въ простодушнитѣ жителни умове го насаждатъ, грекоучителитѣ безкнижнии по дѣцата го разсаждатъ . . . и тако то ядоотровное грекофатрическое коварно сѣме непрѣстанно се сѣе, разсажда, расте, цавти и везва лукаваго духа плодъ и се умножава и милитѣ ти горки рожби поразява" (Мати Болгарія, 84-85).

Тия фанариоти насила въвеждатъ гръцки езикъ въ черквитѣ и училищата: „И повеляватъ — продължава синътъ, — по училищата, вовъ които сѫ положили тиѭ бѣломорци учители, да се учатъ милитѣ ти горки рожби по гръчески и въ церковитѣ ни да се съвършава богуслужението ни Християнское все по гръчески езикъ" (Мати Болгарія, 30-31).

Майката е поразена отъ разказа на своя синъ: „Тежко и горко! Че по всичката ми Болгария всичкитѣ ми рожби все по гръчески ли четатъ и писуватъ? И попството си сосъ грошови отъ гръковладицитѣ ли си копуватъ? И въ таковое тартаромрачное незнаенство ли се нахождатъ?" (32). Но нейниятъ синъ я изненадва още повече, като ѝ разкрива, че фанариотитѣ съ подкупи сѫ сполучили да привлѣкатъ на своя страна турската власть, която въ всичко имъ услужва. Тъй, напримѣръ, тая власть, споредъ разказа на сина, изпълнява желанията на фанариотитѣ, преследва по тѣхно внушение буднитѣ българи, погубва ги или ги праща на заточение. Никой отъ българитѣ не смѣе да се оплаче предъ правителството отъ фанариотитѣ:

„Нели знаешъ, колико сѫ отъ милитѣ ти горки рожби клеветно на обѣсило прѣдали, потайно въ горитѣ избили и утровили и различно изтрили и колико въ заточение изгонили и колико сосъ глоби и сосъ безчеловѣчнии боеве сасипали и живота имъ прѣполовили и колико въ грекофатричеството си сѫ превратили и прѣвращатъ...“ (Мати Болгарія, 90).

Чрезъ разговора между майката и сина Неофитъ разкрива по-нататъкъ, по какви начини гръцкото духовенство ограбва българския народъ. И тукъ той излага факти, които самъ е видѣлъ.

Двата диалога на Неофита рисуватъ най-подробно грабежитѣ на гръцкото духовенство — разкриватъ предъ насъ оня материаленъ гнетъ, който е тежалъ надъ българитѣ и който тѣ много по-осезателно сѫ чувствували, отколкото духовния гнетъ. Споредъ изложението на Неофита, чорбаджиитѣ и фанариотитѣ сплашвали селското население, че ужъ иматъ отъ правителството пълномощие да събиратъ колкото данъкъ искатъ отъ всѣки българинъ. И Неофитъ подробно описва, какъ едно цѣло пълчище или, както той го нарича, сонмище, отъ духовници, чорбаджии, слуги, ясакчии, начело съ митрополита, е кръстосвало изъ българскитѣ села и е ограбвало населението „и ако нѣматъ нѣкои си да имъ платятъ пари, — отъ домовитѣ имъ керамидитѣ, веригитѣ, котлитѣ и чергитѣ гръковладишкитѣ ясакчии взематъ и цер-квитѣ имъ се запечатватъ, и селата имъ се афоресватъ, и децата имъ некръстени измиратъ — до кадъ платятъ на гръковладицитѣ за божественнитѣ тайни грошоветѣ“ (52).

Беднитѣ българи сѫ били принудени „сосъ милиони пусти грошове отъ сарафи сосъ файда да взематъ — и трѣба да се плащатъ, пущинитѣ!“ (41).

При все това българитѣ никога не сѫ могли да изплатятъ данъцитѣ си на гръцкото духовенство. Следъ влади-

цитѣ сѫ тръгвали изъ селата свещеницитѣ, или, както ги нарича Неофитъ, „грековладишкитѣ бегликчии“, да събератъ онова, което селянитѣ едва сѫ могли да укриятъ отъ владицитѣ. Тия свещеници, „облечени въ попски и постнически долги дрехи, съ привѣсени долги бради, възседнали на хранени коние, крестосватъ по селата ръсящи, собиратъ жито, ечменъ, ръжъ, просо, кукурузъ, овесъ, лукъ, чеснокъ, ряпа, чукундуръ, праса, зелие и пиперъ, бѣлъ и черенъ бобъ, грахъ, леща и отъ сякакви сочови и овощия, и повясма, вълна, и ерина, и козина и друго все — кой какво имъ даде... Ето ти грековладишки попови и духовници! Народни ползователи, синайски, божегробски и светогорски постници!“ (93).

Народътъ не е смѣелъ да имъ се противопостави и да не имъ дава, каквото поискатъ, защото тѣ сѫ обикаляли селата по заповѣдь на владиката.

Когато синътъ подробно описва грабежитѣ на духовенството, майката възклицава: „Тежко и горко! Та това е сущо разбойническое злодѣйство... (75). Ако не ги е грѣхъ, баремъ не ги ли е срамъ тия безсовѣстнии грековладици и грекоманочорбаджии, че наричатъ богопроклятата си глоба владичина и душедялъ, а не Симония, святотатство, фарисейство, садукейсвто и Юлияноотступничесво?“ (89-90).

Синътъ, Неофитъ, съзнава, че, при тия тъй неблагоприятни материални условия, българинътъ и да би искалъ, не би могълъ да се грижи за своята просвѣта, да поддържа училища и учители. Както казахъ и по-рано, Неофитъ посочва причинитѣ на духовното робство не само въ битовитѣ, но и въ материалнитѣ условия на живота; за него е ясно, че при неблагоприятни материални условия не може да става дума за просвѣта, училища, книжнина и пробуждане на национално съзнание:

„За то трѣбатъ пари [говори той чрезъ сина]. Ами отъ кадѣ да вземниме и гдѣ по-прѣди да дадеме — на Царя

ли, на владиката ли, на калогера ли, на монастири, на Св. Синая, на Божи гробъ ли или за патриката да береме и за св. миро да плащаме?... То явно прочее, че за училища и учители не оставатъ пари ...“ (Мати Болгарія, 96).

Съ негодувание се противопоставя Неофитъ и на чорбаджиитѣ. Нѣщо повече: къмъ тѣхъ той е още по-жестокъ, защото сж се отрекли отъ народностьта си, за да ограбватъ сжщинскитѣ си братя. Неофитъ се явява горещъ защитникъ на безимотното съсловие противъ домогванията и грабежитѣ на чорбаджиитѣ. Тия домогвания и грабежи той еималъ възможность самъ да наблюдава, билъ е свидетель, какъ чорбаджиитѣ заедно съ духовенството сж ограбвали простата маса, преследвали сж всѣкиго, който се е опитвалъ да имъ се противопостави или да разкрие тѣхнитѣ престжпления; самъ Неофитъ е билъ често гоненъ отъ тѣхъ и заточаванъ по желанието на тѣхъ и на фанариотитѣ. Гдето и да се е намиралъ, той винаги е общувалъ съ простата маса и билъ въ враждебни отношения съ чорбаджиитѣ гъркомани.

Славейковъ пише, че още като е билъ въ Котелъ „тойималъ само единъ приятель вѣренъ — Хаджи Райно Жечевъ. Другитѣ чорбаджии не обичали Неофита. Азъ попитахъ защо, и единъ ми каза — защото билъ такъвъ фарфара и псувалъ духовенството“ (СбНУНК., XII, 380).

Видѣхме по-рано, че и въ Цариградъ Неофитъ е билъ въ обтегнати отношения съ българскитѣ първенци, правителствени чиновници, и се е навърталъ постоянно само въ срѣдата на цариградскитѣ еснафи, особено често се е срѣщалъ, както споменахме, съ цариградскитѣ шивачи. Самата проста маса, на която е въздействувалъ Неофитъ, е била силно привързана къмъ своя водитель. За него, когато се е намиралъ въ беда, когато е билъ заточаванъ, сж се застжпвали цариградскитѣ еснафи, особено шивачитѣ, и българското население въ Търновско (Раковски, Априловъ — срещу чорбаджиитѣ, СбНУНК., XVIII, 330).

Своята неприязънь къмъ съсловието на чорбаджиитѣ Неофитъ е изразилъ на много мѣста въ двата диалога.

Характеристиката на чорбаджиитѣ е сѫщо тъй саркастична въ основата си, пропита съ злъчь и омраза, както и характеристиката на фанариотитѣ и гръцкото духовенство.

„Тий отъ Бога и отъ правителството се не боятъ. Нимъ гръковладицитѣ имъ на то разрѣшаватъ и отъ правителството ги защищаватъ. За нихъ грѣхъ и срамъ нѣма, и какви да сѫ злодѣйства за благодѣтелства имъ се вмѣняватъ. Тии сосъ гръкофатрическитѣ фанариотосонмищни гръковладици въ горката ни Болгария тайно погръчватъ и измамватъ въ гръкофатрическото сопротивно умразное намѣрение милитѣ ти рожби. Тии гръкомано чорбаджии сѫ по-бѣсновати и отъ Кърджалии и по-осатанени и отъ Еничери. Тии тайноковарно дѣйствуватъ и мѫдруватъ, а явно бѣснуватъ и мѫдруватъ“(45).

„Они, милая ми майко, нищо друго не смишляватъ, освенъ каква нова бѣда на горкиятъ ни Болгарский народъ да измислятъ и сосъ грековладицитѣ си грошови да собиратъ“ (14).

„Нихнитѣ измишлени бѣди и напасти, тии сѫ различни и безчетни, ядоутровни и несносни! Коварнопретворни и козненолукави, по всему на грекофатричеството сходни и угодни!“ (74).

„Християни ся именуватъ, но работитѣ имъ колкото отстои небото отъ земята, толико са далечъ отъ християнството“ (Просв. Евр., 8).

За да характеризира съ още повече подробности съсловието на чорбаджиитѣ, Неофитъ възпроизвежда онова, което тѣ сами говорятъ съ гордость за себе си.

„Ми сми благородни. Чорбажилъкътъ е намъ останалъ отъ дѣдитѣ ни още, и отъ отцитѣ ни достояние (мирасъ). То е намъ подарено художество. Колкото минуватъ годинитѣ, толкова по искусно си показваме дѣятелно погреченото чорбажийство ... Станахме совершенно, сущи и равни сосъ

фанариотскитѣ патриаршски чиновници. Ми открай правяхме, каквото щѣхме; черковни, монастирски, граждански каси въ нашето сѫ пълномощие... Ми сме обществото все совершено уплашили..." (Просв. Евр., 28).

Особено е щедъръ Неофитъ въ епитетитѣ, съ които характеризира чорбаджиитѣ:

„Погречени граждански чорбажии и соединенофатрически грековладишки единомудрователи, народнии изедници и съсипници... (74) Сатанински синове и содомогоморски пресмрадни кринове! Аспидояхиднино порождение! Чумохолерное на горкитѣ ми рожби поражение! (45) Осатанени духови и побѣснѣли слуги! Ненаситнии изедници! Общежителни безсовестнии продавци и прѣдатели, безстиднии клевѣтници и лжесвидѣтели! Безчеловѣчнии и сурови общенародни поразители и прогонители! Грекофатрически уста! Коварнососипное грекомудрование"! (82).

Неофитъ подробно описва, по какъвъ начинъ чорбаджиитѣ сплашватъ и обиратъ народа, привличатъ на своя страна правителството и помагатъ на гръцкитѣ владици (45-46). И тукъ той излага факти, случки, на които е билъ очевидецъ.

Но съ посочването на престѫпленията, що вършатъ фанариотитѣ и чорбаджиитѣ, Неофитъ не изчерпва всички злини, които прѣчатъ на българитѣ да се пробудятъ и да се противопоставятъ на враговетѣ си. Той се опитва да вникне по-дълбоко въ условията на народния животъ, да разкрие тия условия отъ още една страна.

На трето мѣсто Неофитъ се спира да посочи злинитѣ, които идатъ отъ турската власть.

Той отбелязва подкупничеството на властьта, нейнитѣ беззакония и несправедливости, а сѫщо така и съдействието, което оказва тя на фанариотитѣ и чорбаджиитѣ.

„То е извѣстно, че отъ небрѣжение държавнаго правления ставатъ таковия кърджалийски безчеловѣчни обири,

грабеже и палеже по областитѣ, таковия еничерски безсъвѣстни и пребезаконни убийства, глоби и всѣкакви безчинства, насилства, неправди и озлобления“ (18).

Неофитъ разкрива пороцитѣ и престѫпленията въ цѣлата система на управлението; правителството е премахнало кърждалиитѣ и еничаритѣ, но злото не е изкоренило: „Останаха помѣстнитѣ аяни сосъ гражданскитѣ аги и чорбаджии“ (19). Мѣстнитѣ управители и сѫдии се поддаватъ на подкупи, преследватъ невиннитѣ българи и вършатъ найголѣми беззакония. Когато майката съветва синоветѣ си да се оплачатъ на турското правителство отъ фанариотитѣ, синътъ отговаря, че въ Турско никой не слуша оплакванията на единъ беззащитенъ робъ: „Въ потъпканое робство на робътъ кой слиша що говори?... Ти извѣстно знаешъ, че светата правда е отдавна пропѫдена!“ (26). Синътъ отбелязва, че не сѫдътъ и справедливостьта решаватъ тукъ, а подкупитѣ: фанариотското духовенство „сосъ многоцѣнни пешкешлици [подаръци] очорователнѣ знае и сосъ помного желтици и рушвети обаятелнѣ умѣе лукавоковарствата си да покрива, а които отнюдъ не сѫществуватъ нѣща на Височайшата султанска порта да прѣдлага и само нихната си сонмищна гръкофатрия на Султанското правителство че е вѣрна и достойна лжеклятвено потвърждава и доказва. Добрѣ знаешъ, милая ми майко, че дародѣяние очи прѣслѣпява...“ (Мати Болгарія, 34-35, срв. 37).

„ — Изхитренитѣ гръкофатрически, фанариотосонмищни, очарователни и обаятелни рушфети и пешкешлици... сѫ пропѫдили правдата, и сѫ закопали истината, и сѫ разсѣяли лжжата, и сѫ разсадили кривдата по Болгария!“ (43).

Турското правителство тайно услужва на фанариотитѣ:

„Тий рушфети тайно се даватъ, а пешкешлицитѣ сосъ кошове се носятъ и явно се раздаватъ по паши и мюхтии, по мохасали кадии, по помѣстни аги и градски

чорбаджии... И взематъ гръковладицитѣ пашански буйрунтий, и мюхтийски, кадийски морасали и сосъ нихъ гръковладицитѣ тайноковарно обикаляюще по епархиитѣ си, по-люто отъ бѣсноватитѣ Кърджалийци изгарятъ градищата и селата въ горката ни Болгария, и по грозно отъ осатаненитѣ Еничери съсипватъ милитѣ ти рожби...“ (43).

„Пашитѣ и кадийтѣ не сѫ отъ нашата вѣра, но като приимнѫтъ отъ гръковладицитѣ многоцѣнни пешкешлици [подаръци и подкупи] више отъ всѣкая мѣра“, разрешаватъ на гръцкитѣ владици да събиратъ каквито искатъ и колкото искатъ данъци отъ българското населенне, издаватъ на владицитѣ „буйрунтини и морасали“ (44).

„Тежко и горко — възклицава майката, следъ като синътъ ѝ разкрива развалата и злоупотрѣбленията на властьта — когато е правдата отъ сѫдиитѣ притъпкана и истината въ лѫжа, а лѫжата въ истина прибърната, и общенародната праведна жалба съ желтици продадена и повърната . . .“ (88).

Майката пита: „Кое по свѣтътъ правителство до нинѣ тако да се чини повелѣло и повѣлява? — Дѣ се е чуло и видѣло сосъ друговѣрно повеление да се събира милостиня?“ (44).

„ — На кой законъ правилата допущатъ да се взематъ насилно таковии глоби? И на ксе ли правителство судиитѣ оставятъ да имъ се потъпкватъ, онеправдаватъ и угнетяватъ до толико поданницитѣ? Пусти пешкешлици [подкупи]!“ (78).

„Че кое владѣтелно правление чини съ поданницитѣ си тако, каквото се чини съ васъ? И защо? За какво?... “ (91).

Трѣбва да отбележимъ, че тия думи на майката не сѫ толкозъ оплаквания, колкото протестъ срещу несправедливоститѣ на турското управление.

Изходъ отъ духовното робство майката и синътъ виждатъ въ просвѣтата. Майката въ Мати Болгарія съветва чедата

си да се грижатъ за своитѣ училища, колкото иматъ възможность да поддържатъ своята книжнина и да пазятъ езика и народностьта си. Накрай тя, вмѣсто да се оплаква, ободрява синоветѣ си, увещава ги да се не боятъ отъ чорбаджиитѣ и фанариотитѣ, а, напротивъ, да поведатъ борба срещу тѣхъ и да разкриватъ предъ свѣта престжпленията имъ. Образованитѣ си синове тя съветва да заживѣятъ между простата маса, да разпространяватъ между нея българската книга и да я просвѣщаватъ. Ето съ какви думи майката зове синоветѣ си къмъ просвѣта и народополезна работа:

„Училища и учители, милий ми рожби! Тамо щатъ да ви се отворятъ зажуменитѣ ви очи...“ (96-97).

„... За то, милии ми рожби, послушайте милата ви майка и си устройте училища, положете искуснии учители и си наредете милитѣ си чеда да се просвѣщаватъ, та не бойте се тогазъ... Непрѣстанно залѣгайте и просвѣтителното словесно учение въ Болгария ввождайте, че то ще ви просвѣти да познайте сами себе си... отечеството и сродницитѣ си, и приличната должность — гдѣ, кога, кому, колико и защо (должность), склонность и благопроизволение трѣбва...“ (97).

„... Коликото можете въ отечството си училища съ искуснии учители си нареждайте и устроявайте, единъ другиму въ нуждитѣ си спомагайте...“ (96).

„... Смишлявайте, прочее, благоразумно и на просвѣщенитѣ народи подражавайте, за общенародното си жителство, за ползата общенародно и братолюбно всячески, всякогажъ усердно залягайте!“ (95-96).

Сжщо така майката съветва синоветѣ си да се грижатъ за българската книжнина и чрезъ нея да пръскатъ просвѣта:

„Коликото можете се старайте и просвѣтителни книги по матерний си езикъ изваждайте...“ (98).

Нека тѣзи, които сж просвѣтени, „коликото могатъ книги за просвѣщение всячески на свѣтъ да издаватъ...“ (99)

Обаче майката не се задоволява само съ тѣзи общи позиви къмъ просвѣта, къмъ отваряне на училища и поддържане на народна книжнина; тя се отправя по-нататъкъ къмъ националното чувство на синоветѣ си, мжчи се да пробуди у тѣхъ известна патриотическа амбиция. Тукъ думитѣ на майката на много мѣста напомнятъ патриотическитѣ възгласи на Паисия. Чувствува се влиянието на Паисия.

„Прѣмилии ми горки рожби! Че дали вашата горка изпаднала прожалена майка не е била нѣкогажъ като [на] другитѣ народни майки славна и почтенна?“ (25).

„... И васъ е милата ви горка майка въ по-великъ народъ народила [създала]“ (25).

За да узнаятъ своето минало, за да видятъ, че и тѣ като другитѣ народи сж имали нѣкога свое царство и сж били независими, майката увещава синоветѣ си да четатъ лѣтописитѣ — безъ съмнение, тя тукъ загатва за Паисиевата Славянобългарска история (царственицитѣ):

„Всѣкогажъ всѣкакви повѣсти и лѣтописи внимателно прочитайте и издирвайте въ нихъ за вашитѣ си прадѣди и познайте они какви сж били, а ви какви сте. . .“ (103)

„... Извѣстно разумѣйте и познайте на кой край сте създадени и на кой изпаднали и отъ кои причини се лутате и умутавате въ тартаромрачното невѣжество, въ суевѣрното заблуждение и услѣпление...“ (101).

На нѣколко мѣста въ своя разговоръ майката предпазва своитѣ синове отъ гърцизма, който притжпява у тѣхъ всѣко национално чувство:

„Не стойте, прочее, не стойте, мили ми рожби! Не стойте като мертвонечувствени въ туй си грекоманское ядоутровное, всесасипное, поразителное и услѣпителное невѣжество“! Да се стреснатъ и съвзематъ, да се просвѣтятъ, да познаятъ „родъ, отечество и длъжностьта си“ (103-104)

„Завѣщавамъ ви матерски да се пазите весма внимателно отъ садукеофарисейскаго грекофатрическаго кваса, който ви е докаралъ въ туй достоплачевное состояние“ (96).

„... Що мислите още? Тичайте! тичайте мало и велико въ Цариградъ и си обадете достоплачевното состояние на Султанската капия и се оттървете отъ това грекофатрическо бѣснование“! (90-91).

И действително, докато е билъ въ Цариградъ, Неофитъ е съветвалъ българскитѣ представители да подаватъ заявления до Портата, да не се отнасятъ за нищо до патриаршията. Самъ той въ едно заявление до Високата порта е изложилъ българскитѣ искания.

Като поставя въпроса за организацията и срѣдствата на черковната борба, Неофитъ Бозвели изтъква още едно важно условие — тая борба трѣбва да бжде въ истинския смисълъ на думата народна борба и да отстоява демократични принципи — да се започне и да се довърши отъ самия народъ, въ името на народното благо. Въ нея трѣбва да бждатъ ангажирани всичкитѣ народни сили, всичката воля на българина. Тия, които сж застанали начело на черковното движение — буднитѣ и просвѣтени българи, — трѣбва да се опиратъ на народната сила, трѣбва да бждатъ подкрепени отъ организирания български народъ — въ противенъ случай, тѣхната дейность, тѣхното желание да се самопожертвуватъ нѣма да принесе ценен резултатъ. Неофитъ съзнава, че най-голѣмо съдействие на народнитѣ водители въ черковната борба могатъ да окажатъ еснафитѣ. Както споменахме вече, самъ той дълго време е работилъ между тѣхъ въ Цариградъ, сжщото сж правили следъ него ученицитѣ му — особено П. Р. Славейковъ. И трѣбва да признаемъ, че Неофитъ не се е излъгалъ, като е насочилъ погледитѣ си къмъ еснафското съсловие. Въ дадения случай, той е проявилъ твърде голѣма прозорливость, съобра-

зителность и едно по-дълбоко вникване въ българскитѣ обществени условия. Както е известно, въ историята на черковната борба — и изобщо на цѣлото българско възраждане — еснафското съсловие изигра твърде важна роля; то всѣкога е поддържало по единъ най-активенъ начинъ народнитѣ водители — подкрепяло ги е и материално, и морално — заедно съ тѣхъ е заявявало на Високата порта българскитѣ искания, докато най-сетне турското правителство се е видѣло принудено да отстжпи и удовлетвори българитѣ, за да не вземе по-широки и по-опасни размѣри тази борба за извоюване на народни правдини.

Въ общи черти такава насока дава Неофитъ Бозвели на черковната борба. Значи, тя трѣбва да се води съ съдействието на турското правителство и съ участието на цѣлия народъ. Последователитѣ на Неофита вървятъ по неговитѣ стжпки. И тѣ като него действуватъ между масата, подготвятъ я за по-решителни борби съ гръцката черква; при това, пакъ по примѣра на Неофита, тѣ не игнорират съдействието, което е могла да имъ даде турската власть. Винаги сж се обръщали къмъ нея и на нея сж заявявали народнитѣ желания. Дори и по-късно, презъ втората фаза на борбата, когато у българитѣ възниква идеята за независима народна черква, тѣ пакъ се отнасятъ до правителството. Тукъ за насъ е важно да отбележимъ, че отначало черковната борба се е движила по указаната отъ Неофита посока — и че онова, което е било сторено по-нататъкъ, градено е било върху една основа, създадена главно отъ Неофита.

VI

Творенията на Неофита Бозвели откъмъ формална страна. — Диалогъ. — Езикъ. — Стилъ. — Характерни особености.

Да разгледаме по-нататъкъ дветѣ Неофитови произведения откъмъ формална страна.

Казахме, че тѣ сѫ написани въ диалогична форма. Обаче тукъ и дума не може да става за драматично изложение, за драматични моменти и ситуации.

Авторътъ си служи съ диалога не за да създаде драматични положения, а за да изрази една публицистична, пропагаторска мисъль. Чрезъ диалога той разкрива постепенно своитѣ обществени възгледи, излага наблюденията си надъ българската действителность и поучава еднородцитѣ си, какъ да се борятъ съ своитѣ врагове и какъ да подобрятъ условията на своя животъ. Лицата разговарятъ, а не действуватъ — това не сѫ драматични лица — помежду имъ не възникватъ никакви конфликти, никакви стълкновения, нито пъкъ въ самитѣ тѣхъ виждаме нѣкакъвъ вѫтрешенъ драматизъмъ. Нѣщо повече: както споменахъ и по-рано, тия лица не сѫ индивидуализирани, не сѫ очертани като определени характери или типове. И тритѣ лица — мати България, синътъ и просвѣтениятъ европеецъ — говорятъ по единъ и сѫщъ начинъ, изказватъ често едни и сѫщи мисли. Тѣ сѫ явяватъ носители на известни тенденции, които авторътъ счита за умѣстно да прокара въ произведенията си, обаче тия тенденции не сѫ конкретизирани въ художествени образи. Освенъ това, срѣщаме протоворечиви черти въ единъ и сѫщъ образъ — майката отначало нищо не вижда, нищо

не разбира, разпитва своя синъ, а следъ това тя всичко знае, вижда причинитѣ на злото — и докато по-рано искаше освѣтление отъ сина, отпосле тя сама започва да го освѣтлява, да играе ролята на сина и просвѣтения европеецъ.

По-голѣмъ интересъ представляватъ езикътъ и стила на Неофита.

Предварително трѣбва да отбележимъ, че Неофитовиятъ езикъ и стилъ съдържатъ твърде много оригинални и своеобразни черти. Малцина книжовници отъ онова време сж се домогвали като Неофита къмъ създаване на свой, оригиналенъ езикъ и стилъ. Главната причина за това трѣбва да диримъ въ самата личность на Неофита, въ индивидуалнитѣ особености на неговата обществена активность. Като общественъ деецъ Неофитъ не само е ималъ, какво да каже на съвременницитѣ си, но е дирилъ и своеобразенъ начинъ, по който — да го каже. Неговата мисъль, неговото чувство не се примирява съ установенитѣ, шаблонни срѣдства за изказъ: за него тѣ не сж достатъчно съдържателни и изразителни. Ето защо той гледа по възможность по-малко да си служи съ тѣхъ и дири такива форми, които съответствуватъ повече на неговата мисъль и изобщо на неговия темпераментъ.

Въ своя езикъ Неофитъ внася множество нови елементи — новото се забелязва еднакво и въ лексикалниятъ съставъ, и въ синтаксичната конструкция на неговата речь. Твърде малко бихме казали за езика на Неофита, ако го наречемъ славянобългарски, както се прави обикновено; това опредѣление изравнява въ сжщность Неофитовия езикъ съ езика на мнозина други книжовници, предходници на Неофита и негови съвременици, и не опредѣля новото, оригиналното, което се съдържа въ езика на Неофита, не засѣга ни най-малко неговия интересенъ, характеренъ стилъ. И другъ пжть съмъ ималъ случай да изтъкна, че е време

да се изоставятъ общитѣ опредѣления „славянобългарски“, „славяноруски“, „черковнославянски“, когато е дума да се характеризира езикътъ и стилътъ на даденъ книжовникъ, защото тия опредѣления въ сжщность нищо не казватъ, нищо не разкриватъ. Не е трудно да се подведатъ цѣла група книжовници, най-противоположни като личности, подъ една обща схема, която ги изравнява и слива, както въ езиковно и стилно, тъй и въ всѣко друго отношение. Но това не е достатъчно; потрѣбно е да се анализиратъ изразнитѣ срѣдства, съ които си служи всѣки книжовникъ отдѣлно, да се посочи, какво ново внася всѣки отъ тѣхъ въ развитието на езика и стила, за да може да се установи по тоя начинъ еволюцията на литературния езикъ и литературнитѣ форми. А това е една отъ главнитѣ задачи на всѣка литературна история — историческа стилистика, поетика. Развитие: Неофитъ—Раковски.

Езикътъ на Неофита не носи най-характернитѣ особености на тъй наречения славянобългарски езикъ; въ много отношения Неофитъ се отклонява отъ този езикъ, като прибѣгва до срѣдствата на живата народна речь. Самъ Неофитъ нарича своя езикъ „говорими славенопростоболгарский езикъ“ (Мати Болгарія, 97); това показва, че той не еималъ намѣрение да пише на единъ мъртъвъ, неразбранъ за простата маса езикъ, и че не се е придържалъ винаги въ изкуственитѣ форми на този езикъ. Преди всичко, и въ двата диалога Неофитъ употрѣбява редовно членната форма — и въ сжществителни, и въ прилагателни: просвѣтителнитѣ училища (Пр. Евр., 1), обществата (ib., 1), царскитѣ и церковнитѣ закони (ib., 1), общитѣ (ib., 1), твоитѣ синове (ib., 1), другитѣ народи (Мати Болгарія, 23), душата ми изнеможа (ib., 14), Божиитѣ и царскитѣ закони (ib., 16), тамошнитѣ жители (ib., 17), во имято Божие (Просв. Евр., 1) и пр.

Освенъ това, формитѣ на спрежението и склонението, аналитичнитѣ глаголни и падежни форми сѫ сѫщо така спазени споредъ свойствата на говоримия народенъ езикъ. Нѣма нужда да цитирамъ примѣри, защото тѣ се намиратъ въ изобилие на всѣка страница и въ двата диалога.

По-нататъкъ: въ езика на Неофита срѣщаме множество изрази, взети направо отъ народния говоръ — тъй, напр., срѣщаме често пословици, поговорки, прозвища, които Неофитъ еималъ възможность самъ да чуе отъ устата на народа; на много мѣста срѣщаме сѫщо така провинциални, локални изрази, а сѫщо тъй и турски думи, които сѫ влѣзли въ състава на българския езикъ.

Като имаме предвидъ всичко това, съ по-голѣмо основание можемъ да кажемъ, че езикътъ на Неофита е по-близо до живата народна речь, отколкото до онзи условенъ славянобългарски езикъ, който е правилъ повече отстѫпки на черковнославянския езикъ, отколкото на народния езикъ.

Ето нѣколко пословици и чисто народни изрази:

„Кой ти издълба толйко глубоко очитѣ? — Братъ ми, познато е!“ (Мати Болгарія, 20). „— Кой ли сѣче и съсипва гората? — Топоришката“ (20). — „Всѣки самъ си знае, гдѣ го обущата му стѣгатъ“ (25). — „Ситъ гладному и здравъ болному вѣра не хваща“ (26). — „Споредъ светцитѣ — свещьта и тамианътъ“ (39). — „Каквато имъ е купята, такава имъ е продажбата“. (93). — „Каквато патриката, такава и владиката“ (95). — „Пусто да опустей невѣжеството“! (98). — „То за чудо и за приказъ“! (27).— „Горката си горчица“! (16) — „Отъ Бога грехота и отъ другитѣ по свѣтътъ срамота“ (16). — „Пусти да опустѣятъ“! (92).

Народни изрази въ Просв. Европеецъ: — „Да не ти е просто майкината ти карма“ (4). — „Богъ никого не оставя, нито забуравя...“ (14). — „Надвѣ натри ся прѣ-

биха...“ (15). — „Продаватъ си мило за драго“ (19). — „И имъ ся довилу и додѣялу“ (27). — „Отъ свѣтътъ срамота, отъ Бога грѣхота“ (38).

Провинциални изрази: пръкнали (Мати Болг., 45), потавате се (80), пцета (82), тражущъ (83), насосватъ (86), да кръкнатъ (87), лъма (— нима) (Пр. Евр., 17), хабя (ib., 27), пцуваха (ib., 15), грачулесватъ (ib., 32); въ кукурекътъ си изгниватъ (Мати Болг., 92), праса, сочови, ерина, козина, зелие, пиперъ (94), договеждашъ (99), умутавате (102), шава (27), хлътва (27), бричатъ (бръснатъ) (37), дѣчата (40), пущинитѣ (14), наковладжа (22) и пр.

Срѣщаме покрай това и множество турски думи, които сѫ влѣзли въ състава на народния езикъ: бояџіи (Просв. Евр., 6), чапкани (9, 16) џамбази (12), топузи (16), ясакчии (16), кавеџии (16), доволара окунмушъ (17), башка (19), хадети (21), џерме (23), рецели (23), мирасъ (28), заптисамъ (28), баремъ (Просв. Евр., 5; Мати Болг., 16), гедикъ (16), бояџии, гйосбояџии (Мати Болг., 19), ясакчии (32), мора-парасѫ (35), хаши селимии, имамета, наргелета, сахати, тютюнкесии, кумаши, тефарици (43), хакъ (44), уйдурлисватъ (44), чорбациларъ (46), кавеџия, ахчия, чибукчи, зенгии, пюскюллии, такъми, ибрици, хантепъ тютюнчибуци, маскарлъци (76), кондисатъ (76), сосъ файда пари (78), харчи масрафъ (78), кюшета (80), мюлкови (83), хюлке (83), хане (домородство, фамилия), тескере (91), еляммазари (91) и пр.

Съ какви качества се харектеризира стилътъ на Неофита?

Както споменахме вече, този стилъ се опредѣля предимно отъ съдържанието и отъ тона на Неофитовата мисъль. Речьта на Неофита, изобщо взето, не е неподвижна и спокойна; въ нея сѫ отразени всички преходи на Неофитовото чувство — отъ скръбъ къмъ негодуване, отъ упадъкъ къмъ бодрость и активность. Независимо отъ това самата диало-

гична форма дава известна живость и движение на тая речь, която и по своя характеръ, и по своя съставъ е твърде оригинална. Но бързамъ да добавя: качествата на Неофитовия стилъ се опредѣлятъ не само отъ личността на писателя, но до известна степень и отъ литературнитѣ образци, които е ималъ на ржка Неофитъ и които сж го увличали. Въ дадения случай за образецъ сж му служили произведения не отъ българската, а отъ гръцката литература — старата и новата. Особенитѣ словосъчетания, съединението на нѣколко думи въ една, после: сбитата, синтетична речь — всичко това Неофитъ е могълъ да усвои отъ гръцката литература. Тия особености въ стила на „Мати Болгарія" не се срѣщатъ въ такива размѣри и въ такава издържана форма преди Неофита въ друго нѣкое произведение на българската литература — нито у Паисия, нито у Софрония, нито въ дамаскинитѣ, нито пъкъ у Неофита Рилски. Срѣщатъ се преди това само въ Славянобългарското детоводство (1835) — значи, въ учебницитѣ, съставени отъ Н. Бозвели или пъкъ подъ негова редакция — особено въ неговата българска география, гдето не веднажъ намира случай да разкрие своето патриотическо чувство. По-късно срѣщаме сжщитѣ стилистични похвати въ произведенията на Раковски, който е считалъ Неофита за свой учитель — и е усвоявалъ не само неговитѣ идеи, но и неговата особена, своеобразна речь. Твърде характерно за Неофита е, че дори когато заимствува чужди стилистични срѣдства — напр., отъ гръцката литература, той пакъ проявява своята индивидуалность.

Неофитъ не заема безразборно стилистични форми — а само такива, които се съгласуватъ съ неговото сатирично чувство: тъй че неговитѣ лични качества се долавятъ както въ особения изборъ, тъй и въ особеното използуване на заетото.

Както казахъ вече, той не се придържа о установенитѣ, стереотипни славянобългарски езиковни форми, а затваря

мисъльта си въ изрази, които той самъ налучква и които произтичатъ отъ самата сжщность на тази мисъль. Неофитъ не е голѣмъ любитель на общоупотрѣбителнитѣ книжни изрази, които не съдържатъ вече никаква изразителность, чиято емоционална окраска е твърде слаба — поради честа употрѣба. За да даде изразъ на своята мисъль, на своето чувство, той дири нови форми и, ако не ги намѣри, създава ги самъ. Но съ каквито изразни форми и да си служи, въ своя стилъ той проявява преди всичко най-характернитѣ особености на своя темпераментъ. А, както имахме вече случай да видимъ, това е темпераментъ на единъ злъченъ сатирикъ.

Чувството, което господствува въ сатирата на Неофита, е чувството на негодуване, гнѣвъ — това е патосътъ на гнѣва. Българската литература е дала нѣколцина писатели на гнѣва — нѣколцина гнѣвни изобличители, сатирици: Козма, въ старобългарската литература съ своитѣ проповѣди срещу богомилитѣ, Н. Бозвели — въ новата, Ст. Михайловски въ днешната българска литература; патосътъ на гнѣва най-силно е изразенъ въ нашата лирическа поезия въ произведенията на Ботева. Както у тия наши писатели, така и у Неофита отъ това гнѣвно чувство, отъ това непрѣодолимо възмущение се опредѣлятъ сжществените качества на неговия стилъ — епитетитѣ, възклицанията, ироничнитѣ изрази и всички онѣзи фигури и образи, които Неофитъ употрѣбява въ речьта си.

Епитетитѣ, съ които си служи Неофитъ, рисуватъ най-често недостатъцитѣ и правятъ картината на духовното робство по-релефна, по-пластична а ироничнитѣ възклицания обикновено завръшватъ изложението на известенъ фактъ, който рисува престжпленията на фанариотитѣ или чорбаджиитѣ. Неофитъ е въ своята стихия, когато посочва отрицателни страни въ материалнитѣ и духовни условия на

народния животъ, а сѫщо така когато напада и бичува. Тогазъ неговата мисъль е по-продуктивна, неговото чувство е по-дълбоко и съдържателно, и самитѣ изрази, епитети, възклицания по-леко му се удаватъ. Въ такъвъ случай всѣка дума, която той измисля, изковава, или пъкъ усвоява отъ другаде, за да изрази мисъльта си, изглежда въ неговата речь съвсемъ естествена и умѣстна.

Съ основнитѣ черти на своята сатира и съ формитѣ, въ които е изразена тя, Неофитъ би могълъ да се съпостави до известна степень съ Ст. Михайловски. Тия две личности въ нашата литература наистина доста сѫ отдалечени една отъ друга по време и твърде много се различаватъ по обществена дееспособность. Михайловски никога не проявява оная активность и решителность да се самопожертвува въ името на единъ общественъ идеалъ, както виждаме това у Н. Бозвели. Напротивъ, въ обществената дейность на Михаиловски могатъ да се изтъкнатъ моменти, когато той е правилъ компромиси съ своитѣ общестествени идеали. Но все пакъ, като сатирици и като създатели на свой оригиналенъ стилъ, Неофитъ и Михайловски доста си приличатъ. Общото помежду имъ е както въ духа на сатирата, тъй и въ начина, по който тѣ се домогватъ до известни стилни похвати. И двамата еднакво иматъ слабость да измислятъ нови, сложни думи, които да усилятъ сатирчния колоритъ на тѣхната речь. И у двамата сатирата, която е насочена противъ обществени недѫзи, преминава твърде често въ сарказъмъ и злость — бихъ казалъ въ едно жестоко, злостно изобличение на обществени пороци. Впрочемъ, на васъ оставямъ да направите паралелъ между двамата въ това отношение — да ги съпоставите като сатирици и да разгледате сравнително тѣхния стилъ.

Първото нѣщо, което долавяме въ Неофитовия стилъ, е честата употрѣба на сложни, съставени отъ самия Неофитъ

изрази. Обикновено той слива две и повече думи, различни въ етимологично отношение. Тъй, напр., той слива въ единъ изразъ две или повече сѫществителни, прилагателно съ сѫществително, глаголъ съ прилагателно, глаголъ съ сѫществително — и по такъвъ начинъ придава на речьта си поголѣма сбитость, която отначало прави странно, дори комично впечатление, изглежда неестествена, но отпосле, при по-внимателно вчитане въ Неофитовитѣ произведения, тая сбитость на изразитѣ започва да изглежда напълно естествена, съответна форма на Неофитовата мисъль. Постепенно за насъ става понятно, че това сливане на нѣколко израза въ единъ се дължи на Неофитовия стремежъ да придаде по-голѣма изразителность и живость на речьта си, да внесе повече опредѣленость и сила въ своитѣ характеристики, въ които действително срѣщаме твърде много краски и черти. За Неофита единъ само изразъ е достатъченъ да разкрие всичкитѣ онѣзи отрицателни качества, които той вижда въ предмета на своята характеристика, или пъкъ да възпроизведе чувствения колоритъ на неговата мисъль. Той употрѣбява сложнитѣ думи, за да разкрие едновременно нѣколко признака, да избѣгне бавната, постепенната характеристика, която не се примирява съ неговия бързъ, бихъ рекълъ, сприхавъ, темпераментъ, и, главно, за да изрази онова чувство, което съпровожда неговото наблюдение и проникване въ условията на българския животъ. Нѣколко примѣра: за Неофита не е достатъчно да нарече чорбаджиитѣ само еничери или пъкъ съ нѣколко израза да каже, че чорбаджиитѣ сѫ подобни на еничеритѣ; за да характеризира чорбаджиитѣ и тѣхнитѣ грабежи, Неофитъ ги нарича съ една дума „еничероединомислянници“ (26); за да характеризира скрититѣ мисли на фанариотитѣ, да изтъкне, че гърцитѣ действуватъ тайно, лукаво, като привличатъ наивнитѣ и прости българи и постепенно ги заразяватъ съ гърцизма, за да постигне това,

за него не е достатъчно да нарече гръцкото влияние само тайно или само отровно; той го нарича съ една дума „тайноядоотровноприлѣпчиво“ (101). Отношението на гъркоманитѣ къмъ българското население Неофитъ нарича „братовозненавиждание“ (1), а когато иска да се присмѣе на погърченитѣ българи, че тѣ се отричатъ отъ родния си езикъ, безъ да сж усвоили гръцки езикъ, изразява се, че тѣ „гръкобръщолевятъ“. Теглото на българитѣ той нарича „бѣдноумърщевленное“ (17), а времето на черковнитѣ борби „бурнофортунное“ (19). Това е времето, което нѣмецътъ би нарекълъ Sturm und Drang-Periode. Гърцитѣ действуватъ „коварноупотрѣбляюще“ (29), служатъ си съ „сонмищнофатрически рушвети“ (35), тѣхното коварство е „захаросмѣсноядоотровно“ (37) — тѣ поднасятъ на паството си отрова, смѣсена съ захарь, за да измамятъ наивнитѣ и неопитнитѣ, тѣхната вѣра е „грекосонмищноизмишлена“ (78). А, за да изтъкне, че въ управлението на гръцката черква женитѣ и князетѣ играятъ твърде голѣма роля, той нарича гръцкото духовенство „князококонское сонмище“ (40), а самото управление на гръцката черква нарича „фанариотское бѣсослужение“ (39).

После: твърде често се срѣща у Неофита съединение на две думи съ едно и сжщо значение; той често съединява две синонимни думи — или пъкъ една гръцка и една българска съ еднакво значение, за да усили по този начинъ своя изразъ и да подчертае още по-ясно своето гнѣвно настроение: „ядоотровно, сонмищнофатрическо, бурнофортунное врѣме“.

Трѣбва да отбележимъ, че тия сложни изрази не сж рѣдки; тѣ се срѣщатъ въ изобилие на всѣка страница. Повечето епитети, съ които си служи Неофитъ, сж именно такива, слѣти изрази. Редомъ съ тия сложни епитети Неофитъ употрѣбя и такива, които сж изразени въ суперлативна форма;

напр.: прѣбезззаконна и прѣстрастлива воля (26), прѣбеззконни убийства (18), прѣвознесено велерѣчие (29), прѣпрости селянци (46), прѣизобилни нивия (14), прѣпространни дворове (14), бѣднѣйшіи чеда (Просв. Евр., 39), прѣскорбния души (17) и пр.

Натрупването на множество епитети въ едно и сѫщо изречение е отличителна особеностъ на Неофитовия стилъ. Нѣколко примѣра:

„Доброненавистнитѣ общества клеветници и ненаситнитѣ сребролюбиви, славолюбиви, горделиви, завистливи, притворни, лжесвидѣтели и кровопийни трепрокляти прѣдатели...“ (14).

„ Ахъ, то нихное отъ нихняго богопротивнаго, многокозняннаго и прѣгордаго человѣконенавидца и человѣкоубийца Отца сатани вдухнатое бѣснование и тайноухщренное измисленное и всесъсипное изобрѣтение...“ (30).

Често Неофитъ обича да си служи съ алитерация при редуването на епитетитѣ — подбира, нарежда единъ следъ другъ такива епитети, които започватъ съ еднакви съгласни или еднакви срички, или пъкъ подбира сложни, съставни епитети, въ които само едната половина се мѣни, а другата половина остава една и сѫща: „Адъ се насища, а они се не насищатъ въ ненаситното си самолюбиво, славолюбиво и сребролюбиво лакомое грабителство!“

Обикновено Неофитъ натрупва епитетъ следъ епитетъ до такава степень, че се затруднява следенето на мисъльта; множество епитети, сложни изрази твърде често прѣчатъ за лесното разбиране на простата и ясна сама по себе си мисъль. Затруднението произлиза отъ това, че Неофитъ много пѫти отдалечава подлежащето отъ сказуемото или пъкъ опредѣлението отъ опредѣляемото, като поставя помежу имъ дълга редица отъ епитети и вметнати опредѣлителни изрази — или апозитивни изречения.

„Не е ли по срамота и по грѣхота притворно да говоришъ на люде = смертносно = и отровномногонараненната си, бѣдноокаяна и за оплакване достойна, на туй жалостноплачевно изпаднало състояние, премила твоя, която те е породила майка!“ (Просв. Евр., 10).

Какъвъ е скелетътъ на изречението:

„Майко! Ми твоитѣ горки рожби, онуй отъ по-кривала притворности ухищрения лестию духа прѣлести тайноковарно вдухнятое и въ Кърджалийци, и въ Яничери, и въ аги, и въ аяни сатанинское явно тегло отъ нихъ прѣтърпѣхме великодушно и юнашки, като мученици...“ (Мати Болгарія, 21).

Тия конструкции, въ които до прекаленость изобилствуватъ силни изрази, показватъ, че Неофитъ е писалъ подъ напора на едно неудържимо чувство и не е ималъ ни време, ни намѣрение да поправя своя езикъ и да промѣня онѣзи изрази, които му сж се наложили въ първия моментъ.

Като друга особеность на Неофитовата речь трѣбва да изтъкнемъ римитѣ, къмъ които Неофитъ проявява особена слабость.

„Но стоите като обаяни и замаяни сцѣпени отъ страхъ прави, обзъртате се и гледате като горски плахи крави...“ (15).

„Въ потъпканое робство на робътъ кой слиша що говори? Че защо устата си бѣдноизпадналий да отвори?“ (26).

Нѣма съмнение, че безъ тия рими Неофитовата речь щѣше повече да спечели откъмъ естественость и непосрѣдственость.

Тукъ-тамъ Неофитъ си служи съ сравнения, които сж твърде несполучливи и непоетични. Тѣ сжщо така показватъ, че Неофитъ не е работилъ твърде много надъ своя стилъ.

„Мати Болгариа... отъ болезни високогласно като крава за изгубеното си теле мучи...“ (4)

„Язицитѣ си кадъ изострени бръсначи залудо точатъ...“

„Народътъ като гуски въ темна магла ся въ църквата мае“ (7).

Много по-естествени сѫ за Неофитовия стилъ повторенията на отдѣлни изрази; тия повторения нюансиратъ онова душевно настроение, при което е писана Мати Болгарія; тѣ свидетелствуватъ преди всичко за възбудеността на Неофитовото чувство, въ тѣхъ се проявяватъ особеноститѣ на Неофитовия патосъ — повторения на отдѣлни думи (форма на алитерация): „Адъ се насища, а они се не насищатъ въ ненаситното си грабителство“. Повторения не само на отдѣлни думи, но на цѣли изречения, на възклицания, въпроси и пр. — словесенъ паралелизъмъ:

„Що слушамъ, вожделений синко мой, що слушамъ...“ (3).

„Тия, тия, говоря, ненаситни волци...“ (11).

„До кога? До кога тако несвѣсни да ви гледамъ?“ (86).

„Само за васъ ли нѣма судъ... Само васъ ли е оставило то (правителството)... Само вамъ ли се е дало (да трепите неправди)...“ (86).

„Не стойте, прочее, не стойте, милии ми рожби! Не стойте като мертвонечувствени...“ (103).

Накрай трѣбва да отбележимъ, като друга една особеность въ стила на Неофита, възклицанията, обръщенията и въпроситѣ. Неофитовитѣ възклицания изразяватъ обикновено очудване, съжаление или пъкъ ирония.

„Чудно! Воистину, и прѣчудно нѣщо!“ (18) възклицава майката, когато слуша разказа на своя синъ. А съ възклицанието „Охъ! Тяжко ми е горко!“ (3), което твърде често

се срѣща, тя изразява отчаянието и безсилието, което я обзема въ известни моменти.

Възклицанията изразяватъ негодуване тамъ, гдето синътъ говори за злоупотрѣбленията на духовенството. Следъ като разкрива тия злоупотрѣбления, синътъ прибавя съ ядъ:

„О! Апостолски восприемници! Служители благодати вишняго!!! Направили божествената църковъ вертепъ разбойнически! Святопродавци и святотатци!!!“ — „Адъ и погибель! Тартарская пропасть!“ (Мати Болг., 79).

Синътъ се обръща къмъ майката обикновено съ следнитѣ изрази: „Многонараненная и бѣдствующая болгарская мати“ (Просв. Евр., 2). „О пустиноводворенная горлице... Многострадалная страстотерпице и великомученице... (4) Премилая ми прожаленная горка ми мати...“ (Мати Болг., 17). Тия обръщения напомнятъ донейде обръщенията въ похвалнитѣ слова на патриарха Евтимия. А майката се обръща къмъ чедата си съ думитѣ: „Вожделенний синко мой“ (Просв. Евр., 3), „Премилий ми горки рожби“ (Мати Болг., 15), „Милии ми горки сосипани рожби“ (ib., 87).

Ето, това сж то най-характернитѣ особености на Неофитовата речь. Вѣрвамъ, посоченитѣ примѣри сж достатъчни да ви убедятъ, че тази речь се отличава съ значителна оригиналность и въ известни отношения представлява една по-нататъшна стжпка въ развитието на нашия литературенъ езикъ и стилъ. Както споменахъ, Неофитъ употрѣбява множество езиковни и стилистични форми, непознати на книжовницитѣ преди него. Наистина, двата диалога не сж били печатани презъ времето на Неофита и не сж могли да окажатъ едно по-широко въздействие върху неговитѣ съвременници и върху книжовницитѣ, които идатъ непосрѣдствено следъ него. При все това, съ своя езикъ и стилъ Мати Болгарія и Просвѣщенный Европейцъ свидетелствуватъ за единъ опитъ да се превъзмогнатъ онѣзи изразни

срѣдства, съ които е разполагалъ нашиятъ литературенъ езикъ до Неофита — единъ опитъ да се внесе повече животъ и изразителность и повече стилистично разнообразие въ литературния български езикъ. Съ своята речь Неофитъ Бозвели е могълъ да влияе върху известни наши писатели отъ оная епоха не само чрезъ Мати Болгарія и Просвѣщенный Европейцъ (тия произведения въ ржкописъ сж били известни на единъ по-тѣсенъ кржгъ читатели) — могълъ е да влияе и чрезъ Славянобългарското детоводство, печатано, разпространено. Както казахъ вече, влиянието на Неофитовия стилъ може да се проследи най-добре въ произведенията на неговия съгражданинъ и ученикъ Раковски.

До тукъ разгледахме дветѣ произведения заедно, като изтъкнахме онѣзи елементи въ съдържанието и формата, които сж общи и за дветѣ. Да видимъ по-нататъкъ, по какво се отличаватъ, каква по-сжществена разлика може да се посочи помежду имъ.

Ако разгледаме Мати Болгарія и Просвѣщенный Европейцъ по отношение на личнитѣ Неофитови схващания, които сж се развивали върху една все по-широка основа отъ опитъ и наблюдение надъ живота, ще трѣбва да кажемъ, че тия две произведения, колкото и да сж близки по съдържание и духъ, означаватъ въ сжщность два момента въ развитието на Неофитовата мисъль. „Мати Болгарія“, която е писана по-късно, застжпва една по-сложна тенденция; опозицията срещу фанариотитѣ е поставена тукъ на една по-широка аргументация. Въ Просвѣщенный Европейцъ Неофитъ възстава главно противъ търновскитѣ чорбаджии, „които съ своята продажность осуетили назначението му за търновски митрополитъ следъ Панаретъ“. Тукъ сатирата е отправена повече къмъ търновскитѣ чорбаджии и къмъ търновския митрополитъ, гърка Неофитъ. Значи, въ Просвѣщенный Европейцъ Неофитъ Бозвели бичува повече

единъ частенъ, отдѣленъ случай, безъ да подчертава по-силно неговата широка общественостъ и типичность, безъ да обобщава. Въ Мати Болгарія той се издига до обобщение на отдѣлнитѣ случаи, изниква типичното въ тѣхъ и възстава изобщо противъ фанариотитѣ и чорбаджиитѣ въ цѣла България — не само противъ търновскитѣ чорбаджии.

Да отидемъ по-нататъкъ въ съпоставянето на двата диалога.

Просвѣщенный Европейцъ е сатира, надъхана съ дълбока омраза къмъ ренегатитѣ чорбаджии, които Неофитъ посочва като главна причина за народнитѣ страдания, защото, споредъ него, фанариотскитѣ домогвания намиратъ най-здрава опора въ съдействието на гъркоманитѣ чорбаджии. На първо мѣсто Неофитъ напада тукъ, въ Просвѣщенный Европейцъ, не толкозъ гръцкото духовенство, колкото онѣзи чорбаджии, които коварно измѣнятъ на интереситѣ на своя народъ. Злоупотрѣбленията на фанариотитѣ сж отбелязани и въ този първи диалогъ, но не сж изложени тъй подробно, тъй обобщено, както въ Мати Болгарія. Въ последния диалогъ рамкитѣ на националния идеалъ сж по-широки. И тукъ сж прокарани сжщитѣ основни мотиви и тенденции, които срѣщаме въ Просвѣщенный Европейцъ, но доразвити и подкрепени съ повече фактически материалъ. Въ Мати Болгарія Неофитъ напада цѣлата организация на гръцката черква, начело съ патриарха. Напада духовенството, неговитѣ висши представители и гръкоманитѣ чорбаджии. При това, въ Мати Болгарія много по-открито и по-ясно се поставя икономическото освобождение отъ гръцкото духовенство и чорбаджиитѣ като основа на едно духовно освобождение. Въ този втори диалогъ Неофитъ изтъква по-ясно, отколкото въ първия, че само при наличностьта на материални срѣдства, следъ премахването на гръцкитѣ владици, ългаритѣ ще иматъ възможность да поддържатъ училища,

черкви и да се грижатъ за своята просвѣта. Трѣбва да отбележимъ и това обстоятелство, че въ Мати Болгарія Неофитъ разкрива злоупотрѣбленията не само на чорбаджии и фанариоти, но и на турската власть, посочва нейното подкупничество и я осжжда, загдето съдействува на еднитѣ и другитѣ. Въ Просвѣщенный Европейцъ за турското управление почти нищо не се говори.

Бихме могли да проследимъ развитието на Неофитовитѣ обществени възгледи въ още единъ пунктъ.

Въ Просв. Европейцъ Неофитъ се задоволява да разкрие преди всичко престжпленията на чорбаджиитѣ, като проповѣдва при това търпение: „Мати — Наша мати, — говори синътъ, — суща благороднѣйша — каквото сущи и на другіитѣ народи майкитѣ — терпяла си, потерпи...“ (СбНУНК., XVIII, 333).

Въ Мати Болгарія Неофитъ проявява едно по-друго схващание; тамъ той не проповѣдва търпение и пасивно противопоставяне на злото; напративъ: съ смѣли изрази той подбужда българитѣ да се противопоставятъ на фанариотитѣ, чорбаджиитѣ и на продажната турска администрация. Въ втория диалогъ майката се обръща къмъ чедата си съ следнитѣ думи: „До кога? До кога, мили ми рожби да слѣпствувате и на бѣломорски безсовѣстни Греци да робувате, отъ нихъ сосъ желтици вѣрата си да купувате...“ (93). Неофитъ подчертава, че ако българитѣ имаха съзнание за своитѣ народни интереси, ако между самитѣ тѣхъ не се намираха врагове, а собствената си народность, „ни кърджалии, ни еничери, нито гръковладици не биха до толико между горкиятъ ни болгарски народъ свирѣпо бѣснували, нито паши, мохасали и кадии и помѣстнии аги гледающи молчали...“ (85).

Въ заключение ще споменемъ, че съ своитѣ възгледи върху намѣсата на гърцитѣ въ българския духовенъ животъ

и върху гръцкото влияние изобщо, Неофитъ твърде много се отличава отъ мнозина съвременни нему книжовници и обществени дейци. Докато Р. Поповичъ, Хр. Павловичъ, Н. Рилски, Фотиновъ и др. сѫ съветвали своитѣ съвременници да изучватъ гръцки езикъ и да се запознаватъ съ гръцкото образование, Н. Бозвели, напротивъ, предпазва съотечественицитѣ си отъ всичко гръцко. Съ иронния говори Неофитъ за онѣзи български учители, които преподаватъ и разпространяватъ гръцкия езикъ, осѫжда ги, осмива тѣхнитѣ училища, въ които българскитѣ деца се учатъ да четатъ и пишатъ по гръцки, изучватъ Есоповитѣ басни „и Лукияновитѣ богоподигравателства, ставатъ митрополитски тайноковарни дѣйствители и общенародни изедници, съсипници, а другии отъ нихъ ставатъ даскали и прѣвръщатъ народътъ въ гръкоманство, хваляще гръческата само писменость, а славянобългарската хуляще и укоряюще..." (Мати Болг., 31)

Интересно ще бѫде да се разкриятъ, ако се намѣрятъ документи за това, да се разкриятъ по-отблизо отношенията на Неофита къмъ елинизма на съвременнитѣ нему български учители.

Ще отбележимъ накрай, че Неофитъ е единъ отъ най-онеправданитѣ книжовници въ историята на новата ни литература. Отъ всички наши книжовници на възраждането той най-малко и най-зле е оцененъ. За него едва става дума когато се разглеждатъ по-крупнитѣ факти въ развитието на новата ни литература. А, безъ съмнение, неговото литературно дѣло изразява единъ отъ тия крупни факти.

Дветѣ Неофитови произведения и по-форма, и по-съдържание представляватъ значителенъ интересъ и съдържатъ богатъ материалъ за едно чисто литературно изследване. Но това изледване ще може да се сложи на една по-широка основа, когато се издадатъ Неофитовитѣ писма и ржкописи,

запазени въ архивата на Раковски. Тагазъ именно ще може да се прецени по-точно значението на Неофита за нашето национално и литературно възраждане. Тия ржкописи, за жалость, сж недостжпни още за изследване; съ тѣхъ разполага днесъ Кр. Раковски, който, както се научавамъ, вмѣсто да ги обнародва, решилъ да ги продаде на Министерството на народната просвѣта.

VII

Литературни влияния върху Просвѣщенный Европейцъ и Мати Болгарія.

Остава ни да засегнемъ още единъ въпросъ и да свършимъ — дали се е ползувалъ Неофитъ отъ нѣкакви чужди съчинения, когато е писалъ Мати Болгарія и Просв. Европейцъ, дали могатъ да се отбележатъ известни влияния, които да опредѣлятъ тенденцията на неговитѣ произведения?

По-рано, когато говорихъ за Неофитовитѣ литературни интереси, за неговото литературно образование, споменахъ, че той е познавалъ отчасть новата сръбска и гръцка литература. Ималъ е възможность да се ползува отъ произведенията както на сръбски, тъй и на гръцки писатели, владѣелъ е сръбски и гръцки езикъ, прекаралъ е известно време въ гръцко училище; освенъ това, ходилъ е въ Сърбия да печата свои учебници, а тамъ е ималъ възможность да се запознае по-отблизо съ литературата на сръбското възраждане. Отъ факта, че той се е сношавалъ съ сръбското правителство, можемъ да сждимъ, че неговитѣ връзки съ политическия и духовенъ животъ на сърбитѣ ще да сж били отъ по-значителенъ характеръ.

Въ Псп., 1905, XVII, 126, А. Теодоровъ съобщава за единъ сръбски диалогъ, въ който тукъ-тамъ се говори противъ гърцитѣ. Теодоровъ съпоставя този диалогъ съ Мати Болгарія, но, както изглежда, между сръбското и Неофитовото произведение едва ли има нѣкакво по-сжществено сходство.

Мати Болгарія напомня друго едно произведение въ сръбската литература, което е написано отъ Захария

Орфелинъ, сръбски писатель отъ втората половина на XVIII вѣкъ. Това произведение на Орфелина има две редакции. Първата е озаглавена Плачъ Сербіи еяже сыны въ различныя государства разсѣялися (Венеция, 1761). Написано е въ силабически стихове — има 26 строфи по четири 13-срични стихове. Сжщата година Орфелинъ е издалъ втора редакция съ сжщото съдържание на черковнославянски езикъ. Заглавието на тая втора редакция показва съдържанието и тенденцията на произведението:

„Горестный плачъ славныя иногда Сербіи, своихъ царей, князей, вождовъ, градовъ же и земель лишенныя, и на чужихъ предѣлѣхъ въ жалостномъ подданствѣ сѣдящыя. Чрезъ Собственнаго сына ея обявленый".

И втората преработка е написана въ стихове — има 26 твърде изкуствени строфи по седемь стиха. Разликата между двѣтѣ редакции не е въ съдържанието, а въ езика— първата е написана на простонароденъ сръбски езикъ, а втората на черковнославянски. И въ двѣтѣ си книги Орфелинъ дава стихотворенъ изразъ на своята скръбь, загдето сърбитѣ напущатъ своето отечество и се изселватъ въ чужди земи, въ сжщото време оплаква сърбитѣ, които се намиратъ подъ австрийска власть. Авторътъ обвинява народнитѣ старейшини, които заблуждаватъ народа и не виждатъ гибелнитѣ последствия отъ тѣзи преселения. Това е първата печатна сръбска книга, въ която сж прокарани антиавстрийски тенденции.

Изглежда, че Неофитъ е познавалъ произведенията на Орфелина и се е влиялъ до известна степень отъ тѣхъ. По всѣка вѣроятность, той е усвоилъ отъ тѣхъ нѣкои идеи, нѣкои насоки: тъй, напр., Мати Болгарія, която се оплаква, че синоветѣ ѝ я напущатъ, напомня донейде плача на Сърбия, която е изостанала сама въ бедствено състояние. Отъ друга страна, чорбаджиитѣ, които рисува Неофитъ, напомнятъ до-

нейде сръбскитѣ старейшини въ произведенията на Орфелина. Но други съвпадения, едва ли бихме могли да посочимъ. Не трѣбва да се забравя и това, че Орфелинъ е писалъ своето произведение — и двете редакции — въ стихове; при това, той е избралъ монологичната форма: Сърбия сама разправя за страданията си; а Неофитъ си е послужилъ съ диалогичната форма — отначало разговарятъ три лица, а после две.

Другъ авторъ, отъ който Неофитъ е могълъ да научи нѣщо въ случая, е гръцкиятъ сатирикъ Лукиянъ — за него споменахъ вече. Произведенията на Лукияна сж били познати на нашитѣ книжовници и учители, които сж добили образованието си въ гръцки училища; нѣкой отъ тѣхъ дори сж въвеждали Лукияновитѣ диалози въ българскитѣ училища като учебенъ предметъ при изучването на гръцки езикъ. Самъ Неофитъ говори за тия диалози въ Мати Болгарія. Безъ съмнение, Неофита ще да е привличала сатирата на Лукияна, а сжщо така и неговиятъ енергиченъ и изразителенъ езикъ. Изглежда, че отъ Лукияновитѣ произведения Неофитъ ще да е познавалъ само Разговори между мрътвитѣ — онова произведение, което се е ползувало съ известна популярность между по-образованитѣ гръцки читатели, а сжщо така и между онѣзи български читатели, които сж добили своето образование въ гръцки училища.

Какво представлява това произведение и въ каква зависимость отъ него може да се намира Неофитъ?

Това сж редица диалози между древни царе, пълководци, сановници и философи. Като най-симпатични образи тукъ се явяватъ двамата философи Диогенъ и Менипъ, които осмиватъ и бичуватъ обществени и лични пороци. Съ тѣхъ се съгласява и Хермесъ, който заедно съ Харона превозва мрътвитѣ. Самъ Хермесъ цени най-високо Менипа, поради това, че въ него сж въплътени съвременнитѣ добродетели: свобода, откровеность, мжжество и радость — той, наистина, не се

бои отъ смъртьта, може да понесе спокойно всички бедствия и при всички условия да запази непокѫтната своята вѫтрешна свобода и своята воля.

Въ първия диалогъ се осмива суетността на Александра Македонски; въ другия диалогъ Менипъ изразява своята омраза къмъ богаташитѣ, които сѫ водили единъ твърде разточителенъ и пороченъ животъ — а следъ смъртьта си, въ ада, плачатъ за земнитѣ блага. Приживе тѣ сѫ искали отъ подчиненитѣ си да ги боготворятъ, да колѣничатъ предъ тѣхъ, да бѫдатъ раболепни, а въ сѫщото време сѫ се отнасяли презрително къмъ свободнитѣ мѫже, къмъ онѣзи които, подобно на Менипа и Диогена, като истински философи, сѫ се издигнали надъ суетността на живота, надъ всички човѣшки слабости. Диогенъ и Менипъ, за които земнитѣ блага не сѫ имали никаква цена, продължаватъ да ги презиратъ и следъ смъртьта си, и въ ада продължаватъ да се смѣятъ на суетния Александъръ Македонски, на Креза, на високомѣрнитѣ философи и ритори и на развратнитѣ аристократи. Диогенъ казва на Менипа:

„Менипе, кани те Диогенъ, ако си се насмѣлъ достатъчно надъ земнитѣ работи, да дойдешъ тукъ (въ ада), за да се смѣешъ още повече... Тукъ ти непрѣстанно има да се смѣешъ, както азъ сега, особено когато видишъ богатитѣ, сатрапитѣ и тиранитѣ унизени, изгубени въ мрака, безъ друго различие освенъ охканията, унизени и обезсилени — какъ си спомнятъ още за земнитѣ работи“.

Въ другия диалогъ се осмива гордостьта, страстьта къмъ богатство, бичува се ласкателството и наклоностьта къмъ разкошъ и изнѣженъ животъ. Лукиянъ осмива сѫщо така риторитѣ (лъжеучителитѣ, които заблуждаватъ простия народъ); къмъ едного отъ тѣхъ Хермесъ се обръща съ думитѣ:

„О, Зевсе, колко е пълнъ съ надмѣнность, невежество, препирливость, високоумие и още съ нѣколко мѫдрувателни предложения, хитри слова и заплетени мисли, но заедно съ това и празенъ трудъ, и волнодумство, и глупави бледословия... И ти, риторе, махни твоята толкова голѣма пустота въ речитѣ, антитезитѣ, сравненията, периодитѣ, варваризмитѣ и всичко, което дава тежесть на речьта..."

Богаташитѣ въ тия диалози сѫ изобразени като най-голѣми престѫпници, които, за да увеличатъ своитѣ богатства, не се спиратъ предъ нищо, предъ никакви злодеяния и злоупотрѣбления.

Какво ще да е заелъ или въ какъвъ смисълъ ще да се е влиялъ Неофитъ отъ това Лукияново произведение, „Разговори между мрътвитѣ"?

Преди всичко Неофитъ ще да се е влиялъ отъ диалогичната форма на Лукияновата сатира и, после, отъ сатиричния стилъ на този гръцки писатель, отъ неговитѣ особени словосъчетания, а сѫщо така и отъ неговитѣ неизчерпаеми насмѣшки и сатирични характеристики. Като Лукияна, Неофитъ рисува пороцитѣ на имотното съсловие; неговото сатирично отношение къмъ богатитѣ, а сѫщо така и защитата на безимотнитѣ, неговиятъ гнѣвъ къмъ тия, които той изобразява като народни грабители и подтисници, и неговото състрадание къмъ участьта на ограбенитѣ и онеправданитѣ — всичко това напомня до известна степень споменатото произведение на Лукияна. Но за едно заимствуване, за използуване на тия Лукиянови „Разговори" въ форма на плагиятъ или слѣпо подражание, тукъ и дума не може да става.

Неофитъ въ сѫщность е възприелъ, както отъ Орфелина, така и отъ Лукияна, само нѣкои насоки, нѣкои тенденции отъ най-общъ характеръ — и е изразилъ тия тенденции по единъ напълно своеобразенъ и оригиналенъ начинъ.

Навредъ въ произведенията си той изразява качествата на своята личность, навредъ се проявява като писатель и сатирикъ съ една значителна непосрѣдственость въ наблюдения и обобщения. Този личенъ елементъ твърде силно се чувствува въ „Мати Болгарія“ — особено силно се чувствува въ язвителната сатира на Неофита, въ неговия неудържимъ гнѣвъ, въ неговото дълбоко, безкрайно презрение къмъ народнитѣ врагове. Съ духа на своята сатира той твърде много се отличава отъ Лукияна: докато Лукиянъ твърде често се проявява като спокоенъ хумористъ и въ известни моменти отъ хуморъ преминава къмъ сатира, Неофитъ винаги си остава злъченъ сатирикъ, който ненавижда обекта на своята сатира и не е въ състояние да се отнесе къмъ него спокойно или пъкъ съ добродушна насмѣшка. Лукиянъ е философъ, който се е издигналъ високо надъ живота, и отъ висотата на своята философска мисъль подобно на своя херой Менипа, спокойно сѫди за живота и за всичкитѣ негови неправди и противоречия. Неофитъ, напротивъ, стои въ самата действителность, живѣе срѣдъ нея, съвсемъ не се чувствува свободенъ отъ нея — и се отнася къмъ тази действителность съ възбуденото чувство на единъ обиденъ и възмутенъ гражданинъ и патриотъ, който е изпиталъ върху себе си най-жестоко неправдитѣ на околния общественъ и политически строй. Лукиянъ е философъ, който е преодолѣлъ живота, а Неофитъ — единъ активенъ гражданинъ, борческа натура, която не се примирява съ неправдитѣ и се стреми да пресъздаде живота споредъ единъ опредѣленъ общественъ идеалъ.

А най-важното, което не трѣбва да се забравя въ случая, когато се говори за литературни извори и влияния, то е, че Неофитъ възпроизвежда българската действителность и българскитѣ условия; въ неговото произведение има твърде много реалистични елементи — реали

зъмътъ на неговото произведение се долавя не само тамъ, гдето се говори за политическитѣ и економически условия на българския животъ, но и на онѣзи мѣста, гдето Неофитъ загатва за българския битъ. Въ най-реалистиченъ стилъ сж издържани характеристикитѣ на чорбаджиитѣ, фанариотитѣ и турскитѣ управници; съвсемъ реалистично е изображението на българскитѣ страдания — изобщо, всичко, което ни разказва Неофитъ, почива на лични наблюдения, личенъ опитъ — отъ никжде не може да бжде заето; той излага това, което е видѣлъ съ очитѣ си и което е приживѣлъ презъ време на своитѣ скитания изъ България. Въ това отношение неговиятъ литературенъ трудъ, като плодъ на личенъ опитъ и лични наблюдения, е напълно самостоенъ и оригиналенъ.

БИБЛИОГРАФИЯ

Ив. Д. Шишмановъ. Единъ непознатъ трудъ на Неофита Бозвели, неговата цѣна за историята на нашето възраждание и неговитѣ отношения къмъ „Мати Болгарія“, СбНУНК., 1901, кн. XVIII, с. 252-354.

А. Теодоровъ [Баланъ]. „Мати Сербіа“ посестрима. Псп., 1905, кн. LXVI, с. 126-129.

А. П. Стоиловъ. Изъ дѣйностьта на о. Неофита Бозвели и смъртьта му. Прегледъ, София, г. I, 1907, кн. 1-2, с. 84 сл., 144 сл.

А. П. Стоиловъ. Двѣ неизвѣстни стихотворения на Неофита Бозвели. Училищенъ прѣгледъ, г. XX, 1921, кн. 4, с. 129-133.; Разговоръ на единъ бесарабски българинъ. Духовна култура, 1922, кн. 13-14, с. 57.

П. Р. Славейковъ. Отецъ Неофитъ Хилендарецъ или Бозвели. СбНУНК., 1895, кн. XII, с. 379-398.

Н. Ванковъ. Неофитъ Хилендарски като книжовникъ-педагогъ. Учил. прѣгледъ, г. V, 1900, кн. 7-8, с. 593 сл.

Йорданъ попъ Георгиевъ. Неофитъ Бозвели като борецъ за църковната ни свобода. Стара-Загора, 1911.

Д. Мишевъ. Начало на българската пробуда. Църковенъ архивъ. София, 1925, кн. 1-2, с. 5 сл., 30 сл.

Ив. Д. Шишмановъ. Нови студии изъ областьта на българското възраждане. I. В. Е. Априловъ. Неофитъ Рилски. Неофитъ Бозвели. СбБАН., 1926, кн. XXI, с. 498-523.

XXII

Иванъ Андреевъ Богоровъ

I

Богоровъ и богоровщина. — Незаслужено забравенъ. — Каква е отношбата на съвременници къмъ него. — Характерни особености на Богорова и на неговата дейность. — Животъ и дейность. — Карлово. — Образованието, което получава тукъ.

Може да се каже, че Богоровъ е единъ отъ най-малко познатитѣ писатели на нашето възраждане — обикновено у насъ се споменава за него съ ирония, отъ неговото име е образувано нарицателно богоровщина, съ което се характеризира всѣки смѣшенъ опитъ да се реформира издъно българскиятъ литературенъ езикъ, всѣки стремежъ да се коватъ нови думи, които нѣматъ нищо общо съ свойствата на народната речь. Когато искатъ да осмѣятъ нѣкой български пуристъ, наричатъ го Богоровъ, ученикъ на Богорова, а дѣлото му наричатъ богоровщина.

Не ще и дума, че, като пуристъ, който се увлича въ крайности, Богоровъ често изпада въ комични положения — особено когато изковава нови думи и не поставя никакви граници на своитѣ словесни изобретения. Но трѣбва да се признае, че извънъ комичното има нѣщо отъ най-положителенъ, творчески характеръ. То е принципътъ на Богорова — да се запази първоначалната чистота на българския езикъ, да се запази неговия народенъ характеръ — да се отстраняватъ отъ езика всички онѣзи чужди думи и изрази, всички варваризми, които могатъ да се замѣстятъ съ съответни

български думи и изрази. Богоровъ, колкото жестоко и иронично да сѫ го критикували, е училъ българскитѣ читатели да се отнасятъ съзнателно и критично къмъ своята речь, да привикватъ да си даватъ смѣтка за своята изразна форма, съ която си служатъ — да провѣряватъ, дали тази форма е чисто българска или пъкъ заета по единъ най-безсмисленъ начинъ отъ нѣкой чуждъ езикъ, заета, безъ да е потрѣбна, понеже може да бѫде замѣстена отъ нѣкоя народна българска форма.

Положителното, значи, е въ това съзнателно, критично отношение къмъ литературния езикъ — въ принципа именно, а не въ своеобразното приложение, което този принципъ може да намѣри у единъ или другъ български пуристъ, увлѣченъ въ крайности.

За живота на Богорова черпимъ сведения главно отъ неговата автобиография, която, за съжаление, е твърде кратка: съдържа само дванадесеть страници, озаглавена е: Живота ми описанъ отъ мене. [Мото:] „Да вѣдаютъ потомки православныхъ земли родной минувшую судьбу“ Пушкинъ (Изводъ отъ „Наковалня“ издадена презъ 1879 г.) Софія, образовалня Кушлева, 1887.

Тукъ Богоровъ отбелязва само най-важнитѣ моменти въ своя животъ, разказва за себе си твърде просто, непретенциозно, но въ сѫщото време и твърде увлѣкателно.

Макаръ и кратки, тия автобиографични бележки ни даватъ известна представа за живия човѣкъ, за неговия характеръ, за цѣлата негова личность. За себе си той казва, че цѣлъ животъ е дирилъ философския камъкъ, дирилъ е разковничето, и докрай на живота си не е успѣлъ да го намѣри — цѣлъ животъ той се трудилъ, безъ никой да признае труда му, скиталъ отъ едно мѣсто на друго и все не е билъ доволенъ отъ образованието, което еималъ, все е дирилъ срѣдства да разшири кржга на своитѣ теорити-

чески и практически знания. За да се запознае по-отблизо съ своя народъ, той странствува нѣколко години изъ България, изучва не само характера на народа, но и разнообразнитѣ диалекти на неговия езикъ, запознава се и съ народнитѣ умотворения. Виждаме го известно време въ Цариградъ, отначало като ученикъ, после като редакторъ на Цариградски вѣстникъ, въ Русия (Одеса), въ Германия (Лайпцигъ), въ Франция (Парижъ), — все съ намѣрение да се учи, да придобие колкото е възможно повече познания, да се подготви по-добре за просвѣтителна дейность. Разковничето на своя животъ той е дирилъ ту въ литературни занятия, въ списване и издаване на книги и вестници, ту въ политическа и обществена дейность, ту пъкъ въ крупни търговски предприятия — крупни по замисълъ, но не и по резултати... И той въ търговията толкозъ е успѣлъ, колкото сж успѣли Фотиновъ и Раковски — разсипалъ е въ търговия и въ книгоиздателство всичкитѣ си спестени срѣдства — и въ най-оскждно материално състояние, съ упоритость и постоянство, свойствени само на дейцитѣ на нашето възраждане, продължавалъ е да работи за пробуждането на българския народъ, за пречистването на литературния езикъ, безъ да се отчайва отъ равнодушието на българското общество, безъ да роптае, че това общество не го разбира и не го подкрепя. Презъ цѣлъ животъ, при най-разнообразни условия, благоприятни и неблагоприятни, той запазва едно спокойно отношение къмъ действителността — и съ единъ най-естественъ, вроденъ хуморъ се отнася, както къмъ своитѣ голѣми, несполучливи предприятия, тъй и къмъ апатията на българитѣ. Той е хуморътъ на силнитѣ натури, на твърдитѣ характери; такъвъ хуморъ е ималъ и Петко Славейковъ.

Бихме могли да кажемъ, че съ тази страна на своя характеръ Богоровъ е притежавалъ най-ценното качество, което

може да притежава единъ човѣкъ и въ сжщность ималъ е въ себе си разковничето, което напраздно е дирилъ вънъ отъ себе си: оставалъ е винаги вѣренъ на себе си, поставялъ се е надъ околнитѣ условия, поради което винаги се е чувствувалъ освободенъ — никога не се е намиралъ въ зависимость отъ несгодитѣ на своя животъ, отъ множество прѣчки, които е срѣщалъ, всѣкога е съумѣвалъ да ги предолѣе, понеже за него не е имало цена нито материалното благосъстояние, нито пъкъ личното егоистично спокойствие.

Нѣколко години Богоровъ изучвалъ медицина въ Германия и Франция, свършилъ е медицинския факултетъ въ Парижъ, но повече го е привличала филологията, отколкото медицината. Въ сжщность литературната си дейность той започва съ една българска граматика — следъ това издава редица книги и списания съ цель да оправи и пречисти литературния ни езикъ, съставилъ е нѣколко учебници и речници — българско-френски и френско-български, — започналъ е дори да работи надъ единъ обширенъ академически български речникъ, — въ всички тия предприятия отъ капиталенъ характеръ, започнати въ най-широкъ размѣръ, той не еималъ никакви помощници и привърженици — не е намѣрилъ дори морална подкрепа. Напротивъ: отвредъ сж го посрѣщали съ закачки и присмѣхи. И при все това не пада духомъ. Неговото списание „Наковалня“, съ което е искалъ до реформира литературния езикъ, както самъ той изповѣдва, не е имало нито единъ абонатъ — но въпрѣки това той е продължавалъ да го издава на свои разноски, убеденъ, че върши една полезна работа.

Съ тия свои качества, съ своята вѣра, съ своя идеализъмъ, а особено съ неизчерпаемата си енергия, Богоровъ се явява както единъ отъ типичнитѣ представители на

нашето възраждане — наредъ съ Н. Бозвели, Раковски и Петко Р. Славейковъ.

Ние ще разгледаме малко по-подробно неговия животъ и неговата дейность, понеже, както споменахъ отначало, за него до сега почти нищо не е писано — освенъ една статия отъ Ив. Д. Шишманова, и то статия отъ твърде специаленъ характеръ. Шишмановъ се спира да представи борбата на Богорова съ руското влияние върху нашия езикъ — говори главно за усилието на Богорова да спаси българския езикъ отъ порусване, безъ да разгледа Богорова изцѣло, безъ да характеризира неговата дейность изобщо. Нѣколко съвсемъ бѣгли думи за Богорова срѣщаме въ учебника по българска литература отъ А. Тодоровъ — казано е толкозъ, колкото може да се каже въ единъ учебникъ. Сжщо и въ други учебници. Наистина, мнозина отъ дейцитѣ на нашето възраждане сж онеправдани, но, струва ми се, че Богоровъ е най-онеправданиятъ — при всичко че неговитѣ заслуги не сж малки. Както казахъ, той е издавалъ и редактиралъ първия български вестникъ, който все още не е изученъ, както трѣбва; съставилъ е една граматика на новобългарски езикъ, първата новобългарска граматика, която сжщо така още не е изучена отъ нашитѣ филолози; съставилъ е освенъ това една ценна география, въ която дава доста подробни сведения за България и за нейнитѣ градове и села, за характера и и поминъка на населението — сведения по-подробни и по-ценни, отколкото сведенията въ географиитѣ на Н. Бозвели и Фотиновъ; и на тази география никой не се е спиралъ; освенъ това Богоровъ е написалъ една книга пжтни бележки въ които проявява наблюдателность, хуморъ и способность за увлѣкателно, белетристично изложение; тия бележки въ сжщность трѣбва да се разглеждатъ като материалъ за историята на оригиналната българска белетристика; но и тѣ не

сѫществуватъ за нашата литературна история — първото значително съчинение въ историята на българския пѫтьописъ.

Това сѫ то съображенията които ни заставятъ да се спремъ по-обстойно на Богорова и неговитѣ произведения.

Роденъ е въ Карлово, въ 1818 г.

Както помните, празднуваха се въ тая страна юбилеи на множество нищожества, и много бездарности бидоха тържествено провъзгласени за голѣми поети, а стогодишнината на Богорова, на единъ наистина заслужилъ българинъ, мина съвсемъ незабелязано въ 1918 г.

Градецътъ Карлово, както е известно, е игралъ твърде важна роля въ историята на нашето духовно и политическо възраждане — не само той, но изобщо всички прибалкански градове, които се развиватъ при сравнително по-благоприятни стопанствени и политически условия. Прибалканското население се е ползувало съ известни привилегии отъ страна на турската власть, не е било така притѣснявано политически, както населението въ другитѣ части на България. Изобщо взето, прибалканскитѣ градове не сѫ се поддавали на външни влияния, въ тѣхъ се е запазилъ най-добре българскиятъ елементъ, запазили сѫ се българскитѣ обичаи, народнитѣ умотворения, запазилъ се е сѫщо и българскиятъ езикъ въ своитѣ най-чисти и първични форми. Населението, понеже е било заможно и навикнало да живѣе при по сво-бодни условия, винаги е проявявало духъ на независимость, самостойностъ и решителность. Както е известно, най-виднитѣ български революционери излизатъ отъ прибалкански градове — Левски отъ Карлово, отъ родния градъ на Богорова, Ботевъ отъ Калоферъ, Раковски отъ Котелъ, Каравеловъ отъ Копривщица.

Презъ първата половина на миналия вѣкъ тия градове процъвтяватъ икономически — тѣхното будно население се

занимава главно съ гайтанджийство, абаджийство и дърводѣлство, съ овчарство, а специално Карлово и Казанлъкъ търгуватъ съ розово масло. Произведенията на силно развитата домашна индустрия въ тия малки български градове намиратъ пазари не само въ Цариградъ, но и въ Мала-Азия. Балканскитѣ българи, отдадени на търговски предприятия или пъкъ на бегликчийство, сѫ обикаляли всички краища на своето отечество, пѫтували сѫ по цѣла Турция, Влашко и Мала-Азия и сѫ се завръщали въ роднитѣ си мѣста съ по-широки духовни интереси и потрѣбности. Ето защо отрано още ние намираме тукъ уредени училища, въ които преподаватъ видни наши книжовници и просвѣтители — като, напримѣръ, Райно Поповичъ, който е учителствувалъ въ Карлово.

Въ своята бележита география отъ 1851 год., като описва различни български градове и села, Богоровъ се спира и на родния си градъ:

„Карлово. — Единъ отъ най-рѫкодѣлнитѣ градове въ Турско". Има около 15,000 жители българи, турци и евреи.

„Край Карлово минува Стара-рѣка, която кара много чаркове за плѣтеніе гайтань, нѣколко тепавици и воденици... Българитѣ иматъ двѣ черковы и едно добричко училище". (Нѣколко дена расходка по българскытѣ мѣста, 1868, с. 21-22).

„Карлово, ветхый Сушица, фабриченъ градъ, при Старѫ-Рѣкѫ, разложенъ до полы-ты на Балканъ, врьхове-ти на когото сѫ покрыти съ вѣчны снѣгове, прохлаждаванъ отсѫдѣ съ изворны воды; има 2 црькви, едно училище, изпаднѫто отъ прьвый си росенъ цвѣтъ, нѣколко фабрикы за пьстры тюлбены, другы за сахтіяны и мешины и 15 хыл. Турци, Блъгаре и Еврей, часть отъ които ся залѣгатъ съ тръговія по Влашко и съ мѣстны произведенія, а останалы-ты съ различны занаяты и най-паче съ украйника [гай-

тана], главното имъ рѫкодѣліе, за което имѫтъ доста чяркове край рѣкѫ-тѫ".

„Карлово има много градины за всякаквы овошкы и тріандафилы, отъ които вадять доста гюлево масло, что составлява главный поминокъ на тяжкы-ты му тръговци. Тоя градъ е прочютъ по недѣляшный си пазарь, на когото дохождать жителе-ти отъ всичкы-ты близни села та си накупувать потрѣбны-ты. Наблизо изъ Балканъ Стара-Рѣка образува водопадъ (сучюрумъ), навижданъ лѣтемъ отъ Карловци за разхлажданіе; има и топлы воды, наречены бани. Споредъ приказваніе-то на жителе-ты, основатель на тоя градъ былъ нѣкой си Карлъ" (Кратка географія, Букурещъ, 1851, с. 187).

Първоначално Богоровъ се е училъ при Райна Поповичъ, който, като елинистъ, е залѣгалъ твърде много ученицитѣ му да усвоятъ добре гръцки езикъ. Следъ като свръшва карловското първоначално училище, той решава да продължи ученето си въ Цариградъ, въ нѣкое по-високо гръцко учебно заведение — и постѫпва въ училището на Куру-чешме, въ което сѫ се учили мнозина българи, между другитѣ и Раковски, Иларионъ Стояновичъ (отпосле Макариополски), Сава Доброплодни и др. — Ето какъ разказва за всичко това самъ Богоровъ въ своята автобиография:

„Кога бѣхъ още момче отъ какъ свьршихъ отреденото тогава грьцко ученье, което истѫщаваше човѣка до тамъ щото да познава, че въ свѣта се намира философски камыкъ, та, да го найда, потеглихъ за въ Цариградъ, дѣто застанахъ въ Кору-Чешме при голѣмото черковно школо; тамъ бѣха дошле нѣколко нашенчета да се учатъ, единъ отъ които и да беше станалыа прочутъ Раковски, та при вечернитѣ наши расхотки край лѫскавото море у Мéга-Рéвма [μέγα ῥεῦμα — голѣмъ lauf] при свырнитѣ отъ цигулкитѣ изъ Султановыа сарай, блѣнувахме заради заспалата Бъл-

гарска народность, която по то врѣме са пробуждаше". Тукъ Богоровъ загатва за патриотическитѣ настроения на българската младежь въ Цариградъ по него време. Съ какви чувства е живѣла тази младежь и какви планове за патриотическа дейность е чертала, ние знаемъ това много добре отъ признанията на виднитѣ приятели на Богорова — на онѣзи българи, които сѫ образували тогазъ единъ кржгъ и сѫ способствували твърде много да се превърне Цариградъ въ центъръ на българския духовенъ животъ и на българскитѣ национални движения. Въ този кржгъ сѫ влизали, както казахъ, Богоровъ, Раковски, Иларионъ Стояновичъ, Доброплодни — между тѣхъ се е движилъ и Неофитъ Бозвели като организаторъ на борбата за освобождение отъ гръцката духовна власть. По него време Богоровъ се запознава въ Цариградъ и съ Александъръ Екзархъ, който се е училъ въ Парижъ и е придружавалъ по България френския пѫтешественикъ Бланки. Въ автобиографията си Богоровъ бележи, че това е билъ първиятъ ученъ българинъ, съ когото се запозналъ.

II

Одеса. — Значението на тоя градъ за българското възраждане. — Образованието на Богорова тукъ. — Лики на Българскитѣ царье — първиятъ трудъ на Богорова. — Математическа географія. — Съдържание. — Какъ е била посрещната книгата.

Образованието, което добива Богоровъ въ гръцкото училище, не е задоволявало неговитѣ духовни интереси и потрѣбности; той решава да иде въ Русия, да черпи знания не отъ гръцки, а отъ славянски източници, за да може да се подготви по-добре за учитель въ отечеството си.

„Да са извьрши грьцкото пророканье: че „трѣбува да направимь пьрвомь Българи и сетнѣ Българія“, румна ми въ ума да тръгна за въ Россія да учѫ Славянски, което и извьршихъ слѣдъ нѣкой день. Отъ какъ влѣзохъ веке живо и здраво въ Одесса, наредихса да слѣдувамь наукитѣ въ тогавашната Решелевска гимназія“.

Да кажемъ нѣколко думи и за Одеса, гдето по него време сѫ живѣли мнозина българи, едни като богати търговци, а други като ученици — въ духовната семинария или пъкъ въ гимназията.

Споменахме, че следъ като се засилватъ търговскитѣ сношения между българскитѣ градове и Одеса, нѣкои позаможни българи се установяватъ въ Одеса като търговци, безъ обаче да скѫсватъ връзкитѣ си съ своето отечество. Като най-видни такива българи можемъ да посочимъ Априлова и Николая Палаузовъ, основатели на габровското училище и реформатори на учебното дѣло въ България. Постепенно въ този руски градъ се образува цѣла една бъл-

гарска колония, която си поставя патриотически цели, сношава се постоянно съ българскитѣ просвѣтители, следи развитието на българскитѣ училища, подкрепя ги, грижи се за издръжката на младитѣ българи, които сѫ отишли въ Русия да продължатъ ученията си. Въ сѫщность повечето отъ българскитѣ младежи, които сѫ следвали презъ 40-тѣ и 50-тѣ години въ одеската духовна семинария и въ гимназията, сѫ били издържани отъ заможнитѣ български емигранти въ Одеса. Благодарение на богатитѣ, деятелни и образовани членове на българската колония Одеса къмъ срѣдата на миналия вѣкъ става единъ отъ центроветѣ на българския духовенъ и литературенъ животъ. Тукъ се списватъ и печататъ книги на български езикъ, обмислятъ се планове за реформиране на българското учебно дѣло, подготвятъ се български учители, създаватъ се между българскитѣ ученици доста живи литературни интереси, които се изразяватъ въ четене на руски автори, въ превеждане, въ писане на оригинални произведения — въ стихове и въ проза — и най-сетне, въ разрешаване на филологически въпроси, тѣсно свързани съ българския литературенъ езикъ.

Трѣбва да се отбележи, че по-интелигентнитѣ българи, които сѫ живѣли по него време въ Русия, главно въ Одеса и Москва, сѫ се намирали подъ влиянието нъ рускитѣ славянофили. И въ сѫщность тѣхнитѣ интереси къмъ българския езикъ, къмъ българския фолклоръ, къмъ народната история, после: тѣхнитѣ идеи за обединение на славянскитѣ народи подъ егидата на Русия, — всичко това се дължи на славянофилско влияние. Рускитѣ славянофили сѫ съчувствували на българитѣ и на тѣхнитѣ национални домогвания, подкрепяли сѫ нашата емиграция, съдействували сѫ винаги за развитието на българската просвѣта и сѫ давали материална помощь на онѣзи българи, които сѫ се посвещавали въ Русия на литературна дейность.

„Одескитѣ ученни... нека имъ бѫде честь и слава отъ Бѫлгаретѣ, запознализ сѫ по́-накѫсо съ насъ и съ языкѫтъ ни, и постоянно се грижятъ за насъ“ (Н. Геровъ, Нѣколко думи за преводѫтъ на математическата географія на г. Ивана А. Богоева, Одесса, 1842, с. 2).

„Одесса въ много работы дава намъ добры надежды за нашѫтѫ писменость. Каквото духовнитѣ, така и мірскитѣ училища Одесски отъ день на день ся пѫлнятъ съ млады Бѫлгаре отъ Бѫлгарско, Румелія и Македонія. Вситѣ тіи млади Бѫлгаре ся отличятъ съ прилѣжаніе и прѣуспѣяніе въ наукытѣ. Тіи, като гледатъ наставницытѣ си, че радятъ за нихный народъ, повече ся въодушевяватъ и съ двойнѫ силѫ ся захващатъ за отечественнѫтѫ си писменность. Всѣкой споретъ силѫтѫ си заляга да преведе или сочини нѣщичко, за да го принесе на соотечественницитѣ. Може да рече человѣкъ, че въ Одескытѣ училища зрѣятъ такива плодове, отъ които скоро щемъ можемъ да вкусимъ духовнѫ сладость. . .“ (Н. Геровъ, Нѣколко думи за преводѫтъ на математическата географія на г. Ивана А. Богоева. Одесса, 1842, с. 23).

Освенъ Априловъ н Николай Палаузовъ, въ Одеса сѫ живѣли и други заможни български родолюбци: Стефанъ Тошковичъ, Димитъръ Мироновъ (Тошковъ), братовчедъ на Тошковича, синътъ на Н. Палаузова, Спиридонъ Палаузовъ, докторъ по философия отъ мюнхенския университетъ, авторъ на съчинението „Вѣкъ болгарскаго царя Симеона“ (Спб., 1852) и издатель на царь Бориловия синодикъ (Москва, 1855). Между ученицитѣ въ Одеса презъ 40-тѣ години можемъ да споменемъ, освенъ Богорова, Ботьо Петковъ, бащата на Христа Ботевъ; Найденъ Геровъ, за когото ще говоримъ по-нататъкъ; Никола Михайловски, известенъ български книжовникъ и учитель, братъ на Илариона Макариополски, баща на Ст. Михайловски; Добри Чинтуловъ,

Н. Касапски, познатъ като учитель и стихотворецъ; все по него време въ Одеса е живѣла първата българска поетеса Елена Мутева, преводачка на Вельтмановия романъ Райна, блъгарска царкынꙗ“ (1852) — сѫщиятъ романъ, който даде поводъ на Войникова да напише историческата драма подъ сѫщото заглавие; Мутева е позната и като авторка на една ода „Богъ“, която ще намѣрите въ нашитѣ по-стари христоматии, и на една „Басня“; знае се за нея и това още, че е събирала народни умотворения. Не ще е излишно да отбележимъ, че въ Одеса се е училъ и В. Друмевъ, създатель на българската повесть; известно време въ този градъ е прекаралъ и Хр. Ботевъ — въ Одеса той се е запозналъ по-отблизо съ либералнитѣ идеи на руската литература и съ нейния борчески духъ. Въ Одеса е живѣлъ сѫщо и Раковски, отначало като надзиратель на българскитѣ семинаристи, а отпосле като публицистъ и книжовникъ — знае се, че въ този градъ той е проявилъ необикновена продуктивность.

Всички интереси на тази българска срѣда сѫ били насочени къмъ отечеството — и когаго Богоровъ се озовава между одескитѣ българи, той веднага се поддава на тѣхното влияние, за което е билъ вече подготвенъ въ Цариградъ. Още въ началото на своето пребиваване въ Одеса той се посвещава всецѣло на литературни предприятия. Най-напредъ издава ликоветѣ на българскитѣ царе Ивана Асена и Ивана Шишмана: Лики на Болгарските царье Іоанна Асеня и Іоанна Шишмана и Болгарскіа левъ. Отъ И. Богоевъ. Одесса, 1841-1844 (А. Теодоровъ, Български книгописъ, 896).

Въ сѫщность тия ликове сѫ взети отъ Стематографията на Жефаровича (1741).

„Пободенъ отъ слободія за българска народность, и отъ какъ са намирахъ веке далечъ отъ виторожныа месецъ, порѫчахъ та литографираха Българскыа царски бѣлязь, раст-

ланя, издаденъ отъ прѣпорчната Жефаровичева книга, що носяхъ съ мене-си и я вардяхъ както очитѣ си: това бѣше първото ми изданье (1841) за свѣстяванье българи".

Това издание на ликоветѣ на нѣкогашнитѣ български царе заедно съ изображението на българския народенъ гербъ не е билъ безъ значение за националното пробуждане.

„После се появи една литографирана картина, която прѣдставляваше последния защитникъ на отечеството ни и на народа ни, Иванъ Шишманъ, и лъвътъ, като народенъ гербъ. Тѣзи нѣща, неизвестни до тогава, тутакси се разпространиха между народа". „Това бѣше признакъ на близкото възраждане. Всички желаяха да иматъ тази картина въ иконостаса, за да си припомнятъ за историята на своитѣ прадѣди и, като чете българинътъ титлата на своитѣ царе, да почувствува отъ какво произхождение е и какви прадѣди еималъ, но невѣжеството го е докарало до това позорно положение. Предишната слава не може народътъ ни да добие друго яче, освенъ съ своята кръвь. Само съ това се печелятъ политическитѣ блага" (Библ Д-ръ Ив. Селимински, II, 45).

Още по него време Богоровъ проявява филологически интереси и започва да се занимава съ изучване на българската граматика. За това свидетелствува и Априловъ, който пише за българскитѣ ученици въ Одеса:

„Младитѣ ученици ... се отвличатъ отъ своитѣ занятия, па се залавятъ да поправятъ граматичнитѣ правила и дирятъ писателска слава: единъ отъ тѣхъ [Н. Геровъ] се обѣщава да издаде свои разсѫждения за новобългарския езикъ и правила за правописъ, а другиятъ [Богоровъ] готви граматика".

Но, преди да напише българска граматика, Богоровъ издава:

Математическа географія [отъ В. Бардовскый] Преведена отъ рускійтъ нѫ ново-Бѫлгарскійтъ езыкъ [отъ Ивана Андреа Богоевъ]. Часть пѫрва. Одесса, 1842.

[„Това е първото издание на третата часть отъ Всеобща географія . . ., 1843“] (А. Теодоровъ, № 7031).

Първата отдѣлна книга, която издава Богоровъ:

Математическа географія. Одесса, 1842 [второ издание — като трета часть въ Всеобща географія, Бѣлъ-градъ, 1843] [цитати споредъ второто издание].

Още съ първия си литературенъ трудъ Богоровъ заема едно съвсемъ опредѣлено и решително становище по въпроса за литературния езикъ. Той се придържа о говоримия езикъ, не се колебае между славянобългарската и черковнославянската школа — старае се да спазва типичнитѣ особености на новобългарската речь, употрѣбява членната форма, формитѣ на спрежението и склонението, тъй както се срѣщатъ въ живия български говоръ.

Преводътъ на географията е придруженъ отъ единъ предговоръ, въ който Богоровъ говори за правописъ, о който се е придържалъ. Въ сѫщность той излага тукъ главнитѣ основи на своята българска граматика, която издава покъсно. Най-напредъ подчертава, че взема за основа говоримия български езикъ и осмива славянобългарската школа, нейния езикъ и всички онѣзи, които употрѣбяватъ архаични и изкуствени форми. Разбира се, преди всичко той защищава членната форма, като дава следнитѣ обяснения за употрѣбата на члена (цитатитѣ сѫ споредъ брошурата на Н. Геровъ):

„Нѣкои употрѣбяватъ членѫтъ атъ, та, то, но това не може да бѫде така за что ако нѫ мужескійтъ родъ е атъ, то трѣбва и на другитѣ два родове да е ата и ото; а по добрѣ тъ, та, то; напр. человѣкътъ, жената, дървото. И да се произнесе по-лесно къдъ трѣбва да има помежду нѣкоя гласнѫ буквѫ: но вижда се, че мѣтната буква сѣкога быва полугласна а или ѫ като добръ, добѫръ; зачто нійдѣ не говорятъ добаръ или доборъ, а добѫръ“.

„Още во Славенскійтъ езикъ дѣто се намира о е и у се премѣнява въ нашійтъ езикъ на ѫ, а пъкъ я на е, ю на я токмо въ глаголытѣ“.

„Отъ това излазя като гледаме во Славенскійтъ езикъ въ мѫжескійтъ родъ на имената дателныйтъ падежъ се окончава на у, а въ женскійтъ родъ — винителныйтъ, а пакъ въ нашійтъ езикъ дат. и винит. падежъ иматъ еднакво окончанье, слѣдователно и двата требва да се пишѫтъ на ѫ; напр в о д а именителныйтъ и родителныйтъ падежъ, а в о д ѫ дат. и вин. както и на мѣстѫ говорятъ“.

Споредъ Богорова дат. п. женски родъ трѣбва да се пише съ ѫ (понеже и мѫжки родъ, дат. п., окончава на у); сѫщо така и ср. р. мн. ч. дат. и вин. п. съ ѫ.

„На сѣкоя дума окончаніето се произносе по-полека, т. е. полугласно като да има сокращенье; напр. в о д ѫ т ъ вм. в о д ѫ т ѫ; потова требва да се пише и членѫтъ т а въ дат. и вин. падежъ т ѫ.“

„А въ прилагателнытѣ имена въ единственното число употрѣбихъ й въ им. и род. падежъ, а пъкъ ѫ въ дат. и вин. зачто полугласната буква сѣкога може да се промѣни на полугласнѫ; напр. добрыйтъ им. и род. добрыѫтъ дат. и вин. падежъ“.

За множествено число Богоровъ пише:

„А ония дето се окончаватъ во множественото число на и, нимъ требва да се пише ы въ дат. и вин. пад., а въ им. и род. и; зачто ыто не е друго ничто, токмо ѫ й каквото го произносятъ и Русситѣ; макаръ да има ж, ч, ш, щ, ц, к, и въ е д и н. ч и с л о ь, а зачто да не быва?“

„Така и во срѣдныйтъ родъ; напр. и м а н і е им. и род. пад., а въ дат. и вин. и м а н ь е, т. е. да има сокращенье и полугласье“.

„Добрѣ беше ако употрѣбатъ и на ч е л о в ѣ к ѫ т ъ, за различье отъ н ѫ ч е л о в ѣ к ѫ т ъ (Безъ да казва, где трѣбва да се пише н ѫ и к ѫ де на).

„Още пишѫтъ буква я вм. ѣ, какъ сякое, вм. сѣкое; че слушатъ зачто се произносе какъ іа или я, а това не е друго ничто токмо ѣ; но за нея както и за другитѣ букви ще има пространно въ Грамматикѫтѫ, която послѣ нѣколко време щѫ издамъ".

На мѣста Богоровъ се отклонява отъ свойствата на българското произношение — тъй, напр., подъ влияние на руската транскрипция той пише горизонтъ, гемисфера, Стокгольмъ; казва мы вмѣсто ние; ся вмѣсто се (или са, както пише отпосле); пише созвѣздіе, соединеніе, вселенная, земля, свѣтъ (вм. свѣтлина), нѫ вмѣсто но, тяжѫкъ, тяжина. А най-важното, което трѣбва да отбележимъ тукъ, като говоримъ за Богорова, то сѫ неговитѣ опити да изковава думи. — При превеждането, когато не може да намѣри съответна българска дума, той изковава нова; тази склонность къмъ изковаване на думи, както ще видимъ, характеризира цѣлата литературна дейность на Богорова — той я проявява до края на живота си, въ все по-широки размѣри, докато най-сетне изпада въ комични крайности — и то все отъ желание да пречисти българския езикъ, да го освободи отъ чужди елементи. Въ тая преведена география той нарича луната вторичинна планета, говори за коловрѫщеніе на луната, затулваніе (— затъмнение), тропици или повратни кръгове, слѫнцестоятелни точки, отстояніе (— разстояние), пѫтны мѣрки (—мѣрки за разстояние), валчевина на земята и др.

Но въпрѣки тия русизми и неологизми, въпрѣки нѣкои граматически волности, които се срѣщатъ тукъ-тамъ, езикътъ на Богорова въ отбелязаната география е новобългарски въ основата си — напълно естественъ и понятенъ за всички български читатели: това може да се види най-добре отъ следнитѣ редове:

„Привлекателна и оттласкателна сила. Сичкитѣ тія тѣла ся дѫржѫтъ на небесното пространство, и вѫрвѫтъ

по пѫтьтъ, който имъ е поставенъ отъ Бога, съ помощьтѫ на привлекателната и оттласкателната сила. Привлекателна сила е тая, отъ която едно тѣло ся тегли камъ друго. Съ действіе на тая сила едно тѣло, кога е два пѫти по́-голѣмо отъ друго привлича камъ себе си два пѫти, а кога тѣлото е три пѫти отдалечено отъ друго привлача по́-слабо девять пѫти...“ (360).

„Пѫлни затулванія бывать тогава, кога закрытото тѣло сѫвсѣмъ ся загубва; непълни, кога само една часть нѣгова ся скрыва; и колелати, кога изведнажъ на закрытото тѣло сѫ види единъ кржгъ или едно свѣтло колело. — Най-голѣмо затулваніе за Европѫ е было въ 1706 лѣто 11 Маія. Слѫнцето ся скрыло; изгрѣли звѣзди; станало темно така, щото дотребвало да запалѭтъ свѣщы; паднала роса; на источный и западный горизонтъ ся явила заря; птицитѣ си легнѫли; нѣкой цвѣтя ся свили“ (401).

„Венера е най свѣтла отъ сичкытѣ звѣзды; тя има толкова светлинѫ, колкото иматъ двадесять планети отъ пѫрвѫтѫ величинѫ. Каквато ся вижда, спорѣдъ хубостьтѫ ѝ дадено е и имя. Тя, както луната, има си измѣненія, и ся явява зарань на истокъ, а вечерь на западъ. Зарань я наричатъ Люциферъ (свѣтоносецъ), Зорница, защото ся явява преди да изгрѣе слѫнцето; и вечерь ѭ наричатъ Весперъ или Вечѐрница“ (402).

Тия откѫслеци сѫ достатъчни, за да видите грамадната разлика между новобългарския езикъ на Богорова, отъ една страна, и, отъ друга, черковнославянския езикъ на Фотинова и словянобългарския езикъ на Н. Рилски и неговитѣ привърженици.

Съ каква радость е била посрещната географията, узнаваме отъ една брошура на Н. Геровъ, озаглавена Нѣколко думи за прѣводѫтъ на метаматическата гео-

графія на г. Ивана А. Богоева. Написани отъ Найдена Герова. Одесса, 1842.

Богоровъ е билъ тогазъ на 23-24 години. А. Н. Геровъ на 19 години... Геровъ се спира главно на предговора, критикува правописа на Богорова, по много въпроси отъ правописенъ и граматически характеръ не се съгласява съ Богорова — но, въпрѣки това, намира, че Богоровъ е обогатилъ българската школска литература съ едно ценно произведение:

„Въ Одесскытѣ училища зрѣятъ такива плодове, отъ които скоро щемъ можемъ да вкусимъ духовнѫ сладость. Който обычя нека разгѫрне Математическѫтѫ Географія, пръвакѫтъ, така да речемъ, на тая градина, и ще повѣрва това, що говоря. Тѫя Географія преведе и напечята единъ отъ младытѣ Бѫлгаре, които ся учятъ въ Одессѫ, Иванъ А. Богоевъ. Тая Географія мя и накара да ся хванѫ за перото, за да поблагодаря отъ име на Бѫлгарското юношество г. Богоева за неговото добро и похвално дѣло. Бѫлгаретѣ требва да пріемѫтъ съ радость тоя пръвый неговъ трудъ и съ своето благосклонно пріятіе да го накаратъ да ся потруди и за другы подобны работы. Бѫлгарското юношество требва да ся радва и да благодари, че му ся олеснява образованіето съ учебны книгы; защото знае колко е мѫчно, като немамы още никаквы учебны книгы на Бѫлгарски“ (3-4).

„Языкѫтъ на Географіята е доста добръ, пакъ правописаніето не требва да гледаме, а само да мыслимъ за ползѫтѫ, която ще принесе това, щото е писано внѫтрѣ“ (22).

Брошурата си Геровъ завръшва съ думитѣ:

„Ето азъ преди да свръшя, пакъ повтарямъ своето благодареніе г. Богоеву и го моля да не престанва и за напредъ да помага на образованіето на нашето юношество съ трудоветѣ си, и нека да е увѣренъ, че ще ся намѣрятъ и нѣкои да му оцѣнятъ трудоветѣ и да му помогнѫтъ тамъ, дѣто има нуждѫ за помощь“ (25).

Богоровъ отъ своя страна отговаря на Герова съ особена брошура: Нѣщо на нѣколкото думи запрѣводжтъ на математическата географія. Написа по новобжлгарски И. Богоевъ. Одесса, 1842 (А. Теодор., 897). Тукъ той защищава своитѣ граматически теории и своя правописъ. За всичко това ще говоримъ по-подробно, когато разглеждаме Богорова като граматикъ и филологъ. Важно е да се отбележи въ дадения случай, че въ края на своята брошура той помѣства нѣколко български народни пѣсни, съ които се опитва да подкрепи своитѣ теории за българския народенъ и литературенъ езикъ. Ала своя особенъ интересъ къмъ българското народно творчество Богоровъ проявява въ книжката Бжлгарски народни пѣсни и пословици. Сжбра И. Богоевъ. Книжка пжрва. Пеща, 1842. (А. Теодоровъ, 895). Съдържа дванадесеть пѣсни и двеста пословици. Това е първата отдѣлна сбирка, отдѣлна книга отъ български народни пѣсни, издадена отъ българинъ. Интересъ къмъ народното творчество, къмъ българския фолклоръ — подъ влияние на рускитѣ славянофили, изучваниятанадъ руския народенъ битъ, рускитѣ народни умотворения.

III

Въ родината. — Всеобща географія за дѣцата. — Съдържание. — Пѫрвичка бѫлгарска грамматика. — Съдържание и разборъ. — Граматични възгледи. — Какъ е била посрещната книгата.

Къмъ 1843 г. Богоровъ напуща Русия, завръща се въ отечеството си като учитель и се опълчва срещу гърцизма и гръцкото влияние. Ето какво говори той самъ въ автобиографията си:

„Сетнѣ отъ какъ са понахрапахъ съ малко ученье, заминахъ прѣзъ Букурещъ за Свищовъ, Търново, Габрово, Изворникъ, Вета-Загора, и вредомъ са мѫчахъ да прѣдумвамь Българитѣ да са неучатъ веке Гръцки, а само Български. По тазъ причина въ последныа градъ [Стара-Загора] ма поканеха да имъ бѫда Български училникъ, което и пріехъ на драго сърце; нѫ тукъ не можахъ да остана повече отъ една година, че имахъ опорникъ Грьцкыя училникъ, който можа тогава да раздѣли ученицитѣ, щото едни да са учатъ само Български, а други само Грьцки, че Българитѣ отъ какъ знаяли Български, не имъ трѣбувало да се учатъ пакъ Български; кога отъ моя страна са искаше прѣзъ единъ и сѫщи день, сичкитѣ ученици да учатъ Български и Гръцки".

По него време Богоровъ издава цѣлия преводъ на географията:

Всеобща географія за дѣцата. Преведи отъ рускій языкъ Иванъ А. Богоевъ. Бѣлъградъ, въ Княжеско-Сѫрбскѫтѫ Типографіѭ, 1843. Раздѣлена е на три части: „Часть пѫрва. Обща предуготовителна географія (1-99). Часть втора. Историческа, физическа и политическа гео-

графія (103-349). — Часть третя. Математическа географія. Второ изданіе (352-414). [Това е второ издание на издадената по-рано отдѣлно Математическа география]. — Прибавленіе на втората часть (415-422).

Откъмъ къмъ езикъ тази книга по нищо не се отличава отъ издадената по-рано Математическа географія. И тукъ езикътъ е новобългарски, сжшо така правиленъ и понятенъ. На мѣста, за да бжде разбранъ, Богоровъ си служи съ турски думи, които сж познати на българскитѣ читатели: сахатъ, улукъ (бассинъ), геченмекъ [поминъкъ], чефликъ [въ смисъль на дворецъ, имение; Потсдамъ, хубавъ градъ съ Кралевскій чефликъ, с. 187].

И тукъ употрѣбява руска транскрипция при предаването на чужди имена: Голландіа, герцогство, Ганноверъ, Голштинія, горизонтъ, гемисфера, Лихтенштейнъ, Гогенцолернъ и др.

Забелязватъ се сжщитѣ опити за изковаване на нови думи. Обаче и тукъ Богоровъ не отива въ крайность: предпочита да си послужи съ турска дума (ако има подходяща турска дума), отколкото съ нѣкой неологизъмъ, непознатъ на народа, За да бжде съвсемъ понятенъ за проститѣ читатели, той обяснява чужди термини:

„Атомъ — едно нѣщо, гдѣто не може да ся раздѣли (364); биржж — мѣсто гдѣто ся сжбиратъ сичкитѣ тжрговци за нѣкой си работы (132); арсеналъ — мѣсто гдѣто варджтъ различны оружія и царскы влувы (131); рейдж — направенъ мысъ съ колове, гдѣто могжтъ да стоѫтъ натоварени кораби (130); обсерваторія е една высока кула, на която се качватъ остроиомитѣ нощемъ да прегледватъ звѣздытѣ“ (115).

Общиятъ характеръ на езика се вижда отъ следнитѣ откжслеци:

„Степени на образованностьта. Сичкитѣ народи, по отхраневанието на животѫтъ си и по успѣхытѣ въ искуствата, дѣлѭтся на три класса: дивы, полуобразованы и образованны“.

„Дивитѣ народи не знаѭтъ искуството да пишѫтъ, и сичкій имъ геченмекъ е отъ звѣриннѫ и рыбнѫ ловь; тія повечето живѣѭтъ непостоянно, т. е. мѣстѭтся отъ едно мѣсто въ друго (шатьорници, чергари, катуни, νομάδαις). Полуобразованнитѣ народи (варвари) различаватся отъ дивытѣ съ вѣрѫтѫ, законытѣ и писмото; нѫ знанията имъ сѫ, твѫрдѣ малко опредѣленни, безъ рѣдъ. Образованнитѣ народи сѫ искусили знанията си въ образъ на наукитѣ и сѫ истѫнчили механическытѣ искуства; залягатся съ наукытѣ и ся покоряватъ на народното право, т. е. въ мирно време всякій народъ почитатъ за дружественъ, а когато е война (бой) прощаватъ животѫтъ и иманието на невооруженнитѣ граждани“ (104-105).

Описание на Парижъ:

„Парижъ, на Сенѫ, столица на Кралевството, единъ. отъ най-старитѣ (въ времято на Юлія Цесара извѣстенъ съ имя Лютеціѭ), най-великолѣпнытѣ и най-многолюднытѣ градове въ Европа, има около единъ милліонъ жителье. Парижъ е първий градъ въ Франціѭ по богатството, фабрикытѣ, мануфактурытѣ и тѫрговиѭтѫ, центръ на образованностьта, наукитѣ и искуствата. Най-главни зданія въ него сѫ: Лувръ, Тюльери, Палерояль, Пантеонъ, Сѫборната церква Notre Dame, Инвалидный домъ, биржата, и пр. Има много хубавы садены, учены, учебны и человѣколюбивы заведенія. Освѣнъ това сѫ за чудо: Французкій Институтъ, който е раздѣленъ на пять Академіи; Луврскій Музей, чюдно сѫбраніе отъ картины, статуи и антикы; съ Музей на Естественна История и Кралевскѫ библіотека, една отъ най-богатытѣ на свѣтѫтъ“ (133-134).

„Одесса, хубавъ, богатъ многолюденъ и най-добѫръ тѫрговскій градъ на Черно-море, съ слободно пристанище и Ришельевскій Лицей“ (154).

„Санктпетербургъ, на Невѫ, Россійска Столица и Резиденція на Императорѫтъ, добѫръ и великолѣпенъ градъ на свѣтѫтъ, когото е направилъ Великій Петѫръ въ 1703 лѣто; има до половина милліонъ жителье, много различны фабрикы и обрѫща голѣма морскѫ тѫрговіѭ. Сѫзиденитѣ брѣгове на Нева, и прокопитѣ ѝ, на които ся нахождатъ множество хубави мостове, широкитѣ и правитѣ улици съ каменны тротуары и голѣмитѣ равнини, даватъ на тоя градъ видъ необыкновенно величественъ. Въ Санктпетербургъ има три театра, шесть Академіи, Университетъ, пять Корпуса, Императорскѫ Публичнѫ библіотекѫ, и много другы учебны и учены заведенія. Свято Троицкій Сѫборъ, въ Александровскѫ Лаврѫ, гдѣто въ сребѫрнѫ раклѫ почиватъ мощитѣ Святаго Александра Невскаго; Петропавловска крѣпость, съ монетенъ дворъ и катедраленъ сѫборъ, въ когото ся погребватъ Россійскитѣ Царье; Казанскій Сѫборъ, гдѣто е погребано тѣлото на Смоленскій Фельдмаршалъ Князь Кутузова; Преображенскій Сѫборъ; монументи: на Великій Петра, на Александра I, на Суворова, Румянцова — сѫ предмети за любопытство“ (156-157).

„Нюренбергъ, на Пегницѫ, голѣмъ мануфактуренъ и тѫрговскій градъ. Въ него повечето работатъ детскы игры. Тука на XVI вѣкъ Петѫръ Гель измыслилъ сахатытѣ, които нарекли най-напредъ Нюренбергски яйца“ (174).

„Слободный градъ Краковъ, на рекѫ Вислѫ, напрежна Польска столица, а сега е главенъ градъ на тая малка республика, коята, заедно съ градъ Краковъ, сѫдѫржава до 100,000 жителя. Тоя градъ има Сѫборна церквѫ, най-великолѣпна въ сичкѫ Польшѫ, съ много памятницы на Поль-

скитѣ Кральеве, Университетъ, единъ отъ най-старытѣ въ Европѫ, и до 30,000 жителя“ (191).

Ченстоховъ, на рекѫ Варта, силна крепость, съ прочютъ монастырь и чюдотворнѫ иконѫ на Божаматерь“ (158).

„Въ Мазовецко воеводство: Варшава, на рѣкѫ Вислѫ, столица на Польско Царство, многолюденъ и добѫръ тѫрговскій градъ, съ Университетъ, множество фабрикы и богатъ панаиръ. Царскій чефликъ, Саксонскій дворецъ и памятникѫтъ на Краль Сегизмунда III сѫ за чюдо. Прага предмѣстіе на Варшава“ (158).

Въ преведената география не се говори нищо за Европейска Турция и България. Богоровъ еималъ намѣрение въ отдѣлно съчинение да се спре на географията на Турция и на своето отечество.

Презъ времето, когато е учителствувалъ въ България, Богоровъ приготвилъ за печатъ една българска граматика. „Прѣзъ една година даскалуванье можахъ да спиша една Бѫлгарска Граматика“, бележи той въ автобиографията си. Изглежда, че граматиката е започната още въ Одеса, или най-малкото — въ Одеса сѫ се опредѣлили неговитѣ граматически схващания. Кое ни дава право да мислимъ така? Всички онѣзи правила, които излага той въ граматиката си, ние виждаме преди това спазени въ неговия преводъ на руската география; а неговата правописна теория, неговитѣ граматически тълкувания, неговитѣ възгледи върху литературния български езикъ — всичко това е загатнато въ доста опредѣлена форма въ брошурата, съ която отговаря на Герова. Има свидетелство на Априлова: — „Богоровъ готви граматика“

Граматиката е била издадена въ Букурещъ. „Следъ напустнуванье Вета-Загора тръгнахъ за Букурещъ, дѣто и дадохъ та са потисна тя книжка съ прѣзиме: „Пѫрвичка бѫлгарска грамматика“. Точното заглавие е:

Пѫрвичка бѫлгарска грамматика. Написа Иванчо Андреовъ. Букурещъ, въ типографіѭтѫ на Серд. К. Пенковичь, 1844.

Цѣлата граматика съдържа:

МОРФОЛОГИЯ.

Страна пѫрва. Вѫведеніе (с. 3-7). Глава пѫрва. За сѫществителното име (с. 7-12). Глава втора. За прилогѫтъ (с. 12-13). Пръвъ отредъ на сѫществителнытѣ имена на мѫжскый родъ, дѣто са свѫршватъ на ъ, й, ь и о (с. 14-20). Вторъ отредъ на сѫществителнытѣ имена на женскый родъ, дѣто са свѫршватъ на а, ѧ, и ь (с. 20-23). Трети отредъ на сѫществителнытѣ имена на средній родъ, дѣто са свѫршуватъ на е, ѥ, и о (с. 23-31). Глава третѧ. За прилагателното име (с. 31-40). Прибавка на пѫрвата и третѧта глава. За бройното име (с. 40-45). Глава четвѫртѫ. За мѣстоимето (с. 45-54). Глава пета. За глаголѫтъ (с. 55-58). Спрѣженіе на спомагателный глаголъ сѫмь (59-61). Спрѣженіе пѫрво (с. 63-68). Спрѣженіе второ (с. 68-73). Спрѣженіе третьо (с. 73-78). Спрѣженіе четвѫрто (с. 79-85). Безлични глаголи (с. 85). Забѣлежванія връхъ пѫрвото спрѣженіе (с. 86-87). Забѣлежванія връхъ второто спрѣженіе (88-89). Забѣлежванія връхъ третьото спрѣженіе (88-89). Неравни глаголи (88-90). Глава шеста. За нарѣчіето (90-92). Глава седма. За предлогѫтъ (93). Глава осма. За сврѫзкѫтѫ (93-94). Глава девѧта. За средорѣчьтѫ (94). Страна втора. Управа (95-96) [Синтаксисъ]. Управленіе на думитѣ (97-100). Страна третѧ. Глава пѫрва. Равнописаніе (с. 101-107). Глава втора. За раздѣленіето на сричкитѣ (107-108). Глава третѧ. За бѣлежкытѣ на почиваніето (108-113). Словарникъ или нѣколко думы, които намѣста говорѧтъ Турски и Гръцки, а пакъ на другы мѣста Бѫлгарски (114-130). СВРѪШѪКЪ.

Защо е наречена първичка, първа граматиката на Богорова? Ние знаемъ, че и преди това е имало опитъ да се напише граматика на български езикъ. Обаче Богоровъ не признава граматикитѣ, които сѫ излѣзли по-рано — той не ги счита за граматики на говоримия български езикъ, на новобългарски езикъ; тѣ сѫ славянобългарски или черковнославянски, обаче, не сѫ новобългарски. Богоровъ въ случая иска да отбележи, че той пръвъ е написалъ новобългарска граматика — такава граматика, която ще учи българитѣ да говорятъ и пишатъ правилно. „Бѫлгарската Грамматика ны учи да говоримъ и пишемъ уредно Бѫлгарски“ (3).

Въ българската азбука Богоровъ изброява 34 букви—слова (както се изразява той): а, б, в, г, д, е, ж, з, і, и, к, л, м, н, о, п, р, с, т, ѵ, ф, х, ц, ч, ш, щ, ъ, ы, ь, ѣ, ю, ѧ, ѫ, ѭ (с. 3-4).

По какво се различава отъ сегашната българска азбука? По і, ы, ѧ = я, ѭ. Употрѣбя въ граматиката ѝ, което не фигурира въ азбуката.

Въ страна третя излага правилата на българското равнописаніе тъй, както ги схваща той: обяснява, че трѣбва да се пише и, і, ы; ѣ, ж, ѭ. Както въ географията отъ 1842 г., така и тукъ въ срѣдата на думитѣ и навредъ, гдето се чува звукъ ж, Богоровъ пише ж. А за ѣ дава следнитѣ обяснения:

„Слово ѣ се изговарѧ какъ ꙗ, затова са е наречло іатъ, че има гласъ іа; както: міастото, мѣсто; гніавъ, гнѣвъ; сміахъ, смѣхъ; а не место, гневъ, смехъ; а колкото за слово ѧ, старитѣ сѫ имали две ѧ, отъ които едното е било ѩ, а другото ꙗ, затва днесь въ нѣкои думы са издумува а въ други іь или е“ (104).

И въ граматиката, както и въ споменатия предговоръ къмъ географията, Богоровъ е привърженикъ на членнитѣ

форми, за които говори въ втората глава на граматиката — „За прилогѫтъ“ [прилогъ—членъ].

„Кога говоримъ и искамы да си отредимъ разумѫтъ [да опредѣлимъ мисъльта си], притурвамы край имената еднѫ частицѫ; както гѫлѫбѫтъ, рыбата, детето. Това тъ, та, то наричаса прилогъ“ (с. 12).

„Въ Бѫлгарскый ꙗзыкъ са нахожда слово ѫ, на нѣкои думы, да са мѣта между слово р и л, и въ такива случкы може да се нарече мѣтно; както тръ̀нъ, тѫрнъ; вѣтръ, вѣтѫръ; дѫлгъ, длѫгъ; Бѫлгаринъ, Блѫгаринъ. Така и сѫществителнитѣ имена на мѫжскый родъ, като пріематъ прилогъ тъ, става да речемъ: ремикътъ, тварникътъ, а да са изговори по-лесно кътъ, зима помежду вышереченото мѣтно слово ѫ: ремикъатъ творникъатъ, а слово ъ, като нѣма никакѫвъ глаголъ са исхвѫрлꙗ и остава чисто: ремикѫтъ, творникѫтъ. А онiꙗ имена, които са свѫршватъ на правъ ь, задѫржава са за мегкый гласъ, който са чюе въ говоркѫтѫ; както: деньѫтъ, коньѫтъ, пѣтельѫтъ“ (с. 13)

Единъ недостатъкъ на Богоровата граматика е, че въ нея сѫ прокарани излишни и изкуствени разграничения между различнитѣ падежи на сѫществителнитѣ и прилагателнитѣ имена. Съ тия разграничения Богоровъ изпада въ сѫщата грѣшка, която посочихме въ граматиката на Н. Рилски. Ето по какъвъ начинъ различава Богоровъ различнитѣ падежни форми: nom. pl. гѫлѫбитѣ, acc. pl. гѫлѫбытѣ; nom. pl. облацитѣ, acc. pl. облацытѣ; nom. sg. душата, acc. sg. душѫтѫ; nom. pl. душитѣ, acc. pl. душытѣ (с. 20); nom. sg. робынꙗта, acc. sg. робынѭтѫ (с. 20); nom. sg. бащиниꙗта, acc. sg. бащиниѭтѫ (с. 21); nom. sg. радостьта, acc. sg. радостьтѫ (21); nom. sg. размирицата, acc. sg. размирицѫтѫ (21-22); nom. sg. Марица, acc. sg. Марицѫ (22); прилагателни: nom. sg. синiй, acc. sg. синiй-ꙗго (35);

nom. sg. светата, acc. sg. светѫтѫ (35-36); nom. sg. синѧта, acc. sg. синѭтѫ (36); nom. sg. сестрината кѫща, acc. sg. сестринѫтѫ кѫща (37); мѣстоимения: nom. sg. моѧта, acc. sg. моѭтѫ.

При това Богоровъ не може да се освободи напълно отъ нѣкои архаични окончания:

„Прилагателното има въ родителный и винителный падежъ аго, кога е заедно съ нѣкое сѫщо име, както: храмѫтъ на светаго Георгіѧ; мѫдрость на добраго Рихарда“ (105).

Въ склонението на сѫществителнитѣ и прилагателнитѣ той се отклонява намѣста отъ предговора къмъ географията.

Въ предговора къмъ географията: nom. gen. вода; dat., acc. водѫ; въ граматиката: само acc. Марицѫ; dat. и другитѣ падежи Марица.

Въ предговора: dat., acc. водѫтѫ; въ граматиката само acc. душѫтѫ; dat. и другитѣ падежи душата; въ предговора: ср. р. pl. dat., acc. -ѫ; въ граматиката: pl. въ всички падежи: огнища, ребра; въ предговора: pl dat., acc. -ы; nom pl. -и; въ граматиката само acc. pl. облацытѣ, гѫлѫбытѣ; dat. и всички други падежи: облацитѣ, гѫлѫбитѣ; въ предговора: nom. gen. добрыйтъ; dat., acc. добрыѫтъ; въ граматиката: nom. светый — бащинѫтъ; gen. на светый-аго — на бащинѫтъ; dat. на светый — на бащинѫтъ; acc. светый-аго — бащинѫтъ; pl. nom., gen., dat. бащинитѣ; acc. бащинытѣ.

Трѣбва да се отбележи, че въ Първичката граматика Богоровъ проявява една по-голѣма слабость къмъ неологизмитѣ; сега той е по-краенъ пуристъ, иска да замѣсти чуждитѣ думи въ български езикъ съ чисто български или пъкъ съ изковани отъ него, увлича се въ изковаване на думи, като забравя понѣкога, че българскиятъ читатель не ще разбере произволно измисленитѣ думи. Докато по-рано предпочиташе да си послужи съ нѣкоя турска дума, сега

той отхвърля всѣка чужда дума и, ако не може да я замѣни съ народна, замѣня я съ изкованъ отъ него неологизъмъ. Съ особено упорство Богоровъ възстава противъ русизмитѣ!

Богоровъ се опитва да замѣни рускитѣ граматически термини, съ които си служатъ нашитѣ граматици, съ български: прилогъ (членъ), срѣдорѣчь (междуметие), удрѧніе (ударение), безгласно слово (съгласна), равнописаніе, мѣстоиме; стжпове на сравненіѧ — положителенъ, сравнителенъ и надминателенъ; пытни мѣстоимена; еднопжтно (еднократно), многопжтно, свжршваніе (окончание), приличъ (примѣръ, боразецъ), говори за прилагателно съ прилогъ въ отреденъ разумъ, за отколѣ заминжло време, за преклонно (наклонение), което изѧвѧва незнайнж; както: ако попишѧхъ (56).

„За минало (време), което показва, какво са е закачила работата и не са е свжршила: пишѧхъ“ (57).

„Преминало (време), което показва какво работата са е до сушъ свжршила: писалъ сѫмь“ (57).

„Неотредно (време), което показва, какво работата се е свжршила, но не отрежда кой часъ: писахъ, четохъ“ (57).

Препинателни знаци. Бѣлежки на почиваніето, които са зиматъ въ писмото, за да показватъ Грамматическытѣ свжрзваніѧ, сж тѣ: 1. Кривичка (,), 2. Капка съ кривичка (;), 3. Двѣ капки (:), 4. Капка (.), 5. Пытна бѣлежка (?), 6. Чюдовна бѣлежка (!), 7. Пржчица (-). 8. Преградки ()“ (108-109).

Съ тия термини правилата за правописъ гласятъ: „Двѣ капки се гуждатъ, когато разумжтъ не са свжршва до сушъ“ (11). „Голѣмо слово са пише всекога подырь капка“ (106-107).

Ето какви дефиниции дава Богоровъ на граматическитѣ понятия:

„Сѫществително име е онва, подъ което може да са разумѣе нѣкое нѣщо, дѣто са сиди или не види“ (с. 7).

„Прилагателно име е онва, което показва каквинѫтѫ на нѣщата“ (с. 31).

„Мѣстоиме е кѫсъ на рѣчьта, който са пріима на мѣсто име“ (45).

„Глаголъ е онаѧ дума, коѧто показва работанье или сѫщнинѫ на нѣщото или лицето“ (55).

„Нарѣчие е дума, коѧто изѧвѧва каквинѫтѫ или времето на друга каквина или работа“ (90).

„Предлозитѣ сѫ едни частици, които гуждамы напредъ думитѣ да изѧвѧвамы испырѫтъ, за когото става нѣкое нѣщо, каквинѫтѫ, мѣстото и др. т.“ (93).

„Свръзка е частица на рѣчьта, съ коѧто изѧвѧвамы различны относванія между нашитѣ сѫдби“ (93).

„Срѣдорѣчитѣ сѫ выкове на гласѫтъ, съ който, като отъ насилѫ, изговараса нѣкакво усѣщаніе“ (94).

„Равнописаніето ни показва истиннѫтѫ свойщинѫ на словата, коѧто е измѣнена въ изговараніето, и дѣ кое слово да пишемъ“.

Следва по-нататъкъ: Нареди на Равнописаніето.

„Неравни глаголи са выкатъ оніа, които си нѣмѫтъ всичкытѣ времена, нѫ заемватъ нѣкой отъ другы глаголы, отъ които са произлѣзли, или и отъ глаголы до сушъ различны на гласѫтъ, нѫ които иматъ сѫщото знаменуваніе“ (88-89).

„Управа са нарича въ грамматикѫтѫ редѫтъ, на когото гуждамы думытѣ, за да изѧвѧвамы свѫршено разумѫтъ си, кога говоримъ или пишемъ“.

„Всѧкоя рѣчь, дѣто е отъ нѣколко думи и може да са разумѣе, има си нѣкаквѫ сѫдбѫ на нашѫтъ умъ; както:

Орелѫтъ е птица; Адамъ былъ человѣкъ. Златото не е легко. Съ тѣ приличы са извѣсти, какво мы сѫдимъ заради нѣщата; Орелъ, Адамъ, Злато, сирѣчь придавамы имъ въ умѫтъ си или отнимамы отъ тѣхъ нѣкаквѫ каквинѫ (птица, человѣкъ, легко)".

„Сѫдбата, като са изавава съ думы, выказа предложеніе" (95).

Въ края на граматиката Богоровъ помѣства единъ Словарникъ, гдето се опитва въ нѣкои случаи съ изковани думи да замѣсти турски и изобщо чужди думи, употрѣбявани отъ българитѣ: ада́ (въ рѣка), срѣдорѣкъ, островъ; денбелъ, лежакъ; зала, отдворъ; испитъ, дохватка, доказателство, ἀπόδειξις; кирія, поемъ; кираджій, поемникъ; кибабъ, печеница; комшій, близосѣдъ; менгиме, тискало; перука, покосникъ, косаттникъ; седжимъ, сукарь; сюрія (за добитъкъ), главъ; хайлазъ (за человѣкъ), денгуба; хамалинъ, тварникъ; чардакъ, придворъ и др.

А въ други случаи чуждитѣ думи той замѣства съ български, употрѣбявани въ живия български езикъ. Понѣкога това не му се удава. Голѣмата заслуга на Богорова е, че въ много случаи той ни дава сполучливи преводи на чужди думи. Много отъ неговитѣ преведени думи сѫ останали, благодарение нему, въ литературния езикъ, като сѫ измѣстили чуждитѣ — останали сѫ и нѣкои сполучливо изковани думи. Множество думи, които едно време, за книжовницитѣ отъ оная епоха, сѫ изглеждали смѣшни, невъзможни, сега се употрѣбяватъ отъ насъ, — всички ние си служимъ съ тия нѣкогашни неологизми, безъ да подозираме, че сѫ измислени отъ нѣкой доморасълъ български филологъ, отъ нѣкой неологистъ или увлѣченъ пуристъ, като Богорова. Тъй, напр., Априловъ е осѫждалъ Богорова за думитѣ: бележка, свръзка, сегашно... Днесъ тия думи за

насъ сѫ съвсемъ обикновени, съвсемъ естествени — и презъ умъ дори не ни минава, че нѣкога сѫ могли да изглеждатъ смѣшни и невъзможни.

Ето какъ превежда Богоровъ чуждитѣ думи въ отбелязания Словарникъ: адашъ, едноимецъ; адетъ, навыкъ; алащисвамъ, обрѫгнувамъ; аресвамъ, хваща ми очитѣ, ревнѫмиса; аржшъ, водило, процепъ; астаръ, подплатка; ахмакъ, заплесъ, муникъ, глама, лапнишъ; баиръ, рѫтъ, рѫтлина; басъ, облогъ; басма, пѫстрило [Богоровъ]; белкимъ, негли; берекетъ (на рожбитѣ), реха; берма, витло; боѧ, цвѣтъ; гайтанъ, обтока, украйникъ [Богоровъ]; гечемнекъ, поминокъ; гердапъ, бѫрзей; гигантъ, драсъ [нар.]; гіозъ-боаджій, умайникъ; гіозлуци, очила, зърцала; годжукъ, кѫсопаха; гюмрукчійница, мытница; гюрултіѧ, крамолá, побѣса; гючъ, усилно; дааре, тагарь; давіѧ, сѫдба; дискосъ, блюдо, подносникъ; доваръ, зидъ, стѣна — кога е наоколо, ограда, заградъ; долапъ — юклюкъ, ракла, [днесъ шкафъ]; елекъ (дреха), забунъ; засипъ, азлѫкъ (на пушка); измекѧринъ, ратай; измекѧрка, ратакинѧ; кавга, припиръ, припирнѧ; каишъ, ремикъ; капакъ, похлупка; капанъ, клопка, клѣтка, скорцофакъ; караулъ, стража; карезъ, мѫсть; касметъ, честь; келимъ, равникъ; кенаръ, ива, ивица; кенета, чипки; кестерме, напреко; кефъ, пригода, волѧ; колай, леснина; коланъ, попрагъ; кубе, коруба; кубелій, корубесто; кюлче (желѣзо), расовецъ; магіосница, бродница, врачка; наргиле, бѫрбоница, пазарь, търгъ, ἀγορά; пакетъ, вѫрзопъ; парче, кѫсъ, κομμάτι; пешкирь, мѣсалъ; салтамарка (дреха), каваче; санѫръ, слогъ; междa; себепъ, испырь [причина]; сеиръ, гледка, θεωρία; сертъ, лютъ; сигорна, здрава; сигоранціѧ, здравнина; таванъ, подари; тахта-бити, дѫрвеница; трифилъ (трева), детелина, звездель; ѵлукъ, дѫлбъ; фиданъ, младокъ; фурнѧ, хлѣбарница; хайдутенъ, вѫлхва, оборникъ; хайлязлѫкъ, нéхѫрь [нéхра — лѣнива мома (Геровъ), нéхъръ, мързелъ]; чекмакъ, огниво; чалма,

гжжва; чаршіа, тжргъ; чекуръ (на джрво), око; човалъ, платникъ, вретище; юларь, оглавъ, оглавникъ; юрдечка, патица; юрнекъ, приличъ, пригледъ, παράδειγμα; юсте, придъ.

А въ нѣкои случаи той замѣства една чужда дума съ друга чужда: дертъ, маразъ; вехремъ, маразъ; долапъ, юклюкъ; кехаа, протогеръ, и др.

Ние се спрѣхме повече на оригиналноститѣ на Богоровия езикъ въ граматиката, изтъкнахме особеноститѣ на неговия пуризъмъ. Ала, изобщо взето, езикътъ на граматиката не е мжченъ за разбиране — не винаги и не навсѣкждѣ се увлича Богоровъ въ крайности. Ето какъ гласи главната форма, въ която се изразява езикътъ на граматиката:

„Подлежащето и сказуемото могжтъ да бжджтъ прости или сложни: въ пжрвжтж случкж са изавава съ тѣхъ едно нѣщо или една каквина; въ сетнѣшнжтж нѣколко различни нѣща или каквини... Подлежащето, сказуемото и свжрзванието са гуждатъ въ еднакъвъ брой, лице и родъ..." (96).

„Думата става отъ еднж сричкж или отъ много срички, и така быва едносрична (азъ, ты, снѣгъ, мжжъ), или многосрична... (5). Думитѣ, по своето си произлазваніе, бываатъ: пжрвообразни, които не произлазатъ отъ другы думы... производни, които произлазатъ отъ нѣкоіж каква да е думж... сложни, които са сбрани отъ двѣ думи пжрвообразни..." (5-6).

Изглежда, че когато е писалъ своята граматика (както и по-рано, когато е издавалъ своитѣ преводи), Богоровъ се е намиралъ отчасть подъ влиянието на Востокова и на неговитѣ изследвания въ областьта на старобългарския и черковнославянския езикъ. Въ сжщность Априловъ, Богоровъ и др. наши книжовници, които сж предпочитали говоримия езикъ предъ черковнославянския и славянобългарския, сж се основавали на изучванията на Востокова. Какви сж тия изучвания? Востоковъ е руски славистъ отъ първата половина на

миналия вѣкъ. Може би ви е известно, че той е първиятъ руски филологъ, който се залавя да изучи обстойно Остромировото евангелие. Изследванията на Востокова надъ Остромировото евангелие сж важни въ това отношение, че благодарение на тѣхъ се установява по единъ убедителенъ начинъ разликата между старобългарската и черковнославянската фонетика — между оу и ж, ю и ж, ꙗ и ѧ (най-важната заслуга на Востокова е, че като разглежда поменатото евангелие, той изтъква назализма на гласнитѣ ж и ѧ, ыж, ꙗ) като се основава на полското произношение и на срѣднобългарскитѣ паметници — на смѣсената употрѣба на ж и ѧ (юсоветѣ) въ тия паметници. Съ това той се противопоставя на Копитара, който още въ 1836 г., като е издавалъ своя Glagolita Clozianus (Клоцовъ паметникъ), е наричалъ ж и ѧ „vocales productae sive nasales“ и е билъ убеденъ, че новитѣ славянски езици сж се развили отъ черковнославянския, който не познава назализъмъ.

Своитѣ тълкувания, разграничението между черковнославянския езикъ и езика на Остромировото евангелие Востоковъ е публикувалъ преди още да излѣзе пълното издание на евангелието. Пълниятъ текстъ, издаденъ отъ Востокова, излиза въ 1843 г. — една година преди граматиката на Богорова, — съ множество коментарни бележки, съпоставяния, заедно съ гръцкия текстъ, а най-важното: прибавени сж на края една кратка граматика и единъ подробенъ речникъ.

Благодарение на Востокова, нашитѣ първи граматици успѣватъ да си уяснятъ разликата между черковнославянски руска редакция и старобългарски и по този начинъ да дойдатъ до една по-правилна представа за особеноститѣ и историческото развитие на българския езикъ. Тази заслуга на Востокова за развитието на българското езикознание признава и самъ Априловъ въ едно писмо до Ханка:

„Въ особенности Болгаре много обязаны Г-ну Востокову за грамматическія правила, которыя онъ приложилъ къ Евангелію. Эти правила чисто Болгарскія. Вышесказанный Андреовъ въ 1844 году издалъ въ Букарестѣ Болг. грамматику, основанную на нынѣшнее народное произношеніе Болгаръ, во всѣхъ отношеніяхъ сходное съ правилами Г. Востокова“ (Писмо на Априлова до Ханка — Францевъ, Письма къ Вячеславу Ганкѣ изъ славянскихъ земель, Прага, 1905, с.14).

Своитѣ възгледи върху литературния български езикъ Богоровъ изразява и въ една рецензия, помѣстена въ неговиятъ „Бѫлгарскый народенъ извѣстникъ“ (1846). Въ тази рецензия, гдето разглежда предговора къмъ аритметиката на Хр. К. Сичанъ Николовъ (Букурещъ, 1845), той излиза отъ сѫщото становище, което намираме въ неговата Първичка граматика. Богоровъ не сподѣля мнението на Николова, който възстава противъ гласната ѫ, и ето по какъвъ начинъ излага своитѣ съображения:

„Като изписва потрѣбѫтѫ на една Аритметика [Николовъ], прилѣпва и нѣкои забѣлѣжванія за нашѫтъ языкъ, и силно се обружва срещо слово ѫ, толкосъ потрѣбно за языкѫтъ ны, было за старый, было за новый, отъ което са види, че книжнината ни колкото е малка, толкова повѣче е неизвѣстна на Господству; заради тва разсѫдихмы за добрѣ, да измѣстимъ на нашитѣ четци малко нѣщо отъ той предговоръ . . .

Господине мы нѣмамы за тва слова [ѫ] добры дохваткы само старытѣ ны списанія, нѫ и отъ новытѣ нѣкое и друго, които вы незнаете, и така щете сторите добрѣ да земите едно отъ тѣхъ, което е Священата История на г. В. Н. Неновича, нащампана въ Будимъ още въ 1825 л. и тамъ щете намѣрите тѣ: „А словата ѫ, ьѫ, които се употребляватъ у тѫзи книга, пишѫтъ ся: ѫ, тамъ дѣто са произносе единъ такъвъ гласъ, който са тегли вѫтрѣ у гѫрлото,

и са чува (чюе) различно отъ а, напр. мѫжъ, кѫща, пѫть, рѫка, сѫнджкъ.

ѭ, тамъ дѣто ся произносе единъ такѫвъ гласъ, който са тегли вѫтрѣ у гѫрлото, и ся чува различно отъ іа, или іе, или ія, напр. вѫрвѭ, правѭ, піѭ, стоѭ, и пр.

Словото ѫ, имаше го Славенскіетъ народъ у вехтитѣ книги, а послѣ го оставихѫ (Русситѣ), защото и произношеніето на рѣчи-тѣ преобѫрнахѫ (затѣхъ си): а ные и до нынѣ дѫржимъ таковото [нам. таково] произношеніе на ѭ, зато имамы потребность и да го пишемъ".

Богоровъ е убеденъ, че ѫ и ѭ сѫ „здравото зачяло на Бѫлгарскый народенъ языкъ".

Николовъ съветва отъ всички българи да се приеме „общото правописаніе, защото тога ще си украсимъ и угладимъ и языка, и ще буде вся Болгарія согласна и совокуплена въ книжното ученіе, освенъ тва ще ни разумѣва и Руссинъ и Сербинъ и другитѣ отрасли Славянскаго языка".

„Мы не можемъ да разберемъ г. кое и какво разумѣвате вы съ име: „общо правописаніе", да не бѫде вашето? сторете добрѣ и ни извѣстете кое е то и отредитѣ му. А колкото за языкѫтъ вы да го разумѣватъ другитѣ Славене, недѣйте са яко мѫчи. Вы намѣсто да гледате най напредъ да вы разумѣва оный народъ за когото пишете и който ще ви чите книгѫтѫ, а то мы виждамы до сушъ напѫкъ... Не ели грѣхота за оный Бѫлгаринъ, който требва да работи цѣлѫ недѣлѫ, за да навіе да купи за момченцето си нѣкокѫ книжкѫ, за да го изучи, а когато тя не е написана на бащиный му языкъ, за да разумѣе и то нѣщичко, какво ще придобые? и каква придобывка ще стане на народѫтъ ни съ такива книгы?"...

„Нито пакъ ви е простено да докарвате за примѣръ Нѣмцытѣ и Французитѣ, защо незнаете, какво щяхѫ да направятъ Нѣмскитѣ писателье оногова, който щеше пише за

сегашнытѣ Нѣмцы единъ языкъ смѣсенъ съ старый и новый имъ; нито пакъ — какъ щяхѫ да благодарѭтъ Французитѣ на оногова, който пишеше французскый языкъ, че да пріеме за лесниѭтѫ си Дателенъ и Родителенъ падежъ отъ Латинскый языкъ...“

Още веднъжъ Богоровъ подчертава, че за основа на литературния езикъ трѣбва да се вземе живиятъ говоръ — само по такъвъ начинъ литературата ще стане достѫпна за народа и ще изпълни своята просвѣтителна служба:

„А като остане на нашѫтъ языкъ, мы требва да пріемимъ онва нарѣчіе, което са говори въ сѫщѫ Бѫлгаріѭ и въ селата по Стара-планина и да пишемъ народный языкъ, който е най правый пѫть, по когото може човѣкъ да стигне най лесно наукытѣ; защо, онва Равнѡписаніе е най гладко и оный языкъ най сладѫкъ, когото, като слуша или прочита нашѫтъ народъ, да го разумѣва добрѣ. . И какво е потребно за насъ да учимъ Славенскый (Старо-Бѫлгарскый) языкъ, то е всякому знаено, нѫ мы требва да имамы помежду старый и сегашный еднѫ мрѣжѫ, за да знаемъ, кога пишемъ Славенски, кога Бѫлгарски, и какво правимъ. Може нѣкой си и да изчерпнува по нѣкоѭ и другѫ думѫ отъ Славенскый за сегашный языкъ, нѫ нему е само тогава простено, кога познае твѫрдѣ Бѫлгарскый языкъ и то не пакъ споредъ волѭтѫ си: защо мы сега за единъ высокъ языкъ да пишемъ, нито Словарникъ имамы, нито доста такива Даскали, и пакъ както обыча; нѫ всѣкой като са хване за перото, трѣбва да знае, че не само „жабината пословица“, а има още една: Bis ad liman antequam ad liquam“.

Въ 3 бр. обещава да говори за „равнописанието“.

Новобългарската граматика на Богорова е нанесла чувствителенъ ударъ на славянобългарската и черковнославянската школа. Всички български учители и граматици, които сѫ били на мнение, че литературниятъ езикъ трѣбва да има

за основа народната речь, застават̀ на страната на Богорова и намират̀ силни аргументи въ неговия граматически трудъ. Въ една статия, помѣстена въ Любословіе, Априловъ заявява, че изобщо е съгласенъ съ реформитѣ на Богорова (II, 1846, с. 140: Мысли за сегашното бѫлгарско учение):

„Тіи дни видѣхме издаденж тж въ Букурешъ, още въ 1844 година г. Андреова та Пжрвичка бжлгарска грамматика, и пожелѣхме, чи не ся случи да чуеме за нея по напредъ. Знаемъ, че тая Пжрвичка грамматика направи много прѣніе помѣжду наши тѣ соревновател̀и; знаемъ, чи сички тѣ почти ще я разгласат̀ъ, като непотребна, пуста и пр. Сѣки може да мысли и да казва щото обыча, но отъ наша страна видими, чи Андреовата грамматика, и да не е пжрвичка, но е почти такава, защото е направена по старобжлгарско то церковно нарѣчіе, кое то и сега ся говори по Бжлгарія тж: и защо то старо то нарѣчіе ся говори (нека да е толко и въ едно село) и отъ сегашны атъ живый атъ народъ, потребно е бжлгаре тѣ да го сохранат̀ъ и да го пріимат̀ъ въ писаніе то, а не да ищжтъ да приемат̀ъ други словенски нарѣчія, кои то нѣма народъ атъ или да измыслявят̀ъ по своя тж думкж за писаніе то нови правила...“

Обаче Априловъ не одобрява всичко въ граматиката на Богорова. Той одобрява неговата обща посока: „Той шествува въ главный атъ составъ съ старобытный атъ нашъ языкъ; за това граматиката му е предпочтителна, и — ако той не измышляваше (щото однокожъ нѣма сжществено неудобство) нови имена както: „капка,пытка, бѣлежка, прилогъ, мѣстоиме, свръзка, сегашно“ и пр. и пр., ако отдѣляваше членъ атъ отъ име то и направяше исключеніе особено безъ членъ, — ако притуреше и словенскы тѣ падежы, — ако мѣстоименіе то пишаше, „ся, себе, се“, а не „са“ (защото „ся“ е сокращено отъ себя), — ако членъ атъ: „атъ“ не

пишеше „жтъ“ — (защо то това не ся доказва отъ Остромировы тѣ правила), — ако въ бѣлежкы тѣ помѣщаваше и кавички тѣ) („ “) и, ако на конецъ, като сжщи бжлгаринъ, дѣто избѣга чужды слова, наречеше грамматикж тж: „писменница“ и пр. — грамматика та му щѣше да ся нарече, додѣ ся допжлни и поправи отъ сѣкодневно то ученіе въ училища та по добра отъ колко то до сега видѣхж свѣтъ атъ.“

Разбира се, най-недоволни отъ граматиката на Богорова и отъ неговитѣ реформаторски възгледи сж били привърженицитѣ на архаичния езикъ — тия, които сж тръгвали въ граматическитѣ си построения отъ особеноститѣ на черковнославянското наречие. Единъ отъ тѣхъ, Хр. К. Сичанъ Николовъ, въ предговора къмъ своята Аритметика (1845), съветва българитѣ да отхвърлятъ тая граматика, да не се водятъ по нея. При това Николовъ иронично бележи: Богоровъ е нарекълъ граматиката си първичка, „като да не еималъ нашіа родъ други грамматики“. На това Богоровъ възразява: „Нашжтъ народъ може и да еималъ, нж ми ги не знаемъ“. А за популярностьта на своята книга той казва по-нататъкъ: „Вы сами видѣхте съ каквж радость ıж пріехж нашитѣ, и азъ не познавамъ да са е продала тжй скоро друга нѣкоя наша книга...“

Че граматиката на Богорова е била напълно понятна за българскитѣ читатели и че е намѣрила добъръ приемъ, — това се вижда отъ факта, че е станало нужда отъ второ издание. За българскитѣ учители, недоволни отъ предишнитѣ славянобългарски граматики, книгата на Богорова е била ценно ржководство за изучване на говоримия български езикъ и веднага е била въведена въ много училища. Второто издание, което излиза въ 1848 г. (само 3-4 години следъ първото), е озаглавено: „Пжрвичка бжлгарска словница. Написа И. Андреовъ. Изважданье второ Стамболъ. Въ тискарницжтж на Таддея Дивичіанъ, 1848.

IV

Въ Липиска. — Животъ и дейность тамъ. — Бѫлгарскый орелъ. — Бѫлгарскый народенъ извѣстникъ. — Съдържание и разборъ. — Какви идеи се прокарватъ. — Какви възгледи се застѫпватъ. — Какъ сѫ били посрещнати тия издания.

Съ паритѣ, които спечелилъ отъ разпродажбата на първото издание, Богоровъ решилѣ да иде да продължи образованието си въ Лайпцигъ. Въ автобиографията си пише:

„По него врѣме Бѫлгаритѣ мислеха, както и днесь нѣкои отъ тѣхъ мислятъ, че сичкото языкознаянье стои въ грамматиката, и при едно млого търсенье подобни книжя, сполучихъ да продамь изведнажъ сичкитѣ книги. Отъ книжната печалба и щото бѣхъ спистилъ отъ даскалуванье-то, можахъ да отійдѫ въ Липиска, за да продължавамь наукитѣ".

Богоровъ отбелязва въ автобиографията си, че когато е следвалъ въ Лайпцигъ, помагали сѫ му „нѣкои Българи търговци въ Букурещъ, наречени Липискани, които и ми обрѣкоха една малка помощь доклѣ са учѫ въ Нѣмско".

По него време въ Лайпцигъ е имало и други българи — между другитѣ тамъ е билъ и Пиперовъ, преводачътъ на Фенелоновия „Телемахъ" (1845). Както узнаваме отъ едно писмо на Герова, въ Лайпцигъ Богоровъ се е сближилъ съ Пиперова, и двамата заедно сѫ обмисляли планове за общи литературни предприятия. Като знаемъ, че Пиперовъ е билъ привърженикъ на черковнославянската школа и е превелъ „Телемахъ" на единъ архаиченъ и неестественъ езикъ, можемъ да предположимъ, че между него и Богорова ще да е имало голѣми разногласия по въпроса за литературния български езикъ. Двамата не ще да сѫ били

дълго време заедно, понеже презъ пролѣтьта на 1846 г. Пиперовъ се озовава въ Одеса. Н. Геровъ съобщава въ писмото си, че въ Лайпцигъ Богоровъ се е заловилъ да учи нѣмски и френски, за да може да постжпи после въ нѣкое по-високо учебно заведение: искалъ е да следва по химия. Понеже срѣдствата, съ които е разполагалъ, не сж били достатъчни, той решилъ — самъ или съ Пиперова — да започне да издава единъ български вестникъ:

„(Пиперовъ) е дошълъ тия дни отъ Лайпцигъ. Споредъ неговитѣ слова Богоевъ е сега въ Лайпцигъ и учи нѣмски и франц. языцы, за да влѣзе послѣ въ нѣкакво си училище да се учи химіж. Нъ понеже нѣма съ какво да живѣе, намислили тамъ да издаватъ българскж газетж, а той да бжде редакторъ, и колкото остане печала, негова да е. На това има той сичкжтж си надеждж, и това е мысъль на Пиперова. Пиперовъ е добромыслящій человѣкъ (Арх. Н. Геровъ, II, 932, писмо отъ Герова, 10. V. 1846).

Въ автобиографията си Богоровъ бележи, че е започналъ издаването на вестникъ по своя лична инициатива: „Опытахъ са да основа единъ политически вѣстникъ, отъ когото издадохъ три броя по име Български орелъ". — Като познаваме добре Богорова (като преводачъ на географията и като авторъ на граматиката), ние не можемъ да приемемъ за напълно вѣрно твърдението на Герова, че Богоровъ се е решилъ да издава вестникъ, изключително за да добие срѣдства за прехрана. Всѣки редъ отъ този вестникъ е проникнатъ отъ съзнанието за високата задача на публицистиката — Богоровъ се разкрива предъ насъ като български родолюбецъ, подтикнатъ преди всичко отъ желание да бжде полезенъ на народа си, решенъ да положи основитѣ на единъ български вѣстникъ, който да спомогне за духовното развитие на българскитѣ читатели и за тѣхното политическо възпитание. Това не е случайно предприятие на единъ прак-

тиченъ човѣкъ, който дири само материални срѣдства и начинъ за забогатяване — а дѣло на български просвѣтитель, който е билъ вече подготвенъ за публицистична дейность, съзналъ е своитѣ задължения и отговорности като журналистъ, съзналъ е сѫщо така много добре и значението на своето дѣло. И сетне: за практичния човѣкъ отъ онова време, за човѣка, който дири начинъ да забогатѣе, издаването на вѣстникъ не е най-благоразумното и най-подходящо предприятие. Българинътъ преди това не еималъ свой вестникъ — и, естествено, не е могълъ да оцени правилно, както трѣбва, предприятието на Богорова. Тъй че за практически съображения тукъ и дума не може да става. Богоровъ ни казва, че е издалъ три броя; въ сѫщность до сега сѫ намѣрени само два броя отъ вѣстника, редактиранъ въ Лайпцигъ — третиятъ още не е намѣренъ; но и тия два броя сѫ достатъчни да ни дадатъ опредѣлена представа за редактора и за целитѣ на неговия вестникъ.

„Бѫлгарскый орелъ, извѣстникъ гражданскй, тѫрговскй и книжовенъ. Бр. 1. 20 Априллія 1846 пѫрвогодишенъ. Два пѫти месечно. Липиска.

Тоя листъ ще излазя два пѫти въ мѣсецѫтъ. Цѣната му е за еднѫ годинѫ 52 гроша Турски, или 14 цванцыгеря Австрійски, напредъ платени. Заржчваніята са пріематъ: въ Липиска у г. Ernst Keil (Слав. Книгарницѫ); въ Букурещъ у г. Параскева Г. Карапиперъ; въ Свищовъ у Гг. Бора Неновъ и др.; въ Карлово у Гг. Братія Т. Пульовцы; въ Калоферъ у г. Христя П. Тѫпчилещовъ; въ Филиппополе у Гг. Братія И. Гешовы; въ Цариградъ у г. Николча П. Тѫпчилещовъ.“

Следва на първо мѣсто — цитираното у Юрд. Ивановъ: „. . . Здравѣйте милички!“

Най-напредъ — Свыкваніе. Изтъква се, че власитѣ, сърбитѣ и гърцитѣ се стремятъ къмъ просвѣта, стараятъ

се да застанатъ наравно съ просвѣтенитѣ народи; дори турцитѣ се стремятъ къмъ реформиране по европейски образецъ.

„А какво требва да правимъ мы бѫлгаритѣ при единъ такѫвъ животъ и при еднѫ такѫвѫ размирицѫ отъ всытѣ страны? требва ли мы да останемъ живи умрѣли каквото до сега? не требва ли да придумамы понѣ еднѫ думѫ въ царствата на народитѣ, нима защото смы единъ народъ отъ петь миліона души? треба ли мы още млого време безъ име да останемъ непознайни на другитѣ народи на тая земя? требва ли мы христіенскый законъ, на когото вѣрѫтѫ наши прадѣди сѫ ѭ бранили съ крѫвьтѫ си и животѫтъ си, още млого време да докарвамы срамъ затва, защото са препознавамы нѣ като Хрисіени сир.: като просвѣтени, истащени людье, като братія на другитѣ Христіени? требва ли мы още много време да оставимъ мрѫтѫвъ нашѫтъ языкъ, когото смы напослѣдили отъ нашытѣ прадѣды, и повѣче днесъ, кога гледамы около насъ христіенскытѣ и Славенскытѣ народы да истащяватъ язикѫтъ си и народнинѫтѫ си, мы сѫщитѣ да станемъ единъ чюждинецъ, което е насреща на разумѫтъ ни? — Нѣ! тва не може да остане тѫй за напредъ! И мы Бѫлгаретѣ требва да започнемъ да са усѣщамы като народъ, който има сѫщытѣ правды съ другытѣ Европскы народы! мы требва да дѫржимъ здраво языкѫтъ си и вѣрѫтѫ си! Мы требва да покажемъ съ прилежѫтъ нанапредъ и съ истащението на разумѫтъ, че смы христіени, че смы Славене, братія на Московцитѣ, на Сѫрбитѣ и на другитѣ Славенски народи!“

Едно отъ най-сигурнитѣ срѣдства, за да напредне българскиятъ народъ, е книгата, написана на български езикъ. За да подтикне народната просвѣта, Богоровъ се решава да започне да редактира Български орелъ, „написанъ на единъ чистъ народенъ языкъ, сѫщо както са хортува по всичкытѣ страны на бащиніята ни...“

„Вѣстникътъ ще съдържа:

1. Граждански извѣстія отъ всѫдѣ; повѣчето щѫтъ бѫдѫтъ новини отъ Цариградъ, отъ Турско, отъ Влашко, отъ Гръціѭ и отъ другытѣ близосѣдны Славенскы страны, вситѣ щѫтъ са извѣстяватъ колкото са може по́ скоро;

2. При тѫѭ главнѫ основѫ на нашѫтъ листъ, ще има учебный дѣлъ на извѣстникѫтъ ни: описванія на нѣкои чюжди мѣста, страни и народи на бащиніята ни, както и отъ другытѣ Европскы страны, и повѣчето Славенскытѣ, като да стоятъ тѣ по́ близо кѫмъ нашѫтъ народъ; случки на щастіето на народътъ ни отъ старо време до днесъ; извѣстія на нѣвгашното ни слободно управленіе, дѣлата на нашитѣ юнаци и на нашитѣ царье; честьта на бащиніята ни и др. т.;

3. Достойни забѣлежванія на истащеніето и на редѫтъ за школата на близосѣднитѣ ни народи, ще имъ са показва леснинѫтѫ и пѫтьѫтъ, за да се преобразѭтъ въ бащиніѭтѫ ни по́ добрѣ школата и редѫтъ на ученіето;

4. За тѫрговцытѣ и за които иматъ занаятъ, ще има извѣстія, поученія и настаняванія, по кой редъ трѣбва да вѫрвятъ тѣ, за да докаратъ единъ такѫвъ имотъ и едно такова цѫвтѣніе на тѫрговіята и на занаятитѣ, както другитѣ Европски народи;

5. Развеселителната страна на извѣстникътъ ни ще има: приказки, басни, народни пѣсни, народни причти, смѣшливи приказванія, и повѣчето такива нѣща, отъ които могатъ даскалитѣ по нашитѣ школа да придобыѭтъ нѣщо за истащеніето на дѣцата;

6. Най-сетнѣ ще има прегледваніе за всичкытѣ новы книгы, които са пишѫтъ на Бѫлгарскый языкъ.

При едно толкова различно съдържаніе, ще намѣри всякой книжовенъ човѣкъ нѣщичко въ извѣстникѫтъ ни, дѣто да го поучава, весели́ и да му донася придобывкѫ. Заради

това само са надѣемъ повече, че щѫтъ са найдѫтъ за него млого купувачи".

„Отначало вестникътъ ще излиза на 1. и 15. число на месеца: ако се запишатъ повече абонати, ще излиза три пѫти на месеца".

„Цѣната му е за цѣлѫ годинѫ 52 гроша Турски, или 14 цванцыгеря Австрійски, напредъ платени".

„Всякой, като са подпише, пріема дарбѫ пѫрвый брой. Здравѣйте, милички! Иванчо Андреовъ".

„Новини (Колкото засега)

Цариградъ. Негово Величество Султанъ Абдулъ-Меджидъ, отъ какъ се е воцарилъ затича непрестанно за доброто на всичкитѣ си подавници, което е написано извѣсти общо въ Цариградъ и по всичкото си Царство съ единъ Хатишерифъ, който казва: тѫрговаята да бѫде слободна навсѫдѣ по Турско; давнината да бѫде съ мѣркѫ; сѫдбата да се вѫрше сѫсъ страхъ Божій, безъ разлика на лицето или на вѣрата, и да бѫдѫтъ вситѣ людье равни предъ законѫтъ; да не се зима вѣке глобѫ; всякой да си дѫржи бащинѫтѫ си вѣрѫ, безъ да ѭ промѣнява насилѫ въ угалатваніе отъ нѣкой и др. т. Днесъ Самъ Нег. В. отъ обычъ и горещо желаніе за мирѫтъ и добрый поминокъ на подавницитѣ си, отредили сѫ да пребродѭтъ Бѫлгаріѭ и Румели, за да уздравѭтъ по́добрѣ вышереченый Хаташерифъ и да махнѫтъ всякакво беззаконіе и притѣсненіе отъ земѭтѫ си, Комуто да продължи днитѣ си!" По-нататъкъ следва „Описаніе на село Котѣлъ" (селото, населението, облѣклото, обичаитѣ). После идатъ: „Приказки. Желѣзный свѣщникъ. Приказванія. Трима пріетеля. Басни. Двѣ кози. Двата палешника. Народни пѣсни. Царь Муратъ и Мара. Народни причти (6 пословици). Смѣшливи приказванія."

„Бѫлгарскый народенъ извѣстникъ, брой 2, 20 Септемврія 1846 пѫрвоодишенъ.

Въ тискарницѫтѫ на Врейткопфа и Хертеля. Липиска. Изважда Иванчо Андреовъ".

[Цѣлъ брой — 4 страници. Въ Софийската народна библиотека има само единъ брой].

„Той листъ ще излазя два пѫти въ мѣсецѫтъ. Цѣната му е за цѣлѫ годинѫ 52 гроша Турски.

Заржчваніята се пріиматъ: въ Букурещъ у г. Параскева Г. Карапиперъ; въ Карлово у Гг. Пульовцы".

Бележка: „Нашѫтъ извѣстникъ ще излазя съ име: „Бѫлгарскый"

„Книжовно. Болгарска аритметика сочинена отъ Хр. К. Сичанъ Николовъ, Букурещъ. Напечатана у Іосифа Копайнига. 1845.

Нашата Книжнина отгорѣ за 26 годинъ зе и зима голѣмѫ напреднинѫ, защо всякій день гледамы, че нашитѣ писателье непристанватъ да ѫ умложаватъ съ различны потрѣбны книгы за народѫтъ, който, като гледа всякога новы изваждания, не може да имъ са нарадва и да благодари отъ все сърдце на писательетѣ за тѣхнытѣ мѫкы". Описанія. Градъ Самоковъ. Рылскый Манастырь. Занаятски извѣстія. За работеніето на желѣзото въ Европѫ. Баска. Устарѣлый лѫвъ. Смѣшливи приказванія".

Бр. 3 съдържа 4 страници. „Изважда Иванъ Андреовъ. Липиска. Въ Тискарницѫтѫ на Фр. Рюкманна".

Какъ е билъ посрещнатъ вестникътъ на Богорова — първиятъ брой — „Бѫлгарскый орелъ"?

Априловъ за вестника на Богорова (за „Български орелъ"):

„Г. Андреовъ не сѣди празенъ... Тіи дни видѣхми пѫрвыйатъ му брой (нумеръ) на Извѣстникъ атъ му Български, издаденъ въ Липиска 20 априлія сего года. Сърадвахме сѫ за това, че ще имамы и другій — Бѫлгарскій дневникъ, и отъ чисто сѫрце му желаемъ добъръ успѣхъ

Той дневникъ видися, чи ще стане много полезенъ за Българиятѫ и за това нека ни позволи издатель му да кажемъ мнѣнието си за напечатанный отъ пѫрвий листъ...".

Априловъ намира, че по-добре ще бѫде да се нарече вестникътъ „Българска пчела" или „Български извѣстникъ". — Априловъ настоява да се даде на първия български вестникъ нѣкакво по-скромно заглавие, а не такова гръмко и опасно, бунтовнишко — „Български орелъ". Вижда се, Богоровъ е послушалъ този съветъ, понеже вториятъ брой на вестника излиза подъ скромното име „Бѫлгарскый народенъ извѣстникъ". Априловъ е билъ убеденъ, че българитѣ ще могатъ да издействуватъ права отъ турското управление само по единъ най-легаленъ начинъ. Ето защо той съветва Богорова да бѫде сдържанъ, предпазливъ при списването на вестника, да избѣгва изрази като „гражданско и свободно управление", „дѣлата на нашитѣ юнаци и царе", „честьта на бащинията" и др. Съветва го сѫщо да избѣгва описания, които могатъ да напакостятъ на българитѣ. Навѣрно Априловъ разбира описанията на Котелъ и Самоковъ.

Вестникътъ на Богорова, макаръ и да е съдържалъ интересни статии, написани на разбранъ български езикъ, не еималъ успѣхъ. Дори и следъ излизането на третия брой не се е записалъ нито единъ абонатъ отъ България. Въ едно писмо до Ханка, Богоровъ обяснява, че за този неуспѣхъ сѫ виновни българскитѣ читатели, които били противъ неговия езикъ.

Богоровъ пише на Ханка отъ Лайпцигъ, на 7. I. 1847 г.:

„Видя, че искате да пріимате Извѣстникѫтъ ми, за когото азъ не могѫ пріе още никаквѫ пренумерациѭ, защо е неизвѣстно здравото му излизаніе, че до сега нѣмамъ нито единъ помощникъ отъ нашитѣ българе. Причината на това е, че тѣ искатъ да са пише на единъ другъ языкъ, а нѣ както говори нашѫтъ народъ, което азъ не могѫ направи,

защо непознавамъ другъ нѣкой български языкъ освѣнъ бащиніетъ си, и така май мѫчно щемъ са сговоримъ... Едвамъ съ голѣмѫ мѫка да днесь сѫмь нащампалъ отъ Извѣстникѫтъ си до три броя...“ (Францевъ, Письма, с. 9).

Това обяснение едва ли може да се вземе за вѣрно: ние знаемъ, че българскитѣ читатели, въ по-голѣмата си часть, сѫ предпочитали именно литература, която не се отклонява твърде много отъ езика на народа. Разпространение на граматиката!

Причинитѣ се криятъ другаде. Съ издаденитѣ два-три броя Богоровъ нито е успѣлъ да популязира своя вестникъ между българитѣ, нито дори да ги запознае, както трѣбва, съ своето предприятие. При това, съобщенията между Лайпцигъ и българскитѣ области сѫ били твърде бавни и трудни. У българскитѣ читатели още не е имало навикъ да се интересуватъ отъ периодичната литература, има слабъ интересъ къмъ нея — както видѣхме и по отношение на Любословіе. И днесъ — интересува ги, само ако е партийна. Ала най-главната причина за спирането на вестника въ Лайпцигъ ще да се крие въ обстоятелството, че богатитѣ българи отъ Букурещъ, които издържали Богорова, претърпѣли нещастие въ търговията си, поради което се отказали да му помагатъ по-нататъкъ. Вследствие на това, той напустналъ Германия и заминалъ за Цариградъ. Ето що пише въ биографията си:

„Достойно за съгледванье е и това, че колкото се затичахъ да напрѣднувамь съ моитѣ работи, толкова повече срѣщахъ спънки, и отъ какъ поживѣхъ три години въ Липиска, случиса тогава въ Букурещъ голѣмъ пожаръ, направи прахъ и пепель млого лавици и кѫщя, та моитѣ познайници, ако и да не загубиха сичкото си иманье, тіи бѣдоха жални и умилни и неможаха веке да ми подадѫть помощна рѫка.

Отъ неманье що да се стори, напустнахъ Липиска (1847) и потеглихъ пакъ право за въ Цариградъ, дѣто въ Балъ-Капанъ ханъ, всрѣдъ Еничерскыа пологъ, основахъ Бѫлгарска типографія и журналъ по име „Цариградски Вѣстникъ“, когото издавахъ три години.

V

Въ Цариградъ. — Цареградскій вѣстникъ. — Какъ е билъ основанъ вестника. — Програма. — Кратка географія математическа, физическа и политическа. — Съдържание. — Характерни извадки отъ книгата.

Основаването на печатница и на новъ български вестникъ, както узнаваме отъ автобиографията на Богорова, а сѫщо така и отъ други източници, е било съпроводено съ доста голѣми трудности. За да осѫществи плановетѣ си, Богоровъ се сближава най-напредъ съ българската срѣда въ Цариградъ, убеденъ, че отъ нейна страна ще намѣри най-голѣма и най-сигурна подкрепа. Поради това, той се настанява въ Балъ-Капанъ ханъ (Тамъ е имало най-много калоферци, както бележи Богоровъ въ автобиографията си).

Трѣбва да ви кажа, че Балъ-Капанъ ханъ е било сборно мѣсто на българскитѣ занаятчии и търговци въ Цариградъ — тамъ сѫ живѣли и сѫ работили, тамъ сѫ се организирали българскитѣ еснафи, които сѫ играли такава важна роля презъ време на черковната борба. Въ Балъ-Капанъ ханъ между тия еснафи сѫ агитирали Н. Бозвели, Богоровъ, Раковски, Петко Славейковъ — всички онѣзи дейци, които създаватъ въ турската столица единъ важенъ центъръ на нашия духовенъ животъ. За да имаме по-ясна представа за това мѣсто, което е толкова важно за нашето възраждане и за което твърде малко е писано, ще ви прочета описанието на самия Богоровъ (помѣстено въ неговата книга Нѣколко дена расходка по българскытѣ мѣста, 1868).

„Ако има въ Цариградъ нѣкое мѣсто по-мило и по-любопытно за едного Българина, то е Балъ-Капанъ ханъ.

[Единъ затворенъ пазаръ]. Той е едно каменно и твьрдѣ здраво зданіе, четвьртито околоврьстъ, извѫтрѣ съ маазы и надъ тѣхъ редъ одаи, на брой около шестдесять, всякоя отъ които си има прѣдь вратата надъ нея и по една камарка, стаичка. . . Горе въ одаитѣ ся намиратъ: сливненскы абы, калоферскый гымь, гайтанъ и гюліево масло; послѣдното, види ся, за да забулева джха на отдолнитѣ бакалскы стокы. По-горѣ въ камарытѣ ся избадать хылядо иглы за парѫ, дѣто обикновенно лежятъ въ една по трима четырма, още и онизъ Българчета, които сѫ дошле въ Цариградъ, по-просто да го речемь, да печелятъ пары. Тукъ нашенецъ самъ си готви, самъ ся пере, самъ си мете камаркѫтѫ, доклѣ стигне нѣкоя парицѫ за да може да донесе нѣколко топа гайтанъ и сетнѣ нѣкой денкъ сливенскы абы: това е началото на търговіята му. А слѣдъ нѣкоя година, ако му даде ржка да донесе нѣчто червишь за продань, той става съвьршенъ търговецъ и тъй постигва голѣмото добрут[р]о [sic]“ (50).

Богоровъ говори иронично за тѣхъ — понеже тѣ не се решаватъ да заловятъ нѣкое по-крупно търговско предприятие, а се занимаватъ съ дребна търговия. При все това:

„Набрани на едно мѣсто, както въ нѣкое село, тіи сѫ улеснили изданіето на пьрвый вѣстникъ и основаніето на типографія въ сѫщій Балъ-капанъ-ханъ на 1848 л. на едно мѣсто, дѣто преди нѣколко годины страшно е было и да ся продума българскы; тіи сѫ основатели тѣ и на „Български Книжици“ и „Съвѣтника“... (51-52).

Между другото, той се грижи за настаняването на българскитѣ ученици, дири имъ срѣдства да продължатъ образованието си, застѫпва се за освобождението на подозрѣни българи.

„Въ Балъ-капанъ живѣяхъ въ една стаичка заедно съ едного Калоферца и секоя вечерь отъ какъ са затваряше

ханската вратня, ный са разговаряхме помеждумъ за търго-вія и за просвѣтенье. Малко по-малко са запознахъ въ сичкитѣ тамъ търговци и сявгашъ гледахъ да имъ посгорещж истиналитѣ за народность сърца. Млого пѫти вечерь са събирахме въ една стая по петь шесть души за прѣминуванье врѣме. Азъ приказвахъ за Европа, за търговски компаніи, за желѣзни пѫтища, за чіито отговоръ тіи ми казваха: „варди са да не падне тавана отгорѣ ви“, и по между подвърляхъ по нѣкоя дума за Българска черкова и владыци въ Цариградъ; защото единъ пѫть, безъ да са преварде-вамъ, въ Комісовата стая направо имъ напомнихъ подобна рѣчь и тіи тутакъ-си ма испѫдиха отъ какъ ми забележиха, че нѣматъ потрѣба отъ черни раса“.

Най-голѣми затруднения е срещналъ Богоровъ, когато се е опиталъ да издействува отъ турското правителство разрешение за издаване на български вестникъ въ Цариградъ. Българскитѣ голѣмци въ Цариградъ, Пиколо и Александъръ Екзархъ, го лъгали съ обещания, безъ да свършатъ нѣщо. Най-сетне той разбралъ, че нѣма какво повече да очаква отъ тѣхъ — и подирилъ друго срѣдство.

(Изглежда, че неговиятъ приятель, къмъ когото се е обърналъ за съдействие, е Раковски; Раковски казва, че е издействувалъ разрешение за издаване на вестникъ).

„Прѣзъ сѫщыа день надвечерь, за да ми отмине тѫгата, качихъ се въ една ладийка, та излѣзохъ право при Мега-Ревма, дѣто по случка срѣщнахъ едного ученика отъ мойтѣ вехти познайници [Раковски?], който ма покани та сѣднахме въ едно кахвене край морето, а при вонещыа дымъ що случахме изъ барбоницитѣ, приказахъ му сичко за моето дохожданье въ Цариградъ и го помолихъ да ма упѫти що годѣ. Така той прѣзъ другыа день ма запозна съ едного Вьрбичанецъ, който ми написа потрѣбныа харзувулъ както прилича и ма насочи кому да го подамъ и въ кое отдѣле-

нье трѣбува да ходя за търсенье отсѣка. Тжй не са мина млого врѣме, споредъ тогавашныа обычай, пріехъ отъ Управника надъ Царствената Типографія една писмовна воля за изваждане Български журналъ по име: „Цариградски вѣстникъ". Станахъ ли веднажъ вѣстникарь, можахъ да са представя предъ мнозина голѣмци, както: Светѣйшыа Вселенски Патріархъ, Ст. Богориди-бей и прѣдъ графъ Титова и Князь Вяжемски, и водевахъ прьта за народнитѣ наши работи, ако имаше нѣкой да ми помага за вѣстника, чіето издаванье ни ми даваше яко слободно врѣме" (с. 6).

Цареградскй вѣстникъ почва да излиза въ Цариградъ отъ 1 януарий, 1848 г. Най-напредъ подъ редакцията на Богорова. Излиза веднъжъ въ седмицата. Богоровъ е редактиралъ първитѣ три годишнини. Следъ това редакторъ става Александъръ Екзархъ. Вестникътъ е излизалъ тринадесеть години.

Програмата му е следната:

„Ще описва: първомъ дѣлата на управленіето, вънкашны политическы новины, безъ никакво расжжденіе отъ негова страна; ще разсжжда по нѣвгажъ за удобреніето на училищата ни и колкото ся тегли за нашето народно просвѣтеніе; ще смѣс (т) ва съ драго сърдце и сякаквы новины, политически или книжевни, каквито му ся испратятъ изъ Българско".

Извънредно ценен вестникъ и до день днешенъ. Съдържа множество интересни дописки отъ цѣла България, отъ които се вижда, въ какво състояние се е намирала нашата просвѣта, изобщо нашиятъ духвоенъ животъ презъ него време. Статии, които засѣгатъ различни въпроси изъ областьта на духовната и материална култура. Значение за черковната борба. Политически отдѣлъ — извлѣчения изъ по-голѣмитѣ чужди вестници, особено отъ тѣзи, които сж излизали въ Цариградъ. Художественъ отдѣлъ —

преведени разкази и стихотворения („Чудосиитѣ на Робинсина Крусо“, преведено отъ Богорова; преводи отъ западноевропейски писатели, отъ гръцки, руски и сръбски; комедии на италиянеца Голдони), а сѫщо и оригинални български стихотворения — първитѣ произведения на Чинтулова, Славейкова, 1849 г. Значение за българския фолклоръ — народни пѣсни, статии, описания, които засѣгатъ българското минало и българския битъ; П. Р. Славейковъ и неговитѣ пословици. Етнография — описания на отдѣлни градове и села; автобиографични бележки.

По него време, заедно съ други родолюбиви българи, Богоровъ е действувалъ да се получи разрешение за изграждане на българска черква въ Цариградъ. Продължавалъ е да издава вестникъ при най-неблагоприятни условия:

„Безъ да гледамь голѣмитѣ мѫчнотіи за вѣстника си слѣдвахъ да го издавамь отъ какъ нѣмахъ повече отъ 180 помощника, доклѣ най сетнѣ ми дотегна до толкова щото неможехъ да се стърпя и, безъ да му размисля, напустнахъ сичко и тръгнахъ за Влашко.

... За да не сѣдѫ безъ работа и да са създадѫтъ вразумливи прочетници за политически вѣстникъ, заловихъ са та издадохъ една географія, дѣто описахъ дълго и широко Европско Турско и най-вече сѫщо България. (Друго подобно дълго и широко описанье на Българія нѣма и до днесь)...“

Кратка географіа математическа, физическа и политическа. Отъ И. Андреева. Букурещь, Въ I. Копайниговѫ Книгопечятнѫ, 1851.

Съдържание:

Чясть прьва (1-46). Физическа географія (46-76). Часть втора. Политическа географія (76-85). Географія сегашна (86-307). „Европейска Турція“ (с. 157-160). „... Тая земя съ 15 хыл. четвр. лев. пространство и 16 $^{1}/_{2}$ мил.

жителе е отъ най-хубавы-ты мѣста на Европѫ, обаче голина и неразработена отъ владано-то неученіе, ако и да ся затичя Управленіе-то отъ нѣколко врѣмя да въведе образованость-тѫ въ всичкы-ты родове на неговы-ты рай безъ разликѫ ..." (157).

„Българія" (с. 163-175). За България се говори и въ главата Тракія (Румелы) (с. 180-190). Отчасти Ипиръ (196-198).

„Македонія" (Филива-Вилаети) (с. 190-194). „Албанія (Ветха Блъгарія)" (194-196).

„Българія, най-голѣма и най-населена область отъ всичкы-ты другы въ Въс. полуостровъ на Европѫ..." (163).

„Българе-ти еѫ якы и юнаци, высокѫ и срѣднѭ врьсть человѣци, хубавци, живни, гостепріемни и яко много работливи; языкъ-тъ что говорять чисто и ясно гы доказва, че сѫ изрожденци Славянскы, зачто нито едно отъ Слав. нарѣчія е толкосъ близо до майкѫ-тѫ колко-то Блъгарско-то, и най-паче Старо-Планинско-то, което въ изрекваніе-то за чюдо ся е увардило не покѫтнѫто. Всякой единъ отъ тѣхъ има своѭ собственость и е ступанинъ на кѫща, нивѫ, лозіе и ливада, които уработва самъ си и плаща опредѣленѫ-тѫ десятинѫ и царщинѫ-тѫ, като получява и еднаквѫ правдинѫ прѣдъ закона. Чясть отъ гражданци-ты ся залѣгать съ тръговіѭ на мѣстны произведенія, останѫли-ти съ най-тяжкы-ты занаяты, а селняне-ты съ орачество и скотовъдство като ся поминувать много по-добрѣ отъ прьвны-ты. Отъ основаніе-то на Танзимата (общеполезно Законоположеніе) любовь-тѫ камъ народность гы подкани да направять общи училища и да учять бащиный си языкъ като прѣведохѫ на него всякаквы книгы..." (165).

При описването на българскитѣ градове и села Богоровъ ни дава твърде ценни и интересни сведения отъ най-разнообразенъ характеръ — засѣга не само духовния, но и икономическия животъ на населението; макаръ и накратко

да описва българскитѣ мѣста, той успѣва да каже онова, което е характерно за населението, за неговия поминъкъ и за просвѣтата му. Особено сѫ ценни статистическитѣ данни, които придружаватъ неговитѣ описания — той не забравя да спомене, колко население има всѣки градъ и всѣко село, какви други народности освенъ него живѣятъ тамъ, колко училища и черкви има и пр. Благодарение на тази книга и на други подобни (Н. Бозвели, Фотиновъ) българитѣ сѫ познавали и изучвали своето отечество.

„Софія или Тріадица (60 хыл. ж. Блъгаре, Турци и Евреи), не далечь отъ планинѫ Витошь гѫбавѫ съ руды, единъ отъ по-хубавы-ты и главны-ты градове въ Турско, иманъ по правдѫ за столицѫ на цѣлѫ Блъгаріѭ, разложенъ на приятно и лично поле при р. Искъръ и Нишявѫ, сѣдалище Паши и Митрополитъ; има чисты и широкы улици, 8 црькви, множество Турски джяміи, добрѣ направены кѫщи заобиколены отъ гыздавы градины и дрьвіе, добричко Блъгарско училище, всякаквы занаяты, голѣмѫ чяршіѭ и порутенѫ ветхѫ тврьдиньѫ. Вѫтрѣ въ града има двѣ бани съ минералны воды, както и нѣколко наблизо изъ вънъ. Околности-ты му сѫ накычены съ 12 монастыре отъ които по-забѣлѣжены сѫ Св. Іоаннъ Рылскый и Св. Архангеловъ. Софійскый ейялетъ обема 365 села все Блъгарскы, нѣколко отъ жителе-ты на които ся наричятъ Шопи сир. Софци...“ (166).

„Нишь, далечь 25 ч. отъ Софіѭ, при р. Нишявѫ до прѣдѣлы-ты на Срьбіѭ, тръговскый градъ, заобыколенъ съ двѣ тврьдини, Пашовско и Митрополитско сѣдалище; има три црькви, училище, мытарство, и 50 хыл. ж. които обрьщать тръговіѭ съ мѣстны произведенія, восъкъ, копринѫ и проч. нѣколко ся работать и съ Віеннѫ“ (166).

„Враня, при планинѫ-тѫ, тръговскый градъ съ 4 хыл. ж. залѣгваны съ ковачество. Пиротъ, турски Шяркіой, далечь 12 ч. отъ Нишь, рѫкодѣ(л)ный градъ; има црькви,

Бльгарско училище, много фабрикы за най-хубавы губере и 15 хыл. ж. Тукъ излазя и много кравіе масло" (167).

„Троянъ, далечь 2 ч. отъ Ловичь, село разложено при Балканъ край Осьмь; има црьквж, училище, женскый метохъ съ калугеркы, и заедно съ колыбы-ты, что сѫ на около изъ планинѫтѫ, съставлява 25 хыл. ж. орачи и повече кераджіи съ коніе, та прѣкарватъ различны стокы прѣзъ Балкана. На-близо има монастырь нареченъ Троянскый (167).

„Трьново или Трапезица, при Янтрж (Іетъръ), извирванж наблизо изъ Балканъ и вливанж при село Новградъ въ Дунавъ, былъ е единъ отъ столны-ты градове на Блъгарскы-ты царіе, дѣто сѫ ся коронясвали и похранявали, разложенъ е на высокъ мысъ, образовуванъ отъ лакътушнето теченіе на Янтрж, крайще-то на когото ся наричя Кѫсъ-Исаръ и най-высоко-то му мѣсто Чянлж-Тепе, а насрѣщж ся видять и до днесь развалы-ты на Трапезицж. Отъ вѣтхы-ты му зданія ся е увардила само патріаршеска-та црьква, сега Митрополія. Въ тоя градъ живѣе Паша и Митрополитъ, наричванъ Екзархъ на цѣлж Блъгаріѫ. Трьново има 9 црькви, две училища, Бльгарско и Грьцко, тѣсны раскривены улици, приличнж чаршіѫ, хубавичко направени една врьхъ другж кѫщи, които особено надвечерь имѫть настрьхный изглядъ, и 30 хыл. ж. повече занаятци и нѣколко обрьщатъ тръговіѫ съ Віеннж, Влашко и Царійградъ. Въ околнос-ты-ты му излазя доста коприна, кожухарска стока и др. т. Има кашлж и Пашалѫкъ е съ 365 села. Рѣка Янтра влече златенъ пѣсъкъ. Камъ Въстòкъ $^1/_2$ ч. далечь отъ Трьново възъ дѣсный брѣгъ на Янтрж е село Албанасы (Загоріе), разложено на единъ рѫтъ съ благорастворенъ и сладъкъ въздухъ, дѣто ся живѣяли на ветхо врѣмя Блъгарскы-ты Болярци и Голѣмци, чтото и до сега стоять развалы-ты отъ тѣхны-ты нѣкогажь великолѣпны палаты. Въ това село всичкы-ты кѫщи сѫ каменосъзидены, има 7 црькви и около 2 хыл. ж. Тукъ живѣе

лѣтемъ Трьновскый Митрополитъ. Около Трьново има нѣколко голѣмы села, вредны съ тѣхны-ты колыбы да ся наричѫть градове, населны само отъ Блъгаре залѣгваны повече съ копринѫ . . .“ (168-169).

„Габрово, разложено до Балканъ, прохлаждавано прѣзъ срѣдъ отъ Іетъръ и съединявано съ 2 моста; има 3 црькви, едно добричко училище и часовникъ на стлъпъ. Чясть отъ жителе-ты му сѫ ковачи и правятъ множество различны ножове, та гы разнасять насѫдѣ по Турско, а другы сѫ дрьводѣлци, сир. длъбаѫть всякаквы дрьвены сѫдове. Наблизо има и трапища за каменны вѫглища. Всичкы-ты жителе на това село, заедно съ прьснѫты-ты колыбы изъ планинѫ-тѫ, ся смѣтать до 50 хыл. души. Габрово е мѣсто рожденіе на Априлова“ (169)

„Трѣвна, при Янтрѫ, съ црьквѫ, училище и 5 хыл. ж. които сѫ искусни куноописци и дрьводѣлци“ (169).

„Шумьнъ, единъ отъ най-главны-ты градове на Блъгаріѫ, разложенъ подъ Балканъ и обыколенъ съ якѫ тврьдиньѫ; има 2 црькви и 2 училища, хубавы чяршіи и нѣколко салханы. Тоя градъ е сѣдалище на Митрополитъ нареченъ Прѣславскый отъ близне-то село Прѣславѫ (Ескы-Стамболъ), въ старо врѣмя столиченъ градъ. Отъ 50 хыл. ж. что има чясть сѫ Турци, Армянци, и Ебреи, които ся поминувать съ тръговіѫ и различны занаяты“ (170).

„Котель или Казанъ, село разложено въ балканскы-ты изданкы .възъ прѣдѣлы-ты на Тракіѫ, далечъ 20 ч. отъ Шумьнъ; има хубавѫ црьквѫ, 2 училища просты и 8 хыл. ж., които ся залѣгать съ скотовъдство и тьчѫть абы. Котелъ е мѣсто рожденіе на Н. С. Стефана Вогоридя, сега Мустешарь при Оттоманскѫ-тѫ Портѫ. На-близо има пещерѫ нареченѫ Нырець“ (171).

„Никополь, турскы Неболъ, далечъ 30 ч. отъ реченый на высоко мѣсто разложенъ градъ съ якѫ твьрдиньѫ, която

ся затваря по обѣдъ и пладня, срѣща Турну-Сѣверинъ въ Влашко, славенъ градъ въ ветхо врѣме, сега изпаднѫлъ; има 2 хыл. ж. часть отъ които сѫ Блъгари съ еднѫ црьквицѫ. Ветхы оставкы има еднѫ црьквѫ по Римска направѫ, еднѫ чюшмѫ и много изпочупены каменны статуи" (171).

„Пловдіевъ, турскы Филибе, най-тръговскый градъ въ Турско послѣ Царійградъ, далечь 80 ч. отъ него, разложенъ при Марицѫ на три островръхы рѫтове, вижданъ отъ далечь като герданъ, сѣдалище на Пашѫ и Митрополитъ; има 40 хыл. ж. Турци, Блъгаре, Армянци и Ебреи, чясть отъ които обрьщатъ голѣмѫ тръговіѭ съ Нѣмско и съ цѣло Турско, а останѫлы-ты поминувать съ различны занаяты, 8 црькви, 1 павликянскѫ, весма хубавѫ чаршіѭ, единъ голѣмь дрьвенъ мостъ, съединяванъ Карши Якѫ съ Пловдіевъ, и еднѫ болницѫ. Главно-то произведеніе на Пловдіевъ е оризъ-тъ. Блатливы-ты му мѣста неизбѣжны за неговы-ты посѣвкы, докарвать много болести въ града. Всичкы-ты му жителе сѫ дошляне отъ околны-ты Бльгарскы села, засѣдени тукъ спорядъ цѫвтѣвуванѫ-тѫ тръговіѭ. Любовь-та камъ народный языкъ гы подбуди та почнѫхѫ наскоро въ нѣколко црькви да служять славянскы, и основахѫ Блъгарско обще училище" (183-184).

„Сливенъ, турскы Ислемїе, най-рѫкодѣлный градъ въ Турско, разложенъ до полы-ты на Балканъ, отгдѣто ся сливатъ мого рѣкици та оттова ся е и нарекълъ. Има 3 царскы за сукна фабрикы, започнѫты испрьво отъ Добря Желѣскова, много витла (машины), за чесаніе на влъна-та и другы рѫкодѣлія, 3 црькви, 2 училища и 20 хыл. ж. Турци и Блъгари. Главно-то произведеніе на Сливенъ сѫ абы-ты и пъстры-ты губере, наречени ямболи, съ които Сливненци врьтять голѣма тръговіѭ повече съ Царійградъ; зачто по другы мѣста май не ся носи тѣхното тяжко и дебело сукно, та оттова жителе-ти почнѫхѫ да ся залѣгатъ повыше съ земны произ-

веденія, както са посѣяніе-то на жльтѫ-тѫ боѭ и на чрьници-ты. Той градъ е прочютъ по излазваны-ты въ него харны, желѣза за пушкы, хубавый сахтиіянъ, и по собирано-то въ него тръговище на Спасовъ-день. Чясть отъ жителе-ты му въ 1829 л. ся прѣселихѫ въ Влашко на Плоещь и Браілѫ" (185).

За Казанлъкъ, между другото, казва:

„Тоя градъ е накыченъ изъ около съ быстры изворе и градины, плъны съ всякаквы овошкы и тріандафилы, отъ които вадять гюлево масло, разнасвано по цѣлъ свѣтъ. Жителе-ты му ся залѣгать съ тръговиѭ на мѣстны произведенія и съ различни занаяты, па живѣять весма охолно, зато имѫтъ най-сладкѫ водѫ и гюлъ ракіѭ, едничкѫ нѣчты въ цѣло Румелы. На-близо има минералны воды, студены и топлы. ."(186).

„Калоферъ, фабрично село, разложено въ единъ хлъмъ съставляванъ отъ изданкы-ты на близный Балканъ, прохлаждавано прѣзъ срѣдъ отъ Тунджѭ, извиранѫ наблизо отъ рѫтъ Купенъ, основано отъ Калиферъ Войвода, на когото гробъ-тъ стои още край селото; има 3 црькви, 3 женскы метосы съ калугеркы, една весма добрѣ нарядено училище и 6 хыл. ж. чясть отъ които ся залѣгать съ тръговиѭ по Царійградъ, а останѫли-ти работать украйникъ [гайтанъ], най-главно-то имъ рѫкодѣліе, за което имѫть доста чяркове край Тунджѭ. Малко по-изъ Балканъ има монастырь, нареченъ Калоферскый" (186).

„Сопотъ, турскы Акчя-клиси, Бѣла-црьква, фабрично село, разложено до Балканъ; има 3 црькви, училище, женскый метохъ съ калугеркы и 4 хыл. ж. на които главный поминокъ съставлява украйникъ и градинарство. Въ това село има фабрикѫ за стъкляны сѫдове и другы за пьстры тюлбены. На-близо въ планинѫ-тѫ има монастырь нареченъ Сопотскый" (187).

„Копривщица, турскы Аврадаланъ, женско-поле, село разложено въ единъ хлъмъ срѣдъ Балканъ, прохлаждано отъ нѣколко долчинкы, сливаны отъ планинѫ-тѫ, по-главна-та на които ся нарича Тополка, извирвана отъ горѫ Бунаѭ. Има 2 хубавы црькви, едно училище и 5 хыл. ж. чясть отъ които обрыщать тръговиѭ съ овцѣ за въ Царійградъ, а другы-ти служять за помощници на тѣхны-ты въ Филибе и Едрене Бегликчіи. Главно-то произведеніе въ това село ся черапи-ти, които тукашны-ты жены плетѫть весма бръзо, па валять и пьстры плъстове. На долчинкы-ты има нѣколко мостчета, по выпе каменны, които съединявать улици-тыа изъ село-то“ (188).

Говори за Македония:„ 1,700,000 ж. Турци, Блъгаре, Грьци, Цинцраe и Ебреи“ (190).

„Мехомія, градець далечь 10 ч. отъ Неврокопъ, съ 3 хыл. ж. главенъ на Разлогъ, което е поляна обыколена отъ изданкы-ты на п. Рылѫ и накиченѫ съ около 15 села все Блъгарскы, най-главно-то отъ които ся наричя Банско съ топлы воды и 6 хыл. ж. тръговци, поемници и орачи. Велессъ, турскы Кюпрюлы, при р. Вардаръ разложенъ градъ, съ црьквѫ, училище, каменный мостъ и 7 хыл. ж. Турци, Блъгаре и Грьци, повече градинаре. Прилѣпъ, разложенъ въ валевѫ малъкъ и утврьденъ градъ, прочютъ по тръговище-то си събирвано на 25 Септемврія и отечин-на Краля Марка, съ 6 хыл. ж. Бытолія (обытель) или Манастырь, при р. Еригонъ до Сѣверо-въсточны-ты полы на Пиндъ съ еднѫ порутенѫ тврьдиньѫ и 18 хыл. ж. повече Блъгаре и Цинцаре, залѣгваны съ сѣяніе-то на памука... (191). Сѣрресъ... жителе въ него ся смѣтать 40 хыл. повыше Блъгаре, Грьци и нѣкои Турци и Ебреи... Сина, градець по-въсточно отъ Сѣрресъ съ 2 хыл. ж. мѣсто рожденіе на голѣмый банкеринъ Синѫ въ Віеннѫ“ (193).

„Албанія (Ветха Блъгарія)“ (194).

„Охрида (ветхый Прѣспа), утврьденъ градъ, разложенъ при едноимно-то си езеро и р. Дринѫ, далечь 5 ч. отъ Іоаннинѫ, сѣдалище на Архыепископъ, който ся наричя Екзархъ на цѣлѫ Ветхѫ-Блъгаріѭ; има 2 црькви, училище и 10 хыл. ж. повече Блъгаре отъ Моаметанци, залѣгваны най-много съ рыболовство. Тоя градъ ся е нареклъ така отъ имя-то на Блъгарского царя Самуила, прѣкореного Охрій, който направи Охридѫ на негово врѣмя столицѫ на цѣлѫ Блъгаріѭ... Рѣзна, добъръ градъ, камъ в. отъ Охридѫ, при едноимнѫ рѣкѫ съ 5 хыл. въ околносты-ты му има 25 села Блъгарскы“ (196).

Като говори за „Ипиръ, или долня Албанія“, споменува за:

„Бонила, добъръ градъ на разстояніе 1 ч. отъ речены [Янина], не далечь отъ р. Артѫ, съ 4 хыл. ж. все Блъгаре“ (197).

Грижи на Богорова за икономическото развитие на малкитѣ прибалкански градове:

„Жителе-ти въ Калоферъ, Карлово и Сопотъ отъ незнаніе другы придобыточны занаяты ся дрьжять здраво за работаніе-то на украйника, една стока на врьвіе обтакана само по крайща-та на дрехы-ты, която отъ день на день отпаднува спорядъ непотрѣбность-тѫ и на тѣсны-ты дрехы; затова добрѣ е да си възвыѭть грижѭтѫ на земны-ты произведенія, за които земя-та и мѣсто-то имъ ся весма пріятны, сир. да насѣѭть нивя съ чрьници, жльтѫ и чрьвенѫ боѭ, барабой, чюкундурь, анасонъ, да удобрять купань-тѫ на тріандафилы-ты чтото да не изсъхнувать, да завъдять пчелы и другы такы-вѫ, коитъ сѣчѭть пары въ цѣлѫ Европѫ; че съ тѣхнѫ-тѫ горкѫ ивицѫ могѫть да стигнѫть да мрѭть отгладѣ. Всякой, като гляда сегашно-то, може размысли и за бѫдно-то. Дѣто щѫть имъ сѫ плъны градины-ты съ овошкы, та още зелены, да гы ѣдять дѣца-та

имъ и лежять цѣло лѣто отъ трѣскѫ, не е ли по-добрѣ да гы искоренять, и на-мѣсто тѣхъ да насѣѭть чрьници? каква облага отъ овошкы?“ (188).

„Историческо. Блъгаре-ти Финни ли сѫ или Славяне? Учени-ти ся припирахѫ за това много, безъ да издырать и самы тѣхъ. А спорядъ по-новы исторически издирванія, и испытванія направены врьху тоя народъ, ставать извѣстни съ това имя отъ 127 годинъ прѣди Р. Х. па быле толко си много четни, чтото отъ Кавказъ трьсили жилища въ Арменіѭ. При нападваніе-то имъ на Римскѫтѫ самодрьжавѫ по врѣмя-то на Юстиніана А тѣхенъ началникъ былъ Блъгеръ, който съзидилъ столный имъ градъ Блъгары при р. Волгѫ, отгдѣто тыя, за да покажѭть повече голѣминѫ, започели да ся наричять Блъгаре. А сѫще-то имъ имя Славяне ся забравило на-сетнѣ въ народа. Подъ предводителство на Аспаруха ся заселихѫ около 679 л. край Дунавъ, и утврьдихѫ тамъ царство-то си, отъ което много пѫти трипера столица-та и самодрьжява-та на Грько-Римляне-те. Като бѣхѫ идолопоклонци испрьвѣ ся покрьстихѫ съ тѣхний Царь Богориса около 861 л. като Кириллъ и Методий родомъ отъ Солунъ прѣведохѫ за тѣхъ Св. Писаніе на языка имъ. Слѣдъ надвиваніе-то имъ отъ Іоана Чимискаго, въздвигнѫхѫся пакъ въ Македоніѭ съ Шишмана, до войнѫ-тѫ по врѣмя-то на Василія В. въ 1018 л. която дрьжя 37 г. Покорени изново на грьци-ты, усвободихѫся скоро и утврьдихѫ ново царство наречено Блъгаро-Влашко, кога имахѫ отсамъ и отвѫдъ Дунавъ управителный языкъ Българскый, което съсипа Султанъ Беазитъ А. въ 1396 л. Нѣколко врѣмя зависяхѫ отъ Срьбіѭ. Аристократія-та имъ ся съсипа отъ вѫтрѣшни припирни. Колкото ся тегли сега за ученіе-то имъ, това мѣсто ся брои днесь заедно съ по выше образованы-ты. Освѣнъ западны-ты Блъгаре при Филибе и Никополь всичкый народъ слѣдва въсточнѫ Православнѫ вѣрѫ. Между тѣхъ

ся намиратъ и нѣкои Мусулмане помаци наречени. Живѣѫть почти въ цѣлѫ Европейскѫ Турціѭ; прьснати има въ Россіѭ, Банатъ и Азіѭ. Всичко-то имъ множество стигва 6 мил. души“ (174-175).

При съставянето на географията, Богоровъ се е придържалъ предимно о говоримия български езикъ; при това книгата е напечатана съ граждански шрифтъ. Пише с я. Членната форма се отдѣля съ черта. Разбира се, и тукъ той не може да се откаже отъ желанието си да кове думи; тъй, напримѣръ, пише украйникъ (гайтанъ) (168); цѫвтѣвуванѫ тръговіѭ (184)... Но трѣбва да отбележимъ, че въ дадения случай Богоровъ не се увлича, не отива до крайность въ неологизмитѣ; неговиятъ езикъ, както казахъ, има за основа народната речь; отъ откѫслецитѣ, които ви прочетохъ, вие виждате, че този езикъ е билъ напълно понятенъ за българскитѣ четци. Навѣрно му е повлияла до известна степень критиката на Априлова.

Следъ издаването на географията Богоровъ отива въ Шуменъ и се установява тамъ учитель. Въ автобиографията се разказва, при какви условия отива въ Шуменъ:

„По нѣколко книги отъ нея Географія разпратихъ по сичкитѣ градове и чакахъ да ми внесѫтъ стойностьта имъ. А защото млого дни са изминаха и отъ никадѣ ма не огрѣя нищо, понудихъ са да идѫ самъ-си да прѣберѫ своята зиманка, дѣто стигнахъ до Шуменъ. Шуменци отъ какъ ми платиха добрѣ за сичкитѣ книги, опрѣха ма да имъ бѫда училникъ. Прѣзъ първата година ученицитѣ ми отъ какъ имаха общи познанія отъ географія, тій най-добрѣ отговориха въ изпытаньето за мѣстата по България, отъ което Шуменци останаха млого благодарни“.

VI

Въ Парижъ. — Докторъ по медицина. — Пакъ въ Цариградъ. — Българскы книжици. — Въ Пловдивъ. — Журналъ за наука, занаятъ и търговия. — Основа заради направа на една фабрика. — Съдружество за памучна фабрика. — Различни познанія за ученици. Нѣколко дена расходка по българскытѣ мѣста. — Съдържание на тая книга. — Значението ѝ.

Въ Шуменъ Богоровъ учителствува две години — до избухването на Кримската война. Презъ войната прекарва въ Русе, и отъ тамъ, съ малкото свои спестени пари, заминава за Парижъ да изучва медицина. Виждате неговия постояненъ стремежъ, постоянно желание да разшири образованието си. Билъ е вече 36-37 годишенъ...

„Съ помыслъ да продължавамъ наукитѣ, бѣхъ спистилъ нѣколко жълтички и тръгнахъ за Паризъ, дето са записахъ да слѣдвамъ лѣкарство, отъ което имахъ нѣкои познанія още отъ Липиска... Отъ какъ свьршихъ науката си, потеглихъ за Цариградъ, дѣто намѣрихъ що-годѣ работица ради занаяда си".

Въ Цариградъ той отново влиза въ срѣдата на буднитѣ цариградски българи, покрай лѣкарскитѣ си занятия намира време да работи и за българската просвѣта и литература. Известно време той редактира списанието Българскы книжици.

„Тамъ Българитѣ бѣха основали Книжовна Дружина и започнали да издаватъ Періодическо списанье, чіято редакція бѣше напусната и нѣмаше кой да го продължава. При поканваньето отъ нѣкой-си мои вехти познайници, написахъ за три мѣсеца колкото книжки недостигаха и тъй са дотъкми издаваньето за цѣла година".

Като редакторъ на това списание той продължава да чисти българския езикъ. Въ единъ кржжокъ се обръща къмъ едного — „комуто ся пада“ съ следнитѣ думи:

„Господине, имамъ честь да ви изпратя два глагола, откраднати отъ Отецъ Неофитовый рѣчникъ, за пріеманіето на които щете ся погрыжите; тіи сж: 1. прѣгледвамь καταφρονῶ 2. пригледвамъ παρατηρῶ“.

Следъ известно време напуща Цариградъ и отива въ Пловдивъ, гдето прекарва около три години като градски лѣкарь; при това той взима най-деятелно участие въ черковната борба, която именно въ Пловдивъ се е водѣла по най-ожесточенъ начинъ. За да подтикне българитѣ да създадатъ своя индустрия, той започва да редактира единъ Журналъ за наука, занаятъ и търговія (Пловдивъ. Книгарница Х. Г. Данова. Въ книгопечатнята на Никола Стефановича, въ Бѣлградъ. 1862). Въ автобиографията си Богоровъ казва, че отъ това списание излѣзли три броя; споредъ А. Теодоровъ, две книжки (Бюлетинъ, Н. Библ. — 97). Освенъ това основава едно акционерно дружество; цельта мѹ̀ е била да събере срѣдства за една тъкачна фабрика. Обаче това предприятие не успѣва.

„Отъ тамъ отійдохъ въ Пловдивъ, дѣто стояхъ около три години както градски лѣкарь, нж тамъ честьта ми не помогна яко, че тогава изпжкна и черковното пытанье Българи и Грьци и направи гражданцитѣ две отдѣлни страни. При навьртваньето ми въ Пловдивъ съгледахъ, че народа има потрѣба повече отъ майсторія (индустрія) отъ колкото отъ лѣкарство, та основахъ едно списванье: „Журналъ за наука, занаятъ и търговія“, отъ което излязоха само три броя. Сетнѣ са наехъ да направя писаното ми работа, та наредихъ една търговска дружина съ акціи, за да направи въ Пловдивъ една фабрика да са тжкжть американски платна, за която лутахъ тъкмо двѣ години; най-сетнѣ са

завьрнахъ въ Цариградъ, прѣдадохъ смѣткитѣ за поменатото прѣдпріемванье, което не можа да сполучи, че акціитѣ му не са продадоха.“

Въ връзка съ тия предприятия той написва нѣколко книги, на които нѣма защо да се спираме тукъ.

Основа заради направа на една фабрика да прѣде и тьче памукъ въ Пловдивъ. Написа д-ръ И. А. Богоровъ“, 1863.

Съдружество за памучна фабрика въ Пловдивъ. Основа Д-ръ И. А. Богоровъ, технологыческый наставникъ. Пловдивъ, Віенна, 1865.

Различны познанія за ученици. Набралъ Д-ръ И. А. Богоровъ, технологыческый наставникъ. Листакъ пьрвый. Въ Віеннѫ, 1865.

За да проучи условията за индустриални предприятия въ България, Богоровъ посещава по-главнитѣ български градове, запознава се още по-добрѣ съ своето отечество, съ особеноститѣ и потрѣбноститѣ на българското население. Впечатленията си отъ това пѫтуване той излага въ една твърде ценна книга, която, за съжаление и до день днешенъ е съвсемъ неизвестна у насъ — ценна е не само съ сведенията, които съдържа и които сѫ резултатъ на добросъвѣстни наблюдения и изучвания, но и съ формата си, съ увлѣкателнитѣ си описания, които на мѣста сѫ издържани въ най-естественъ хумористиченъ стилъ. Тази книга е озаглавена:

Нѣколко дена расходка по българскытѣ мѣста. Пѫтувалъ прѣзъ 1865-1866 л. И. А. Богоровъ. Букурещь, печатница на К. Н. Радулеску, 1868.

Съдържа: „Гостилница или ханъ (3-6). Руссе или Руссчюкъ (6-9). Свищовъ или Зистивіе (9-13). Търново или Търнова (13-17). Казанлѫкъ (17-18). Калоферъ или Колиферъ (19-21). Карлово (21-22). Пловдивъ или Филибе

(22-28). Хаскіой (28-33). Чирпанъ (33-35). Ескы-Заара (35-42). Сливенъ или Сливня (42-47). Карнабатъ (48-49). Балъ-капанъ-ханъ (50-52). Варна (53-55). Хаджіолу — Пазарджикъ (55-56). Шуменъ или Шумля (56-57). Ескы-Джумая“ (58-59).

Въ своитѣ описания на българскитѣ придунавски, приморски и вѫтрешни градове Богоровъ ни дава сведения преди всичко за поминъка на населението, за неговитѣ нрави, навици, типични особености; спира се да отбележи материалнитѣ условия на неговия битъ, засѣга стопанското минало и сегашно на отдѣлнитѣ градове и се опитва да изтъкне възможноститѣ на тѣхното по-нататъшно развитие. При това, той съветва българитѣ, дава имъ упѫтвания, какъ да подобрятъ своето стопанство, посочва имъ, коя индустрия е най-пригодна за географическитѣ и физически условия, при които тѣ живѣятъ.

„Нашата главна помысль за това пѫтуваніе быде да спомогнемъ что-годѣ за развитіето на рѫкодѣлното чювство между Българскый народъ, чтото да може той по-лесно да познае пѫтя за своето обогатяваніе, отъ което зависи всяко негово благополучіе и благоденствіе, за то и нашитѣ забѣлѣжванія въ тазь книжка ся отнасять повыше къмъ индустріята“ (5).

Съветва русенци да се заловятъ съ предене и тъкане на коприна — „това нѣчто неще много сермія, нито голѣмо искуство, и всяка кѫща може да ся прѣхранева съ реченый занаятъ твьрдѣ лесно и още и да печели...“

Ако въ тоя градъ се развие копринената индустрия „тогась Руссчюкъ ще бѫде единъ великолѣпенъ градъ както най-хубавитѣ край рейнскы градове“ (8). Напомня на русенци, че чуждитѣ параходни дружества „обиратъ всичкото злато, което влачи рѣката, и вамъ оставать да ѝ піете мѫтнѫтѫ водѫ“ (9).

„Свищовъ е най-търговно мѣсто отъ крайдунавскытѣ градове. . . Изъ града човѣкъ не вижда вѣке колыбы оградены съ плетъ или съ дъскы както въ Руссе, напротивъ въ Свищовъ всичкытѣ кѫщя сѫ два ката все отъ камыкъ, лицата имъ гледатъ къмъ истокъ, а двороветѣ имъ сѫ заградени съ каменный зидъ, извѫтрѣ стаитѣ сѫ постлалы повѣчето домашне, нѣкои чисто по европскы безъ мендерлици, а нѣ както въ Пловдивъ, дѣто обыкновенно размысатъ европытѣ съ турско. Споредъ развитіето на тукашната търговія, жителитѣ ся събудени, пъргави и остроумни, нѣкои отъ тѣхъ говорятъ добрѣ нѣмскы и французскы, между които ся намиратъ добри патріоти и особенно между младитѣ добри гражданци, отъ които образованіето и просвѣтеніето на тоя градъ ся надѣе много нѣчто“ (9-10).

Съветва свищовскитѣ граждани да основатъ едно параходно дружество, да се сдобиятъ съ единъ параходъ, който на първо време да пѫтува между Русе, Свищовъ и Гюргево; ако всички търговци отъ Свищовъ и Русе станатъ акционери на такова едно дружество, тѣ ще могатъ да конкурират нѣмскитѣ параходи, ще товарятъ на своя параходъ не само своитѣ собствени стоки, но и другитѣ, които минаватъ презъ тѣхни рѫце; следъ време тѣ ще могатъ да продаватъ акции и на търговцитѣ отъ другитѣ крайдунавски градове, дори и въ Влашко „и отгорѣ за нѣколко годинь това сѫдружество ще бѫде заможно да умножи своитѣ корыта и да гы праща и доръ до стѣнытѣ на Віена, да свалять онѫзь стокѫ, която ся купува тамъ отъ турскоземци и е опредѣлена за крайдунавскытѣ пристанища“ (12).

„Отъ Търново има мнозина, които ходятъ въ Италія съ бубино сѣмя, тіи говорятъ и добрѣ италіянскы“ (14).

„Ако има нѣкое село по-прибрано, по-добричко и по съ окопытени жители, то е Калоферъ. Разложено всрѣдъ изданкытѣ на Стара-планина и отъ двѣтѣ страны на рѣка

Тунджа, то съ околнытѣ си ту рѫтлины, ту поляны, ту брѣгове и долове има самодивскый видъ. Рѣката, която раздѣля селото на две, съ быстрата си като сълза вода, слугува имъ за испираніе вълна и кара имъ хыляды чаркове да прѣдѫть, чтото отъ нейното ручениe и отъ дрънканіето на чарковетѣ мѫчно заспива ненавыкнатый човѣкъ на подобенъ гърмежъ. Чарковетѣ правятъ изново въ Габрово, аль тамкашнитѣ механици не сѫ достигнали още да поправять тоя кусуръ дрьнканіето, което лесно можяше стана, ако горното стебло на цвѣытѣ бяше было съвсѣмъ трькалясто. Отъ прѣди стотина годины калоферцы сѫ познавали Віенѫ, дѣто сѫ носили сахтіяны за продань и съ тѣхъ сѫ обрьщали голѣмѫ търговія; аль по врѣмято на Бонопартя, при спаднуваніето на нѣмскытѣ асигнаціи, тіи всичкытѣ усиромашаха, и днесь въ Калоферъ фамилія Сахтіянджіоглу сѫществува само съ името си. Добри абаджіи тіи много врѣмя сѫ приготвували войнскытѣ дрѣхы въ Цариградъ, та споредъ това сѫ имали добрѫ случкѫ за обогатяваніе, аль не сѫ знаяли да ся въсползувать отъ нея, както сполучи Гюмюшь-Герданъ въ Пловдивъ. Днесь главното рѫкодѣліе въ Калоферъ е гайтань-тъ и шаякъ-тъ съ които ся поминуватъ всичкытѣ му жители; аль мнозина има отъ тѣхъ още шьвачи въ Стамболъ, и нѣколцина пьрва-рѫка търговци, които носятъ своитѣ гайтани и шаяци за продань въ Цариградъ и, като заминувать прѣзъ Сливенъ, за чешитъ купуватъ отъ тамъ и абы. Рѫкодѣлно село, неговитѣ жители сѫ въ добричко състояніе, кѫщята му сѫ направены повѣче два ката дьрвены и сѫ постланы все домашне, та, споредъ това то е прославено въ народнытѣ пѣсни съ прѣкоръ „алтѫнъ-Калоферъ“. Женытѣ сѫ искусны прѣдачкы на вълната, та калоферскый гайтань и шаякъ сѫ прочюти въ цѣло турско за хубавина“ (19-20).

„Калоферъ има и едно доста добре наредено търговско училище“ (21).

Съвети: „Тъканіето на чергытѣ да напустнать и вмѣсто тѣхъ да правять килыми както пиротскытѣ, една стока по-общеупотрѣбителна и по-благородна за постиланіе въ кѫщѣ. А дрѣба, който остава отъ вълната за гайтанъ, да употрѣбяватъ за абы, които се харчатъ повѣче нежели чергытѣ“ (20-21).

Пловдивъ: „Срѣдулекъ на Румели, има всичкытѣ суравы произведенія, както: коприна, памукъ, вълна, ленъ, кълчища, лой, множество цвѣкло, Пловдивъ е най сгодното мѣсто за фабрикы, тыя сѫ единственното срѣдство, които щѫть обогатять жителитѣ, и най-паче единъ желѣзенъ пѫть отъ Пловдивъ до Бургасъ“ (27).

„Чирпанъ е и сгодно мѣсто за направа на фабрикы за бѣлы паници, че има всякакво прьстно вещество за тѣхъ и заради фабрикы за шекерь отъ цвѣкло, което става яко добрѣ, една глава дохажда седемь осемь оки“ (34).

„Ескы-загорци трѣбува да развіять индустріятѫ, да въведѫть тъканіето на копрната, да направять фабрикы за фосфоръ, за който имать доволно кости отъ салханытѣ, да устроять фабрикы за кыбрить, фабрикы за вакса и други такыва...“ (38).

„Главното рѫкодѣліе въ Сливенъ сѫ абы, ямурлуци наречени, власаты ямболчета или губери, и прѣхубави чьрвени сахтіяни“ (44).

Варна. „Тіи добре струвахѫ да основѫть едно съдружество, да купува и продава жито само въ Варна; тогась тіи ще имать въ рѫцетѣ си главный ключь на търговіята, инакъ още много врѣмя ще ся поминуватъ само съ сыреніе и хлѣбъ“ (54).

Въ грижитѣ си да подобри българското стопанство и да създаде българска индустрия, понѣкога Богоровъ отива до крайности — както и въ езика си. Като че ли освенъ индустрията той не иска да признае нищо друго. Единъ отъ

първитѣ дейци на българското възраждане, виденъ борецъ за духовна свобода, енергиченъ просвѣтитель — той пише за нашитѣ търговци и занаятчии въ Балъ-Капанъ-ханъ (въ Цариградъ).

„А пакъ Балкапанци както спекуланти вмѣсто да съставатъ търговскы дружества за вапори, за желѣзны пѫтища и за фабрикы, отъ които сѫ ся обогатили и просвѣтили цѣлы Европы и Америкы, и съ такъвъ начинъ да растворятъ търговіятѫ и индустріятѫ навсѫдѣ по мѣстата ни, да ся обогатятъ тіи сѫщитѣ и цѣлъ Българскый тіи ся мѫчятъ да основаватъ книжевны общины и да гонятъ чьрковны работы!“ (52).

Той отива дотамъ, че съветва българитѣ да отговарятъ изключително занаятчийски и търговски училища. А девическитѣ училища, споредъ него, трѣбва да подготвятъ българката само за домакинска робота:

„Въ Тьрново въ женскытѣ както и въ мѫжкытѣ училища учатъ онова което не имъ яко трѣбува. Въ пьрвытѣ намѣсто да ся учатъ да знаятъ да мѣсатъ хлѣбъ, да перѫтъ, да готвятъ, да шіятъ, да преджтъ, да плетѫтъ, и да тькѫтъ, на кѫсо да речемъ, да бѫдатъ добры майкы и харны кѫщовници, тѣ ся учатъ да правать писма. Въ вторытѣ за търговія, заради занаятъ, за политическа или домашня икономія и рѣчь не става. Учиницитѣ се готвятъ да ставатъ географци и историци... Училищата трѣбува да бѫдатъ занаятскы и търговскы“ (16-17).

Крайноститѣ на Богорова: когато говори за Варна:

„Въ канторитѣ човѣкъ слуша да ся разговарятъ повышето за черковны работы, нежели за търговія...“ (54).

Богоровъ, въ тая си книга, както и въ географията си, се спира не само на стопанствения животъ на българитѣ; покрай това той засѣга народния битъ, българската просвѣта, състоянието на учебното дѣло, уредбата на училищата въ

различнн градове. Отъ тази книга узнаваме, какъ сѫ изглеждали градоветѣ, населени отъ различни народности, съ какви черти се е характеризирала всѣка отдѣлна народность, какви сѫ били турскитѣ ханове, условията на пѫтуването, на търговията, на домашния животъ и пр. Колкото повече време минава, колкото по̀ се отдалечаваме отъ оная епоха, толкозъ по-голѣма цена добиватъ тия живи описания. Особено сѫ ценни сведенията отъ етнографически характеръ — Богоровъ подробно описва облѣклото на българската и българина по онова време, уредбата на българската кѫща, живота на българската домакиня. Тукъ-тамъ описва и народни обичаи: сватби, въ Свищовъ и Сливенъ, обичая „росенъ“ въ Чирпанъ. И въ тѣзи случаи Богоровъ не пропуща да даде известни съвети и упѫтвания на еднородцитѣ си — учи ги, какъ да си строятъ кѫщи, какъ да уреждатъ домакинството си, какъ да се хранятъ и обличатъ; като лѣкарь навредъ той има предъ видъ правилата на хигиената. Ето, напримѣръ, какъ описва българското облѣкло:

Старозагорчанки: „Тѣ си враносвать вѣждитѣ, носять отъ вънъ мѫжкы гащи, и по-богатытѣ ся намѣтать прѣзъ глава съ черно намѣтало à la Ebrea ужь по Ендренска мода; чтото една Ескы-Загорка ся види тѫй полвина калугерка и полвина мірянка“ (38).

Хасково: „Въ града, както и въ цѣла тазь область, мѫжіетѣ си брьснать още главытѣ и носять черны гѫжвы. Женытѣ си плетять косѫтѫ на редици и носать плитакъ фезъ съ голѣмъ около сто драма пискулъ колкото една метлица; дългѫ антерія и рокля и подъ нея шярены гащи съ провѣснати заврьзаны крачоли à la greca и ся опасвать прѣзъ крьста съ широкъ поясъ на клинъ. Токо речи всичкы тѣ носять чьрвенѫ вълненѫ прѣдстилкѫ, когато въ Пловдивъ носять желтѫ...“ (30) (срв. и с. 38-39; 40-41).

Когато говори за женското облѣкло, а сѫщо и въ други случаи, Богоровъ проявява особена слабость къмъ жената.

И той, като Ибсена, е на мнение, че женитѣ сѫ истинскитѣ подпори на обществото. Съветва пловдивчани „по христіанскы да оставатъ женѫтѫ слободнѫ à la franga; зачто, дѣто нѣма жена, тамъ нѣма и животъ — sans amour la vie est éteinte“.

Като сѫди за българката и опредѣля, какви трѣбва да бѫдатъ нейнитѣ идеали, Богоровъ излиза не само отъ нравствени, но и отъ своеобразни естетически схващания; за него е твърде важно, какъ изглежда жената, каква е нейната външность; излизайки отъ консервативни възгледи, той не е искалъ отъ нея високо образование — убеденъ е, че това не ѝ е потрѣбно — много по-важно за нея е да бѫде хубава, добре облѣчена и, преди всичко, да бѫде подготвена за домакиня.

За Хасково: „Такыва хубавици, които рѣдко срѣща нѣкой изъ Турско, тѣ можаха съ облеклото си да ся показвать по гыздавы, сирѣчь: да вьрлать голѣмый пискулъ отъ феза, за да имъ ся гледа по-добрѣ хубавата гѫста коса, да я не плетѫть на рядици, а да оставать разрѣсана à la Madeleine, да ся забраждать съ факіоль, или, ако искать да ся покажать Славянско происхожденіе, по-добрѣ съ бѣла златокрайка, провѣсната отъ глава до нозѣ, по Енимахаленскы, да махнать пояса, за да имъ ся вижда прещьпваніето на крьста, и, вмѣсто повлеченытѣ до земѣ шярены гащи, да обуять бѣлы панталонца, коиго ловять повыше окото, може да ся прѣпирать по чясто и по-лесно. Всевышній е направилъ женѫтѫ отъ бѣла кость и я е поставилъ за украсеніе на свѣта, и отистина нѣма друго по-хубаво отъ Божіитѣ създанія освѣнь жената, тя е днесь и инструментъ на цивилизаціята, слѣдователно тя трѣбува да ся показва колкото може по-хубавица, едно отъ което ся изискува чистото и приличното ѝ облекло“ (30-31).

Ески Джумая. „Женитѣ сѫ гыздавы и ся некрыятъ отъ чуждытѣ човѣци; тыя ся залягать съ кѫщны работы

жълта коприна цвѣтя и пилета много дебелашкы направены безъ никакво искуство, и това е самото ржкодѣліе. Въ Русчукъ . . . Друго ржкодѣлие нѣма (7).

дето трѣбва, Богоровъ умѣе да се подиграва духовито съ известни отрицателни качества на българина.

За търновцитѣ казва:

Търново: „Както водата, хавата, яденіето и мѣстоположеніето давать на човѣка особенъ обычай, тжй и тукашнитѣ ся изговарятъ споредъ лакатушнія вървежь на рѣка Янтра, което тіи наричать дипломатика, която прилича малко нѣчто на фенерска“ (15).

„Казанлжчанци, ако и да сж сиромаси, тіи твьрдѣ малко обычать да ходять по чюжды страны, за да търсять срѣдства за обогатяваніе; тіи по-добрѣ ся благодарять да ходять чясто край Кайнарджа (тжй ся наричатъ изворитѣ на быстрытѣ и сладкы тѣ воды), да піятъ гюлъ-ракыя, и да стоять у дома си при хубавелкытѣ свои ступанки. . . Казанлжкъ има едно добро обще училище за дѣтца и единъ съ прѣхубава черкова женскый манастырь, на който калугеркытѣ, госпожи наречены, сж безграмотны и умѣять само да просять за манастыря“ (18).

Циганитѣ въ Пловдивъ сж „джамбази, свырачи и ковачи. И три-тѣхъ хубавитѣ занаяти въ ржцѣтѣ на циганитѣ! Ковачеството споредъ желѣзнитѣ пжтища е обогатило Европж съ хыляды миліони, музиката е направила Европцитѣ пытомны и благородны, а отгледваніето на коніетѣ ся нахожда тамъ въ ржцѣтѣ на князове и царіе“ (32).

Въ Пловдивъ „православнитѣ, славянско произхожденіе, дѣлятся на Българи и Грьци: Българи сж онизь, които не припознавать цариградского патріарха; Грьци, които го припознавать за тѣхенъ духовенъ началникъ. Споредъ това тіи ся ненавиждать до толкось, чтото човѣкъ чясто срѣща двама братія, единый да бжде Българинъ, а другый Грькъ“ (24).

и ходять деколте споредъ срѣднята линія на градытѣ имъ, които ся показвать и отъ двѣтѣ страны по малко нѣчто чясто и наполовинѫ, та споредь това имать голѣма привлекателность“ (58).

Калоферки: „Тѣ сѫ хубавелкы и ходять повѣчето босы, аль ся забраждать нахлупено както стары бабы, който начинъ забражданіе гы погрозява много, та по-добрѣ щяше бѫде ако ся забраждаха по панагюрешкы съ пиринкы или по ени-махаленскы. Господь е далъ на жената косѫ за украсеніе на главата ѝ, и тя, кога незнае да ся голѣми съ нея, стои както шута“ (20).

Особена литературна стойность има книгата на Богорова съ своя хумористиченъ стилъ — на много мѣста авторътъ проявява склонность къмъ хумористични изображения; и, важното е, че неговиятъ хуморъ е съвсемъ естественъ, духовитоститѣ му сѫ непринудени — когато се изучва възникването и развитието на българската хумористична литература, безъ друго трѣбва да бѫдатъ разгледани и пѫтнитѣ бележки на Богорова. Като хумористъ той се проявява, особено когато говори за недостатъцитѣ на населението въ отдѣлнитѣ градове, когато осмива българката за нейното неумѣние да се облѣче или да нареди кѫщната си работа, както трѣбва, или пъкъ когато говори за леностьта, непредприемчивостьта на българина, за порочния животъ на гражданитѣ въ нѣкои мѣста. Не само съ съвети и поуки, но и съ срѣдствата на хумористичното изобличение Богоровъ се опитва да изкорени българскитѣ недостатъци.

Когато говори за Русе, представлява го като западналъ градъ, съ лениво население; женитѣ не сѫ годни ни за домашна работа и нѣматъ усѣтъ за хубавото и полезното.

„Тѫй човѣкъ вижда въ по-многото кѫщя четыре-петь дѣвойкы насѣдалы да работять или по-добрѣ да речемь да ся залъгвать та шіять на гыргевъ върху бѣло платно съ

За Пловдивъ: „На нѣколко души причина за обогатяваніе е нѣкой манастырь, нѣкоя черкова, нѣкой калугерь, и както намирать своя интересъ въ божественытѣ работы, тѣхната побожность достигва и до фанатизмъ...

Тъй нѣкой чясто вижда святытѣ куны да хвьркать отъ лоза на лоза, изъ кѫща въ кѫща, и хората скупомъ да тичать да палять вощены свѣщи смиренно прѣдъ тѣхъ и да ся покланять...“ (27).

Говори за пловдивскитѣ кѫщи:

„На повечето отъ тѣхъ на вторый катъ не живѣе никой, а го правятъ само за вънкашно великолѣпіе, или да запушать на близосѣда си хубавый видъ. Тыя нѣмать зимны стаи, почто дюлгеритѣ гы правять лѣтемъ, та забравять, че има и зимно врѣмя...“ (24-25).

Хасково: „Тѣ кога готвять манжя турять множко чьрвенъ пиперъ. за да ся непознава неспособнось-та имъ, както покрай-дунавскытѣ мѣста гуждать синило въ бѣлытѣ прани дрѣхи да ся виждать синкавы, чтото каквато гозба и да яде човѣкъ, той не осѣща друга сладость, освѣнь да му люти нѣчто въ устата“ (30).

„Хасковци, както и повѣчето отъ нашитѣ Българи казвать, че нѣмать потрѣбѫ отъ умъ...“ (32).

„Въ Чирпанъ токо-рѣчи всичкытѣ прѣдни хора сѫ хаджіи и всѣкой има по единъ ханъ, та любопытно е да ли сѫ были испьрвомъ ханджіи и послѣ да сѫ станали хаджіи“ (34).

„Въ Чирпанъ сѫществува още отъ ветхо врѣмя единъ обичай, който тія наричать росенъ и казвать да ся нахожда и по другы Българскы села. Той състои въ да идать при село Дереліи, три сахатя далечь отъ Чирпанъ, на една рѫтлина, мѫжіе и жены и най-паче бездѣткынытѣ, отвечерь срѣща Спасовъ день, и налѣгать тамъ прѣзъ нощь-та размѣсено, аль всякой отъ тѣхъ е длъженъ по една побожность

да мълчи чтото и да види. На сутрень-та като станать, женытѣ набиратъ едно цвѣте, наречено и то росенъ, което само нея сутрѣнж расте, и кога си отійдать на Чирпанъ, варять него цвѣте и съ водата му се поливать до три сутрѣны, и, о что чюдеса чюдесъ, която Чирпанка не е имувала дѣте, тутакси заченва и става трудна. Парізіянитѣ иматъ мадамъ Лашапель, а Чирпанци Росенъ" (35).

Стара-Загора: „Най-главный и по-имотный занаятъ е тукъ казанджискый, а най-лесный и по-немотный е бакалскый. Послѣдній състои да гуди нѣкой на дюкяна три оки соль, двѣ оки фасулъ и окж рыбж, та да стане съвършенъ Ескы-Загорскый бакалинъ: а по-чюдно е, че чясто забѣлѣжва човѣкъ на една бакалница да стоять двама души съ крьстосаны ржцѣ и да вардять тѣхъ три вида драгоцѣнны стоки" (36).

„Ескы-Загорци като стоятъ много врѣмя при варенієто на ракыята и я опытвать по-чястичко, научяватся и да я піять все едно както водата, чтото мнозина има които обыкновенно хвьргать изъ единъ цжть съ голѣма пріятность сто драма най-лютъ спиртъ безъ да имъ ся потрьси. Тъй е станало обычай всяка вечерь да ся нахвьргувать съ ракыя, и всякой да си има по една „гьда" таинатъ, която състои отъ около 150 драма лютъ-спиртъ" (37).

„Както географическы Сливенъ е раздѣленъ на четыре части, тжй и по градскы има четыре партіи: партія на старитѣ, партія на младитѣ, партія на която не ядать, партія на които ядать, т. е. отъ общото, клетото обще, което състои отъ милостивнитѣ черковни приходи и отъ вулытѣ за вѣнчило, всичко на брой около триста лиры, опрѣдѣлены за подьржаніе на училищата имъ. Чюдно е какъ не сжществува и пета партія, която да желае изобще доброто на града..." (42-43).

За сливенската пияца:

„Въ тая піяца отъ вънъ на лавицитѣ човѣкъ гледа весь-день да стоять нѣколцина денгубци да си матаркать краката и да смѣтать кой отъ дѣ иде, дѣ отійва и какъ му вьрвять работытѣ, безъ да ся погрыжать нѣкакъ за тѣхнытѣ си“ (43).

„Сливенкы иматъ срѣденъ расть, околчястъ образъ и твьрдѣ черни очи, аль тѣ бѣгать както дивытѣ козѝ отъ човѣка; тѣхъ може да види нѣкой само въ праздникъ и по кѫщнитѣ порты, и то отъ нѣколко раскрачя раздалечь, дѣто обыкновенно излазять всякоя; аль като приблизи човѣкъ, тѣ побѣгвать и ся скрывать, чясто и не иде имъ мѫчно да лопнатъ портѫтѫ, кога осѣтять, че той гы изгледва съ любопытство...“ (46).

Ески Джумая: „Всякѫ сутрѣнѫ като сѫ съберѫть на кахвето, тіи ся неразговарять за друго, освѣнъ за брáшно, дьрва и неизбѣжната храна у дома имъ, всѐ едно както добытакъ-тъ катъ стане сутрѣна гледа най-пьрвомъ да ся напасе“ (58)

„Тѫй единъ пѫтникъ е принуденъ да сѣди по хановетѣ, дѣто той трѣбува да прави бой нощемъ съ дьрвеницы и бьлхы, а денемъ съ мухы, и снагата му да заприлича на пестьрва рыба. На тукашнитѣ ханджіи само тефтеритѣ имъ вьрвять по европскый начинъ, а стаитѣ имъ сѫ постланы съ по една гола рокозка; негдѣ намира гостътъ и по едно дюшече натѫпкано съ сѣно. Пѫтникъ-тъ ся затваря тамъ отъ захождáніе слънце както въ единъ манастырь, и по нѣкогажь за проминуваніе на усамотената нощь слуша да поихтява изъ нѣкоя отъ стаитѣ на хана:

Два славея на единъ клонъ кацнали,
Двѣ либета на срѣща гледали...“ (25).

Въ нѣкои случаи Богоровъ съумѣва да ни даде едно живо хумористично изображение съ помощьта на диало-

гичната форма — при това съ диалогъ той характеризира и речьта на населението отъ известенъ български край:

„Чино, колко купихте шалварлжка, попытахме въ панаиря еднж Ескы-Загóркж, която привлече нашето взиманіе съ своитѣ враносаны вежды.

— Шестдесять гроша, отговори ни.

— Не бяше ли по-добрѣ, рекохме, да насновете сто драма коприна, та да си истьчете двадесять лактіе единъ копринен платъ за шалварлжкъ и да ви трае повѣче?

— Е, то е умурлія работа, басмата е по-шярена и нѣмаме потрѣба да я перемь, быде засмѣно отговоръть“ (40).

„Мари шишахара, кадѣ ходишь толко врѣмя по махалата? — Коконамъ, перемь днесь, та поискахъ още едно корито у кокона Стойка“. Тжй мжмряше една господарица Пловдивка прѣзъ прозореца на чикмата шестнадесять годишнята си дрипавж и хубавелкж слугыня, кога заминувахме изъ една отъ улицитѣ на Пловдивъ, за който нынѣ е думата ни“ (22).

Варна: „Добрутро ви, господине. — Холанъ, Болгаръ борда іокъ, калимера десена“. Тъй ся здрависваха двама души търговци въ едно кахвене, дѣто обыкновенно ходять Българитѣ . . .“ (53).

Езикътъ, както се вижда отъ цитатитѣ, е разбранъ и простъ, изложението увлѣкателно, въпрѣки неправилнитѣ сантитаксични конструкции, които се срѣщатъ — тукъ-тамъ. Неологистътъ и тукъ се проявява на нѣкои мѣста:

„Ханъ въ турско наричать онжзъ кжщж, дѣто застават пжтници гости или чюждинци; Българскы може да го наречемъ гостилница или застанище“ (3).

„Слугарка (11). -- Слѣдъ обѣдъ става хоро и всѣкой безъ призовка [покана] може да отійде тамъ (10). — Господарица (10). — Тукъ, както и по всичкытѣ градове въ турско, тжрговцитѣ правятъ събранія само по

нагонъ побуда, инстинктъ да си прѣдаватъ естественытѣ чювствуванія. . . (12). Двѣ широкы дъскы изъ между двѣ кросна, горнята дъска натоварена съ каманіе и направена на иди си-ела си, това е кѫщната уталагалка [ютия] безъ огънь въ нѣмско (21). — Пловдивъ е срѣдулекъ на Румели (22). — Rendez vous (срѣщалище)“ (56).

Покрай това нѣкоя съвсѣмъ неумѣстна чуждица: „Сціантифическы познанія“ (26) или пъкъ архаични форми: „что, чтомъ“ (3). . . Обаче това сѫ изрази, които тукъ-тамъ се срѣщатъ и не накърняватъ естественото и непринудено движение на речьта.

Презъ време на славянското изложение въ Москва Богоровъ посѣтилъ Русия, отива въ Петербургъ, представя се въ Царское село на руския императоръ Александръ II заедно съ другитѣ представители на изложението; присѫтствували сѫ между другитѣ Палацки и Ригеръ.

„Достойно ради забѣлѣжваніе е, що прѣзъ петь стотинъ години робуванье само единъ Българинъ турски подданикъ са е прѣдставилъ офиціално прѣдъ Всероссійски Императоръ“.

На връщане отъ Петербургъ миналъ презъ Москва; тамъ славянскитѣ представители били поканени въ Московския университетъ да кажатъ по нѣколко думи на своя езикъ; наредъ съ другитѣ и Богоровъ държалъ речь на български езикъ. Отъ Русия отива въ Виена — безъ да се бави тамъ по-дълго време, заминава за Букурещъ.

„Тамъ нѣкои Българи ма поканиха за издаванье вѣстникъ, когото списувахъ нѣколко мѣсеца по име „Народность“. Нѫ и съ тоя вѣстникъ съгледахъ, че малко облага ще има за насъ, защото не можеше да се прочита слободно въ сѫща Българія, за това го напустнахъ и са завърнахъ пакъ въ Віена“.

VII

Въ Виена. — Издания на Богоровъ въ тоя градъ. — Упжтване за Българскый языкъ.—Второ упжтване.—Третье упжтване.—Френско-български и Българско-френски Рѣчникъ. — Dictionnaire français-bulgare. — Български рѣчникъ съ тълкуваніа и примѣры. — Въ Пловдивъ. — Книговище за прочичане. — Селскіат лѣкарь — Въ свободната родина. —

Издания на Богорова.

Въ Виена Богоровъ отново се посвешава на филологически занятия, залавя се пакъ ревностно да чисти българския езикъ и да установява неговата граматика. Въ 1869 год. издава Упжтване за Българскый языкъ. Написалъ Д-ръ И. А. Богоровъ. Въ Вѣнж, 1869.

Второ упжтване за Българскый езыкъ. Віена, 1870.

Третье упжтване за Българскый езыкъ, Віена, 1872.

Но главниятъ трудъ на Богорова, издаденъ въ Виена, е неговиятъ френско-български и българо-френски речникъ.

Френско-български и Българо-френски Рѣчникъ. Той съдържава: 1-о. Всичкытѣ рѣчи съ всичкытѣ имъ значенія, които ся намиратъ въ най-новото изданіе на рѣчника отъ Академіята френска; — 2-о. По голѣмжтж часть на тѣхническытѣ изрѣченія отъ наукы и занаятъ, и всичкытѣ новоизмыслены рѣчи, които ся нахождать у Всеобщій Френски Рѣчникъ за наука, литература и тънкы занаяти; — 3-о Сжщото изговаряніе на френскытѣ рѣчи, когато тѣ ся отбиватъ отъ общото правило на Правописаніето; — 4-о Рѣчникъ, на географическы и историтескы имена вехты и новы,

както крьстителнытѣ имена и по-познатытѣ митологическы; — 5-о Азбученъ листъ на употрѣбливытѣ въ френскый языкъ скжсени рѣчи; — 6-о Сравненіе на френскытѣ мѣркы и теглилкы съ турскытѣ. Отъ Д-ръ А. И. Богоровъ. Часть пьрва. Френско-българска часть. Віена, 1869. — 2. оправено изданіе. Віена, 1872.

Дѣль вторый. Българско-френски рѣчникъ Той обнема: 1-о Всичкытѣ рѣчи на Българскый нашъ езыкъ; 2-о Повечето научнытѣ рѣчи, които са употрѣбявать въ наука, занаятъ и търговія; 3-о Рѣчникъ на географическы и историческы имена веты и новы, както и крьстителнитѣ имена и по-познатытѣ митологическы. Отъ Д-ръ И. А. Богоровъ. Българско-френскы дѣль. Віена, 1871.

Dictionnaire francais-bulgare. Френско-български рѣчникъ. Отъ Д-ръ. И. А. Богоровъ. Третьо издание. Виена, образовалня мехитаристска, 1884. [1.-2. издание: Френско-български и Българско-френски рѣчникъ. Часть I...1869 и 1875].

[Въ Виена] [дѣто] „издадохъ за Българскитѣ момци най-потрѣбната и най-скжпата книга: Френско-Българскыа и Българско-Френскыа Рѣчникъ, за когото са прьснаха около хилядо наполеона, които, ако ги имаше другъ, щеше бжде доста редовенъ търговецъ, кажи още, че никогажъ никой отъ нашитѣ богатири не е разнесалъ подобенъ купъ жълтици за издаванье Българска книга“.

Съ този речникъ на Богорова сж си служили българскитѣ читатели не само преди освобождението, но и дълго време следъ освобождението. Сравнително по-ценна е френско-българската часть; другата, българско-френската, часть страда отъ излишекъ на невъзможни неологизми. Следъ като издава този си трудъ, Богоровъ се залавя да приготви, както самъ се изразява, Български академически речникъ:

„Наученъ веке да работя Рѣчници, наехъ са да издамъ и голѣмото доброутро: „Академически Български Рѣчникъ“,

отъ когото излѣзе само единъ листакъ, отъ А до В, за другото ми прѣсѣдна, не можа да провьрви; защото нашенци знаяха, още днесь при Българско Княжество, знаять само да са оплакувать, че нѣма книги за народно просвѣтенье, а пакъ щомъ са покаже човѣкъ да издава нѣкое книжле, и поиска спомаганьето имъ, тогава зжмя са свива въ тѣхната вулійка, и секой са грыжи за своята бждность, безъ да помисли, че има една обща бждность, отъ която са поражда и неговата".

Новиятъ рѣчникъ е озаглавенъ:

Българскы рѣчникъ съ тълкуваніа и примѣры. Отъ Д-ръ А. И. Богоровъ. I. листакъ: А — Вдлъбнатъ. Віена, 1871 (Теодоровъ, 902). [Въ 1882 издава отново продължение до буква з] Преди това рѣчници: Н. Рилски; после Н. Геровъ; Дювернуа. Сега Академията работи.

Въ началото на 70-тѣ години Богоровъ отново опитва щастието си въ търговията:

„Тамъ дѣто търсяхъ расковничето въ издаванье книги, съгледахъ, че може нѣкой го нѣмѣри по-лесно въ Борсата, та са опытахъ нѣколко врѣме и за такова вьршенье, дѣто моето зиманье даванье напрѣднуваше и ми обричаше отгорѣ за малко врѣме да се придобые голѣмо богатство, заради това сичко що имахъ, вложихъ го за купи-пордай сговоръ; нж и тукъ оричницата ми са подигра, та въ станалыа кризисъ прѣзь 1873 г. загина сичко, освѣнъ единъ златенъ часовникъ, отъ когото зехъ пжтни разноски и потеглихъ право за въ Цариградъ".

Заловилъ се въ Цариградъ да сътрудничи въ вестникъ Турція, но не се минало и месецъ, нѣкой старъ познайникъ на Богорова съобщилъ на правителството, че въ редакцията на вестника работи единъ ренегатъ, вследствие на което вестникътъ веднага е билъ спрѣнъ. Той се завръща въ Пловдивъ, гдето започва да издава Книговище за прочитане. Списува Д-ръ И. А. Богоровъ. Цѣната на шесть-тѣхъ

книжки е едно межидіе. Прага. Въ печатницѫтѫ на Гынекъ Милиткы и Новакъ. Год. I, 1874-1875, кн. 1-6.

Списанието е излизало веднъжъ на месеца; излѣ сѫзли всичко шесть книжки -- първата въ Прага, а останалитѣ петь въ Виена.

Следъ това издава Селскіат лѣкарь (Виена, 1875).

„Отъ какъ изработихъ шесть книжки отъ „Книговище за прочитанье", приготвихъ веке за издаванье и „Селскіатъ Лѣкарь", която книга срѣдствомъ спомощници са издаде у Віена."

Съставилъ тая книга, „за да можатъ селянитѣ да са цѣрятъ сами, кога са разболѣятъ..."

„За да се расправятъ поскоро реченитѣ книги, пѫтувахъ изъ сичкитѣ градове по България, и най-сетнѣ прѣзъ Варна слѣзохъ пакъ въ Цариградъ".

Тъкмо по него време избухва сръбско-турската война, въ която Богоровъ взима участие като военен лѣкарь „при гора Яворъ"; служилъ 6 месеца, до сключването на мира, — следъ което се завърналъ въ Букурещъ. Рускитѣ войски сѫ се готвѣли вече да навлѣзатъ въ Ромъния и да мивatъ Дунава. Съ рускитѣ войски той минава въ България като преводачъ.

Въ Свищовъ, когато преминаватъ рускитѣ войски — Вазовъ, Каравеловъ, Дриновъ, Величковъ.

„Озовалъ се бѣ и дѣдо Богоровъ: той, срѣдъ трескавицитѣ на войната, бѣше твърдѣ обезпокоенъ — не отъ лошиятъ ѝ обратъ, а отъ порусването на българския езикъ, и пръскаше своитѣ брошурки за прѣчистването му. А тогава дѣйствително езикътъ ни бѣше много омосковялъ. Сички българи говорѣха руски, т. е. нѣкакъвъ руско-български-черковенъ езикъ. Говоримата рѣчь и канцеларската гъмжаха отъ русизми. Дори турскитѣ думи приемаха руска форма. Прѣдаваха думитѣ на оня българинъ къмъ единъ

руски офицеръ: Ваше благородие, турки не кабулятъ тесли-мятся!... „Добъръ день“ замѣни го „здравствуй“ — то прѣобладава и днесъ; българскитѣ псувни замѣниха рускитѣ (намъ ни бѣше мило сичко руско!), „сайбия“ стана „хазяинъ“, „чорбаджия“ „баринъ“, често „барáнъ“... (Ив. Вазовъ, Пъстъръ свѣтъ, 1902, с. 53-54).

Въ свободна България продължава да се занимава съ книжовна дейность.

„За да са незабравя и да са уработéва Българскыа языкъ, започнахъ въ Пловдивъ (1878) да издавамъ едно списанье по име „Наковалня“, което издавамь съ мои разноски и до днесь безъ да имамъ нито единъ спомощникъ отъ нейдѣ.“

Така завръшва автобиографията.

Други издания:

Чистобългарска наковалня за сладкодумство [Отвънъ]: „Тя обнима сякое упжтванье за изучванье по нея Българскыа народенъ языкъ, който са говори по селата изъ цѣло Българско, и се намира отъ памтивѣка въ народнитѣ Български пѣсни. Цѣла книга отъ седемь броя и двѣ притурки, 1878-1879. Правилникъ И. Богоровъ. София, 1879.

Български народни пѣсни изъ И. Богоровыа книжатникъ. Брой 1. Софія, потисникъ Б. Прошекъ, 1879. Чини два петака растланчести (А. Теодоровъ, 901).

Бранилникъ. За Българскыа народенъ языкъ и за народна облага. Списалъ И. Богоровъ. Чини: 10 копѣйки срѣбьрни. Софія. Изработено въ Я. Ковачева образованя съ бързопотисникъ. Год. I, 7 мартъ — 16 октомври 1880, бр. 1-14. (Юрд. Ивановъ, Бълг. пер. печатъ, 246-247).

Български рѣчникъ, Събиранье сичкитѣ наши думи, посрѣщнати съ френски и истълкувани дълго и широко български. Отъ Ивана А. Богоровъ. Книжка първа. [А — Градство] Руссе, изработено въ образованя „Славянинъ“, 1882. Книжка II [Градъ — Зиманье] (А. Теодоровъ, 903).

Изводъ отъ словата, приказани по языкъ чисто-български въ народна-та училня у София Віена, 1884 (А. Теодоровъ, 1907).

Образовалня Янко С. Ковачевъ. 1 октомври — 11 ноември, 1886. бр. 1—8. [Редакторъ е билъ Богоровъ].

Отговоръ къмъ бывалица за класнитѣ знакове въ българскиязыкъ, списана отъ Д-ръ Ф. Миклошича, дейни ставъ у самодрьжчното учно събраніе. Д-ръ Ив. А. Богоровъ. Виена, 1885.

Софійска Самоуправа и Голяма България. Отговорникъ Іоанъ Вогородисъ. Софія.

Языкословно единство за Българска Слава, Издава И. Богоровъ. Софія. Образовалня Я. С. Ковачева. [Излѣзли сж 6 броя. Въ Народната библиотека има само единъ брой].

Словенія. Дѣнникъ дьржавственъ и языкословни. Уреждачъ И. Богоровъ. Излазя веднажъ всякоя недѣля. Една спогодба ради пріеманье „Словенія за година въ България е десеть срѣдецски срѣбърни звѣра или двадесеть властни петдесетни бѣлѣжки. Срѣдецъ. Образовалня Б. Прошекова. Год. I. 1. 8, Голѣмъ Сѣчко. 1887, Излѣзли сж 6 броя. (Ю. Ив., 515).

Живота ми описанъ отъ мене (Изводъ отъ „Наковалня“, издадена прѣзъ 1879 г.) София, образовалня Кушлева, 1887.

Всеобщій славянскій езыкъ сравненъ съ французскій. Снопилъ И. А. Богоровъ по Ф. Миклошича, Ф. Ржига, К. Макарова, К. Рейфа, Н. Петровича, И. Филиповича, К. Фастеря, И. Шмидта и В. Шаркова. Дѣлъ I, Срѣдецъ, образовалня Б. Прошекова, 1887 (А. Теодоровъ, 904).

Мысль за церковно-гражданско правописаніе. Списалъ Д-ръ И. А. Богоровъ, лѣкарь, любословъ, первый вѣстникарь и народный прѣдставитель. Собственно изданіе. Софія, 1892.

VIII

Значение на Ив. А. Богоровъ. — Събирачъ на народни пѣсни. — Филологъ — Пуристъ. — Съставитель на речникъ. — Значение за развитие на българския пжтьописъ.

1. Пръвъ български журналистъ — пръвъ той издава български вестникъ — „Български орелъ“ въ Лайпцигъ, следъ това „Български народенъ известникъ“; после въ Цариградъ три години редактира „Цариградски вестникъ“.

2. Като фолклористъ и изобщо като писатель, който събира твореният на българския народъ и изучва българската земя и българския духовенъ животъ. Въ това отношение е ценна неговата сбирка отъ български народни пѣсни, за която споменахъ — първата сбирка отъ народни пѣсни. За изучването на българското минало и на българскитѣ краища особено е важна оная часть отъ неговата география, гдето говори за България; сжщо, неговитѣ пжтни бележки.

3. Като филологъ — нему се дължи първиятъ сериозенъ опитъ да се напише новобългарска граматика, граматика на говоримия български езикъ. При това той има известна заслуга и като пуристъ — както видѣхме, Богоровъ се залавя ревностно да чисти българския езикъ отъ чужди елементи и да замѣня чуждитѣ думи съ народни български. Той приучва българскитѣ читатели и книжовници да се отнасятъ по-съзнателно и по-критично къмъ своята речь и да не прекаляватъ съ употрѣбата на чужди изрази, особено когато въ езика имъ има съответни народни изрази.

Видѣхме, че пуризъмътъ довежда Богорова до крайность — въ своята страсть да чисти и поправя езика той

се увлича въ изковаване на нови думи и неологизми, загубва всѣко чувство за мѣрка и изпада въ комизъмъ. Неговитѣ периодически издания и граматически съчинения съдържатъ обиленъ материалъ, за да се проследи отблизо психологията на пуризма и неологизма.

Отъ тѣзи съчинения най-добре може да се разбере, по какъвъ начинъ филологътъ, въ грижитѣ си да проучи и пречисти езика, незабелязано се отдава на една страсть, която изцѣло го завладява и го заслѣпява. Постепенно започва да му се струва, че нѣма по-важенъ въпросъ отъ този за чистотата на езика, че нищо друго, изобщо взето, не представлява такъвъ интересъ, както борбата съ варваризмитѣ въ езика. Освенъ това, у него се развива комичното самомнение, че никой освенъ него не знае български езикъ — той не признава езика на другитѣ за правиленъ и чистъ, убеденъ е, че само той говори чистъ български езикъ. Постоянно се подиграва съ вестникари, съ писатели и учители, съ проститѣ граждани — открива безброй грѣшки въ речьта имъ, безъ да вижда собственитѣ си грѣшки, обсурдитѣ и комизма въ собствената си речь. Друга една черта на неологиста е, че той постоянно мѣни своитѣ неологизми — днесъ изковава една дума, а следъ време я изоставя и я замѣня съ друга. Така той продължава да върви въ увлѣченията си по единъ краенъ пжть, докато най-сетне остана съвсемъ самъ, безъ нѣкой да следва неговия примѣръ и да се възхищава отъ неговата речь. Въ това отношение Богоровъ, съ своята практика, съ крайноститѣ си, би трѣбвало да служи за поука на всички онѣзи, които съ неологизмитѣ си рискуватъ да загубятъ чувството за мѣрка и да изпаднатъ въ сжщитѣ крайности, въ каквито е изпадналъ нѣкога и Богоровъ.

На всѣки случай единъ интересенъ въпросъ е, да се проследи и възсъздаде по-подробно и точно психологията на пуриста споредъ даннитѣ, които намираме у Богорова.

Крайноститѣ на неговия пуризъмъ:

Фантазия — присторка; дефиниция на химията: „die Scheidekunst, Lučba (учение за основнитѣ елементи на природнитѣ тѣла, за тѣхнитѣ съединения и взаимни отношения)“; лжчитба — наука, срѣдствомъ която познаваме междутното и ситнежното дѣянье отъ сичкитѣ кърпели въ самораста еднитѣ връзъ другитѣ (кърпелъ — елементъ, саморастъ — природа); бакалница — погледни-зъмни лавица; самобърза — телеграма; самобързарь — телеграфистъ; сновалка — поща; управа просвѣтни-народъ — министерство на просвѣтата; зайди-слънце — западъ; билярдъ — тикнивалка съ шесть врани, а самата игра: тикнежъ-чукнежъ; бивалица — история; английски посланникъ — тѣсноземския испратеникъ; галоши — калници.

Трѣбва да се признае, че отъ тѣзи безразборно ковани неологизми, безъ да се държи смѣтка за психологията на езика и на тия, които го говорятъ — все сж останали нѣкои думи и до днесъ. Тъй, напримѣръ, думата чакалня, сжщо така часовникъ, както днесъ въ нашия езикъ множество думи отъ А. Теодоровъ (представа, усѣтъ, забава, книжнина, книжовна, поява) полека-лека се усвояватъ незабелязано и не правятъ впечатление. Но това сж отдѣлни думи, изключения — другиятъ трудъ напраздно...

3. Първи пуристи у насъ сж Н. Рилски и Богоровъ. Но сжщински родоначалникъ на българскитѣ пуристи е, безъ съмнение, Богоровъ — въ сжщото време е и тѣхенъ типиченъ представитель: въплъщава въ себе си всички недостатъци за нашитѣ пуристи. Обръща внимание изключително на българския речникъ; грижата му въ случая се ограничава въ това — да замѣства едни думи съ други, чуждитѣ съ наши — неговиятъ пуризъмъ не излиза извънъ лексикалния състав на българската речь, не засѣга син-

таксиса, който е сѫщо така важенъ, както и речника — въ известно отношение дори по-важенъ, понеже съ него е свързана не само правилността, точността, ясността на езика, но и неговата национална самобитность, неговиятъ националенъ характеръ — понеже въ синтаксиса най-добре се долавя начинътъ, по който мисли и се изразява единъ народъ и твърде е важно за развитието на езика, дали единъ български книжовникъ спазва основнитѣ особености на нашия синтаксисъ, или пъкъ безразборно и безрасѫдно се отклонява отъ тѣхъ, като се придържа слѣпо о нѣкой чуждъ синтаксисъ, несвойственъ на нашата речь. За съжаление, като започнемъ отъ Н. Рилски и дойдемъ до наши дни, никой отъ българскитѣ пуристи не е обърналъ внимание на тази страна на езика и не се е опиталъ да посочи чистотата и самобитността на езика и въ областьта на синтаксиса.

Неофитъ и Богоровъ сѫ типични представители на нашитѣ пуристи не само съ това, че се ограничаватъ изключително съ речника. Тѣ — особено Неофитъ и пуриститѣ отъ наше време — прекалено теоретизиратъ и главното: пренебрегватъ практическата страна на въпроса за пречистването на езика, не само практическата, но и неговата психологическа страна. Увличатъ се и въ самозабравата си предприематъ изведнъжъ коренни реформи, безъ да държатъ смѣтка за навика, за консерватизма на обществото, безъ да съобразяватъ, че всѣка реформа се извършва бавно, постепенно. Богоровъ забравя, както забравятъ и други български филолози, че езикътъ е преди всичко единъ организъмъ, който се мѣни и развива споредъ известни закони, че тукъ не могатъ да се налагатъ реформи насила, че никой не може да бѫде заставенъ да говори точно по образеца на даденъ пуристъ, който въ своето усърдие, въ своята разгорещеность е дошелъ до самозабрава и до смѣшни крайности. И, вмѣсто да привлѣче дру-

гитѣ да говорятъ и пишатъ по неговия образецъ, тъкмо съ тия крайности започва да ги отблъсва и да имъ вдъхва недовѣрие по отношение на реформитѣ, които предлага. Отличително за Неофита е и това още, че той нѣма чувство за българския езикъ — както го нѣматъ и повечето отъ нашитѣ пуристи; инакъ не биха дошли до такава изкуственость, до такъвъ условенъ езикъ, че да не може никой да ги разбере — не биха прекалявали до такава степень, че дори сами да не могатъ да разбератъ това, което сж написали преди години.

Но, трѣбва да признаемъ, покрай отрицателното въ дейностьта на нашитѣ пуристи има и нѣщо положително. Човѣкъ може да не следва тѣхния образецъ, може да не пише тъй, както тѣ пишатъ, но длъженъ е да следва тѣхното критично, съзнателно отношение къмъ езика. И заслугата имъ се състои именно въ това, че приучватъ обществото да се отнася по-съзнателно къмъ своята речь, да се грижи за нейната чистота и правилность — внушаватъ на нашата интелигенция да вниква по-внимателно въ своя изразъ, да си дава смѣтка за думитѣ и фразитѣ, които употрѣбява, за състава на своя езикъ — да се старае да българизира колкото е възможно повече тоя езикь, да го освободи отъ чужди, непотрѣбни елементи, отъ варваризми, които, прѣкомѣрно употрѣбявани, наистина превръщатъ езика ни въ нѣщо варварско.

Днесъ, следъ дейностьта на Богорова, на А. Теодорова и други наши пуристи, можемъ да кажемъ, че езикътъ ни сравнително е по-чистъ и че ние самитѣ, когато пишемъ или говоримъ, по-внимателно се отнасяме къмъ своя изразъ.

Ценен ъ е принципътъ — езикътъ трѣбва да съхрани своята чистота, въ литературата трѣбва да бждатъ използувани всички негови богатства, — писательтъ трѣбва да познава родния си езикъ добре, основно, да избѣгва варваризмитѣ тамъ, гдето може да ги замѣсти съ хубави бългрски

думи. Не ще и дума, че е крайно осѫдителна безразборната употрѣба на чужди думи — и азъ бихъ предпочелъ комизма на единъ пуристъ, на единъ страстенъ неологистъ предъ чудовищния езикъ на оня писатель, който обезобразява речьта си съ съвсемъ излишни чужди думи, само за да изглежда или много дълбокъ, или много образованъ. Съзнателно диренитѣ неологизми сѫ за предпочитане предъ невежествената употрѣба на варваризмитѣ. Колкото по-малко човѣкъ познава чужди езици, толкозъ повече чужди думи употрѣбява.

„На 1879 год. пѫтувахме съ Дринова прѣзъ Стара-Планина за къмъ Берковица. Стана дума за чуждицитѣ въ езика ни и азъ му споменахъ за странноститѣ на Богоровия „чистобългарски езикъ“. Знаменитиятъ нашъ ученъ ми каза: „Ние трѣбва да благодаримъ, че има единъ Богоровъ“! Да, тогава Богоровъ трѣбаше, сега сто Богоровци трѣбатъ — тѣ ще ни разсмиватъ, но ще ни стрѣскатъ, поправятъ, защото всички сега — турямъ и себе си въ това число — грѣшимъ противъ чистотата на езика. . . Потокътъ отъ чужди думи залива нашия бѣденъ езикъ по́вече и по́вече. . . Хиледи наши български думи подсмърчатъ задъ вратата. . . И не се вижда края на това друго варварско нещастие“ (Ив. Вазовъ, Единъ излетъ изъ сѣнкитѣ на нашия животъ. — Напрѣдъ, 28. X. 1919).

Въ „Развитие“ (год. I, кн. IX, отъ 1 юлий 1918 год., с. 276) професоръ Младеновъ изтъква, че у насъ се употрѣбява безъ нужда думата оторизиранъ:

„Та прѣди повече отъ 40 години, покойниятъ заслужилъ и често подцѣняванъ или едностранчиво цѣненъ Д-ръ Ив. Богоровъ учеше, че франц. autoriser значи на български „упълномощавамъ, давамъ воля“!

4. Значение на неговия френско-български речникъ Нужда отъ речници на български. Съ своя трудъ задоволява

една сѫществена потрѣбность на българския читатель, който придобива познания отъ чуждитѣ литератури. Следь него по-добри речници — обаче възъ основа на неговия — той е първиятъ, който създава материалъ за единъ френско-български речникъ.

5. Значение за развитието на българския пѫтьописъ — Нѣколко дена разходка по българскитѣ мѣста. Описания, характеристики; художествена стойность на това произведение. Пѫтуване изъ България — има предъ видъ не толкозъ природата (както Вазовъ въ „Великата Рилска пустиня“ и „Въ нѣдрата на Родопитѣ“), а хората, българския характеръ, българскитѣ градове, мѣстнитѣ особености — материали за българската етнография и за психологията на българина. Едно ценно качество на тия бележки и описания е хумористъ. Въ това отношение може да се съпостави съ Алека Константиновъ — съ неговитѣ хумористични пѫтни бележки.

Трѣбва да подчертая накрай, че съ книгата на Богорова започва историята на сѫщинския български пѫтьописъ. Преди освобождението ние не срѣщаме въ нашата литература друго произведение отъ този родъ. Следъ освобождението, както е известно, представители на българския пѫтьописъ сѫ — да спомена най-важнитѣ имена — Вазовъ и Алеко Константиновъ.

БИБЛИОГРАФИЯ

Ю. Ивановъ. Български периодически печатъ отъ възраждането му до днесъ (отъ 1844-1890). Томъ I .София, 1893, с. 12-16.

Ив. Д. Шишмановъ. Руското влияние въ езика и Богоровата реакция. Бълг. прѣгледъ, г. VI, 1899, кн. 2, с. 106-128.

Б. Пеневъ. Пѫтнитѣ бележки на Богорова. Известия на Народния Етнографически музей, София, 1926, кн. IV.

XXIII

Първи стихотворци

Българското стихотворство отъ началото на миналия вѣкъ до 40-тѣ години. — Отгде намиратъ нашитѣ книжовници примѣри за стихосложение. — Руски стихотворци. — Сръбски стихотворци. — Гръцки поети. — Развитие на българския стихъ. — Стихотворни опити въ нашата книжнина. — Димитъръ Попски. — Никифоръ и Йеротей. — Кирилъ Пейчиновичъ. — К. Огняновичъ. — Н. Рилски. — Райно Поповичъ. — Хр. Павловичъ. — Ем. Васкидовичъ. — Н. Бозвели. — Анастасъ Ст. Кипиловски. — Георги Томичъ Пешаковъ. — Даскалска поезия. — Изворски и Касапски.

Нека характеризираме българското стихотворство отъ началото на миналия вѣкъ до 40-тѣ години, когато започватъ да се явяватъ сравнително по-сполучливи опити. Стихотворната речь е била известна на нашитѣ книжовници и преписвачи още преди XIX вѣкъ. Стихотворни откѫслеци сѫ срѣщали въ различни съчинения съ религиозно съдържанне. Примѣри за стихосложение нашитѣ книжовници сѫ намирали освенъ въ византийската и новогръцка литература, още въ руската и сръбската. Тъй, напримѣръ, отъ по-старата руска литература у насъ сѫ проникнали религиозни разкази, изложени въ стихотворна форма — разкази, въ които се описватъ чудесата и подвизитѣ на нѣкой светецъ или богоугодникъ. Проникнали сѫ сѫщо така и панегирични стихотворения, стихотворни молитви, отправени къмъ Бога и Св. Богородица. Духовни стихове писалъ Димитъръ Ростовски, най-значителниятъ руски проповѣдникъ и піитъ въ началото на XVII вѣкъ, авторъ на вирши (versus стихъ). Въ своитѣ вирши той възпѣва Бога и светцитѣ; покрай това, за теми

на стихотворенията си избира религиозни разсѫждения за смисъла на живота и за длъжноститѣ на човѣка. Знайно е, че съчиненията на Ростовски сѫ се намирали въ по-голѣмитѣ манастирски библиотеки и сѫ били познати на нашитѣ манастирски книжовници. Познати сѫ сѫщо така и нѣкои отъ съчиненията на Симиона Полоцки († 1680), руски писатель отъ XVII вѣкъ, авторъ на множество стихотворни произведения съ религиозно и свѣтско съдържание. Както се вижда, неговитѣ вирши сѫ намирали у насъ ревностни читатели и подражатели дори презъ XIX вѣкъ. Тъй, напримѣръ, едно отъ първитѣ стихотворения на П. Р. Славейкова, Страшното сѫдовище, е свободенъ преводъ изъ съчиненията на Полоцки, които Славейковъ е намѣрилъ въ нѣкой нашъ манастиръ въ Търновско. Можемъ да отбележимъ и другъ единъ руски проповѣдникъ и стихотворецъ, Теофанъ Прокоповичъ, който спада къмъ епохата на Петра Велики; и неговитѣ съчинения сѫ намирали читатели въ манастиритѣ и сѫ могли да служатъ за образецъ на тия наши книжовници, които въ края на XVIII и началото на XIX вѣкъ сѫ се опитвали да пишатъ стихове. Българскитѣ стихотворци сѫ били повлияни не само отъ руската, но и отъ сръбската книжнина — главно отъ онѣзи сръбски стихотворни опити, които сѫ писани на славяносръбски езикъ. Примѣръ за подражание нашитѣ и сръбски стихотворци сѫ намирали въ Стематографията на Жефаровича (1741). Както знаете, подъ всѣки гербъ въ книгата на Жефаровича е помѣстено съответно стихотворение, написано на онзи условенъ езикъ, който е билъ общъ за мнозина наши и сръбски писатели презъ XVIII вѣкъ. Отъ сръбскитѣ писатели на XVIII вѣкъ, които сѫ писали, между другото, и стихове и сѫ били достѫпни за нашитѣ читателски срѣди въ западнобългарскитѣ краища, можемъ да споменемъ тукъ на първо мѣсто Захария Орфелинъ, авторъ на нѣколко

пѣсни съ патриотическо и политическо съдържание; освенъ него, стихотворения сж писали Раичъ, Обрадовичъ, Алексий Везеличъ. Когато разглеждахме Житието на Алексия, издадено отъ Огняновича, споменахме още единъ сръбски стихотворецъ, Викенти Ракичъ, авторъ на една сръбска преработка на сжщото житие; вѣроятно Огняновичъ еималъ за образецъ тая преработка на Ракича. Отъ стихотворнитѣ произведения, които сж били познати у насъ чрезъ сръбската литература, можемъ да отбележимъ по-нататъкъ сборникътъ на Андрея Качичъ-Миошичъ — Razgovor ugodni naroda slovinskoga (1756). Тая книга съдържа исторически пѣсни, които възпѣватъ подвизитѣ на славянскитѣ юнаци. Единъ поетъ отъ Далмация, който възпѣва подвизитѣ на „славянскитѣ герои“ въ стила на сърбскохърватския народенъ епосъ — това е една популярна книга, която и до день днешенъ намира много читатели. Отъ нея е превеждалъ Хердеръ (Murko, Die südsl. Lit., 220, въ Kultur der Gegenwart).

Две отъ тѣзи пѣсни — едната за победата на Крума надъ Никифора, другата за Владимиръ и Косàра — срѣщаме въ преписи на Паисиевата история отъ края на XVIII вѣкъ. Пѣсеньта за Крума е била превеждана отъ П. Р. Славейкова презъ 40-тѣ години — Първа здравица. На българскитѣ книжовници въ Атонъ е билъ познатъ и другъ единъ сръбски писатель, Йованъ С. Поповичъ, който въ 1825 г. е напечаталъ стихотворение подъ заглавие Слези, имиже Болгарія нещастіе лѣта 1374. сбывшееся оплакиваетъ, което Д. Мариновъ съвсемъ погрѣшно приписва на Паисия (ср. Йор. Ивановъ, Паисий, с. XVII сл.). Това стихотворение било известно у насъ и е било преписвано.

Повечето отъ тия руски и сръбски стихотворни опити иматъ една обща особеность — написани сж въ доста груба

форма и сѫ лишени отъ най-елементарни поетически достоинства. Тѣхниятъ езикъ е изкуственъ, безъ движение — авторитѣ имъ не проявяватъ никакъвъ вкусъ и никакъвъ поетически талантъ. На много мѣста тая несрѫчна стихотворна разработка на черковни, дидактически и патриотически мотиви е лишена отъ какъвто и да е смисълъ; задъ многото излишни фрази, наредени по най-неестественъ начинъ, задъ огроменъ грубо-прозаиченъ баластъ едва може да се долови нѣкаква мисъль. Изключенията сѫ твърде малко. Отбелязанитѣ руски и сръбски версификатори, а сѫщо и тѣхнитѣ подражатели въ България, сѫ считали задачата си решена, ако успѣятъ да подраздѣлятъ прозаичната речь на редове съ еднакво число срички, да спазятъ цезура (не винаги) и да римуватъ крайнитѣ думи на тия редове. Но понеже такова подреждане е било все пакъ твърде трудно за тѣхъ, при все това било е една мѫдрость, която не всички сѫ можали да усвоятъ, тѣ не винаги сѫ спазвали еднакъвъ брой на сричкитѣ и не винаги сѫ римували стиховетѣ — или, по-точно, редоветѣ. Изобщо, тѣхната версификация е твърде груба и първобитна. Но, въпрѣки това, произведенията имъ сѫ се харесвали на тогавашната читателска срѣда и сѫ създавали множество подражатели; този фактъ красноречиво говори за отсѫтствието на по-значителенъ литературенъ вкусъ у тая срѣда.

За насъ представлява особенъ интересъ въпросътъ, по какъвъ начинъ се е дошло въ българската литература до днешното стихосложение, тоническото. Да видимъ преди всичко, какво е тоническо стихосложение. Както се знае, ние различаваме три вида стихосложение:

1. Метрическо — въ езици съ дълги и кратки гласни (квантитетъ). Основано на правилно редуване на дълги и кратки гласни. Гръцки езикъ: — ◡ — ◡ — ◡... (квантитетно стихосложение).

2. Силабическо — въ езици съ установено ударение: френски, чешки и полски. Гледа се броятъ на сричкитѣ и цезурата (срично стихосложение).

3. Тоническо — въ езици съ неустановено ударение. Правилно, ритмично редуване на ударени и неударени гласни. Български езикъ, руски, нѣмски и пр. Стжпки — ' ' ' ⏑ ⏑ ⏑ ⏑ ⏑ ⏑ ... Двусложни и трисложни стжпки: съчетания (акцентно стихосложение).

Общо за тритѣ: брой на сричкитѣ, цезура рима. Особеноститѣ на силабическото стихосложение сж общи за тритѣ. Особености само на едно отъ тритѣ: квантитетъ (метрическо); установено ударение (силабическо); неустановено ударение (тоническо).

Както е известно, има езици, които се отличаватъ не само съ една отъ тѣзи особености — нѣмски езикъ: неустановено ударение, дълги и кратки гласни. Чешки езикъ: установено ударение, дълги и кратки гласни.

Какво е нѣмското стихосложение? Тоническо преди всичко, силабическо, метрическо. Полското — силабическо, въ известенъ случай може да бжде и тоническо, при особенъ изборъ на думи. У насъ не се идва изведнъжъ до тоническото стихосложение, което е свойствено на българския езикъ.

Отначало, както рускитѣ първи стихотворци, така и нашитѣ, не сж схващали ясно особеноститѣ на своя роденъ езикъ и не сж били въ състояние да се домогнатъ до такъвъ стихотворенъ размѣръ и ритъмъ, който най-добре съответствува на руски и български езикъ. Рускитѣ версификатори се придържатъ отначало о гръцкото стихосложение, което, както се знае, е основано на дължината и краткостьта на гласнитѣ — на квантитета, който не се срѣща нито въ руски, нито въ нашия езикъ. Гръцкото стихосложение, метричес-

кото, основано на правилното редуване на дълги срички, е служило за образецъ на рускитѣ стихотворци. И какво се е получило въ резултатъ? Гръцкото стихосложение, основано на условно ударение — споредъ дължината и краткостьта на гласнитѣ — води рускитѣ стихотворци къмъ едно изкуствено, натегнато редуване на ударенията. Защо? Защото въ руски езикъ, както и въ нашия, не е имало квантитетъ, а само ударени и неударени гласни. Поставяли сж изкуствени ударения, които да съответствуватъ на дължината. Мжчили сж се да постигнатъ известна паралелность между дължината на гласнитѣ въ гръцкото стихосложение и ударението на гласнитѣ въ руски езикъ — срещу дългата сричка въ гръцката стихотворна схема тѣ поставятъ една ударена гласна въ руската дума: — ◡ | — ◡ | — ◡ / ' ◡ ' ◡ ' ◡

Обаче не държатъ смѣтка за естественото ударение на думата — обикновено поставятъ изкуствени условни ударения, за да запазятъ тая схема. Освенъ това, първитѣ руски стихотворци, както и нашитѣ, не сж били въ състояние да схванатъ, че дължина и ударения сж две съвсемъ различни нѣща — и иматъ съвсемъ различно значение за музикалната стойность на стиха, създаватъ съвсемъ различни музикални ефекти.

Метрическиятъ размѣръ е билъ познатъ на нашитѣ стихотворци отъ гръцкитѣ училища; както видѣхме, мнозина наши учители и книжовници сж се учили въ по-високи учебни гръцки заведения, гдето като главни предмети сж били въведени реторика, поетика, и сж се изучвали произведенията на гръцкитѣ класици.

„Греческій способъ сложенія, основанный на условномъ удареніи, согласно долготѣ и краткости гласныхъ, перенесенныхъ на русскую почву, конечно, привелъ, на первыхъ порахъ, къ искусственному, натянутому чередованію удареній. Дол-

гихъ и краткихъ гласныхъ у насъ не было, были лишь ударные и неударные. И только, когда случайно происходило совпаденіе съ русскимъ естественнымъ удареніемъ, то получалось полное благозучіе, получалось современное тоническое стихосложеніе. Эти сравнительно рѣдкіе случаи совпаденія метрическаго способа съ тоническимъ съ теченіемъ времени стали учащаться" (Сиповскій, Ист. р. сл., ч. I, в. II, 193; вж. и по-нататъкъ: с. 193-194).

На първо време подражатели е намирало и въ Русия, и у насъ сѫщо така силабическото стихосложение, основано на броя на сричкитѣ и свойствено на езици, които иматъ установено, фиксирано ударение—както, напр., френски, полски, чешки. Въ Русия силабическото стихосложение е проникнало отъ полската литература — както знаете, полското стихосложение е силабическо, понеже полски езикъ има постоянно ударение — винаги на предпоследната сричка. Силабически стихове ние срѣщаме въ Русия не само презъ XVII, но и презъ XVIII вѣкъ. Въ такива стихове е писалъ, напр., Кантемиръ своитѣ сатири; въ тия стихове на Кантемира и на другитѣ, които сѫ писали като него, ударението не играе сѫществена роля и не е използувано, за да се придаде по-голѣма ритмичность на стиха; обикновено спазва се само опредѣленъ брой на слоговетѣ, цезура и рима. Такива български стихотворения ние срѣщаме презъ първата половина на миналия вѣкъ — въ най-добъръ случай въ тѣхъ е спазенъ еднакъвъ брой на слоговетѣ и рима — цезура порѣдко. А въ повечето случаи има само редове, а не стихове.

Така, както се е прилагало къмъ руския и нашия езикъ, силабическото стихосложение не се е отличавало отъ приложението на метрическото. Дали рускиятъ стихотворецъ се е придържалъ о силабическото или о метрическото стихосложение — въ края на краищата е било все едно: резултатътъ е бивалъ все единъ и сѫщъ — получавали сѫ се стихове,

лишени отъ музикалность, отъ външно и вѫтрешно движение, отъ оная ритмичность, която може да се постигне съ срѣдствата на единъ езикъ съ неустановено ударение. И въ двата случая сѫ се вземали предъ видъ само тия условия: броятъ на сричкитѣ въ стиховетѣ, рима и цезура. Разбира се, въ всички стихотворения срѣщаме спазени тия три условия — обикновено се спазва броятъ на сричкитѣ, следъ това римата, а цезурата, както казахъ, сравнително по-рѣдко се спазва. Монотонность при тоническия размѣръ. У насъ и у руситѣ отначало—убийствена! (Вазовъ). Следъ това разнообразие — смѣсване на разнообразни стѫпки — пеони, съединение на хорей съ дактилъ, ямбъ съ амфибрахий и пр. — това все още не е използувано въ нашия езикъ. Своеобразни смѣсвания на тониченъ съ силабиченъ размѣръ — своеобразна употрѣба на цезурата, паузи въ съчетание съ стѫпки (Ал. Блокъ, А. Бѣлый). Размѣръ на народната пѣсень — (Сергей Городецки).

Рускитѣ и нашитѣ стихотворци, които сѫ имали за образецъ метрическото и силабическото стихосложение, не сѫ могли да си дадатъ ясна смѣтка за третото тоническо стихосложение, което не само че е повече свойствено на руски и български езикъ, — и изобщо на всѣки езикъ, който нѣма фиксирано ударение и дълги гласни, — но освенъ това дава една по-свободна и по-богата музикалность. Руското стихотворство продължава да следва тази погрѣшна посока и да носи характеръ на опитъ дори до Жуковски, който пръвъ отъ рускитѣ поети открива богатата, разнообразна и сложна музика на руската речь. До края на XVIII вѣкъ въ руската литература ние не срѣщаме правилни, звучни и поетични стихове, а въ нашата не срѣщаме такива стихове дори до срѣдата на миналия вѣкъ.

За нашитѣ и рускитѣ стихотворци особеноститѣ на тоническото стихосложение постепенно се разкриватъ; чрезъ метри-

ческото и силабическото стихосложенне и следъ дълга практика тѣ идватъ до тоническия размѣръ. За да запазятъ правилностьта на стиха, дългитѣ гласни на метрическия размѣръ, тѣ започватъ да замѣстватъ съ ударенитѣ гласни на своя езикъ — не да поставятъ по едно изкуствено ударение, което да съответствува на дългата гласна въ метрическия размѣръ, а да гледатъ да съвпадне естественото ударение на думата съ метрическия размѣръ — и винаги, когато ударението правилно замѣства дългата гласна на метрическитѣ стжпки, получава се сравнително по-ритмиченъ стихъ — — ⏑ (дълга и кратка) // ⏑ ⏑ (две кратки, отъ които първата е ударена), метрически хорей и тонически хорей.

Значи, въ случаи, когато квантитетътъ на метрическото стихосложение е съвпадалъ съ ударението на тоническото стихосложение, получавалъ се е тонически размѣръ, съ правилно редуване на ударени и неударени гласни. Тѣзи отначало сравнително по-рѣдки случаи — когато схемата на метрическото стихосложение е съвпадала съ схемата на тоническото — отпосле започватъ по-често да се повтарятъ и най-сетне тоническото стихосложение измѣства другитѣ две и се развива по-нататъкъ съобразно съ фонетичнитѣ и музикални особености на руската речь. За да ви бжде по-ясно това развитие, ще взема за примѣръ Огняновича — неговото стихотворно житие на Алексия:

1. Римъ великій | и западно царство,
2. Кое бѣше | славно отечество
3. На премноги | цари и народы
4. И съ премудрость | украшенны вожды,
5. Подъ власть беше | Онорiа царя,
6. Православна | римскаго кесаря —
7. Кога славенъ | человѣкъ живеше,
8. Кому име | Евфимиянъ беше.
9. Той у царя | бѣ Совѣтникъ первый . . .

Тукъ вече има до известна степень впечатление отъ тоническо стихосложение. Обаче не е издържано.

Първото условие е спазено — броятъ на сричкитѣ — въ всѣки стихъ има по 10 срички. Спазено е и второто условие: рима (женска), макаръ и да не е звучна — а на мѣста това, което авторътъ счита за рима, нѣма нищо общо съ истинската рима, нито пъкъ е нѣкакво подобие на рима (царство — отечество). Спазена е и цезура (4+6). Това сж качества, присжщи на тритѣ вида стихосложение — общи за тритѣ.

Има ли нѣщо тукъ отъ онѣзи особености, които отличаватъ само тоническото стихосложение? Въ множество стихове имаме впечатление отъ хореиченъ размѣръ: — ◡, — ◡ ... (значи, въ всѣки стихъ петь хореични стжпки). На мѣста отговаря, а на други мѣста не отговаря (Да се разгледатъ по-нататъкъ ржководствата по теория на прозата и поезията отъ преди освобождението!)

Схемата е '◡, '◡, '◡, '◡, '◡. На нея отговарятъ стихове: 3, 4, 6, а особено 9. Въ другитѣ стихове има нарушение на тази схема — трѣбва да се допустне изкуствено ударение, за да се спази схемата — напримѣръ:

1. Римъ великій и запáдно царство,
2. Кое бѣше славно отечéство...

Но тамъ, гдето ударената гласна съответствува на дългата гласна на метрическата схема, имаме звучни, правилни стихове.

Но, изобщо, стихътъ на Огняновича се характеризира повече съ качествата на силабическото стихосложение, отколкото съ правилата на тоническото. Има две постоянни ударения — на третата сричка и деветата — ◡◡|◡||◡◡◡◡|◡◡||. Значи, на предпоследната сричка предъ цезурата и предпоследната сричка въ края на стиха.

Така е било въ Русия, така е било и у насъ — само че у насъ, за нашитѣ стихотворци, тоническото стихосложение се е откривало не толкозъ чрезъ непосрѣдственъ опитъ и непосрѣдствени наблюдения, не чрезъ отбелязанитѣ съвпадения, а главно благодарение на руско влияние. Както въ много други случаи, така и въ този, руситѣ, безъ разбира се да сж си поставяли такава цель, сж работѣли и за насъ. Едва къмъ срѣдата на миналия вѣкъ, когато поети като П. Р. Славейкова и Чинтулова се запознаватъ по-отблизо съ новата руска поезия — особено съ руската лирика, която има за образецъ Пушкина, въ нашата литература започватъ да се появяватъ сравнително по-издържани стихотворения — издържани и откъмъ форма, и откъмъ поетическо съдържание. Съ други думи, нашитѣ стихотворци възприематъ наготово онова, което руската стихотворна литература придобива чрезъ усиленъ трудъ, чрезъ множество лутания и опити отъ страна на първитѣ руски стихотворци. Но, вижда се, че дори и готовото не се е възприемало изведнъжъ и лесно — докато дойдатъ до него, докато научатъ най-добритѣ образци, които трѣбва да следватъ, нашитѣ стихотворци и автори на учебници по стихотворство, които тръгватъ отъ руската литература, доста дълго време се лутатъ, дълго време проявяватъ една неустановеность въ схващанията си и въ литературнитѣ си вкусове. Отначало мнозина български стихотворци и съставители на ржководства по поетика и стихосложение посочватъ за примѣръ произведенията на по-стари руски писатели, като Тредяковски, Ломоносовъ, Сумароковъ, Державинъ и др. — това ние наблюдаваме у насъ дори до 60-тѣ и 70-тѣ години. Само даровити поетически натури като Славейкова и Чинтулова още къмъ срѣдата на миналия вѣкъ сж могли да почувствуватъ, че най-ценното въ руската поезия е създадено не презъ XVIII вѣкъ, а въ първата половина на XIX.

Какво е историческото развитие на българския стихъ?

Нашитѣ стихотворци следватъ различни стихотворни образци. Едни отъ тѣхъ иматъ за образецъ размѣра на народната поезия и пишатъ силабични стихове. Има случаи, когато единъ и сжщъ поетъ се придържа при едни стихотворения въ силабичното стихосложение, а при други — въ тоничното. И, най-сетне, има поети, които се придържатъ изключително въ тоничното стихосложение.

Чинтуловъ е единъ отъ първитѣ наши поети, който дава предпочитание на тоническото стихосложение. Ямбъ! (Първитѣ две негови печатни произведения въ „Цареградскй вѣстникъ“, 1849).

Образецъ преди това — Найденъ Геровъ въ 1845 г. — „Стоянъ и Рада“ — посвещението, тонически стихове (ямбъ); въ поемата: силабични — подражание на народната пѣсень:

9 ср. Не увихъ азъ китка цвѣте
8 ср. Да дамъ на твоя хубость даръ.

Чинтуловъ подражава на Герова (ако може да става дума за подражание!):

9 ср. Прощавай, синко, много здраве,
8 ср. Едничка рожба на свѣта.

П. Р. Славейковъ — силабични и тонични стихове:

Не пѣй ми се // и защо ли да пѣя
Въ тѣзъ години, // азъ въ каквито живѣя.

Сжщиятъ размѣръ въ:

Не кълни ме, // мила мамо, // отъ гроба.

Има 11 срички, въ всѣки стихъ две цезури (4+4+3) — въ нашата народна пѣсень ние срѣщаме образци, както съ една, тъй и съ две цезури.

Обаче превежда „Споменъ“ на Ботюшкова въ издържани ямбове, петостжпенъ ямбъ:

11 ср. И рекълъ бѣхъ: азъ нѣма вечъ да плача
10 ср. За тежкитѣ на тозъ народъ беди!
11 ср. Ожесточенъ, пощада му не рачахъ.
10 ср. Да тегли, думахъ съ ядъ, нал' тъй мъжди.

Л. Каравеловъ — предпочита силабически стихове:

Хубава си, моя горо:

1. 4+4 Хубава си, / моя горо,
2. 6 Меришешъ на младость.
3. 4+4 Но вселявашъ / въ сърдцата ни
4. 6 Само скръбь и жалость.

Нѣма правилно редуване на ударени и неударени гласни.
Ботевъ — предпочита силабически стихове (5 + 5):

Живъ е той, живъ е...

'◡◡'◡ // '◡◡'◡

Живъ е той, живъ е! // Тамъ на Балкана,

◡'◡'◡ // ◡'◡'◡

Потъналъ въ кърви, // лежи и пъшка,

◡'◡'◡ // ◡◡''◡

Юнакъ съ дълбока // на гърди рана,

◡'◡'◡ // ◡'◡'◡

Юнакъ въвъ младость // и въ сила мжжка.

◡◡'◡'// ◡'◡'◡

На една страна // захвърлилъ пушка (наруш.!)

На прощаване (5 + 3):

Не плачи, майко, не тжжи,
Че станахъ ази хайдутинъ,
Хайдутинъ, майко, бунтовникъ,
Та тебе клета оставихъ.

Хайдути (5 + 3):

Я надуй, дѣдо, кавала,
Следъ тебъ да викна, запѣя,
Пѣсни юнашки, хайдушки.

Въ механата (4 + 4):

Тежко, тежко! Вино дайте!
Пиянъ дано азъ забравя.

Пристанала (4 + 4):

Кавалъ свири на поляна,
На поляна, край горица.

Вазовъ, който отначало се влияе отъ Славейкова и Ботева, сжщо проявява известна склонность къмъ силабичното стихосложение, но скоро го изоставя и започва да се придържа изключително о тоническото. И следъ Вазова то става преобладаваще въ нашата поезия. Поради недостатъчно вникване въ звуковитѣ свойства на българската речь, а сжщо и поради това, че повечето отъ нашитѣ поети не проявяватъ едно по-развито музикално чувство, българскиятъ стихъ придобива въ произведенията на повечето наши поети крайно монотоненъ характеръ: Вазовъ, Пенчо Славейковъ, К. Христовъ.

Значението на Яворова: по-сложни съчетания, при по-развитъ музикаленъ усѣтъ. Още повече у днешнитѣ, най-младитѣ наши поети.

Но все пакъ, сложната и богата музика на българския езикъ ие е още напълно почувствувана и разкрита отъ българскитѣ поети. Ето една область, гдето предстоятъ на нашитѣ поети още много опити и много борби съ българската речь.

Най-голѣми заслуги въ това отношение могатъ да иматъ само онѣзи наши поети. които притежаватъ сигуренъ музи-

каленъ усетъ и се ржководятъ отъ едно непосрѣдно и силно развито музикално чувство. Подразбираме тукъ, преди всичко, такива поети, които не се ограничаватъ и не могатъ да се ограничатъ само съ външни метрични схеми, обикновено заети наготово отъ нѣкоя чужда литература или отъ нѣкой другъ поетъ — заети най-често отъ руската литература. Имамъ предъ видъ поети, които излизатъ отъ вжтрешната музика на българската речь — и върху тая музика създаватъ свои, оригинални метрични и музикални форми. Защото въпросътъ не е да се вземе една готова метрична схема и да се приспособява къмъ нея българската речь — при такова едно приспособявяне се постига само една най-обикновена външна музикалность — тая музикалность именно, която отличава произведенията на повечето наши поети, особено на онния, които не могатъ да излѣзатъ изъ омагьосания кржгъ на едно равномѣрно, механично до убийственость тоническо стихосложение. Подражание на руски поети-Обаче безъ да вникватъ по-дълбоко въ ритмиката на тѣхната поезия.

За жалость, нашитѣ поети, не само предишнитѣ, но и днешнитѣ, твърде малко внимание обръщатъ на метриката — въ теорията: невежество, заблуждения, елементарни груби грѣшки.

Напротивъ, въ днешната руска поезия — и изобщо западноевропейската има стремежи да се разяснятъ теоретически и най-подробно всички въпроси, свързани съ музикалната страна на стиха.

Какви стихотворни опити срѣщаме въ нашата литературa?

Стихове ние намираме на нѣкои мѣста въ сборницитѣ съ смѣсено съдържание отъ XVIII и първата половина на XIX вѣкъ. Повечето отъ стихотворенията, що се съдържатъ отъ сборницитѣ, сж написани въ черковнорелигиозенъ духъ. Тъй, напримѣръ, въ единъ сборникъ отъ началото на XIX

вѣкъ срѣщаме Стихословия, отчасть извлѣчени изъ Давидовитѣ псалми, отчасть написани самостойно, по подражение на тѣхъ (Цоневъ, Описъ, с. 404). Въ единъ ржкописъ, който съдържа служба и житие на св. краль Стефанъ Урошъ, срѣщаме религиозни стихове, писани въ 1733 г. (Цоневъ, с. 171). Другъ единъ ржкописъ отъ 1824 г. съдържа, между другото, стихотворенъ диалогъ между Магдалина и единъ грѣшникъ. Всички тия стихове сж написани на черковнославянски езикъ.

На условенъ славяноруски езикъ, изпъстренъ съ български думи, е написана известната ода на Димиеръ Попски, посветена на Софрония. Тая ода е написана въ 1813 г. въ Букурещъ. За нейния авторъ се знае само това, че е билъ отъ Трѣвна (?) (споредъ Селимински — отъ Русе. Библ. Д-ръ Селимински, II, 56). Заслужва да се спремъ за малко върху съдържанието и формата на това стихотворение, което представлява интересъ, както за историята на възраждането, тъй и за историята на българското стихосложение. Одата на Попски е важна за насъ преди всичко като свидетелство за почитьта, съ която сж се отнасяли къмъ Софрония неговитѣ съвременници; при това, тя има стойность като свидетелство за онова въздействие, което е оказала върху народа историята на Паисия въ началото на миналото столѣтие; авторътъ най-напредъ описва падането на България и посочва като главна причина за това падане крамолитѣ и несъгласията на българскитѣ царе. Следъ това, въ елегично настроение, той горчиво оплаква сждбата на своитѣ еднородци:

Горе намъ—и тѣмъ, кои подъ турскога ига обрѣтаются!
Долнѣйшіи роби тѣ на свѣтъ считаются!
Пастири овци не пасутъ, пси вьлковъ небраняютъ,
Стадо не умножаютъ, паче же сами похищаютъ!..

Уви! намъ овцамъ, тѣ насъ стригутъ, млѣко доютъ;
Тѣмъ недоволни, кровъ источаютъ и овци поѣдаютъ!

Тукъ авторътъ поставя единъ твърде характеренъ въпросъ: до кога ще продължатъ тия страдания?

Но жестокое сіе наказаніе есть намъ отъ Бога,
За грѣхи и несогласіе наше продьлжается до кога?

По-нататъкъ тъкмо въ тона на Паисия загатва се въ единъ стихъ за поробването на българската черква.

У Паисия:... „И когда хощетъ [Богъ] погубляетъ и паки насаждаетъ“ (§ 3). У Попски: „Той (Богъ) предаетъ, паки избавляетъ...“ (АТ., Софр. Вр., 135).

Следъ като разкрива мрачната картина на робството, той посочва свѣтлитѣ моменти въ духовния животъ на съвременнитѣ нему българи, които моменти ще подготвятъ бѫдещето на народа. Неговитѣ надежди сѫ въ избранницитѣ, които праща Богъ на българския народъ, за да се грижатъ за печалната сѫдба на българина и да го насочватъ въ пѫтя на неговото преуспѣване; единъ отъ тѣзи избранници авторътъ вижда въ лицето на Софрония — и се обръща къмъ него:

Своимъ ученіемъ Ти на путь спасенія наставляеши
И подъ несноснимъ игомъ дремляющихъ ободряеши...
Имя твое загрьмѣло и будетъ гръмѣти въ вѣки вѣковъ.
Болгарія Тебѣ вѣнецъ плете, а въ небеси уже готовъ.

Д. Попски сравнява Софрония съ Теофилакта, тълкувателя на Евангелието, и съ патриарха Ефтимия. Желае му дълъгъ животъ, за да поучава българския народъ, и — което е твърде интересно за насъ — да брани българската черква отъ нейнитѣ гонители... Подъ тия „гонители“ авторътъ ще да е разбиралъ, навѣрно, гърцитѣ. На едно мѣсто ясно се загатва за поробването на българската черква.

По-нататъкъ му пожелава да дочака и види освобождението на България:

По желанію да узришъ на Болгарію луча освѣщающа,
Да ся отгонитъ мьгла далече, надъ нея пребивающа,
При животѣ твоемъ да възкрьснитъ разярений нашъ левъ,
Кой бистримъ стремленіемъ да изреветъ страшенъ ревъ!

Образътъ на този разяренъ лъвъ срѣщаме въ Стематографията на Жефаровича (влиянието ѝ върху Паисия!). Този лъвъ по-нататъкъ става емблема на българската революция — и замръзва следъ това вцепененъ въ изображението на българския държавенъ гербъ. Значи, отъ Жефаровича презъ Паисия, минава въ нашата поезия — Д. Попски, Раковски, Чинтуловъ.

Следъ това авторътъ рисува свободата на България, възкръсването на нейната минала слава. Предъ неговото въображение минуватъ сѣнкитѣ на българскитѣ царе и патриарси, той вижда, какъ народътъ отново се сбира около своя вождъ Асеня подъ звъна на хисарскитѣ камбани, и завръшва тая картина съ следния патѣтиченъ възгласъ:

Всѣкъ вооруженною рукою и волею за вѣра да умре,
Слава отъ людей, отъ Богъ вѣнецъ да преме!
И такъ похощемъ тѣми все умрети...

Вие виждате, че идеализацията на миналото, възгласитѣ къмъ народа, възвеличението на народнитѣ водители — всичко това е издържано въ стила на Паисиевата история; обаче въ една точка това стихотворение се различава значително отъ Славянобългарската история; въ него ние виждаме една ясно изразена политическа тенденция — авторътъ говори не толкозъ за духовно, колкото за политическо освобождение на българския народъ; вие знаете, че въ Паисиевата история не липсва политическа тенденция, обаче послед-

ната у Паисия не е изразена тъй опредѣлено и смѣло, както въ стихотворението на Д. Попски. Въ дадения случай ние имаме една градуална разлика, която се дължи на обстоятелството, че онѣзи основни идеи, които Паисий чрезъ своята история внушава на българитѣ, биватъ по-нататъкъ усвоени и разширени отъ неговитѣ последователи; духътъ на по-новото време е разработилъ тия идеи, като ги е обогатилъ съ нови елементи. Да се умре за вѣра — отпосле това става девизъ на гръцкитѣ възстаници — гръцката завѣра. Както и да е, но тукъ, въ тия троми стихове, гдето се явява образътъ на разярения български левъ и се призоватъ българитѣ да умратъ за вѣра съ оржжие въ ржка, въ борба съ своитѣ вѣковни врагове — въ тия стихове именно трѣбва да диримъ началото на нашата революционна лирика.

Това произведение на Д. Попски не е нищо друго, освенъ проза, подраздѣлена на редове, чиито крайни думи се римуватъ — а а, в в... Попски не спазва нито еднакъвъ брой на сричкитѣ, нито пъкъ нѣкакъвъ ритъмъ. Повечето отъ римитѣ сж граматически, глаголи: жити — раздѣлити, поднимаютъ — устрояютъ, улучаетъ — нападаетъ и пр.

Срѣщатъ се тритѣ вида рими — мжжки, женски и дактилни — употрѣбени съвсемъ безразборно. Нѣма никакво понятие за стихосложението.

Стихотворението е писано въ Букурещъ, на 25. III. 1813. Авторътъ, за когото нѣмаме никакви вести, нарича Софрония свой благодетель. За тая ода съобщи пръвъ Раковски (Дун. лебедъ, 1864, бр. 54; други вести въ Бълг. прѣгледъ, II, 12; книгата на АТ., Софр. Вр., с. 133).

(Въ Недѣлника има една бележка, че е поправянъ отъ Димитъръ Поповичъ; дали това не е Димитъръ Попски?).

Далечъ отъ особеноститѣ на живия говоръ стоятъ и стихотворнитѣ опити на двамата атонски йеромонаси

Никифоръ и Йеротей. Въ Народната библиотека въ София се пази единъ ржкописенъ сборникъ, съставенъ отъ тѣхъ, който съдържа Житіе и мученіе святаго Іоанна новаго Терновскаго; разказъ за пленяването на Света-гора отъ турцитѣ и едно повествуване за тегилата на българитѣ въ 1821 г. Тукъ се възпроизвеждатъ събития, които сж въ връзка съ гръцкото възстание, съ завѣрата, отъ която твърде много сж пострадали българитѣ. Освенъ житието и двата разказа, сборникътъ съдържа и три стихотворения — Стихове піитически. Първото е посветено на поменатия светецъ Иванъ Търновски, второто и третото сж молитви, отправени къмъ Св. Богородица. За съдържанието на разказитѣ и стихотворенията азъ говорихъ по-рано, когато характеризирахъ политическитѣ условия презъ първата четвъртина на миналия вѣкъ. Въ разказитѣ и стихотворенията се описватъ страданията на българитѣ следъ гръцкото възтание — покрай това авторитѣ на този сборникъ изразяватъ стремежитѣ и желанията на своитѣ съотечественици. Въ третото стихотворение, молитва къмъ Св. Богододица, българскиятъ монахъ моли Св. Богородица да се застжпи „за немощна болгарска рода“ —

Не остави ихъ у погибили до конца,
Да не будутъ клани яко агненца,
Но избави ихъ отъ агарянское иго,
Да восхвалятъ имя твое благо.

За формата ще кажа това, че тукъ не е спазенъ стихотворенъ размѣръ и еднакъвъ брой на сричкитѣ; римитѣ сж твърде несполучливи — носятъ повече характеръ на асонанси, на съзвучия: милостива — родила, Бога — рода и пр. [Две думи, които сж съзвучни (безъ да образуватъ пълна рима) поради това, че ударението пада върху една и сжща гласна, но съгласнитѣ сж различни]. Прави впечатление:

стиховетѣ сѫ дълги и кратки — презъ единъ; следъ единъ дълъгъ стихъ иде кратъкъ стихъ.

(Историческиятъ сборникъ, съставенъ отъ Никифора и Йеротея, е издаденъ отъ книжовното дружество (1884) подъ заглавие Исторически паметници отъ врѣмето на завѣрата).

Почти всѣки единъ отъ нашитѣ книжовници презъ първата половина на XIX вѣкъ се е опитвалъ да пише между другото и стихотворения. Всѣки е билъ убеденъ, че не е Богъ знае толко трудна работа да се пишатъ стихове — стига само да гледа човѣкъ редоветѣ да сѫ горе-долу еднакво дълги и еднакво кѫси и тукъ-тамъ между крайнитѣ думи да има известно съзвучие. Кирилъ Пейчиновичъ, както отбелязахме вече, написва за себе си стихотворна епитафия (1835). Преди това Огняновичъ издава разгледаното вече Житие на Алексия (1833). Н. Рилски написва нѣколко стахотворения, първото отъ които датира отъ 1829 г. За тия стихотворения, за тѣхнитѣ сюжети, за формата и езика имъ азъ говорихъ, когато разглеждахъ литературната дейность на Н. Рилски. Стихове ние срѣщаме и въ съчиненията на Райна Поповичъ, Хр. Павловичъ, Ем. Васкидовичъ, Н. Бозвели и други наши книжовници отъ онова време. Но всички тѣ иматъ твърде смътни понятия за стихотворната речь. Теория, понятия: Хр. Павловичъ. Венелинъ: на български не могатъ да се пишатъ стихове съ членна форма! Ем. Васкидовичъ въ своята книга Первa понятія за дѣтинско употрѣбленіе, 1847 (преведена отъ френски?), за да обясни, що е стихотворство, дава такъвъ образецъ:

Преблагий боже, и господи небесный
Отче, сыне и дѹше превысочайшій,
Сега послушай милѫтѫ молбя нашѫ,
Що выками жално отъ сѫрдце и душѫ...

Като излиза отъ свойствата на френското, силабическото, стихосложение, Васкидовичъ, дава такива обяснения на своитѣ ученици — като посочва за образецъ цитиранитѣ стихове:

„Азъ тукъ не вы пренуждавамъ да внимавате на окончанiето; но по-добрѣ гледайте мѣржтж на стiховетѣ сирѣчь числото на слоговетѣ; вы ще видите, какъ сякой стихъ има дванадесять; причтете ги на пржстите за да ся увѣрите. Въ стiховете, които ся окончаватъ на слогъ безъ гласенъ, ще намѣрите тринадесять; обаче последнiятъ слогъ не влиза въ числото, нито ся произнася. Азъ неща вы говоря тука колко видове стiховы има и какъ се правятъ (обърнете внимание на израза правя стихове — у насъ по онова време писането на стихове се схваща повече като техническа работа, като занаятъ, който може да се усвои чрезъ практика; Васкидовичъ и много негови събратя и не подозиратъ дори, че за стихотворството се изисква преди всичко поетическа дарба), когато научите языкатъ си добре, тога ще вы ся покажи, какъ и стiховe да правите“ (86).

Къмъ групата на стихотворцитѣ трѣбва да отнесемъ и Анастасъ Стояновичъ Кипиловски, който е работилъ презъ 30-тѣ години. Може да се каже, че Кипиловски е първиятъ отъ нашитѣ стихотворци, който ясно съзнава, че трѣбва да се придържатъ о свойствата на живата българска речь (Стихотворението на Н. Рилски, на български народенъ езикъ, е написано въ 1839 г. (хатишерифъ) — следъ Кипиловски. Освенъ това, неговитѣ стихове се отличаватъ на мѣста съ свободно и естествено движение. Кипиловски превежда отъ руски Всеобща история на Ив. Кайдановъ и я издава въ Будимъ (Буда-Пеща), 1836 г.; къмъ превода си той прилага речникъ на думитѣ, непознати на българскитѣ читатели; въ този речникъ, между другото, обяснява и думата стихотворство, като „превожда за примеръ отъ Аѳанасiя Христопула една пѣсанъ на балгарски, да ся види що ще рече стихотворство“.

Ето какъ обяснява що значи стихотворство: „Ако взема та напиша нѣщо и гледамъ единатъ редъ да нема по много срички отъ другіатъ, и срещна гласоударението все на едно мѣсто, ще рече стихотворя или зная стихотворство“ (202). И той излиза преди всичко отъ особеноститѣ на силабическото стихосложение, но има известно понятие, макаръ и смътно, за тоническо стихосложение — „да се срещне гласоударението все на едно мѣсто“. Държи се смѣтка, значи, за две нѣща: 1. числото на сричкитѣ, 2. ударението. Но това е повече „на теория“ — на практика за Кипиловски не е съвсемъ ясна сжщностьта на тоническото стихосложение. Той не срѣща гласоударението все на едно мѣсто. Надъ народната българска пѣсень прави такова наблюдение: въ нея нѣма рими, но се пази опредѣленъ брой на слоговетѣ: „Въ нашіатъ языкъ нема равноокончателны пѣсни, каквото тѣзи стихове, но пазятъ четъ на слозитѣ“ (с. 205). За цезурата — нищо!

Казахъ, че Кипиловски има сравнително по-ясна представа за стихотворната речь, отколкото неговитѣ предходници. Той, напримѣръ, знае, че „стихотворството има различны правила и отъ това има различны пѣсни“. Освенъ това, той знае, че въ стиховетѣ, които се римуватъ, трѣбва да иматъ еднакъвъ брой срички; сжщо така, той имаедно по-правилно понятие за римитѣ и тѣхния редъ. Докато предишнитѣ версификатори си служатъ съ такъвъ редъ на рими: аа, вв, сс . . . — съседни, Кипиловски римува понѣкога презъ единъ стихъ ав, ав . . . Неговитѣ рими сж сравнително по-звучни и по-разнообразни. Само едно не е можалъ да постигне Кипиловски — правиленъ стихотворенъ размѣръ и ритъмъ; правилата на тоническото стихосложение не му сж съвсемъ ясни; наистина, въ повечето стихове забелязваме петостжпенъ хореиченъ размѣръ, както у Огняновича — не особено правиленъ; но изглежда, че Кипиловски не се е домогвалъ

съзнателно къмъ хореични стѫпки, а просто се е оставялъ на своя музикаленъ усѣтъ, поради което ритмичното движение на много мѣста е нарушено — и покрай женскитѣ рими съвсемъ неочаквано се явяватъ мѫжки. Но, въпрѣки това, той стои по-близо до стихотворцитѣ отъ срѣдата на миналия вѣкъ, отколкото до своитѣ предходници, които сѫ имали твърде неопредѣлени понятия за правилата на стихосложението и сѫ писали на единъ невъзможенъ черковнославянски и славянобългарски езикъ.

За да се види, колко много се отличава опитътъ на Кипиловски отъ предишнитѣ стихотворения, ще цитирамъ цѣлия неговъ преводъ изъ Христопуло — примѣра, образеца, съ който Кипиловски нагледно обяснява на читателитѣ си, какво е стихотворство:

◡◡'◡'◡◡◡'◡—
О, Тамбуро, Муссо сладкопойно,
◡◡'◡◡'◡◡'◡—
До кога ній така да малчимы;
◡◡'◡◡'◡◡'◡—
До кога тай сердце безпокойно,
◡◡'◡◡◡◡◡'◡—
Та кога ній ще ся веселимы?
◡◡'◡'◡◡◡◡'
Часо тиче, тиче, та си варви,
◡◡'◡'◡◡◡'◡—
И повѣки тай ще заминува,
◡◡◡''◡◡◡◡'
А младостьта бѣга, та ся варти,
◡◡'◡◡'◡◡'◡—
И напразно варви, преминува.

⏑ ⏑ ' ⏑ ⏑ ⏑ ' ⏑ ' ⏑ —
Тойзи цвѣтецъ, що го люто тапчимъ,
⏑ ' ⏑ ⏑ ' ⏑ ⏑ ⏑ ' ⏑
Коги другъ пать можишь ся надѣя,
⏑ ⏑ ' ⏑ ⏑ ⏑ ⏑ ⏑ ' —
Ще го найдимъ да ся порастапчимъ
⏑ ⏑ ⏑ ' ⏑ ⏑ ⏑ ⏑ ' ⏑
По вѣдринка по вѣтровѣя.
⏑ ⏑ ' ⏑ ⏑ ⏑ ⏑ ⏑ ' ⏑ —
Сички скорби далечь некъ ся махнатъ,
⏑ ' ⏑ ⏑ ⏑ ⏑ ⏑ ⏑ ' ⏑
И трудове некъ ся ведно сбиратъ,
⏑ ⏑ ' ⏑ ' ⏑ ⏑ ⏑ ' ⏑ —
Та въ морето всички да ся ряхнатъ,
⏑ ⏑ ' ⏑ ' ⏑ ⏑ ⏑ ⏑ '
Тамъ надежды златы да ся ступятъ,
⏑ ⏑ ' ⏑ ' ⏑ ⏑ ⏑ ' ⏑ —
А ній вече въ сладости, свободны,
⏑ ⏑ ' ⏑ ' ⏑ ⏑ ⏑ ' ⏑ —
Тойзи часецъ нека си попѣйми,
' ⏑ ⏑ ⏑ ⏑ ' ⏑ ⏑ ' ⏑
Въ пѣснитѣ си да бадимъ доволны
⏑ ' ⏑ ⏑ ⏑ ⏑ ⏑ ⏑ ' ⏑
И сладичко да си поголѣйми.

Разборъ на това стихотворение:

Това, което се каза вече за Огняновича: изкуствени ударения на мѣста, за да се спази схемата на метрическия размѣръ; на други мѣста естественото ударение съвпада съ схемата и се получава тонически размѣръ.

Стиховетѣ сѫ 10-срични — преобладава петостѫпенъ хорей.

Цезура: 4 + 6 (всичко това, което е въ Житието на Алексия отъ Огняновича). Значи, постоянни ударения трѣбва да има на третата и деветата сричка, обаче не винаги!

Изкуствени ударения: та́ка, младо́стьта, ва́рви, ко́ги, да́лечъ, бади́мъ...

Че Кипиловски не е схващалъ ясно зависимостьта на размѣра отъ ударението, се вижда отъ обстоятелството, че на мѣста самъ той означава естественото ударение на нѣкои думи, които ударения не съвпадатъ съ схемата — часо́тиче (⏑ — ямбъ, вмѣсто — ⏑ хорей: ча́со, изкуствено ударение). Отъ това се вижда, че самъ той не е ималъ опредѣлена представа за размѣра, който трѣбва да се спази въ дадения случай. Сѫщото това показва и поставеното отъ Кипиловски ударение: по вѣдринка́ (споредъ размѣра трѣбва да бѫде по вѣдри́нка).

Въ повечето стихове имаме схеха: ⏑ ⏑ ⏑́ ⏑ // ⏑ ⏑ ⏑ ⏑ ⏑́ ⏑ (4 + 6) (отъ 20 стиха 12 иматъ този размѣръ). Три ударения се долавятъ ясно; дветѣ отъ тѣхъ, сравнително сѫ по-постоянни (на третата и деветата сричка; другото — ту на петата, ту на шестата).

Въ такъвъ случай схемата би могла да се сведе къмъ два пеона, раздѣлени съ две срички, отъ които едната въ повечето случаи е ударена — два пеона отъ трети видъ: ⏑ ⏑ ⏑́ ⏑ + ⏑ ⏑ + ⏑ ⏑ ⏑́ ⏑.

При тази схема всички рими би трѣбвало да бѫдатъ женски (— ⏑) (у Огняновича — женски рими), обаче на нѣкои мѣста схемата се явява нарушена въ последнитѣ срички, и вмѣсто женски рими неочаквано се явяватъ мѫжки (⏑ —) — вартѝ, варви. И Кипиловски не знае, каква е разлика между рима и асонансъ (а на мѣста нѣма и асо-

нанси дори): варви — варти, сбиратъ — ступятъ, свободни — доволни. Редъ на римитѣ: авав...

Но въпрѣки всички отбелязани формални недостатъци, изведнъжъ се забелязва една голѣма, бихъ казалъ грамадна, разлика между Кипиловски и неговитѣ предходници. Все пакъ, не може да се откаже, че въ стиховетѣ на Кипиловски има известно движение, известна свобода на стиха, нѣщо, което не се срѣща у предишнитѣ стихотворци. При това, новобългарски езикъ — безъ архаизми; влиянието на Христопуло: да се пишатъ стихове на новогръцки езикъ — говоримия.

Освенъ това, Кипиловски е превелъ две стихотворения отъ руски — и дветѣ сѫ обнародвани въ сборника на П. Безсоновъ, Болгарскія пѣсни, вып. II, Москва, 1855. Едното е преводъ на популярна руска любовна пѣсень, а другото — на Ломоносовото стихотворение Ночною темнотою; и двата превода съдържатъ твърде много русизми. Въ превода на любовната пѣсень Кипиловски е искалъ да спази осмосрични и седмосрични хореични стихове, които се римуватъ презъ единъ съ правилно редуване на мѫжки и женски рими, които не винаги сѫ звучни и сполучливи. Повече силабическо стихосложение; цезура: (4 + 4). Все повече внимание на римитѣ — мѫжки и женски.

Ето последнитѣ три куплета:

⏑ — ⏑ ⏑ / ⏑ ⏑ — ⏑

Съсъ милийтъ да сѧ видѭ, —

⏑ ⏑ — ⏑ ⏑ ⏑ —

Бурно море щѫ плувѫ;

⏑ — ⏑ ⏑ / ⏑ ⏑ — ⏑

Отъ милийтъ да сѧ лѫчѭ, —

⏑ ⏑ — ⏑ ⏑ ⏑ —

Животъ смерть щѫ назовѫ,

⏑ ⏑ — ⏑ / ⏑ ⏑ — ⏑

Ахъ, фръкни и всичко досущь,

— ⏑ ⏑ ⏑ ⏑ ⏑ —

Гълѫбче, му прѣкажи,

⏑ ⏑ — ⏑ / ⏑ ⏑ — ⏑

И любезнийтъ мой дишущь,

⏑ — ⏑ ⏑ ⏑ ⏑ —

У мене го завърни.

⏑ ⏑ — ⏑ / — ⏑ — ⏑

Азъ да умрѫ, него чѫкамъ;

⏑ ⏑ ⏑ — ⏑ ⏑ —

Сѫли [сь] на то ще сберѫ,

⏑ — ⏑ ⏑ / ⏑ ⏑ — ⏑

На нѣго ще сѧ нагледамъ,

⏑ ⏑ — ⏑ ⏑ ⏑ —

Па отъ радость ще умрѫ.

(Щомъ е хорей, би трѣбвало да имаме или първи, или трети пеонъ. Обаче има нарушения. Спазено е по едно ударение: въ осмосричнитѣ на предпоследната сричка, въ седмосричнитѣ на последната).

Въ превода изъ Ломоносова сѫ спазени седмосрични стихове (4 + 3), които сѫщо се римуватъ презъ една — женски и мѫжки рими:

⏑ ⏑ — ⏑ // ⏑ — ⏑

Отъ темнинѫ нощнаѧ

⏑ — ⏑ ⏑ // ⏑ ⏑ —

Прѣкрили сѧ небеса,

⏑ ⏑ — ⏑ // ⏑ — ⏑

Сички люди въ спокоѧ

⏑ — ⏑ ⏑ // ⏑ ⏑ —

Смъгнѫли векь очеса..."

Явно е, тукъ има опитъ да се спази по-сложенъ размѣръ: ⏑ ⏑ — + ⏑ — — ⏑ / ⏑ — ⏑ ⏑ + ⏑ ⏑ — Съчетания на четирисрични съ трисрични стѫпки. Спазване на едно ударение — предпоследното и последното.

И за двата тия превода отъ руски може да се каже сѫщото, което се каза и за превода отъ гръцки: Кипиловски знае правилата на силабическото стихосложение, мѫчи се да спази рима, обаче нѣма ясна представа за ритъма на ударенията, който ритъмъ е въ връзка съ тоническото стихосложение.

И тукъ той като че ли неволно повече се придържа о хореическия размѣръ — но не го спазва навредъ — и ако искаме да четемъ стиховетѣ му споредъ схемата на хореическия размѣръ, ще се получатъ на много мѣста неестествени ударения: милѝятъ, жѝвотъ, до́сущъ (Кипиловски го римува съ ди́шущъ), него́...

После, и тукъ не може да сава дума за богати и пълнозвучни рими; въ повечето случаи имаме само обикновени асонанси; а на мѣста нѣма никакво съзвучие, както, напр., въ първия куплетъ: ви́дя — лѫ́ча, или въ третиятъ куплетъ: чакамъ — гледамъ. Обаче тукъ цезурата е съвсемъ съзнателно спазвана.

Датата на двата превода отъ руски не е установена. Сборникътъ на Безсонова е издаденъ въ 1855 год. — Но кога ги е писалъ Кипиловски?

Само за първото стихотворение, преводъ отъ гръцки, се знае, че е писано презъ 30-тѣ години.

Все презъ 30-тѣ години е писалъ стихотворения и другъ единъ българинъ, Тома Пешаковъ (роденъ въ

Видинъ на 15. IV. 1785 г.; Безсоновъ, ib., 145; живѣлъ е въ Букурещъ). Въ отбелязания сборникъ на Безсонова ние срѣщаме петь негови стихотворения. Самъ авторътъ отбелязва, че стихотворенията му сѫ писани въ разни времена, при различни обстоятелства, по побуждение отъ страна на Кипиловски. Така че Пешаковъ може да се счита за ученикъ на Кипиловски. Ала той не само че не е надминалъ своя учитель, но стои много по-долу отъ него. Изглежда, че Пешаковъ, който е билъ роденъ въ Видинъ, е ималъ за образецъ сръбски стихотворения. И той, като Капиловски, се придържа о живия български говоръ, само че, докато Кипиловски отразява особеноститѣ на източното наречие, Пешаковъ се придържа повече о северозападното наречие: докато въ езика на Кипиловски долавяме русизми, въ езика на Пешакова срѣщаме тукъ-тамъ сръбски елементи. Трѣбва да се отбележи още и това, че изразътъ у Кипиловски е много по-естественъ и по-свободенъ, отколкото у Пешакова. Въ версификацията Пешаковъ не се отклонява отъ своя учитель — и той реди като него седмосрични и осмосрични стихове, обикновено безъ строго опредѣленъ ритъмъ, съ рими презъ единъ стихъ или пъкъ една следъ друга. Прави впечатление, че Пешаковъ се опитва да си служи и съ дактилни рими (— ◡ ◡), каквито не се срѣщатъ у Кипиловски (шéствуватъ — изглéдуватъ, сорòдници — еднорòдници, изгýбила — отсýдила... Въ стихотворението „Заветъ“).

Но тия рими сѫ съвсемъ случайни и твърде безразборно употрѣбени — като си служи съ тѣхъ, Пешаковъ не излиза отъ едно установено понятие за ритъма на стиха; въ сѫщото стихотворение на други мѣста дактилнитѣ рими той съвсетъ произволно замѣня съ женски — както у Д. Попски — въ одата, посветена на Софрония.

Първитѣ три стихотворения на Пешакова сѫ съ любовно съдържание, а въ последнитѣ две той оплаква своя злопо-

лученъ животъ. Изглежда, че любовнитѣ сж преведени, а другитѣ две сж оригинални. Пешаковъ изповѣдва, че презъ цѣлъ животъ е билъ нещастенъ и изложенъ на жестоки гонения; въ последното стихотворение, озаглавено „Завѣтъ“, той си взема сбогомъ отъ свѣта и близкитѣ си, оплаква се, че е жертва на неправди и коварства. Въ чужбина той е живѣлъ самъ — далечъ отъ жена си, отъ своя синъ и роднинитѣ си:

Самъ живѣемъ жалостно,
Упованіе азъ нѣмамъ
У свѣтъ веке радостно!
Защо милость нигдѣ нѣма,
Правда се изгубила,
Судбината веке явно
Съмърть ми отсудила. . .

За своитѣ нещастия и за злочестния животъ на жена си и своя синъ той обвинява най-много жестокитѣ врагове — и може би съ това иска да загатне не толкозъ за своитѣ лични врагове, колкото за враговетѣ на своя народъ:

Судбинж-тж нашж злобнж,
Неправж и пакостнж;
А най-паче сви-тѣ звѣрски
Наши-тѣ гонителѥ,
Непрїятелѥ свирѣпи,
Наши-тѣ мучителѥ;
Що-то сж они причина
На нашж-тж судбинж,
Толко злобнж, толко лютж,
Жестокж изъ глубинж. . .

Пешаковъ е билъ 50-годишенъ, когато е писалъ тия стихове. Твърде много е закъснѣлъ съ литературнитѣ си

увлѣчения. Това не сж единственитѣ му стихотворни опити. Въ 1837 г. той написва една ода въ честь на Венелина. Въ нея изразява благодарностьта и признателностьта на българския народъ къмъ Венелина, загдето е доказалъ, че българитѣ сж славянски народъ, забравенъ отъ другитѣ, изоставенъ и угнетенъ. Освенъ това, Венелинъ е спомогналъ за просвѣтата на българския народъ. Авторътъ завръшва:

Болгария, нихна матерь,
Нихното отечество,
Тебѣ, за твоитѣ труди,
За твоето вѣжество,
Вѣнецъ вѣчний, ароматний,
Ще испле признателно;
Да украси твоя глава
У свято, сказателно.
Името ти да остане
Безсмертно, прославленно,
И отъ всите чада нейни
Вѣкъ незаборавенно.

Априловъ пратилъ тая ода на Венелина: „Единъ отъ нашитѣ съотечественици тъй се е възрадвалъ за вашето усърдие къмъ насъ, че ви е съчинилъ ода, която ви пращамъ“ (Венелинъ, О зародышѣ, 28). Това е било една приятна изненада за Венелина.

„Заедно съ това приятно писмо азъ получихъ наистина и благодарствена ода, съчинена въ Букурещъ на 1. I. 1837 г. отъ Тома Пешаковъ (отъ Видинъ). Понеже г. Пешаковъ е писалъ не на чужди езици, а на своя роденъ езикъ, то и той има право да заеме едно мѣсто въ историята на своята отечествена просвѣта. Да не помисли нѣкой, че тукъ, както се казва, ржка ржката мие. Понеже чувството на благодарность, което е въодушевявало г. Пешакова

при съставянето на тази ода, служи за похвала нему, а не мене, то отъ това гледище азъ не бихъ билъ правъ, ако премълчехъ за него. Въ тази ода нѣма чувство нито на ласкателство, нито на хвалолюбие. Затова всичката заслуга азъ слагамъ нему, споредъ мнението на древнитѣ мждреци: Non honorato, sed honoranti honor est (Почитьта се пада не на този, когото прославятъ, а на този, който прославя)".

Венелинъ казва за одата на Пешакова: „Для меня было пріятно знать", — пише Венелинъ на Априлова по поводъ на тази ода — „что есть хотя одинъ Болгаринъ, который, наконецъ, захотѣль оцѣнить мое слабое адвокатство въ пользу его соотечественниковъ: но еще было бы пріятнѣе, если бы послалъ онъ народную пѣсню" (Писмо до Априлова, 1837; Златарски, Венелинъ, 59).

Сжщиятъ този българинъ, като узналъ за смъртьта на Венелина, написалъ една елегия, озаглавена Рыданіе на смертьта Ю. Венелина (Букурещъ, 19 юний, 1839). Въ това свое произведение Пешаковъ изразява своята и народната скръбь следъ смъртьта на Венелина. Венелинъ е умрѣлъ твърде рано: „Прѣдъ да соверши |Шестието свое| Въ своята окружность, |По наше всеобще| Желаніе въ свѣтъ. . ."

Плачете, ридайте,
Вси Болгарски чада!
Изгубихме вѣчно
Юрья Венелина,
Нашъ прѣмилій братъ...

Който ни сожали
Толко милостивно,
Що да ни изяви
Существото наше
Изъ первиатъ кратъ!

Българитѣ — така завършва Пешаковъ своята елегия — ще запазятъ въ сърдцето си вѣченъ споменъ за

своя будитель, за „Неговитѣ труди |Списания разни|, Що ни е оставилъ |За нашата полза| И умно извелъ...“

Изобщо, тия две стихотворения на Пешакова изразяватъ въ една наивна форма онова уважение и оная признателность, съ която нашата интелигенция се е отнасяла къмъ авторитета на Венелина.

Заветъ. Неиздържанъ размѣръ. И той нѣма ясна представа за тоническото стихосложение. Докато отначало реди 7-срични стихове, по-нататъкъ вмѣсто тѣхъ започватъ да се явяватъ 8-срични. 4 + 3, 5 + 3. Гледалъ е да спази, стиховетѣ презъ единъ да иматъ по едно постоянно ударение — въ едни стихове то пада винаги на предпоследната сричка, а въ други — на третата на края.

. . . . — ◡ ◡
. . . . . — ◡

Естествено, такава една схема повече се доближава до силабическото, отколкото до тоническото стихосложение.

Стиховетѣ въ одата сѫ 8-срични и 7-срични — римуватъ се само втори и четвърти стихъ (abab); римитѣ сѫ твърде разнородни, бедни, при това безразборно употрѣбени, понеже авторътъ имъ не еималъ предъ видъ нѣкакъвъ установенъ ритъмъ.

Второто стихотворение, Рыданіе, има тази особеность, че всѣки куплетъ състои отъ по 5 стиха; новото — въ строфата; при това, римуватъ се само последнитѣ стихове на строфитѣ — петиятъ стихъ на една строфа съ петия на следващата строфа; всички рими сѫ мѫжки. Първитѣ четири стиха състоятъ отъ по 6 срички, а последниятъ — петиятъ, отъ 5 срички. Като че ли Пешаковъ, както въ одата, така и въ елегията, по примѣра на Кипиловски, се е старалъ да спази хореични стѫпки — обаче, както казахъ, нито въ единия, нито съ другия случай има нѣкакъвъ опрѣ-

дѣленъ и издържанъ ритъмъ. За поезия нѣма какво да се говори; вие сами виждате, че тукъ нѣма и следа отъ поетиченъ стилъ. На мѣста нѣма дори и смисълъ — освенъ това, Пешаковъ не си дава винаги смѣтка за значението на отдѣлнитѣ думи и тукъ-тамъ ги употрѣбява съвсемъ безсмислено и безразборно — „вѣжество, ще испле признателно, ще украси твоя глава сказателно, умно извелъ списания . . . очевидни измислици. Тия примитивни стихове, печатани в“ „Денница“ на Априлова, случайно падатъ въ ржцетѣ нъ Бѣлински. „Ако тѣ сж внушени отъ чувство на благодарность, признателность — длъжни сме да похвалимъ автора за това чувство — обаче стиховетѣ сж твърде лоши“. Понататъкъ Бѣлински пише: „Съвсемъ не ни се харесва това Рыданіе на смертьта Венелина... Впрочемъ и това трѣбва да се каже: Може би тия стихове и да сж хубави за хора, които познаватъ българския езикъ и българския вкусъ за поезия, — не оспорваме. — Учете се, учете се, добри, почтени българи!... Да, просвѣщавайте се — да ви даде Богъ да успѣете! Дори пишете стихове, щомъ не можете да минете безъ тѣхъ...“

За пръвъ пжть и последенъ пжть се срѣща рускиятъ критикъ съ българското поетическо изкуство [Пешаковъ. Неговата ода е обнародвана: 1. въ Априловата Денница, 60 нт.; 2. Молнаръ, предговоръ къмъ Др. и нын. Сл., с. L-LI, 3.; Златарски, Венелинъ, 157. Риданието: 1. Априловата Денница; 93 нт.; 2. Молнаръ, предговоръ къмъ Др. и нын. Словѣне, LXVI нт., 3. Златарски, Венелинъ, 4. Любословіе, 1844, 5. Лѣтописъ, III, 157].

Това грубо и безсъдържателно стихотворство продължава и презъ 40-тѣ години. Множество стихотворения ние срѣщаме въ Забавника на Огняновича за 1845 и 1846 г., въ Фотиновото списание Любословіе, гдето се подвизаватъ двама піити: Изворски и Касапски, а сжщо така въ

Цареградскй вѣстникъ, който започва да излиза въ началото на 1848 г. Повечето стихотворения, писани презъ него време, сж въ връзка съ идеитѣ на възраждането. Въ едни отъ тѣхъ се възпѣватъ българскитѣ учители, а въ други — новооткрититѣ училища, просвѣтата; срѣщаме и стихотворения, посветени на „просветения султанъ“ Абдулъ Меджидъ, безконечни описания на сторозагорската и разградската зима, на голѣмото наводнение въ нѣкои градове, елегии по случай смъртьта на нѣкой обичанъ учитель, за нѣкой „даскалъ Димитъръ, който билъ въ наукитѣ хитъръ“. Ето нѣколко примѣра отъ подобни стихотворения:

О народе благъ на имя,
А пъкъ славенъ на прѣзимя —
Слушай Мудрость тя зове
За учебни трудове.

Или: Двигна ся думанъ мьгливъ,
Простота неученіе,
Явява ся день свѣтливъ,
Небесно просвѣщеніе . . .

Въ други стихотворения се рисуватъ бележити случки и събития, на които стихотворецътъ е билъ очевидецъ. Тъй, напримѣръ, въ едно отъ стихотворенията си Н. Рилски рисува убийството на Игнатия Рилски въ Самоковъ. Нѣкой-си А. И. печата въ „Цареградскй вѣстникъ“ (1848 г.) дълго стихотворение, въ което описва зимата въ Стара-Загора презъ 1847 г. Ето единъ откжслекъ отъ това стихотворение, На значеніе за Заарскжтж зима:

Осемь стотинъ четыридесеть и седма
Отъ пьрваго Декемврія снѣгъ засѣднж,
И не се видѣ небесното свѣтило . . .
Завжрзжхж се пжтищата на селата

И тогасъ много отскѫпнѫхѫ дѫрвата...
И толкозъ бѣ имъ отскѫпняла цѣната,
Дадохѫ сѫ трійсеть и петь гроша колата,
На които първенъ петь грошъ бѣ цѣната.
Тежко и горко и дървенитѣ вѫзглавници
Що си потеглихѫ въ тія два мѣсеци.
Какво си народѫтъ за кюмюръ пострада,
Неволно горихѫ вѫглища за дѫрва.
Сѫсъ тѣхъ гозбѫ готвяхѫ и ся грѣяхѫ,
И удивително всынца са чудѣхѫ!

Нѣкой си Никола Икономовъ по подражание на този старозагорски стихоплетъ описва „Разградската тазьгодишна зима“ („Цареградскй вѣстникъ“, 1849, бр. 86). Трети стихотворецъ описва наводнението на Марица, при изгледа на което и „Неронъ би се разплакалъ гръмогласно“.

Една часть отъ стихотворенията на първитѣ ни стихотворци сѫ писани по случай смъртьта на нѣкой учитель или известенъ богатъ български благодетель. Т. Хрулевъ, напримѣръ, описва (Цар. в., 1849, бр. 42-43) смъртьта и погребението на своя учитель Хр. Павловичъ:

Сичкитѣ плачатъ и выкатъ,
Че Павловича изгубватъ;
Най-много скърби край одъръ
Неговый другарь Теодоръ;
Рѫцѣ труши като мученикъ,
Неговъ усърденъ ученикъ.
Най-жално выка и плачи
Никакъ да млъкни не рачи...

По случай смъртьта на еленския учитель Димитъръ е написано (Цр. в., 1849, бр. 38) сѫщо така стихотворение, въ което между другото четемъ:

Залѣзи вечъ нашій ясенъ свѣть,
Прецъфна вечъ този розовъ цвѣтъ,
Зорница ясна, пролѣтный лилей,
Амуръ прекрасенъ, Българскый Орфей...

Плачете млады този мѫдръ мѫжъ,
Пролѣйте сълзы като дребенъ дъждъ —
Учитель славенъ въ наукы хытръ,
Заспива вѣчно Даскалъ Димитъръ...

Другъ стихотворецъ дава изразъ на своитѣ „горестни припоминанія“ по поводъ смъртьта на Костакя Славчевича:

Като призракъ ся скитамъ азъ
Прѣгръбенъ, сѣдъ, повѣнълъ, блѣдъ:
Смѣхътъ ми вече смѣхъ не е,
А горко приозябваніе;
Истиналото ми сърце
Веч' гробно мѣсто сѣкашъ е,
И въ мене животъ не личи —
Мрьтва гармонія ечи. . .

Разгледани въ формално отношение, тия стихотворни опити нѣматъ нищо общо дори съ най-обикновенитѣ и елементарни поетични форми. Тукъ липсва не само размѣръ — нито едно отъ тѣзи стихотворения не е плодъ на поетически талантъ — досадно е не само да се четатъ, но дори и да се говори за тѣхъ. Който се интересува, може да намѣри множество откѫслеци въ статията на Шишманова „Наченки отъ руско влияние“ (Български прѣгледъ, 1889). Не заслужва да се спираме на тѣхъ и да ги анализираме.

Отъ разгледанитѣ стихотворения вие ще можете да си съставите една опредѣлена представа за плачевното състояние, въ което се е намирало българското стихотворство презъ първата половина на миналия вѣкъ. Изключение правятъ

стихотворнитѣ опити на Н. Герова — особено неговото посвещение къмъ поемата „Стоянъ и Рада“ (срѣдата на 40-тѣ години), а сѫщо така стихотворенията на Чинтулова и П. Р. Славейкова, които се появяватъ въ Цариградски вестникъ презъ 1849 г. За тия трима писатели, съ които е свързано началото на българската поезия, ние ще говоримъ по-нататъкъ, за всѣкого по отдѣлно, и тогазъ ще имаме случай да изтъкнемъ заслугитѣ имъ за развитието на българския поетиченъ стихъ и за приспособяването на тоническото стихосложение къмъ българската речь.

И тъй, отъ характеристиката на българскитѣ първи стихотворци и тѣхнитѣ произведения вие виждате, какъвъ дълъгъ пѫть минава нашето стихотворство, докато дойде до онзи пунктъ, отъ който представа да бѫде безсъдържателно словоизлияние, безсмислена забава за книжовници и читатели — и се превръща въ поезия, — намира представители между такива писатели, които не сѫ лишени отъ по-значителенъ поетически талантъ — Чинтуловъ и Славейковъ.

БИБЛИОГРАФИЯ

А. Теодоровъ [Баланъ]. Първи стихотворци. Бълг. прѣгледъ, г. I, 1894, кн. 6-12.

Ив. Д. Шишмановъ. Наченки отъ руско влияние въ българската книжнина. Бълг. прѣгледъ, г. V, 1899, кн. 9-10.

В. Н. Златарски. Юрий Ивановичъ Венелинъ и значението му за българитѣ. По случай 100-годишнината отъ рождението му (1802-1902). Лѣтописъ на Българското книжовно дружество въ София. III. 1901-1902. София, 1903, с. 131, 137, 156, 157-160.

В. Пундевъ. Добри Чинтуловъ (1822-1922). Българска библиотека, бр. 17. Изд. БАН, София, 1922, с. 86-88, 137.

В. Пундевъ. Първи стихотворци. Библиотека Българска книжнина, № 5. Изд. на Министерството на нар. просвѣщение. София, 1925.

Бележки

I

Градското съсловие и българското възрждане

1. С. 3. Понеже съ Софрония навлизаме въ литературата на XIX вѣкъ, преди да минемъ къмъ другитѣ отдѣлни писатели и произведения, ние ще се спремъ да разгледаме общитѣ фактори на нейното развитие, обществените, политически и културни условия, които сж се отразявали въ нея, а сжщо така и западното влияние презъ първата половина на миналия вѣкъ. По такъвъ начинъ ще ни станатъ по-ясни нейнитѣ основни мотиви, а главно — нейното идейно съдържание.

Най-напредъ ще изтъкна значението на градоветѣ и градското съсловие за възраждането — ще отбележа особенитѣ икономически и обществени условия, при които се създава у насъ будна градска срѣда, която не само материално, но и морално поддържа незакрепналата още литература. Поставеният въпросъ е важенъ за насъ и въ друго едно отношение: въ срѣдата на градското съсловие се оформява постепенно българската интелигенция, която чертае посокитѣ на литературното развитие и взема най-активно участие, както въ духовния, тъй и въ политическия животъ — проявява се еднакво и въ областьта на българската литература и просвѣта, и въ продължителнитѣ обществени и политически борби.

Като факторъ въ обществения животъ българското градско съсловие започва да се опредѣля — още твърде слабо — едва къмъ края на XVIII вѣкъ.

2. С. 4. Образуване на българскитѣ градове. Хр. Шалдевъ: Градъ Прилепъ въ българското възраждане.

3. С. 4. Априловъ, Денница. Условия на материалния животъ въ нашитѣ градове презъ време на възраждането. Панагюрище, 109. И за други градове да се прегледатъ сведенията. Копривщица, с. 108. Гл. Априловъ, Денница, с. 103 нт. — за Габрово.

4. С. 4. Български градове. — Чехия презъ робството — преди възраждането. Градоветѣ въ по-голѣмата си часть сж били нѣмски, обаче околнитѣ села — чешки.

5. С. 4. Пробуждане въ отдѣлни градове; пробуждане на Пловдивъ — Ив. Шишмановъ, К. Фотиновъ, СбНУНК., XI, 594.

6. С. 4. Икономически условия н българското възраждане:

Да се прегледа Lanson, Франция презъ срѣднитѣ вѣкове — градоветѣ. Всѣки отдѣленъ градъ, отдѣлна физиономия.

7. С. 4. Икономически и стопанствени условия въ Турция презъ XVIII вѣкъ. Иречекъ, Кн. България, II, 687.

8. С. 4. Икономически условия къмъ срѣдата на XIX вѣкъ. „Както и нашите градоначалници, ако не бѣха паднали до толкова на лихоимство и на грабителство, то щеше и нашіятъ народъ да успѣе въ науките, и да ся счете, отъ по ученитѣ народи“ (А. Іоановъ, Ковчегъ цвѣтособранія, Ц-дъ, 1857, с. VI).

9. С. 5. Войници и войнишки села презъ време на робството. Дунавски лебедъ, Нови-Садъ, 1887 (пробенъ листъ), с. 2-3. Въ библиотеката на Етнографическия музей. Подвързанъ съ автобиографията на Раковски.

10. С. 5. Войнишки села. Lamartine на пжть отъ Цариградъ за Нишъ минава презъ България. Между Цариградъ и Одринъ срѣща войници българи:

„Намѣрихме ce посрѣдъ 30-40 български селени, облѣчени като европейци, съ калпакъ отъ черна овча кожа на глава. Тѣ отиватъ за Цариградъ при звука на двѣ гайди. Тѣ надаватъ голѣми викове като ни виждатъ, завтичватъ се къмъ насъ и ни искатъ нѣкой грошъ и други. Това сж савойцитѣ на Европейска Турция. Тѣ отиватъ да вардятъ конетѣ на султана и на пашитѣ въ ливадитѣ на сладкитѣ води на Азия и на Буюкъ-дере. Тѣ сж градинаритѣ на Цариградъ“ (Изъ Voyage en Orient, 1833). Превелъ Л. Поповъ [Миръ, седмично литературно-обществено издание, № 61 (3. VI. 1912)].

11. С. 5. Намаляванье на населенията въ Турско (статия, „Источно време“ ; День, I, 1875, бр. 11).

12. С. 5. Намаление на турското население. „Самата турска статистика ни доказва, че турското племе систематически са умалява, а населението на християнските поданници на султанътъ са увеличава твжрде въ голѣмъ размѣръ; това доказватъ и самите турски приятели“, пише Каравеловъ въ уводна статия, Свобода, II, 1871, бр. 1.

13. Р. 6. Причини на възраждането. Пыпинъ, Руска литература, III, 174-175. Значение на робството; да се сравни съ татарското владичество въ Русия.

14. С. 6. Етнография. Слизане на планинското население въ равнинитѣ (Иширковъ, Bulgarien, II, 5-6, 7). Да се прегледа всичко за етнографията. Да се прегледа книгата на Милетича за старото население.

15. С. 6. Социалното положение въ Европейска Турция представено въ книгата на Бланки.

16. С. 9. Тия условия сѫ давали на българина възможность да развие въ своя общественъ животъ донейде духъ на самоуправа. Турската власть е признавала нашето обичайно право и въ много случаи е спомагала за неговото приложение.

17. С. 6. Две нѣща сѫ ни спасили отъ Турция: 1) турцитѣ не сѫ били културенъ народъ, 2) голѣма разлика между насъ и турцитѣ въ народно-психическо, езиковно и религиозно отношение.

18. С. 6. Една привързаность у народа къмъ вѣрата, привързаность, наложена отъ невежеството на народа; не да се долови разумния смисълъ на вѣрата, нейното идейно съдържание, а необходимость отъ вѣрата като форма. А подъ тази форма на народната религия има твърде разнообразни елементи: и отъ християнство, и отъ езичество, и отъ различни ереси, които сѫ върлували презъ различни времена у насъ и сѫ оставили следа въ духовния животъ на българина.

19. С. 7. Въ края на XVIII вѣкъ. Гл. Olivier, Пѫтувания (Милевъ, СпБАН., VI, 15 сл.; Софроний; по-късно Неофитъ Бозвели; загатва и Паисий. Това правителство ограбва българското население — мизерия.

20. С. 7. Къмъ края на XVIII вѣкъ. Единъ грошъ = 2 франка. Една пара = три аспри = петь стотинки (Милевъ, Извѣстия за състоянието на Турция въ края на XVIII вѣкъ, СпБАН., VI, 6).

21. С. 16. Търговски сношения съ чужбина. Съ Италия и Нѣмско (Исторически паметници по врѣмето на завѣрата, София, 1884, с. 4).

22. С. 16. Българскитѣ търговци и нашето възраждане. Единъ преписвачъ на Паисиевата история посвещава своя преписъ на единъ търговецъ (преписъ на Никола попъ Лазаровъ, русенски учитель, 1811):

„Почтенородному господарю хаџи Диму хаџи Гєѡргіѡвичъ ѩко купцу болгарскому знакъ искренѧго своего почитанїѧ благодарности посвѣщаетъ історїю сїю списатель Николчу учитель отъ Русчукъ града".

23. С. 17. Значение на Балкана за нашето възраждане — Кървава пѣсень, кн. I, с. 52).

24. С. 17. Българитѣ на Балкана, далечъ отъ голѣмитѣ пѫтища.

— Свидетелството на Хартмана въ моята студия.

— „Бѫлгарете, които живѣятъ близо до голѣмите пѫтища, сѫ достойни за оплаквание, защото турскитѣ пѫтници сѫ изпоѣли на селянитѣ

и ушитѣ" (П. Хитовъ. Моето пѫтуване по Стара планина, Букурещъ, 1872, с., 13).

25. С. 16. Условия на материалния и духовенъ животъ въ градоветѣ. Когато характеризирахме селското население и живота въ глухитѣ прибалкански села, ние изтъкнахме условията, които сѫ способствували за обособяването на тоя животъ. Главниятъ белегъ на това обособяване, както видѣхме, е, че въ този животъ сѫ се развивали и закрепвали националнитѣ традиции, народното творчество, народния езикъ и изобщо всичко онова, което е образувало една сигурна и надежна опора за сѫществуване на самата националность. Споменахме, че тия условия сѫ влияли главно за запазване и развитие на националнитѣ психически форми, безъ които е немислимо едно нормално духовно развитие. Градскиятъ животъ съ своята възприемчивость, съ своитѣ широки и разнообразни интереси е създавалъ онова нравствено и интелектуално съдържание, което покъсно, презъ епохата на възраждането, се развива въ контактъ съ формалнитѣ елементи на националната психика, приобщава се съ тѣхъ, и отъ взаимодействието на тия два социално-психически фактори възникватъ онѣзи идеи, които по-късно реформиратъ живота на литературата.

Развитието на духовния животъ на градското съсловие, отъ една страна, и, отъ друга, на селското съсловие е било насочено къмъ една обща посока. Казахме миналия пѫть, че въ еволюцията на националната психика трѣбва да различаваме две страни — формални елементи и реално съдържание. Положителната роля на селското съсловие, казахме, състои въ това, че е способствувало за развиване и опредѣляне на национално-психическитѣ форми, а значението на градското съсловие трѣбва да диримъ въ факта, че това второ съсловие е създавало най-значителния материалъ, положителното съдържание на тази психика. За това сѫ благоприятствували не само икономическитѣ, но и редъ други външни условия — влияния, досѣгания съ други народности, живи търговски сношения и пр.

Какво виждаме въ дадения случай?

Вѫтрешнитѣ фактори на две обществени сили, фактори, чиито първоизточници се криятъ дълбоко въ условията и потрѣбноститѣ на националния животъ, тръгватъ въ своето развитие по два различни пѫтя, за да се срещнатъ по-късно въ широкото русло на националното развитие, новата образованость, носитель на която се явява първоначално гражданството, намира богати форми за своето въплъщение, запазени и развити въ срѣдата на селското съсловие. И градското съсловие, наредъ съ селското, е дало значителенъ брой книжовници и учители презъ време на възраждането. И когато тия дейци, съ дълбокото съзнание на единъ националенъ

дългъ, сѫ проникнали въ широкитѣ срѣди на простия народъ, не само че сѫ били въ състояние да популяризиратъ своята образованость, добита въ градоветѣ, но още и да я обогатяватъ, тъй да се каже, да национализиратъ тази образованость съ елементи, които сѫ черпали отъ битовитѣ условия на народния животъ. Тѣ сѫ разполагали съ потрѣбнитѣ вѫтрешни условия, за да се сближатъ и сродятъ съ народа. Идеята за национално самосъзнание тѣ подкрепятъ съ доводи, които имъ дава въ изобилие народниятъ животъ. За да осѫществятъ своя стремежъ къмъ широка национална просвѣта, тѣ черпятъ срѣдства пакъ отъ този животъ, отъ народния езикъ и народното творчество.

Когато говоримъ за съдържание въ духовния животъ на градското съсловие, ние подразбираме не само потрѣбность отъ една по-широка образованость, не само наличнитѣ елементи на тази образованость срѣдъ това съсловие, но още и онова съдържание въ нея, което се дължи на гръцко и на други външни влияния. По-нататъкъ ние ще разгледаме не само отрицателното, но и положителното значение на гръцкото влияние; както ще видимъ, то е създавало склонность къмъ по-нататъшна образованость, разкривало е нови интереси и духовни потрѣбности, съ една дума, способствувало е за развиването на една жива възприемчивость за по-висока култура. Благодарение на тази възприемчивость по-късно една голѣма часть отъ елинизиранитѣ българи е могла да се съвземе, да познае заблуждението си и да се върне къмъ своята националность. Достатъчно е да поменемъ за примѣръ Априлова.

Нека разгледаме по-отблизо живота на градското съсловие.

Занаятчийската срѣда, срѣдата на производителитѣ, е образувала преходъ между градското и селското съсловие. Голѣма часть отъ занаятчиитѣ сѫ били по-рано селяни, които сѫ се заселили отъ малки въ градоветѣ като работници. Тѣ сѫ били най-годниятъ елементъ за посрѣдничество и взаимодействие между селското и градско съсловие.

26. С. 21. Въ този моралъ сѫ се съдържали отрицателнитѣ страни на градския животъ. Разбира се, тѣзи външни морални задължения не сѫ убивали у тогавашното гражданство всѣки поривъ къмъ смѣли и решителни постѫпки, но все пакъ въ много случаи тѣ сѫ парализирали въздействието на индивидуалнитѣ прояви. Формулираниятъ отъ Р. Поповича моралъ е признакъ на една раздвоеность, или, по-право: двойственость въ мислитѣ и постѫпкитѣ на онѣзи, които сѫ го възприемали. Тѣ сѫ се приучвали да иматъ две мнения за нѣщата — едно за себе си и друго за предъ външни хора. Всичко това, както споменахъ, се е налагало въ много отношения въ робскитѣ условия на живота; хитростьта,

мимикрията, приспособеността сж били годни срѣдства, за да се запази отдѣлната личность отъ тъй многото външни опасности. Това, разбира се, не прѣчило на българина да има свои мисли, свои възгледи за нѣщата и явленията и да провѣрява тия мисли и възгледи; обаче това е отрицателна черта; той е нѣмалъ всѣкога потрѣбната смѣлость да заявява и отстоява онова, въ което е билъ дълбоко убеденъ. Откъмъ тази страна гражданството има нѣщо общо съ психиката на селското съсловие, което, както видѣхме, робскиятъ животъ е приучвалъ на недовѣрчивостьта и крайна предпазливость, като е развивалъ и съответни особености и навици въ неговия характеръ. Сжщитѣ тия особености въ градското съсловие сж получили подругъ обликъ, едно, поради условията на самия градски животъ и, друго, поради гръцкото влияние, което, както казахме, не е засегнало значително селското съсловие.

27. С. 25. Да се прегледа Бобчевъ (Обичайно право и др.) за еснафитѣ.

28. С. 25. Еснафитѣ и черковната орба. Х. Д. П. Българската черква въ Ц-дъ, Свобода, III, бр. 2-3.

29. С. 25. Еснафи. — Иречекъ, Кн. България, II, 193 нт.

30. С. 25. За значението на еснафитѣ. Ник. Е. Сапуновъ. Дневникъ по съграждането първата българска въ Цариградъ черква (Псп., 1884, кн. 11).

31. С. 25. Еснафи, градове и пр. Да се прегледа Мишевъ, България въ миналото. Сжщо така и историята на Сакъзова.

32. С. 33. Търговцитѣ поддържатъ нашата книжнина. — Ив. Шишмановъ, Фотиновъ, СбНУНК., XI, 681.

33 С. 42. Борба противъ чорбаджиитѣ. — Арх. Н. Геровъ, II, с. 388-9. Да се прегледа въ вещния показалецъ „Чорбаджии“ и „Еснафи“.

34. С. 42. Чорбаджилъкътъ (Шутошъ, I, 1874, бр. 28).

II

Политически условия събития презъ първата половина на XIX вѣкъ

1. С. 64. Политически движения. Българитѣ сж помагали на гърцитѣ (1821 г.); помагали сж на сърбитѣ (1806 г.) — сръбското възстание: помагали сж на сърбитѣ и презъ 1840-1850 г., 1862 г.; както гърцитѣ, така и сърбитѣ сж се показали крайно неблагодарни и нѣщо повече, пакостили сж на българитѣ, лъгали сж ги и пр.

2. С. 64. Влияние на гръцкитѣ национални движения и борби върху нашето възраждане (Трубецкой, Руската политика на изтокъ, с. 5, 6).

3. С. 65. Чума (голѣма!), 1834-36.

4. С. 65. Чумата — презъ 20-тѣ и 30-тѣ години. Гл. статията на д-ръ Раковски (Сб. Мисъль, I).

5. С. 65 Данъци. „Следъ изтребването на кърджалиитѣ сполетя раята друго зло — тежкитѣ данъци и голѣмитѣ ангарии (робувания)“ (Записки на А. Ивановъ, с. 6). „Припомнювамъ си, какъ бирникътъ Панайотовъ и потурнакътъ Узунъ Ахмедъ ходѣха по улицитѣ съ вързопъ четели на рамѣне да събиратъ царския данъкъ. Тѣ зимаха черги, бакъри, женски нанизи отъ шията, ушитѣ и ржцѣтѣ на женитѣ съ насила и псуване“ (ib., с. 7).

6. С. 65. Турция започва да преследва жестоко българското и изобщо християнското население следъ гръцкото възстание. Единствена надежда — „Дѣдо Иванъ“. Бащата на Кисимова помнилъ победитѣ на Екатерина II надъ турцитѣ и знаялъ е пѣсеньта „Провикнала се московска кралица, млада вдовица: Брй си имамъ съ царя, със везиря . . .“; помнилъ сжщо и рускитѣ победи въ 1829 г.

7. С. 70. И. Титоровъ — за преселенията въ Бесарабия; Державинъ: за хатишерифа, 1839; Априловъ, Денница, 118.

8. С. 71. Отношение на руската политика къмъ България презъ първата половина на XIX в. Русия се е старала да организира възстанически движения въ България. Кр. Рак., Сб. Мисъль, I, 144-145.

9. С. 71. България и Босна къмъ Сърбия. Въ 1829 год Австрия е предлагала на императора Николай I България и Босна да бждатъ присъединени къмъ Сърбия (Да се прегледа Псп., 1909, св. 5-6). Одринскиятъ миръ (14. IX. 1829) осигурява до известна степень правата. на сърби, гърци и власи; за българитѣ нищо!

10. С. 71. Селимински за руската политика. „Но изглежда, че това е цѣла тактика. Руската войска докара народа до това положение, щото да не може той да остане, следъ като се оттегли войската. Малко преди отстжпването, руситѣ ограничиха българитѣ, а насърдчиха турцитѣ. И така голѣма часть отъ населението отъ Тракия и черноморското крайбрѣжие се изсели. Руситѣ искаха да населятъ Бесарабия съ българи емигранти“ (Библ. Д-ръ Селимински, II, 58). Това е за преселението следъ войната въ 1828 г. . . . „Ние съвсѣмъ се изгубихме, защото сме човѣци безъ политически и черковни права, животътъ ни не е гарантиранъ»

нѣмаме собственъ имотъ, лишени сме отъ най-малкитѣ облаги, всички ни унижаватъ и се подиграватъ съ насъ, всички правителства ни прѣслѣдватъ. Турцитѣ ни мжчатъ, гърцитѣ ни прѣдаватъ, сърбитѣ ни лъжатъ, ромънитѣ ни мразятъ и прѣслѣдватъ; прѣслѣдватъ ни и просвѣтенитѣ европейски народи; дори и братята руси, когато именно поради нашитѣ сродства и нашитѣ симпатии къмъ тѣхъ ни сполетѣха неизличими злини. Руситѣ ни галятъ съ най-сладкитѣ думи, но ни пращатъ съ надежда на Бога. Ето, братя сънародници, каква е сждбата ни днесъ!" (Библ. Д-ръ И. Селимински, II, 42). Това д-ръ Селимински пише къмъ срѣдата на миналия вѣкъ.

11. С. 74. Политически условия презъ втората половина на XIX в. (следъ Кримската война):

„Въ Ромъния колонистътъ е свободенъ да разполага съ себе си, както иска. Подиръ опредѣления срокъ колонистътъ добива всичкитѣ политически права на страната и се приравнява съ другитѣ жители безъ никакво изключение. А пъкъ въ Русия винаги колонистътъ се счита като чужденецъ, намира се подъ опекунството на държавата и ежегодно плаща малъкъ данъкъ, срѣщу който той притежава малко земя. Колониститѣ иматъ право само върху доходитѣ, но не и право за собствено притежание. Въ Русия колониститѣ нѣматъ нито граждански права, нито военни, нито черковни, нито търговски. Ако нѣкой колонистъ пожелае да придобие тѣзи права, той прѣстава да джде колонистъ и въ самата колония нѣма право да притежава имоти. Въ Русия се позволява да се колонизиратъ колонисти само въ свободни държавни земи. А пъкъ въ Ромъния колонистътъ може да се установи кждѣто желае, като се съобразява съ законитѣ на страната.

Въ Русия новитѣ колонисти, отъ една страна, желаеха да се установятъ при своитѣ съграждани, но, отъ друга страна, не можеха да иматъ собственъ имотъ. Двѣ противоположни злини. Ако нѣкой желаеше да живѣе съвмѣстно съ колониститѣ, той не се ползуваше отъ никакви политически права. Ако ли пъкъ би пожелалъ нѣкой да има политически права, той на законно основание се отдалечаваше отъ своитѣ съграждани, съ които е свързанъ чрѣзъ естественитѣ закони. Въ сжщность това е единъ дяволски политически софизъмъ.

Ето това нѣщо не знаеше народътъ да го изкаже граматически, обаче го чувствуваше, та рѣши да отиде въ Ромъния, тамъ да живѣе съединенъ съ своитѣ въ единъ общественъ животъ, както живѣеше и въ старото си отечество" (Библ. Д-ръ И. Селимински, II, 67-68).

12. С. 74. Политическитѣ условия въ България презъ 50-тѣ години на миналия вѣкъ. Гл. Б. Цоневъ, Спомена книга, 79 и пр.

13. С. 74. Турция следъ Кримската война. И. Шишмановъ (Паиси и неговата епоха, СпБАН., VIII, с. 16).

III

Гръцко влияние презъ първата половина на XIX вѣкъ

1. С. 77. При преработката на тая лекция да се използува непременно Seignobos, Histoire de la civilisation contemporaine (Моята библиотека). Да се отбележи духътъ на енциклопедизъмъ.

2. С. 77. Къмъ гръцкото възраждане. Въ науката теологични въпроси. Сжщо така стремежъ къмъ полиисторично схващане на по-нататъшни научни области; много продуктивность, никаква оригиналность. Пакъ сжщия византийски духъ, — само че сега се разработва не античното знание, а знанията на напредващия Западъ.

3. С. 77. Гръцкитѣ просвѣтители сж гледали да направятъ достжпни за народа духовнитѣ блага на миналитѣ времена и чрезъ това да повдигнатъ образованието на по-високо ниво — такава бѣше задачата на хората, които чрезъ основаването и поддържането на национални училища сж оказали услуга на своя народъ. Фанариотитѣ, които чрезъ услуги на портата се сдобиваха съ влияние и богатство, богати търговци отъ Хиосъ, Хидра и Spetza и др. острови, които съ своя практически умъ държаха въ ржцетѣ си търговията на Срѣдиземно море, даваха богатствата си за подкрепа на училища и наука; вмѣсто старитѣ цариградски Patriarchenschule, се отварятъ още отъ края на XVII вѣкъ училища, напр., въ Хиосъ, Патмосъ, Димитеана im Peloponnes, нѣкои отъ които добиватъ широка известность като училища за по-високо гръцко образование. Разбира се, нито за литературата, нито за науката се разкриватъ нови посоки. Византийската образованость влияеше още и създаде една форма на образование, която остана чужда за народната маса.

4. С. 77. Къмъ гръцкото възраждане. Влияние на европейскитѣ просвѣтителни идеи отъ XVII и XVIII в. — едно свързване на византийския хуманизъмъ съ френската просвѣта. Едно безразборно пресаждане на чуждото — безъ да се гледа, дали има почва, за да вирѣе; усвояватъ се отъ единъ ограниченъ кржгъ учени много нѣща, които не съответствуватъ на духовнитѣ потрѣбности на народа. Пренасятъ се много растения, които не сж за гръцка почва. Едно такова растение е и културата, която се разпространява отъ Цариградъ презъ XVII вѣкъ и чиито представители едва презъ XVIII вѣкъ се загрижватъ за по-широка просвѣта и чакъ презъ първата половина на XIX вѣкъ поематъ воденето на литературата. Като носители на тази култура се счита отначало цариградската аристокрация — тъй наречените фанариоти. Тази аристокрация не се обра-

зува въ византийско време, а отпосле — въ турско време. Това не е нѣкаква духовна аристокрация, но едно сборище отъ парвенюта, една п а р и ч н а а р и с т о к р а ц и я. Нейнитѣ членове се състоятъ отъ остатъцитѣ на византийски семейства, които чрезъ своята дипломатическа сржчность и ловкость знаеха да се направятъ необходими за турскитѣ владетели като преводачи и търговци — спечелватъ пари, длъжности и почить и най-сетне се превръщатъ въ една политическа сила, за която Турция е трѣбвало да държи смѣтка. Следъ както успѣватъ въ 1716 г. да вематъ въ свои рѫце управлението на Влахия и Молдавия, тѣ се задържатъ тамъ почти като самостойни князе цѣлъ вѣкъ. Първиятъ отъ тѣзи князе, Маврокордато, е принадлежалъ къмъ най-значителнитѣ фанариотски фамилии. Къмъ влахомолдавскитѣ фанариоти принадлежатъ по-нататъкъ и Алекс. Ипсиланти — водитель на гръцкото възстание. Отъ фанариотски фамилии сѫ поетитѣ Суцосъ, Ризосъ, Рангабе. Отъ срѣдата на тия фанариотски семейства излизатъ хора, съ изключителността на византийския характеръ, съ неговия рационализъмъ, отвращение къмъ народното, енциклопедизъмъ и еклектизъмъ, космополитизъмъ — вѣрни оставатъ на всичко това — всичко това се отразява въ тухнитѣ научни и художествени творения, въ творенията на фанариотскитѣ поети — преди всичко въ външната класична форма на езика. Езикътъ има една чудовищна смѣсица отъ старогръцки и новогръцки изрази.

Тия аристократически фамилии искатъ да придобиятъ известна образованость—дирятъ се учители—развиватъ се училища; къмъ края на XVIII вѣкъ едно прочуто манастирско училище на Атонъ, следъ това на Патмосъ, поддържано отъ съсловието на цариградскитѣ търговци за кожи; освенъ това — училище на Хиосъ и Самосъ, въ Кидония и Смирна, повечето отъ които се реформиратъ въ началото на XIX вѣкъ.

Всички тия училища, не само манастирскитѣ, както на Атонъ, тъй и въ Цариградъ, сѫ носили манастирски, схоластиченъ характеръ.

Всички представители на образованието презъ XVII и първата половина на XVIII вѣкъ сѫ били изключително теолози съ енциклопедическо образование. По срѣдновѣковния маниеръ тѣ изучватъ философия, медицина физика, астрономия, история, география, пишатъ книги върху всички науки — въ повечето случаи компилации на европейски съчинения — както, напр., логигата на Евг. Булгарисъ.

Този схоластиченъ духъ господствува и презъ XVIII вѣкъ — вмѣсто теолози, все повече лѣкари и филолози, които сѫ получавали образованието си не въ Италия, както теолозитѣ, а въ Франция и Германия. Нищо не свидетелствува за сериозни научни интереси, а само за дилетантизъмъ. Естествени науки, философия на природознанието — липса на научни методи,

на научни изследвания, на школа. Единъ естественикъ е Benjamin Lesbios, който е искалъ въ началото на XIX вѣкъ да намѣри die Urkraft на цѣлия физически и психически животъ (нашиятъ Петъръ Беронъ твърде много напомня тия гръцки учени!). Каква енциклопедия! Единъ отъ тѣхъ, Неофитъ Вамвасъ, е учитель по химия и моралъ въ Смирна!... Едновременно тѣ пишатъ студии върху Омира и върху магнетизма, пишатъ художествени произведения и разглеждатъ въ обширни статии симптомитѣ и развитието на различнитѣ болести. Мнозина отъ тѣхъ сж били преследвани отъ фанатичното и невежествено духовенство, което е виждало въ тѣхъ духа на новото време. Едни отъ отъ тѣхъ сж били преслѣвани за това, че въ XIX вѣкъ сж имали смѣлостьта да твърдятъ, че земята се върти около слънцето. Единъ отъ противницитѣ на тия делетанти въ новата наука написва съчинение противъ системата на Коперника — въ 1816 г.!

Отъ една страна, тия последователи на новата наука разпиляватъ силитѣ си и сж повърхностни, отъ друга страна, тѣ сж преследвани отъ невежественото духовенство и поради това училищата, въ които тѣ работятъ като учители, не даватъ онова, което обещаватъ. Твърде много схоластика, твърде малко позитивни предметни знания — твърде много се занимаватъ съ старогръцка филология. До края на XVIII вѣкъ въ тѣхъ се изучва старогръцки — безъ методъ и изборъ — уморително и педатично. Ученицитѣ научватъ тамъ само фрази и изречения. Никакво естетично обяснение и етическо тълкуване. И до днесъ въ гръцкитѣ училища владѣе този вербализъмъ и това надценяване на старогръцкия.

Кораи казва:

„Желателно би било простиятъ народенъ езикъ да се подложи на законитѣ на старогръцкия езикъ. Но струва ми се, че това е невъзможно. Право да ти кажа, азъ толкозъ не желая нашиятъ езикъ да се елинизира, колкото се боя да не стане той варварски, какъвто е сега. Нима не виждашъ, колко има въ нашия народъ инакъ разумни и ревностни хора, които желаятъ всички да пишемъ и да говоримъ така, както пишатъ и говорятъ хамалитѣ и сакаджиитѣ? Азъ мисля, че ученията човѣкъ трѣбва да слѣзе толкозъ, че и хамалинътъ да може да го разбере, но, отъ друга страна, и хамалинътъ трѣбва да се труди, да се помжчи да разбере учения човѣкъ, че и двамата да могатъ да се срещнатъ на срѣдата на стълбата. Ако тази срѣда е добра, лесно би се обяснило и заблуждението на онѣзи, които бранятъ вулгаризирането на езика; ако тази срѣда може да се постигне, могли бихме съ право да се чудимъ, какъ сж могли тѣ да се отдѣлятъ толкозъ много отъ истината. Това изглежда да е софизъмъ, но не е

Проучи, приятелю, ала безъ предразсѫдъкъ, което е днесъ написано на просташки езикъ. Едва ще намѣришъ десетина писатели, които да четешъ безъ срамъ. Защо? Вѣроятно затова, че нашитѣ писатели не сѫ проучили, до каква степень нашиятъ днешенъ езикъ може да се елинизира. На всѣка страница, при всѣки изразъ виждашъ, какъ писателтъ търпи Сизифови мѫки... Трѣбва да се очисти езикътъ отъ чужди изрази, а това не е трудно, ако онѣзи, които се заловятъ съ тази работа познаватъ добре стария езикъ; защото има много изрази които изглежда да сѫ чужди, а въ сѫщность сѫ отъ най чистъ гръцки произходъ.

На друго мѣсто, като говори за тогавашнитѣ гръцки преводи, Кораи пише: „Нѣкои пишатъ и превеждатъ като сѫщински тирани и олигарси, елинизиратъ езика толкозъ, като че нашиятъ народъ е съставенъ все отъ учени; други превеждатъ демагожки на такъвъ просташки езикъ, като че въ нашия народъ нѣма други, освенъ сакаджии (хамали). Въ езика трѣбва да се пазимъ отъ прекаляване, не трѣбва да бѫдемъ нито тирани, нито демагози (м. к.). Нека това бѫде за тебе Ариаднина нищка въ лабиринта на езика".

Явно пръвъ пѫть за реформиране на езика Кораи заговорва въ предговора къмъ Илиодора (1804): „Азъ наричамъ поправка на езика не само поправката на разни варвароморфни изрази и синтаксични строежи, но и запазването на много други изрази, що искатъ да изхвърлятъ отъ езика онѣзи, които не сѫ проучили достатъчно природата на езика. Само чрезъ сравнение на стария езикъ съ новия — нѣщо, което съмъ се опитвалъ азъ да сторя въ тази книга — може да се дойде до утвърдени правила за нашия новъ езикъ и до по-лесно проучване на стария гръцки езикъ. Всѣкиму е познато, до колко успѣхътъ на нашето народно възраждане зависи отъ познанията на старогръцки езикъ; едно отъ срѣдствата да се дойде до това е, онѣзи, които преподаватъ елински, на всѣка стѫпка да го сравняватъ съ езика, който сме изсукали съ майчиното млѣко. Колкото и да е той пълненъ съ варваризми, пакъ е запазилъ множество елински изрази, твърде драгоценни свещенни останки. Елинскиятъ езикъ, покрай другитѣ свои предимства, има още и нѣкаква особена чаровность, съ която облагородява нравитѣ на младежьта (интелигенцията). Голѣма рѣдкость е да се отдаде на животинска тѣлесна наслада онзи, който е вкусилъ отъ чашата на чаровния елински езикъ (морално въздействие на езика — езикътъ действува съ

онзи миръ, мисли, които изразява). Само за онзи народъ се казва, че е просвѣтенъ, който е усъвършенствувалъ своя езикъ. Когато орѫдието на нѣкой занаятчия е тѫпо, ръждиво, или зле направено, такова ще бѫде и онова, което се изработва съ това орѫдие. Езикътъ е единъ отъ онѣзи народни имоти, които най-трудно могатъ да му се отнематъ. Съ демократичното равенство всички членове на народа еднакво сѫ собственици на този имотъ. Никой, какъвто ученъ и да е, нито има, нито пъкъ може да добие отъ нѣкѫде право да каже на народа: „Така искамъ да говоришъ и пишешъ". Онзи, който, като пише, се отдалечава твърде много отъ общия народенъ езикъ, домогва се къмъ нѣщо, което и най-суровиятъ тиранинъ не е въ състояние да извърши. Тиранинътъ може да отнеме отъ човѣка всичко, което има — и жена, и деца — може да го заличи отъ земята, може до го убие, но езикътъ му не може да промѣни. Него той говори и въ изгнание, и въ родината си. Само времето има сила да промѣни езика, както промѣня и народитѣ. Може нѣкой да намѣри, че противореча на себе си, понеже преди малко казахъ, че трѣбва да се поправя и подобрява нашия простонароденъ езикъ, а сега изглежда, като да искамъ ние да пишемъ така, както говори простиятъ народъ. Не мисля така. Ако отдалечаването отъ народния езикъ до неразумность е тиранство, вулгаризирането пъкъ въ писането, отъ което всѣки човѣкъ трѣбва да се срами, е демагогия. Като казвамъ, народъ съ демократично равенство е собственикъ на езика си, съ това не мисля, че поправянето и подобрението на езика трѣбва да се остави на охлократскитѣ прищѣвки на проститѣ. Тълпата навсѣкѫде е тълпа — и въ образованитѣ народи, и въ просвѣтенитѣ вѣкове. Затова не трѣбва да ласкаемъ нейнитѣ прищѣвки, нито пъкъ отъ нейното (вулгарно) говорене да градимъ законитѣ на езика. Ако нѣмаме право да заповѣдваме като тирани „тъй искамъ да говоришъ", имаме право на братски съветъ „тъй трѣбва да говоримъ". Ученитѣ въ единъ народъ сѫ естествени законодатели на езика, но, повтарямъ, тѣ сѫ законодатели въ една демократична работа. Тѣмъ предстои да поправятъ езика, но езикътъ е имотъ на цѣлия народъ, и то светъ имотъ. Къмъ подновяването на езика трѣбва да се пристѫпи мѫдро, мирно и постепенно, както се постѫпва съ божествени светини, а не съ шумната (груба) и тиранска дързость, съ която е издигната вавилонската кула".

5. С. 81. Българи въ гръцки училища презъ 20-тѣ години. „Въ това време въ Кидонийското училище се учеха съ отличенъ успѣхъ следнитѣ българи: Христо и Константинъ отъ Казанлѫкъ, Иванъ отъ Солунъ, Недко Боневъ отъ Котелъ, Георги Золотовичъ отъ Калоферъ и настоящия авторъ отъ Сливенъ. Други още младежи тоже съ отличенъ успѣхъ се учеха въ други мѣста" (Библ. Д-ръ Селимински, II, 24).

Въ училището въ Атина се училъ Петъръ Протичъ, търновецъ. Следъ това въ Парижъ; свръшва по медицината и се установява въ Букурещъ. Професоръ въ медицинския факултетъ въ Букурещъ — до освобождението на България. Писалъ патриотически стихотворения на френски езикъ (на младини). Въ Атина писалъ на гръцки — осмива българската гъркомания! Презъ 40-тѣ години писалъ и на български — сжщото време.

Д-ръ по медицина Никола Сава Пиколо, търновецъ; писалъ на гръцки и френски; + Paris, 1865. Писалъ е на гръцки стихотворения, съ които призовава гърцитѣ къмъ просвѣта. Оставилъ часть отъ имота си за училище и черква въ Търново.

56. С. 81. Н. С. Пиколо. Гръцко училище въ островъ Хиосъ. Тамъ е билъ преподавателъ известно време Пиколо.

6. С. 81. Учени българи гъркомани. Много българи сж свършили гръцки училища и университети и сж останали въ Гърция; отличавали се съ голѣма образованость. Нѣкои отъ тѣхъ сж се погръчвали; нѣкои въ европейски университети професори, учени. Напр., Фрасиклисъ, за когото говори Селимински. Евг. Булгарисъ, навѣрно отъ българско произхождение. Палатидисъ (Селим., V, 73). А. Богориди, редакторъ на гръцки вестникъ и пр. Д-ръ Пиколо (у Селимински, сжщо така у М. Балабановъ: Г. Кръстевичъ).

7. С. 81. Българи, които сж получили гръцко образование и после станали известни. Напр., д-ръ Никола Сава Пиколо (М. Балабановъ, Гавр. Кръст., 25-26; Страници изъ полит. ни възраждане, с. 117). Гл. и Библиотека Д-ръ Ив. Селимински.

8. С. 88. Българскиятъ езикъ на д-ръ Селимински; слабъ; вижда се отъ едно негово писмо на български до д-ръ С. Чомаковъ (Библ. Д-ръ С., III, 89).

9. С. 88. Рационализъмъ. Д-ръ Селимински. Врагъ на черковни суевѣрия; обяснява тѣхния произходъ, като излиза отъ егоистичнитѣ интереси на духовенството; то иска да забогатѣе, поради което поддържа суевѣрията и пр. Възгледитѣ му за черквата и религията се отличаватъ съ единъ твърде трезвенъ рационализъмъ (Библ. Селим., V). Черквата трѣбва да се реформира основно. Черквитѣ трѣбва да се съединятъ въ името на единъ християнски идеалъ, очистенъ отъ всѣкакви суевѣрия и непотрѣбности. „Славословіе“ — това презъ 1866 (срв. V, 82-83). Религията е била избрана, за да се крепи единъ нелогиченъ и насилственъ редъ; силнитѣ сж се възползували отъ нея и сж ѝ придали авторитативенъ характеръ, като сж я изтълкували въ своя полза. Но когато народитѣ се просвѣ

тятъ и се разпространи знанието, тогазъ „религията ще получи естественото си и свещено облѣкло, а сегашнитѣ сговорници и апостоли на властвуващитѣ . . . ще бѫдатъ изтласкани отъ всички народи на земята“ (Библ. Д-ръ Сел., VI, 10).

10. С. 88. Д-ръ Селимински. Религиозни възгледи. Той прави разлика между религия (въ детинството на народитѣ) и християнството (въ зрѣлата възрасть мѫдростьта действува чрезъ християнството) (Библ. Д-ръ Селим., VI, 11.)

IV

Сръбско влияние презъ първата половина на XIX вѣкъ

1. С. 131. Сношения на български търговци въ Пеща съ австрийски сърби. Дриновъ, Една забравена българска история, Псп., г. VII, 1890, кн. 34, с. 543... Има интересни бележки за отношенията между българи и сърби.

2. С. 133. Въ 1787 г. Аврамъ Мразовичъ издалъ „Поучителни магазинъ“ (отъ Мария Ле Пренсъ де Бомонъ); въ кратко време претърпѣлъ три издания.

Въ 1799 г. е билъ преведенъ на сръбски „Робинсонъ“ отъ Николај Лазаревић, будимски учитель.

Фенолоновиятъ „Телемахъ“ е билъ преведенъ на сръбски отъ Стефана Живковича въ 1814 (Wien).

Д. Н. Дарваръ. Благонравије или книжица ко украшенију нравовъ јуношескихъ зјело полезнаја, съ јелинскаго на славенски диалектъ въ ползу и употребленије слав.-српскихъ отроковъ преведена. Вијена, 1786.

3. С. 133. Сръбско-български сношения презъ XVIII в. и преди това. Н. Петровскиій: О занятіяхъ Копитаря... СБАН., VIII, 5, началото — на с. 22 „Отче нашъ“ ужъ на български езикъ...

4. С. 133. Сръбско-български отношения. И. Драгашевичъ, преподаватель въ военната академия въ Бѣлградъ, роденъ въ 1829 г., авторъ на патриотически стихотворения. Въ едно отъ тѣхъ се казва, между другото:

О, скоро ль сербъ, болгаринъ и хорватъ
Стряхнутъ позоръ, престанутъ быть рабами?..:
Въ бой, сербъ, болгаринъ и хорватъ!
Впередъ! ужь слышится набатъ...

Превелъ Н. Гербель (Поэзія Славянъ, Спб., 1871, с. 287).

5. С. 134. Сръбско-български отношения презъ XIX вѣкъ. Н. Петровскій, О занятіяхъ Коп., СпБАН., VIII, 5, с. 32, 63 и на други страници.

6. С. 134. Къмъ срѣдата на миналия вѣкъ въ Виена е билъ издаденъ вестникъ „Изтокъ и западъ", органъ на възроденитѣ южни славяни. Тамъ има нѣщо и за българитѣ (вж. Библ. Д-ръ Сел., iV, с. V).

7. С. 134. М. Видаковић, Исторія о прекрасномъ Јосифѣ. Будимъ, 1805.

8. С. 134. В. Ракић, Жертва Авраамова. Будимъ, 1799. Ново издание, 1809; 1811.

9. С. 134. Сръбски влияния личатъ въ стихотворенията на Пишурката. Вж., напр., „Молитви" и пр. (Цариград. Вѣстникъ", 1858 г., бр. 405; вж. и бр. 408: „Азъ и свѣтъ" (Има сръбски думи и изрази и построения на речьта). Тамъ има и други стихотворения отъ Пишурката — вж. бр. 415.

10. С. 134. Сръбско влияние презъ XIX в. Миланъ Рашичъ, сърбинъ, учитель въ Шуменъ. Негови произведения, отбелязани у А. Теодоровъ. Гл. за него Автобиографията на С. Доброплодни.

11. С. 134. Рашичъ Миланъ (Да се прегледа сръбската библиография). Негови произведения на български:

1) Любител. болг. просв., 1850.

2) Славянобълг. Календ., 1856.

12. С. 134. Сръбско възраждане. — Въ края на XVIII в. у сърбитѣ г сподствува (въ литературата) тъй нареченията „славяносръбски езикъ" — смѣсь на черковнославянски езикъ, руска редакция, съ простонаредни сръбски елементи. Но сжщевременно и опитъ да се пише на простонароденъ езикъ — още въ началото на XVIII в.

13. С. 134. Отношение на сърби къмъ българи презъ първата половина на XIX в.

Още като ученикъ въ Андросъ въ училището на Каири, Добровски, като ржководителъ на българско дружество, поставя за цель на дружеството, съ своитѣ доходи да основе едно централно славянобългарско училище въ Бѣлградъ (И. Шишм., Добр., 25).

Къмъ края на 30-тѣ години Добр. се отбива въ Бѣлградъ на пжть за Влашко. Твърде много разочорованъ! Отказва се отъ мисъльта си да основе тукъ славянобългарско училище.

Добровски срещналъ отвредъ такова враждебно отношение къмъ българитѣ, щото се отказалъ даже и отъ идеята да пренесе главното огнище

на българската просвѣта въ Бѣлградъ. „Въ Сърбия никакъ не ми хареса. Гледамъ сърбитѣ неприятелски разположени къмъ българитѣ. Искаха непремѣнно да се казваме сърби, и езикътъ ни да бжде като тѣхниятъ. Особено ни се смѣеха на членоветѣ тъ, та, то... Па не само въ Бѣлградъ, но и въ Виена, когато отидохъ, сръбскитѣ студенти отъ университета не искаха да чуятъ за българска хората... (И. Шишмановъ, Ив. Добровски, 31).

14. С. 135. Сношения между българи и сърби презъ XIX в. П. Р. Слав., Български дейци въ сръбската завѣра (Псп.. кн. 12-15, с. 884).

15. С. 135. Сръбско влияние (срѣдата на XIX в.). Вж. азбучния именен и вещенъ показалецъ Арх. Н. Геровъ, I—II. Библиотека на Н. Геровъ (Арх. I, с. 445 сл.).

16. С. 135. Сръбско влияние презъ XIX в. Изъ Пѣснопойката на М. Лазаровъ, с. 38. Азъ що любя? Преводъ изъ сръбска „пѣснарица".

17. С. 135. Сръбско-български политически сношения въ началото на XIX вѣкъ. Димитъръ Мустаковъ отъ Габрово е билъ агентъ на князъ Милоша Обреновича (Априловъ, Денница, 99) (Срв. Н. Петровскій, О занятіяхъ Копитаря . . . СпБАН., VIII, с. 62).

18. С. 135. Раичъ въ нашата литература. Заради возрожденіе... (преводътъ на Кефаловъ, с. 114 сл.).

19. С. 135. Раичевата история. Началото на XIX в. Едно свидетелство за развитието на национално чувство у българитѣ въ срѣдата на XIX в. е, че българскиятъ преводъ на Раичевата славяно-българска история отъ П. Сапунова (1844) е намѣрила сравнително твърде голѣмъ пазаръ. „Въ 40-тѣ години нѣма друга книга, която да е намѣрила такъва голѣмъ пазаръ, както тази история" (Н. Ат., 18).

20. С. 135. Сръбско влияние. Пишурка: Вражарка, Молитви (Цар. Вѣстникъ, 1858, бр. 366, 405); Азъ и свѣтъ (ib., бр. 408); Въздишение (ib., бр. 408); Майка (ib., бр. 415).

21. С. 135. Сръбско влияние: Цариградски вѣстникъ, 1858 г., бр. 387. Женска остроумность (стихове) Преводъ отъ „Шумадинка" — Тома М. Шишмановъ отъ Ломъ.

22. С. 135. Къмъ 50-тѣ години и Груевъ като учитель въ Копривщица е получавалъ „Српске Новине". Тамъ въ подлистникъ се е печатала повестьта „Райна Княгиня българска"; той превелъ тази повесть и я напечаталъ въ Бѣлградъ (1852). Моитѣ спомени, 7.

23. С. 135. Сръбски влияния. Царигр. Вѣстникъ, 1858 г. бр. 415 Прѣселението въ Бразилия (нравствена повесть). Превели Зафировъ и Дайнеловъ.

24. С. 135. Сръбско влияние върху нашето литературно възраждане въ началото на XIX в.—Сръбскитѣ спорове за литературенъ езикъ· Полемиката на Вука (Копитара) съ представителитѣ на тъй наречената славяносръбска партия за литературенъ езикъ (вж. у Скерлича, Историја нове српске књижевности).

25. С. 135. Сръбската история на Милутиновича. История на Сърбия 1813-1815 — каквото има за българитѣ. Има я въ Народната библиотека, София.

26. 136. Дос. Обрадовичъ у насъ. Мото на „Плачъ Рахили".

27 С. 136. Доситей Обрадовичъ дава начало на народната посока въ сръбската литература. Да се освободи сжщността на християнската вѣра отъ всички непотрѣбни и неразумни исторически наслоения. Врагъ на черковния абсолютизъмъ, противъ суевѣрията и заблужденията, черквата. Привърженикъ на свободната философия, свободната съвѣсть; Евангелието е за него главно орждие за борба; да се опрости животътъ и да се направи по-естественъ, по-разуменъ, по-рационаленъ. Предходникъ на рационализма въ сръбската литература.

Реформиране на училището; училище не само за мжже, но и за жени.

Науката за него е срѣдство за реформиране на живота; науката не е самоцель. — Създава читатели.

28. С. 136. Къмъ сръбското влияние, А Гавриловичъ, „Шумадинка" (описание на списанието, прегледъ на съдържанието му) XIX кн. отъ „Годишњица Николе Чупрића".

М. К. Борисављевић. Забрана „Шумадинке" (1850) XXX кн. „Годишњица Н. Чупрића (Рец. отъ J. Скерлић въ „Српски кн. гласник", 1911, 16. II.

Отъ „Шумадинка" е черпилъ материалъ Пишурка. Въ Сърбия е излизалъ алманахъ „Забавникъ". Дали „Забавникъ" на Огняновича не е копие отъ този?

29. С. 136. Сръбско влияние: Ю. Ивановъ, Българский периодически печатъ, 20, 22.

30. С. 136. Интересъ у сърбитѣ къмъ българитѣ и българския езикъ въ началото на XIX в. Сърбинътъ Д. П. Тиролъ се е заинтересувалъ живо отъ Додатак'а на Караджича. Да се цитира неговото писмо (Вукова преписка, IV, 571, 573. Да се вематъ предъ видъ и поправкитѣ на Н. Петровскій, СпБАН., VIII, с. 64). Тиролъ събира материали за изучване на български езикъ, народни български пѣсни — въ сношение съ българи отъ Винга и Бешеновъ.

31. С. 136. Сръбско влияние: Бурмовъ, с. 34.

32. С. 136. Сръбско влияние: Въ началото на XIX в. — Въ единъ сборникъ отъ началото на XIX в. (Цоневъ, 275) на края има:

„Стіхи сложе́нны по подо́бию пѣсны на похвалу́ сто́му оцу́ са́ввѣ сербскому во гла́ е́".

Началото:

Ра́дуите са висо́ки пла́нине,
Сла́дке гла́се пойте у ви́сине,
Сва́ко цветие и́ руже ру́мене,
По́лска дре́ва и треве зеле́не.

33. С. 137. Обрадовичъ. Дидактикъ; жертвува художествената страна за дидактическата (поучения въ баснитѣ, които поучения сѫ по-дълги отъ самитѣ басни).

Той избѣгва абстрактнитѣ въпроси, спекулацията на философията — навсѣкѫде се старае да бѫде предметенъ, конкретенъ и да се държи въ проявитѣ и примѣритѣ на живота.

Въпросътъ, какъ трѣбва да се сади лукъ, за него е по-важенъ, отколкото, дали идеитѣ сѫ вродени или не (Вл. Ѣорѣ., 268).

Практическа философия, етика на живота. Нѣма една последователна философска система, философска спекулация — но затова пъкъ навсѣкѫде въ писанията му се чувствува живата човѣшка личность, моралниятъ човѣкъ, който въздействува съ своя жизненъ опитъ и създава чувство за живота. Съ своето непосрѣдно чувство долавя потрѣбитѣ на живота и работи за тѣхното удовлетворение. Ползувалъ се е отъ много чужди автори и философи, но не е подражавалъ и копиралъ слѣпо; всичко е проспособявалъ къмъ сръбския животъ и потрѣбноститѣ на сръбския народъ.

34. С. 144. Обрадовичъ у насъ. Пыпинъ (Исторія слав. лит., 1² с. 135).

35. С. 145. Въ края на 1819 г. Соларичъ съветва Вука да се заеме съ изследване на българския езикъ (Вук. пр., II., 413).

36. С. 145. Караджичъ (Вж. Показалеца). Неговиятъ Додатак у насъ (Арх. Н. Геровъ, I, с. 391).

37. С. 145. Вукъ Караджичъ за нашитѣ народни пѣсни Шишмановъ. Личнитѣ сношения на Шафарика съ българитѣ (БПр., II, 12, отд. отп., с. 4.; ср. Archiv. f. sl. Ph., посоченото отъ Шиш.).

38. С. 145. Караджичъ у насъ. П. Р. Сл., Български пословици, I, с. XXXI.

39. С. 145. Сношения на българи съ Караджича: „Сѫщо не опустихъ изъ видъ да посѣтя (въ Виена) и Старо Сръбскаго Пѣснописца

Караджича" (Жизнеописание митрополита . . . Натанаила, СбНУНК., XXV, 1910, отд. отп., 33).

40. С. 145. Вукъ Караджичъ. Праща сведения за българската литература и българитѣ изобщо не само на Копитара, но и на Шафарика. Да се прегледа цѣлата Вукова кореспонденция!

41. С. 145. Отношение на Априлова къмъ Караджича. Априловъ за Караджича, Денница, с. 100 — осжжда Караджича, загдето е изоставилъ нѣкои букви отъ кириловската азбука и далъ поводъ за раздори между тия, които употрѣбяватъ тази азбука. Единъ отзивъ на Априлова за Караджича, отбелязванъ у Н. Петровскій (СпБАН., VIII.).

V

Влияние чрезъ западнитѣ славяни

1. С. 161 Въ лекцията за западното влияние, като се говори за сръбското възраждане, да се спомене за хърватското, далматинското и словенско възраждане.

2. С. 165. Когато се говори изобщо за славянското възраждане — изучаване на бита — да се споменатъ съчиненията на Раковски и особено неговата Българска старина — въ връзка съ какви подобни съчинения въ славянскитѣ литератури се намиратъ?

3. С. 169. Влияние на илиризма. Въ Kolo на Вразъ български народни пѣсни. Интересъ къмъ България у илирийцитѣ.

4. С. 189. Шафарикъ у насъ. Цитирано у Г. Кръстевичъ. Освенъ това, срв. Българскы книжици, ч. II, с. 75 сл., срв. и с. 340 сл.

5. С. 189. Шафарикъ. Жинзифовъ, Посланіе славному П. І. Шафарику (Изъ Шевченка). Общъ трудъ, 1868.

6. С. 169. За К. Зелендцки (Българскы книжици, ч. II, 160 сл.)

7. С. 206. Ив. Шоповъ. Арх. Н. Геровъ, I, 890.

8. С. 210. По-нататъкъ следватъ (все въ тая лекция): Венелинъ — Калайдовичъ — Востоковъ — Срезневски — Прейсъ — Григоровичъ — Бодянски; преди това Köppen — Schlözer.

9. С. 211. Общи съчинения по историята на славянската литература. Пыпинъ, напримѣръ. Kultur der Gegenwart. Отдѣлна съчинения по историята на чешката литература (Šafařík, Dobrovský, Hanka).

VII

Първи печатари и книжари

1. С. 246. Първа сръбска печатница, Wien, 1771.

2. С. 246. Нѣколко бележки за триезичната солунска книга (Книжици за прочитъ, I, 1889, кн. 8-10). Срв. W. Leak, Researches in Greece, London, 1814, p. 381).

3. С. 247. Български печатници. Печатане на български книги въ чужбина, съпроводено съ множество прѣчки и голѣми разноски. Гл. Априловъ, Денница, с. 99, бел. 32.

4. С. 247. Печатници (първи). На Държиловича въ Солунъ (сп. Развитие, 1918, кн. 14; А. Ризовъ отъ А. П. Стоиловъ. Шишмановъ: Ролята на Америка въ българското възраждане.

5. С. 247. Д. Цанковъ. „Предъ основанието на нашата книгопечатница, — прѣдъ седемь години — прѣдъ появяванието на нашиятъ вѣстникъ — прѣдъ петь години... (Писано на 1. IV. 1863, България, съобщение за спиране на вестника).

6. С. 249. Първата българска книжарница. Г. Димитровъ, Княжество България, 238. Да се прегледа Юбил. сб. въ честь на Данова.

7. С. 249. Добровски и Теодосий. Къмъ 1839. Ив. Добровски посещава Солунъ; тамъ се запознава съ архимандрита Теодосий, „който билъ дошелъ отъ Божи гробъ и билъ отворилъ българска печатница и издавалъ разни малки книжки, нѣкои и на турски езикъ съ български букви". Архимандритътъ го приелъ много радушно. Отвънъ Солунъ имало дервишко теке. Архимандритътъ казвалъ, че веднъжъ въ недѣлята ходѣлъ съ своитѣ печатари (5-6 души) тамъ. Като дошелъ Добровски, дали и нему единъ конь и го завели на текето. „Какви смѣтки имаше обаче архимандритътъ съ дервишитѣ, не можахъ да узная" (Шишмановъ, Ив. Добровски, 30).

8. С. 250. Трудности, съ които е било свързано печатането на книги вънъ отъ България. Гл. писмата на Н. Бозвели (Изв. на Истор. Д-во въ София, кн. I, с. 21 сл.) СбНУНК., кн. III, с. 400.

9. С. 250. Печатница на Теодосия. Цоневъ, Описъ № 529 (459). (Да се прегледа въ Народната библиотека).

10. С. 250. При какви условия се е разпространявала българската книга. Гл. Шишм., Фотиновъ, СбНУНК., XI, 737, нт. — 740, 741, 742.

11. С. 250. Разпространение на българската книга през време на възраждането. Ив. Ш., Фотиновъ, СбНУНК., IX, 677, 679... География. Разпространението на Любосл. между учителитѣ: 665.

12. С. 255. Условия, при които се е разпространявала българската книга преди освобождението. Книги, печатани въ Русия, не сж могли да се разпространяватъ лесно въ България; тѣхъ ги е преследвала турската власть (Едно писмо, Д-ръ Б. Петровъ, Раковски, с. 111).

13. С. 251. Първа печатница въ Солунъ. Въ добиването на букви за печатницата е взелъ участие и даскалъ Камче отъ Ватоша; печатницата е занесена най-напредъ въ Ватоша, после въ Солунъ (по-подробно за това у А. Шоповъ, Изъ живота и положението на българитѣ въ Турция).

14. С. 251. Теодосий и Милетий. Най-напредъ Теодосий се е отнесълъ за съветъ и разрешение до солунския митрополитъ Милетий (по-късно вселенски патриархъ); Милетий, разбира се, не одобрява намѣрението на Теодосия и се помжчилъ да го разубеди, като му обяснявалъ, че такова едно предприятие ще струва твърде много пари. Съветитѣ на митрополита обезкуражили Теодосия. Но скоро следъ това (въ 1836 г.) той се срѣща съ единъ евреинъ, бѣглецъ отъ Русия, който знае да лѣе славянски букви. Теодосий влѣзълъ въ споразумение съ този евреинъ, отнесълъ се още веднъжъ до митрополита, който издействувалъ разрешение отъ цариградската патриаршия. Предполага се, че за материалната издръжка на печатницата се е грижилъ не само Теодосий, но и българскиятъ Зографски манастиръ (Дали е вѣрно това?)

15. С. 253. Печатницата на Н. Карастояновъ. Арх. Н. Геровъ, I, 787 сл.

16. С. 263. Найденъ издава календарчета — въ които се срѣщатъ народни пѣсни, патриотически и др. (напр., Календарче за 1848 г. — Народна библиотека, София, № 534).

VIII

Софроний Врачански

1. С. 273. Софроний преписалъ часослова, 1768 (Цоневъ Описъ, 1845).

2. С. 276. Доситей Обрадовичъ и Софроний. Презъ 1810 г., декември, Доситей е билъ въ Букурещъ въ качеството на сръбски посланикъ (Скерлић, 354) — въ главната руска квартира — заедно съ другъ сръбски депутатъ; върналъ се въ началото на 1811 година. Дали не се е срещналъ съ Софрония? Късно!

3. С. 277. „Исповѣданіе правосл. вѣры Христ". Да се сравни съ Служеніе еврейское . . .", Солунъ, 1839 (въ печатницата на арх. Теодосий).

Преводъ отъ гръцки. Отъ Павелъ Медийски — значи, сжщото съчинение, което е превеждалъ и Софроний. Намира се въ Соф. народна библиотека, Старопечатни книги, № 529.

4. С. 279. Софроний. Цоневъ, Описъ, № 356, 357, 362, 363.

5. С. 280. Съдържание на дамаскинитѣ, на Софрониевитѣ Видински поучения и пр. — да се съпостави съ издаденитѣ въ Starine стари ржкописи.

6. С. 281. „Слово о разбойницѣ спасшемса малыхъ ради слезы и въ десѧтъ дни" (Въ Видинскитѣ поучения на Софрония).

Единъ хайдутинъ струва твърде много пакости и никакъ не могли да го хванатъ. Царь Маврикий му изпратилъ своя кръстъ и му пише : „Ела, нѣма да ти сторя никакво зло". Хайдутинътъ се разчувствувалъ, дошелъ при царя и падналъ на колѣне; царьтъ го простилъ. Следъ това хайдутинътъ се разболява; лежи боленъ въ една гостилница; вижда на сънь страшния сждъ; на другия день още повече боленъ . . . Почва да плаче съ сълзи, да се разкайва и да моли Бога за прошка.Ималъ една кърпа и съ нея си бърсалъ сълзитѣ. Умрѣлъ; на онзи свѣтъ турятъ на едната везна книгитѣ на неговитѣ грѣхове; грѣховетѣ надтежаватъ; ангелитѣ дирятъ нѣкакво праведно дѣло . . . „и единъ отъ ангелите найде оная карпица, що бѣше мокра и напоена сасъ негови слезы . . . " Тая кърпичка надтежала грѣховетѣ — (Подобенъ разказъ за черниттѣ хлѣбове въ Рилския дамаскинъ; разказътъ на Анатола Франсъ).

7. С. 281. Словата въ Видинскитѣ поучения. Словата започватъ отъ септемврий. Първото: Поученіе въ началѣ индикта, септемврія 1. — По-нататъкъ: Напр.: Слово на рождество пресвятыи Богородицы. — Слово въ день святаго Іоана Златоуста. — Слово въ день святаго отца Николая. — Слово на предпразденство рождества Христова въ день святаго свещеномученика Игнатіа. — Слово на предпразденство рождества Христова на двадесять и четвертый день. — Слово на рождество Господа нашего Іисуса Христа.

Следватъ по-нататъкъ словата споредъ кржга на годишнитѣ праздници. Нѣкои отъ тѣхъ сж на по-свободна тема — не сж свързани съ даденъ праздникъ: Слово о томъ, како никое званіе непрепятсвуеть на спасеніе человѣческое. — Слово о краткости житіе человѣческаго и о неизвѣстное его кончины. — Слово о истинѣ, како истина весма умалися въ міръ. — Слово о

ласкателѣствѣ, сиречъ да умаишъ человѣка на зло. — Слово о плачевномь и многобѣдственомь странстваніи душы человѣческій въ жизни сей.

Нѣкои слова на Йоана Златоуста. Слово за самия Йоана Златоуста. Има слова и отъ други — напр., отъ монахъ Исая, папа Григория, едеския епископъ Теодоръ. Има и слова, взети отъ старобългарската книжнина. Напр., Слово Космы презвитера и отъ другіи учители о хотящихъ быти монахь. — Друго слово за монаситѣ: Слово о монасѣхъ ихже не хощуть да сѣдуть у монастырь, подлежати трудомь монастырскимь. Слово насочено къмъ отдѣлни съсловия, отдѣлни срѣди: Слово святаго Пафнутіа, о добродѣтелей старейшины села. — Слова за свещеницитѣ, за тѣхнитѣ длъжности — както и за монаситѣ. Слова за отношенията между родители и деца, възпитатели и възпитаници: Слово о наказаніи чадь своихъ. — Слово како подобаетъ дѣтемь чтити родители свои. — За женитѣ: Слово кь женамь, іако да будуть мълчаливи.

Има ли нѣщо отъ Вакарелски за свѣтскитѣ елементи въ словата на Недѣлника?

8. С. 284. Попъ Кръстьо е подписанъ попъ Кръстю попъ Атанасовъ (значи, баща му е билъ сѫщо свещенникъ). Но дали въ Разградъ е билъ свещеникъ?).

„Два новооткрити саморъчни трудове на Софрония“ (Псп, кн. 28-30. Отъ В. Д. Стояновъ).

Въ Сборника на попъ Кръстя (следъ оглавлението), л. 224: „Блаженъ градъ благочестивимъ царей цръствуемъ“ и пр. (както въ Поученията. А. Т., 66).

Има тукъ-тамъ промѣни. У попъ Кръстя е преписано до „Того ради...“

На л. 225 нѣколко поучителни реда, които не се срѣщатъ въ Поученията.

Да се провѣри, има ли нѣщо подобно въ печатания Недѣльникъ.

9. С. 284. Философскіа мудрости (попъ Кръстьо). Театронъ политиконъ (Софроний). Има значителни разлики въ изразитѣ, езика, избора на думитѣ; обаче ясно е, че източникътъ, отъ който сѫ превеждали Софроний и въ сборника на попъ Кръстя, е единъ и сѫщъ. По-вѣроятно е, че тукъ имаме работа съ два различни превода отъ единъ и сѫщъ източникъ, извършени самостойно.

10. С. 286. За Есоповитѣ басни. Обрадовичъ е превеждалъ баснитѣ „съ различни езика“ (има и отъ Лесинга).

11. С. 286. Езwповы басны (Сборникъ на попъ Кръстя):

1. Орель и лѧсыца (сѫщата тази басня е първа у П. Р. Славейкова и у Обрадовича; по всѣка вѣроятность, и тримата, навѣрно и Р. Поповичъ, сѫ черпили отъ единъ и сѫщъ гръцки източникъ; Славейковъ се добли-

жава до баснята у попъ Кръстя). Попъ Кръстьо и Славейковъ изглежда, че сѫ се придържали въ гръцкия оригиналъ, Славейковъ повече; Обрадовичъ — повече волности; освенъ това, Обрадовичъ — цѣла страница поучение (нравоучение), а у Славейкова и попъ Кръстя — 4-5 реда; така е и при другитѣ басни.

Попъ Кръстьо: всичко 145 басни (заедно съ Змія и чѧкъ).

12. С. 287. Софроний Врачански (А. Теод., 125). „Клеветника, досадителя..." (Взето отъ „Театронъ политиконъ" на Софрония).

Сѫщото това въ сборника на попъ Кръстя (листъ 227-а нт.).

„На отеческаго народнаго клеветника налесно даму неслуша думата господарь тогива неговото господарство бива тихо и мирно.

„Такива члѣцы що иматъ обычай даса клеветятъ единъ другій, и да приносятъ злый хорати потребно е на господаря да не подава нимъ лесно и наскоро послушанїе, нито наскоро позволеніе да имъ подаде коги они хочатъ отъ него: тако обещаваше платонъ фїлософъ, що беше много разуменъ и смотрителенъ, онь премудрїй мужъ позна како сасъ голямое лесное wклеветанїе и сасъ шептанїе прїіматъ сіла голямый сасъ това wклеветанїе и много и много градове смущаватъ и испаждатъ неповынный члѣцы и поражаватъ господарства и градове".

„Вавѵлонскій царь попиталъ някоги аполонїа, сасъ какова скопостъ е възможно на царя да живей на свѣто мирно и тихо оу цр҃ство свое; а онъ му рече като неподаде верность на малая вещъ: почто ѿдруго нящо не е возможно да прорасте толкова пагуба на цр҃тво голяма; като коги подава господаръ отворени оуши на шепотниците и на клеветницыте лесно послушаніе..."

13. С. 287. Какви сведения има Софроний за Русия — „Фил. мудр." „Ала най послѣ ѿвси цр҃іе и властители най-бл҃оглѹчна и православна се ѡказа самодержавнѣйшіа Россіа, и най много процвѣтна и просвѣтна на бл҃гочестіе хр҃тіанское: почто имаха безмѣрный страхь бж҃ій предъ ѻчи свои" (152).

Софроний споменава и посочва като примѣрни владетели „Анна імператріца велика, благовѣрна Елѵсавета Петровна, Екатерина втора..." (152-153).

За Екатерина II казва, че се е грижила за просвѣтата на своята страна:

„Колико академіи и оучилища постави по вси градове зарадъ да са разшіри благочестіе... Сами вы видите сасъ това благочестіе колико процвѣтна Россіа..." (СпБАН., I, 1, 153).

14. С. 287. Да се сравни въ Народната библиотека „Гражданское позорище“ съ „Философскіа мѫдрости“ (попъ Кръстевъ сборникъ)— особено да се сравни глава 25 отъ „Гражданско позорище“ (господарьтъ да бѫде милостивъ), л. 278 съ „Философски мѫдрости“ (СпБАН., I, 1, с. 153 сл.)

Говори ли се тамъ за българитѣ?

15. С. 287. Фил. мѫдрости. Посочватъ се за примѣръ дѣлата на нѣкой царь мѫдрецъ, цитиратъ се различни мнения; на едно мѣсто се споменава „бо́лгарскаго оучителѧ Θефілакта“ (СпБАН., I, 1, 153).

16. С. 287. Филос. мѫдрости. Софроний е врагъ на свободата на религията — „Нѧи выше защителство на благочестіе показа самодержавнѣйшаѧ Анна імператріца великаѧ: коликоли имаше она теплое желаніе зарадъ да ѡчисти всѧ Россіѧ ѿ еврей каго невѣрнаѧ мресота“ (СпБАН., I, 1, с. 152).

17. С. 287. Какво значи да правишъ милостиня — Софроний учи: „Перво да оучинишъ милость сасъ сына твоего, сасъ чада твоей да подадешь и да ги наоучишъ законь бжій и мѫдросное оученіе... второ, ако имашь нѧкой твой братовчета, или роднины, или комшіи да предстоишъ и зарадъ нихь, да са наѹчать сасъ твой себепъ и они и да познаѧть законь божій“ (СпБАН., I, 157).

18. С. 287. „Театронъ политиконъ или гражданское позорище“ (За него е писано отъ Дринова, Псп., 1884, XII). Открить отъ Иречека въ Айтосъ у единъ чиновникъ, Н. Йордановъ. Този ржкописъ е билъ по-рано у бащата на Н. Йорданова — Йорданъ Вълковъ въ Медвенъ, и е билъ виденъ у него презъ 1873 отъ В. Д. Ст. 4º, 349 листа. Писмото и хартията не сѫ добре запазени. Авторътъ предполага, че главата „Философскіа мудрости“ (сборника на попъ Кръстя) — заглавие само на гл. XI (А. Т., Софр. Вр., 115) е преработка или извлѣчение отъ другъ преработенъ преписъ на „Гражданское позорище“. Авторътъ съпоставя гл. XI отъ Сборника на попъ Кръстя съ гл. XI въ „Гражданское позорище“ (споредъ моитѣ бележки, гл. 23 отъ Сборника).

[Разлики: въ „Гражданское позорище“ сѫ поставени ударения, въ Сборника нѣма ударения. Въ Сборника езикътъ е по-чистъ български. Въ „Гражданское позорище“ се избѣгва членната форма, въ Сборника се срѣща членна форма. Поученията, словата въ Сборника сѫ по-пространни, издържани съ повече примѣри. По езикъ нѣма еднаквость изцѣло, ала мисълта въ двата текста е една и сѫща.

В. Д. Стояновъ предполага, че преписътъ на Сборника се е намиралъ по-рано у свищовскія учитель Хр. Павловичъ, или пъкъ у Неофита Бозвели

И тукъ съ нищо не подкрепя предположението си. Предполага още, че възможно е, когато Софроний е отишелъ въ Разградъ съ рускитѣ войски, да е оставилъ Сборника си у попъ Атанаса, баща на попъ Кръстя, за преписване и разпространение между българитѣ (презъ 1810 г.).

19. С. 292. Каквито елементи отъ християнската религия е възприелъ, Софроний ги направя елементи на своята душа. Това сж чужди думи, ала изразяващи неговото убеждение, неговата мисъль и чувство. Тѣ изразяватъ неговия мирогледъ. Съдържанието, което се крие задъ тия чужди думи, е индивидуално, лично.

20. С. 296. Къмъ Недѣлника. Моралъ, който е намѣрилъ патетиченъ изразъ въ проповѣдитѣ на византийскитѣ християнски писатели, отгдѣто е миналъ и у славянитѣ. Излагатъ се библейски притчи, следъ това се извлича отъ тѣхъ поука, говори се за човѣшкия животъ и смърть, за краткостьта на човѣшкия животъ и за неизвестностьта на неговия край, за плачевното и бедствено странствуване на човѣшката душа въ този животъ, за женитѣ, които трѣбва да бждатъ мълчаливи, за ленивитѣ, които ненавиждатъ труда, за беззлобието и скромностьта, упованието въ Бога и други християнски добродетели. Смирение, покорность, страхъ, доброта къмъ другитѣ.

21. С. 298. Паисий и Софроний. Паисий се отдѣля отъ Софрония и въ друго едно отношение. Той страстно нен вижда гърцитѣ, разкрива тѣхнитѣ тайни замисли и предпазва своитѣ еднородци отъ тѣхнитѣ посегателства, които заплашватъ сжществуването на българската националность. У Софрония ние нийде не виждаме враждебно отношение къмъ елинизма. Отъ неговата автобиография и отъ онова, което знаемъ за обществената му дейность, ние виждаме, че той нийде и съ нищо не се противопоставя на гръцкитѣ духовници, макаръ и да е виждалъ тѣхнитѣ пороци. Само на едно-две мѣста въ своята автобиография той споменава за престжпленията на гръцкитѣ духовници, и то съвсемъ случайно — за да разкрие нѣкои свои лични прилуки. У него нѣма единъ протестъ срещу онова голѣмо зло, което е нанасяла гръцката патриаршия на упадналата българска черква и на народа, като го е държала нарочно въ невежество. Тукъ и дума не може да става за враждебность отъ страна на Софрония. Нѣщо повече: ние го виждаме въ близки отношения съ нѣкои гръцки архийереи. Търновскиятъ митрополитъ го назначава епископъ въ Вратца; съ този митрополитъ Софроний сключва условие за сумата, която трѣбва да заплати; съ Калиника, който е откупилъ отъ Пазвантооглу видинския митрополитски престолъ, Софроний еималъ „приятелство отъ ветхое время"; въ Арбанаси за него и децата му сж се грижили гръцки благородници; въ Буркурещъ го е покровителствувалъ угровлахийскиятъ митрополитъ Дос. Филитисъ.

Всички тия факти красноречиво говорятъ, че Софроний никога не е ималъ намѣрение да излѣзе въ открита борба съ посегателствата и престжпленията на гръцката черква.

Съ това, разбира се, ние ни най-малко не обезценяваме Софр. — С. въ много отношения остава ученикъ и подражатель, когато Паисий е създатель на нови, ясно опредѣлени посоки въ развитието на националния духовенъ животъ. Отъ друга страна, у Паисия ние срѣщаме ценни особености, които напраздно ще диримъ у Софрония. Паисий преди всичко е живъ темпераментъ; докато Софроний е само единъ миренъ работливъ просвѣтитель.

Паисий е въ едно и сжщо време и просвѣтитель, и революционеръ; едва ли бихме могли да посочимъ нѣкакво революционно настроение у Софрония — у него ние не виждаме онзи избликъ отъ патриотически възторжени чувства, каквито срѣщаме тъй често у Паисия.

22. С. 298. Софроний изобщо нийде не говори нищо противъ гърцитѣ; и тукъ, когато говори за погубването на българския езикъ, той по-скоро е склоненъ да обвини турцитѣ, нежели гърцитѣ. Противъ турцитѣ говори той въ своитѣ писма (писани въ Влашко), въ своя Позивъ къмъ българитѣ; противъ гърцитѣ нийде! (А. Теодоровъ не споменава нищо за това). Съ своята дейность той наистина е билъ врагъ на гърцизма: като е проповѣдвалъ самъ и е убеждавалъ другитѣ да проповѣдватъ на народенъ български езикъ; едва ли бихме могли ние да искаме отъ Софрония една открита, активна борба противъ гърцитѣ въ онова време и при онѣзи условия, когато гръцкиятъ елементъ е билъ тъй силенъ и не е срѣщалъ почти никаква реакция отъ страна на българитѣ. Защото въпросътъ е билъ още не за водене на активна, открита борба, а за слагане здрави, трайни основи на едно противопоставяне срещу гърцитѣ.

23. С. 308. Книжовниятъ езикъ на Софрония. Вече самитѣ цели, които си е поставялъ Софроний — да бжде учитель и проповѣдникъ на народа — сж го заставяли да пише на простонароденъ езикъ; отъ друга страна, въ сжщата тая посока сж му въздействували и външни влияния; въ новосръбската и гръцка книжнина сж изобилствували произведения, написани на народенъ езикъ; часть отъ тѣзи произведения сж били познати на Софрония. Доситей, съ чиито произведения Софроний е билъ запознатъ по-отблизо, е писалъ на народенъ езикъ и много пжти въ произведенията си е доказвалъ необходимостьта да се пише на простъ и разбранъ езикъ, или, както се изразява той, на „просто чисто сръски“, като е осжждалъ употрѣбата на черковнославянския езикъ въ новата книжнина. На народенъ езикъ е писалъ Теотоки, авторътъ на Кириакодромиона, и мнозина други новогръцки книжовници.

Ала трѣбва да се отбележи, че този народенъ езикъ не е билъ съвсемъ чистъ въ книжовнитѣ произведения на Софрония и на гръцкитѣ и сръбски книжовници, отъ които се е влиялъ. Преди всичко, самата народна речь не е била толкозъ богата, че само възъ основа на нея да може да се създаде единъ богатъ литературенъ езикъ. Софроний ясно е съзнавалъ това, и тамъ, гдето народната речь е изчерпвала своитѣ срѣдства, той съзнателно е прибѣгвалъ до гръцки, турски и черковнославянски езикъ. Че Софроний ясно е съзнавалъ това, се вижда, покрай другото, отъ предговора къмъ неговитѣ Видински поучения: „Не можетъ бо исполнити болгарски языкъ вся слова и наречей словенскаго языка". А за да бѫде напълно разбранъ отъ простата маса, той си служи и съ турски изрази, които сѫ влѣзли въ употрѣба между народа — „Положихъ и смѣсихъ, — пише той въ сѫщия предговоръ — няколико наречей и отъ турецкаго языка, почто болгарский народъ въ тя времене въ турецкій земли навикли еста више турецкаго языка беседовати".

И действи елно, въ езика на Софрония ние срѣщаме доста турски думи: тескери (параграфъ 9), конаци (§ 9), мансаре (§ 11), зараръ (§ 15), баялдиса (§ 16), харчъ, илямъ (присѫда, § 18), касаба (§ 18), ясакчия (§ 25), зулумджий (§ 35), харашлъкъ (§ 43), буюрултия заповѣдь, (§ 43), бастиса (§ 45); кararъ, рахатъ, кабахатъ, юрнекъ, джумертлия (великодушенъ), куртолисвамъ (§ 46), пазаргедени (§ 39), борчъ (§ 26); твърде много турски изрази въ Недѣлника.

Покрай турскитѣ думи се срѣщатъ множество гръцки думи, които Софроний е употрѣбявалъ, понеже не е могълъ да намѣри съответни изрази на български езикъ: кивернисамъ (κυβερνῶ, управлявамъ, водя; § 5), хиротонисамъ (§ 6), марториа, марторисвамъ (§ 6), аргосва (§ 7), патость (страсть), парамия, фармакосва, епистимия и пр.

Срѣщатъ се, покрай това, въ езика на Софрония черковнославянски форми, отъ които той не е могълъ да се освободи, едно, поради обстоятелството, че като свещеникъ, той си е служилъ съ книжнина, писана на черковнославянски езикъ. Срѣщатъ се не само отдѣлни думи и форми, но и синтаксични конструкции, свойствени на черковнославянската речь. Тъй, напр., понѣкога Софроний избѣгва членната форма, особено въ случаи, когато сѫществителното е придружено отъ притежателното мѣстоимение: — вѣру свою, отъ епархія моя (§ 48), на доми свои (§ 47), хоче да искочи сърдце мое отъ уста моя (§ 14). Но, покрай това срѣщаме и членувани форми. Черковнославянско влияние въ падежнитѣ форми: вѣнчахъ их ъ (§ 19), Богъ хоче да суди его, да мучи его (с. 106), пріимите юрнекъ [образецъ] себѣ (с. 97); уфатилъ брата ея. Покрай това, срѣщаме новобългар-

ски форми го, ги, си въ сѫщитѣ случаи. Возрастомъ малъ билъ, Богъ ми воздаде дѣломъ, онъ уби султанскаго аянина (§ 13), оставиша турскою землю и влашкою (§ 11). Срѣщатъ се архаични аористни форми (3 л. мн. ч. сложенъ аор.): не быша (§ 20), учиниша (§ 45), позоваша, заведоша (§ 16), свързаша, понудиша, погребоша, оставиша (§ 11). Но покрай това срѣщаме по-новитѣ форми: бѣгаха (§ 31), оставиха (§ 35), зоваха мя (§ 39), изгориха, пойдоха си (47), позоваха ни (§ 20), почудиха се (§ 22), погребаха го (§ 26), напълниха (§ 27), държаха, бияха (§ 30), нападнаха (§ 27).

Отдѣлни архаични изрази: вниде въ ужасъ (§ 20), зѣло, мало, весма, что, почто. Диалектични изрази: замъ, дофтасаха, сосъ, утъкмиха добитако, султано, да глобимъ (азъ) (§ 12), тража, ищеха (§ 8), фатиха (часть). — Покрай есми, есмъ (§ 22), съмъ (§ 22).

24. С. 314. У Teubner'a, Leipzig, 219, издадено едно съчинение, изобщо за автобиографията. Да се прегледа! Има го въ Народната библиотека, София.

25. С. 314. Афтобиографията на Софрония. Въ Букурещъ Софроний написва най-хубавото си произведение — своята автобиография. За насъ тази книга има особено значение. Преди всичко като изповѣдь на една отъ голѣмитѣ личности на възраждането, а на второ мѣсто — като твърде важенъ исторически документъ. Тукъ. ние долавяме не само живия образъ на тая личность, но и духа на времето, презъ което живѣе. Безъ да съзнава значението на своето дѣло, безъ да си поставя по-широки литературни цели, Софроний написва една необикновена ценна автобиография — дава своя обстоенъ образъ, своитѣ прилуки, върху фона на срѣдата, съ която всѣкидневно се досѣга.

Картинно и реалистично е представенъ тукъ единъ важенъ моментъ отъ историческото минало, изобразени сѫ нравитѣ на простата маса, отношенията между рая и господари, личнитѣ и народни страдания, битовитѣ отношения въ затънтенитѣ български краища.

26. С. 326. Тукъ-тамъ въ езика му мждрости, пословици, поговорки (колоритность) — най-хубавата, най-поетична и изразителна народна речь. Библ. и въ началото.

27. С. 340. Къмъ характеристиката на Софрония.

Когато условията не му позволяватъ да работи за своя народъ прѣко предъ самата народна маса, той се залавя да пише книжовни произведения, съ които продължава да извършва по другъ пѫть своя труденъ дългъ.

Умразата и неблагодарността на другитѣ увеличава неговата скръбь и го кара да чувствува още по-дълоко нравственитѣ си задължения.

Съ една непоколебима твърдость той се противопоставя на прѣчкитѣ, които срѣща, и въ сѫщото време съ едно рѣдко християнско смирение посрѣща всички беди и злополуки. Това християнско смирение е сѫщо тъй характерна черта у него. Къмъ ближнитѣ си Софроний се отнася съ безкрайна любовь, никога не осѫжда враговетѣ си колкото и несправедливи да сѫ били тѣ спроти него, и никога не се оплаква отъ тѣхната ненависть.

Когато говори за себе си и своитѣ дѣла, той е прекалено скроменъ: тая му скромность, която произтича отъ самата негова натура и го прави тъй привлѣкателенъ, се долавя преди всичко въ тона на неговото житие. Скромността на Софрония е въ тѣсна връзка съ неговата чистосърдечность и наивность. Той всѣкога откровено изповѣдва грѣшкитѣ си, горчиво се разкайва и за най-малката отъ тѣхъ, самоосѫжда се загдѣто е билъ нѣкога недостатъчно скроменъ дори и спроти такива хора, които само пакости сѫ му стрували. Когато разправятъ, че всички свещеници въ Котленско му завиждали и се мѫчили да му напакостятъ чрезъ клевети предъ архиерея, Софроний прибавя: „И отъ безумная младостъ моя нерачехъ да имъ се покорявамъ, като бѣха тако прости и неучени“ (§ 7). Той намира държанието си въ случая за нескромно и го отдава на своята безумна, безразсѫдна младость.

Въ автобиографията ние не забелязваме никаква умисъль у Софрония да прикрие слабоститѣ си подъ маската на свещеническо лицемѣрие; непосрѣдственостьта, която се чувствува въ неговия езикъ, изобщо въ цѣлия негов разказъ, е тъй дълбока, че не ни дава поводъ да предположимъ дори и най-малко лицемѣрие или двуличие отъ страна на Софрония. Нийде въ тази автобиография ние не виждаме у Софрония суетното желание да излѣзе предъ насъ въ своята архиерейска одежда и надменно, съ изкусни фрази, да скрие прегрѣшенията си; навсѣкѫде той застава предъ насъ съ своитѣ човѣшки слабости и предимства, които неволно разкрива съ една чистосърдечна, наивна откровеность.

Смирението и резигнацията на Софрония има въ основата си дълбоки религиозни мотиви. Той е убеденъ, че Господь го е отлѫчилъ отъ другитѣ, предопредѣлилъ го е да се жертвува за другитѣ и му праща изпитания, защото го обича. Споредъ Софрония, страданията сѫ дадени само за избранници. „Кого люби Господь, того наказува“, говори той въ една проповѣдь (А. Т., с. 92). Всички прилуки и скърби той посрѣща като отсѫдени нему дѣла, безъ да мисли да имъ се противопоставя— „Почто на това царство — говори той въ сѫщата проповѣдь — другий путь нема освенъ терпеніе“ (с. 93).

Въ глжбинитѣ на неговата душа ние долавяме едно безкрайно упование въ разума на Бога, и за насъ става съвсемъ понятно онова всепрощение, съ което той се отнася къмъ другитѣ, а сжщо така и онзи смисълъ, който влага въ своитѣ скърби — скръбьта и страданията за него сж единственитѣ пжтища, които водятъ къмъ висшитѣ човѣшки и божествени блага: „Тѣсенъ и прескорбенъ оня путь, що заводи на животъ вѣчний. . .“ (93).

„За това съ много скорби подобава намъ да влезимъ у животъ вѣчний“ (93-94).

IX

Кирилъ Пейчиновичъ

1. С. 348. Защо възр. започва въ Западна България? Ние вече нѣколко пжти имахме случай да отбележимъ, че националното и културно възраждане е започнало въ Западна България и постепенно е обземало по-нататъкъ и източнитѣ краища. Докато въ края на XVIII и началото на XIX вѣкъ изходниятъ пунктъ на националното пробуждане е билъ въ западнитѣ области, въ срѣдата на миналото столѣтие Източна България става центъръ на това пробуждане. Първиятъ най-активенъ народенъ будитель, Паисий, произлиза отъ Западна България; Софроний е започналъ своята книжовна дейность въ западнобългарския край, Видинъ; въ Западна България, въ Солунъ и Самоковъ, възникватъ първитѣ български печатници; тамъ, сжщо тъй, се създава най-напредъ книжовенъ пазаръ. Мнозина отъ първитѣ български учители произлизатъ сжщо отъ западни краища, напр., Пейчиновичъ, Кърчовски, Н. Рилски, Хр. Павловичъ и др. Западна България продължава да бжде центъръ на литературното развитие до 20-тѣ години на миналия вѣкъ.

Не е трудно да се посочи обяснението на този фактъ. Тукъ именно е проникнало най-рано западното влияние, чрезъ Сърбия. Отъ друга страна, пропагандата на атонскитѣ български монаси е засегнала най-напредъ западнитѣ българи. Руското влияние върху новобългарската литература, което способствува за измѣстването на нейния центъръ къмъ Източна България, почва да господствува едва въ срѣдата на XIX столѣтие.

Изобщо, въ западнитѣ краища сж действували по-други фактори и много по-рано, отколкото въ източнитѣ. Преди всичко, въ Западна България още презъ XVIII вѣкъ ние срѣщаме множество манастири, които се грижатъ за народната просвѣта и поддържатъ килийни училища. Тия манастири, между които първо мѣсто сж държали Лѣсновскиятъ, Пшинскиятъ и Кратовскиятъ, сж били прочути съ своитѣ богати библиотеки и съ препи-

ситѣ, които сж излизали отъ тѣхъ. Първиятъ отъ тѣзи манастири, Лѣсновскиятъ, отъ XV вѣкъ още е билъ центъръ на духовенъ животъ и книжовна дейность.

Ние можемъ да отбележимъ едно важно условие, което способствува за ранното пробуждане на западнитѣ българи. Още презъ XVIII вѣкъ тѣ сж водили живи търговски сношения съ Австрия и Сърбия. Българскитѣ търговци, особено богатитѣ кратовски рудари, често сж отивали до Пеща, Виена, Бѣлградъ и сж пресаждали въ своето отечество сръбската просвѣта и книжнина. Живата търговия, постояннитѣ сношения съ Сърбия сж благоприятствували за развитието на едно будно еснафско съсловие въ западнитѣ области. И това съсловие ревностно е поддържало съ своята материална подкрепа интереситѣ на новобългарската просвѣта.

Ние имаме запазени нѣколко интересни документа, които живо рисуватъ условията на възраждането въ Западна България презъ първата половина на миналия вѣкъ. Азъ ще цитирамъ два отъ тѣзи документи, които ни разкриватъ участието на еснафитѣ въ уреждането на новитѣ училища и уясняватъ просвѣтната дейность на тия училища.

А. Шоповъ съобщава (СбНУНК., III, с. 65 сл.), че въ солунската българска черква намѣрилъ една „Плакокнижица", поменикъ за живи и мрътви на терзийския дебрански еснафъ въ Солунъ. Най-напредъ написана въ 1817 год., после преписана въ 1841 г. Една интересна страница, написана отъ Велю Негревъ отъ Селце, дебърско: — вижда се, че еснафътъ се грижи за уреждането на училище, преподаване на славянски, поддържане на ученици

А. Шоповъ съобщава (СбНУНК., III, 67 сл.) за единъ ржкописъ, който датира отъ първата половина на XIX вѣкъ, писанъ отъ Велю Негревъ (отъ когото е писанъ и другиятъ ржкописъ, споменикъ въ солунската черква — значението на еснафа). Интересно е, че този втори ржкописъ е написанъ въ началото и края на I т. отъ Раичевата история. Авторътъ на този ржкописъ разправя, какъ е билъ заведенъ въ Солунъ да се учи; завели го при дѣда му, който му далъ гръцка книга, понеже нѣмало българско училище обаче ученикътъ не искалъ да се учи по гръцки. Наскоро дошелъ български учитель, събралъ около 15 деца и ги училъ две години (къмъ 1833 г.: сравни съ първия ржкописъ). Учили буквaръ и наустница; обаче всички нѣмали книги; намѣрилъ се едбинъ български свещеникъ (Теодосий) „и онъ си пожали своето народне чада защо си нематъ книжици децата за да учатъ, нажали му се и донесе печатница за буквари". Но училището скоро било закрито; гърцитѣ твърде много прѣчили за неговото отваряне, обаче еснафитѣ не се отчайвали отъ несполукитѣ и не отпущали безпомощно ржце; народното съзнание не угасва като искрица отъ голѣмъ огънь, затулена въ

пепелта: „Искрица старовремска закрита у пепела на старо огнище трай и крепи ся, мислиме, по веторотъ щото духа . . .“

Следъ това авторътъ се обръща къмъ своитѣ еднородци: „. . . . Браѣа старовременни бугари солунчани, моля ви се не ме посрамейте щото ви се моля искрица малечка старовременна не е затулейте и не я покривайте но изявете я на свѣтъ на цѣла Болгария (трая ще та искра) на солуна града на старото огнище на дедина ограда на дедови изворъ у дедова градина найдете главния изъворъ направете си чешмица да ви тече за вашите дечица да ся напояватъ и деда Кирилъ [Пейчиновичъ] име да помнатъ и да я православятъ . . .“

Тия два документа ясно свидетелствуватъ за онова просвѣтно движение, което е започнало въ западнитѣ краища и е създавало благоприятни условия за литературно развитие. Тукъ първитѣ новобългарски книги сж намѣрили най-широко разпространение. Тъй, напр., по цѣло Кратовско изъ домашнитѣ библиотеки сж се намирали почти всички български книги, излѣзли въ началото на минали вѣкъ, а сжщо така и сръбски книги. Напр., Раичевата история и извлѣчения изъ нея, направени отъ Нешковича. Найчесто се е срѣщалъ Недѣлникътъ на Софрония; разпространени сж били преписи отъ Паисиевата история, печатни Царственици и книгитѣ, излѣзли отъ солунската печатница на Теодосия; дветѣ произведения на К. Пейчиновича — Огледало и Утѣшеніе грѣшнымъ — сж били твърде много популярни между населението въ Тетовско, намирали сж се почти въ всѣка българска кжща и сж били четени съ увлѣчение. Съ сжщата популярность сж се ползували и произведенията на Кърчовски. Естествено, при тия просвѣтни условия тукъ е могла да се зароди и развива известна книжнина, която има не локално, а общобългарско значение.

2. С. 365. Кирилъ Пейиновичъ, Йоакимъ Кърчовски пишатъ на простонароденъ езикъ. Въ лекциитѣ е казано, че това е подъ влиянието на Софрония. Вѣрно ли е това? Може би по-скоро тукъ има влияние на новобългарскитѣ дамаскини. Още повече, че съчиненията на тия двама писатели твърде много се доближаватъ до „дамаскинитѣ“ по духъ, съдържание и форма.

Въ езиково отношение Пейчиновичъ и Кърчовски надминаватъ Софрония, понеже тѣхниятъ литературенъ езикъ е по-близъкъ до народния и не е въ такава зависимость отъ формитѣ на черковнославянската речь, както езикътъ на Софрония. Изобщо отъ Софрония до тия двама книжовници и следъ тѣхъ езикътъ се развива въ една посока, чиято крайна цель е създаване на общъ литературенъ езикъ, възъ основа на живия народенъ говоръ. Произведенията на Кърчовски и Пейчиновича сж били до

толкозъ обичани и разпространени между простата маса, че нѣкои отъ тѣхъ сж претърпѣли по нѣколко издания. Споредъ свидетелството на А. Теодоровъ, тѣ и до днесъ още сж популярни между простата маса въ Западна България (Псп., 1900: Първичето на Кърчовски).

X

Йоакимъ Кърчовски

. С. 371. Другъ книжовникъ и учитель отъ Западна България, съвременникъ на на К. Пейчиновича, е даскалъ Йоакимъ Кърчовски. Роденъ е презъ втората половина на XVIII вѣкъ въ с. Осломеви (Кичевско). Най-напредъ служилъ като учитель въ дебърския манастиръ „Св. Иванъ". Неизвестно въ коя година той се е постригалъ въ монашество — навѣрно следъ като се е поминала жена му. Отъ заглавията на неговитѣ книги разбираме, че вече презъ 1817 г. (въ наслова на Чудеса) той се е наричалъ монахъ, а въ 1819 г. въ наслова на Различна наставленіѧ се е наричалъ йеромонахъ. Отъ Кичево Кърчовски отива да живѣе въ Криворѣчна Паланка (Егридере-паланка), отъ тамъ въ Самоковь и найсетне въ Кратово, гдето дълго време е учителствувалъ—споредъ Й. Ивановъ, отъ 1810-1820 г., Сѣверна Македония, 1906. Дриновъ предполага, че Й. Кърчовски е учителствувалъ въ Кърчево (Кичево) Псп., XXXIV, 570.—Споредъ Й. Ивановъ (Сѣверна Македония, 364), той е учителствувалъ въ Кратово, което се вижда и отъ факта, че като първи спомощници на Чудесата се явяватъ кратовци; Ивановъ твърди, че щомъ Кърчовски е учителствувалъ въ Кратово, не ще да се е наричалъ Кърчовски: споредъ Ивановъ, Кърчовски е печатна грѣшка — трѣбва да се чете Кратовски. Основанията на Иванова относително името сж съвсемъ несигурни. Като учитель въ Кратово той е събиралъ да учи момчета и момичета и е турилъ начало на смѣсено училище. Заедно съ синоветѣ си често е скиталъ изъ различни метоси, параклиси, села като проповѣдникъ и пжтуващъ учитель. Отивалъ е до Щипъ, Мелникъ и Кюстендилъ. За този скитнически животъ на Кърчовски нѣма опредѣлени вести, но и тия малки вести, що имаме, напомнятъ ни донейде сждбата и неспокойното скитничество на Софрония и на редица други първи учители и книжовници.

2. С. 371. Йоакимъ Кърчовски — Кратовски? Споредъ Й. Ивановъ трѣбвало да се чете Кратовски. Не може да се приеме! Има село „Кжрчово, кунъ Дебарски-те места" (Миладиновъ Сборникъ, 1861, с. 394).

XI

Архимандритъ Теодосий

1. С. 386. Архимандритъ Теодосий и неговия Буквар (Йор. Ивановъ, Български старини изъ Македония, 1908, с. 263).

XII

Петъръ Беронъ

1. С. 398. Въ предговора къмъ Христоитията Р. Поповичъ отбелязва, че въ неговото котленско училище сж се учили П. Беронъ и А. Кипиловски.

2. С. 402. П. Беронъ. Неговитѣ благодетели (Библиотека Д-ръ Ив. Сел., II, 31-32). За благодетеля Антонъ Ивановъ.

3. С. 403. Къмъ живота на Берона. Напуща лѣкарската служба въ Крайова въ 1839 г. и се заловилъ да търгува съ аби, заедно съ единъ свой богатъ сродникъ. Работилъ съ него до Кримската война (Цоневъ). Следъ Кримската война прекарва повече въ чужбина, въ Берлинъ, Парижъ и Лондонъ. Занимава се съ висша наука, печата съчинения на френски и нѣмски — физика, астрономия, метеорология и философия

4. С. 403. Къмъ живота на Берона. Не ни е известно, какви. външни обстоятелства сж му давали възможность да иде въ Букурещъ — где е намѣрилъ материална подкрепа. Самъ той не е разполагалъ съ срѣдства. Най-вѣроятно е, че сж му помогнали състоятелни български търговци въ Влашко, български емигранти, които сж пжтували по свои търговски работи изъ източнитѣ наши краища — може би, тѣ сж забелязали неговитѣ способности и сж му дали възможность да добие по-високо образование. На всѣки случай, по онова време нѣщо обикновено е било тия наши състоятелни търговци въ Влашко и Русия да се грижатъ за материалната издръжка на българскитѣ младежи въ чуждестранни училища. И да е билъ подкрепенъ материално, подкрепата ще да е била твърде незначителна. Защото, както свидетелствува единъ отъ неговитѣ сродници (Василъ Беронъ), въ Букурещъ Беронъ е живѣлъ въ голѣма оскжлность — за да се прехранва, принуденъ е билъ да дава частни уроци, да бжде домашенъ учитель на децата на нѣкои гърци и българи.

5. С. 405. Бероновитѣ грижи за българското училище. Особено за училището въ Котелъ. Въ 1846 г. той изпраща за учитель въ Котелъ „Ученія Бжлгаринъ Александра Хаджикъ (Росети)", който по него време се намиралъ въ Страсбургъ. Но Р. не остава дълго въ Котелъ. Въ 1854 г. Беронъ изпраща тамъ Ивана Добровичъ, който остава по-дълго.

6. С. 412. Буквариятъ. Беронъ видѣлъ въ чужбина други училища, разбралъ нодостатъцитѣ на първобитнитѣ български училища и се противопоставилъ на килийнитѣ училища.

„Когато из'перво видѣхъ по другитѣ мѣста чи децата начеватъ да четатъ на книги писани по тѣхниатъ язикъ, познахъ колко злѣ струватъ по насъ учителитѣ и колко напраздно муки теглятъ горкитѣ дѣца. Защо като прѣминатъ младостьта си въ школата, сѫсъ толкози страхъ и треперание, излазятъ и не знаятъ баримъ името си да пишатъ, нити да си смѣтнатъ щото зематъ и даватъ, ами по догенитѣ, ако имъ ся случи, понаучватъ ся малко нѣщо. Почудихъ ся какъ презъ толкози вѣкове не ся намѣри ни единъ да познай това окаяно състояние, и да покаже единъ правъ пѫть кѫмто ученията. Надѣихъ се дано баримъ сега ся убади нѣкой, но ѿ колкото познахъ чи ся трудятъ за всенародны ползи, ни единъ не ся намѣри да смисли насчастнитѣ дѣца и да сочини за тѣхъ нѣкоя книжка. Това дѣло восприехъ азъ: сочинихъ тойзи буквар ь...“

Излага, че съставилъ буквара по „граматически чинъ“, най-напредъ съ имена, мѣстоимения и пр.

„... Собрахъ и нѣколко кѫси и различни поучения отъ Дарварьоватъ Еклогарь и гледахъ да ги напиша колкото мога просто, щото всякий да ги разбира, а които речи ми ся видѣха маи мѫчни гудихъ ги приградени и турски“.

Беронъ вѣрва, че всѣки, който види неговия буквaръ, ще се зарадва; особено учителитѣ ще се зарадватъ, „защо тіи, ми ся струва, ѿтъ колѣ щяха да оставятъ псалтиритѣ и часословитѣ, ѿт които дѣцата не разбиратъ нищо, ако имахми нѣкоя книга по нашиатъ язикъ напечатана за тѣхъ. Но азъ ще ги зарадувамъ по́-много, като имъ изявя на кѫсо съ какъвъ чинъ единъ учитель може да учи лесно стотина дѣца“. И Беронъ почва да обяснява, какъ става преподаването по взаимната метода. „Заради да изтолкувамъ това по добрѣ ще река чи азъ ще стана учитель на сто дѣца. Изъ перво мисльта ми не ще е да спичеля пари, нито да проболярѣя ѿтъ товадѣло, ѓми да управя, и да наставя колкото мога кѫмто добродѣтелыта и ученията младитѣ дѣца, които предаватъ на моитѣ рѫцѣ родителитѣ тѣхни. Ще ся трудя да сѫмъ и ѿтъ вѫтрѣ н ѿтъ ванъ добръ, смиренъ, кротакъ, цѣломудръ и благочестивъ, щото моитѣ работи да ставатъ примѣри на моитѣ ученици, защо ако ги развратя ще имъ сторя по-голямо зло ѿтъ умразниатъ онзи учитель, който придади на римскиатъ военачалникъ своитѣ ученици...“

Излага по-нататъкъ, какъ ще раздѣли ученицитѣ си на 10 чина; най-голѣмитѣ ще нареди на първия чинъ, а най-малкитѣ — на последния. „Но предъ да начена да казувамъ какъ ще ги уча, требва да кажа каква ще да

е школата: сѫсъ една рѣчь, щѣхъ да рекѫ чи и тя и сичкиатъ вѫтрѣшенъ чинъ треба да сѫ като Европскитѣ дѣто учатъ друг-друго-ученията [— взаимно учение]; но това не е возможно да стани по насъ тѫй, та заради това ще река както ще можимъ, а не както треба".

Беронъ излага уредбата и преподаването въ взаимното училище. Първиятъ чинъ посланъ, насипанъ съ пѣсъкъ; окачена пинакида (таблица) съ букви. Учительтъ преподава четене, писане и аритметика. Първиятъ день преподава учительтъ, а следъ това най-силнитѣ ученици по примѣра на своя учитель. Учительтъ занимава чиноначалницитѣ, като имъ преподава урока за следващия день.

На единъ съвременъ човѣкъ, който нѣма представа за тогавашнитѣ условия, за условията, при които е работилъ Беронъ, това може да не прави впечетление. А въ сѫщность Беронъ си поставя една твърде трудна задача, наема се да извърши единъ необикновенъ подвигъ — да реформира издъно българското училище и българското учение — като възстава не само противъ старитѣ методи, но и противъ учебния материалъ, който се е преподавалъ на българскитѣ деца — съ черковно религиозно съдържание — недостѫпно за тѣхъ. Голѣма смѣлость!

7. С. 438. Словаръ на Берона. „Покойния имаше и други единъ голѣмъ Еллинско-Гръцки Словарь въ ржкописъ, но не го напечата докъ бѣше живъ, и тѫй си остана и следъ смъртьта му и се изгуби. В. Беронъ, Археологически изсл.

8. С. 448. За възгледитѣ на Берона. Произходъ на езика. Езикътъ възниква и се развива отъ първитѣ рефлективни звукове, които той нарича épiphonèmes (епифонеми). Епифонемитѣ сѫ основнитѣ елементи на езика. Постепенно отъ тѣхъ се развиватъ звуковитѣ изрази на логическитѣ понятия.

Значението на физическото — подчертава, че излиза не само отъ логически размишления, но и отъ естествени закони, законитѣ на физическия свѣтъ.

Той обяснява всичко посрѣдствомъ естествени (физически) причини— основнитѣ фактори въ човѣшката история, праистория и животъ сѫ отъ физически характеръ.

Въ своята научна дейность той е билъ ржководенъ „отъ негови собствени предначертанни научни основни начала" (В. Б.. Археолог. изсл., 8) Работилъ „денѣмъ и нощѣмъ".

XIII

Неофитъ Рилски

1. С. 477. Неофитови ученици. Захари Круша Икономовичъ (Да се прегледа за него въ Денница. Въ писмата на Н. Р. и Р. Поп. — Въ П. Р. Сл., История на габровското училище).

2. С. 479. Ученицитѣ на Неофита за него. Неговитѣ ученици свидетелствуватъ, че той имъ е служилъ като образецъ не само съ своята ученость, но и съ своята високо-нравствена личность: „Като учитель о. Неофитъ бѣше примѣренъ човѣкъ, учитель, който добре познаваше длъжностьта си, а особено високото си послание, да вдъхне въ насъ увѣдомление за дѣятелность въ пробуждането на тоя народъ, отъ когото той и ний произлизахме и комуто бѣше цѣлъ отдаденъ. Неуморимъ бѣше въ работата си въ училището и у дома си. Уединенъ и отдаленъ отъ живота, служеше единствено на високата си задача даже и съ извънредна воля. Всичко въ него бѣше, което се изисква отъ добъръ учитель: въ училището, и въ дома си виждахме въ него добродѣтелности и образецъ на съвършенъ человѣкъ".

Друго едно интересно свидетелство: „Даскалъ Неофитъ бѣше нервозенъ, ядовитъ човѣкъ, не търпѣше ни най-малъкъ шумъ, и често наказваше съ бой немирнитѣ" (Груевъ, Спомени, 2).

3. С. 493. Евангелието на Неофита Рилски. „Пловдивскиятъ митрополитъ Никифоръ, безграмотенъ човѣкъ... събра всичкитѣ екземпляри отъ св. Евангелие, което бѣ прѣвелъ на български Неофитъ Рилски съгласно съ руския прѣводъ, и ги изгори прѣдъ очитѣ на народа, като жертвоприношение Богу" (Библ. Д-ръ Ив. Селимински, I, 56).

4. С. 495. Н. Рилски и Рилскиятъ манастиръ. Неофитовото описание и Рилския манастиръ. Да се разгледа това описание по-подробно — въ връзка съ биографията на Неофита.

5. С. 496. За Словара на Н. Рилски. За издаването на Словара чорбаджи Вълко отъ Пловдивъ е обещалъ 10.000 гроша (Псп., XXXIV, 500; писмо до Р. Поп., 7. VI. 1839).

Тия пари сж били малко; потрѣбни сж били повече отъ 60.000 гроша и Н. Р. — да се обърне къмъ народа съ покани—едната на гръцки, другата на български.

Значи, къмъ 1839 г. Н. Р. мисли да печата своя Словаръ.

6. С. 496. Сношенията между Априлова и Н. Рилски. „Почти година стана отъ какъ не съмъ получилъ писмо отъ господина Неофита и не зная коя е причината за това. Желалъ бихъ да видя свършва-

нето на Словаря му“ (Псп., XXV-XXVI, с. 52; писмо отъ В. Априловъ за Р. Поповичъ, 26 окт., 1840 г., Одеса).

7. С. 496. Априловъ за нѣкои трудове на Неофита. За граматиката (Денница, 25-27):

Вмѣсто членната форма **-о**, Априловъ приема **-атъ**, като по-съобразна съ духа на езика. Вмѣсто **се** (у Н. Р.), Априловъ предлага **ся**, понеже последното е по-близо до народното произношение са.

За превода на Н. Рилски на Евангелието:

„Если-бы отецъ Неофутъ въ правописаніи своемъ сохранилъ вполнѣ настоящія черты нынѣшняго народнаго выговора, то, этимъ какъ-бы живымъ доказательствомъ, онъ далъ-бы вѣрное средство удостовѣриться въ Болгарскомъ переводѣ книгъ Св. Писанія“ (Д, 26). Съ това, продължава Априловъ, Неофитъ би принесълъ услуга на рускитѣ учени. Грѣшката на Н. Рилски Априловъ обяснява съ това, че той е взелъ езика на новитѣ черковни книги, печатани въ Русия и употрѣбявани сега въ България, за старославянски; а това е съвсемъ неоснователно. Рускитѣ преводачи сж измѣнили българската основа въ езика на Кириловския преводъ. Руситѣ сж поправили българския преводъ споредъ особеноститѣ на своя езикъ — вмѣсто ж поставятъ у (Априловъ: ж — фонетически ъ). Априловъ се основава на Остромировото евангелие и други старобългарски паметници, въ които сж запазени особеноститѣ на сторобългарския езикъ. „Отецъ Неофутъ слѣдственно неправилно отступилъ отъ нынѣшняго общаго произношенія своихъ соотечественниковъ“ (Денница, 27).

За Лексиконъ греко-болгарскій: Априловъ цени високо този словаръ: „Словарь Неофутовъ, содержа въ себѣ и Славянскія реченія, можетъ-быть употребляемъ и въ Русскихъ учебныхъ заведеніяхъ“ (Денница, 32).

Навѣрно още въ Мелникъ се е зародила у него мисъльта да състави гръцко-български словаръ за улеснение на българитѣ, които се учатъ въ гръцки училища.

За речника на Н. Рилски (за неиздадения речникъ):

„Если-бы отецъ Неофутъ, помѣстилъ и слова Русскія въ своемъ словарѣ, то его бы приняли съ охотою по всей Россіи“ (Денница, 103).

С. 497. Н. Рилски и неговия преводъ на Есоповитѣ басни. (Цар. вѣстн., 1859, бр. 461).

8. С. 499. Отношение на Н. Рилски къмъ народа, какъ схваща своитѣ задачи. „. . . Небезизвѣстни сж Вашему Мждословесию господствующето отколѣ въ тоя дражайший намъ народъ ужасно

невѣжество както и отсѫтствието у него честолюбие за доброто и хубавото Заради това ние сме длъжни да поощряваме, да увѣщаваме, да съвѣтваме съ всички сили, а понѣкогажъ, кога е нужда, още и да изобличаваме, докато възбудимъ честолюбие въ души нечестолюбиви, и чувствование на доброто и на хубавото въ глави нечувствителни . . .“

Поради това се предпочитатъ за превеждане книги съ нравствено-възпитателно съдържание; Н. Рилски похвалява Р. Поп., загдето е превелъ Христоитията: „Защото нашътъ народъ скудѣе и страда обикновено по възпитанието . . .“ Следъ това Н. Рилски твърде наивно прибавя: „Нѣма прочее съмнѣние, че веднажъ турена въ дѣйствие вашата Христоития и въ нашитѣ училища, злото ще се изцѣри въ скоро врѣме . . .“

9. С. 503. Неофитъ за българския езикъ. Споредъ него, българскиятъ езикъ е „най-ближенъ и прийскренъ до славенскіатъ отъ сичкитѣ други языци, които сѫ произишли отъ него, и защо може да се найде совершенъ безъ никаковъ недостатокъ по сичката Болгарія разпрѫснатъ“ (21).

10. С. 508. Дружба между Р. Поповичъ и Н. Рилски. Въздействието, което оказвалъ Н. Рилски върху Р. Поповича, като го отклонилъ отъ неговата елиномания. Н. Рилски е знаялъ много по-основно и добре гръцки езикъ, отколкото Р. Поповичъ, това и самъ Р. Поповичъ е признавалъ въ писмата си, като е считалъ Н. Рилски за свой „учитель на тия работи“. Сѫщо и Н. Рилски е пращалъ своитѣ ръкописи на Р. Поповича за съветъ и мнение.

11. С. 508. Отношенията на Неофита къмъ одескитѣ българи. „Времето ще ны научи на сичкото: познавамъ азъ защо ланскитѣ ми мѫдруванія отстоятъ, елико востоци отъ западъ, отъ сегашнитѣ, а ако ни продолжи Богъ животатъ, догодишните отнюдъ не щатъ да согласуватъ со сегашните; и заради това ми се мни защо врѣмето ще да ни научи да поступваме за напредъ по-осторожно въ своите предпріятія и лесно-лесно да ся не восхищаваме отъ сѣкакви предмети и да не начинаме глаголати въ себѣ: отца имамы Авраама, сир.: отца имамы В. С. А. П. М. и прочія. Когато ще Богъ, отъ каменія ще воздвигне чада Аврааму; но това врѣме още не е за насъ, а сегашнитѣ ни надежды, на кадето щемъ да ги вартимъ, всѐ са суетны и тщетны; азъ испытахъ доволно тая истина и не говоримъ безъ основанія, но за себе си говоримъ, и вы негли не сте моего щастія“ (Псп., XXV-XXVI, с. 59; писмо отъ отца Неофита Рилски до Р. Поповичъ, Копривщица, 9 ноември, 1838 г.).

„Оние отъ тамъ [одескитѣ българи] нека си галчатъ; каквото що говорите; ние да си гледаме нашата работа, до когато видиме да го изпълнятъ и дѣломъ, по словото ви, въ отечеството си; тогава и ние белкимъ

обратимъ вниманието си къ нимъ; и за язикътъ нека направятъ съединонъ, тапа и тогава сме волни, ако щеме, да го последваме, ако ли не, нѣма кой да ни принуди съ топусъ" (Псп., XXXII, 346; 30. XI. 1838 г.; писмо на Н. Р. до Р. Поп.).

Съ одескитѣ българи Неофитъ се запознава следъ излизане на граматиката (1835). „Когато излѣзе на свѣтъ моята граматика, тогава пріяхъ съ нихъ знакомство, а напрѣдъ не знаяхъ що е Априловъ и Палаузовъ". Въ предговора къмъ своята граматика всичкитѣ заслуги по откриването на габровското училище той приписва на братя Мустакови (сжщото прави и Р. Поповичъ въ предговора къмъ Христоитията; това е обидило силно одескитѣ българи.

Н. Рилски се противопоставя решително на Венелиновото мнение за реформиране на българския правописъ и литературенъ езикъ. За одескитѣ българи и Венелина той пише, че тѣ „комедическимъ образомъ искатъ да ни направятъ да се хванеме като слѣпи за тояга и да ся водиме кждѣто ни повлечжтъ (както що викатъ) като слѣпи. Вижте кое е това. На стр. 31 говори г. Венелинъ „Одинъ и тотъ же писатель пишетъ такъ, а другой иначе; е того мало; одинъ и тотъ же писатель въ одномъ мѣстѣ пишетъ такъ, а въ другомъ иначе". Това като говори не съ намѣрение ли да ни театрисува? Санки, като че ние гдѣто се намѣриме, по тамошно пишеме, а нѣмаме никаковъ прѣдѣлъ на езикатъ си, само за хатъръ пишеме на което мѣсто ся случиме..."

„... Но азъ мислимъ да имъ пишеме конечно да ни опрѣдѣлятъ реченото какъ да писуваме отъ тука натамъ да знаеме да си не губиме трудоветѣ всуе. А по добре мислимъ да си вършиме ние нашата работа, каквото намъ уйдисува..." (Псп., XXV-XXVI, 60-62; писмо на Н. Р. до Р. Поп., 1838).

„Азъ всегда уважаю вашитѣ мнѣния и намерувамъ отъ нихъ и нѣкое подкрѣпление за свой хесапъ, най паче намерувамъ въ нихъ нѣкои достопамятности, щото азъ никогда бихъ ги усѣтилъ и употребилъ, като ще ми се понрави най-много това що говорите, защо тѣхно благородие, вмѣсто да ни искатъ мнѣнията, и да ся допытватъ до насъ, какъ требува да се поступува за едно общонародно добро, като що имаме по-много вѣдѣніе на тукашнытѣ работы, они си играятъ и (каквото що говорите) уйнаштардисуватъ ни като маймуни. Воистину велика правда имате, не само за това, но и за сичкитѣ ваши възражения. Азъ не бѣхъ прѣсталъ со всѣмъ да ви ся неотговоримъ на толко ваши достойни примѣчанія и любопитны вопросы и прѣдложенія, но понеже възнамѣрихъ да имъ не писувамъ скоро, каквото и не съмъ писалъ отъ тогива· ни зло ни добро, ни тѣмъ, ни Мустаковимъ (за въ Букурещъ писохъ писма до други лица за мой си подлози, а тѣмъ нито гри),

за това отложихъ ответатъ ви за по натамъ, белкимъ се роди още нѣщо по достопримѣчателно; а ако начна на сички да ви противоотвещавамъ, то требува моето писмо да стане три губо колкото вашето; каквото що говорите трѣбува самолично да е човѣкъ, та да разправи сичко, какво що требува" (Псп., XXV-XXVI, с. 58; писмо отъ отца Неофита П. П. до Райна Поповича. Копривщица, 9 ноември, 1838 год.).

12. С. 508. Сношения на Неофита съ Априлова. „Казувате да ви пооткрия що самь разумѣлъ ἐγχιτιχὸν (докачително, досѣгателно); а това малко ли е що говориме, защото, споредъ световните непостоянства, ако да се обърне колелото наопаки (не дай Боже!) за хубавата правдина избѣсуватъ ны? Това си ме мене отдавно жежé, но но смѣехъ да го изговоримъ; до гдѣ не мысли никой, да не подсѣтимъ нѣкого, защото доволно ся вече прочу по сичката Болгария, защо имаме ἀλληλογραφία (взаимнописание) съ Р[усия] а сѣкой ти не знае за какви работы; и понеже го чухъ и отъ васъ, хвана още по много да ме жеже и за то възнамѣрихъ, ако е възможно, да се прѣкрати впредъ тая наша кореспонденция, да си не навлѣчеме най-послѣ сами нѣко нечаяно зло на себе; всѣка моя мысль не дава вниманіе на такива (така да рѣчемъ) малодумны мнѣнія, обаче когато начнемъ по дълбоко да разсѫждавамъ о томъ, познавамъ, че ме побеждава нѣщо высше моего крѣпкодушія и настрѫхнува ми сичкото тѣло. Затова го и ударихъ на глухо до днесь, и вѣрувайте ми защото мыслехъ да не подвигнемъ веке тростъ нѣкогашъ да пишемъ за тамо нѣщо. но увы! сичкитѣ наши тщетны надежды тогава пріиматъ всеконечно уничтоженіе! и макарь такива, баремъ ся лѫжехме нѣщо съ нихъ, като малкитѣ дѣца съ притворените имъ кукли" (Псп., XXV-XXVI, с. 60; писмо отъ отца Неофита Рилски до Р. Поповичъ. Копривщица, 9 ноември, 1838 г.).

13. С. 509. Н. Рилски за българския правописъ. Правописътъ не трѣбва да бѫде фонетически до такава степень, че да изразява фонетиката на простонародния говоръ, да изразява онѣзи звукове, които сѫ резултатъ на редукция, на асимилация и пр. Не знай, а знае; не глъвъ, а глава; не испанни, а испадне и пр. (27).

За азбука предлага 34 букви; освенъ днешнитѣ, още: і, ы, ѧ; нѣма ѭ. Знакъ за у=оу. Изоставя ѿ и го замѣства съ отъ, ѯ=к с, ѱ=п с. За чужди думи може да се употрѣбява буквата ѵ, но предпочита дж; ж да се употрѣбява тамъ, гдето не се чува чисто а: бжркамъ — изобщо тамъ, гдето звукътъ ъ има фонетична стойность. Споредъ Н. Рилски, въ тия случаи не бива да се пише ъ, понеже ъ е безгласенъ. Ъ и ь да останатъ въ края на думитѣ. По този поводъ Н. Рилски прави следната бележка: „Ероветѣ що искатъ некои да ги изоставатъ со всѣмъ, или токмо малкіатъ да пишатъ за различіе като

на горнитѣ рѣчи (персть — перстъ, две значения), има си мѣстото. Но понеже и руситѣ и сербитѣ не са ги исфърлили до днесь, стидно би било и намъ да ги махнеме, и не по-напрѣдъ докле не видиме примѣръ отъ нихъ". (41). За шт да се употрѣбява щ.

14. С. 516. За граматиката на Неофита. При съставянето на своята граматика Н. Рилски се е ползувалъ отъ Іоанъ Екзархъ Болгарскій — изслѣдованіе обясняющее исторію Словѣнскаго языка и литературы IX. и X. столѣтія. Написано Конст. Калайдовичемъ. Москва, 1824 (гл. предисловието на Неофитовата граматика, 21).

„В 1837-8 г., слѣдъ като прочелъ Венелиновото писмо до Априлова, о. Неофитъ се постаралъ да поправи и допълни своята граматика. Къмъ това врѣме се отнася неговото неиздадено, ако се не лъжа, Допълненіе къ болгарской грамматикѣ, изданной Н. П. П. Р." (183 с.) (Р. Косевъ, Мисъль, II, 357).

Да се провѣри, где е този ржкописъ и доколко може да се говори за влияние на Венелина върху филологическитѣ възгледи на Н. Рилски.

Източници на неговитѣ филологически разсжждения въ Българска граматика. По всѣка вѣроятность, на първо мѣсто гръцки извори. Гръцкитѣ спорове около литературния езикъ; Неофитъ поддържа, че литературниятъ езикъ не трѣбва да се придържа въ езика на тълпата.

На с. 16 споменува Павелъ Кенгелацъ, архимандритъ Святогеоргіевскій, който е издалъ Естествословіе на славянски езикъ въ Будимѣ, 1811; Неофитъ цитира отъ предисловието на тази книга. Да се намѣри тази книга и да се сравни съ предговора на Неофитовата граматика.

Кенгелацъ е получилъ въ Русия степеньта докторъ. Пише на славяносръбски езикъ.

Неофитъ и Кенгелацъ. Въ дадения случай върху Н. Р. зле сж повлияли онѣзи гръцки книжовници, които сж поддържали, че съвременниятъ гръцки литературенъ езикъ трѣбва да се основава на старогръцкия, та по аналогия на тази теория Неофитъ е формиралъ своитѣ възгледи върху развитието на литературния ни езикъ; тия гръцки книжовници сж създали цѣла школа, която е имала свои последователи не само у насъ, но и въ Сърбия. Единъ отъ нейнитѣ сръбски последователи е Павелъ Кенгелацъ, който е писалъ на славяносръбски езикъ, чието отношение къмъ говоримия сръбски езикъ е сжщото, каквото и отношението на Неофитовия езикъ къмъ българския народенъ говоръ. Трѣбва да отбележимъ, че когато Неофитъ е писалъ предговора къмъ своята граматика и е формиралъ възгледитѣ си върху литературния езикъ, ималъ е предвидъ и възгледитѣ на Кенгелаца-

За Кенгелацъ има статия въ Летопис Матице Српске, 1880 кн. 124.

Нѣколко бележки у Ягичъ (Исторія слав. филологіи, с. 360 сл.).

15. С. 518. Априловъ за Н. Рилецъ: „Труды отца Неофута напоминаютъ невольно жителя Θессалоники, философа Константина, или Св. Кирила, изобрѣтателя Болгарскихъ буквъ. Если современники-Болгаре, не будутъ передавать потомкамъ своимъ историческихъ свѣдѣній о трудахъ и жизни отца Неофута, то легко можетъ случиться, что грядущіе вѣка выдадутъ сего старательнаго Болгарина за подлиннаго Грека, какъ навѣрно можно полагать, что сіе случилось съ выше упомянутымъ Св. Кириллом̀ъ. выдаваемымъ нынѣ нѣкоторыми писателями за Грека“ (Денница, 98-99),

16. С. 519. Къмъ библиографията за Н. Рилски. Ив. Д. Шишмановъ, Бѣлѣжки за българитѣ въ ржкописното наслѣдство на П. Й. Шафарика, 13-14; Цоневъ, Описъ, № 409, 541; Ю. Ив. Венелинъ, О зародышѣ, с. 30 (мнение за граматиката му); Карапетровъ, с. 18-19; търновски митр. Иларионъ, Мисъль, II, 7, 8; — Българска илюстрация, св. I, 21-22; Йорд. Ивановъ, Сѣверна Македония, 366-367; В. Григоровичъ, Очеркъ путешествія по Европ. Турціи, 1877², с. 127-130; СпБАН., кн. XI, 7; Ат. Ивановъ, Записки, с. 22-25, 28; Macedonia, I, 1919, бр. 52 (портретъ на Неофита Рилски); Мисъль, II, 362 (за стила на Н. Рилски — фигуративность).

XIV

Райно Поповичъ

1. С. 525. За просвѣщението на българския народъ се трудятъ: Иларионъ, търновски митрополитъ; пловдивскиятъ митрополитъ Никифоръ; изброява и други митрополити, гръцки духовници въ България. „Сичкитѣ тия, каквото истиннии архипастирие, знаемъ, чи желаятъ и искатъ всегда нашето просвѣщение“ (38). Между българитѣ се грижатъ за просвѣтата на своя народъ братя Мустакови и пловдивскитѣ чорбаджии Чалъковци.

2. С. 525. Краткое толкованіе на божественыатъ храмъ и на колкото са въ него священны сосуды и одежды, и на обыкновеннитѣ. Послѣдованія, на Божественната Літургія, и на святытѣ церковны Таинства. Собр но изъ разничны Церковны Списатели, и сочиненно на Греческаго языка отъ Г. Димитріа Н. Дарвара. Нынѣ же отъ Греческаго на Славено-Болгарскаго языка преведено, и на свѣтъ своимъ его иждивеніемъ издано отъ Райна Поповича жеравнянина Карловскія Школы Еллино-Греческаго Оучителя. Изданіе первое. Kirchen-Unterricht. Въ Будинѣ-Градѣ, Писмены Кралевскаго Всеучилища Венгерскаго, 1837.

„Предисловіе“ (Това предисловіе е сжщото, което е и въ Греческото, освенъ мало нѣгдѣ що е поизмѣненно) камто любезнытѣ прочитатели

Макаръ и да не смы со всѣмъ оскудни отъ таковы книги, които пишатъ за Божественныатъ храмъ . . . но по многото отъ тѣхъ са писаны или на Еллински или на Славенски языкъ, които всякій ги не разумѣва; того ради понеже смы остали лишени отъ таковы полезны книги, затова са случава, та по-многото отъ нашитѣ единовѣрни братія неиматъ никакво знаніе, или извѣстно вѣденіе заради Божественнытѣ вещи . . . За това може нѣкойси да види съ крайно душевно оскорбленіе не токмо бѣлцы и просты человѣцы, но много и отъ церковникитѣ чи, защото совсѣмъ не знаятъ тія работы, за това и не показуватъ должното си благоговѣніе и почесть камъ божественнытѣ вещи, нето главытѣ си откриватъ въ подобны времена, ами си седятъ презъ сичкото время кога ся служи Божественната Літургіа като бездушни ідоли, или като нѣкои разслабенни, дѣто не могатъ да си мраднатъ ставытѣ тѣлесны; а други сѣдятъ та ся разговарятъ, и приказватъ, и празнословятъ, като чи са на нѣкоя вінопродавница, което е безмѣстно и душепагубно.

Того ради, понеже желаехъ да свободя простыте мои единовѣрны братія отъ едно такова душетлително и душегубително невѣжество, и да поразбудя въ тѣхъ, а най паче въ сердцата на младытѣ ѥvлавіе и почесть накамъ божественнытѣ работи, собрахъ отъ различны церковны Списатели тая поучителная книжка, и краткото това толкованіе . . .

Того ради, о благочестивыи и христолюбивыи Читатели! прімлите тая книжка съ благодареніе, и прочтите я съ вниманіе прилѣжно, за да разумѣйте какво има и що пише въ нея: защо не малка душевна полза ще намѣрите въ нея, кога са научите съ малко рѣчи, що е Божественныо храмъ, коя сила има, и ще знаменува Божественната Літургіа, и колко е благодатьта и дѣйствіето на Божественнытѣ Таинства. Здравствуйте. Переводчико“.

На друга страница (следъ предговора) следватъ тия стихове (предъ първата глава —„Часть а“):

Мáнечка книжка за въ пазва,
Голѣмы вещи приказва:
За Божій Храмъ, за священны
Одежды же и садины.
И сички Службы Церковны,
Кои за що взаконены,
Кое какво знаменува,
Тукъ все добро са толкува.

Всичко е изложено въ диалогична форма — въпроси и отговори.

На с. 34 изображение на тайната вечеря. Подъ изображението:

Тука ся глѣда тайната Хрістова вечéря,
Въ която той учини святата Літургія,
И даде намъ това Боже узаконéніе,
Сіе творите, рекъ, въ мое воспоминаніе.

Езикътъ е както въ предисловието. Напр.:

За покаянието (началото):

В. Що е Покаянието;

О. Покаянието е едно таинство, въ което като познае человѣкъ грѣховетѣ си, що ги е сторилъ, и като скорби за тѣхъ, изповѣда ги, и така пріема отъ Бога прощеніе грѣховъ чрезъ духовнаго своего Отца.

В. Колко видове (тюрлии) е грѣховното изповѣданіе;

О. Два: Перво, кога человѣкъ изповѣда грѣховетѣ си самому Богу, не като чи не ги е знаилъ Богъ, който е сердцевѣдецъ, но за да представи така и покаже самъ себе чи е грѣшенъ, и да ся изобличи и изяви виноватъ предъ Бога..." (с. 93).

„... Това е камъ моятъ родъ отъ умѣреннаго моего учения малое мое приношение, на което не отъ друго са подканихъ, токмо отъ презелна любовь къ моему роду, когото отъ души, и отъ всего сердца моего самъ возлюбилъ, и комуто не токмо словомъ, но и дѣломъ отъ юности моея слугувамъ по силѣ моей заради просвѣщението му, което съ распалена душа всегда желая. И макаръ много пàти отъ доброненавистнихъ человѣкъ много скорби претерпѣхъ, но азъ всегда невременен̀ъ на моята мисъль остахъ, отъ добродѣтелнихъ и ревнителей рода моего подкрепляемъ" (103).

Р. П. е прибавилъ къмъ своя преводъ „историитѣ на онія, които сж помянуватъ въ тая книга". Р. П. я превелъ отъ гръцки „не съ малъкъ трудъ". Следъ като завършилъ превода си, намѣрилъ единъ славянски преводъ въ Пловдивската библиотека, сторенъ отъ Д. Н. Дарваръ, възползувалъ се отъ този преводъ и поправилъ на нѣкои мѣста своя. Нѣкои глави размѣстилъ.

Р. П. вѣрва, че произведението му ще бжде посрещнато съ радость отъ неговитѣ съотечественици. Старалъ се да я преведе просто, та и на децата да бжде достжпна. „Дѣто не можахъ да намѣря никакъ проста рѣчь, употрѣбихъ Славенска, за да го не изрека совсѣмъ хориатски." На нѣкои мѣста употрѣбява и турски думи, които се срѣщатъ въ всички български говори.

3. С. 534. Р. Поповичъ до Априлова. Въ едно писмо до Априлова говори, че за своитѣ съотечественици е изложилъ себе си още въ млада възрасть (Псп., XXV-XXVI, 37),

4. С. 534. Р. Поповичъ за граматиката на Н. Рилски. „За граматиката що говори Венелинъ, чи ни е полна, нема правда, по това, защото тая граматика е практическа, а не ѳеорическа. Азъ видѣхъ Анастасовата, такава трѣбва да е и Венелиновата: даха бетеръ. А Христакюватa е нищо, и дя е нѣщо, обаче сé трѣбува да ся прѣдпочете вашата заради много прѣимущества."

Прибавя, че съ малки поправки граматиката на Н. Р. „може да стане обща за сичка Болгария". Писмо до Н. Р. (Псп., кн. XXXVI, с. 929) отъ 18. XI. 1838 г.

5. С. 534. Отношенията на Р. Поповича къмъ одескитѣ българи и руситѣ. Р. Поповичъ казва да не си навлѣкатъ двамата съ Н. Рилски нѣкаква беда като кореспондиратъ съ одескитѣ българи: „Затова по мое мнение треба да имъ ся пише мало по прикрито. . ." По-добре би било училищнитѣ епитропи и настоятели да сѫ тукъ, въ Турско, а не въ Русия. „И това що теглятъ Болгария се камъ Р. що е, та не е само това, чи гледатъ да привлечатъ сичкото внимание Б. камъ Р.; имамъ отъ други приятели отъ Букурещъ, чи най-много се разгнѣвили за онова, що говоримъ въ Христоитията на стр. 14: нема Болгария никакво причастие съ Р. и пр.; но азъ не ги слушамъ, защото не ща да подамъ нѣкакво поведение Б. камъ Р. и това самъ мислилъ, когато го самъ писалъ. И макаръ да желая онова, което и они желаятъ, повече отъ тѣхъ, но мене така ми поноси да хортувамъ, защото моята глава ще боли, а тѣхъ никакъ не ги е грижа. . ." (Псп., XXXVI, 929-30; писмо на Р. П. до Н. Р. отъ 18. XI.1838).

6. С. 534. Р. Поповичъ до Априлова. „. . .Разправихъ му [на Априлова] доволно сичкото мое житие отъ начало и доро до нинѣ съ какавъ умъ самъ начналъ, и на кой умъ самъ билъ тогава, а на кой сега. Такива и други писахъ колкото можахъ. . ." (писмо на Р. П. до Н. Р., 15. VII. 1840; — дали е запазено това интересно писмо между книжата на Априлова? Псп., кн. 26, с. 934).

7. С. 934. Р. Поповичъ до Н. Рилски. „. . .Пратихъ имъ въ Одеса единъ ученикъ возрастенъ да седи три години, послѣ да дойде у Калоферъ да седи даскалъ, и сие по повеление Тошковларъ, които живѣятъ въ Одеса" (Писмо на Р. П. до Н. Р.; 1841, 8 юний; Псп., кн. 36, 940).

8. С. 534. Р. Поповичъ за одескитѣ българи и Венелина. „. . .Трѣбува одескитѣ и букурешкитѣ господии да ся подопитватъ отъ насъ. . . И самата истина го иска, защо не е возможно отнюдъ да знаятъ они по-добрѣ отъ насъ що е и кое е потрѣбно и нуждно за Болгария: того ради и погрѣшаватъ всегда, защото не гледатъ какъ варви работата, ами само това говорятъ, чи еде какъ трѣбува, затова трѣба първо да го покажатъ дѣломъ въ тѣхното отечество и въ тѣхната школа. . .

. . .А що ищатъ да ни поправятъ язикатъ. то е най-голѣмата тѣхна глупавина, защо никогда не може да баде това, сир. Венелинъ да познае свойствата на болгарския язикъ по-добрѣ отъ единъ Болгаринъ, който се е родилъ въ него.

. . .Имате правда да имъ отвещаете, че сте исти болгаринъ, и никогда нещете соизволи да си научите отеческиатъ си язикъ отъ единъ русинъ или сербъ" (Псп., XXXVI, 328-9; писмо на Р. П. до Н. Р.. 18. XI. 1838 г.).

9. С. 536. Изъ предговора на Христоитията на Райна Поповичъ. „. . . А на Греческіятъ (езикъ) са радватъ младытѣ много, и го обичатъ, защо Болгарія е неразлучна и соединена съ Грецію. Защото сичкитѣ наши Архіреи са Грецы, и сички що са около тѣхъ Протосынгели, Діакони Грецы: много Святогорцы, Синаити, Божигробцы, Грецы, на всякъ денъ по Болгарія за различны причины й работы й торговщины Грецы, и Болгаритѣ на всякъ день въ Грецыя, й съ Грецытѣ неразлично спребываютъ. Самитѣ наши овчари, между Грецы живѣятъ, за това и сами старитѣ исповѣдатъ, чи кога отиде нѣкой между Грецы, ако говорятъ по турски, добрѣ; аколи начнатъ да ся разговарятъ по гречески, азъ кажи сѣдя и оставямъ между тѣхъ като едно древо" (с. 74).

(По сжщия въпросъ гл. Априловата Денница, с. 98, 101, заб. 36).

10. С. 536. За хатишерифа. На 22. X. 1839 султанъ Абдулъ Меджидъ издава хатишерифа, съ който тържествено обещава на българитѣ пълноправность. „Измѣненитѣ отношения на турското правителство къмъ българитѣ още преди 1839 г. се изразяватъ между другото и въ решението отъ 1835 г. да се изпратятъ нѣкои българчета да се учатъ на държавни разноски въ Англия. За това решение се говори въ едно писмо на самоковеца Николай Христовичъ до Н. Рилски" (СбНУНК., с. 403).

XVI

Емануилъ Васкидовичъ

1. С. 565. За Емануилъ Васкидовичъ. Описание на Плѣвенски окржгъ отъ Ем. Васкидовичъ (Цар. вѣстн., 1852, бр. 97; Цар. вѣстн., 1856, № 295.

2. С. 566. П. Р. Сл. говори за Ем. Васкидовича: „Никога не можемъ да забравимъ, какъ този ученолюбивъ и ученъ мжжъ, като имаше връхъ 50 години, съсъ очилата на очи, се взираше да учи френския и талиенския езикъ и ги изучи" (Гайда, I, бр. 13, с. 101, 30. XI. 1863; Цар. вѣстникъ, 1853, бр. 126).

XVIII

Юрий Ивановичъ Венелинъ

1. С. 539. За Венелина. Да се прегледа още веднъжъ писаното отъ Ягича — и да се използуватъ библиографическитѣ данни (срв. Ягичъ, с. 311, сл.); Францевъ, Писма къ Ганкѣ, 55, 470, 472, 475); Францевъ, Изъ исторіи чешскаго возрожденія, 198, 222.

2. С. 590. Статистични сведения за насъ въ чужбина презъ време на възраждането. Шафарикъ (Gesch. der Slawisch. Spr., 1826) е наброявалъ българи до 600.000. Венелинъ въ О зародышѣ — 2,545,000. Само въ Цариградъ Венелинъ (О зародышѣ, 7) наброява 20,000 българи, работници и промишленици. Въ Бесарабия и Новорусия 75,000. А Венелинъ отбелязва, че цѣлата таза маса е съвсемъ безграмотна. Между нея се срѣщатъ доста образованиа лица, предимно въ числото на негоциантитѣ, търгуващи въ или съ чужбина. Преписки се водятъ или на новогръцки, или на влашки.

3. С. 592. Венелинъ презъ 1821 г. учи философски науки въ Спатмиарския лицей (Априловъ, Денница, 123). Силно влѣчение къмъ Русия още като е билъ въ Львовъ. Постоянно четѣлъ и носѣлъ съ себе си съчинението на Шторха: „Russland unter Alexander dem Ersten“ (Денница, 124).

4. С. 592. Къмъ биографията на Венелина. Когато е билъ въ Львовъ,ималъ намѣрение, преди да иде въ Русия, да обиколи Гърция. Стигналъ до Сегединъ, гдето прекаралъ цѣла зима, посещавалъ академията и слушалъ лекции. Гръцката революция промѣнила плана на неговото морско пжтешествие, и презъ пролѣтьта на 1823 г. презъ Карпатскитѣ плани и (презъ Черновицъ и Хотинъ) той се озовава въ Кишиневъ. Презъ септември, 1825 г. — въ Москва. Въ 1829 г. свършилъ по медицина. Съ свършването на лѣкарския екзаменъ свършилъ и печатането на „Др. и нын. Болгаре“. Литературна дейность изъ рускитѣ списания: „Московскій вѣстникъ“, „Телескопъ“, „Московскій наблюдатель“, ЖМНПр..

5. С. 601. За произхода на българитѣ. Шафарикъ въ „Слованске старожитности“ се мжчѝ да докаже, че българитѣ сж отъ татарски произходъ. Въ 1829 г. Венелинъ доказва, че сж отъ славянски произходъ. Значението на това, безъ ба се разглежда откъмъ научна страна, — значение за възраждането. Възникватъ редица въпроси: дали славянскитѣ апостоли сж превели свещенитѣ книги на български езикъ? Какъвъ е билъ този езикъ? Отъ какъвъ произходъ сж днешнитѣ българи?

6. С. 608. Априловъ за граматиката на Венелина. „Академія окажетъ большое еще благодѣяніе, особенно Болгарамъ, если велитъ

издать его Болгарскую грамматику, которая можетъ послужить много къ тому, чтобы исправить изданныя сего рода Болгарскія книги" (Денница, 96-97).

7. С. 613. Венелинъ за новобългарската литература (О зародышѣ, 4). Тогазъ (1829) е знаелъ само Рибния букваръ на Берона.

8. С. 624. Отзивъ за Венелинова книга: „Тогава се появи критическата история на Венелина за българитѣ. Това направи голѣмъ шумъ въ България и отвори очитѣ на най-ученитѣ, постави нашия народъ на заслуженото мѣсто, похвали дѣлата на нашитѣ прадѣди. Вслѣдствие на това цѣлиятъ народъ се събуди отъ дълбоката 5-вѣковна летаргия и се появи стремежъ за изучване историята на нашия народъ. По този начинъ най-великиятъ критикъ прѣдприе едно славно и человѣколюбиво дѣло и възкръсна нашия народъ. Смъртьта на Венелина причини неутѣшима скръбь на цѣлия филологически свѣтъ, а особено на нашия български народъ.

Вѣчна ти паметь, достопаметни Георги Венелине, лека ти пръсть!" (Библ. Д-ръ Ив. Селимински, II, 44-45).

9. С. 633. Значение на Венелина. Отъ всички славяни най-голѣмо значение за нашето възраждане има Венелинъ. На първо мѣсто, той има значение съ въздействието, което оказва върху българската срѣда, върху българскитѣ просвѣтители и книжовници — представителитѣ на нашата интелигенция. Неговитѣ съчинения, написани въ патетиченъ тонъ, водятъ българитѣ къмъ самосъзнание — въ това отношение за нашето възраждане той е нѣщо подобно на Паисия — възкресяване на българското минало, идеализация — въздействие чрезъ това — родолюбие, противъ елиноманията. Априловъ: преди него повече сж се спирали на миналото, на нѣкогашнитѣ българи; за съвременитѣ нищо. Пръвъ Венелинъ. — За въздействието на Венелина върху българитѣ свидетелствуватъ отзивитѣ на други наши книжовници (Селимински, Каравеловъ), сжщо и двѣ стихотворения на Тома Пеiшаковъ — неговата Ода, написана въ честь на Венелина и Рыданiето — по случай Венелиновата смърть.

10. С. 638. Влиянието на Венелина върху одескитѣ българи. После: Върху Кипиловски; върху Пешакова, Н. Рилски. Върху Раковски, — неговиятъ интересъ къмъ изучване на българския фолклоръ. Върху Гологанова, може би, „Веда Славянъ".

XIX

Василий Евстатиевичъ Априловъ

1. С. 641. Къмъ живота на Априлова. По писмата му до Венелина. Още малолѣтенъ напуща България; твърде малко помни своя езикъ; занимава се съ търговия въ Русия. При все това, счита за свещенъ

дългъ да обича еднородцитѣ си, да спомогне за туряне основа на народната просвѣта. Поради това съ други одески българи решили да уредятъ въ Габрово народно училище, като поощряватъ къмъ това и другитѣ си съотечественици. Цель: да се даде християнско образование на българския народъ, да се основе учение на б ъ л г а р с к и е з и к ъ и следъ основното усвояване на българския езикъ, география, история и аритметика да се изучи и г р ъ ц к и, е з и к ъ. По-нататъкъ: „Историята трѣбва да поощри нашитѣ съотечественици и да възбуди въ тѣхъ национална гордость. За българитѣ е потрѣбна тѣхната история: тѣ не знаятъ своитѣ прадѣди". Изтъква, колко е потрѣбна за просвѣтата на народа една б ъ л г а р с к а и с т о р и я, за да накара Венелина да доизкара започнатия свой трудъ върху българската история. „Съ нетърпение очакваме последнитѣ части на Вашата история". Съобщава на Венелина, че е писалъ на йеромонаха Неофитъ да събира старобългарски ржкописи по манастиритѣ, а сжщо така и народни пѣсни (писмо отъ 22.V. 1836; подписано е отъ Палаузова и Априлова). На това писмо Венелинъ не отговаря, за да не огорчи одескитѣ българи съ известието, че обстоятелствата го принуждаватъ да прекжсне завинаги занятията си съ българската старина. Обаче на следната година получава друго писмо отъ Априлова.

Напомня му, че все още чака нетърпеливо излизането на историята. Споменава му за Кипиловски, който чака излизането на втората часть на Венелиновата история, за да допълни своята българска история. По-нататъкъ Априловъ разкрива своитѣ исторически интереси и възгледи: желаелъ Кипиловски да поддържа възгледитѣ на Венелина за славянското произхождение на българитѣ; „живиятъ езикъ на българитѣ е повече сходенъ съ езика на Свещеното писание, отколкото руски и сръбски езикъ". Отбелязва, че въ и около Солунъ живѣели и до сега (въпрѣки „Вѣстникъ Европы" и неговия последователь „Телеграфъ") българи, а не сърби, и говорятъ български, а не сръбски; може да се предполага, че Константинъ (т. е. Кирилъ), като солунски житель, е билъ българинъ, изучилъ е елиногръцки езикъ по поощрението на патриарха Фотия. Когато българитѣ добиятъ просвѣта, съ живи свидетелства ще докажатъ, че иматъ п ъ р в о п р а в о н а с л а в я н с т в о. Това разкрива горещия патриотизъмъ на Априлова, страстното увлѣчение на единъ току-що пробуденъ патриотъ, който се стреми да възвеличава и идеализира своята националность. Той съ готовность приема за исторически всички онѣзи хипотези, които говорятъ въ полза на неговото племе, при това, преувеличава ги съ своята патриотическа фантазия.

Още веднъжъ увещава Венелина да продължава да работи надъ българската история. „Моитѣ съотечественици ще ви помѣстятъ въ числото на своитѣ благодетели". Съ това писмо му праща и одата на Пешакова (писмо отъ 28. VI. 1837).

2. С. 642. Къмъ живота на Априлова. Въ 1800 г. идва въ Москва. Въ 1810 избира Одеса. — Не трѣбва да се отдава твърде голѣмо значение на Венелина за възраждането на Априлова. Априловъ би се възродилъ и безъ Венелина, но по-бавно. Априловъ е билъ образованъ,ималъ е възможность чрезъ руската журналистика да следи за развитието на славянското възраждане, да се запознае съ значението на народния фолклоръ, просвѣтата и пр.

3. С. 645. Априловъ и Палаузовъ винаги държатъ Венелина въ течение на българската литература; съобщаватъ за нови явления въ нея, пращатъ му новоизлѣзли книги. Даватъ му отчетъ за нейното състояние. Каратъ Р. Поповича, Ем. Васкидовича, Н. Рилеца да издирятъ български старини, паметници, народни пѣсни; накарали Кипиловски да пише въ Парижъ за българския ржкописъ, за който споменува Карамзинъ. Грижатъ се да дадатъ нѣкакви сведения на Венелина за Преславъ. Мжчатъ се до основатъ въ Габрово малка печатница, за да избѣгнатъ изпращането на съчинителитѣ и преводачитѣ въ Будинъ (Offen). За реализирането на този планъ одескитѣ българи се обърнали до Богориди, самоски князъ, за да изходатайствува отъ Портата позволение. Грижи да спасятъ еднородцитѣ си отъ отровното влияние на гъркоманията, да се въведе въ училищата учение на български езикъ; писмо до Р. Поповича да се изучва преди всичко български езикъ, а гръцки да се остави на втори или трети планъ. Отношението му къмъ българския правописъ (писмо 10. XII. 1837).

4. С. 645. Априловъ продължава започнатото отъ Венелина. Венелинъ умира въ 1839 г., Априловъ започва своята книжовна дейность въ 1841 г.

Въ духа на Венелина — продължава да запознава руското общество съ развитието на българското възраждане, да изтъква необходимостьта отъ изучването на България. Априловъ за изучването на България ...

С. 648. За пръвъ пжть Априловъ е издалъ „Лѣтописа Аѳонскаго Зографскаго монастиря“ (вж. Болгарскія грамоты, Одесса, 1845, с. 1).

5. С. 648. Трудове на Априлова. „Отношението на Априлова къмъ Богориди. „За да запозная свѣта съ животътъ и службата на самоския Князъ Стефанаки Богориди, азъ мисля да публикувамъ животописанието му въ Konversazion Lexicons“ (Денница, 100).

6. С. 655. Априловъ за гръцката и славянска образованость. „ . . . Греки, если и успѣвали въ чемъ либо, если и получали возможность образовывать себя, то сіе дѣлалось собственно для нихъ самихъ.

Они домогались національности. Сдѣлать что либо для Болгаръ они не могли , а можетъ быть, и не хотѣли. Притомъ противоположность языка, нравовъ, обычаевъ и видовъ отдаляли одинъ народъ отъ другаго. Напротивъ сами Болгаре, по природному чувству, склонны были простирать руку къ своимъ братьямъ, Славянамъ" (Денница, предговоръ, II-III).

7. С. 655. Отношения на Априлова къмъ гърцитѣ. Отначало Априловъ е билъ елиноманъ. Следъ издаването на „Бѫлгарскитѣ книжници" нѣкои гърци отъ Одеса обвинили Априлова въ недоброжелателство къмъ гръцкитѣ дѣла. Априловъ се оправдава, като твърди, че не е ималъ намѣрение да оскърби нѣкого, нито пъкъ е билъ зложелатель на гърцитѣ — и привежда доказателство:

„. . . Прошу принять въ соображеніе то, что живучи въ Одессѣ тридцать лѣтъ, и будучи извѣстенъ всѣмъ здѣшнимъ Грекамъ, я никогда не отказывался при всѣхъ случаяхъ и приглашеніяхъ, жертвовать посыльными денежными приношеніями, какъ въ пользу ихъ литературы и изданія книгъ, такъ равно на Церковъ и на здѣшнѣе учебное Греческое заведеніе. Они не могутъ отказать мнѣ въ томъ, что всегда находили меня истиннымъ ревнителемъ, приносившимъ свою лепту на пользу общую . . ." (Денница, 75).

Около 1821 г. като ефоръ той е жертвувалъ една значителна сума (за гръцко училище?) (Денница, 75).

8. С. 656. Априловъ и Палаузовъ противъ гърцитѣ — фанариоти. СбНУНК., XVIII, статията на Шишманова, Единъ непознатъ трудъ на Н. Бозвели, 302, 303... Цитати изъ писмата имъ (История на габровското училище).

9. С. 656. Априловъ препоржчва руската образованость и се противопоставя на гръцкото влияние:

„. . . Но Грекоманія все още одерживаетъ верхъ въ Болгаріи. Здравомыслящіе Болгаре, учреждая Болгарскія училища, предвидятъ, что въ нихъ нельзя будетъ достигнуть до занятія высшими науками, пока языкъ народный не усовершенствуется изученіемъ Старо-Болгарскаго, или Славянскаго и Русскаго. Вотъ почему они обращаются къ Россію, гдѣ Болгарское юношество, изучая единородную, и уже столько успѣховъ оказавшую Славяно Русскую, литературу, можетъ, по возвращеніи своемъ въ отечество, усовершенствовать тамошнія учебныя заведенія, утвердить за Болгарами преимущество образованія въ своей сторонѣ, и упрочить Богослуженіе на народномъ языкѣ принадлежащемъ имъ по праву многолюдства. Иноземное духовенство не будетъ тогда домогаться Болгарскихъ каѳедръ; потому что Болгаре будутъ имѣть своихъ соотчичей, которые не будутъ уступать ему въ образованіи и

въ Христіанскихъ знаніяхъ и добродѣтеляхъ. Кромѣ сего ученые Болгаре воспрепятствуютъ иноземцамъ управлять по личному произволу, и налагать подъ разными предлогами неправильные налоги . . ." (Денница, 55).

10. С. 657. Одескитѣ българи. Противопоставятъ се на гръцкото влияние и искатъ да го измѣстятъ чрезъ руското. Служатъ на руската политика.

Богориди пъкъ струва пжть на гръцкото влияние и се противопоставя на руското; орждие на гръцката патриаршия. Отъ тукъ се обяснява неприязъньта на Богориди къмъ одескитѣ българи (Псп., XXV, 1888, 46. 48).

11. С. 660. Априловъ за Паисиевия Царственикъ . . . „Върнахме го (Царственика) въ Браиловъ съ отговоръ, чи по нашето мнѣние-защото е пъленъ съ много неправилности, погрѣшки и анахронизми, не считаме за добро да даваме лъжливи понятия на нашето битописание и по-добрѣ да чаками изданието на Кипиловската история, която и да прѣдполагявами, чи ще да е суха и суремжжка, като заета отъ Раичовжтж, но поне може да служи за нѣщо вѣрно и уредено . . ." (Мысли . ., 29).

12. С. 668. Изъ библиотеката на Априлова. Всички интересни съчинения, които засѣгатъ българската и славянската история, новобългарското възраждане. Книги на български, руски, сръбски, гръцки, френски, английски, нѣмски, латински и италиянски. На гръцки Омиръ и Софокълъ, на френски „Павелъ и Виргиния", разказъ на Мармонтеля, нѣкои отъ съчиненията на Волтера.

13. С. 669. Априловъ за Востокова. „Трудъ [изд. на Остромировото евангелие,Спб., 1843] мжченъ, но похваленъ. Отъ сичкитѣ словени най много Бжлгаретѣ длжжни сж да сж благодарни на г. Востокова за това, защото по много за тѣхъ, видеся, да ся е трудилъ. Честь, слава и благодарность да му сж отъ бѣлгарский народъ" (Мысли за сегашното бѣлгарское ученіе, 22-23).

14. С. 670. Априловъ за Богорова („Мысли за сегашното бѣлгарское ученіе"): „Г. Иванчо Андреовъ, когото имахме случай лично да знаемъ въ Одессж, е воспламененъ соревнователь на Бжлгарското учение и не жалѣе трудове за това добро. Той поживѣ мало врѣмя въ Бжлгариятж, дѣто ако оставаше по много, по много свѣдѣния ищаше да открие за язикатъ. Той издаде География Бжлгарскж, която можеше да се нарече добра за училищата, ако содержаваше и Отоманскжтж империя, която, неизвѣстно защо, испусна . . . Но г. Андреовъ не седи празенъ по други предмети. Тии дни видѣхме първийатъ му брой на извѣстникатъ му, издаденъ въ Липискж 20-го априлия сего года [моя бележка: 1847 г. г.]. Обрадвахме сж за това, чи ще имами и другий бжлгарский дневникъ, и отъ чисто сжрце му желаемъ

добаръ успѣхъ. Тоя дневникъ, виде ся, чи ще стане много полезенъ за Бѫлгариѫтѫ, и за това нека ни позволи издатель му да кажимъ мнѣнието си на напечатанийатъ първий листъ. По положението на Бѫлгариѫтѫ по правилно бѣше друго име на извѣстникатъ, както Бѫлгарска пчела, или Бѫлгарски извѣстникъ и пр. Така добрѣ е, да избяга сочинительатъ му изречения нѣкои, както „Гражданско и свободно управление" — „дѣлата на нашитѣ юнаци и царе" — „честьта на бащинията" и пр. Така мѫдро да избяга и описанието на такива прѣдмети, които могатъ да ги приматъ недоброжелателитѣ ни за лошави" (19-20). Дѣлата на султана се възвеличаватъ отъ страна на Априлова.

15. С. 670. Участието на Априлова въ уреждането на българския правописъ. Изъ едно писмо до Венелина (дата: 10. XII. 1837; гл. Венелинъ, О зародышѣ, 44 нт.):

„Още миналата година писахъ на всички учени (простете за важностьта на думата) да се съгласятъ върху еднакъвъ правописъ и еднакви граматически правила; изложихъ имъ моитѣ бележки върху Неофитовата граматика, обаче всичко напраздно: тѣ не искатъ да се съгласятъ ни наймалко. Неофитъ се придържа въ своето наречие, а другитѣ тоже въ своето. У Неофита именителниятъ членъ е — о (напр. человѣко вмѣсто человѣкъ), у Кипиловски — атъ; а у други никакъвъ членъ. Азъ имъ посочихъ, че и сега въ Пензенска, Казанска, Нижегородска и други губернии, гдето сѫ живѣли наши прадѣди, в простото наречие на края на думитѣ прибавятъ — атъ — та — то. Трѣбва да се предполага, че рускитѣ учени, като искатъ да се приближатъ къмъ славянитѣ, отхвърлили тѣзи частици. Защо това да не може да не стане и съ българитѣ, ако тѣ биха последвали съвета на Огняновича. Още преди да издаде Неофитъ граматиката си, азъ му предлагахъ да се съедини съ Кипиловски и да издаде една граматика: но тѣ не се съгласиха въ нѣкои правила. Неофитъ издаде своята, а граматиката на Кипиловски и досега не е издадена. Разлика има сѫщо между граматиката на Неофита и Хр. Павловича Дупничанинъ — всѣки отъ тѣхъ смѣта за правилно своето наречие. Времето всичко ще изглади".

16. С. 671. Априловото участие въ споветѣ около литературния езикъ. Априловъ за Богоровата Пѫрвичка грамматика. Похвалява автора, че основава своята граматика на старобългарски езикъ. Споредъ Априлова, Богоровъ съставя граматиката си споредъ граматическитѣ правила, приложени при изладеното отъ Востокова Остромирово ѐвангелие. „Който развāрне това Евангелие, ще ся увѣри за тая истинѫ, и при това ще ся науче, чи първичката е основана на старобитното Българско произношение, и за това трѣбува да стане основа на

новийатъ Бѫлгарский язикъ" (Мысли за сегашното бѫлгарско ученіе, 23),

Априловъ се спира по-нататъкъ върху Българската аритметика на Хр. К. Сичанъ Николовъ, 1845 — Сичанъ се противопоставя на юса, понеже е непотрѣбна старина.

Сичанъ пише: „Намъ ни трѣбува граматика на сегашнийатъ Български язикъ, а не на оний що говорѣхѫ въ старо врѣме". На това Априловъ възразява:

„Първичката грамматика [на Богорова] нали уче сегашнийтъ язикъ, който по многу правила доказва, чи е билъ и старобългарскийатъ? Не знаемъ дали народатъ ще послѣдува совѣтатъ на г. Николова, да не приема ония правила, които били и прѣди тисяща (хиляда) години? Ако направи инакъ, ще саблече златѫтѫ дрехѫ, посвѣщенѫ отъ много вѣкове, да облече дрехѫ скѫсанѫ и закарпенѫ съ различни стари кѫсове. . . [Сичанъ споменува граматиката на Копитара, която Априловъ не е виждалъ граматиката на Копитара била „писана съ юсове", казвалъ Сичанъ] (Мысли за сегашното бѫлгарско ученіе, 23-25).

17. С. 675. Национално-просвѣтителна лейность на Априлова. Цельта му е, габровското училище да стане „колыбель нашей литературы" (Денница, 24). Опитъ да се уреди печатница въ България. Прѣчки.

18. С. 675. Изъ едно писмо на Априлова. „За общото добро ние трѣбва да туряме на страна частнитѣ работи" (писмо на Априлова до Р. Поповича, 1837, Псп., XXV-XXVI, 27).

19. С. 675. Априловъ поддържа школската литература.

„Господинъ Кипиловски издава на български историята на българетѣ. Ще се потрудя да му събера тука колкото по-много мога спомоществователи. Когато изучатъ собствената си История, Българетѣ ще придобиятъ и наклонность къмъ просвѣщениего. Между тѣмъ, не трѣбва и трудящитѣ се да оставатъ безвъзмездни за трудоветѣ си" (Псп., XXV-XXVI, с. 6) (Писмо отъ Вас. Априловъ за Райна Поповичъ, Одеса, 20. X. 1840 г.).

20. С. 676. Априловъ е изтъквалъ необходимостьта отъ изучването на България. Да се изучва отечеството въ всѣко отношение.

По поводъ географията на Н. Бозвели (въ Дѣтоводство): „Желательно, чтобы и прочіе Болгаре описывали, по возможности, то, что знаютъ о своей землѣ; тогда составилась-бы полная Географія и вѣрная Статистика Болгаріи" (Денница, 30).

21. С. 676. Трудности около научно пѫтешествие изъ България за чужденцитѣ. България трѣбва да се изучва

отъ Българи. „Видя такого иностранца съ Султанскимъ фирманомъ въ рукѣ, слыша его вопросы о разныхъ предметахъ, и не имѣя понятія о цѣли его, они содрогаются, ждутъ чего либо неблагопріятнаго, или новаго налога, или панщины. Они на все отвѣчаютъ лаконически, чтобы сбыть любопытнаго пришельца. Старосты, священники, всѣ одного разбора“ (Денница, 141).

Когато пжтешественикътъ ги попиталъ за книги, тѣ, за да покажатъ, че се подчиняватъ на своето началство, показватъ стари черковни печатни книги; а на въпроса, има ли други книги, отговарятъ, че нѣма други книги.

Въ България трѣбва да пжтуватъ българи. Тѣ трѣбва да изучватъ своята родина; тѣ знаятъ български езикъ, населението къмъ тѣхъ се отнася съ довѣрие. Особено българитѣ, които сж живѣли известно време въ Русия и знаятъ руски; за българитѣ тѣ иматъ голѣмъ авторитетъ. „Сіи-то природные Болгаре много сдѣлаютъ, всѣ сердца для нихъ будутъ открыты, и малѣйшая, самая вздорная книжка, будетъ имъ показана за что-то важное“.

Априловъ препоржчва братя Мутеви, С. и Н. Палаузовъ и други българи, които се учатъ въ Русия (Денница, 142).

22. С. 676. Интересъ къмъ българския фолклоръ преди още да се запознае съ Венелина. Ималъ е намѣрение да издаде една сбирка отъ народни български пѣсни заедно съ обяснения. Той самъ грижливо е събиралъ фолклорни материали. Обаче тѣ оставатъ неиздадени.

Единъ важенъ въпросъ: пробуденъ ли е билъ Априловъ преди срѣщата си съ Венелина; какво значение има Венелинъ за Априлова?

XXI

Неофитъ Бозвели

1. С. 746. Н. Бозвели и младежьта. Следъ като изтъква важностьта на възпитанието и ученето въ този предговоръ (къмъ граматиката), Н. Бозвели поставя въпроса, какви трѣбва да бждатъ българскитѣ училища и какви учебни ржководства трѣбва да се въведатъ въ тѣхъ. Разбира се, на първо мѣсто той възстава противъ килийнитѣ училища; следъ това изтъква необходимостьта отъ нови учебни ржководства, които да замѣнятъ псалтира и часослова.

Интересно е, че Н. Бозвели се обръща твърде често къмъ младежьта; въ нея сж неговитѣ надежди. Той кори бащитѣ, загдето сж пренебрегнали възпитанието на своитѣ деца, бичува богатитѣ, мнимитѣ любородци, които само ограбватъ народа и поддържатъ неговото невежество... А старитѣ или

сѫ изиграли своята роля, или пъкъ нѣматъ съзнание за длъжноститѣ си къмъ своя народъ. Надеждитѣ сѫ въ младото поколѣние. „Помислете си, обръща се Н. Бозвели къмъ младежьта, ние сме днесъ дѣца, но днесъ-утрѣ ставаме възрастни человѣци... и добритѣ наши родители на насъ поглеждатъ, бѫдащи граждани... По разни служби на свѣта млади подобава да дойдатъ на тѣхно мѣсто. Затова сѫ нужни наукитѣ за насъ; да бѫдемъ способни... Не пропущайте врѣме, златно врѣме ваше, което никога не ще се за васъ върне, и не пропущайте за лу́до да прѣминува... Нашето отечество е въ нинѣшното врѣме жалостноплачевно, поносно, уничиженно, похулно и посрамленно толико години останало! Прочее отъ васъ... ожидава (искренна) и охоторачителна любовь, о младорасли славеноболгарскаго рода отрасли [юноши]...“

Изобщо цѣлиятъ предговоръ е написанъ въ патриотически духъ и е проникнатъ отъ непосрѣдственъ патосъ. Тия патриотични тиради за съвременницитѣ на Н. Бозвели сѫ били цѣло откровение, въ тѣхъ всѣки родолюбивъ българинъ е намиралъ изразъ на своитѣ мисли и чувства — а младежьта, която е чела този предговоръ, е съзнавала своитѣ задължения и своята отговорность предъ бѫдещето.

2. С. 752. Имало списъкъ на Неофитови неиздадени книжовни трудове, преведени и оригинални — около 20-25. Списъкътъ е билъ писанъ отъ самия Неофитъ (Бр. Псп., I, 9, 10. с. 2).

XXIII

Първи стихотворци

1. С. 914. Д. Попски. Не е известенъ по-отблизо. Ода на Софрония (А. Теодоровъ, Софроний Вр., 134). Споредъ А. Теодоровъ, първото до сега известно новобългарско поетическо творение въ стихове. Съ това стихотворение е свързано името на виновника на първата българска печатна книга. Тази ода, открита отъ Раковски (Дунавски лебедъ, 1864, бр. 54), е изразъ на блогодарностьта на българския народъ. Софроний е билъ благодетель на автора. При все това народни чувства сѫ намѣрили изразъ въ неговото творение. Донейде напомня стила на Раковски. Не принадлежи ли това творение на Раковски? — На този „мечтатель безуменъ“, фантазьоръ, който не би се спрѣлъ и предъ фалшификация, само да прослави своя народъ? Подписъ „Димиеръ Попски отъ Трѣвна. Букурещъ 25. III. 1813“. Одата е пратена въ ржкописъ на Софрония.

2. С. 914. Стихосложение и стихотворци. — Въ библиотеката на Априлова се намиратъ: Наука стихотворства, соч. Ивана Римскаго

(П. Р. Сл., Габр. уч. 91.). Опитъ русскаго стихосложенія А. Востоковымъ (с. 104).

3. С. 924. Размѣръ на О, Тамбуро... (Чилингировъ, Хар. Ангеловъ, 70).

4. С. 924. (Да се използува Abriss der lateinischen Verslehre. Von Dr A. Schmidt. Краятъ на латинската граматика Toussaint — Langenscheidt).

5. С. 926. Д. Руварац. Први књижевни песници у српскога народа, 1888.

6. С. 928. Понятие за размѣритѣ на стихотворенията. Напримѣръ, у Н. Геровъ (Арх. Н. Геровъ, II, 478).

7. С. 932. Пѣсни отъ Пешаковъ, Кипиловски, Ем. Васкидовичъ въ сборника отъ народни пѣсни на Априлова (И. Шишмановъ, Априловиятъ сборникъ, СпБАН, XVIII., с. 15).

8. С. 933. Да се цитира всичко, което казва Бѣлински за Рыданіе на Пешакова (срв. Г. Бакаловъ, Българската литература и социализмътъ, 5).

9. С. 933. Първи стихотворения (Цоневъ, Описъ, с. 400 сл., с. 404, 422).

10. С. 933. Стиховетѣ на Р. Поповичъ въ „Краткое толкованїе на Божеств. храмъ".

11. С. 933. Poésie par Dr Pierre Dem. Protitch. 1844-1866.

12. С.933. Стихотворение въ края на граматиката на Хр. Павловичъ 1836.

13. С. 933. Четири стиха отъ Фотинова въ края на географията му.

14. С. 933. Въ Гражданское позорище Софроний превежда и стихове, обаче безъ да спази размѣръ, рима или какъвто и да е ритъмъ (гл. А. Теодоровъ, Софр. Врачански).

15. С. 933. Да се прегледа Мѣсецословъ или Календарь вѣчный... Отъ Христодула К. Х. Сичанъ Николовъ. Изд. 2., 1842. Съдържа, между другото, и стихотворения. Пишурка. Предисловие къмъ Аделаида.

СЪКРАЩЕНИЯ

1. Arch. f. sl. Phil. = Archiv für slavische Philologie.

2. Библ. Д-ръ Сел. = Библиотека Д-ръ Ив. Селимински, изд. Министерството на народното просвѣщение, София.

3. Бр. Псп. = Периодическо списание на Българското книжовно дружество, Браила.

4. Бълг. прѣгл. = Български прѣгледъ.

5. ЖМНПр. = Журналъ Министерства Народнаго Просвѣщенія.

6. Лѣт. на бълг. кн. др. = Лѣтописъ на Българското книжовно дружество.

7. Псп. = Периодическо списание на Българското книжовно дружество, София.

8. Сб. Отд. русск. яз. и слов. = Сборникъ Отдѣленія русскаго языка и словесности Императорской академіи наукъ.

9. СбНУНК. = Сборникъ за народни умотворения, наука и книжнина.

10. СпБАН. = Списание на Българската академия на наукитѣ.

11. Учил. прѣгл. = Училищенъ прѣгледъ.

Въ тоя трети томь отъ съчиненията на Б. Пеневъ събрахме всички негови лекции, които се отнасятъ за времето отъ Софрония до Раковски, и ги обгърнахме подъ общъ насловъ Българска литература презъ първата половина на XIX вѣкъ.

Нашата работа по отношение на текста, на неговата подреда и раздѣлба, на краткитѣ съдържания предъ всѣка глава, на бележкитѣ, библиографията, съкращенията и показалеца, е сжщата, както и при подготвянето и издаването на първитѣ два тома.

Б. Й.

ПОКАЗАЛЕЦЪ

А

Абдулъ Меджидъ, султ. 73, 579, 849, 934, 986.
Авксентий, митр. велешки 375.
Авксентий, митр. диапол. 682.
Агапий Критски, монахъ 375.
Агамемнонъ, гр. влад. 453.
Адисонъ 138.
Аксаковъ Ив. 168.
Аксаковъ С. Т. 593, 604.
Александъръ Екзархъ 80, 83, 812, 856, 857.
Александъръ Македонски 799.
Александъръ I, рус. царь 827, 987.
Александъръ II, рус. царь 885.
Александъръ Павловичъ, рус. царь 62.
Алексий, чел. Божий 216, 485, 567, 571, 573, 574, 575, 576, 581, 901, 907, 919, 924.
Амартолонъ Сотирия 260, 374, 375.
Анакреонъ 112.
Анна, рус. цар. 962, 963.
Ангеловъ Хар. 997.
Ангелъ, вовода 72, 76.
Антимъ, скопски митр. 351.
Аполоний 962.
Априловъ В. Е. 13, 14, 16, 35, 47, 49, 94, 112, 113, 166, 185, 186, 207, 227, 233, 234, 235, 236, 237, 238, 240, 241, 242, 245, 393, 398, 419, 426, 427, 437, 488, 520, 533, 534, 566, 581, 583, 584, 585, 586, 592, 610, 611, 612, 613, 622, 624, 629, 632, 633, 634, 638, 639, 641-678, 697, 704, 705, 735, 835, 768, 953, 978, 803, 813, 815, 817, 828, 835, 837, 838, 839, 842, 850, 851, 868, 931, 933, 938, 942, 944, 954, 957, 958, 976, 977, 979, 982, 984, 985, 986, 987, 988-995, 996, 997.
Аристофанъ 189.
Аристотель 81, 743.
Арсений, послушникъ на К. Пейч. 354.
Архимандритъ Теодосий 249-252, 253, 259, 261, 265, 355, 361, 362, 365, 369, 386-389, 434, 530, 958, 959, 960, 970, 971, 973.
Асенъ, бълг. царь 748, 916.
Атанасий, сѣрски митр. 100.
Атанасъ, попъ, баща на п. Кръстя 964.
Атила 629, 630.
Атина Палада 458.
Аспарухъ, бълг. ханъ 602, 867.
Атанасовичъ, м-ръ 94.
Атанасовъ В. 19, 30, 31, 59.
Атанасовъ Н. 40, 58.
Ахилъ, херой въ „Илияда" 700.

Б

Бай Ганьо 539.
Байронъ 63. 587.
Бакаловъ Г. 997.
Бакаловъ И. 36, 75, 76.
Балабановъ М. 94, 95, 96, 97, 98, 103,

130, 463, 466, 648, 478, 494, 519,520, 521, 524, 543, 546, 591.
Бардовски В. 817.
Бароний Ц. 551.
Батюшковъ К. 112, 910.
Бачо Киро (Киро Петровъ) 47.
Баязидъ I, султ. 867.
Безсоновъ П. 155, 597, 925, 927, 928.
Белъ Андрей 224, 409.
Берманъ 256, 257.
Беронъ В. 396, 397, 403, 404, 405, 973, 975.
Беронъ П. 37, 80, 81, 87, 110, 390-469, 489, 500, 511, 522, 545, 600, 621, 622, 681, 698, 719, 730, 750, 948, 973-975, 988.
Бернарденъ дьо С. Пиеръ 81, 992.
Бланки 812, 940.
Блокъ А. 906.
Блъсковъ Ил. Р. 76, 141, 574, 582.
Бобчевъ Н. 519.
Бобчевъ С. С. 469, 722, 943.
Богоровъ Ив. 83, 87, 157, 166, 167, 185, 207, 270, 427, 428, 526, 669, 670, 804-898, 992, 993, 994.
Богориди Ат. 110, 126, 276, 951.
Богориди Ст. 110, 276, 857, 862, 990, 992.
Бодянски 194, 205, 207, 704, 957.
Боевъ Б. 468.
Beaujour, F пжтешеств. 7.
Боневъ П., бунт. 268.
Борилъ, бълг. царь 815.
Борисавлевичъ М. 955.
Борисъ, бълг. князъ 867.
Ботевъ Хр. 42, 46, 54, 727, 739, 783, 809, 815, 816, 911.
Бошковичъ, пжтешеств. 173.
Бранковичъ 164.
Бужински Гавр. 295.
Булгарисъ Евг. 87, 947, 951.
Бурмовъ Т. С. 243, 955.
Burnouf 185.
Бусилинъ Г. 94, 435.
Буфиеръ 551.
Бѣлий А. 906.
Бѣлински В. Г. 933, 997.

В

Вагнеръ, лице въ „Фаустъ“ 467.
Вазовъ Ив. 269, 429, 480, 629, 690, 722, 889, 890, 897, 898, 906, 912.
Вакарелски Хр. 961.
Ваклидовъ Хр. 459.
Валшъ 204, 601.
Вама Р. 703.
Вамва Н. 89, 90, 101, 948.
Ванковъ Н. 33, 215, 244, 500, 520, 802.
Вардалахъ К. 89, 397, 398.
Василий Велики 187, 376.
Васкидовичъ Ем. 229, 230, 242, 489, 547, 563-566, 568, 621, 737, 741, 750, 899, 919-920, 953, 986, 990, 997.
Везеличъ А. 900.
Велевъ С. 520.
Велевъ Ф. 365.
Величковъ К. 889.
Вельтманъ А. Т. 816.
Велчо, бунт. 71.
Венелинъ Юр. Ив. 155, 165, 166, 178, 201, 203, 205, 206, 432, 434, 488, 507, 508, 509, 533, 545, 582, 583 639, 641, 643, 645, 649, 651, 654, 658, 668, 669, 673, 674, 676, 700, 919, 930, 931, 932, 933, 937, 957, 979, 987-988, 990, 993, 995.
Вергилий 762.
Верковичъ Ст. 158, 166, 170, 185.
Византийски Ант. 535, 543.
Византиосъ Д. 127.

Витезовичъ П. 164.
Владимиръ, влад. 901.
Влайковъ М. 41, 58.
Войниковъ Д. 816.
Волтеръ 86, 992.
Востоковъ А. Х. 153, 177, 608, 668, 669, 670, 837, 838, 839, 857, 992, 997.
Вразъ Ст. 169, 957.
Вълко, хаджи 240.
Вълко чорб., голѣми 20, 44, 46, 48 49, 50, 376, 976.
Вълко чорб., малки 46, 47, 49, 50, 525.
Вълковъ Йорд. 963.
Вяземски, князъ 857.

Г

Гавраилъ Рилецъ, у-ль 234.
Гавриловичъ А. 955.
Газисъ А. 109.
Гай Л. 169.
Галаудетъ Х. 691.
Ганевъ Г. 72, 76.
Ганимедъ 543.
Гаспаръ Хаузеръ 703.
Георги, папа Илиевъ 93.
Георгиевичъ х. Дим., търг. 940.
Георгиевъ Евлогий 523.
Герасимъ, монахъ отъ Итака 225.
Gervinus 95.
Гербелъ Н. 953.
Герлахъ, пжтешест. 214.
Геровъ Н. 56, 167, 241, 242, 268, 357, 496, 815, 817, 818, 821, 822. 823, 828, 836, 844, 845, 888, 910, 937, 943, 954, 956, 957, 997.
Гете 63, 146, 173, 183, 573, 588.
Гешови Бр. 846.
Гибнеръ 176.
Гинчевъ Ц. 730.
Говъ Ив. П. 267.
Гоголь Н. В. 624.
Голдони 111, 858.
Логановъ Ив. 185, 988.
Горки М. 539.
Городецки С. 906.
Готманъ 299.
Гранитски А. 313.
Грибоедовъ 539.
Григорий Богословъ 187.
Григорий Двоесловъ 187.
Григорий, доростоло-черв. митр. 737.
Григорий, всел. патр., 127.
Григорий, игум. 214.
Григорий, папа 961.
Григорий Сарафа 89.
Григоровичъ В. 334, 481, 678, 757, 982.
Гримъ Яковъ 146, 173.
Груевъ Я. 44, 47, 48, 59, 76, 96, 130, 135, 221, 223, 241, 268, 271, 954, 976.

Д

Давидъ, прор. 762, 914.
Дайнеловъ 954.
Даламберъ 86.
Даниилъ, москополски свещ. 152, 589.
Даниилъ, пророкъ 374.
Даничичъ Дж. 148, 157.
Дановъ Хр. Г. 870, 958.
Дарваръ Д. Н. 110, 425, 426, 952, 974, 982, 984.
Дарий 455.
Даскалъ Димитъръ, лице въ „Първитѣ“ на П. Ю. Т. 57, 936.
Даскаловъ Н. 624.
Декартъ Р. 81.
Денкоглу Н. В. 16, 208, 435, 624.
Державинъ 909.

Джиноть Иорд. х. К. 250, 253, 259.
Джорджевичъ Вл. 85, 107, 119, 123, 127, 130, 956.
Дибичъ Заб. 69, 70, 71.
Дидро 86.
Димитрий, попъ 220.
Димитъръ Зографъ 470.
Димитрий Ростовски 494, 515, 697, 738, 899, 900.
Димитриевъ (Балабановъ М.) 270.
Димитровъ Г. 271, 958.
Димовъ Ив., мжч. за Хр. вѣра 40, 66.
Диогенъ 798, 799.
Диомедъ, херой въ „Илияда“ 458.
Дионисий, духовн. 214.
Dieterich 129, 130.
Добровски Ив. 9, 83, 92, 93, 94, 109, 110, 516, 568, 953, 954, 958, 973.
Добровски Йос. 149, 153,167, 171-173, 175, 178, 179, 180, 184, 190, 191, 193, 194, 210, 583, 588, 957.
Доброплодни С. 94, 242, 243, 811, 812, 953.
Dozon Aug. 185.
Доситей Филитисъ, угровл. митр. 276, 302.
Дочевъ Г. 468, 469, 964, 965.
Драгашевичъ И. 952.
Дриновъ М. 165, 167, 185, 270, 354, 36 , 385, 389, 602, 617, 889, 897, 952, 963, 972.
Друмевъ В. 816.
Дука Н. 92, 117, 126, 129.
Дука Никифоръ, у-ль на Р. Попов. 522.
Дулска, лице въ пиеса, 539.
Dumont 185.
Държиловичъ К. 389, 958.
Дювернуа 888.
Дяковичъ Б. 468.

Е

Евфимиянъ, баща на Алексия, человѣка Божия, 571, 574, 907.
Евтимий, търнов. патриархъ 313, 341, 493, 551, 790, 915.
Езопъ 263, 266, 286, 287, 341, 497, 525, 742, 794, 961.
Екатерина II, рус. царица 148, 149, 365, 589, 944, 962.
Екерманъ 588.
Екзархъ Йосифъ 292.
Енгелъ 206, 583, 587, 601, 602.
Еничеревъ Н. Г. 76, 245, 524.
Еразъмъ Ротердамски 299.
Ербенъ К. Я. 210.
Ефремъ Сиринъ 219.

Ж

Желевъ Цв. 114.
Желѣзковъ Добри, фабр. 688.
Жефаровичъ Хр. 133, 164, 816, 817, 900, 916.
Жечевъ, хаджи Райно, чорб. 768.
Живковичъ К. 133.
Жинзифовъ Р. 94, 168, 169, 184.
Жуковски 906.

З

Замбинъ 279.
Запольска Г. 539.
Зафировъ С. 114, 954.
Захарий Иконописъ 264, 265.
Захарий Круша Икономовъ 976.
Захариевъ Т. 58.
Зевксисъ, гр. живопис. 420.
Зевсъ 495.
Зеленецки К. 957.
Златановъ Д., бунт. 41.
Златарски В. Н. 256, 270, 271, 350

351, 353, 354, 359, 361, 367, 370, 378, 385, 488, 562, 586, 602, 612, 629, 639, 931, 933, 937.
Змай Йовановичъ 135.
Золотовичъ Г. 950.
Зузура Дим. 37, 373, 374.

И

Ибсенъ Х. 878.
Ивановъ Ант. 66, 69, 131, 396, 402, 408, 427.
Ивановъ Ат. 232, 433, 939, 944, 973, 982.
Ивановъ Йорд. 8, 215, 217, 219, 220, 222, 245, 254, 271, 349, 352, 354, 356, 357, 370, 375, 385, 432, 901, 972, 973, 982.
Ивановъ Ю. 680, 722, 890, 898, 955.
Иванъ Александъръ, бълг. царь 651, 816.
Иванъ Богословъ 376.
Иванъ Шишманъ, бълг. царь 637, 689, 816, 817.
Ивикъ, гр. пѣвецъ 420, 421.
Иво Доля 126.
Игнатий Рилски, самок. митр., 471, 472, 497, 934.
Игнатий свмжч. 960.
Изворски 703, 933.
Икономовъ Н. 935.
Иконому К. 89, 90, 101, 143.
Иларионъ Ловчански 219, 220.
Иларионъ, търн. митр. 71, 235, 236, 238, 493, 497, 664, 982.
Илия, прор. 508.
Инзовъ, генер. 71, 593.
Инокентий, папа 567.
Ипсиланти Ал. 947.
Ипсиланти, князъ 401.
Иречекъ Йос. 193.
Иречекъ К. 58, 61, 76, 185, 199, 207, 496, 939, 943, 963.
Исай, монахъ 34, 961.
Исусъ 960.
Иширковъ А. 939.

Й

Йезекилъ, прор. 362.
Йеремия, прор. 737, 743, 760, 762.
Йеротей, монахъ, пиитъ 66, 582, 899, 917-919.
Йоакимъ, всел. патр. 100.
Йоаникий, патр. 748.
Йоановичъ А., вж. Ивановъ А.
Йоановичъ Хр., дяконъ 194.
Йоанъ, еванг. 185.
Йоанъ Екзархъ 205, 981.
Йоанъ Златоустъ 187, 219, 281, 376, 377, 960, 961.
Йоанъ Зонара 551.
Йовановичъ В. 495.
Йовановичъ х. Н. 130, 263-270, 271, 959.
Йовчевъ Т., търг. 234, 235.
Йовчевъ Л. 299.
Йордановъ Н. 963.
Йосифъ, охрид. митр. 100.
Йоцовъ Б. 999.

К

Казачински Ем. 495.
Keil Ernst 846.
Каири 87, 88, 89, 91, 93, 94, 435, 953.
Кайдановъ Ив. 636, 637, 920.
Калайдовичъ К. 516, 957, 981.
Калиникъ, монахъ 275, 322, 964.
Калпакчиевъ С. С. 58.
Камче, даскалъ 250, 253, 386, 959.
Канелъ Ст. 109.

Кантемиръ Ант. 301, 302.
Кантемиръ А. 301, 905.
Каравеловъ Л. 21, 42, 44, 46, 51, 52, 54, 132, 134, 135, 143, 144, 158, 166, 168, 169, 209, 427, 435. 570, 634, 809, 889, 911, 988.
Караджичъ В. Ст. 144, 145-158, 159, 165, 166, 173, 174, 175, 176, 178, 180, 191, 193, 198, 206, 210, 376, 516, 583, 587, 588, 589, 590, 610, 612, 955, 956, 957.
Караджичъ Еремия 264.
Карамзинъ 164, 586, 613, 990.
Карапетровъ П. П. 47, 571, 982.
Карапиперъ П. Г. 846, 850.
Карастояновъ Н. 131, 253-262, 265, 267, 271, 959.
Карѣевъ Н. 78.
Касапски Н. 703, 816, 899, 933.
Каснеръ 462, 468.
Катрановъ Н. 155, 166.
Качичъ-Миошичъ Андр. 164, 901.
Кенгелацъ П. 981, 982.
Кепенъ 152, 153, 206, 957.
Кефаловъ М. 166, 623, 954.
Килифаровъ, букур. бог. 235.
Кипиловски Аност. Ст. 37, 113, 393, 622, 612, 621, 636, 637, 899, 920-927, 928, 932, 973, 988, 989, 992, 993, 994, 997.
Кирилъ, слав. просв. 168, 173, 188, 193, 194, 198, 199, 202, 204, 514, 553, 625, 648, 650, 715, 716, 867, 982, 989.
Кирѣевски 168.
Кисимовъ П. 65, 68, 268, 944.
Kleobulos G. 225.
Ковачевъ Йос. 417.
Кодрика 117, 126, 127, 129.
Козма, презв. 281, 364, 727, 961.
Кокинакисъ 109.
Колларъ Янъ 168, 192, 199, 200.
Константиновъ Алеко 539, 898.
Коперникъ Н. 948.
Копитаръ В. 146, 149, 151, 152, 153, 159, 160, 167, 171, 172, 173-179, 180, 193, 198, 199, 200, 202, 206, 211, 583, 588, 590, 952, 953, 954, 957, 994.
Кораи А. 87, 92, 97, 98, 104, 105, 106, 108, 109, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 276, 506, 703, 948, 949.
Кориоланъ 369, 370.
Корфъ Н. А. 410.
Коршъ 160.
Косевъ Р. 519, 981.
Косара 901.
Костенечки К. 513.
Костовъ Д. 677.
Крали Марко 629, 358.
Краевски А. 607.
Крезъ 799.
Крумъ, бълг. ханъ 901.
Кръстевичъ Гавр. 80, 94, 95, 96, 97, 98, 130, 165, 523, 524, 546, 650, 704, 730, 951, 957.
Кръстевъ А. У. 313.
Ксенофонтъ 398.
Кума 496.
Кутузовъ, князъ 827.
Кърчовски Йоак. 37, 152, 259, 260, 348, 349, 371-385, 390, 391, 511, 589, 969, 971, 972-973.

Л

Лабоеси Ет. 298, 299.
Лавровъ П. А. 160, 335.
Лазаревичъ Н. 952.
Лазаровъ М. 954.

Лазаръ, сръб. кн. 354, 356.
Lamartine 204, 939.
Ланге 299.
Langenscheidt 997.
Ланкастеръ Й. С. 224, 236, 409.
Lanson 939.
Ласанъ 703.
Левски В. 728, 809.
Leger L. 185, 334, 343.
Лелевель 628.
Ле Пренсъ де Бомонъ М. 952.
Лесвиосъ В. 89, 90, 101, 948.
Лесингъ 961.
Ливий Т. 700.
Leak, пжтешеств. 176, 589, 958.
Лилиевъ Н. 429.
Линда Йос. 184.
Лихтенщайнъ 825.
Ломоносовъ 599, 909, 925, 926.
Лука, еванг. 151, 589.
Лукиянъ 737, 738, 794, 798, 799, 800, 801.
Луковъ К. 685.

М

Мавриди Р. 706.
Маврикий, царь 295, 960.
Маврокордато, вл. князъ 947.
Мавракордато Н. 295.
Магдалина М. 914.
Макарий, монахъ отъ Патмосъ 225.
Макариополски Ил. 39, 93, 677, 731, 733, 734, 739, 811, 812, 815.
Макаровъ К. 891.
Макферсонъ 170, 182, 184.
Мамарчевъ Г. 62, 69, 71, 76.
Мара, султанка 849.
Мариновъ Д. 150, 158, 160, 590, 901.
Марковичъ Йов. 250.
Марковичъ Н. 47, 376.
Мармонтель 111, 992.
Махмудъ II, султ. 73.
Медаковичъ 135.
Медийски П. 960.
Менипъ 798, 799, 801.
Методий, слав. просв. 168, 173, 188, 193, 194, 198, 202, 204, 209, 514, 553, 625, 648, 650, 715, 867.
Мецовалитисъ Ад. 471.
Миклошичъ Фр. 891.
Милетий, митр. 959.
Милетий, солун. митр. 251.
Милетичъ Л. 513, 520, 939.
Миладинови Бр. 166, 972.
Миларовъ Св. Н. 143, 234, 660, 678.
Милевъ Н. 7, 15, 26.
Милутиновичъ С. 159-160, 165, 955.
Миниятъ Илия 365, 387.
Мироновъ Д. Т. 815.
Митре, даскалъ 217.
Михаило Д. 93.
Михайловски Н. 93, 815.
Михайловски Ст. 783, 784, 815.
Мицкевичъ А. 701.
Мишевъ Д. 468, 803, 943.
Младеновъ Ст. 897.
Молиеръ 111.
Молловъ Ив. 284, 306, 308, 343.
Молнаръ Ив. 593, 933.
Момчиловъ Ив. 157, 167.
Монтескьо 86.
Московъ М. 59.
Мохамедъ, прор. 301.
Моцартъ 420.
Мразовичъ Авр. 229, 516, 712, 713, 720
Мурадъ, султ. 849.
Мурзакевичъ Н. 245.
Мурко М. 139, 285, 901.
Муса Персянинъ 559.
Мустакови Бр. 16, 235, 483, 979, 982.

Мустаковъ Д. 954.
Мустафа, паша бѣлгр. 61.
Мутеви Бр. 16. 995.
Мутевъ Д. 186.
Мутева Ел. 816.
Мушицки Л. 159, 495, 515.

Н

Найденъ Граматикъ 268.
Наполеонъ Бон. 62, 63, 874.
Натанаилъ, охр.-плов. митр. 186, 187, 188, 207, 208, 211, 217, 256, 957.
Начевъ Н. А. 47, 385, 722.
Негенцовъ Хр. 468.
Негошъ П. П. 165.
Негревъ Велю 34, 970.
Недевъ Цв., у-ль 265, 613, 705.
Ненадовичъ, сръб. митр. 516.
Неновичъ Ат. Н. 278, 279.
Неновичъ В. 37, 393, 427, 434, 839.
Неновъ Б. 846.
Неофитъ Бозвели 37, 39, 103, 115, 132, 134, 167, 222, 390, 520. 543, 566, 583, 621, 650, 678, 686, 688, 694, 695, 697, 723-803, 808, 812, 854, 860, 899, 919, 940, 958, 963, 991, 994, 995-996.
Неофитъ Византийски 732.
Неофитъ Рилски 103, 110, 117, 119, 123, 129, 130, 134, 167, 230, 236, 237, 238, 241, 247, 251, 256, 257, 261, 264, 390, 393, 398, 427, 435, 470-520, 521, 531, 532, 533, 534, 543, 544, 545. 549, 553, 554, 555, 557, 558, 577, 578, 582, 583, 612, 616, 623, 634, 637, 638, 650, 668. 669, 673, 674, 677, 678, 679, 681, 685, 694, 709, 711, 712, 715, 717, 718, 719, 720, 743, 747, 750, 782, 794, 803, 821, 870, 888, 894, 895, 896, 899, 919, 920, 934, 969, 976-982, 985, 986, 988, 989, 990, 993, 996.
Неронъ 935, 947.
Нерулосъ Р. 127.
Нешковичъ Ат. 37, 971.
Нешковичъ М. 245.
Никифоръ, монахъ, пиитъ 66, 582, 899, 917-919.
Никифоръ, плов. митр. 976, 982.
Николаевичъ Анг. Хаджоглу, търг. 435.
Николай I, руски царь 944.
Николовъ Сич. Хр. Костовичъ 673, 721, 839, 843, 850, 994, 997.
Николчовъ В. 520.
Новаковичъ Ст. 375.
Новохудоносоръ 455.

О

Обрадовичъ Д. 103, 134, 136-144, 160, 286, 287, 296, 331, 333, 334, 350, 499, 543, 739, 901, 955, 956, 959, 961, 962.
Обреновичи 132.
Обреновичъ Милошъ 63, 133, 203, 954.
Овидий 762.
Огняновичъ К. 133, 134, 481, 507, 508 509, 567-582, 583, 622, 694, 899, 901, 907, 908, 909, 919, 921, 923, 924, 933, 955, 993.
Olivier, пжтешеств. 7, 18, 26, 940.
Омарчевски Ст. 427.
Омиръ 456, 543, 762, 948, 992.
Онорий, кесарь 567, 573, 907.
Орбини М. 164, 551, 602.
Орфей 185.
Орфелинъ З. 431, 432, 581, 693, 739, 797, 798, 800, 900.
Орѣшковъ П. 279, 300, 335, 343.

Осиянъ 170, 183, 605.
Офейковъ 270.

П

Павелъ, апостолъ 308.
Павелъ Граматикъ 215.
Павелъ Медикъ 301.
Павловичъ Хр. 110, 129, 167, 229, 230 347, 441, 489, 507, 509, 516, 543, 544, 547-562, 581, 583, 621, 623, 650, 652, 668, 669, 672, 674, 679, 685, 712, 718, 747, 750, 794, 899, 919, 935, 963, 969, 985, 993, 997.
Павловъ Ал. 58.
Павловъ Конст. 210.
Пазвантоглу Осм. 61, 275, 279, 343, 964.
Паисий Хил. 165, 222, 254, 273, 274, 285, 287, 288, 289, 292, 293, 324, 332, 336, 337, 338, 339, 342, 382, 390, 391, 470, 550, 551, 552, 567, 569, 570, 602, 607, 630, 633, 680, 683, 700, 711, 725, 727, 739, 774, 782, 901, 914, 915, 916, 917, 940, 945, 964, 965, 969, 988, 992.
Палазовъ Т. 406, 407.
Палатидисъ 951.
Палаузовъ Н. Ст. 16, 35, 231, 233, 234, 235, 236, 237, 238, 241, 242, 293, 645, 646, 663, 664, 677, 813, 815, 979, 989, 990, 991, 995.
Палаузовъ Н. Хр. 234.
Палаузовъ С. 815.
Палацки Фр. 183, 184, 187, 194, 202, 203.
Панаретъ, търн. митр. 659, 731, 732, 740, 791.
Паничковъ 268.
Паразий, гр. живопис. 420.
Платонъ, гр. фил. 962.
Платонъ, моск. патр. 107.
Пейчиновичъ К. 192, 218, 251, 253. 259, 344-370, 377, 378, 379, 380, 382, 384, 385, 386, 387, 388, 390, 391, 899, 919, 969-972.
Пейчинъ, баша на К. П. 350.
Пеневъ Б. 51, 130, 134, 140, 144, 160, 173, 211.
Перикълъ 420, 287, 343, 740, 898, 999.
Перси 170.
Перунъ 201, 202.
Петковъ Ботьо 523, 625, 815.
Петре Жарко 352.
Петровичъ Н. 891.
Петровски Н. М. 151, 152, 153, 154, 155, 159, 160, 175, 176, 177, 178, 211, 952, 953, 954, 955, 957.
Петровъ Б. 959.
Петровъ Н., баща на Н. Р. 470.
Петровъ П. 469.
Петъръ Богданъ 191.
Петъръ Велики 99, 295, 827, 900.
Петъръ Гелъ 827.
Петъръ, попъ 215.
Пешаковъ Г. Т. 582, 612, 651, 899 927-933, 988, 989, 997.
Пиколо Н. С. 80, 81, 87, 463, 466, 856, 951.
Пиперовъ, прев. 844, 845.
Пипинъ А. Н. 185, 295, 590, 939, 956, 957.
Пишурка Кр. 953, 955, 997.
Погодинъ М. П. 204, 205, 207, 208, 592, 594, 596, 597, 604, 606, 611.
Погорѣловъ В. 362, 489, 493, 495, 520.
Помпилий Нума 700.
Поповичъ Бр. Г. 703.
Поповичъ Д. М. 302, 309, 313, 622, 917.
Поповичъ Йов. Ст. 901.

Поповичъ Райно 20, 47, 49, 50, 94, 110, 229, 230, 245, 251, 256, 427, 473, 474, 475, 476, 477, 489, 508, 521-546, 549, 562, 583, 623, 646, 650, 656, 658, 663, 664, 666, 679, 685, 697, 717, 718, 719, 742, 750, 794, 810, 811, 919, 942, 961, 973, 976, 977, 978, 979, 980, 982-986, 990, 994, 997.
Поповичъ х. Алекси 264.
Поповичъ Хр. 747.
Поповъ Нилъ 205, 208.
Попски Д. 309, 341, 582, 899, 914-917, 928, 996.
Попъ Атанасовъ Кр. 284, 961, 962, 963.
Попъ Георгиевъ Йорд. 803.
Попъ Лазазоровъ Н., у-ль 940.
Попруженко М. Г. 313, 343, 426, 432, 562, 639, 677.
Презвитеръ Константинъ 281.
Прейсъ 205, 957.
Прерадовичъ П. 135.
Прокоповичъ Т. 900.
Протичъ П. 80, 81, 82, 951, 999.
Протичъ Сава, архим. 355.
Пуквилъ 202.
Пульовци Бр. 846, 850.
Пундевъ В. 937.
Пушкинъ А. С. 112, 420, 805, 909.
Първановъ Н. 157, 167.

Р

Радичевичъ Бр. 148.
Раичъ Йов. 138, 165, 350, 495, 515, 587, 602, 637, 901, 954, 970, 971, 972,
Ржига Ф. 891.
Райновъ Н. 429, 441.
Ракичъ В. 375, 573, 901, 953.
Раковски Г. С. 21, 50, 72, 85, 94, 132, 134, 135, 165, 166, 209, 210, 278, 324, 334, 435, 453, 454, 456, 523, 632, 634, 727, 730, 731, 737, 739, 740, 768, 779, 782, 791, 795, 806, 808, 809, 811, 812, 816, 854, 856, 916, 917, 939, 944, 957, 959, 988, 996.
Раковски Кр. 59.
Раковецки, полски истор. 628.
Рангабе 947.
Рашичъ М. Д. 134, 953.
Реджетъ, тетов. паша 353.
Рейфъ К. 891.
Решидъ-паша, вел. вез. 73.
Ризовъ А. 958.
Robert C. 95, 96.
Романски Ст. 76.
Росети А. хаджи 973.
Руварацъ Д. 997.
Румянцовъ 827.
Русо Ж. Ж. 86.

С

Савельевъ 651.
Салиери 420.
Самуилъ, бълг. царь 866.
Сапуновъ Н. Е. 32.
Сапуновъ П. 393, 621, 622, 623, 943, 954.
Сакжзовъ Я. 943.
Св. Алек. Невски 827.
Св. Атанасъ 349, 350, 352, 354, 355, 356, 362, 370.
Св. Богородица 918, 960.
Св. Георги 832.
Св. Димитъръ 214, 350, 351, 3 8, 748.
Св. Иванъ Нови 918.
Св. Иванъ Рилски 203, 313, 493, 860.
Св. Иванъ Пред. 349, 371, 972.
Св. Никола Чудотв. 187, 202, 219, 355, 697.
Св. Нифонтъ 362, 363.

Св. Пафнутий 961.
Св. Спасъ 217.
Св. Стефанъ 202.
Св. Тодоръ 374, 575.
Св. Харалампий 255, 525.
Свобода В. А. 148.
Святославъ, рус. князъ 625.
Селимински Ив. 22, 23, 42, 47, 48, 49, 51, 64, 94, 100, 101, 102, 103, 230, 402, 404, 406, 458, 459, 463, 464, 465, 466, 657, 817, 914, 944, 945, 950, 951, 952, 953, 973, 976, 988, 998.
Селищевъ А. 350, 351, 353, 354, 355, 359, 361, 367, 370, 378, 385.
Семерджиевъ Хр. 58.
Seignobos 946.
Сегизмундъ III, пол. краль 828.
Сизифъ 120, 949.
Серафимовъ А. 370.
Симеонъ Полоцки 900.
Синтипа философъ 216, 259, 263, 267, 284, 285.
Сиповски В. В. 905.
Скарлату 496.
Скерличъ Йов. 105, 139, 159, 160, 245, 296, 426, 432, 955, 959.
Славейковъ Ив. П. 722.
Славейковъ П. Р. 33, 39, 113, 134, 135, 143, 166, 215, 221, 229, 231, 236, 237, 245, 265, 313, 324, 433, 464, 473, 474, 526, 530, 543, 546, 564, 575, 646, 660, 667, 677, 718, 721, 727, 728, 731, 735, 739, 740, 768, 775, 802, 806, 808, 854, 858, 900, 901, 909, 910, 912, 937, 954, 956, 961, 962, 976, 986, 997.
Славейковъ П. П. 126, 129, 387, 420, 722.
Славчевичъ К. 936.
Смотрицки М. 514, 516, 712.
Соболевски 300, 301, 335.
Соларичъ 956.
Соловьевъ 488.
Сократъ 543.
Софокълъ 992.
Софроний Врачански 18, 19, 21, 37, 38, 62, 65, 68, 70, 80, 88, 90, 110, 134, 152, 219, 220, 241, 247, 259, 260, 272-343, 344, 345, 346, 347, 348, 350, 360, 361, 363, 372, 377, 378, 379, 380, 381, 382, 384, 390, 391, 393, 509, 559, 582, 622, 711, 730, 782, 914, 915, 917, 928, 938, 940, 959-969, 971, 996, 997.
Сперански М. Н. 207.
Срезневски И. И. 205, 206, 721.
Спиридонъ, йеросхим. 165, 390, 391.
Станиславовъ Ф. 217, 311.
Стефанъ Урошъ 914.
Станковъ Анг. 211.
Станчевъ Т. Х. 294.
Стоиловъ А. П. 155, 802, 958.
Стошичъ К. 358, 367.
Стояновичъ Натанаилъ охридо-пловд. митр., вж. Натанаилъ.
Стратеманъ В. 287, 295, 296, 298, 299.
Стояновъ В. Д. 271, 278, 284, 334, 961, 963.
Стояновъ З. 40, 41.
Стояновъ Анастасъ 50.
Стоянъ чорбаджи, голѣми 46.
Стоянъ чорб., малки 46.
Стратимировичъ, сръб. митр. 105.
Струмски З. 93.
Суворовъ 827.
Сумароковъ 909.
Суровецки Л. 195.
Сушо П. 947.

Т

Табаковъ Н. 469.
Табаковъ С. 58.
Талесъ 419.
Тасо Т. 111.
Теодоровъ А. Б. 38, 62, 134, 191, 207, 210, 211, 306, 308, 309, 313, 334, 335, 341, 343, 370, 385, 429, 431, 432, 468, 478, 496, 558, 582, 796, 802, 808, 816, 818, 823, 870, 888, 890, 891, 894, 896, 915, 917, 937, 962, 963, 965, 968, 972, 996, 997.
Теодоръ, еписк. едес. 961.
Теотоки Никиф. 104, 105, 284, 307, 310, 703, 965.
Теофанъ Гръцки 551.
Теофилактъ, охрид. арх. 341, 915, 963.
Теофилактъ, плем. на Бѫнева 268.
Типалдосъ 478, 494.
Титовъ, графъ 857.
Титоровъ Йовъ 944.
Тиролъ Д. П. 648, 955.
Тишковъ Н. 59.
Тодоровъ П. Ю. 57.
Тодоръ, попъ 214, 267.
Тошковичъ Н. Г. 16.
Тошковичъ Ст. 815.
Траяновъ Т. 82.
Тредяковски 909.
Трубецкой 944.
Тунманъ 586, 587, 601.
Toussaint 997.
Тъпчилещовъ Н. П. 680, 703, 846.
Тъпчилещовъ Хр. П. 846.
Тютчевъ 168.

У

Урошъ V, сръб. краль 495

Ф

Fallmerayer 118.
Фамусовъ, лице въ „Горе отъ ума“ 539.
Фармакидисъ 109.
Фастеръ К. 891.
Фаусъ, лице въ твор. на Гете 467.
Фенелонъ 111, 738, 844, 952.
Филаретовъ С. 208.
Филиповичъ Д. 37, 373, 374.
Филиповичъ И. 891.
Фихте 170.
Фота, баба на Фот. 679, 680.
Фотий, всел. патр. 989.
Фотиади Л. 276.
Фотиновъ К. 92, 93, 94, 109, 110, 123, 129, 130, 224, 230, 240, 254, 261, 575, 615, 623, 651, 668, 679-722, 794, 806, 808, 860, 938, 943, 958, 959, 997.
Франсъ А. 960.
Францевъ В. А. 182, 185, 206, 207, 211, 839, 852, 987.
Фрасиклисъ 951.
Фрушичъ, приятель на Карадж. 588

Х

Хаджи Беро, баща на П. Беронъ 396, 397.
Хаджи Велевъ С., даскалъ 222.
Хаджи Петъръ, търг. 89.
Хаджи Пецо 373.
Хаджи Станко 373.
Хаджи Стойчо, тетов. кметъ 352, 354.
Ханка В. 168, 170, 180-188, 195, 206, 207, 211, 838, 839, 851, 857, 987.
Харонъ 798.
Хердеръ 170, 190, 210, 901.

Хермесъ 798, 799.
Хитовъ П. 941.
Chodźko 158.
Хомяковъ 168.
Храновъ Д. В. 562.
Хрельо, сръб. севастъ 732.
Хрисантъ, плов. митр. 49.
Христовичъ Н. 986.
Христопуло Ат. 111, 112, 113, 114, 118, 130.
Христовъ И. 370.
Христовъ К. 420, 912, 920, 922.
Христовъ Н. 403, 404.
Хрулевъ Т. 313, 935.
Хохенцолернъ 825.
Хумболдтъ 173, 464.

Ц

Цамблакъ Гр. 727.
Цанковъ Д. 958.
Цимисхия Ив. 867.
Цоневъ Б. 59, 273, 429, 436, 438, 446, 447, 449, 452, 454, 455, 458, 468, 556, 914, 945, 956, 958, 960, 982, 997.
Цукаласъ Ив. 49.

Ч

Чайковски М. 733.
Чалъковъ Ст. 52.
Чалъковци, плов. чорб. 45, 48, 50, 51, 52, 476, 982.
Челаковски Фр. Л. 210.
Черноризецъ Храбъръ 727.
Чилингировъ Ст. 997.
Чинтуловъ Д. 116, 357, 815, 858, 910, 916, 937.
Чистеменски К., бунт. 41.
Хомяковъ Ст. д-ръ 44, 45, 47, 80, 94, 103, 166, 951.
Чорбаджи Петко, лице въ „Първитѣ" на П. Ю. Т. 57.
Чупичъ Н. 955.

Ш

Шалдевъ Хр. 938.
Шарковъ В. 891.
Шатобриянъ 202.
Шафарикъ П. Й. 156, 168, 176, 177, 183, 184, 187, 189-209, 211, 583, 590, 704, 956, 957, 982, 987.
Шафарикъ Я. 194.
Шевченко Т. 957.
Шиллеръ Фр. 189, 420.
Шишковъ А. С. 597.
Шишмановъ Ив. Д. 9, 92, 94, 110, 130, 185, 186, 191, 197, 198, 200, 201, 202, 204, 205, 207, 211, 224, 266, 396, 398, 399, 400, 468, 481, 489, 493, 495, 496, 520, 568, 583, 608, 639, 677, 678, 680, 682, 702, 722, 753, 754, 802, 803, 808, 898, 936, 937, 938, 943, 953, 954 956, 958, 959, 982, 991, 997.
Шишмановъ Т. М. 954.
Шишманъ 867.
Шльоцеръ 587, 607, 957.
Schmidt A. 997.
Шмидтъ И. 891.
Шмидъ, Християнъ фонъ 560.
Шоповъ А. 33, 45, 47, 53, 184, 186, 215, 217, 235, 250, 252, 270, 271, 356, 357, 362, 370, 389, 959, 970.
Шоповъ Ив. 206, 207, 957.
Шумавски Фр. 187.

Щ

Щорхъ 987.

Ю

Юлий Цезарь 826.
Юнгманъ Й. 184.
Юпитеръ 704.
Юстиниянъ, рим. имп. 208, 867.

Я

Яворовъ П. К. 912.
Ягичъ В. 178, 185, 205, 516, 607, 982, 987.
Яковенко Йгн. 594.
Яковъ Илиевичъ 548.
Янковичъ Е. 158.
Янула Ив. 403.

СЪДЪРЖАНИЕ

I

Градското съсловие и нашето възраждане

(Икономически и обществени условия на нашето възраждане през XIX в.)

I Стр.

Условия, които насочватъ литературното развитие отъ началото на XIX вѣкъ. — Градското българско съсловие. — Засилването на градоветѣ въ областитѣ, подчинени на Турция. — Намаление на турското население и нарастване на турскитѣ елементи. — Населението отъ селата прииждa въ градоветѣ. — Два вида български градове. — Постепенно вграждaняване на преселенитѣ отъ селата въ градоветѣ българи. — Засилване на българскитѣ градове при по-благоприятни стопански условия. — Търговски сношения съ чужди страни. — Условия за развитието на тия сношения. — Български търговски центрове. — Важна промѣна въ стопанствения животъ на Турция. — Натурално стопанство. — Вести за характера на това стопанство . . . . . 3—10

II

Физиономия на българскитѣ градове. — Мѣстенъ патриотизъмъ. — Вести за стопанското състояние на българскитѣ градове. Значение на новитѣ социално-икономически форми за отношенията между българитѣ роби и турцитѣ владетели. — Еснафскитѣ организации и тѣхната роля за възраждането на българския народъ. — При какви външни въздействия и влияния се е формирало у насъ еснафството. — Каква цель сж имали еснафскитѣ сдружения. — Отношенията на турската власть къмъ сдруженията. — Еснафството и народното образование. — Отношенията му къмъ унията. — Значение на еснафскитѣ сдружения за българското възраждане . . 11—17

III

Съсловия, които опредѣлятъ социалната физиономия на българскитѣ градове. — Срѣдното съсловие у насъ. — Чорба-

джийското съсловие. — Съставъ на чорбаджийската срѣда. — Какви сж били нашитѣ чорбаджии. — Обща характеристика на чорбаджийското съсловие. — Противници на чорбаджиитѣ. — Влияние на чорбаджиитѣ. — Стълкновение съ чорбаджийското съсловие. — Изображение на чорбаджиитѣ въ българската художествена литература . . . . . 18—59

II

Политически условия и събития презъ първата половина на XIX вѣкъ

I

Политически събития презъ първата половина на XIX вѣкъ въ връзка съ националното възраждане. — Освобождение на Сърбия. — Какъ се е извършило то. — Освобождение на Гърция. — Какъ се е извършило то. — Положение на българитѣ следъ освобождението на Гърция . . . . . 60—68

II

Войни на Русия съ Турция. — Участие на българитѣ въ тѣхъ. — Български преселения въ Ромъния и Русия. — Български възстания и опити за възстания. — Политически събития и въздействието имъ върху националния духъ. — Стремежъ у турцитѣ да промѣнятъ отношенията си къмъ българитѣ. — Гюлхански хатишерифъ . . . . . 69—76

III

Гръцко влияние презъ първата половина на XIX вѣкъ

I

Западно влияние презъ Гърция и Сърбия. — Нравствени и просвѣтителни движения въ Западна Европа презъ XVIII вѣкъ. — Бѣгла характеристика на това време . . . . . 77—79

II

По какви пжтища проникватъ у насъ тия нови идеи и схващания? — Търговски сношения на българитѣ съ чужбина — Български младежи въ западноевропейски университети. — Д-ръ П. Беронъ, Никола С. Пиколо, д-ръ Петъръ Протичъ . . . . . 80—82

III

Българи, работили въ западноевропейски градове за своя народъ. — Иванъ Добровски. — Иванъ Богровъ. — Западно влияние презъ Гърция. — Гръцко влияние въ българското просвѣтно дѣло. — Отъ какво значение е гръцкото влияние . . . . . 83—87

IV

Български учители и книжовници, излѣзли отъ чужди училища. — Свидетелства на д-ръ Ив. Селимински за въздействието на гръцката просвѣта върху българската младежь. — Признание и спомени на ученици, добили образованието си въ гръцката школа на Каири. — Гръцкитѣ училища, посещавани отъ български младежи, главни разсадници на благотворно гръцко влияние въ България. — Свидетелства на чужденци. — Гръцко влияние върху патриотическитѣ и исторически схващания на българскитѣ просвѣтители . . 88—98

V

Гръцко влияние въ борбата на българитѣ противъ гръцкото духовенство. — Гръцки учители ратуватъ за коренни преобразования въ устройството на черквата. — Борба въ Гърция срещу патриаршията въ Цариградъ . . . . . 99—103

VI

Гръцко влияние въ областьта на литературата. — Никифоръ Теотоки. — А. Кораи . . . . . 104—108

VII

Гръцко влияние, което засѣга нашия периодически печатъ. — Ὁ λόγιος Ἑρμῆς. — Ив. Добровски и неговото Мирозрѣние. — Ἀποθήκη и Любословіе на К. Фотиновъ. — Други влияния. 109—110

VIII

Влияние въ художествената литература. — Атанасий Христопуло. — Гръцката популярна любовна пѣсень у насъ. — Новогръцката сатирическа поезия у насъ. — Новогръцката революционна лирика . . . . . 111—116

IX

Гръцко влияние въ борбитѣ за български литературенъ езикъ. — Три партии въ филоложкитѣ разпри въ Гърция и у насъ. — Кораи, Кодрика и Дука. — Кораи, Н. Рилски и Фотиновъ. 117—130

IV

Сръбско влияние презъ първата половина на XIX вѣкъ

I

Сръбско влияние най-напредъ въ западнитѣ български краища. — Наши търговци посещаватъ центроветѣ на българската просвѣта. — Отношенията между българи и сърби иматъ и политически характеръ. — Културни и политически сношения между българи и сърби . . . . . 131—135

II

Нови посоки въ духовния животъ на Сърбия. — Доситей Обрадовичъ и българския духовенъ животъ. — Характеръ на неговата дейность. — Въ какво се изразява влиянието на Обрадовича върху българската литература? . . . . . 136—144

III

Вукъ Караджичъ и неговото влияние върху български писатели. — Характеръ на Вуковата дейность. — Мѣсто на Караджича въ историята на българското възраждане. — Неговитѣ интереси къмъ българския езикъ и българската народность. — Вуковото дѣло въ преценка на чужди слависти, нѣкои съвременници . . . 145—158

IV

Сима Милутиновичъ и Лукианъ Мушицки. — Тѣхнитѣ интереси къмъ българския езикъ и българската народность . . . 159—160

V

Влияние чрезъ западнитѣ славяни (значение на славянската наука и литература за нашето възраждане)

I

Нашето възраждане въ свръзка съ възраждането на другитѣ западни славяни. — Общность на славянскитѣ литератури къмъ края на XVIII в. и първата половина XIX в. — Сравнително разглеждане на славянскитѣ литератури, съ какво се характеризира славянското възраждане и какви идеи опредѣлятъ неговото съдържание . . . . . 161—170

II

Славянски писатели и учени, които иматъ особени заслуги за оформяването на новата българска литература. — Йосифъ Добровски. — Кой е Добровски? — Добровски и българския езикъ. — В. Копитаръ. — Неговото отношение къмъ българитѣ и тѣхния езикъ. — Заслуги на Копитара за българското възраждане . . . 171—179

III

Вацлавъ Ханка. — Кой е Ханка? — По-главни трудове на Ханка. — Отношението му къмъ българския народъ и къмъ българския езикъ. — Връзки на Ханка съ българи . . . . . 180—188

IV

Павелъ Йосифъ Шафарикъ. — Обща характеристика на Шафарика. — По-главни негови трудове. — Отношенията му къмъ българитѣ, тѣхната родина и тѣхния езикъ. — Връзки на Шафарика съ българи. — Заслуги . . . . . 189—209

V

Фр. Л. Челаковски. — К. Я. Ербенъ . . . . . 210—211

VI

Просвѣта и училища

I

Новобългарското училище факторъ за развитието на литературата презъ времето на възраждането. — Килийни училища. — Свидетелства за тия училища.—Характеръ на тия училища.—Учебни пособия. — Учители и учителки. — Ученици. — Главни книги, които сж се чели. — Килийно учение. — Обучение. — Положението на учителя . . . . . 212—223

II

Нови училища — кога възникватъ. —Западно влияние.—Нови училища въ Гърция — алилодидактическо, взаимно. — Какъ се пресажда новата образованость у насъ — търговски сношения, икономически условия въ българскитѣ градове. — Практически и образователенъ смисълъ на новото училище. — Грижи за това училище отъ страна на заможни български емигранти. — Отварянето на габровското училище и килийнитѣ училища. — На какъвъ езикъ се

води обучението. — Название на новитѣ училища. — Свѣтски училища преди отварянето на габровското училище. — Характеръ на новото, свѣтско училище — учебни предмети, ученици, учители . . 224—232

III

Габровското училище и неговото значение. – В. Е. Априловъ и Н. Ст. Палаузовъ. – Починътъ на одескитѣ българи. – Условия за възникване на това училище. — Ранни търговски сношения на Габрово съ Цариградъ, Влашко и Русия. — Импулсъ за създаване на училището отъ страна на Априлова и Палаузова. — Кога възникна мисъль у Априлова за училище въ Габрово.—Грижи на одескитѣ българи за училището. — Ролята на букурещкитѣ българи.— Неофитъ Рилски въ Букурещъ. — Н. Рилски въ Габрово. — Заслуга на уредницитѣ и поддръжницитѣ на габровското училище. 233—238

IV

Развитие на българското учебно дѣло по-нататъкъ. — Главни посоки. — Ролята на взаимнитѣ училища. — Гръцки свѣтски училища въ по-голѣмитѣ градове. — Български училища по тѣхенъ образецъ. — Класни училища. — Мисъльта на Априлова — взаимното училище да служи като основа на класното. — Кога става възможно уреждането на новия типъ училища. — Чуждестранни висши училища — гръцки и руски. — Где се подготвятъ учители.— Западно-европейски училища. — Уреждането на българскитѣ класни училища следъ 50-тѣ години. — Какви предмети се изучаватъ въ новоуреденитѣ училища. — Въ какъвъ редъ се разпредѣля учебниятъ материалъ. — Момичета въ подготвителнитѣ (основнитѣ) и класнитѣ училища . . . . . 239—245

VII

Първи печатари и книжари

I

Где сж се печатали български книги преди да се уредятъ печатници въ България. — Кои се загрижватъ най-напредъ за основаване на български печатници . . . . . 246—248

II

Архимандритъ Теодосий и неговата печатница.—Животъ на Теодосия. — Отварянето на печатница въ Ватоша, Тиквешко. — Пренасяне на печатницата въ Солунъ. — Изгаряне на печатницата

и възобновяването ѝ съ срѣдствата на К. Пейчиновичъ. — Заникъ на печатницата. . . . . 249—252

III

Николай Карастояновъ — другъ основатель на печатница.— Животъ, образование и дейность на Карастоянова. — Книжарь, издатель и печатарь.—Основаване на печатница въ Самоковъ.—Сждбата на тая печатница. — Книгитѣ, излѣзли отъ самоковската и солунската печатница. — Издаване и разпространение на книги въ България презъ това време . . . . . 253—262

IV

Книжарството презъ това време. — Хаджи Найденъ Йовановичъ. — Животъ и дейность на Найдена. — Издания на Йовановичъ. — Неговата просвѣтна роля. — Образъ на пжтуващия книжарь презъ време на робството у Ив. Вазовъ . . . . . 263—271

VIII

Софроний Врачански

I

Животъ на Софрония. — Родно мѣсто. — Родители. — Образование и възпитание. — Странствувания. — Видинъ и Букурещъ. — Политическа и обществена дейность. — Смърть. — Софроний въ очитѣ на своитѣ съотечественици. . . . . 272—279

II

Творения на Софрония. — Поучения и словосказания — сборникъ отъ 1802. — Разкази и разсжждения. — Гражданское позорище.—Проповѣдьта на Софрония.—Нови елементи въ нея. — Съчинения върху православната, еврейската и мохамеданската религия.—Кириакодромионъ, сиречь Недѣлникъ. — Автобиография. . . . 280—335

III

Значение на Софрония. — По стжпкитѣ на Паисия. — Софроний просвѣтитель и възпитатель. — Езикътъ като срѣдство за възпитание и образование. — Училища. — Реформиране на образователното дѣло. — Призванието на народния будитель и просвѣтитель. — Книжнината е предназначена да служи на душевнитѣ потрѣбности на народа. — Формални елементи на Софрониевитѣ творения. . . . . 335—343

IX

Кирилъ Пейчиновичъ

I

Книжнината следъ Софрония. — Последователь на Софрония. — Литературния езикъ следъ Софрония. — Дейностьта на книжовницитѣ следъ Софрония въ зависимость отъ дамаскинитѣ.— Защо първитѣ последователи на Софрония произлизатъ отъ Западна България. . . . . 314—348

II

Кирилъ Пейчиновичъ. — Родно мѣсто. — Родители.—Образование. — Пѫтувания. — Въ манастира Св. Атанасъ. — Килия за българскитѣ деца отъ тетовскитѣ села. — Учитель и проповѣдникъ. — Обиколка на съседнитѣ на манастира села.— Просвѣта и книжовна дейность въ манастира. — Смърть. — Епитафия. 349—357

III

Книжовна дейность. — Огледало. — Съдържание. —Утѣшенїе грѣшнымъ. — Проповѣдитѣ на Пейчиновича. — Отъ где се е ползувалъ Пейчиновичъ за своитѣ проповѣди.—Езикъ на Пейчиновича. — Сърбизми, турцизми и черковнославянски елементи въ неговата речь. — Езикътъ му запазва своя основенъ български характеръ. — Езикътъ му е достѫпенъ за българитѣ отъ всички области . . . . . 358—370

X

Йоакимъ Кърчовски

I

Родно мѣсто. — Учитель и монахъ. — Скитнишки животъ 371—372

II

Книжовни трудове. — Повѣсть ради страшнаго и втораго пришествія Христова. — Мытарства. — Чудеса пресветыя Богородицы. — Различна поучителна наставленія. — Дамаскинитѣ и литературната дейность на Кърчовски. — Значение на Кърчовски . . . . . 373—378

III

Историко-литературно значение на творенията, завещани отъ Софрония, Пейчиновича и Кърчовски. — Общото между три-

мата. — Тѣхнитѣ извори. — Възпитание. — Народната просвѣта и живиятъ български езикъ. — Съвременността на книжовника. — Връзката между живота и литературата. — Търговското и занаятчийско съсловие. — Свѣтска срѣда. — Отношение на тримата къмъ живата народна речь . . . . . 379—385

XI

Архимандритъ Теодосий

Животъ. — Учитель и книжовникъ. – Печатница. — Значение за развитието на книжнината. — Какви книги е отпечаталъ. — Възгледи за езикъ и просвѣта. — Характеристика на българския народенъ езикъ. — Последовници на Теодосия . . . 386—389

XII

Петъръ Беронъ

I

Беронъ — първиятъ свѣтски човѣкъ. — Беронъ — представитель на Източна България. — Западна България отстжпва на заденъ планъ въ нашето литературно развитие. — Причини отъ политически, стопански и културенъ характеръ за това явление . . . . . 390—395

II

Животъ на Берона. — Семейство. — Котелъ, Варна и Букурещъ. — Въ училището на Вардалаха. — Въ Брашовъ при Антона Йоановичъ. — Въ Хайделбергъ и Мюнхенъ. — Лѣкарь въ Букурещъ и въ Крайова. — Животъ въ чужбина. — Научни занимания. — Търговия въ Влашко. — Грижи за българската просвѣта. — Трагична смърть . . . . . 396—407

III

Рибниятъ буквaръ. — Педагогически възгледи на Берона. — Алилодидактическа метода. — Буквена и звукова метода. — Врагъ на килийнитѣ училища. — Прегледъ и разборъ на буквара. — Езикъ и правописъ . . . . . 408—429

IV

Рибниятъ буквaръ въ историческо освѣтление. — Буквари преди и следъ него. — Мнения за Бероновата книга — на съвре-

менници и литературни изследвачи. — Разпространение на буквара и прокаранитѣ отъ него възгледи въ българската срѣда . . 430—437

V

Други трудове на Берона. — Система на атмосферологията. — Система на геологията. — Славянска философия. — Потопътъ, неговата причина, неговитѣ действия и последици. — Произходъ на физическитѣ, естественитѣ, метафизическитѣ и нравствени науки. — Текстъ къмъ космобиографски атласъ. — Космобиографски атласъ. — Климатично-магнетиченъ глобусъ. — Метеорологиченъ атласъ. — Панепистемия. — Трансформация на водата въ минерали. — Физико-химия . . . . . 438—443

VI

Славянска философия — по-обстоенъ погледъ. — Каква цель преследва Беронъ съ това свое съчинение. — Какъ трѣбва да тълкуваме неговото заглавие. — Славянска философия — излиза отъ своето славянско съзнание. — Беронъ — гордъ славянофилъ. — Научнитѣ идеи, набелязани въ Славянска философия, Беронъ разработва въ Панепистемия. — По-главни идеи на Панепистемия. — Странни и чудати възгледи на Берона. — Теории и хипотези. — Тълкувания отъ лингвистиченъ характеръ. — Кабалистични знаци и числа. — Какъ Беронъ цени своитѣ трудове. — Беронъ като ученъ. — Енциклопедистъ. — Заслуги на Берона . . . . . 444—462

VII

Беронъ и неговитѣ сънародници. — Какво сж знаели въ България за неговитѣ научни трудове. — Речь на д-ръ Селимински за Берона. — Марко Балабановъ запазва всичкитѣ си симпатии за д-ръ Никола С. Пиколо. — Защо съвременницитѣ на Берона не сж проявили особенъ научен интересъ къмъ неговата научна дейность . . . . . 463—469

XIII

Неофитъ Рилски

I

Неофитъ и неговиятъ кржгъ. — Животъ. — По-важни моменти отъ него. — Надежди и разочарования . . . . . 470—482

II

Болгарска грамматіка. — Съдържание на тая книга. — Взаимноучителни таблици. — Краткое и ясное изложеніе. — Какви възгледи прокарва въ това съчинение. — Елинофилски увлѣчения. — Служба съ житіемъ отца Іоана Рылскаго. — Новый завѣтъ. — Христоматеіа славянскаго языка. — Съдържание на христоматията. — Описаніе болгарскаго священнаго монастыря Рыльскаго. — Други произведения на Неофита. — Неиздадени трудове на Неофита. — Стихотворения . . . . . 483—498

III

Неофитъ като педагогъ. — Цель на училището. — Каква трѣбва да бжде просвѣтата. — Отношение на Неофита къмъ килийнитѣ училища . . . . . 499—501

IV

Неофитъ като филологъ. — Възгледи за българския литературенъ езикъ. — Българскиятъ литературенъ езикъ възъ основа на черковнославянския и народната речь. — Разлика между писмения и говоримия езикъ. — Негодуване срещу състоянието на новобългарския езикъ. — Разнообразието въ българскитѣ наречия. — Компромисъ между новобългарския и черковнославянския. Членната форма. — Неофитъ и възгледитѣ за езика на Венелина. — Недостатъци на Неофита като филологъ. — Влияние на гръцки и славянски граматици върху филоложкитѣ схващания на Неофита. — Значение на Неофита . . . . . 502—520

XIV

Райно Поповичъ

I

Животъ. — Учителска дейность. — Отзиви за него като учитель . . . . . 521—524

II

Книжовни трудове. — Христоиѳеія. — Краткое толкованіе на Божественныатъ храмъ. — Служба и житіе на св. Харалампія. — Езопови басни. — Предговоръть къмъ Христоитията. — Какви възгледи сж прокарани въ него. — Апология на ученията и на ученитѣ . . . . . 525—534

III

Съдържание на Христоитията. — Отгде е превеждалъ и какъ е превеждалъ. — По-характерни възгледи въ тая книга. — Филистерски моралъ. — Разпространение на Христоитията. — Защо Р. Поповичъ я превежда . . . . . 535—543

IV

Езикътъ на Поповича. — Езикътъ му въ сравнение съ езика на други наши книжовници. — Езикътъ му откъмъ речникъ. — Стилъ . . . . . 544—546

XV

Христаки Павловичъ

Животъ. — Авторъ на школски ржководства. — Разговорникъ грекоболгарскій. — Кратко изложение на българската история. — Царственникъ или Исторія Болгарская. — Грамматика Славено-Болгарска. — Граматични възгледи на Павловича. — Баснословіе Синтипы философа. — Изгубеное дете. — Християнъ фонъ Шмидъ. Преводъ на Христоиѳія . . . . . 547—562

XVI

Еманоилъ Васкидовичъ

Животъ. — Учитель въ Свищовъ. — Грижи за просвѣта на българскитѣ деца. — Търси срѣдства за българското училище чакъ въ Буда-Пеща и Виена. — Учитель въ Плѣвенъ. — Съставитель на школски ржководства. — Участие въ Славеноболгарское дѣтоводство. — Прескорбное оправданіе 563—566

XVII

Константинъ Огняновичъ

Животъ. — Житіе святаго Алексія, человѣка Божія. — Предговорътъ къмъ това житие. — Неговата стихотворна форма. — Влияние на Паисия върху Огняновича. — Анализъ на българската действителность. — Нравствено възпитание и образование на българитѣ. — Цель на Огняновича. — Стилъ и стихъ на житието. — Какъ е билъ посрещанъ трудътъ на Огняновича у насъ. — Забавникъ за лѣто 1845. — Съдържание и възгледи. — Документъ за историята на черковната борба и за влиянието на тази борба върху литературата. — Нѣкои отъ стихотворенията въ Забавникъ. — Значение на Огняновича . . 567—582

XVIII

Юрий Ивановичъ Венелинъ

I

Венелинъ и Априловъ. — Проводници и защитници на руското влияние въ България. — Руското влияние и черковната борба. Два нови фактори въ нашето национално и литературно възраждане. — Венелинъ и забравеният отъ свѣта български народъ. — Шльоцеръ и Енгелъ за тоя народъ. — Добровски, Копитаръ, Караджичъ и Шафарикъ — интереситѣ имъ къмъ българския езикъ и народъ . . . . . 583—591

II

Венелинъ — животъ. — Връзкитѣ му съ български преселници. — Интересъ къмъ българитѣ отвждъ Дунава. — Венелинъ и Погодинъ. — Древніе и нынѣшніе Болгаре. — Съдържание и разборъ на тая книга. — Какъ е била посрещната. Венелинъ въ България. — Влахо-болгарскія грамоты. Грамматика нынѣшняго болгарскаго нарѣчія. — О характерѣ народныхъ пѣсенъ у Славянъ задунайскихъ. — Древніе и нынѣшніе Словѣне. — Укоритѣ на Венелина къмъ българитѣ. — Априловъ и Венелинъ. — О зародышѣ новой болгарской литературы. — Съдържание на това съчинение. — Възгледи на Венелина за българския езикъ и правописъ. — Какъ се посрѣщатъ тия възгледи въ България. — Венелинъ и одескитѣ българи . . . . . 592—625

III

Защо Венелинъ не успѣва да напише история на българския народъ. — Венелинъ като ученъ. — Романтика, фантастика, идеализация, некритичность. — Ентусиастъ-славянофилъ. — Симпатия къмъ българитѣ. — Значение на Венелина като историографъ, фолклористъ и етнографъ. — Въздействието му върху български книжовници и учители. — Отзиви за Венелина . . . . . 626—640

XIX

Василий Евстатиевичъ Априловъ

I

Венелинъ и Априловъ. — Габрово и габровци. — Търговски връзки между българи и руси. — Образование на Априлова. — Неговата елиномания. — Кога се пробужда у него националното

съзнание. — Грижи на Априлова за пробуждане на българитѣ. — Основаване на габровското училище. — Априловъ издържа български младежи въ Русия . . . . . 641—647

II

Книжовни трудове. — Бѫлгарскитѣ книжницы. — Денница. — Дополненія къ книгѣ Денница. — Болгарскія грамоты. — Съдържание на тия творения . . . . 648—652

III

Априловъ като народенъ просвѣтитель. — Какъ схваща народната просвѣта. — Кои сѫ виновни за невежеството на българския народъ. — На какво се дължи елинизацията на българитѣ. — Българитѣ трѣбва да бранятъ своитѣ национални права. — Где трѣбва да търсятъ тѣ източницитѣ на своята просвѣта. — Защитникъ на руската култура, врагъ на гръцката. — Какъ схваща Априловъ задачитѣ на училището и цръквата. — Априловъ — единъ отъ предвестницитѣ на черковната борба. — Отъ какъвъ характеръ сѫ педагогическитѣ и просвѣтнитѣ възгледи на Априлова 653—667

IV

Априловъ като филологъ. — Относба къмъ старобългарски, черковнославянски и новобългарски езикъ. — Значение на Априлова . . . . . 668—678

XX.
Константинъ Фотиновъ

I

К. Фотиновъ и неговиятъ кръгъ. — Животъ. — По-важни моменти отъ него. — Дейность . . . . . 679—683

II

Трудове. — Гръцка граматика. — Общо землеописаніе — Съдържание на тая книга. — Болгарскій разговорникъ. — Ученіе душесловно. — Псалтирь. — Бытіе. — Руско-българско-гръцки речникъ. — Разумства. . . . . 684—692

III

Любословіе. — Пробниятъ листъ на Любословіе. — Съдържание на тоя листъ. — Организация и редакция на Любо-

словіе. — Какви отдѣли сж застжпени въ списанието. — Статии съ нравствено-религиозно съдържание. — Статии отъ педагогически и просвѣтенъ характеръ. — Статии изъ областьта на историята и географията. — Статии изъ областьта на естественитѣ науки и практическата медицина. — Политическа хроника. — Художественията отдѣлъ на списанието — най-слабо застжпенъ. — Отгде черпи Фотиновъ материалъ за списанието си. — Какъ е било посрещнато Любословіе . . . . . 693—706

IV

Фотиновъ като филологъ. — Участието му въ препирнитѣ около литературния езикъ. — Тритѣ гледища въ препирнитѣ. — Фотиновъ за говоримия български езикъ, после — за „благорѣчието", сир. черковнославянския. — Своеобразни филоложки схващания. — Значение на Фотинова . . . . . 707—722

XXI

Неофитъ Бозвели

I

Н. Бозвели като фигура отъ времето на българското възраждане. — Какъ трѣбва да се гледа на личности като Н. Бозвели. — Проникване въ фактитѣ на литературата и историята. — Психологично проучване представителитѣ на българското възраждане. — Историята да се чувствува тъй, както се чувствува едно художествено творение. — Историческа интуиция. — Писателитѣ като личности. — Н. Бозвели като личность . . . . . 723—729

II

Животъ. — Главни моменти отъ живота на Н. Бозвели. — Какъ се проявява Н. Бозвели като личность въ своя животъ. — Образъ на Н. Бозвели споредъ биографскитѣ данни . . . . . 730—740

III

Славеноболгарское дѣтоводство. — Участието на Ем. Васкидовичъ въ съставянето му.—Съдържание и разборъ.—Кратка҃а свҍщенна҃а історія и свҍщенный катихисисъ . . . . . 741—751

IV

Просвѣщенный Европейцъ. — Въ каква относба се намира съ Мати Болгарія. — Съдържание и разборъ. . 752—756

V

Мати Болгарія. — Съдържание. — Главни тенденции. — Образъ на майката и на сина . . . . . 757—776

VI

Твореният на Неофита Бозвели откъмъ формална страна. — Диалогъ. — Езикъ. — Стилъ. — Характерни особености . . . . 777—795

VII

Литературни влияния върху Просвѣщенный Европейцъ и Мати Болгарія . . . . . 796—803

XXII

Иванъ Андреевъ Богоровъ

I

Богоровъ и богоровщина. — Незаслужено забравенъ. — Каква е отношбата на съвременници къмъ него. — Характерни особености на Богорова и на неговата дейность. — Животъ и дейность. — Карлово. — Образованието, което получава тукъ . . 804—812

II

Одеса. — Значението на тоя градъ за българското възраждане. — Образованието на Богорова тукъ. — Лики на Българскитѣ царье — първиятъ трудъ на Богорова. — Математическа географія. — Съдържание. — Какъ е била посрещната книгата . . . . . 813—823

III

Въ родината. — Всеобща географія за дѣцата. — Съдържание. — Пѫрвичка бѫлгарска грамматика. — Съдържание и разборъ. — Граматични възгледи. — Какъ е била посрещната книгата . . . . . 824—843

IV

Въ Липиска. — Животъ и дейность тамъ. — Бѫлгарскый орелъ. — Бѫлгарскый народенъ извѣстникъ. — Съдържание и разборъ. — Какви идеи се прокарватъ. — Какви възгледи се застѫпватъ. — Какъ сѫ били посрещнати тия издания . . . . . 844—853

V

Въ Цариградъ. — Цареградскій вѣстникъ. — Какъ е билъ основанъ вестника. — Програма. — Кратка географія математическа, физическа и политическа. — Съдържание. — Характерни извадки отъ книгата . . . . . 854—868

VI

Въ Парижъ. — Докторъ по медицина. — Пакъ въ Цариградъ. — Българскы книжицы. — Въ Пловдивъ. — Журналъ за наука, занаятъ и търговия. — Основа заради направа на една фабрика. — Съдружество за памучна фабрика. — Различни познанія за ученици. — Нѣколко дена расходка по българскытѣ мѣста. — Съдържание на тая книга. — Значението ѝ 869—885

VII

Въ Виена. — Издания на Богорова въ тоя градъ. — Упжтване за Българскый языкъ. — Второ упжтване. — Третье упжтване. — Френско-български и Българско-френски Рѣчникъ. — Dictionnaire français-bulgare. — Български рѣчникъ съ тълкуванія и примѣры. — Въ Пловдивъ. — Книговище за прочитанѐ. — Селскіат лѣкарь. — Въ свободната родина. — Издания на Богорова . . . . . 886—891

VIII

Значение на Ив. А. Богоровъ. — Събирачъ на народни пѣсни. — Филологъ. — Пуристъ. — Съставитель на речникъ. — Значение за развитие на българския пжтьописъ . . . . . 892—898

XXIII

Първи стихотворци

Българското стихотворство отъ началото на миналия вѣкъ до 40-тѣ години. — Отгде намиратъ нашитѣ книжовници примѣри за стихосложение. — Руски стихотворци. — Сръбски стихотворци. — Гръцки поети. — Развитие на българския стихъ. — Стихотворни опити въ нашата книжнина. — Димитъръ Попски. — Никифоръ и Йеротей. — Кирилъ Пейчиновичъ. — К. Огняновичъ. —

Н. Рилски. — Райно Поповичъ. — Хр. Павловичъ. — Ем. Васкидовичъ. — Н. Бозвели. — Анастасъ Ст. Кипиловски. — Георги Томичъ Пешаковъ. — Даскалска поезия. — Изворски и Касапски 899—937

БЕЛЕЖКИ . . . . . 938—997
СЪКРАЩЕНИЯ 998
ПОСЛЕСЛОВЪ 999
ПОКАЗАЛЕЦЪ 1000-1013
СЪДЪРЖАНИЕ 1014-1031

ИНСТИТУТ ЗА
БЪЛГАРСКА
ЛИТЕРАТУРА